

VERITAS ÉVKÖNYV
2023

VERITAS ÉVKÖNYV

2023

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2024

A könyv a Batthyány Lajos Alapítvány támogatásával jelent meg.

Szerkesztette
Kincses Katalin Mária

Lektorálta
Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám – Ujváry Gábor

A földrajzi és személynevek mutatóját összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította.

© Szerzők, 2024
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2024
© Magyar Napló, 2024

ISSN 2416-0687

*A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének, valamint az 1999-ben alapított Könyves Szövetségnek tagja*
www.konyves-szovetseg.hu

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	7
Kárbín Ákos: Eduard von Taaffe osztrák miniszterelnök életútja. I. rész: 1833 és 1879 között	9
Dubniczky Zsolt: Miniszterek és minisztériumok 1848-ban Pest-Budán	30
Kovács Kálmán Árpád: 1848 és a reformátusok	55
Schwarzwölder Ádám: Széll Kálmán és választókerülete	81
Hermann Róbert: Görgei Artúrné Adèle Auboine emlékiratainak kiadása – avagy néha hasznos az inkorrekttség	101
Hollósi Gábor: Vármegyei intézményeink és vármegyerendezéseink a kiegyezéstől a tanácsrendszer bevezetéséig	124
Kissné Bognár Krisztina: „...mit keressz te itt, te porszem e sokaság myriadjaiban!” Fittler Kamill levelei Párizsból	145
Anka László: „... a szívességért és barátságért, melyet tanúsítottál, adósodnak érzem magamat.” Tisza Kálmán levelei Szász Károlyhoz (1878–1898)	168
Farkas Judit Antónia: „A magyar bibliofilek Drugulin nyomtatói és Kelmscott-Pressei”. A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan nyomda úttörő könyvművészeti és bibliofil kiadói tevékenysége II.	192
Orosz László: Célkitűzésünk a „feltétlen ragaszkodás a magyar államhoz”. A történelmi Magyarország felbomlása és a szepesi szászok	228
Ligeti Dávid: A Bethlen-kormány megalakulása	248
Seres Attila: Horthy Miklós Szovjetunió-recepciójának színeváltozásai 1924 és 1934 között	264
Dévavári Zoltán: Elfeledett mártírunk. Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispánja (1941–1944)	302

Glaub Krisztián István: Bűnbánó bűnös? Farkas Mihály első napjai vizsgálati fogságában börtönnaplójának feljegyzései alapján	339
Bertalan Péter: Kései „betyárok” kálváriája Somogyországban az 1960-as években	361
Kiss Dávid: A rendszerváltoztatás gazdasági helyzetének hatása a magyar haderőre 1990–1992	385
Kincses Katalin Mária: Antall József orvostörténeti kutatásai	405
Rácz János: Antall József miniszterelnök médiaképe a halálát követően (I.)	445
Kőrösi Zsuzsanna: „Nekem a tagságot és a kitűzött közös célokat kellett szem előtt tartani”. Részlet a Benkő Ágotával, a Nagycsaládosok Országos Egyesülete egykori elnökével készített életútinterjúból	475
Noszkó-Horváth Mihály: A magyarországi személyi kárpótlási célú ellátások sokszínűsége	508
 Személynevek mutatója	 529
Földrajzi nevek mutatója	546

AZ OLVASÓHOZ

Kilencedik alkalommal fordulok ezzel a megszólítással Önökhöz, kedves Olvasóink, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatójaként. Mostani köszöntésem jubileumi alkalomból történik. 2014 januárja óta működő intézményünknek ugyanis a 2023. évi évkönyve a tizedik a sorban. Ez több dologra is emlékeztet engem, a kollégáimat és Önöket is, kedves Olvasóink. Intézményünk átlépte a tudományos intézetek és közgyűjtemények sorában a felnőttkornak tekinthető tíz esztendőt.

A VERITAS működik és szolgáltat. Kutatási eredményeit könyvekben, tanulmányokban és a legkülönbözőbb műfajú tudományos, tudományos népszerűsítő és közérdekű írásokban, kiadványokban, tudományos és ismeretterjesztő előadások alkalmával, írott és elektronikus felületen teszi közzé, minden esetben a szerzők neve alatt. Természetesen feltehetik a kérdést, hogy miért kell erre utalni?

Úgy vélem, azért, mert a tudományos kutatóhely státus közös szellemiséget, hasonló célok megvalósítását feltételezi, de nem korlátozhatja a kutatás és a publikálás szabadságát. Bizonyára – vagy csak talán – vannak olyanok, akik emlékeznek arra, hogy mint az Eötvös József Kollégium egykori diákja többször is hivatkoztam a kollégium/collegium jelmondatára: „Szabadon szolgál a szellem.” Ezt a jelmondatot, elvet valljuk mi is a VERITAS-ban. Ha ennek szellemében dolgozunk, akkor van célja a munkánknak.

Lehet, hogy Önök elfogultnak tartanak, de úgy látom, van értelme a munkánknak. A magyar múlt 1867 és 1994 közötti időszakának történéseinek, meghatározó személyiségei életútjának bemutatásához számos új adalékkal szolgált eddig tevékenységünk. Különösen érvényes ez a rendszerváltoztatás időszakára, hangsúlyosan az Antall József vezette kormány működésére és a néhai miniszterelnök személyére vonatkozóan.

Természetesen a korábbi időszakok meghatározó eseményeihez/eseményeiről is születtek ismereteinket gyarapító új kutatási eredmények és többek között például a Trianon és a magyar felsőoktatás programunk is sok új, eddig nem ismert ténnyel járul hozzá a múlt jobb megismeréséhez.

Ha végiglapozzák, s apránként el is olvassák a kötetben található tanulmányokat, hiteles képet kaphatnak arról, hogy milyen rétegzettségű és színvonalú munka folyik a VERITAS-ban.

Tegyük ezt, és ha úgy gondolják, osszák meg velünk véleményüket, tegyenek javaslatokat és ajánlásokat. A kutatás ugyanis nem öncélú, a tudományos kutatás a köz javát kell, hogy szolgálja. Azét a közösséget – a magyar nemzetét –, amelyhez tartozunk, függetlenül attól, hogy a mai Magyarország határin belül vagy kívül élünk.

Mi, az intézet munkatársai történészként, levéltárosként ezért a közösségért (is) dolgozunk, és reméljük, hogy közreadott kutatási eredményeink alapján pontosabb, hitelesebb képet adhatunk a magyar múlt azon szeletéről, amely bizonyos értelemben és mértékben a jelenünket is meghatározta.

Jó olvasást kívánva és újabb, eredményekben gazdag „veritasos” tíz években bízva:

Prof. Dr. habil. Szakály Sándor
egyetemi tanár, főigazgató

Budapest, 2024. szeptember 6.

EDUARD VON TAAFFE OSZTRÁK MINISZTERELNÖK ÉLETÚTJA, I. RÉSZ: 1833 ÉS 1879 KÖZÖTT

Az Osztrák–Magyar Monarchia 51 éves fennállása alatt miniszterelnökként Tisza Kálmán (1875–1890) töltött legtöbb időt hivatalban, közel tizenöt évet. Hosszú regnálása számokkal kifejezve: 14 év, 4 hónap, 22 nap, összesen 5258 nap.

A magyar példa nem egyedülálló, hiszen szinte ugyanabban az időszakban Ausztriában is tartósan, több mint 14 évig (1879–1893) ugyanaz a személy töltötte be a kormányfői pozíciót: Eduard von Taaffe. Két alkalommal állt az osztrák kormány élén. Az első miniszterelnöki ciklusát 1868. szeptember 24. és 1870. január 15. között töltötte be, amely 1 év, 3 hónap és 21 napot, összesen 478 napot tett ki. Taaffe második miniszterelnöki időszaka 14 év, 3 hónap, 6 nap, összesen 5211 nap. Ha a kettőt összeadjuk, a végeredmény jóval több mint amennyit Tisza a Monarchia magyar felében hivatalban töltött, persze, nem egyhuzamban.

Taaffe több mint harminc esztendőn keresztül volt képviselő, 1864 és 1866, továbbá 1867 és 1869 között a cseh tartományi gyűlésnek, 1867 és 1870 között az osztrák birodalmi gyűlés képviselőházának, majd 1870-től 1895-ös haláláig az osztrák birodalmi gyűlés felsőházának volt a tagja. A hosszú hivatali idő ellenére a miniszterelnökről ez idáig nem született biográfia sem osztrák, sem külföldi történész tollából.

A Tisza-korszak és a Taaffe-éra is a jogállam kiépítésére fókuszált, valamint a gazdasági konjunktúra, a prosperálás kora volt a Monarchia fennállásának ebben a szakaszában. Mindkét kormány az 1873. évi krachot követően volt hatalmon, s végezhette jogalkotó és gazdaságélénkítő tevékenységét. A tanulmányban Taaffe életútját, kapcsolatát a császárral és első miniszterelnöki kinevezését, valamint a második kormányalakítási kísérletét bemutatom be. Az 1879 és 1893 közé eső miniszterelnöki megbízatásának vizsgálatát, valamint a Tisza Kálmán kormányfői korszakával történő összehasonlítását egy következő dolgozatban kívánom elvégezni.

Bevezetés

Osztrák viszonylatban nem példa nélküli a dualista időszakban miniszterelnöki posztot duplán vagy akár triplán betöltők száma. Ugyan Taaffe kétszer is állt a cislajtán kormány élén, ugyanakkor a dualizmus korában az osztrák miniszterelnökök közül Paul Gautsch von Frankenthurn három alkalommal, és Ernst von Koerber pedig kétszer is betöltötték a kormányfői pozíciót. Érdekesség, hogy egy testvérpár külön-külön is miniszterelnöke volt Ausztriának Karl¹ és Adolf von Auersperg személyében. A kiegyezést követő kormányzást Ausztriában liberális korszaknak nevezik, ugyanakkor abban is konszenzus van a történetírásban, hogy ezt az érárt szerencsebb liberális konzervativizmusnak jellemezni.²

Ferenc József cislajtán miniszterelnökei átlagosan mindössze néhány évet töltöttek hivatalban – akadnak kivételek, mint Heinrich von Wittek, aki valamivel több, mint három hetet volt kormányfő, igaz, csak átmeneti jelleggel. A császár támogatta a politikájukat egészen addig, míg hivatalban voltak; amennyiben személycserére volt szükség, habozás nélkül váltott.

Az, hogy Taaffe ilyen sokáig kormányon lehetett, természetesen annak is köszönhető, hogy Ferenc Józsefnél különleges bizalmi pozícióban állt.³ Taaffe nem volt sem a németek, sem a szlávok, sem az uralkodó osztályok, sem a nép ellensége, sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus hazafia, de ellenfele volt minden olyan hatalomnak és törekvésnek, amely alááshatta a Monarchia tekintélyét, erejét és egységét.⁴

A francia forradalom hagyományaiból levezethető klasszikus bal- és jobboldali besorolás, valamint pártmeghatározás Ausztriában is kialakult a kiegyezést követően. Némiképp eltérően formálódott, mint Magyarországon a dualizmus korában. A kezdetekben az osztrák birodalmi gyűlésben 353 képviselő foglalt helyet.⁵

Baloldal alatt értjük a nagyon mérsékelt középliberálistól a szélsőbaloldali demokratáig azokat, akik a parlament jogait, végső soron a népszuverenitás elveit képviselték, és ha nem is a népét, de a polgárság, a tulajdon és a műveltség társadalmi csoportját. Ausztriában jobboldal alatt általában a konzervatívokat értjük. A jobboldal – tehát a konzervatívok – a baloldallal szemben a korona, a nemesség, s mindenekelőtt az egyház jogait védték. Ha azonban még egyszerűbben kívánjuk megfogal-

¹ Számos esetben Carlos.

² NOVOTNY 1975. 81.

³ SCHMETTERER 2016. 59.

⁴ HANTSCH 1962. 449.

⁵ BRAUNEDER 1987. 22.

mazni, akkor a jobboldal a németeket, a baloldal a szlávokat jelentette.⁶ Ugyanakkor a csehek és a szövetségeseik, a nagybirtokos „feudális” nemespárt 1863 és 1879 között bojkottálta a birodalmi gyűlést.

Konzervativizmus – a szónak ebben a nem politikai értelmében konzervatív volt természetesen a polgári liberálisok többsége is, akiket Taaffe a frappáns formulához való tehetségével egyszer gúnyosan a következőképpen jellemzett: fele részük részvényes, fele reakciós.⁷

A Taaffe család és Ferenc József játszópajtása

A Taaffe család ír gyökerekkel rendelkezett, amely egészen a XII. századig tudja visszavezetni felmenőit. A Taaffe ősöknek a Stuart-ház bukását követően kellett hazájukat sok más királyhű családdal egyetemben elhagyniuk. Ausztriában otthonra leltek és katonai szolgálatba léptek. Nikolaus Taaffe birodalmi gróf Mária Terézia seregeit vezette a franciák és a poroszok ellen.⁸

A család ezen ágából származik Eduard édesapja, Ludwig Patrick von Taaffe (1791–1855), aki politikus, 1848 előtt jogász az igazságszolgáltatás közigazgatási szerveiben, igazságügyi miniszter a rövid életű Franz Anton von Kolowrat-Liebsteinsky vezette kormányban 1848 márciusa és áprilisa között, a Bécsi Egyetem rektora, majd a Legfelsőbb Törvényszék első elnöke volt 1855-ben bekövetkezett haláláig.⁹ Kurátora a Theresianum Lovagakadémiájának, kamarás és valóságos belső tanácsos.¹⁰ Ludwig Taaffe feleségül vette Amalia Bretzenheim hercegnőt, házasságukból két fiú- és három lánygyermek született. A hercegnő férjéhez képest sokkal otthonosabban mozgott az udvari körökben, mivel császári és királyi palota- és csillagkeresztes dáma rendjeleket viselt. Így a szülők, mint az osztrák magas arisztokrácia tagjai a főúri elitbe tartoztak. Taaffe Bécsben látta meg a napvilágot 1833. február 24-én. Gyermeke- és ifjúkorát szintén a császárvárosban töltötte, iskolai és felsőoktatási tanulmányait is itt folytatta.

A család birtoka a cseh Ellischauban (ma Nalžovské Hory) volt található.

Amikor Taafféről esik szó, szinte kivétel nélkül megemlítik az írások azt, hogy a későbbi császárral és királlyal, Ferenc Józseffel gyerekkori játszótársak, gyermekkori barátok voltak, s ezek a sorok azt sejtetik, hogy későbbi miniszterelnöki

⁶ HÖBELT 1993. 18.

⁷ HÖBELT 2016. 16.

⁸ HANTSCH 1962. 450.

⁹ FISCHEL 1910. 234.

¹⁰ HYE 2012. 68.

kinevezésében ez szerepet játszhatott. Hans Peter Hye kutatásai azonban rávilágítanak arra, hogy Taaffe nem tartozott a császár belső köréhez.

Ferenc József gyermek- és ifjúkori naplójában egyetlen alkalommal sem említi a Taaffe nevet sem a szülők, sem pedig Eduard vonatkozásában.¹¹ Az ifjú Ferenc József édesanyjának írt egyik levelében megemlíti Ludwig Patrick von Taaffét 1847 szeptemberében: „Drága Mama! Mivel ma szükségesnél valamivel korábban felkeltem, hogy Taaffe gróffal megnézzem helischauai uradalmát, kihasználok ezt a korai percet, hogy elmondjam, mennyire visszavágyom Önhöz és a fenséges Ischlbe, ahol mindig oly boldog napokat tölthettem. Linzig az utazás igen kellemes volt, mivel velünk tartott Edurad Liechtenstein herceg, és igen jól beszélgettünk vele. A második nap nagyon sok tennivaló volt, mivel Linzet reggel ½ 5-kor hagytuk el, Budweisba meg csak este 9-re érkeztünk meg, miután megnéztük Rosenberg és Krumau kastélyait, az utóbbiban együtt étkeztünk [Johann] Schwarzenberg herceggel. – Tegnap felvitt minket Frauenbergbe, amely építés alatt áll, és csodálatos. Délben Stieknában voltunk [Alfred] Windischgrätz hercegnél. A hercegné, aki nagyon jó volt hozzánk, leborul az Ön lábai elé. Tegnap este értünk Helischauba, ahol Taaffe gróf hatalmas kastélyában igen kellemesen éjszakáztunk. Az idő folyton nagyon hideg és barátságtalan volt, sőt néha esett is, ez hozzájárult, hogy az amúgy se túl barátságos vidék nem igazán nyerte meg a tetszésünket. Bocsássa meg, drága mama, a rossz papírt és a csúnya írást, de itt hát ilyen rossz anyagot találtam, és sietnem kell, mivel Taaffe gróf hamarosan elvisz minket.”¹² Az ekkor tizennégy éves Eduard Taafféről a mamához írott sorokban nem esett szó.

Hye kutatásai nyomán tudható, hogy Ferenc József főhercegnek 1841 előtt keletkezett levelében írt egy alkalommal öccsének, Ferdinánd Miksának az általa Edinek nevezett játszópajtásáról.¹³ Ám további naplóbejegyzésről, levélről, személyes iratról nem tud Hye, ami bizonyítaná a főherceg és Taaffe mély barátságát.

Ugyanakkor az uralkodócsalád, pontosan Ferenc Károly kisebb fiúgyermekeihez – Ferdinánd Miksa (*1832. július 6.) és Károly Lajos (*1833. július 30.) – már korban jóval közelebb állt az 1833 februárjában született Taaffe. Károly Lajos főherceg naplójában lejegyzett két alkalmat, amikor a császárkertben kriketteztek 1843. május 2-án, valamint 1846. május 10-én. Előbbi alkalommal a játékokon többek között Julius von Falkenhayn, Erdődy Ferenc és Tamás, Rudolf Wrba, Richard Metternich, Franz Coronini-Cronberg, Ferenc József és nem utolsósorban Eduard Taaffe is részt vett.¹⁴ Hasonlóan a korábbi krikettezéshez, 1846 májusában megismételték azt.

¹¹ *Franz Josefs Tagebücher*, 2003.

¹² *Drága mama*, 2019. 63–64.

¹³ HYE 2012. 69.

¹⁴ Uo.

Meg kell állapítani, hogy Ferenc József és Taaffe között az általános államfő és miniszterelnök viszonytól jóval bizodalmasabb és szorosabb kapcsolat állt fent.

Taaffe a jogi karon folytatott tanulmányainak befejezését követően, 1852. december 18-án apja karriermintáját követve lépett állami szolgálatba.¹⁵ Az ifjú egy ideig még Magyarországon, Sopronban (1857), valamint Budán (1859) is tevékenykedett a helytartótanács tisztségviselőjeként. Ezt követően megnősült, Csáky Irma grófnőt vette feleségül Sopronban 1860-ban. Majd 1861 és 1863 között Prágában a járási hivatalban működött, s 1863 és 1866 között Salzburg tartományfőnöke, 1867-től Felső-Ausztria koronartomány vezetője lett. A kiegyezés évében, 1867. februárja és júniusa között kultuszminiszter és egyúttal belügyminiszter december végéig a Ferdinand Beust vezette kormányban. Részt vett a kiegyezési tárgyalásokon. Ekkor Taaffe 34 éves múlt, nem csoda, hogy sokan zokon vették a fiatalságát, és még a barátai is attól tartottak, hogy ezzel a jövőjét veszélyezteti. Minisztertársai mindenestre gyanakvással figyelték tevékenységét.¹⁶ Maga Beust ekként emlékezett vissza az ifjú Taafféra: „Az első személy, aki kész volt belépni [kormányomba], Taaffe gróf volt, a linzi kormányzó, ahová von Hofmann úr az én nevemben utazott. Taaffe gróf még igen fiatal volt, és kinevezése jelentős előrelépés volt, mégis minden okom megvolt rá, hogy hálás legyek a fogadtatásáért, mert nemcsak azt tudtam, hogy alapos ismeretekben, különösen a jog pontos ismeretében nem szenved hiányt, hanem azt is, hogy azokban az arisztokrata körökben, amelyekhez tartozott, sajnálták a kinevezését, mert attól tartottak, hogy kompromittálja a jövőt, amely nem kerülhetett el. Taaffe gróf nemcsak nagyon kellemes és kedves munkatársam lett, hanem sok tekintetben nagyon hasznos és – nem mondhatom másként – odaadó kollégám is. A zöld asztalnál például viselkedett, és maga Herbst is többször mondta nekem, miután már megindult a Taaffe elleni »agitáció«, hogy a Minisztertanácsban az elnökséget soha nem vezették jobban, mint Taaffe”.¹⁷ Ezt követően honvédelmi miniszter volt Karl von Auersperg kabinetjében, amit „polgárminisztériumnak” gúnyoltak.

Taaffe első alkalommal a kormány élén

A Beustot váltó Karl Auersperg kabinetjébe az exkormányfő javaslatára az uralkodó bizalmasa, az arisztokrata származású és állami hivatalnokként tevékenykedő, pártonkívüli, de konzervatív nézeteiről ismert Taaffe is bekerült 1867. december

¹⁵ FISCHER 1910. 234.

¹⁶ HYE 2012. 72.

¹⁷ BEUST 1887. 108.

30-án.¹⁸ Kiemelendő, hogy ebben a kormányban Taaffe a honvédelemért és a közbiztonságért is felelős miniszterelnök-helyettesi hivatalt is betöltötte.

Hogyan lépett Taaffe a kormány élére? Az első nagyobb személyi változás a kabinetben a Karl Auersperg miniszterelnök és Friedrich Beust birodalmi kancellár közötti vita miatt következett be. A konfliktus eredményeképpen Auersperg 1868. július 22-től nem vett részt a Minisztertanács ülésein, míg végül szeptember 24-én hivatalosan is elbocsátották.¹⁹ Auersperg helyettese, Taaffe vette át egyelőre a császár nevében a Minisztertanács elnöki tisztét, miközben megtartotta honvédelmi és közbiztonsági miniszteri tárcáját. Ignaz von Plener ellenezte, ezért Ferenc József nem bízta meg a Minisztertanács elnöki tisztével, a Karl Auersperg által javasolt utódot, illetve testvérét, Adolf Auersperget. A császár az akkor 35 éves Taaffét nevezte ki miniszterelnöknek 1869. április 17-én.²⁰ A kabinet összetétele változatlan maradt.²¹ Taaffe valószínűleg elsősorban annak köszönhette kinevezését, hogy a császár bizalmatlan volt a liberálisok sürgető reformvágyával és a párton belüli rivalizálással szemben.²²

Egy nagyrészt polgári eredetű liberális minisztérium élén most egy olyan személy állt, aki nem érezte magát elkötelezettnek a liberális eszmék iránt. Idő kérdése volt, hogy Taaffe mikor lép vissza, hiszen őt nem a párt bizalma, hanem az uralkodó akarata tartotta hivatalában. A császár olyan államférfit láthatott benne, aki ilyen körülmények között nem tudta megakadályozni egyes liberális követelések – például a bírósági és a felekezeti törvények – megvalósítását, de képes volt a radikalizmust tompítani, és különösen az általános állami szükségszerűségeket mint a haderőtörvényt a császár szellemében képviselni.

Taaffénak nem volt könnyű a kapcsolata Josef Lasser von Zollheimmal, a liberálisok egyik legidősebb és tiszteletben álló képviselőjével. Mindketten ellenezték Egbert Belcredi gróf támadását az Alkotmánypárt ellen az 1860-as évek közepén, mindkettő bizalmi kapcsolatban állt az uralkodóval, ami lehetővé tette számukra, hogy rábeszéljék a császárt olyan törvények és rendeletek jóváhagyására, amelyeknek kezdetben ellenállt.²³

Taaffe 1868-ban és 1869-ben összeütközésbe került Eduard Herbsttel és Carl Griskával, ezért politikai távolságot akart tartani a parlamenti liberálisoktól, akik közül Lassert veszélyes riválisának tekintette, s kiváló célpontot jelentett Taaffe függetle-

¹⁸ ZACHAR 1981. 68.

¹⁹ FISCHER 1910. 238.

²⁰ LEIN 2022. XV.

²¹ KLETEČKA – LEIN 2022. 110. Nr. 211 Ministerrat, Wien, 17. April 1869.

²² HANTSCH 1962. 451.

²³ BOYER 2022. 194.

nebb politikai álláspontjának megvalósításához. Lasser 1868 és 1870 között Tirol kormányzójaként tevékenykedett, s 1870 októberében a parlamentben a liberálisokat támogatta egy Taaffének (a Potocki-kabinet belügyminisztereként) nem tetsző eljárási kérdésben, aki ekkor biztosította Lasser felmentését a tirol helytartó tisztségéből. Lasser 1871-ben belügyminiszterként az Auersperg-kabinet egyik vezető személyisége lett; s nem maradt rest Taaffének adandó válaszával, mert első belügyminiszteri lépéseinek egyike volt, hogy Taaffét nevezte ki Tirol helytartójának Innsbruckba.²⁴

Mégis, hogyan távozott Taaffe miniszterelnöki posztjáról? Mivel a nem német nemzetiségek igényeinek jobb kielégítésére irányuló szándékával kisebbségben maradt az úgynevezett Polgári Minisztériumban, kérte felmentését, amit a császár 1870. január 15-én meg is tett.²⁵ Ám néhány héttel később Taaffe újra a kormányban találta magát, belügyminiszter, Alfred Józef Potocki kormányában 1870 áprilisa és 1871 februárja között. A tárcáról történt lemondását követően az államfő Tirol helytartójának nevezte ki 1871 májusában. A helytartó innsbrucki tevékenységéről részletes feldolgozás nem áll rendelkezésünkre. Ugyanakkor teljes bizonyossággal állítható, hogy Taaffe azért állt 1871 és 1879 között nyolc éven keresztül ily hosszú ideig hivatalában, mert teljes mértékben a császár által elvárt módon teljesítette szolgálatát.²⁶

Az 1870-es években Taaffe meglehetősen sokszor megfordult Lori Schwarzenberg hercegnő szalonjában feleségével, Csáky Irmával; ezek nem öncélú látogatások voltak, hanem rendre akkor következtek be, amikor az aktuális miniszterelnök alatt a bársonyszék megremegett.²⁷ Heinrich Friedjung gyűjtéséből tudhatjuk, hogy Taaffe valószínűleg Auersperg minisztersége alatt állandó kapcsolatban állt a császárral, s együtt fontos politikai kérdéseket beszéltek meg.²⁸ A császár nem zárkózott el, sőt várta, hogy lerázza magáról az Alkotmánypárt kényelmetlen uralmát. Taaffének az 1870-es években egyre több alkalommal merült föl a neve leendő miniszterelnökként. Ferenc József fogadta Csáky Jánost, Taaffe feleségének, Irmának az édesapját budai audienciáján 1876 februárjában. Erre az alkalomra a tirol helytartó is elkísérte apósát. Ekkor az államfő sejtelmesen úgy mutatta be Taaffét, mint a „következő férfit”.²⁹ A kormány élére történő visszatérési akciók közül egy másik eset, amikor az 1877-es kormányválság közepette merült fel ismét Taaffe neve. Míg végül az Auersperg-kabinet sorsa 1878 őszére megpecsételődött, amely kiváló alkalmat jelentett a tirol helytartónak a miniszterelnöki bársonyszék ismételt betöltésére.

²⁴ BOYER 2022. 195.

²⁵ *Der politische Nachlaß*, 1922. 92–92.

²⁶ HYE 2012. 78.

²⁷ KIELMANSEGG 1966. 213.

²⁸ FRIEDJUNG 1997. 357.

²⁹ KOLMER 1903. 510.

Taaffe ismét színre lép, a kormányalakítási kísérlet

A külpolitikai kérdések döntő mértékben voltak befolyással az 1878-as és 1879-es évben Ausztria belpolitikájára. Andrássy törekvéseit Bosznia-Hercegovina okkupációja és a novi pazari szandzsák megszállása kapcsán az Alkotmánypárt elutasította.³⁰ A berlini szerződés megszavazásakor egy jelentős ellenblokk alakult ki, akik 154:112 szavazat ellenében elvesztették a voksolást a birodalmi tanácsban, tehát leszavazták a szerződés jóváhagyását.³¹ Azonban a 112-ők jelentős politikai csoportosulás maradt a későbbiekben is. Ez az esemény csak jobban elmélyítette az Alkotmánypárt válságát.

Miután az Auersperg-kabinetben krízis alakult ki, 1878 késő nyarán a császár Eduard Herbst korábbi igazságügy-miniszter javaslatára Sisinio von Pretis-Cagnodót,³² a regnáló pénzügyminisztert bízta meg egy új kormány megalakításával.³³ Pretisnek többek között az volt a rábízott feladata, hogy Giskrát és Herbstet a kormányba terelje. A kísérletről egy visszaemlékező úgy fogalmazott, hogy „ezeken az alkalmakon legalább 113 ígéretet tett a 112-nek”.³⁴ Mivel azonban Herbst és Giskra nem volt hajlandó követni Pretist a parlamentbe, lemondott erről a tisztségéről.³⁵ A császár iránti hűsége végett a pénzügyminiszter még egy próbát tett az év októberében az új kabinet kialakítására, de ekkor sem járt sikerrel.³⁶ Már ekkor azt beszélték Bécsben, hogy Pretis sikertelensége esetén Taaffe tér vissza a kormány élére. Alois Aehrenthal mint szentpétervári nagykövetségi attasé írt erről édesapjának, s némi jövőbelátó képességtől vezérelve óva intette ettől a politikai szituációtól Ausztriát, „mert Pretis mögött már látszik Taaffe szelleme, és ettől az Úristen mentsen meg minket”.³⁷ Pretis a Karl von Stremayr vezette kormányban a pénzügyi tárca élén maradt; 1879 augusztusában mondott le.

A feladat adott volt, egy alkotmányhű új miniszterelnököt kellett találni. Az uralkodó nem óhajtott politikai törést, azonban a liberális politikát nem támogatta tovább. Ferenc József természetesen Andrássy politikájával értett egyet és őt patronálta. A császár döntésének konzekvensnek kellett lennie, ugyanis minden lépésének jelen-

³⁰ SCHEER 2013. 36.

³¹ PLENER 1921. 143.

³² Előfordul Sisinio de Pretis-Cagnodo alakban is.

³³ *Das System Taaffe*, 1882. 20.

³⁴ Uo.

³⁵ FRITZ 2003. 69.

³⁶ ZACHAR 1981. 243–244.

³⁷ Alois von Aehrenthal an Johann von Aehrenthal, St. Petersburg, 20./12. Oktober 1878. In: ADLGASSER 2002. 135.

tősége volt, mert az általa választott személy politikai irányvonallal, krédóval bírt.³⁸ A liberálisok felé nem fordulhatott, akik nyíltan nem támogatták Andrásst és politikáját. Andrassy azon a taktikai megfontoláson állt, hogy átmeneti kormány semmi esetre se formálódjon, mert annak ideiglenessége ismét Karl Sigmund von Hohenwart korábbi miniszterelnököknek készíti elő a talajt. Mennyire más személyes viszony állt fent Andrassy és az uralkodó, valamint Taaffe és a császár között! Karl Tschuppi azt a megállapítást tette, hogy Andrassy befolyása alatt Ferenc Józsefet meg lehetett nyerni a nagy terveknek, de Taaffe hatására saját természete szabad utat kapott, és a részletekkel való pedáns foglalatosság módszereit vette át.³⁹

Ferenc József a tirolai helytartót bízta meg 1879 telén kormányalakítással, aki talán úgy tekintette ezt a lehetőséget, mint egy kiváló alkalmat arra, hogy bosszút álljon a radikális liberálisokon.⁴⁰ Taaffénak egyáltalán nem volt könnyű dolga, hiszen a császár lemondatta a német liberálisokat, ezért a kinevezendő miniszterelnökök új kormányt, valamint pártot kellett létrehozni. Vagyis „Edi” feladata az volt, hogy új többséget hozzon létre a képviselőházban, amely jóváhagyja Bosznia-Hercegovina tervezett megszállását és jóváhagyja az ahhoz szükséges anyagi költségeket.⁴¹ Ferenc József 1879. február 2-án megbízta Taaffét a kormányalakítással, akit teljes mellszélességgel Andrassy is támogatott.

Kielmansegg visszaemlékezésében arról írt, hogy Auersperggel, a badeni kerület kormányzójával való találkozásukon egy sor intim információval vértette föl őt Taaffével kapcsolatban.⁴² Auersperg nem nézte jó szemmel Taaffe megbízatását, könnyelmű politikusnak tartotta, aki nem vette túl komolyan az igazságot. Ennek ellenére azt tanácsolta, hogy Kielmansegg állami karrierje érdekében keresse a kapcsolatot Taaffével, aki minden bizonnyal még nagyon sokáig a császár bizalmasa lesz. Auersperg szólt arról Kielmanseggnek, hogy Taaffe milyen jól ismeri a császár jellemét, és hogy mint egykori ifjúkori játszótársa sokkal szabadabban tud vele beszélgetni és érintkezni, mint bárki mással. Tudja azt, hogyan kell a legkellemetlenebb dolgokat eltitkolni, és hogyan kell kényes ügyeket úgy közvetíteni, hogy annak ne legyenek kínos következményei kormánya és saját maga számára.

Taaffe a parlamenti cselszövések és a politikai alkudozás nagymestere volt, és a hosszú évek tapasztalata megtanította, hogyan kell bánni a politikusokkal és azok gyarlóságaival. Akár barátaival, akár ellenségeivel foglalkozott, a komolytalanság és a cinizmus álarcát vette fel, és nyilvánvalóan képtelen volt arra, hogy a kérdéseket

³⁸ BECK 1948. 24.

³⁹ TSCHUPPIK 1930. 274.

⁴⁰ BOYER 2022. 195.

⁴¹ KIELMANSEGG 1966. 213.

⁴² Uo.

józanul és komolyan kezelje. Valójában azonban ezek csak felszíni jelenségek voltak, mert halálosan komoly ember volt, aki ravaszul leplezte mélyebb szándékát.⁴³

Andrássy elküldte Heinrich von Calice bárót, hogy beszéljen bizalmasan Ernst von Plenerrel a leendő kormányról. Andrássy megüzente, hogy nem ügyvezető kormányról lenne szó. Taaffe 1879. február 2-án felkereste Ignaz Plenert, akivel korábban minisztertársak voltak és jó kapcsolatban álltak, s bemutatta a közel teljes kormánylistáját: Ludwig von Possinger helytartó – belügyminiszter, Julius von Fierlinger a Közigazgatási Bíróság Szenátusának elnöke – pénzügyminiszter, Ernst Plener kereskedelemügyi miniszter, Franz Coronini-Cronberg földművelésügy, Stremayr igazságügy, Julius von Horst honvédelem, s végül az oktatásügy egyelőre nyitott maradt.⁴⁴

Az apát követően a fiát is felkereste Taaffe, s a szavát adta az ifjabb Plenernek, hogy alkotmányhű kormányt kíván alakítani. Az új kormányba történő belépését Plener akkor látta volna biztosítottnak, ha az a választást követően történik meg, mert annak elmaradása esetén minden bizonnyal átmeneti kormánynak lehet tekinteni a Taaffe által formált kabinetet. Plener komoly pénzügyi programot kívánt végrehajtani: megtakarítást elérni a katonai kiadások lefaragásával, továbbá adóreformot tervezett. Ugyanakkor a felajánlott kereskedelmi tárca helyett a pénzügyit szerette volna megkapni.⁴⁵ Fierlingert az igazságügyi tárca élére kívánta helyezni.

A találkozót követő napokban az ifjabb Plener felkereste Eduard Sueß és felkérte, hogy lépjen be Taaffe leendő kormányába Coronini és Konstantin Tomaszczukkal egyetemben.⁴⁶ Egyik legégetőbb feladatuknak a költségvetést írta le, melynek egyik eleme az 5 millió forint értékű katonai költségeket érintette. Plener egyebek mellett a kabinetbe még Florian Ziemialkowski és Julian Dunajweski belépését is felvetette.⁴⁷

A császár fogadta Taaffét és Coroninit február 6-ai audienciáján.⁴⁸ Coronini egyébként Taafféhez hasonlóan a császár gyerekkori játszótára volt, s egyéni ambíciói őt a mezőgazdaság helyett a belügy felé orientálták. Végül február 7-én Taaffe ismét felkereste Corninivel karöltve Plenert, s ekkor jelezték, hogy Tomaszczuk az igazságügyi, Sueß a kereskedelemügyi tárcát kapná. De Taaffe kísérlete a kormányalakításra a parlamenti többség mérsékelt szárnyára építve végül kudarcot vallott, február 10-én a nehézségek miatt visszaadta az uralkodónak a megbízását és visszatért Innsbruckba.⁴⁹

⁴³ MAY 1968. 194.

⁴⁴ PLENER 1921. 144.

⁴⁵ PLENER 1921. 145.

⁴⁶ SUESS 1916. 295.

⁴⁷ *Der politische Nachlaß*, 1922. 248.

⁴⁸ ZACHAR 1981. 253.

⁴⁹ JENKS 1965. 33.

Mint maga is kijelentette, lehetetlen volt kormányt alakítani a képviselőházi választásokat megelőzően, amelynek hatéves ciklusa éppen 1879-ben ért véget.⁵⁰ A következő éveket a kisebbségben lévő baloldal ellenállása, az adók és a pénzügyek körüli, illetőleg a Plener és Taaffe közötti konfliktus jellemezte.⁵¹

Taaffe és a Stremayr-kabinet

Adolf von Auersperg végül nem tudta keresztülvinni a birodalmi tanács német liberális többségével a hadsereg költségvetésének növelését és Bosznia-Hercegovina megszállásának jóváhagyását, ezért 1879 elején kabinetjével együtt lemondott.⁵² Így Karl von Stremayr, mint a megmaradt miniszterek közül a rangidős, a császártól azt a feladatot kapta, hogy elnökként vezesse a kabinetet.⁵³ 1879. február 15-től augusztus 12-ig a Monarchia osztrák felének miniszterelnöke volt, többek között Sisinio von Pretis-Cagnodo pénzügyminiszterrel egyetemben. A Stremayr-kabinet azonban csak ideiglenes kormányként volt hivatott szolgálni a tervezett birodalmi tanács választások lezárásáig. Ekkor Taaffe elérkezettnek látta az időt a liberális politika konzervatívra történő váltására. Hovatovább Taaffe ebben a kabinetben a belügyi tárcát birtokolta, amely a császár részéről egy program kiadását jelentette.⁵⁴ Ferenc József bizalmasaként a több kormányban miniszterként vagy főtisztviselőként szolgáló Taaffe hitvallása az volt, hogy a kormánynak nincs más feladata, mint a császár politikájának hűséges eszköze lenni.⁵⁵ Belpolitikai tekintetben pedig a fő feladata a nyárra kitűzött választások előkészítése volt, amelytől a Hofburgban azt remélték, hogy új többség alakul ki.

Taaffe politikai irányvonalát jelezte, hogy amikor megígérte: befogadja a cseheket miután az alkotmányhű és feudális csehországi földbirtokosok megegyeztek, a nemzeteltéréseiket félretették és mindannyian készek voltak visszatérni a birodalmi tanácsba, mivel a csehek és a szövetségeseik, a nagybirtokos „feudális” nemespárt 1863 és 1879 között bojkottálták a birodalmi gyűlést. Ez voltaképpen úgy sikerült Taaffénak, hogy választási kompromisszumot kötött az alkotmányhű Karl Auersperg herceggel 1879. június 24-én.⁵⁶ A Ferenc József által kívánt kompromisszum

⁵⁰ FISCHER 1910. 243.

⁵¹ KLEIN 1980. 253.

⁵² KOLMER 1903. 545.

⁵³ Uo.

⁵⁴ CANIS 2016. 113.

⁵⁵ BLED 1988. 335.

⁵⁶ KOLMER 1905. 4.

eredményeként a 23 birodalmi tanácsi helyhez még 10-et a konzervatív cseh feudális nemesség kapott mandátumként a cseh földbirtokos kúriától.⁵⁷ Mint utólag kiderült, ez volt a döntő lépés az erőviszonyok Taaffe javára történő megváltoztatása felé. Auersperg herceg azt állította, hogy Taaffe biztosította őt arról, ha a feudálisok a birodalmi tanácsba belépnek, utólagosan engedményt tesz számukra. Viszont később Auersperg az Urak Házában nyilvánosan szemrehányást tett Taaffénak, amiért megszegte a szavát.⁵⁸

1879 nyarán az uralkodó feloszlatta a birodalmi gyűlést, és június 28. és 30. között került sor a voksolás lebonyolítására. A választás végeredményét a kormány meg sem várta, hanem beadta lemondását a július 11-i Minisztertanácsra.⁵⁹ Ugyan Ferenc József az Auersperg-kabinet sorsáról formálisan nem döntött, viszont a kormányzást előkészítendő a tárgyalásokat a pártok prominenseivel – uralkodói jóváhagyással – Taaffe megkezdte.⁶⁰ Érdekes, hogy az osztrák politikusok – hasonlóan a Tisza Kálmán köré csoportosulókhöz – retorikájában ekkor megjelent a mameluk, egészen pontosan „Mamelukenhorde” kifejezés.⁶¹ Naplójában Belcredi lejegyezte 1879. július 19-én, hogy „a császárnak nincs szerencséje a személyi [Taaffe] választásában”.⁶²

A választás győztese a Német Liberális Szövetség lett 91 mandátummal, vagyis az előző eredményükhöz képest 40 mandátumot veszítettek. Nemcsak ellenfeleik szerezték meg ezeket a helyeket, hanem első alkalommal 34 közvetlenül megválasztott cseh képviselővel is erősödtek Csehországból.⁶³ A Cseh Klub (amely ó-csehekből, fiatal csehekből, cseh arisztokratákból és morvaországi cseh képviselőkből állt) 54, a Lengyel Klub 57 és a Német Konzervatívok szintén 57 mandátumot szereztek.⁶⁴ A többi képviselő függetlenként politizált. Míg 1873-ban az Alkotmánypárt gyakorlatilag kétharmados többséggel rendelkezett, addig 1879-re szűken vett kisebbségbe szorult. Nyilvánvalóan a csehek távolmaradásával volt képes a párt többséget szerezni a birodalmi gyűlésben. Az Alkotmánypárt vereségét nem csak a belső viták okozták; bár a 112-ők programfelhívást adtak ki, végül annak megvalósítására nem került sor.

⁵⁷ ZELLENBERG 2003. 228.

⁵⁸ FISCHER 1910. 243.

⁵⁹ ZACHAR 1981. 262.

⁶⁰ BOYER 2022. 195.

⁶¹ HÖBELT – KALWODA – MALÍŘ 2016. 551.

⁶² HÖBELT – KALWODA – MALÍŘ 2016. 557.

⁶³ GARVER 1978. 83.

⁶⁴ HÖBELT 2000. 931.

A vasgyűrű megalakulása

A császár Taaffét kérte fel kormányalakításra 1879. augusztus 10-én.⁶⁵ Az új kabinet megformálásakor a miniszterelnök nem a korábbi kormánypártra, vagyis a liberális pártra támaszkodott, hanem egy koalíciós középpárt megalkotása volt a célja, amely a konzervatívokra, a klerikálisokra, valamint a nagybirtokosokra alapozott. Ez a korábbi osztrák liberális politikához képest merőben új irányvonalat jelentett. „A minisztériumnak a jogi alapokhoz (alkotmány és dualizmus) ragaszkodva, tehát semmiképpen sem nemzeti bélyegzőként, konzervatívként kell megjelennie, és így sem az alkotmányozó hatóságoknak, sem Magyarországnak nem ad okot aggodalomra” – írta Taaffe memorandumában kormányának augusztusi megalakításakor.⁶⁶

A Taaffe-kabinet 1879. augusztusi zászlóbontásakor nagykoalíció – az úgynevezett vasgyűrű⁶⁷ – jött létre a cseh–lengyel–német feudális konzervatívok és a német liberálisok között.⁶⁸ Mivel a kabinet pártok felett állt, így az alkotmány értelmében minden olyan elemet programjára tűzhetett, amely a korona érdekeit szolgálta. Az új miniszterelnök kinevezése feltétlen bizalmi státuszt jelentett az államfő és kormányfő között. Nyilvánvalóan hangsúlyos tényezőnek számít, hogy a császár és a miniszterelnök gyerekkorukból ismerték egymást. Ugyanakkor ez nem csak egy bensőségebb kérdés volt, hanem éles váltás, méghozzá a német-centralista liberalizmusról a katolikus–szláv–föderalisztikus konzervativizmusra.⁶⁹ Hye kutatásaiból kitűnik, hogy a császár és miniszterelnöke közötti vélt, vagy valós gyermekkori kapcsolat a kormányalakításkor nem hatott kellemetlenül, s nem okozott visszatetszést, sőt inkább pozitívan értékelték.⁷⁰

Miért lett Taaffe második alkalommal ismét miniszterelnök? Erre a kérdésre egy merőben szélsőséges és megosztó válasz is adható: „Taaffét »birodalmi miniszternek«, Ferenc József saját emberének nevezték, mert jobban törődött az emberekkel való bánásmód apró-cseprő eszközeivel, mint bármilyen átfogó programmal, és inkább bízott a felmerülő konfliktusok leküzdésének rutinszerű módszereiben, mint a felmerülő problémák fáradságos átgondolásában. Kétségtelenül sok közös vonása volt Ferenc Józseffel. Egyikük sem volt képes kifinomult gondolkodásra, mindketten úgy vélték, hogy »az egészséges emberismeret« megfelelő felszerelés a sokszínű

⁶⁵ ZACHAR 1981. 262–263.

⁶⁶ *Der politische Nachlaß*, 1922. 249.

⁶⁷ Eiserne Ring osztrák elnevezés magyar fordítása. A vasgyűrű a koalíciós kormány korabeli megnevezésére, valamint annak sziklaszilárd keménységére, illetve felbonthatatlanságára utaló kifejezés.

⁶⁸ ZELLENBERG 2003. 228.

⁶⁹ NOVOTNY 1975. 82.

⁷⁰ HYE 2012. 73.

osztrák állam bonyolult rejtélyeinek megfejtéséhez; mindketten mélyen bizalmatlanok voltak az ötletekkel szemben; mindketten éles szemmel figyelték az emberi gyengeségeket; és mindketten túlbecsülték a kormányzati rutin értékét; mert mindketten olyan alaposan elsajátították azt. Ismétlem, mindketten a jó átlagpéldányt részesítették előnyben az eredeti és forradalmi személyiséggel szemben»⁷¹

Stremayr bekerült a kormányba, ahol igazságügyi és oktatásügyi miniszter lett, hangsúlyozta, hogy ez nem egy párt alapú, hanem egy kifejezetten koalíciós kormány. Az Alkotmánypártban keserű volt a felismerés, hogy Taaffe nélkülük alakított kormányt. A liberálisok az 1870-es évekbeli tapasztalataik alapján Taaffe felfogásának megfelelően túlságosan hozzászótkak a parlamenti és a miniszteri kiváltságok összekapcsolásához.⁷² Bár megjelentek kárörvendő hangok is, s egy ezek közül Herbsté, aki azt kommunikálta: „Egy Taaffe-kormány? Lehetséges, de attól tartok, hogy a Taaffe gazdálkodás nem tart hosszabb ideig mint négytől hat hétig”.⁷³ A liberálisok a kormány támogatásának elutasításával arra kényszerítették Taaffét, hogy bebizonyítsa számukra, nélkülük is boldogul. Ugyanakkor a császár Ischlben elutasította a német liberálisok teljes kizárását a kormányból.⁷⁴ Mivel a csehek úgy döntöttek, hogy újra belépnek a birodalmi gyűlésbe, egy vagy két helyet kaphatnak a kabinetben.

Persze Plener rigorózus jellemzést adott az újdonsült kormányfőről: „Az új miniszterelnök nem volt tehetségtelen, gyors észjárású, kevés műveltséggel, élénk, nem előkelő modorral rendelkezett, ami egy baráti körnek tetszett; jovialis természete ellenére nem volt jóindulatú jellem, a komoly dolgokat könnyedén szemlélte, kevés szilárd politikai véleménye volt, mindenekelőtt a császár akaratát igyekezett teljesíteni.”⁷⁵

A kormány a következőképpen alakult ki: Taaffe miniszterelnök és belügyminiszter, Julius von Falkenhayn földművelésügy, Karl Korb von Weidenheim kereskedelemügy, Karl von Stremayr oktatásügy és igazságügy, Emil Chertek pénzügy, Julius von Horst honvédelem, Florian von Ziemialkowski tárca nélküli és végül, de nem utolsó sorban Alois von Pražák cseh ügyekért felelős tárca nélküli miniszter.⁷⁶ Amíg Stremayr, Host, Chertek és Korb a kabinet tagjai voltak, addig Taaffe úgy jellemezte a minisztériumát, mint ami minden pártot képvisel a kormányban.

⁷¹ TSCHUPPIK 1930. 271.

⁷² BOYER 1981. 321.

⁷³ POLLAK 1898. 228.

⁷⁴ JENKS 1965. 37.

⁷⁵ PLENER 1921. 166.

⁷⁶ KOLMER 1905. 6–7.

A kabinetben a liberálisok közül Stremayr, Korb von Weidenheim és Horst, a klerikálisok közül Falkenhayn, Pražák és Ziemiałkowski került be.⁷⁷ A 45 éves Chertek mint osztályfőnök pedig Pretis minisztériumából érkezett a tárca élére, átmeneti megoldásként, civil minőségében.⁷⁸ Később a pénzügyi portfólió élén – csakúgy, mint más tárcák esetében – számos személyi csere következett be. Egy ilyen váltást követően rövid ideig Adolf Kriegs-Au báró, majd Julian Dunajewski töltötte be a pénzügyi posztot. Egyesek nem is Taaffe-kormányról, hanem egyenesen Taaffe–Dunajewski-kabinettről szólnak.⁷⁹

A kormány sajtómunkájának fedezésére szolgáló rendelkezési alap elhelyezéséről szóló szavazás során a liberálisok a vasgyűrű néhány elégedetlen képviselőjével együtt a kezdetekben vereséget mértek Taafféra. Ezzel egyidejűleg fokozták a kormányban lévő liberálisokra nehezedő nyomást, Stremayrnak még a pártból való kizárását is el kellett fogadnia. Az eredmény azonban nem a kormány összeomlása volt, hanem a vasgyűrű felértékelődése, amely egyedül Taaffe támogatására volt hajlandó. Ennek persze meg volt az ára: a csehek nemzeti követeléseket támasztottak, a lengyelek gazdasági kívánságokat fogalmaztak meg, különösen a galíciai transzverzális vasút megépítését, a német klerikálisok pedig a felekezeti népiskola bevezetését követelték.⁸⁰

Amikor az ifjú Leopold von Berchtold későbbi közös külügyminiszter álláshoz szeretett volna jutni, mozgósította édesapja kapcsolatait. Erről Hugo Hantsch ekként emlékezett meg Berchtold biográfiájában: „Az sem világos, hogy ez mennyiben felelt meg saját [Berchtold] hajlamainak, amikor a közigazgatási pályára lépett. Mivel engem a belpolitikai közigazgatásra szántak, apám megragadta az alkalmat, hogy bemutasson a belügyminisztériumban a kormányfőnek, gróf Taaffénak, aki közeli barátja volt. »A fiam kitűnően letette az államvizsgát, rövidesen politikai szolgálatba lép, majd hamarosan az utódod lesz. »Ez volt a bemutatkozás. Taaffe gróf felfogta a tréfát, döbbent arcot vágott, az íróasztala egyik fiókjához hajolt, amit kinyitott, hogy kivegyen belőle egy hatalmas havannai szivart, és átnyújtotta nekem a következő szavakkal: »Nézze, én most már jól akarok kijönni magával.«”⁸¹

A vasgyűrű folyamatosan támadásoknak volt kitéve az osztrák birodalmi tanácsban. Ezért Taaffe a képviselőházban a következőképpen foglalta össze kormányának eszenciáját: „Az a vád hangozott el, hogy van egy koalíciós minisztérium, és hogy ez a koalíciós minisztérium az egyik oldalon mosolyog, a másikat pedig fenyegeti. Ez

⁷⁷ BOYER 2022. 197.

⁷⁸ FRITZ 2003. 70.

⁷⁹ BERCHTOLD 1986. 153.

⁸⁰ ZELLENBERG 2003. 229.

⁸¹ HANTSCH 1963. 10–11.

a koalíciós minisztérium azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy a megbékélést és az egyesülést megvalósítsa, és ezért úgy gondolom, hogy talán részben igazoltam ezt a mosolyt, amit oly sokat kritizáltak, de amely úgy gondolom, nem csak az egyik oldal felé irányult. Elhangzott az a vád, hogy a kormány nem céltudatos. A kormány céltudatos, és megvan a célja: egyesíteni a nemzetiségeket Ausztriában, egyesíteni őket a közös osztrák alkotmány alapján.

Egy ponton azonban ki kell jelentenem, hogy egyetértek az előző felszólalóval, nevezetesen abban, hogy osztrákokat akar, osztrák többséget és nem nemzeti többséget; ebben a pontban teljes mértékben egyetértek a felszólalóval. Ausztria különböző nemzetiségekből áll, de jogaikat tiszteletben kell tartani. Ha a nemzetiségek egymás mellett állnak, tisztában vannak jogaikkal és élvezik jogaikat, akkor szívesen fognak össze, hogy együtt dolgozzanak Ausztria egészének javára.⁸²

Összefoglalás

Taaffe egy meggyőződésében royalista, a Habsburg-dinasztiához, azontúl Ferenc Józsefhez hűséges főnemes, aki politikai felfogását tekintve meggyőződéses konzervatív volt. Az állami, illetve politikai megbízatásait kevésbé köszönheti a császárhoz fűződő gyerekkori barátságának. Sokkal inkább annak, hogy az uralkodó akaratának végrehajtója. Kevésbé kreatív politikai manőverező, sokkal inkább a fejlődés és az engedékenység jellemzi. A mostani tanulmány folytatásaként egy újabb írásban majd megvizsgáljuk azt a tizennégy esztendőt, amíg Taaffe hivatalát 1879 és 1893 között betöltötte.

Bibliográfia

ADLGASSER 2002.	<i>Die Aehrenthals. Eine Familie in Ihrer Korrespondenz 1872–1911.</i> Hrsg. und Eingel. Von Franz ADLGASSER. (Veröffentlichungen Der Kommission Für Neuere Geschichte Österreichs, 93.) Band 2. 1872–1895. Böhlau, Wien, 2002.
BECK 1948.	BECK, Georg: <i>Die Persönlichkeit des Grafen Eduard Taaffe.</i> Univ., Diss., Wien, 1948.

⁸² Stenographische Protokolle (Abgeordnetenhaus) IX. Session, 25. Sitzung am 5. Dezember 1879. 663.

- BERCHTOLD 1986. BERCHTOLD, Klaus: Die politischen Parteien und ihre parlamentarischen Klubs bis 1918. In: *Österreichs Parlamentarismus. Werden und System*. Hrsg. von SCHAMBECK, Herbert. Duncker und Humblot, Berlin, 1986. 137–167.
- BEUST 1887. BEUST, Friedrich Ferdinand: *Aus drei viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Band 2. 1866–1885. J. G. Cotta'sche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 1887.
- BLED 1988. BLED, Jean Paul: *Franz Joseph. „Der letzte Monarch der alten Schule.“* Böhlau, Wien–Köln–Graz, 1988.
- BOYER 1981. BOYER, John W.: *Political Radicalism in Late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement, 1848–1897*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1981.
- BOYER 2022. BOYER, John W.: *Austria 1867–1955*. Oxford University Press, Oxford, 2022.
- BRAUNEDER 1987. BRAUNEDER, Wilhelm: Parlamentarismus und Parteiensystem in der Österreichisch-Cisleithanischen Reichshälfte 1867–1918. In: *Das Parteiwesen Österreich-Ungarns*. Hg. von ERDÖDY, Gábor. Akadémiai, Budapest, 1987. 13–36.
- CANIS 2016. CANIS, Konrad: *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67–1914*. Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2016.
- Drága mama, 2019. *Drága mama. Ferenc József levelei édesanyjához*. Sajtó alá rendezte BORÓVI Dániel – KOVÁCS Attila Zoltán. Szépmíves, Budapest, 2019.
- Franz Josephs Tagebücher*, 2003. *Die Jugend-Tagebücher Franz Josephs (1843–1848)*. Hrsg. CERNY, Heimo. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, Band 96.) Böhlau, Wien, 2003.
- Das System Taaffe*, 1882. *Das System Taaffe*. Sintensis, Wien, 1882.
- Der politische Nachlaß*, 1922. *Der politische Nachlaß des Grafen Eduard Taaffe. Mit einem Porträt Taaffes und einem Schriftstück in Faksimile*. Hrsg. von SKEDL, Arthur. Rikola, Wien, 1922.
- FISCHEL 1910. FISCHEL, Alfred: Taaffe, Eduard Graf. In: *Allgemeine Deutsche Biographie*. Band 55. Duncker & Humblot, Leipzig, 1910. 234–255.
- FRIEDJUNG 1997. FRIEDJUNG, Heinrich: *Geschichte in Gesprächen: Aufzeichnungen 1898–1919*. Hrsg. ADLGASSER, Franz–FRIEDRICH, Margret. Band I. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs.) Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 1997.
- FRITZ 2003. FRITZ, Wolfgang: *Für Kaiser und Republik. Österreichs Finanzminister seit 1848*. Atelier, Wien, 2003.
- GARVER 1978. GARVER, Bruce M.: *The Young Czech Party 1874–1901, and the Emergence of a Multi-Party System*. (Yale historical publications, Miscellany 111.) Yale University Press, New Haven, 1978.

- HANTSCH 1962. HANTSCH, Hugo: Graf Eduard Taaffe (1833–1895). In: *Gestalter der Geschichte Österreichs*. Hrsg. von Hugo HANTSCH. Tyrolia, Innsbruck, 1962. 447–456.
- HANTSCH 1963. HANTSCH, Hugo: *Leopold Graf Berchtold. Grandseigneur und Staatsmann*. Styria, Graz, 1963.
- HÖBELT 2016. HÖBELT, Lothar: Graf Egbert Belcredi – der „echte“ Konservative. In: *Die Tagebücher des Grafen Egbert Belcredi 1850–1894*. Hg. von HÖBELT, Lothar – KALWODA, Johannes – MALÍŘ, Jiří. Böhlau, Wien, Köln – Weimar, 2016. 15–37.
- HÖBELT 1993. HÖBELT, Lothar: *Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918*. Oldenbourg, Wien, 1993.
- HÖBELT 2000. HÖBELT, Lothar: Parteien und Fraktionen im cisleithanischen Reichsrat. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band. 7. Verfassung und Parlamentarismus*. Hrsg. von RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2000. 895–1006.
- HÖBELT – KALWODA – MALÍŘ 2016. *Die Tagebücher des Grafen Egbert Belcredi 1850–1894*. Hg. von HÖBELT, Lothar – KALWODA, Johannes – MALÍŘ, Jiří. Böhlau, Wien, Köln – Weimar, 2016.
- HYE 2012. HYE, Hans Peter: Eduard Graf Taaffe – ein Jugendfreund Kaiser Franz Josephs? *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 2012/1. 65–79.
- JENKS 1965. JENKS, William A.: *Austria under the Iron Ring 1879–1893*. The University Press of Virginia, Charlottesville, 1965.
- KIELMANSEGG 1966. KIELMANSEGG, Erich Graf: *Kaiserhaus, Staatsmänner und Politiker. Aufzeichnungen des k.k. Statthalters*. Mit einer Einleitung von GOLDINGER, Walter. R. Oldenbourg, Wien–München, 1966.
- KLEIN 1980. KLEIN, Brigitte: *Ernst von Plener. Sein Weg zum Politiker*. Univ., Diss., Wien, 1980.
- KLETEČKA – LEIN 2022. *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867–1918*. Hg. von KLETEČKA, Thomas – LEIN, Richard. Band II. 1. Jänner 1868–21. November 1871. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2022.
- KOLMER 1903. KOLMER, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Band 2. 1869–1879. Wien–Leipzig, 1903.
- KOLMER 1905. KOLMER, Gustav: *Parlament und Verfassung in Österreich*. Band 3. 1879–1885. Wien–Leipzig, 1905.
- LEIN 2022. LEIN, Richard: Einleitung. In: *Die Protokolle des cisleithanischen Ministerrates 1867–1918*. Hg. von KLETEČKA, Thomas – LEIN, Richard. Band II. 1. Jänner 1868–21. November 1871. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2022. XI–XCII.

- MAY 1968. MAY, Arthur J.: *The Hapsburg Monarchy 1867–1914*. The Norton Library, New York, 1968.
- NOVOTNY 1975. NOVOTNY, Alexander: Der Monarch und seine Ratgeber. In: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band II. Verwaltung und Rechtswesen. Hrsg. von WANDRUSZKA, Adam URBANITSCH, Peter. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1975. 57–99.
- PLENER 1921. PLENER, Ernst Freiherr von: *Erinnerungen. Parlamentarische Tätigkeit 1873–1891*. Zweiter Band. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart–Leipzig, 1921.
- POLLAK 1898. POLLAK, Heinrich: *Dreißig Jahre aus dem Leben eines Journalisten*. III. Bände. Hölder, Wien, 1898.
- SCHEER 2013. SCHEER, Tamara: „Minimale Kosten, absolut kein Blut“. *Österreich-Ungarns Präsenz im Sandžak von Novipazar (1879–1908)*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2013.
- SCHMETTERER 2016. SCHMETTERER, Christoph: *Kaiser Franz Joseph I*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2016.
- SUESS 1916. SUESS, Eduard: *Erinnerungen*. Hirzel, Leipzig, 1916.
- TSCHUPPIK 1930. TSCHUPPIK, Karl: *The Reign Of The Emperor Francis Joseph 1848–1916*. G. Bell And Sons Ltd., London, 1930.
- ZACHAR 1981. ZACHAR József: *Az osztrák–német liberális Alkotmánypárt és politikai hatalom 1861–1881*. Akadémiai, Budapest, 1981.
- ZELLENBERG 2003. ZELLENBERG, Ulrich E.: Ein Konservativer über den Parteien – der „Kaiserminister“ Eduard Graf Taaffe. In: *Konservative Profile. Ideen und Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock*. Hrsg. von ZELLENBERG, Ulrich E. Leopold Stocker, Graz–Stuttgart, 2003. 225–243.

ÁKOS KÁRBIN

THE LIFE OF AUSTRIAN PRIME MINISTER
EDUARD VON TAAFFE – PART I: BETWEEN 1833 AND 1879

(Abstract)

Eduard von Taaffe served as Minister-President of Austria for nearly fourteen years between 1879 and 1893. He had held numerous state posts earlier, serving as a member of Ferdinand Beust's government and participating in the negotiations surrounding the Austro-Hungarian Compromise. He had also served as Minister-President of Cisleithania for the first time between 1868 and 1870.

The fact that Taaffe grew up together with Franz Joseph I and had been his playmate raises a pair of questions: To what extent did his personal relationship influence his political career? Was their bond so deep as to influence Taaffe's career later? Likely, the archduke and the young nobleman's relationship was not close enough for this eventuality. Taaffe's upward career progression much more likely resulted from his eagerness to carry out the emperor's will. Pleased with Taaffe's work as governor of Tyrol between 1871 and 1879, the emperor along with Taaffe himself looked for the right opportunity for Taaffe's return to the post of prime minister. In February 1879 – prior to summer elections – the emperor authorized Taaffe to form a government. The cabinet would have leaned on the right wing of the Constitutional Party, but Taaffe's attempt was ultimately futile, and he withdrew from his appointment. Taaffe successfully established a coalition government, becoming prime minister once again in August 1879, because of an electoral compromise with the Czechs. He formed his coalition – known historically as Taaffe's Iron Ring – and governed for fourteen years. From his birth to his second appointment as prime minister in August 1879, the study presents the road that Taaffe traveled.

ÁKOS KÁRBIN

DER LEBENSWEG DES ÖSTERREICHISCHEN
MINISTERPRÄSIDENTEN EDUAR VON TAAFFE, TEIL I:
ZWISCHEN 1833 UND 1879
(Resümee)

Eduard von Taaffe bekleidete zwischen 1879 und 1893 vierzehn Jahre lang die Funktion des Ministerpräsidenten in Österreich. Zuvor erfüllte er zahlreiche staatliche Aufträge, er war Mitglied in der Regierung von Ferdinand Beust, nahm an den Verhandlungen zum Ausgleich teil und hatte zwischen 1868 und 1870 selbst das erste Mal den Posten des Regierungschefs von Cisleithanien.

Taaffe wurde bekanntlich im Wiener Hof großgezogen, er war Spielkamerad von Franz Joseph I. So ergibt sich die Frage: Inwieweit wirkte sich diese persönliche Verbindung auf seine politische Karriere aus? War diese Relation zwischen ihnen beiden so tief, dass sie Taaffes spätere Laufbahn beeinflusste? Aller Wahrscheinlichkeit nach standen der Erzherzog und der junge Hochadelige zueinander in keinem so nahen Verhältnis, dass es zu diesem Ergebnis geführt hätte. Taaffe konnte sein Vorkommen eher dem Umstand verdanken, dass er während seiner Tätigkeit bemüht war, den Willen des Kaisers zu erfüllen. So war er zwischen 1871 und 1879 Statthalter von Tirol; der Staatschef war mit Taaffe zufrieden, und beide suchten nach der Möglichkeit, dass er in den Samtsessel des Ministerpräsidenten zurückkehren konnte. Im Februar 1879 – vor den Wahlen im Sommer – wurde Taaffe vom Kaiser beauftragt, die Regierung zu bilden. Das Kabinett hätte sich auf den rechten Flügel der Verfassungspartei gestützt, aber sein Versuch blieb erfolglos, und er trat von der Berufung zurück. Schließlich konnte er im Ergebnis eines Wahlkompromisses mit den Tschechen eine Koalitionsregierung aufstellen und wurde im August 1879 erneut Ministerpräsident. Er bildete seine Regierung, die mit dem Namen Eiserne Ring in die Geschichte einging, und war vierzehn Jahre lang Regierungschef. Der Beitrag stellt den Weg dar, den Taaffe von der Geburt bis zu seiner zweiten Ernennung zum Ministerpräsidenten im August 1879 zurücklegte.

MINISZTEREK ÉS MINISZTÉRIUMOK 1848-BAN PEST-BUDÁN

1848. január 28-án Palermóban csapott fel először a forradalom lángja Európában, ami hamarosan áttért más államokra is. A legnagyobb hatást a február 22-i párizsi felkelés váltotta ki, melynek során az uralkodó Lajos Fülöpöt megfosztották hatalmától. Ennek hírére a Pozsonyban ülésező magyar országgyűlésen Kossuth Lajos, felismerve a forradalmi helyzet adta lehetőséget, a március 3-i kerületi ülésen felszólalásában indítványozta, hogy a királynak küldendő felirati javaslatba a követelések közé vegyék be az önálló magyar kormány létrehozását is.

Mivel az országgyűlés ekkor kétkamarás volt, Kossuth indítványát a főrendeknek is el kellett fogadniuk, hogy az uralkodó elé lehessen terjeszteni azokat. A főrendek – a főpapok és a főnemesek tagjai, akik személyre szóló meghívás alapján vettek részt az országgyűlésen – azonban ekkor még nem voltak hajlandók erre, „jobb belátásra” a március 13-án Bécsben kitört forradalom késztette őket. Másnap, március 14-én elfogadták Kossuth korábbi indítványát, s a király elé terjesztett felirati javaslatban jórészt Kossuth beszédének megfelelően szerepelt az önálló magyar kormány létrehozásának követelése.

Március 15-én Batthyány Lajos vezetésével küldöttség utazott Bécsbe, hogy az uralkodó, V. Ferdinánd is elfogadja és szentesítse mindezt. Ugyanezen a napon a vértelen pesti forradalomban az önálló magyar kormány megalakítását a márciusi ifjak is követelésként fogalmazták meg 12 pontjukban. A Batthyány Lajos vezette küldöttség javaslatai között szerepelt többek között István nádor teljhatalmú helytartóvá és Batthyány miniszterelnökké történő kinevezése, melyből azonban csak az előbbi teljesült. István nádor azonban – kapott teljhatalmánál fogva – kinevezte Batthyány Lajost miniszterelnöknek, amit az uralkodóval is sikerült elismertetnie.

A leendő miniszterek személyéről már Kossuth felszólalását követően elindultak a találgatások, a közvélemény ugyanis szinte biztosra vette a felelős kormányról szóló döntés elfogadását Bécsben. Ugyanilyen találgatások születtek Pesten és Pozsonyban azután is, hogy március 15-én este Bécsből a Batthyány vezette küldöttség visszatért Pozsonyba. A lehetséges jelöltek között ott szerepelt Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Eötvös József, Széchenyi István, akiket ebben az időben talán a legtöbbet emlegettek, de felmerült rajtuk kívül még Pulszky Ferenc, Mészáros Lázár, Szentkirályi Móric, Perényi Zsigmond, Nyáry Pál, Teleki László, Nádasdy Lipót, Ráday Gedeon, Károlyi György, Klauzál Gábor, Ló-

nyay Gábor, Ghyczy Kálmán, Teleki Ádám, Esterházy Pál, Vay Miklós neve is. Batthyány Lajos semmiféle külső nyomásnak nem engedett, kormányának minisztereit a maga elgondolása szerint válogatta össze, amiért – öntudatos jelleméből eredően – bárki előtt kész volt vállalni a személyes felelősséget. A Pesten kialakult hangulat is¹ arra készítette Batthyányt, hogy már március 23-án nyilvánosságra hozza kormányának névsorát, amely a következő személyekből állt: gr. Batthyány Lajos (elnök, tárca nélkül), Szemere Bertalan (belügy), hg. Esterházy Pál (Ausztriávali viszonyok), Kossuth Lajos (pénzügy), Mészáros Lázár ezredes (hadügy), gr. Széchenyi István (közlekedés), br. Eötvös József (kultusz és nevelés), Klauzál Gábor (földművelés és ipar), Deák Ferenc (igazságügy).²

A rend és a nyugalom helyreállítása és megőrzése érdekében egy, az ellenzék és a konzervatívok tagjaiból is összeállított, koalíciós kormány született, ami feltehetően megkönnyítette a kormánytagok bécsi elfogadtatását. Batthyány április 2-án terjesztette fel az uralkodónak a miniszteri névsort, aki 7-én írta azt alá Bécsben. Április 10-én az esti órákban gőzhajón megérkezett V. Ferdinánd és felesége Pozsonyba, s másnap az ott lévő kormánytagok (Batthyány, Kossuth, Széchenyi, Eötvös, Deák, Esterházy) reggel 9 órakor tették le az esküjüket az uralkodó és a nádor jelenlétében a pozsonyi Viczay házban.³

A magyar kormányzat fizikai elhelyezése szempontjából fontos kitétel volt a megszülető áprilisi törvényekben a III. törvénycikk 5. és a IV. törvénycikk 1.§-a, mely az újonnan megalakuló minisztériumokat Buda-Pestre, az országgyűlést Pestre helyezte,⁴ ami a testvérvárosok erősebb összefonódását jelentette, előkészítve egyben a két város egyesülését. Ez utóbbinak ekkor már fizikai akadálya sem volt, hiszen az 1839-ben elkezdett Lánchíd megépítése 1848-ban már a befejezéséhez közeledett, ami nemcsak szimbolikusan teremtette meg a két város közötti kapcsolatot, hanem fizikai értelemben is. A minisztériumok törvényben kimondott Buda-Pestre helyezése Pestnek a politikai életben betöltött szerepét erősítette tovább, míg Buda esetében korábbi közigazgatási központként ez jórészt magától értetődőnek számított. De ugyanolyan nehézségekbe ütközött, mint maga a kormányalakítás Pozsonyban. A Duna-parti testvérvárosok ugyanis nem voltak infrastrukturálisan felkészülve

¹ Eötvös József véleménye szerint március 22-én forradalmi hangulat alakult ki Pesten, s ha a kormánynévsor nem kerül kihirdetésre, fennállt volna a veszélye annak, hogy a nemzetőrség a budai fegyverraktárakat megrohamozva nemzetgyűlést hív össze Pestre. HERMANN 2013. 303.

² *Pesti Hírlap*, 1848. március 26. 259.; URBÁN 1984. 1096.

³ Szemere és Klauzál április 20-án Budán a királyi palotában a nádor előtt tette le miniszteri esküjét. Az Itáliából Pestre megérkező Mészáros Lázár május 23-án szintén Budán a királyi palotában tette le esküjét a nádor és a miniszterelnök előtt. URBÁN 1999. I. 295–296.; URBÁN 2007. 104.

⁴ Ez volt a márciusi ífjak követelése is *A 12 pontban*: „Felelős ministeriumot Buda-Pesten, Évenkinti országgyűlést Pesten.”

a kormányzat és az újonnan alakult minisztériumok kellő fogadására. A feladat nem volt könnyű, de megoldhatatlannak sem tűnt. Egy-egy minisztérium elhelyezése presztízst jelentett mindkét város számára, amelyek igyekeztek elérni, hogy minél több kormányhivatal működjön a területükön.⁵

Ebből a szempontból Buda volt előnyösebb helyzetben, hiszen II. József közigazgatási reformja nyomán a Kamara és a Helytartótanács (consilium regium locumtenentiale Hungaricum) épületeiben, valamint a régi országházi épületben lehetett elhelyezni a megszűnő feudális kormányhatóságok helyébe lépő polgári közigazgatás kormány szerveit. Az 1848-as minisztériumok majd mindegyike a budai Várban nyert elhelyezést. Mivel azonban a magyar minisztériumok hivatalai több helyiséget igényeltek, mint amennyivel a korábbi feudális kormány szervek rendelkeztek, a helyszűke miatt korántsem volt ez mindig problémamentes. A magyar minisztériumok hivatalai vagy azok részlegei a kamarai, helytartótanácsi és országházi épületeken kívül más épületekben, olykor magánházakban is működni kényszerültek.⁶

Pest a törvény értelmében az országgyűléssel és annak leendő épületével vált volna mindenképpen gazdagabbá, mindamellett, hogy az ezt megelőző reformkori országház-elképzelések is a pesti elhelyezésben gondolkodtak.⁷

A minisztériumok Buda-Pesten történő elhelyezése egyúttal a személyzet, köztük a minisztériumokat vezető miniszterek fővárosi lakhatását is érintette 1848-ban, s nem egyszer a kettő, a hivatali és a magánélet összefonódásával járt együtt.

Április derekától kezdődően indultak meg a minisztériumok szervezési munkálatai. Április 15-én került sor az első pesti minisztertanácsi ülésre,⁸ melyen a kormány egy proklamációval jelentette be a hivatali ügyek átvételét a korábbi kormány szervektől. Az ezt követő napokban döntöttek többek között a minisztériumok szervezéséről, fizetésekről, a kormányzatnál korábban alkalmazottak foglalkoztatásáról, a kinevezések és helyettesítések rendjéről, hivatalos pecségekről. Fontos volt a kormány cselekvőkészségének és -képességének a láthatósága, ami a sajtó útján történt és egy kormánylap elindítását jelentette. Ilyen hivatalos lap június 8-án indult *Közlöny* címmel, Gyurmán Adolf szerkesztésében. Addig Szemere Bertalan belügy-miniszter kérésére a *Pesti Hírlap* első oldalán olvasható hivatalos rész közölte mindazokat az információkat, melyek a minisztériumok működéséről, elhelyezéséről, a miniszterek fogadóóráiról és a kormány tevékenységéről szóltak.⁹

⁵ URBÁN 1986. 252.

⁶ Uo.

⁷ BIBÓ 2000. 43.

⁸ A kormány megalakulását követő első minisztertanácsi ülést még Pozsonyban tartották április 12-én.

⁹ DOBSZAY 1998. 97–99.; URBÁN 1986. 240–257.

Fontos kiemelni, hogy 1848 áprilisában nem egyszerűen egy kormányváltás történt Magyarországon, hanem egy több évszázados gyakorlat helyébe lépő új kormányzati rendszer létrehozásáról és gyakorlati megteremtéséről volt szó. Az újonnan felálló minisztériumok hatásköreinek az elkülönítése első körben április 29-én történt meg, amiről Szemere a Pesti Hírlapban tájékoztatta a nagyközönséget.¹⁰ A további hatáskörök megállapítása és pontosítása már az adott minisztériumon belül kiadott rendeletekkel történt. Az átállás korántsem volt zökkenőmentes, amit alighanem a bécsi udvarban is igyekeztek akadályozni, késleltetni és lassítani. S ha elvben talán könnyebbnek is ígérkeztek az új hatáskörök kialakításai, a gyakorlat terén mindez igencsak nehézségeket jelentett. Minisztériumi épületeket, helyiségeket kellett kijelölni, a korábbi kormányservektől (Helytartótanács, Kancellária) nagy mennyiségű iratkötegeket kellett átvenni, mozgatni – Bécsből leszállítani, rendezni, lajstromozni –, a folyamatban lévő ügyek iratait az új minisztériumok között szétosztani. Valószínűleg nem egyedi eset lehetett, hogy Deák még júliusban is a minisztériumát illető kancellári iratot keresett Eötvös minisztériumában.¹¹ Emellett gondot okozott a személyi állomány megteremtése is. Egyrészt tömegesen jelentkeztek Pesten az egyes állásokra, de szükség volt a korábbi kormányservekben alkalmazott hivatalnokok szaktudására is, ezért sokakat átvettek, újra-foglalkoztattak közülük. A pénzügyminisztériumnál például nem is lehetett nélkülözni őket, ami nyelvi problémákba ütközött. A pénzügyminisztériumhoz kerülő, korábban a bécsi Udvari Kamara által kezelt bányászati ügyek hivatalnokai németül gyakorolták hivatalukat s jórészt nem beszéltek magyarul.¹²

Az áprilisi lázas szervező munkát követően, melynek során lefektették Magyarországon az új miniszteriális rendszer alapjait, a minisztériumok általában május elsején kezdték meg hivatali tevékenységüket, s többségük május végére, júniusra szerveződött meg teljes egészében.

A minisztériumokról szóló III. törvénycikk 13.§-a a nyolc minisztérium között elsőként említette a Király személye körüli minisztert, amit sokszor a külügyminisztériummal szoktak azonosítani. Olyan személy kellett erre a posztra, akivel az uralkodó, Bécs és a külföldi politikusok, diplomaták is szóba állnak és a fogadótermek ajtajai nem zárulnak be előtte, társadalmi rangja révén pedig méltón tudja képviselni hazánkat. A tisztséget Batthyány és a nádor kapacitálására Esterházy Pál herceg vállalta el. Esterházy tapasztalt diplomata volt, akinek liberalizmussal való szimpatizálását Metternich nem nézte jó szemmel, s 1842-ben hazahívatta Londonból. Ő volt az

¹⁰ *Pesti Hírlap*, 1848. május 4. 397.

¹¹ HAJDU 1933. 39.

¹² KISS 1987. 268.

egyetlen, akinek sem személye, sem miniszteri megbízatása nem kötődött Pest-Budához, hiszen a törvény értelmében a király személye körül, azaz Bécsben viselte hivatalát. A felelős minisztériumok létrejöttével megszűnő Magyar és Erdélyi Kancellária épületében rendezkedett be, ahol április 14-én kezdte meg a működését. Minisztériuma a megszűnő Kancellária személyzetének jelentős részét átvette. Az államtitkári tisztséget a pénzügyminisztériumtól átjövő Pulszky Ferenc vállalta el mellette. Mivel azonban Esterházy többnyire a hietzingi villájában tartózkodott, a minisztérium működtetése leginkább Pulszkyra hárult.¹³

A törvény ugyan megengedte, Batthyány Lajos mégsem vállalt tárcát kormányában, viszont az egész minisztérium összefogásáért, az alkotmányosság és az 1848-as törvények betartásáért volt felelős, emellett Mészáros Lázár hazatéréséig ellátta a hadügyek és a nemzetőrséggel kapcsolatos teendők intézését is. A miniszterelnök titkára Kúthy Lajos író volt. A hivatal munkatársai részben katonai szakértői titkárok és volt kancelláriai tisztviselők voltak.¹⁴

Batthyány az 1840-es években vált a liberális reformellenzék egyik vezérévé. Felismerve, hogy ezt leginkább az ország politikai fővárosában, Pesten tudja megtenni, beköltözött a városba. A belvárosi Hatvani (ma Kossuth Lajos) és Szép utca sarkán álló Cziráky palotában bérelt otthont, ahol családjával együtt a fővárosi társasági élet egyik központi alakjává vált. Otthona a liberális elveket valló mágánok kedvelt találkozóhelyévé formálódott, aminek révén szélesebb körökben is ismertté váltak politikai nézetei.

A Cziráky palota maradt a lakhelye Batthyáynak miniszterelnökként 1848-ban is.¹⁵ Amikor az újonnan kinevezett kormány még Pozsonyban maradt tagjai (Batthyány, Kossuth, Széchenyi) április 14-én este megérkeztek Pestre, útjuk Batthyány Cziráky palotában lévő otthonához vezetett, ahol másnap a kormánytagok annak erkélyén fogadták az ünneplő pestiek fáklyás köszöntését.¹⁶

Kedvező helyzetben volt és tudatos döntésnek számíthatott, hogy a Batthyány által vezetett miniszterelnöki hivatal a Cziráky palotával szemközt Horváth ház első

¹³ KISS 1987. 185–210.; FAZEKAS 2012. 60–61., 65.

¹⁴ KISS 1987. 61.

¹⁵ Lakkönyv 1848. 3.; Szálláskönyv 1848. 5.

¹⁶ *Budapesti Híradó*, 1848. április 21. 380. Ismeretlen szerző rajzon örökítette meg a kormánytagok április 15-i köszöntését a Cziráky palota erkélyén. RÓZSA – SPIRA 1973. 115.

A miniszterek közül azonban nem mindenki április 14-én érkezett Pestre. Klauzál Gábor már eleve a városban tartózkodott, Szemere Bertalan, akit Batthyány a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjaként küldött Pozsonyból, március 24-én jött a városba, Deák és Eötvös pedig egy nappal korábban, április 13-án érkezett meg. Mészáros Lázár, aki ekkor még nem vállalta el egyértelműen a miniszteri tisztséget, Észak-Itáliában tartózkodott.

emeletén rendezkedett be 1848 nyarán.¹⁷ Ugyanebben az épületben az első emeleten ülésezett eleinte, az egységes hadügyminisztérium megszervezéséig a haditanács, valamint itt volt június 6-ig a miniszterelnök hadügyi és nemzetőrségi titkáráként munkálkodó Korponay János főhadnagy titkári hivatala is.¹⁸ A miniszterelnöki hivatal szállásdíját a nemzetőrségi osztállyal együtt 1848-ban 1600 forintra tervezték.¹⁹ A minisztertanács itteni ülésezésére vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésre egyértelmű adatok.²⁰

Deák Ferenc nélkül elképzelhetetlen lett volna Batthyány Lajos kormánya. Deák volt a reformkori politikusok közül azon kevesek egyike, akinek a szaktudását és felkészültségét minden politikai irányzat elismerte és tisztelte. Sőt higgadtságát, nyugodt vérmérsékletét, kompromisszumra törő hajlamát a bécsi udvarban is jószemmel nézték. Deák betegsége folytán nem vett részt az 1848-as országgyűlésen Pozsonyban. Az ellenzék vezetői március 14-én üzentek neki Kehidára, hogy ezekben a sorsdöntő napokban az ő szakértelmére és szerepvállalására feltétlenül szükség van a törvényalkotó városban. Egy bő héttel később, március 23-án már Deák felszólalása volt hallható a képviselőház kerületi ülésén az ösiség eltörlésével kapcsolatban. Batthyány mintegy „megzsarolta” a Pozsonyba érkező Deákot, hogy csak abban az esetben alakít kormányt, ha abban Deák is szerepet vállal. Deák egy ilyen felkérés és a személyébe vetett bizalom elől természetesen nem térhetett ki, annak ellenére, hogy vezetői tisztséget sosem vállalt szívesen. Ezt a közvélemény is tudta, nem véletlenül írta a *Budapesti Híradó* 1848 márciusában, hogy Deák „tárczát nehezen fog vállalni.”²¹ Deák tudatában volt a képességeinek. Érezte, hogy lassú, megfontoló, a körülményeket alaposan mérlegelő és latolgató magatartása kevésbé teszi őt alkalmassá arra, hogy egy kormány szerv élére álljon. Ennek ellenére minisztériuma mégis az egyik leggyorsabban felálló és legjobban működő kormány szerv volt 1848 nyarán, ami egyrészt Deák szervezőképességének volt köszönhető, másrészt pedig annak, hogy a minisztérium felállítása során külföldi gyakorlatot, mintaképet is figyelembe vettek. A minisztériumban államtitkárságot vállaló Ghyczy Kálmán visszaemlékezése szerint Lonovics József érsek küldött nekik egy francia sematizmust, ami segítségükre volt a minisztérium szervezeti felépítésének kialakításában.²²

¹⁷ Ebben a házban működött a Landerer és Heckenast nyomda, ahol március 15-én Petőfiék kinyomtatták a *Nemzeti dal*t és *A 12 pont*ot. A házat március 15-e után Szabad sajtó háznak, a Hatvani utcát Szabad sajtó utcának nevezték.

¹⁸ *Pesti Hírlap*, 1848. június 8. 525.

¹⁹ URBÁN 1999. I. 769.; KISS 1987. 62.

²⁰ SPIRA 2003. 6.; GAVLIK 2009. 22.; MOLNÁR 2003. 150.

²¹ *Budapesti Híradó*, 1848. március 21. 273.

²² Idézi: DOBSZAY 1998. 105.

Deák igazságügyi miniszterre történő kinevezése magától értetődő volt, amivel a közvélemény is teljesen egyetértett. Alapos jogi műveltségén kívül az 1840-es években játszott kodifikációs munkássága is elősegítette mindezt. Az 1839–1840-es országgyűlés által a büntetőeljárás és a börtönrendszer reformjával kapcsolatban kiküldött bizottság tagjaként egy olyan haladó szellemiségű büntetőtörvény-tervezetet sikerült kidolgoznia, mely ugyan nem emelkedett törvénnyé, de – nyugat-európai minták nyomán – máig érvényes fogalmakat és eljárásokat akart alkalmazni a reformkor derekán.²³ Batthyány már ekkor figyelte Deákra, akit megtanult tisztelni. Évekkel később, 1847 februárjában maga látogatta meg Kehidán a gyengélkedő Deákot.

Mivel Magyarországon 1848-at megelőzően nem volt kimondottan igazságügyi kérdésekkel foglalkozó legfelsőbb hatóság, az újonnan szerveződő, Deák vezette Igazságügyi Minisztérium a korábbi kormány szervektől vett át vagy örökölt feladatokat. A minisztérium hatáskörét Deák több napilapban közzétett 1848. május 5-i rendelete körvonalazta leginkább.²⁴ A kancelláriától örökölte a polgári és büntető törvénykezés, valamint a közvádlók, esküdtszékek és ügyvédek felügyeltét, de tőle vette át többek között a bírói parancsok kiadását vagy a polgári perekben elkövetett formai hibák elintézését is. A Helytartótanáctól a törvényhatósági bíróságok és börtönök felügyelete hárult rá, valamint a csődeljárással és egyéb okiratokkal összefüggő intézkedések kihirdetése. Az úrbéri perek ugyan nem tartoztak hozzá, de az ezzel kapcsolatos panaszok intézése és a felügyelet szintén a minisztérium hatáskörébe került. Emellett a Magyar Kamarától és az alá tartozó Királyi Jogügyi Igazgatóságtól a minisztériumhoz került a közvádlói jogkör.

Deák minisztériuma nagyfokú nyitottságot mutatott a társadalom különböző rétegei felé, melyeknek tagjait szívesen vonta be a törvényalkotó munkába. A már említett május 5-i körlevelében felhívást intézett mindenkihez törvényjavaslat vagy tervezet benyújtására. Ezzel azonban csak kevesen éltek.²⁵

A minisztérium személyzete 1848 júniusának végére szerveződött meg teljesen, de az első nagyobb kinevezési hullám már május elején megtörtént. Deáknak már április 17-én voltak olyan jelöltjei, akiket minisztériumában szeretett volna látni. Közéjük tartozott Ghyczy Kálmán korábbi nádori ítélőmester, akit Deák még Pozsonyban kért fel hivatalviselésre, s a minisztériumban államtitkári pozíciót kapott. Deák elnöki titkára Tóth Lőrinc, a kor egyik kiváló jogásza lett.²⁶ Deák elsősorban a szak tudása révén alkalmazott embereket, így sok olyan személyt foglalkoztatott a mi-

²³ POMOGYI 2008. 191–192.

²⁴ *Pesti Hírlap*, 1848. május 9. 1.; *Nemzeti Újság*, 1848. május 11. 1.

²⁵ KISS 1987. 382–385.

²⁶ DOBSZAY 1998. 102–103., 115–116.

nisztériumában, akik a feudális kormányzervekben töltötték be állást. Emellett hivatalnokait a korábbi liberális reformellenzék tagjai közül választotta ki leginkább.

Mivel a minisztériumnak nem volt jogelőd intézménye, nem volt olyan épület sem Budán, ahol a működését megkezdhetette volna. A minisztérium első ülését a budai Vár Mátyás-templom melletti kamarai épületben tartotta, ami – Nedeczky István visszaemlékezése szerint – egy Deákra jellemző könnyed, kedélyes, a családiasság fesztelen hangulatával átszőtt értekezlet volt.²⁷ Később a minisztérium a budai Várban a régi Országházban (ma Országház utca 28.), valamint az egykori helytartótanácsi épületben (ma Úri utca 49–53.) kapott újabb hivatali szobákat. A minisztériumi teendők ellátása ugyanakkor Pesthez is kapcsolódott, ahol Deák lakott ebben az időben. Alighanem a rá jellemző kényelmi okokból nem lakást, hanem a Feldunasoron álló István Főherceghez címzett szállóban bérelt szállást.²⁸ Itt személyesen fogadta a minisztériumot felkereső ügyfeleket, akik mindennap 9 és 10 óra között kereshették fel őt, ha más, a miniszteri állásából adódó elfoglaltsága ezt megengedte. A szállóban a minisztérium hivatala is működött, mivel a hivatalos, nem postán érkező leveleket szintén a szállóban Tóth Lőrinc hivatali szobájában (27. szám alatt) lehetett átadni 9 és 12 óra között, ami nagy könnyebbség volt azoknak, akik nem szívesen vállalták a Budára való feljutás körülményes voltát. Emellett természetesen Budán a régi Országházban található minisztériumi iktató hivatal is fogadta ugyanezen megkereséseket, valamint azokat, akik Ghyzy Kálmánnal akartak ott személyesen értekezni.²⁹

Kossuth Lajos beválasztása a kormányba nem volt problémamentes. Március 3-i felszólalása után úgy tekintettek rá, mint akinek ott a helye egy ilyen testületben. A leendő kollégák közül azonban nem mindenki vállalt vele szívesen közös kormányzást. Merész, a lehetőségeket felismerő és azokat maximálisan kihasználni tudó, jó reálpolitikai érzékkel rendelkező politikusnak számított, akinek köszönhető volt, hogy Magyarország 1848 márciusában önálló kormányt tudott alakítani. Széchenyi rövid értékelése szerint, amiért ő és a kortársak évtizedeken át dolgoztak, Kossuth néhány hét leforgása alatt el tudta érni. Radikalizmusa, következetessége, nagyfokú realitásérzéke révén azonban sokakat elidegenített magától – idővel magát Batthyányt is, akivel korábban jórészt hasonló politikai nézeteket vallottak.

Ellentmondó hírek láttak napvilágot kormányzati pozíciójával kapcsolatosan is. Neve mindig ott szerepelt azokon a listákon, amelyek a leendő miniszterek személyeit találgatták, de felröppent az a hír is, hogy taktikai érzékből vagy más megfontol-

²⁷ DOBSZAY 1998. 102.

²⁸ Lakkönyv 1848. 13.; Szálláskönyv 1848. 9. Az épület ma is áll, a mai Akadémia utca 1. szám alatt. DÉRY 2005. 9.

²⁹ *Pesti Hírlap*, 1848. május 9. 415.; DOBSZAY 1998. 119.

tolásból Kossuth, jövedelmezőbbnek tartva a szerkesztői munkát, a miniszteri állás helyett inkább azt választja. Miniszteri posztja sem volt teljesen egyértelmű. Március 16-án neve a *Nemzeti Újságban* ipar- és közlekedési miniszterként merült fel, később a belügyminiszteri tárca várományosaként emlegették. Azzal azonban Batthyány is tisztában volt, hogy kormánya 1848 márciusában Kossuth nélkül szinte elképzelhetetlen, s felelősségteljes, fontos pozíció szükséges a számára. A pénzügyminiszteri állás ilyennek számított, ami minden minisztériummal kapcsolatba hozta Kossuthot, s jelentős hatalom összpontosult kezében.³⁰

A magyarországi pénzügyek kezelése 1848-at megelőzően az Udvari Kamarától sok tekintetben függő Magyar Kamara³¹ hatáskörébe tartozott. Az 1848. évi III. törvénycikk mindezt az újonnan felálló Pénzügyminisztérium hatáskörébe utalta, ami a Magyar Kamarának a teljes megszűnését jelentette. Nem melleleg pedig egy 320 éves gazdasági gyakorlat és intézmény magyar szempontok szerinti átalakítását vonta maga után, ami korántsem zajlott zökkenőmentesen, hiszen Ausztria a törvény ellenére sem akarta a kezéből kiengedni a magyar pénzügyek irányítását.

A Pénzügyminisztérium hatáskörébe a következő pénzügyi területek tartoztak: a sóügyek minden fázisa, beleértve ebbe a termelést, a szállítást és a kereskedelmet. A harmincadügyek, a postai és uradalmi jövedelmek kezelése, mely utóbbiba a kamarai, a korona-, a megürült egyházi és az elkobzott birtokok tartoztak. A korábban rendi jellegű adóigazgatás, valamint az 1848 előtt nem a Magyar Kamara, hanem a bécsi Udvari Kamara irányítása alá tartozó bányászati jövedelmek és azok kezelése. Korábban a Magyar Kamara mellett működő Királyi Jogügyi Igazgatóság 1848-ban a Pénzügyminisztérium alárendelt szerveként működött tovább.³²

A Pénzügyminisztériumot Kossuth már április közepén szervezni kezdte. E hó 18-án a következőket írta Esterházy Pálnak: „Hivatalos működésemet a finantz minisztériumhoz tartozó minden tárgyaknak átvételével már tetteleg megkezdvén...”³³ A miniszter mellett két államtitkár vezette az ügyeket.³⁴ Közülük az egyik – Kossuth felkérésére már áprilisban – Duschek Ferenc lett, aki nyár végéig egymaga végezte az államtitkári teendőket. Szeptember 3-án nevezte ki mellé István nádor második államtitkárnak Pálffy János erdélyi politikust. Kossuth miniszteri titkára Stuller Ferenc és Rákóczy János lett. A minisztérium teljes tisztikara április végére állt fel, s a hivatalokban dolgozók május elsejétől kezdték meg az érdemi munkát. Pénzügyi

³⁰ URBÁN 1984. 1098–1099.

³¹ 1748-tól hivatalos neve Magyar Udvari Kamara volt.

³² KISS 1987. 270.

³³ KISS 1987. 269.

³⁴ Néhány napig Pulszky Ferenc is államtitkárként szolgált Kossuth alatt, de hamarosan Esterházy Pál mellé Bécsbe, a Király személye körüli minisztériumba távozott.

szakembereket nem volt könnyű találni az országban, ezért Kossuth kénytelen volt sok olyan kamarai tisztviselőt alkalmazni minisztériumában, akik nem beszélték a magyar nyelvet.

A minisztérium elhelyezését illetően a Kossuth Lajos vezette Pénzügyminisztérium volt az egyik legkedvezőbb helyzetben, hiszen azokban az épületekben kezdhette meg a működését, melyekben elődje, a Magyar Kamara székelte. Egy rövid időre azonban osztozkodnia kellett a Klauzál Gábor vezette Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériummal, amely 1848 áprilisában és májusában társbérllőként volt jelen a Pénzügyminisztériumnak helyt adó kamarai épületekben.

Kossuth 1846 óta élt ismét Pesten. Ekkor kénytelen volt eladni Pest vármegyei tinnyei birtokát, s családjával újból a városba költözött. Az újonnan kiépült Lipótvárosban, az akkori Nádor utca 242. (ma Nádor utca 12.) szám alatt lévő Döring házban lakott,³⁵ ahol nemcsak szállása volt, de minisztersége idején saját – rövid életű – lapjának (*Kossuth Hírlapja*) a szerkesztőségét is berendezte. Miként a hirdetésben írta, a könnyebb beazonosíthatóság végett, a ház nem messze állt a kor híres és közismert Tigris fogadójától,³⁶ ahol a Nádorhoz címzett kávéház volt. Az anyagi lehetőségek nem engedték meg, de maga Kossuth sem vágyott fényűző életre. A Döring ház első emeletén puritánnak mondható, szerény méretekkel rendelkező lakásban lakott a családjával, amiben volt egy hálószoba és egy nappali, valamint egy cselédszoba és egy konyha, illetve egy mindenes helyiség.³⁷

Kossuth május elején Deákhoz hasonlóan – a *Pesti Hírlap*ban megjelenő értesítés szerint – lakhelyén, a Döring házban kívánta fogadni a hivatalos megkereséseket 9 és 14 óra között.³⁸ Ez lehetett a személyes felkeresés könnyítését elősegítendő intézkedés, de talán Kossuth egészségi állapotával is magyarázható, akinek a háziornvosa május elején a kimerültség és gyengeség miatt nyugalmat és pihenést írt elő. Az 1848-as feszültségekkel teli tavaszi események igénybe vették szervezetét, s május elejére teljesen legyengült, lázas lett. Pulszky Ferenc visszaemlékezése szerint ezekben a napokban Budán a Krisztinavárosban bérelt magának szállást, hogy szervezete a zöldebb környezetben regenerálódjon, s munkáját, politikai feladatait el tudja látni.³⁹ Sőt, a pihenés és nyugalom miatt talán ekkor egy rövid időre Gödöllőre is leutazott.⁴⁰ Így a Döring ház valószínűleg csak rövid ideig szolgált minisztériumi célokat,

³⁵ Lakkönyv 1848. 33.; Szálláskönyv 1848. 19. Az épület 1834-ben épült Döring József nagykereskedő részére Hild József tervei szerint. DÉRY 2002. 219–220.

³⁶ Az épület ma is áll a Nádor és a Mérleg utca sarkán, a Nádor utca 5. szám alatt. DÉRY 2002. 216–217.

³⁷ HOLLÓ 2016b. 15.; FÓNAGY 2002. 64.

³⁸ *Pesti Hírlap*, 1848. május 3. 393.

³⁹ PULSZKY 1884. I. 310.

⁴⁰ KOSSUTH 1957. 114.

május derekán Kossuth már a budavári kamarai épületben tartózkodott, s a hivatali iroda is ott működött.⁴¹

Széchenyinek a kormányba történő beválasztását nem övezte egyöntetű egyetértés és lelkesedés. A leendő miniszterek közül többen is jelezték Batthyáynak, hogy nem szívesen vállalnának tárcát, ha a kormányban Széchenyi is helyet kapna. Talán nem véletlen, hogy Batthyány kormányalakítása során ő volt az utolsó személy, akiről Batthyány úgy gondolta, hogy kormányában miniszteriális pozícióba kerüljön. Batthyány a március 23-i kormánynévsor benyújtását nem sokkal megelőzően döntött arról, hogy Széchenyi a kormányban a közlekedési tárcát fogja kapni.⁴² Közrejátszhatott mindebben a kormányba bekerülő Esterházy Pál magatartása is, aki Batthyány invitálása mellett Széchenyi minisztériumi tagságának hatására vállalta el a király személye körüli miniszterséget,⁴³ ami talán megerősítette Batthyányt abban, hogy Széchenyinek is tárcát kínáljon. Ugyanakkor a közvélemény egy része úgy tartotta, hogy ha nem Batthyány, hanem a konzervatív erők alakítottak volna kormányt, akkor Széchenyi ott is vezető pozícióba került volna.

De maga a gróf is bizonytalan volt abban, kap-e tárcát Batthyáynál. Tudta, hogy a közvélemény jelentős része ismeri és értékeli Magyarorszáért tett eddigi eredményeit – a neve jórészt mindig ott szerepelt azokon a listákon, melyeken a leendő minisztereket találgatták –, de tisztában volt azzal is, hogy szoros udvari kapcsolatai, kormánybiztosi ambíciói, valamint Batthyány övétől eltérő politikai nézetei miatt nem számíthat feltétlenül kormányzati szerepkörre. Egészsége, kora, valamint titkára, Tasner Antal és Kovács Lajos lebeszélése – akik ellenezték, hogy Széchenyi miniszterséget vállaljon – ugyancsak kételkedővé tették őt, alkalmas-e ilyen pozícióra s érdemes-e az új kormányban szerepet vállalnia. Batthyány felkérését azonban nem utasíthatta vissza. A Tasnernek megfogalmazott levélrészlet – „Én is ki vagyok nevezve a ’közlekedési miniszternek’! Lehetetlen volt el nem fogadni!” – árulkodik arról, hogy szívesen fogadta a felkérést, ami egy új cselekvési teret nyitott meg előtte.⁴⁴

Széchenyi közmunka- és közlekedésügyi miniszterré történő kinevezése nem volt megalapozatlan döntés Batthyány Lajos részéről. Magyarország úthálózata elmáradott volt a Lajtán túli területekhez képest, amit a közlekedés és kereskedelem szempontjából égetően fontos volt fejleszteni, emellett Széchenyi volt az a reformkori politikus, aki a legtöbbet tette a kortársak közül a közlekedési viszonyok javítása érdekében. Közismertek a gróf közlekedéssel kapcsolatos, illetve azokat is érintő munkálatai, amelyeket a folyók szabályozásával, vasútépítéssel kapcsolatosan fejtett

⁴¹ KISS 1987. 306.; *Pesti Hírlap*, 1848. május 11. 423.

⁴² URBÁN 1984. 1102–1103.

⁴³ KISS 1987. 188.

⁴⁴ URBÁN 1984. 1099–1103.

ki elméletben vagy valósított meg a gyakorlatban. Ezért sem volt véletlen, hogy az 1845-ben életre hívott Országos Közlekedési Bizottság élére Széchenyi István került, s ennek munkálkodása révén fogalmazta meg azt a közlekedési viszonyokat fejlesztő átfogó javaslatát, amiből az 1848. XXX. tc. született meg.

Az újonnan megalakult minisztériumnak nem volt jogelőd intézménye. A Helytartótanáctól és a Magyar Kamarától vett át olyan ügyköröket, amelyek a két feudáliskori kormány szervnél a közlekedéssel voltak kapcsolatosak. Emellett közvetlenül a minisztérium irányítása alá tartozott az 1788-ban életre hívott szakigazgatási szerv, az Országos Építési Igazgatóság. A minisztériumra háruló feladatokat jól jelzik a kebelén belül működő egyes osztályok. Foglalkoznia kellett a vaspályák (vasutak), a vízszabályozás, a csatornák, a hajózás, a középítkezés, a kőutak és a hidak munkálataival, ami a nagyobb szabású terveken és elképzeléseken kívül számtalan apró részfeladatot, helyi jellegű intézkedést is magába foglalt. Jutottak Széchenyi számára egyedi feladatok is, többek között a felsőház részére a Nemzeti Múzeum dísztermében kialakítandó ülésterem felügyelete, vagy a kormány számára hajók biztosítása.⁴⁵

A minisztérium május 1-jén kezdte meg működését, melyben az államtitkári pozíciót ifj. gróf Zichy Ferenc töltötte be, a miniszteri titkár Tasner Antal lett.

Minisztériumában Széchenyi fontosnak tartotta Budapest fejlesztését. Az 1848-ban benyújtott költségvetés tervezetében kiemelt figyelmet kapott a főváros, amit a kortársak közül sokan fel is róttak neki. Sérelmezték, hogy az ország költségén más városok vagy települések rovására egyetlenegy város kap kiemelt hangsúlyt és támogatást. Széchenyi azonban úgy értékelte, hogy a főváros fejlesztése egyúttal az egész ország érdekét szolgálja.⁴⁶

Széchenyi 1827-ben költözött Pozsonyból Pestre, s az elkövetkezendő évek legnagyobb részét a városban töltötte. Lakásai Pesten az akkor kiépülő, a város legszebb látványosságát nyújtó Duna-parti palotasoron a Lánchíd pesti hídfőjénél voltak, ahol 1827-től több házban is huzamosabb időt töltött. 1827 és 1832 között a Feldunasoron, a korábbi Kirakodó (mai Széchenyi István) tér és Fürdő (ma József Attila) utca sarkán a mai Belügyminisztérium helyén álló Diana fürdőházban lakott, melyben a Dunára és a Fürdő utcára néző első emeleti saroklakást bérelte évente 800 forintért.⁴⁷ Ezt követően 1832 és 1836 között a Nemzeti Casinónak is helyt adó Kereskedelmi Testület épületének (Lloyd palota) valószínűleg második emeleti, Dunára néző oldalán bérelt ki magának szállást. A közlekedési minisztérium megalakulásakor Széchenyi már huzamosabb ideje a város egyik legimpozánsabb épületében, az épülő

⁴⁵ KISS 1987. 460–463.

⁴⁶ KISS 1987. 469–470.

⁴⁷ A ház Pfeffer Ignác részére 1822 és 1823 között épült Hild József tervei szerint.

Lánchiddal szembeni Ullmann házban élte mindennapjait.⁴⁸ A korábbi évekkel ellentétben már nem egyedülállóan, hanem feleségével, családjával együtt. 1836-ban házasságot kötött Seilern-Aspang Crescence grófnővel, ami nemcsak a magánéletében eredményezett változást, de lakását illetően is. Ekkor költöztek a nemsokkal azelőtt épült, reprezentatív Duna-parti Ullmann palotába.⁴⁹

Széchenyiben alighanem mindig is ott volt az a nagyvonalú főúri gesztus, amivel az önreprezentáción kívül hazája javát is szolgálni kívánta. Praktikussági szempontok, a minisztérium egyszerűbb működtetése érdekében a kormány szerv hivatalai részére az Ullmann házban a saját költségén bérelt hivatali helyiségeket. Nagyvonalúságát jelzi továbbá, hogy Széchenyi miniszterségének öt hónapja alatt nem vette fel miniszteri fizetését – „túlteljesítve” politikai ellenfelének, a pénzügyminiszter Kossuth Lajosnak azt a kérését, hogy a minisztériumi tisztviselők fizetését illetően a miniszterek a takarékosági szempontokat részesítsék előnyben.⁵⁰

A Batthyány-kormány legfiatalabb tagja a maga 35 évével Eötvös József volt, aki azonban írói munkássága és politikusi pályája révén korántsem volt ismeretlen személy a XIX. század derekán. Az 1840-es évek elején Batthyány oldalán kapcsolódott be az országgyűlésben a kisszámú ellenzéki főrendek munkájába. Kiváló szónok volt, aki egyaránt le tudta kötni a tömegek és a főrendek figyelmét. Deákhoz hasonlóan részt vett az 1841 és 1843 között Pesten zajló büntetőtörvény-tervezet kidolgozásában. Mindemellett már jeles, országos hírű író volt, akit az Akadémia 1839-ben a rendes tagjává választott. 1847-ben nem indult a követválasztáson, 1848 márciusában Pozsonyban a főrendi táblán foglalt helyet. Batthyány – Kossuth visszaemlékezése szerint – március 22-én Szentkirályi Mórt és Eötvöst jelölte a közoktatásügyi tárca élére, melytől Szentkirályi tapintatosan visszalépett.⁵¹

Eötvös nagy ambícióval érkezett a tárca élére, elképzeléseit azonban majd csak a második minisztersége idején, 1867 után tudta megvalósítani. 1848-ban igyekezett körültekintően megválogatni a közvetlen munkatársait, szívesen alkalmazott a közéletben, a politikusi és a szellemi, tudományos életben ismert személyeket. Államtitkára a református tudós, pedagógus és politikus, erdélyi író, Szász Károly lett, a protestáns ügyek élére az ismert politikus Lónyay Gábor került, miniszteri titkára Markovics László lett. A minisztériumában alkalmazott személyek vallási megoszlása jórészt az egyes felekezetek országban belüli arányához igazodott.

⁴⁸ Lakkönyv 1848. 22.; Szálláskönyv 1848. 33.

⁴⁹ Az épület 1834 és 1835 között épült Hild József tervei szerint Ullmann Mór bankár megrendelésére, akivel Széchenyi üzleti kapcsolatban is állott. DÉRY 2005. 278–281.

⁵⁰ FRISNYÁK 1998. 249–251.

⁵¹ URBÁN 1984. 1091–1092.

Jogelőd intézmény e tárca esetében sem állt fenn, a minisztérium a feladatokat elsősorban a Helytartótanáctól és részben a Kancelláriától örökölte, s az ügyeket jó-részt a Helytartótanácsban kialakult szokások szerint intézték. Eötvös tárcájának el-nevezése – vallás- és közoktatásügyi – egyértelműen jelezte mindazokat a teendőket, melyekkel foglalkoznia kellett: vallási, közoktatási, közgazdasági és alapítványi ügyek tartoztak alá. Persze a párosítás nem volt véletlen, hiszen az oktatás ezekben az időkben többnyire az egyházak kezében volt. 1848 novemberétől korábban a nádor védnöksége alá tartozó Nemzeti Múzeum irányítása is a minisztériumhoz tartozott.

Eötvös nyitott volt a fiatalok felé. Mint leendő miniszter április 2-án vasárnap dél-előtt meglátogatta Pesten az egyetemet, ahol meghallgatta az összegyűlt diákok előter-jesztett kívánságait, ami a közoktatásban szándékolt reformjaihoz nyújtott támpontot. Miniszterként a tanszabadságot és a magyar nyelvű oktatást tartotta legfontosabb-nak.⁵²

Eötvös az 1840-es évek legelején még apjánál, Budán a várbéli Batthyány palotá-ban élt.⁵³ Amikor a család anyagi helyzete ellehetetlenült és csődbe jutott, Eötvös Budáról átköltözött Pestre barátjához, későbbi sógorához, Trefort Ágostonhoz, aki ekkor a Feldunasoron lévő Wodianer házban lakott.⁵⁴ „Szeptemberben katasztrófa szakadt Eötvösékre, s Pepi eljött hozzám a Wodiáner-féle házba lakni” – írta Trefort később az önéletírásában.⁵⁵ A korabeli anekdota szerint örökségéről lemondva, csak könyveit és kedvenc karosszékét vitte magával.⁵⁶ A család csődje és az elköltözés a fiatal báró addigi életformáját is jelentősen megváltoztatta: az úrit polgárra cse-rélte fel, s pozsonyi lakhelyéhez hasonlóan, ahol 1843–1844-ben lakott,⁵⁷ ha nem is szegényen, de szerény körülmények között élt családjával Pesten. Állandó lakhelye – kisebb megszakításokkal – 1841 és 1848 között a már említett lipótvárosi Wodianer ház volt,⁵⁸ ahol először Terfortnál lakott, majd az 1842-es házasságkötését követő-en már nem nála, de ugyanabban a házban, ugyanazon az emeleten.⁵⁹ Ugyanakkor egy kétlaki életre rendezkedett be családjával, a nyarakat sokszor töltötték Budán a Krisztinavárosban vagy a Svábhegyen. 1848-ban a minisztérium megszervezésé-

⁵² KISS 1987. 436–438., 445.; HAJDU 1933. 40–55.; HERMANN 2013. 300.; SCHLETT 1987. 130–131.

⁵³ Eötvös József pesti lakásait részletesen elemzi: DEVESCOVI 2016. 789–793.

⁵⁴ Az épület ma az Akadémia utca 3. szám alatt található. DÉRY 2002. 10.

⁵⁵ TREFORT 1991. 14.

⁵⁶ SCHLETT 1987. 60.

⁵⁷ Eötvös a családjával az 1843–1844-es országgyűlés idejére Pozsonyba költözött, s erről írta Lónyay Menyhért a következőket: „Egyszerűen bútorozott szerény szállásán a dolgozó-szoba volt azon hely, hol a munkára szánt órákat íróasztalnál tölté”. EÖTVÖS 1903. 215.

⁵⁸ A Nemzeti Casino évenként kiadott évkönyvében a Wodianer ház 1843 és 1848 között szerepel Eötvös lakhelyeként.

⁵⁹ BEREZ 1898. 58–59.

nek kezdetén Eötvös a lakásán fogadta az ügyfeleket és a hivatalos megkereséseket. Splény Béla emlékei szerint, amikor 1848 tavaszán felkereste a kultuszminisztériumot, „Eötvös a pesti felső Duna-soron valahol fogadott.”⁶⁰ Május 18-tól viszont az újságokban megjelenő közlemény szerint ez már a minisztériumnak helyt adó budai várbeli országgházi épületben történt, délelőttönként 10 és 12 óra között.⁶¹ Eötvös úgy tervezte, hogy szeptember 29-én Budára költözik, az 1848-ban Batthyány utcára keresztelt Úri utca 44. szám alá,⁶² amire a politikai helyzet megváltozása miatt már nem került sor, helyette külföldre távozott.⁶³

Eötvös minisztériuma először a budai Vár országgházi épületében nyert elszállásolást, ahol Deák minisztériumának egyes hivatali helyiségei is voltak. Mivel a Belügyminisztérium alá tartozó Országos Levéltár Bécsből leszállított iratai is ebben az épületben kaptak helyet, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára szűkösségnek bizonyult. A helyzet feloldásaként Eötvös a Várban lévő Fortunához címzett vendéglő kibérlésére gondolt, de végül a volt helytartótanács épületben a számvevő-ségi helyiségek egy részében rendezkedhetett be 1848 nyarán.⁶⁴ Kossuth a minisztérium budai elhelyezésétől a város magyarosodását remélte.

Klauzál Gábor nem vett részt az 1847–1848-as országgyűlésen Pozsonyban, mivel nem választották meg követnek. Március derekán Pesten tartózkodott és Nyáry Pállal együtt a pest-budai események aktív szereplőjévé, sőt irányítójává vált. Elnöke lett a Pest városi Rendre Ügyelő Választmányának. Batthyány március 22-én Pozsonyból írott levelében kérte fel Klauzált az általa felajánlott Földművelési- Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium elvállalására, egy nappal később pedig a nádor indítványára kinevezte a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány elnökévé,⁶⁵ melynek feladata az országos rend fenntartása volt.

Klauzál Batthyány bizalmát több okból is kiérdemelte. Egyrészt Batthyány Lajossal személyes barátságot ápolt,⁶⁶ másrészt az 1844-es országgyűlésen az alsó táblán az ellenzék vezére volt, nem mellesleg ügyvédként kiváló ipari szakismeretekkel rendelkezett. A büntetőtörvény-tervezet kidolgozásában – Deák és Eötvös mellett – ő is részt vett 1841 és 1843 között.⁶⁷

⁶⁰ SPLÉNY 1984. II. 22.

⁶¹ *Pesti Hírlap*, 1848. május 18. 447.

⁶² Lakkönyv 1848. 18.; Szálláskönyv 1848. 11.

⁶³ SCHLETT 1987. 138.

⁶⁴ KISS 1987. 459.

⁶⁵ MESZLÉNYI 1924. 715–716.; URBÁN 1999. I. 148–149., 159–160.; URBÁN 2001. 4.

⁶⁶ HORVÁTH 1868. III. 416.

⁶⁷ HERMANN 2013. 317.

A minisztérium feladatát neve teljesen lefedte. Elődöntézménye nem volt, a Helytartótanács kereskedelmi, városi, közigazdálkodási, egészségügyi és postai osztályának feladataira szakosodott önálló kormány szervként jött létre. Az államtitkár Eötvös József sógora, Trefort Ágoston lett, aki a saját emlékei szerint – jórészt Klauzál helyett – oroszlánrésztt vállalt a minisztérium megszervezésében és működtetésében. A miniszteri titkári posztra Lukács Móric került.⁶⁸

Klauzál miniszterként ugyanabban az épületben lakott Pesten, mint Deák, a Feldunasoron lévő István Főherceg szállóban bérelt szállást.⁶⁹ A minisztertársak közül ő volt az első, aki tudatta a közvéleménnyel, hogy minisztériuma Budán a Várban lévő kamarai épületben foglal helyet.⁷⁰ De erre Kossuth is pénzügyminiszterként jogosan tartott igényt. Május 11-én arról értesítette a nyilvánosságot, hogy hivatali működését a kamarai épületbe tette át. Emiatt a két miniszter között nézeteltérés és feszültség keletkezett. Kossuth igényét az épületre a minisztertanács is jogosnak érezte, Klauzálnak ezért ki kellett költöznie belőle, s a bútorokat sem vihette magával, ugyanis Kossuth igényt tartott rájuk. Klauzál visszautasította azonban Kossuth vádjait, amelyekkel őt méltatlansággal és felsőbbrendűséggel illette.⁷¹

Talán ebből a feszültségből adódóan, s talán azért is, mert a Várban már nem volt elég hely, Klauzál minisztériuma végül 1848 júniusában Pesten nyert elhelyezést. Még szerencsésnek is érezhette magát Klauzál, ugyanis minisztériuma a pesti Sétány (mai Szabadság tér déli része) mellett a Nádor utcai, a feldunasori István Főherceg szállótól nem messze, mintegy 5 percnyi járásra fekvő, újonnan épült Oszvald házban kapott helyet.⁷² Ennek révén sokkal könnyebb volt az ügyfeleknek elérniük, mint a budai Várban lévő társait. Tervbe vették azt is, hogy a miniszteri irodákat az új országgyűlés megnyitása előtt Pestre költöztetik, „mert – miként szökött a tudósítás – biz nagy teher Budára átrájni.”⁷³

Az 1840-es évek országgyűlésein Batthyány egy olyan emberre figyelhetett fel, aki Borsod megye követeként, az Akadémia levelező tagjaként az ellenzéki erők egyik oszlopos tagjává vált. Országgyűlési jegyzőként jogi jártassággal és jó íráskészséggel rendelkezve a feliratok és törvényjavaslatok végleges formába öntését véggezte. Szemere Bertalan népszerűségét jelzi, hogy 1843 őszén Pozsonyban az országgyűlési ifjak fáklyás zenével tisztelegtek előtte. Az utolsó rendi országgyűlésen

⁶⁸ KISS 1987. 399–400.

⁶⁹ Lakkönyv 1848. 26.; Szálláskönyv 1848. 19.

⁷⁰ *Pesti Hírlap*, 1848. április 28. 1.

⁷¹ URBÁN 1986. 254–255.

⁷² A Nádor utca 22. szám alatt ma is álló, Igazságügyi Minisztériumnak helyt adó épület 1846 és 1848 között épült, tervezője Feszl Frigyes volt. DÉRY 2005. 223–224.

⁷³ *Pesti Hírlap*, 1848. június 15. 566.

végzett hasonló jellegű törvényalkotó munkája kimagaslónak számított, amit Batthyány sem nélkülözhetett. Látna Szemere eme képességét és szervezőkészségét, szívesen hívta kormányába, ahol már kezdettől fogva a belügyminiszteri tárcát szánta neki – bár voltak olyan elképzelések, hogy Kossuth lesz majd a belügyminiszter. Szemere megbízatásában közrejátszhatott az is, hogy Kossuth radikalizmusával szemben Szemere kompromisszumkészebb alkatnak bizonyult, azzal együtt, hogy a reformellenzék elkötelezett hívének számított.

Belügyminiszterré történő megválasztását követően, március 23-án komoly feladat várt rá, de nem Pozsonyban, hanem Pesten. Batthyány a Klauzál vezette Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány tagjaként a forradalmi hangulatú városba küldte Szemerét, hogy a kormányt és annak akaratát közvetítse a városban, amíg a kormány tagjai meg nem érkeznek Pestre.⁷⁴

A Belügyminisztérium a feladatait a jogelőd intézménytől, a Helytartótanáctól örökölte, az országgyűlés adminisztrációjával kapcsolatos feladatokat pedig a Kancelláriától vette át. Elnevezéséből egyértelműen következett, hogy az ország belügyeit intéző kormányszervről volt szó, amelyhez többek között az alábbiak tartoztak: ország- és megyehatár kérdések, közigazgatási ügyek, ki- és beköltözések, útlevéllal kapcsolatos teendők, névváltoztatás és honosítás, kulturális, valamint gyógy- és biztosító intézetek, rendőrségi, posta- és alapítványi ügyek. Alája került a Statisztikai Hivatal és az Országos Levéltár mint szakhivatal, valamint az ekkor életre hívott hivatalos kormánylap, a *Közlöny* is.

Mivel a Helytartótanács volt a jogelőd intézménye – Kossuth pénzügyminisztériumához hasonlóan – nem volt kérdéses az elhelyezése, a budavári helytartótanácsi épületben kapott helyet, egyes osztályai azonban (rendőri alosztály, postai osztály) később Pestre kerültek.

A minisztérium személyi állományának az összeállítását Szemere igen korán, az új miniszterek Pozsonyból Pestre érkezését megelőzően, már április 9-én megkezdte, s június elejére lényegében be is fejezte. Az elnöki titkári állást 1848-ban még nem töltötték be, az államtitkárit viszont igen. Az egyik Kemény Dénes, a másik Zoltán János lett.

A Batthyány-kormány tagjai közül Szemere Bertalan volt az egyedüli, aki 1848-ban nem Pesten, hanem Budán lakott, az István tér (ma Dísz tér) 3. szám alatt álló Batthyány palotában rendezte be szállását.⁷⁵

⁷⁴ URBÁN 2001. 4–5.

⁷⁵ Lakkönyv 1848. 5.; Szálláskönyv 1848. 35. Az épületet a Batthyány család a XVIII. században vásárolta meg s alakította át elegáns, barokk palotává.

Mészáros Lázár 1848 márciusában nem tartozott a szélesebb körben ismert emberek közé, mint Kossuth, Deák vagy a többi kormánytag, a neve ennek ellenére felmerült a lehetséges miniszterjelöltek között. Viszonylagos ismeretlenségének oka, hogy egyrészt – más magyar alakulatokhoz és katonákhoz hasonlóan – ezredével 1848 márciusában Magyarország határain kívül, Észak-Itáliában állomásozott Radetzky tábornagy hadseregének részeként. Másrészt katonai pályafutása alatt nem tett szert jelentősebb hírnévre. Nem nyert csatát, s győztes ütközetben sem vett részt. De kivételes volt abból a szempontból, hogy azon kevesek egyike volt a császári-királyi hadseregben, aki a magyar reformokkal szimpatizált, s aki rendszeresen járatta a reformellenzék lapját, a *Pesti Hírlapot*.

Politikai körökben azonban ismert, s az előbbieket nyomán elismert embernek számított, aki több reformkori politikussal – Batthyányval, Széchenyivel, Deákkal, Eötvössel, Klauzálal – állt kapcsolatban. Emellett tudós embernek is számított, a Tudományos Akadémia 1845-ben választotta levelező tagjává. Kortársai művelt, szellemes, szeretetreméltó embernek tartották.

Miniszteri jelölését Kossuth Lajosnak köszönhette, aki a *Pesti Hírlap* előfizetői közt figyelt fel rá, s ajánlotta Batthyány figyelmébe. Batthyány március 22-i levelében kérte fel Mészárost a tisztség elvállalására,⁷⁶ az azonban kétséges, hogy ez a levél eljutott-e hozzá a táborba. Állítása szerint az általa előfizetett *Pesti Hírlap* március 30-i számából értesült Veronában a miniszteri megbízatásáról, de az elvállalásában bizonytalan volt. Vonakodott egyből elfogadni azt. Tisztában volt a tárca felelősségteljes, nagy súlyával, a benne rejlő feladatok nehézségével. Ugyanakkor – saját bevallása szerint – néhány lovasezred elvezényléséhez értett leginkább. Egyértelmű pozitív választ csak április 24-én adott Batthyáynak. A vállalt tisztségét becsülettel teljesítette. Mészáros május 23-án Bécsen keresztül érkezett meg a magyar fővárosba, ahol Batthyány és István nádor előtt azonnal letette a miniszteri esküt.

A hadügyek irányítása leginkább a pénzügyhöz volt hasonlatos abból a szempontból, hogy az osztrák kormány nehezen engedte ki a kezei közül, s minden eszközzel gátolta az önálló magyar minisztérium megszervezését és létrehozását. A hadügyek irányításába hazánkban a birodalmon belül nem volt korábban beleszólása. Ezt az Udvari Haditanács intézte a közvetlenül az irányítása alá tartozó főhadparancsnokságokkal együtt. A magyar rendek joga egyedül az újoncok és a hadiadó megszavazására korlátozódott az uralkodó által összehívott országgyűlésen, ami azonban egy reform elfogadtatásához vagy sérelem orvoslásában sokszor fontos eszközhöz számított kezükben. Az önálló magyar hadügyi tárca megszervezéséhez az 1848. évi III. tc. 6.§-a adott lehetőséget, ami a magyar értelmezésben az összes hadügyekkel

⁷⁶ URBÁN 1999. I. 149–150.

kapcsolatos tevékenységet lefedte. Ezzel szemben az osztrák fél mindezt csak azokra a hadügyi dolgokra vonatkoztatta, melyeket eddig részben a Magyar Kancellária, illetve a Kamara intézett, azaz a kinevezésekre és a hadsereg ellátására. Május 4-én a minisztérium illetékessége és feladata a törvényhez képest már konkrétabb megfogalmazást nyert: sorkatonaság, országos biztosi (katonaellátási) feladatok, fegyvertárak, várak és erősségek, Ludoviceum.⁷⁷

Az önálló magyar hadügyre Magyarország belső rendjének megőrzéséhez és a nemzetiségi felkelésektől, forrongásoktól megzavart nyugalom helyreállításához égető szükség volt, ezért a minisztérium megszervezése nem várhatott addig, amíg Mészáros külföldről hazatér Pestre. Ugyanakkor kellett egy olyan magas rangú katonai személy, aki a császárhű tisztekkel, parancsnokokkal meg tudja értetni magát. Ezért a minisztérium ideiglenes vezetője április 24-től május 23-ig, Mészáros Lázár megérkezéséig a budai főparancsnok, Franz Ottinger vezérőrnagy lett, a tényleges irányítást és szervezőmunkát azonban maga Batthyány végezte, távolléte esetén pedig mindez Deákra hárult. Az eleinte kettő, sőt három részre tagolódó hadügyi szervezetből (hadügyminisztérium, Országos Nemzetőrségi Haditanács, még megmaradó korábbi hadügyi rendszer) 1848 decemberére állt fel Mészáros vezetésével az egységes irányítást végző magyar Hadügyminisztérium.

A minisztérium személyi állománya júniusban kezdett megszerveződni, akik között polgári és katonai alkalmazottak egyaránt voltak. Az államtitkári teendőket br. Melczer Andor látta el, Mészáros miniszteri titkára Korponay János főhadnagy lett, aki korábban a miniszterelnök katonai tanácsadója volt. A kormányszerv kezdetben a polgári és katonai hatóságok közötti kapcsolattartást végezte, később pedig a honvédelem és az önvédelmi harc biztosítása és szervezése lett a fő feladata.⁷⁸

Mészáros hazaérkezését követően eleinte Ottinger vezérőrnagy – közelebbről be nem azonosítható – budavári szállásán tartotta naponta a fogadóóráit.⁷⁹ Hivatali működésének kezdetétől, június 15-től azonban már a minisztérium épületének irodájában fogadta az ügyfeleket hetente kétszer (kedden és csütörtökön) 10 és 13 óra között.⁸⁰ A hadügyminisztérium elhelyezésére a Várban került sor. Végleges helye a Sándor-palotában lett,⁸¹ ezt megelőzően 1848 júniusában talán egy rövid ideig a budai főhadparancsnokság Karmelita kolostori épületében is működött.⁸²

⁷⁷ *Pesti Hírlap*, 1848. május 4. 397.

⁷⁸ KISS 1987. 330–333.; HERMANN 2021. 175–182.

⁷⁹ *Pesti Hírlap*, 1848. május 30. 491.

⁸⁰ *Pesti Hírlap*, 1848. június 17. 557.

⁸¹ KISS 1987. 380–381.

⁸² ÁCS 1988. 80.

Mészáros legtöbb minisztertársához hasonlóan Pesten lakott, de nem a Lipótvárosban a Lánchíd közelében. Hazaérkezésekor a belvárosi mai Petőfi Sándor utca 6. számú ház helyén álló, akkor még Úri utcának nevezett 451. szám alatt fekvő Pyrker házban⁸³ bérelt szállást, ami Batthyány lakhelyéhez, a Cziráky palotához esett közel.

Érdekes kettőség alakult ki 1848-ban Pest-Budán a minisztériumok elhelyezése és a vezetőik szállása között. A minisztériumok többsége – érthető okokból – Budán a jogelőd intézmények épületeiben nyert elhelyezést, míg a miniszterek – Szemere kivételével – Pesten laktak. Buda II. József óta kormányzati központnak számított, Pest egy dinamikusan fejlődő kereskedelmi, gazdasági központ volt az ország szívében számos szálláshellyel, fogadóval. Ugyanakkor átalakulóban volt Pest városszerkezete is, hiszen a korábbi városmagtól északra egy új városrész, a Lipótváros kiépülése zajlott, a hamarosan elkészülő Lánchíd környékén pedig klasszicista palotákkal övezett városi tér keletkezett. A miniszterek többsége itt a Lánchíd pesti hídfőjénél lakott, szinte egy csoportban. Széchenyi a Lánchíddal szembeni Ullmann házban, tőle északra az István Főherceg szállóban Deák és Klauzál, mellette a Wodianer házban Eötvös József, némileg távolabb a Nádor utcában Kossuth Lajos. Szerencsés volt ez a konstelláció abból a szempontból, hogy a minisztertanácsi ülésekre a miniszterek gyorsan összehívhatóak voltak, s bármelyiküknél meg lehetett tartani azokat. Széchenyi naplója utal is arra, hogy nála, Deáknál és Kossuthnál többször is volt ilyen tanácskozás.⁸⁴ Tudatos döntésről azonban a közlekedés megkönnyítése szempontjából kevésbé beszélhetünk, hiszen Széchenyi, Eötvös, Kossuth és talán Klauzál is már miniszterségüket megelőzően is ott laktak és éltek, ahol miniszterként a lakásuk a hivatalos lakjegyükben szerepelt.

Azonban rövid idő adatott a felelős kormány buda-pesti működésének. Szeptember 11-én Batthyány Lajos az udvarral való megegyezés kudarca miatt a kormánytagokkal együtt lemondott hivataláról, Jellasics horvát bán pedig az országra támadt. A szabadságharcra való önvédelem új helyzetet teremtett a minisztériumok és vezetőik esetében, s csupán Szemere, Kossuth és Mészáros maradt továbbra is kormányzati pozícióban. A kormányzatot átvevő Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december végén Debrecenbe menekült. 1849 júniusában a Szemere-kormány tagjai ugyan visszatértek Pest-Budára, de egy hónap múlva ismét el kellett hagyniuk a várost, s végleges lemondásukra augusztus 11-én kerül sor.

Széchenyi a betegséggé formálódó képzetei miatt 1848. szeptember 5-én betegsárbadságra ment, s végleg elhagyta a várost, ahova többé már nem tért vissza soha.⁸⁵

⁸³ Lakkönyv 1848. 60.; Szálláskönyv 1848. 24. A ház építtetője Pyrker László János egri érsek volt.

⁸⁴ SPIRA 2003. 6.

⁸⁵ FRISNYÁK 1998. 251.

Deák, feladva a Feldunasoron lévő István Főherceg-béli szállását, 1849 márciusában visszatért birtokára. Ugyanezt tette Klauzál is, Eötvös pedig 1848. szeptember 29-én a családjával együtt külföldre, Bécsbe majd Münchenbe távozott.⁸⁶

Batthyány a lemondását követően Pesten maradt, 1849. január 13-án tartóztatták le sógora, gr. Károlyi György palotájában, s több hónapig a Helytartótanács budai épületében raboskodott, majd Pozsonyba, Laibachba, végül Olmützbe szállították. Október 6-án Pesten kivégezték.

Az újabb felelős, független magyarországi kormány kinevezését 18 év múlva az 1867-es kiegyezés tette ismét lehetővé.

Bibliográfia

- ÁCS 1988. ÁCS Tibor: A Honvédelmi Minisztérium 1848–49-ben. *Honvédelem*, 1988/4. 77–88.
- BERECZ 1898. BERECZ Károly: A „Magyarország és a Nagyvilág” szerkesztőjéhez. In: BERECZ Károly: *A régi „Fiatal Magyarország”*. Emlékezések, vázlatok. Athenaeum, Budapest, 1898. 58–62.
- BIBÓ 2000. BIBÓ István: A magyar Országház kérdése a reformkorban és Pollack Mihály Országházterve. In: *Az ország háza. Buda-Pesti Országházatervet 1784–1884*. Szerk. GÁBOR Eszter – VERŐ Mária. Szépművészeti Múzeum, Budapest, 2000. 43–52.
- DÉRY 2005. DÉRY Attila: *Belváros – Lipótváros, V. kerület*. Terc, Budapest, 2005.
- DEVESCOVI 2016. DEVESCOVI Balázs: Eötvös József első lipótvárosi lakhelye: a Wodianer-ház. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2016/6. 789–798.
- DOBSZAY 1998. DOBSZAY Tamás: Deák Ferenc és az Igazságügyi Minisztérium szervezése. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere*. Szerk. MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1998. 93–127.
- EÖTVÖS 1903. EÖTVÖS József: *Báró Eötvös József összes munkái XX. Levelek, életrajz*. Révai, Budapest, 1903.
- FAZEKAS 2012. FAZEKAS István: A Magyar Udvari Kancellária (1527–1867) és az Erdélyi Udvari Kancellária (1695–1867) története. In: *A bécsi magyar nagykövetségi épület. Hivatal- és művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyarország Nagykövetsége, Külügyminisztérium, Bécs–Budapest, 2012. 49–65.
- FÓNAGY 2002. FÓNAGY Zoltán: Évek és napok Pest-Budán. *Napút*, 2002/9. 62–68.
- FRISNYÁK 1998. FRISNYÁK Zsuzsa: A közlekedés minisztériuma. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1998/7. 249–253.

⁸⁶ SCHLETT 1987. 138.

- GAVLIK 2009. GAVLIK István: Gróf Batthyány Lajos Pest-Budán. In: *Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv V*. Szerk. GABRIEL Tibor. Budapesti Honismereti Társaság, Budapest, 2009. 19–24.
- HAJDU 1933. HAJDU János: *Eötvös József báró első minisztersége (1848)*. MTA, Budapest, 1933.
- HERMANN 1999. HERMANN Róbert: A Batthyány-kormány hadügyi politikája. In: *A Batthyány-kormány emlékalbuma*. Kossuth, Budapest, 1999. 51–132.
- HERMANN 2013. HERMANN Róbert: Eötvös József a Batthyány-kormányban. In: *A kín-cset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra. Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*. Szerk. GÁNGÓ Gábor. ELTE Eötvös J. Collegium, Budapest, 2013. 289–327.
- HERMANN 2021. HERMANN Róbert: A magyar Hadügyminisztérium és a hadügyi igazgatás szervezete (1848–1849). In: *A magyar hadügyi igazgatás története, 1526–1990*. Szerk. HERMANN Róbert. Zrínyi, Budapest, 2021. 171–205.
- HOLLÓ 2016a. HOLLÓ Szilvia Andrea: A Wodianer a Duna mellett. *Budapest*, 2016/1. 14–15.
- HOLLÓ 2016b. HOLLÓ Szilvia Andrea: Döring háza Pesten, a' Bétsi útszában. *Budapest*, 2016/3. 14–15.
- HORVÁTH 1868. HORVÁTH Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből: 1823-tól 1848-ig*. I–III. kötet. Ráth, Pest, 1868.
- JESZENSZKY 1935. JESZENSZKY Sándor: A 48-as vallás- és közoktatásügyi minisztérium első hónapjai. *Néptanítók Lapja*, 1935/21. 820–823.
- KISS 1987. F. KISS Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Akadémiai, Budapest, 1987.
- KOSSUTH 1957. Kossuth Lajos 1848/49-ben, II. Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban, 1848. április–szeptember. Sajtó alá rendezte SINKOVICS István. Akadémiai, Budapest, 1957.
- Lakkönyv 1848. *Az első Magyar Ministerium összes személyzetének név és lakkönyve*. Geibel Károly, Pesten, 1848.
- MESZLÉNYI 1924. MESZLÉNYI Antal: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottság működése 1848. március 23-tól április 20-ig. *Századok*, 1924/7–10. 714–757.
- MOLNÁR 2003. „Zalának büszkesége”. *Helyszínek, arcok, események Deák Ferenc életéből*. Szerk. MOLNÁR András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2003.
- POMOGYI 2008. POMOGYI László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézisztár*. Mérték, Budapest, 2008.
- PULSZKY 1884. PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. I–II. kötet. Franklin, Budapest, 1884.
- RÓZSA – SPIRA 1973. RÓZSA György – SPIRA György: *Negyvennyolc a kortársak szemével. Képek, nyomtatványok és iratok*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1973.
- SCHLETT 1987. SCHLETT István: *Eötvös József*. Gondolat, Budapest, 1987.

- SPIRA 2003. SPIRA György: Hol ülésezett Batthyány Lajos kormánya? *Élet és Irodalom*, 2003. január 17. 6.
- SPLÉNY 1984. *Splény Béla emlékiratai*. I–II. kötet. Válogatta KENDI Mária, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FÁBRI Anna. Magvető, Budapest, 1984.
- Szálláskönyv 1848. *1848. év július 2. összegyűlt nemzeti gyűlés képviselőinek szálláskönyve*. Landerer és Heckenast, Pest, 1848.
- TREFORT 1991. *Trefort Ágoston önéletírása*. Szerk. CSORBA Csaba. Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., Miskolc, 1991.
- URBÁN 1976. URBÁN Aladár: Az 1848-as magyar hadügyminisztérium megszervezése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1976/1. 42–75.
- URBÁN 1984. URBÁN Aladár: A Batthyány-kormány megalakulása és kinevezése. *Századok*, 1984/6. 1085–1116.
- URBÁN 1986. URBÁN Aladár: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető, Budapest, 1986.
- URBÁN 1999. *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, I–II. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette, az előszót írta URBÁN Aladár. Argumentum, Budapest, 1999.
- URBÁN 2001. URBÁN Aladár: A Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány működése. *Századok*, 2001/1. 3–32.
- URBÁN 2007. URBÁN Aladár: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Argumentum, Budapest, 2007.

ZSOLT DUBNICZKY

MINISTERS AND MINISTRIES IN PEST-BUDA IN 1848

(Abstract)

On March 3rd, 1848, Lajos Kossuth called for the formation of a sovereign Hungarian government at the Hungarian Diet in Pozsony (Pressburg, Bratislava), which, under the influence of the revolution that had broken out in Vienna, Emperor Ferdinand V accepted. On March 23rd, Lajos Batthyány shared the makeup of his government with the public, and on April 11th, the government took power.

Various passages of the so-called April Laws (*áprilisi törvények*), which laid the constitutional foundation for Hungary, stated that new ministries and the Diet would be located in Buda-Pest, the capital of the country, and Pest, respectively. In terms of infrastructure, however, the twin cities of the Danube River were ill-prepared to receive either the government or the newly created ministries. Finding concrete locations for government organs in the two cities was neither easy nor insurmountable. Hosting individual ministries translated to prestige for Buda and Pest, which strove to have as many government offices as possible within their city limits.

Buda was in a more advantageous position since most of the 1848 ministries could be placed in Buda Castle in buildings that had earlier housed government organs of the feudal era, the Hungarian Chamber (*Magyar Kamara*) and the Locotenential Council (Consilium Regium Locumtenentiale Hungaricum: *Helytartótanács*), as well as in the earlier parliament building. Owing to lack of space, however, some offices and sections of the ministries were compelled to receive clients in non-government buildings, often in private homes.

An interesting duality emerged in Pest-Buda in 1848 between the locations of the ministries and their directors' places of residence. Most of the ministries were headquartered in Buda, but almost all the ministers resided in Pest. Pest was a dynamically growing trade and economic center with numerous hotels and inns in the heart of Hungary. Some of the ministers resided downtown, but most of them were residents of Lipótváros, living almost as a bloc on the Pest side near the Chain Bridge.

MINISTER UND MINISTERIEN 1848 IN PEST-BUDA

(Resümee)

Auf dem Landtag am 3. März 1848 in Preßburg hatte Lajos Kossuth vorgeschlagen, eine selbständige ungarische Regierung zu bilden, was auch der Herrscher, Ferdinand V. wegen der in Wien ausgebrochenen Revolution akzeptierte. Am 23. März veröffentlichte Lajos Batthyány die Namensliste seiner Regierung und am 11. April nahm die Regierung ihre Arbeit auf.

Die einzelnen Paragraphen der sogenannten April-Gesetze, die Ungarns konstitutionelle Grundlagen geschaffen hatten, verfügten über die neuen Ministerien so, dass sie in der Hauptstadt des Landes, in Buda-Pest und der jährlich tagende Landtag in Pest anzusiedeln sind. Die Partnerstädte am Donau-Ufer waren allerdings infrastrukturell nicht darauf vorbereitet, die Regierung und die neu gebildeten Ministerien angemessen aufzunehmen. Die praktische Unterbringung der Regierungsorgane in den beiden Städten war keine leichte Aufgabe, schien aber auch nicht unlösbar. Die Einrichtung der einzelnen Ministerien bedeutete Prestige für beide Städte, die darum bemüht waren zu erreichen, dass so viel wie möglich Regierungsämter auf ihrem Gebiet tätig sind.

Buda befand sich in einer vorteilhafteren Situation, weil die meisten Ministerien von 1848 in der Budaer Burg in Gebäuden der früheren Regierungsorgane (*consilium regium locumtenentiale Hungaricum: helytartótanács*) der feudalen Zeit, der Ungarischen Kammer und des Statthalterrates sowie im Gebäude des alten Parlaments untergebracht werden konnten. Aus Platzmangel waren jedoch einzelne Ämter und Sektionen der Ministerien gezwungen, ihre Kunden in weiteren Gebäuden außerhalb der weiter oben erwähnten Regierungshäuser, in vielen Fällen in Privathäusern zu empfangen.

Eine interessante Diskrepanz entstand 1848 in Buda-Pest zwischen der Unterbringung der Ministerien und dem Quartier ihrer Leiter. Die meisten Ministerien hatten ihren Sitz in Buda, aber fast alle Minister wohnten in Pest. Pest war ein sich dynamisch entwickelndes Handels- und Wirtschaftszentrum im Herzen des Landes mit zahlreichen Herbergen und Gasthöfen. Ein Teil der Minister wohnte in der Innenstadt, die Mehrheit in der Leopoldstadt beinahe als Gruppe am Pester Brückenkopf der Kettenbrücke.

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

1848 ÉS A REFORMÁTUSOK

Bevezetés, módszertan

Jelen tanulmány egy elmaradt köszöntés, Hermann Róbert „Festschrift”-je tabula gratulatoriáján a szerző neve mellé széljegyzetként odacsillagozandó bibliográfiai tétel.¹ A munka apropóját az adja, hogy eredetileg Szeremlei Sámuel (1837–1924) és Szilády Áron (1837–1922) 1848/9-képét hasonlítottam volna össze Bernát István (1854–1942) gazdaságpolitikai nézeteinek reflektorsugarait is rájuk bocsátva. Ez az el nem készült vizsgálat világított rá a „református egyház egyenlő ősi magyar demokratikus intézmény” koncepciójára. E koncepció fogalomhalmazából különösen kiemelkednek az egyház mint szubjektum, valamint a demokratikus mint attribútum különböző definíciós paradigmái. A munka vizsgálata alapvetően fogalomtörténeti megközelítésű, de a téma tágabb összefüggései miatt számos esetben ki kell tekintenie az egyház-, a politika-, a szellem-, valamint a társadalomtörténet síkjaira is. Bár a demokratikus jelző a „regimen ecclesiasticum aristocratico-democraticum” kifejezés részeként egészen 1649-ig vezet vissza bennünket, a munka alapvetően egy 1841 és 1846 közötti vitát dolgoz fel, bemutatva az itt artikulálódott nézeteknek az 1848. évi XX. tc. megszületése körül játszott szerepét.

A Protestáns Egylet 1871-es felvetése 1848 korszakhatár jellegéről

Az úrbéri viszonyok eltörlésén, a jogegyenlőségen (benne a közterhekből való egyenlő részesedésen), valamint rendi (feudális) különbségtétel nélküli szélesebb politikai részvételen (az úgynevezett népképviseleten) alapuló magyar politikai rendszer törvényes (országgyűlési) úton való bevezetési aktusának rendszerváltó hatása mindenki számára nyilvánvaló volt. Nem véletlen, hogy a Magyarországi Protestáns Egylet 1871. november 14-i választmányi gyűlésén éppen a következő kérdés megfajlására tűzött ki 300 forint pályadíjat: „Minő javulás történt egyfelől a protestáns nép valláserkölcsei és társadalmi életében az 1848-ik év óta, másfelől minő, micsoda különösebb körjelek mutatkoznak, úgy a javulásnak mint a hanyatlásnak okai mikben

¹ Kovács K. 2023. 527.

gyökereznek, és a lelkipásztori munkásság köre mily irányban volna kiterjesztendő, hogy a tapasztalt nemesebb irányon a protestáns nép lehetőleg elősegíttessék, a mutakozó körjelek pedig lehetőleg orvosoltassanak?”²

A díjnyertes pályamű a magyar reformátusságot úri/középosztályi/értelmiségi, illetve népi/alsóbb/földműves elemre osztotta, és eme egyháztársadalmi megközelítés alapján végezte el elemzését, akkurátusan kerülve konkrét javaslatok megfogalmazását. A pontos helyzetleírás során Szeremlei Sámuel úgy nevezi meg a református egyházközséget 1848 óta jellemző nyolc fő témát, hogy megjegyzi, ezek egyike a forradalom és szabadságharc előtti időkben gyökerezik. Mellékesen megemlíti ugyanis, hogy az egyház (nép)képviselési választójogát előíró 1848. évi határozatoknak Szász Károly a solti (Pest vármegye) egyházmegyében még abban az évben érvényt szerzett, majd két évtizeden belül azok az egyházközségek is bevezették, amelyek azt korábban (1848 előtt) az addigi konzisztórium rendszer fenntartása érdekében ellenezték. Szentesen (Csongrád vármegye), Tatán (Komárom vármegye) és belső-somogyi egyházmegyében 1859 elején, a Tiszántúlon az 1859. évi protestáns pátens előtt néhány hónappal, Erdélyben 1868-ban, amikor a Tiszántúlon már a lelkészválasztási jogokat szélesítették.³

A presbiterianizmusvita százados előzményei (1629–1821)

Ismeretesek Ravasz Lászlónak azon sorai, melyekkel a református egyházi paritás- elvet az egyház korábbi klerikalizálódása jelenségének, az egyetemes papság reformátori elve megcsúfolásának tartja: „Alig van utálatosabb, ostobább dolog a magyar kálvinizmusban, mint az ú[gy]n[evezett] »paritás«, a lelkészi és világi elem megkülönböztetése. Látszik, hogy egy nagy verekedésből származott; korlát, amit harapós lovak közé tesznek az istállóban.”⁴ Ravasz László utalása az 1791. évi XXVI. törvénycikkre vonatkozik, mint ami az úgynevezett küriarchia (úri rend) és hierarchia (lelkészi rend) pártok közötti – korábban is érzékelhető – súrlódást nyílt, pártharcos összeütközéssé súlyosbította.

1790-től kezdve – ahogy arra Szaitz vagy Szaicz Leó már 1791-ben teljesen helytálló módon rámutatott – főleg a református lelkészi elem számára volt fájó pont saját ügyeinek „kisszerű”-vé tétele, vagyis hogy ezeket úgy degradálták országos ügy he-

² SZEREMLEI 1874. vii–viii.

³ SZEREMLEI 1874. 38., 51–52.

⁴ Ravasz Lászlónak a *Református Szemle* 1919. január 10-i számába írt *Kilátásaink* című cikkét idézi: HATOS 2016. 82.

lyett protestáns autonomikus belüggé, hogy ezzel együtt ki is szolgáltatták azokat a protestáns felvilágosult nemesi reformellenzéknek.

A katolikus publicista annak a budai zsinatnak a történéseit hozza szóba, amelynek tárgyaiul kitűzetett: 1. az egyházi igazgatás minden fokozataival; 2. az egyházi fenyíték (egyházfegyelem); 3. az iskolák igazgatása és a könyvek cenzúrája; 4. a kegyes alapítványok rendbeszedése és kezelésének elintézése; 5. a házassági ügyeket illető rendezkedések. A zsinat kezdetén éppen az első tárggyal kapcsolatban következett be egy elkedvetlenítő esemény, amikor is a világi tagok Sinai Miklóst kizárták a tanácskozásból, pedig a részvételre, akár mint választott szuperintendens, akár mint a debreceni tractus⁵ követe, jogosult lett volna.

Az ellenkezés oka a professzor episzkopális gondolkozása volt, amelytől az atyafiak közti egyezséget⁶ féltették. Az urak ezen kísértésnek úgy kívánták elejét venni, hogy a bebocsátásra azt a módot ajánlották, hogy bánja meg eddigi cselekedeteit, változtassa meg értelmét, és tartson penitenciát. Ezzel majdhogynem azt kívánták tőle, hogy a rendbe felállított klérus⁷ között vesszőt fusson vagy előttük önmagát ostorozza.

Sinai episzkopális gondolkodását Szaicz ekként jellemezte: „Nem régen némelly Kálvinista Tiszteletes Uraiméknak is nagyon kezdett folyni a' nyálok az *Egyházi*⁸ Immunitás⁹ és az Hierarkia, vagyis inkább Hyerarkia¹⁰ után, 's ezért¹¹ még magát ő Felségét is búsították, de a' Kálvinista világi Urak nem hogy tolták volna, hanem inkább ők kötötték meg még ő Felsége előtt is a' kerekeket, semmiképpen nem akarván azt, hogy az ő Papjaiknak is olly nagy hatalmok légyen, mint a' Katolikus Papoknak; 's egyébiránt is nálok az Egyházi rend nem szentség s az Papsághoz köttetett el-törölhetetlen Karakter, Character indelebilis, és az Hierarchia nem hitnek ágazattya mint a Katolikusoknál..., s azért az ő tulajdon vallások szerint is nagy különbség vagyon az Ő Papjaik és a' Római Katolikus Papok között. – A' Római Katolikus Egyházi Rendnek elsőbbsége abban az Ország' Gyűlésében is meg-erősítettett, mellyben Prótestáns Uraimék az ő vallásoknak szabad gyakorlása elsőben meg-engedetett; u[gy] m[int] Art[iculi] I. [Primi] A[nni] 1608. post Coron[ationem].”¹²

⁵ Értsd: az önálló egyházmegyei jogkörrel rendelkező Debrecen szabad királyi város.

⁶ Utalás a 133. zsolttára.

⁷ Értsd: a zsinat lelkészi résztvevői.

⁸ Kiemelés tőlem: K. K. Á.

⁹ Itt: jogállás.

¹⁰ Szójáték a 'hybrid' és a 'hierarchia' szavakkal – lásd alább.

¹¹ Értsd: ennek megszerzése érdekében.

¹² 1608. évi (koronázás utáni) I. törvénycikk – Elősorolása annak, hogy „karoknak” és „rendeknek” kiket kell nevezni, és hogy a közönséges országgyűléseken kiknek legyen helye és szavazata. SZAITZ 1791. 109–110.

A 'hierarkia' kifejezés itt nem a katolikus szentségi alapú egyházi hatalom, hanem 'papi rendi' újkori jogállás. Ez utóbbi kialakítása érdekében három „nacionalista eretnokség” lépett fel majdnem egy időben a reneszánsz pápaság világuralmi ambícióira adott válaszul. A hivatalosan soha be nem cikkelyezett Werbőczyanizmus (1514, 1517), a gallikán törvények (1516), majd az anglikán törvények (1535–1542) az elismert papság államegyháziságát hozták be az európai egyházpolitika-történetbe.

Werbőczy jogalapja a „papai versus Szent István-i” térítés koncepciója volt. A középkori eredetű jogszokás szerint az egyházi rendbe lépés nemcsak automatikus nemesi jogokat keletkeztetett a katolikus klérus számára, de az a világilag elismert nemesi rangemelésre is jogosulttá vált. A praediális nemesség csupán az egyházi territóriumon belül érvényes lokális kiváltságot képezett. Erre alapozta Bethlen Gábor 1629. július 13-i nevezetes címeres levelét, amellyel a stallumba lépő református lelképászorokat megnemesítette. Protestáns viszonyok között ez a kiváltság már a patronusokkal szemben sem volt érvényesíthető.

A magyar kálvinista tiszteleteseknek a 'papi rend'-ként való elismerésük utáni vágya abból eredt, hogy II. József 1786-ban végleg visszavonta a Privilegium Bethlenianumot. De ez a réteg nemcsak közjogilag elismert papi rendként nem tudta magát inartikuláltatni, de még hibrid egyházkormányzati [a katolikus publicista szavaival élve: 'hyerarkikus'] törekvéseit sem tudta a protestáns úri [később 'egyházfenntartói'¹³] elemmel szemben érvényesíteni.

Szaitz Leó tehát igazából több dolgon is gúnyolódik. Szerinte a protestáns papság rendi emancipációjáért vívott XVIII. század végi küzdelmét elsősorban saját egyházrendi szervezetén belül bukta el. A protestáns urak maguk kénytelenek a Regnum Marianum szellemében a tridenti kánonjog magyarországi joghatályát elismerni. A katolikus papok üdvközvetítő hatalommal bírnak. Hozzájuk képest a protestáns lelkészek a közösségeiknek csupán különleges állapotú (kondíciójú) tagjai, akik egyházi hatalmat mindössze „ministerialiter” gyakorolnak.¹⁴ Maguk a protestáns világiak alkalmazkodnak ahhoz az 1608-as törvényekre visszavezethető jogfelfogáshoz, miszerint az eredeti vallásból kiszakadt „eretnekek” [értsd: protestánsok] és „skizmatikusok” [értsd: görögkeleti ortodoxok] számára vallási türelemként egyfajta csonkolt katolikus jogállás ismerhető el.¹⁵

A korabeli gondolkodásra nagy befolyása volt a lengyelországi evangelico-diszidens egyesült egyházak¹⁶ részére 1781-ben készült egyházi törvénykönyvnek, ame-

¹³ SZIKSZAI 2015. 102.

¹⁴ A 'potestas servitudinis' kérdését lásd alább.

¹⁵ Vö. TÓTH 1991. 110–112.

¹⁶ Értsd: egyházközségek. – A lengyel(országi) protestánsok magukat „evangélium szerinti”-nek nevezték, de katolikus szempontból ők a „római egyházat elhagyók”-nak számítottak, Szenthárom-

lyet Őri Fülöp Gábor a budai zsinatra jelentetett meg 1791-ben latin nyelven. Ez típus gyanánt szolgált a budai és pesti zsinatoknak, nagyban befolyásolva az itt született határozatokat. A magyarral rokon lengyel szellem pedig azt művelte, hogy némely, kellőképpen meg sem emésztett elven kapva kaptak, de a már magában is *hybridus*¹⁷ kódexből is tendenciózusan kiemelték azt, ami a világiak tekintélyét és befolyását emelhetette, vagy a papokét csökkenthette.¹⁸

Sinai merev ellenkezésének a magyarázata az volt, hogy a református papokat különösen a Tiszántúlon füzte merev ragaszkodás régi kormányzati befolyásukhoz, és a bodrogkeresztúri (Borsod vármegye) gyűlés (1734) óta betolakodott világiaknak több helyütt (például az Érmelléken) még 1821-ben sem akartak tért nyitni a zöld asztalnál. A reformátusság számára fájdalmas tény volt, hogy a patrónusi üres címnél fogva fontoskodó, legtöbbször szívtelen – értsd: a lelkészi anyagi igények elől garasoskodó módon elzárkózó –, vallásgúnyoló és a lelkész irányában fennhéjázó urak egyáltalán nem voltak képesek javítani ezen a meggyökeresedett ellenséges érzületen. A szervezeti munkálkodásoknál felmerülő elnökség kérdése itt-ott újjólág keserű vitákat és szemrehányásokat támasztott, melyek az 1842-ben alapított pesti egyházi orgánus, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* hasábjaira is csakhamar átesaptak.¹⁹

A presbiterianizmusvita kibontakozása (1841–1843)

1841-ben a politikai élet megélénkülésével párhuzamosan megindult a támadás a tekintély elvén felépülő egyházigazgatási rendszer ellen is. A „konzisztorializmus” mint egyházigazgatási rendszer szitokszóvá tétetett, és a sajtóban egyre inkább a „nepotizmus és hierarchia” megfelelőjeként emlegették. A „hierarchizmus” elutasítása a protestantizmus pápizmusellenességének kifejezése volt. Abban ugyanakkor korántsem volt egyetértés, hogy a „katolikus jelleg”-gel szembeállított „presbiterianizmus”, vagy presbiter-zsinati elv²⁰ mit jelent: egyszerűen a liberális korszellem szerinti demokráciaképző tényezőt vagy – a reformációhoz hívebb módon – egyházfegyelmi elven működő népképviseletet, amelyben a konzervatívabb elemek – pél-

ság-hívő részük lutheránus (főleg német) és kálvinista (főleg lengyel) gyülekezeteket egyaránt magában foglalt.

¹⁷ Kiemelés tőlem: K. K. Á. Lásd még a mixtum jelleget.

¹⁸ KOVÁCS K. 2015. eredeti megállapításai SALAMON 1843. 306. tükrében.

¹⁹ SZEREMLEI 1874. 46–47.

²⁰ Lat. principium presbytero-synodale.

dául Szoboszlai Pap István – kifejezetten hangsúlyozták Kálvin intenciót a lelkeszi tekintély²¹ megtartásával kapcsolatban.²²

Fáy András 1843-iki újívi cikkére – és annak közvetlen veszprémi előzményére²³ – számos helyről reagáltak. Horváth Sámuel a Komjáti (Veszprém vármegye) és a Geleji Katona-féle kánonok alapján megkülönböztette a *generalis synodust* a *generale consistoriumtól*. Előbbi a Geleji Katona-féle XCIII. kánon szerint legfőbb feladatául a lelkeszi ordinációt bírta, és csak másodsorban a felmerült vitás kérdések eldöntését. Itt érintettség okán kívül a püspök (episcopus) elnökölt, és mondhatta ki a közértelemnek (consensus) megfelelő diktámeneket. Amott minden pap személyesen volt köteles megjelenni, az utóbbit ellenben csak a püspök, esperesek és tractualis assessorok²⁴ alkották. Az itteni LXXXV. kánonban kifejtett elv – „aristocratico-democraticum ecclesiae regimen amplectimur”²⁵ – annyit jelent, hogy a főgyűlésen az egyházi közhivatalt viselő, illetve a hivatalt nem viselő *közpapok*²⁶ együtt vettek részt. Tehát aristos alatt itt mindössze a hivatalt viselőket, demos alatt pedig a közpapokat kell érteni.

Az 1791. évi zsinat végzései – e szellemmel szöges ellentétben – nemcsak a papságot forgatták ki törvényes jogaikból, de a tractuális²⁷ és superintendentiális²⁸ gyűlések ajtajaira is erős zárat rak az egyházak (egyházközségek) elé. Noha a budai tanácskozás határozatai nem emelkedtek törvényerőre, szelleme beárnyékolta a protestáns világot, és statútumok alakjában is ránehezedett arra. A református egyházi életben azonban nemcsak ez a világi behatolás képezte állandó panasz tárgyát, hanem az egyházi hivatalnokok²⁹ hatalmi előrenyomulása is, mivel e zsinat arisztokratikus szelleme azt is szigorú módon biztosítani igyekezett, „...hogy valamikép, a demos³⁰ közül a’ szentek szentjébe’ valaki be ne verekedhessék.”

²¹ A Szoboszlai Pap István 1841. őszi püspökszentelési beszédében található az a tétel, miszerint a református egyház csak presbiteri rendszerű lehet, de a presbiterok – a lelkesekkel szemben – az egyház külső ügyeinek intézését végezzék. Ennek a tételnek a bővebb dogmatikai háttérét fejti ki Salamon József 1843-ban részletesen. (Lásd alább.)

²² Kovács K. 2024.

²³ Ha van kánon a gyűléseken meg nem jelenő tisztviselők – elsősorban a tanítókra gondol – hivatalvesztéséről, akkor az tartattassék is be.

²⁴ Itt értsd: olyan egyházmegyei ülnökök, akik nemcsak ítéleznek az esperesi bíróságokon, hanem képviselik is az egyházmegyét a generális szinóduson.

²⁵ „Nemesi-demokratikus/előkelői-népi egyházkormányzatot alkalmazunk.” (lat.)

²⁶ Kiemelés tőlem: K. K. Á. A református sajtóban az 1840-es években először megjelenő kifejezés 1889 és 1898 között nagy karriert futott be.

²⁷ Egyházmegyei (lat.).

²⁸ Egyházkerületi (lat.).

²⁹ Értsd: a szuperintendensek, szeniorok, mezővárosi első papok, nagykiskolai professzorok.

³⁰ Gör.: köznép.

A „kasztok és nepotizmus”³¹ az egyházmegyei konzisztóriumok ügyvitelének hiányossága, rendezetlensége, valamint a kánonok rendelkezéseit túlhaladó hatásköre mellett tudta rányomni bélyegét a református egyházi életre. Az idők során bekövetkezett módosulások alapján a hajdani generális synodus inkább a későbbi superintendenciális közgyűlésnek lett megfeleltethető, és – mivel időközben a világiak is befolytak az egyházigazgatásba – Horváth szerint mindössze arra kell törekedni, hogy olyan képviselőt által történjék a joggyakorlás, ahol minden egyes egyház(község) képviselőjének jelen kell lenni. És ez éppen így is történik, bár még kifejeletlen alakban.³²

Tehát Horváth Sámuel az aristocraticum alatt nem egyszerűen úri-nemesi egyház-kormányzati túlhatalmat³³ ért, hanem ennél általánosabb dolgot, egyfajta társadalmi szellemiséget. A műveltségi elvárások révén a tótkomlói (Békés vármegye) evangélikus lelkész még mindig a közpapokat tekinti a nép képviselőinek, akik annak letéményesei lehetnek, hogy a káros úri befolyás visszaszorítása mellett a „nagypap-ság” tevékenysége is megfelelő ellenőrzés alá vétessék.

De miért éppen egy lutheránus pap szólalt meg református ügyben? – Azért, mert az 1791-es budai református és a vele párhuzamosan tartott pesti evangélikus zsinatok egyfajta vallásunióban gondolkodva mindkét evangéliumi felekezet számára megfelelő szabályok hozatalán gondolkodtak,³⁴ a két fél kölcsönösen elmélyedt egymás kánonjogában. Az ágostai hitvalláson belüli ellentétek a helvét hitvallásúakénál mérsékeltebbek maradtak. Ennek révén sikerült elérni, hogy Kossuth Lajos 1841-ben két cikkében is az evangélikus egyházkormányzatot demokratikusabbnak jelenthesse ki, és azt kiegyenlítő módon a reformátusok figyelmébe ajánlja, ahogy a reformátusok nemzeti jellegét az evangélikusokéba.³⁵

A cikket szerkesztői bíráló alá vonó Török Pál hangsúlyozta, hogy a közpapok felelőssége nem kisebbíthető, és bizony ők is rászorulnak a nép ellenőrzésére. Nevezett kánon ugyanis előírja, hogy a közpapoknak mind az éneklésben, mind a vitában *paritásban*³⁶ kell lenniük az egyházi tisztségviselőkkel.³⁷ Tehát a szavazati jog a Geleji-féle kánonok értelmében hithűségi–képzettségi feltételekhez köthető. Az igazi képviselőt lényege pedig az, hogy választók és választottak nem lehetnek ugyanazok. A lelkész által választott presbiterek, vagy az önmagukat kiegészítő presbitériumok

³¹ Értsd: ároni dinasztiák öröklődő befolyása.

³² HORVÁTH 1843. 97–100.

³³ Lat.: küriarchiát.

³⁴ SALAMON 1843. 307.; ZOVÁNYI – LADÁNYI 1977. 100.

³⁵ KOSSUTH 1841a. 175.; KOSSUTH 1841b. 477.

³⁶ Kiemelés tőlem: K. K. Á.

³⁷ „Et cantare pares et respondere parati”.

pedig legfeljebb a lelkész vagy a presbitérium érdekkijáróiu, esetleg táblabírákul³⁸ tekinthetőek, de az egyházi közösség, illetve az egyházközségek képviselőiül semmiképpen sem.³⁹

Az 1843 tavaszán az erdélyi Rétyen (Háromszék) tartott egyházi közgyűlés fő témái a presbiteriális egyházi igazgatás és a képviseleti rendszer kérdései voltak. Ferenczi János és Pap István bizottsági jelentésének történeti levezetése szerint 1614-es keletű az a kiváltság, amely leválasztotta a Rikán belőli reformátusokról az unitáriusokat, és előbbi egyházi közösség számára közönséges gyűlést engedélyezett. A rendelkezés célja az volt, hogy az akkori mostoha idők viharai által, valamint a világiak érdekei miatt annyiképpen rongált egyházvidék önvédelme és politikai létfenntartása biztosítva lehessen. Ez az 'egyesületi gyűlés' szolgálta az egyházigazgatást és a vallásos élet elevenítését egészen a jelenkorig, míglen az 'elhatalmasult burocracia' annak lényegére, a képviseletre nem tört, és lassanként azt csupán az idősebbik esperes elnökle alatt tartandó tiszti gyűléssé változtatta át.⁴⁰ Egy olyan tanácskozás összehívására van tehát szükség, amely üléseit esperesi meghívásra a fő-, és alkerületi gondnokok, papok, (iskola)mesterek, illetve egyház(község)enként választott két követek által kötelező (értsd: egy meghatározandó), (egyházfegyelmi) (pénz)büntetés terhe alatti megjelenés mellett ejti meg. A sepsi, kézdi, orbai és erdővidéki esperességek bevett tanácskozása ily módon történő átalakítás után tárgyai közé veszi: a tisztújítást;⁴¹ az egész közönséget érdeklő fensőbb rendeletek megvitatását;⁴² valamint az egyház(község)i eltérő gyakorlatokban élő, s annyi vizsgyást okozó egyházi adóügy (palást-díj és kepék⁴³) egységesítését; a szegény református iskolák anyagi felsegítését; egy közönséges kézikönyv – értsd: olvasókönyv – elkészíttetését falusi iskolák számára, illetőleg az ezt célzó pályázat kiírását; végezetre az egyházi olvasóköroket, vagyis összegyűjtését „...a népnek [a célból, hogy] – mint lelki, úgy testi eledeléről is el nem feledkezünk – olykor a cinterembe,

³⁸ Ironikus élú szójáték a tanácsbira szóval.

³⁹ TÖRÖK 1843. 98–99.

⁴⁰ BENEDEK 1843. 237.

⁴¹ „Valamint eddig, úgy ezután is, az elnök- esperesi és főgondnoki választás, kik éppen úgy, mint az ezeken alól levő egyházi hivatalok, minden harmadik évben szabadon választathatnának.”

⁴² Értsd: az olyan főkormányzéki leiratokat, amelyek kihirdetését a felsőbb rendelvevények értelmében az egyházi hatóságok eszközlik. Vagyis normál esetben tudomásul veszik, jegyzőkönyvbe iktatják és körrendelet formájában saját hivatali apparátusukon keresztül közléteszik. Óvással ellene csak alkotmányos jogaik csorbítása esetében élnek, ahol a (leg)felsőbb helyre benyújtott panasz egyúttal halasztó hatályú.

⁴³ Kepe: főleg természetben szolgáltatott egyházi adó Erdélyben.

vagy templom kerítésibe,⁴⁴ paplaknál, vagy, hol határozandjuk [a lelki-építő irodalom mellett], gazdasági hírlapokat [is] olvassunk.”⁴⁵

Bár a főgondnoki opposíció miatt az 1843. április 25-i esperesi kerületi gyűlés némileg szárnyaszegettre sikeredett, s a régi ülnököknek az egyházfőtanácshoz való fellebbezése folytán a tisztújítás később is halasztó hatály alá esett, a rétyi határozat értelmében mégis sikerült kiharcolni, hogy „...világiak, papok, és mesterek [kántortanítók]...” egyaránt részt vehessenek és szavazhassanak a tanácskozáson. Ezt a tényt Benedek Áron nagyborosnyai (Háromszék) lelkész a református kánoni alkotmányos élettől elválaszthatatlan, a törvényesség korlátai közt megmaradó, a józan haladásra irányzott szilárd akaratként jellemezte, ahol is a presbiteriális egyházigazgatás és a *tiszta* képviseleti rendszer⁴⁶ az egyházi életerő kifejlesztésének üdvös eszméi.⁴⁷

Salamon József szerint a református egyházkormányzatról folytatott vita lényegében a budai kánonok második cikkelyének „regimen internum Ecclesiae evangelicae Helveticae... Presbyteriale esse debet” formulája körül forr.⁴⁸ A kolozsvári professzor szerint az internum regimen⁴⁹ valójában az akaratnak és a szívnek azon igazgatását teszi, melyet a szíveket vizsgáló és kormányzó Isten mindenkor magának tart fenn és amelyet a potestas servitudinis (szolgáló) hatalom formájában annyiban bízott az egyházra, hogy az tanítással, meggyőző okokkal és jó példával fejtse ki hatását a világban. Ez a szakaszba oltott homály és dogmatikai ellentmondás a legkárosabb lengyel behatás. Így a tisztább fogalomalkotás kedvéért eleve inkább a formae regiminis – kormányzati forma – vagy externi regiminis – külső kormányzat – fogalommal kellett volna élni.

A kánon ráadásul elismeri, hogy az egyház egyházközségekből, utóbbiak pedig hallgatókból és tanítókból⁵⁰ állnak. Ebből következteti, hogy minden tagnak egyenlő jogának kell lenni az egyházi hatalomhoz.⁵¹ De a kolozsvári professzor szerint éppen eme szép elvvel ellentétben a budai kánonok maguk törlik meg az egyházigazgatás jogjellegét, amikor azt csak az eklézsiáknak, pontosabban annak hallgatói részének megegyezéssel megbízatásaként definiálják. Ezzel ugyanis magától értetődővé teszik, hogy annyi bízatik, amennyi tetszik, arra és addig, amíg az hasznosnak fog

⁴⁴ Értsd: protestáns templomok előcsarnokába vagy oldalépítményébe.

⁴⁵ Bíró 1843. 190.

⁴⁶ A vegyes, azaz patrónusi virilizmussal elegyített képviseleti rendszer elutasítását lásd alább az 1844. április 26-i sepsiszentgyörgyi határozatnál.

⁴⁷ ZAKAR 2023. 14–15.

⁴⁸ „A helvét hitvallású evangélikus egyház belső kormányzata presbiteriális legyen.” (lat.)

⁴⁹ Belső kormányzás (lat.).

⁵⁰ Lat.: verbi Dei ministri; értsd: lelkészekből.

⁵¹ „...aequale ad potestatem ecclesiasticam jus esse debet.”

tetszeni. Amit tehát az (ige)tanítói rend az evangélium tiszta kirendelése és a konfessziók megállapítása terén az országos és az egyházi törvények értelmében is századokig gyakorolt, az most egyszerre az eklézsiák – vagyis csak a hallgatói rész – megegyezéséből, hasznossági voltért bízott egy időre a papokra is.⁵² A kolozsvári professzor szerint a fenti szakasz a szöveg teljes összefüggéseiben úgy értelmezendő, hogy mivel a református egyházközséget nemcsak a tanítók képezik, hanem a hallgatók is, ezért az egyházi igazgatás is nemcsak a katolikus típusú papi rendet, hanem a hallgatókat is egyformán illeti, tehát az igazgatás formája presbiteriális.

Salamon szerint egyébként a keresztyén egyház eredeti alkotásával, azaz alkotó rendjével, valamint a protestantizmus szellemével semmi nem egyezik inkább, mint a presbiteriális igazgatási forma. Ezért óhajtották ezt a szatmárnémeti (Szatmár vármegye) zsinaton, de mivel akkor azt kivitelezhetőnek nem találták, maradtak az előbbi mixtum regimen⁵³ mellett, mely szerint van a püspök, és vannak az esperek, és ezeknek megkülönböztetett törvényhatóságaik vannak. Amidőn tehát a tiszta presbiteriális igazgatást demokráciainak lehetne tekinteni, a fennállót a Geleji-féle LXXXV. kánon méltán nevezi „aristocratico-democraticum regimen”-nek; sőt, amint az Erdélyben visszaélés útján az egyházra nehezedett, éppen aristocraticumnak.

Az igazi presbiteriánusoknál nincs egyházi és világi rendek közötti megkülönböztetés; ordinatus presbyterek neveztetnek csak közkeletűen papoknak, akiket az egyház közösségében minden köteletségben való részvétel megillet.⁵⁴ A III. budai kánon – nagyon helyesen – az egyenjogúságnál tágabb és jobb értelemben vett egyformaságot (értsd: az egyetemes papság protestáns elvét) nevezi meg a keresztyén egységtörekvés lelkeként. Ehhez képest az általa alkotott formára már csak azért sem illik a presbiteriális nevezet, mert tisztviselők – más kifejezéssel élve: hivatalnokok – mindkét rendből (paritás szerint) vannak, ahol pedig a megkülönböztetés révén éppen a „minden” kategóriájából – értsd: a lényegi meghatározóból – degradálják a papi rendet. Vagyis magyarra fordítva az egész fejtegetést: a paritás az igazi presbiterializmus megcsúfolása, a tanítópresbiteri állású lelkész olyan korlátozása, hogy az ne tudjon minden területen a vallástalanság diktatúrájának ellenében hatni.⁵⁵

Az írást magyarázó kommentárral ellátó Török Pál teljes mértékben egyetért a cikkíróval. A protestáns nemesség lényegében a lelkészeket sújtó jogkorlátozó és patikamérlegen mért kegyosztó tevékenységet folytat. Ezzel ugyanazt az eljárást követi, mint az a katolikus jellegű uralkodói abszolútizmus, amelyik ellen küzd. Ahogy egyébként egy újabb uralkodói rezolúció sem véletlenül szült nagy kedvetlenséget

⁵² „...ex consensione et Ecclesiae utilitate...”

⁵³ Vegyes kormányzat (lat.).

⁵⁴ „...et vi muneris in omnibus praesides agunt in caetu ecclesiastico...”

⁵⁵ SALAMON 1843. 307–308.

a református egyházban. Ez ugyanis magát a „kegyelemből és kegyből született törvénycikk”⁵⁶ alkalmazásának nevezte.⁵⁷ (Zárójelben jegyezzük meg: Miért nevezte Bernát István 1936-ban a francia forradalom által létrehozott politikai rendszert „csendes abszolutizmus”-nak?⁵⁸ – Azért, mert az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* (1789) népszuverenitása is a népnek tetsző, időben korlátozott bizalomnyilvánítás alapján utilitás- és társadalmi szerződéselven adott megbízatások sorozata.)

Az egyházkormányzati kérdéshez szintén hozzászóló Kiss Bálint némileg kapcsolódott Salamon József teológiai fejtegetéseihez, de mégis inkább az „ecclesiae regimēt constitutionale democratico aristocraticum” / „ecclesiae constitutio democratico aristocratica”⁵⁹ történetileg kialakult gyakorlati értelméhez fordult. A szentesi lelkész rögtön egy igen erős felütéssel kezdi cikkét: „A’ protestáns egyház’ igazgatás[a]... sok tekintetben hasonló a »Noé’ bárkájához«, mely noha tele volt sokféle állatokkal, de emberek kevesen voltak benne.” Kiss meg is magyarázza szarkazmusát: kevés értelmeseknek és sokkal több értetleneknek; néhány jámboroknak és sok erkölcsteleneknek; néhány gazdagoknak és sokszáz szegényeknek összezavart tömeget⁶⁰ nem lehet vallástalanság által kormányozni.⁶¹ Kiss szerint a potestas servitudinis-ra épülő⁶² egyházkormányzat a nép széles alapjára áll, de – a római katolicizmustól eltérően – nem piramisszerűen közelíti meg Istent. Ebből a szempontból eleve problémás, hogy a Tiszántúlon a fokozatos – értsd: fokozatokban adott – egyházkormányzatot⁶³ úgy értelmezik, hogy az egyházkerületi tanácsosokat az egyházmegyei közgyűléseken választják. Ily módon ugyanis megszűnik az egyházközség ellenőrző befolyása, amit az választott presbitériumán keresztül gyakorol. A református egyházkormányzat jellegére és történeti fejlődésére tekintettel éppen nem a hierarchia, hanem a kúriarchia kialakítására mutat hajlamot.

⁵⁶ „...ex gratia et clementia praecitatos articulos adducratos fore ...”

⁵⁷ TÖRÖK 1843. 307. A kérdésre, hogy az 1608., 1647., illetve 1791. évi vallástörvények kegyelem- vagy jogszerűség-alapon állnak-e, lásd részletesebben: KOVÁCS K. 2024a..

⁵⁸ BERNÁTH 1936. 141–142.

⁵⁹ Arisztokratikus-népi alkotmányos egyházkormányzat, arisztokratikus-népi egyházalkotmány (lat.).

⁶⁰ A kárhozottak *tömeg-e* (lat.: massa damnatorum) szemben az isteni társadalommal (lat. societas divina) Augustinus / Szent Ágoston *De civitate Dei / Az Isten városáról* című művébe először felvett megkülönböztetés.

⁶¹ A szentesi lelkész ezen a helyen Napóleonnak tulajdonítja „Csak annyira kegyesnek lenni, hogy azt az ördög se bánja” szólását, amit pedig már Rettegi György is naplójába vezetett Lázár János gróf 1772-es halála kapcsán is a naplójába vezetett. KOVÁCS K. 2018. 80.

⁶² A szentesi lelkész pontosan megnevezi alapként *Máté evangéliuma* 20. rész, 28. versét; illetve *Márc evangéliuma* 10. rész, 45. versét.

⁶³ Utalás az 1791. évi XXVI. tc. 4. §-ra.

A szentesi városépítő egyetért az előtte szólókkal abban, hogy a Geleji Katona-féle kánonok szerinti népi-nemesi alkotmányosságot úgy kell érteni, hogy minden pap személyesen gyakorolhatta az egyházigazgatásba való befolyás jogát, ahol a *kegyes* urak nem vettek részt a papi tanácskozásokon, hanem tanáccsal és támogatással *szolgálták* azt.⁶⁴ A vallási viszontagságok beköszöntével azonban nemcsak a zsinat, de a kisebb gyűlések tartása is megnehezedett; és ahogy a papok fentebbi jogukat nem gyakorolhatták, úgy a kisebb összejövetelek a hatalom számára kevésbé szűrtak szemet. A világiak bevonása azért nem segített a hajdanvolt – értsd: eredeti – konstitúció megtartásában, mert csak az urak – tehát a közrendűek nem – vétettek fel az egyház kormányzásába. Ahogy a püspökök mellé immár főgondnokok, az esperesek és lelkészek mellé gondnokok választattak, úgy a valamikori püspöki és esperesi törvényszékek is kiegészítettek világi assessorokkal.⁶⁵ A világi tisztségek betöltésénél fontos szempont lett az úri – azaz nemesi vagy legalábbis mezővárosi polgári – állapot. Az így kialakult szokásból az ellenreformációs idők elhúzódásával törvény lett. Ahogy a hivatalviselők a többiekét az egyház ügyeiből kiszorították, úgy lett az egészről regimen purum aristocraticum.⁶⁶

Kiss Bálint saját napjaira is azt tartaná szerencsésnek, ha széles választójog – népszerű, közérdeklődés mellett lezajlott lelkészválasztások – mellett elhívott vagy küldött papok mellett a presbiterek, kurátorok, főgondnokok, ülnökök tudatosan elismernék saját másodhegedűsi szerepüket. Engedjék – de ne közönyösen átengedjék – a lelkészeknek a tanácskozásban az elsődleges hozzászólási jogot. Ezen tekintet alatt értendő a szentesi lelkész ama igencsak konzervatívnak tekinthető indítványa, miszerint a „szavazatokat nem [egyszerűen] számolni, hanem [az okokat alaposan feltárva] fontolni kell”, hiszen szavazatot vásárolni, kényszeríteni vagy demagógiával megtéveszteni is lehet. Ahogy a történelem is arra tanít, hogy az athéniak is képesek voltak osztrakiszmossszal egy az igazságos melléknévvel büszkélkedő Ariszteidészt is száműzetésbe küldeni.⁶⁷

Fazekas Mihály meséje alapján, a Lúdas és Döbrögi példáján is mindenki nyilván beláthatja, hogy mind a közrendűek, mind az urak hajlamosak az istentelen kihágásokra, ahol előbbi önhatalmú bosszúállása ugyanolyan egyetértés-romboló, mint utóbbi kapzsi igazságtalansága. Ebből is nyilván leszűrhető, hogy csak az olyan társadalom az erős, ahol a vallás virágzik. Nagyon jól mondja a református Fáy, hogy

⁶⁴ Kiemelések tőlem: KKÁ. A „Ki kit szolgál az egyházban, és mivel?” kérdésére Kiss Bálint cikke végén visszakanyarodik.

⁶⁵ Ülnök, esküdt, tanácsos; későbbi kifejezéssel tanácsbíra (lat.).

⁶⁶ Tiszta úri/nemesi kormányzat (lat.).

⁶⁷ Ezen a helyen megértjük, miért tért át Szentes református viszonyok között is viszonylag későn a népképviselési választójogra.

mindenféle állapotra nevelni kell az embereket: más tulajdonságok kívántatnak meg a prókátorban, más a kereskedőben, más a mesteremberben, más a katonában, más a közemberben, más a papban; más az érett férfiúsággal dicsekedő, tehát egyház-kormányzásra alkalmas emberben.⁶⁸

Aki tehát saját lelkészét a község (köznép) tagjai közé degradálja, hogy rajta megvetőleg uraskodhasson, őt saját jobbágyának tekinthesse; teszi ezt úgy, hogy legfeljebb némi szántót lök neki – hogy azt a maga kemény paraszti munkájával kelljen megművelnie –, de egyébként arra nem méltatja, hogy jövedelmeiből két jó lovat tarthasson; sőt, őt pusztán csak azért kell patrónusnak tartani, mert papjának parancsol, azt hivatalába beteheti, vagy ha neki nem tetszik, abból kivetheti; mindezt azért, nehogy papja a „fejére nőjön”; az ilyen ember keressen munkálkodásának az egyházon kívüli teret.

A budai kánonoktól eltérőleg olyan konstitúcióra van szükség, amely 1. megszünteti a papi tekintélyt elnyomó világi uralkodást, mely leginkább a kettős elnökség kormányzati anomáliájában ölt testet; 2. megerősíti a vallás iránti tiszteletet és hűséget; 3. az önkényt megszüntetve ellenőrizhető és korlátos módon szabja ki az egyházi vegyes kormányzók kánon szerinti foglalatosságát és hatókörét; 4. „A’ papság a’ mai felvilágosodott időben illő becsületbe⁶⁹ helyeztetik, ’s ez által is serkentetik hivatalának örömmel, készséggel teljesítésére, az ekklézsia’ tagjai’ lelki testi javának szíves előmozdítására, [ahol is] az előkelőbbeknek⁷⁰ példája serkenteni fogja a’ népet⁷¹ papjának megbecsülésére, jóintésének megfogadására.” 5. „A népnek is jussai az ekklézsia-kormányban való részvételben megmarad, úgy mindazáltal, hogy azzal a maga kárára vissza nem élhet, és nem kellene félni attól, hogy az ekklézsiában a világi urak elhatalmazzanak az erkölcsnek romlására.” Mindez az egyes egyházközségek presbitériumai, a papok, a világi *kegyes* előkelők és tehetősebb protestáns urak megnyugvására szolgál majd, megszünteti az eddigi ízetlen súrlódásokat, és így a királyi felség halogatás nélküli szentesítését is elnyeri.⁷²

Kiss Bálint soraiból nyilvánvalóvá válik, hogy a Salamon József által „minden”-nek nevezett „lényegi meghatározó” kategóriája alatt az aktív és passzív egyházi választójog, illetve szavazati jog lelkészi ellenőrzését kell érteni tudásbeli, hithűségi, erkölcsi és áldozatkésztségi kritériumok alapján, mely joguk biztosításához akár a királyi hatalom asszisztenciáját is elvárják.

⁶⁸ Utalás az *Efézusi levél* 4. rész, 13. versére.

⁶⁹ Értsd: anyagi megbecsültségbe.

⁷⁰ Gör.: aristos.

⁷¹ Gör.: demos.

⁷² KISS 1843. 364

Tetőponton és azon túl (1844–1846)

Az 1844. április 26-i sepsiszentgyörgyi határozatokat Bíró Sándor ismertette, illetve látta el kommentárral. Eme döntvények hátterét a háromszéki református iskola-mesteri kar azon kérelme képezte, miszerint az az itteni egyházkerületi (értsd: háromszéki) igazgatásban, tisztviselő-választásában stb. is döntő szavazattal bírjon. A kérelemmel kapcsolatban a részleges zsinat már korábban – a rétyi határozat során – pártolólág nyilatkozott, a részletek kidolgozására pedig egy Nagy Ferenc elnöklelete alatt papokból és egyenlő számú tanítóból álló nyolctagú bizottmányt küldött ki.

Született három határozat: 1. „Mestereink’ döntő szavazhatási tárgyában, Nagy Ferencz, Bakoni István, Kis János és Bíró Sándor papok által, igen korszerűen készített bizottmányi munkát következtében, egyetlen pont kivétellel, részl[eges] zsinatunkon előfordulható minden tárgyak fölött mestereink velünk együtt, döntve tanácskozzanak, és igen érdemes Gödri Ferencz főjegyzőnk által, tényünk pártolására, minden erdélybeni ref[ormata] egyházkerületeink felszólíttassanak.” 2. A közigazgató a továbbiakban válópereket a részleges zsinatra nem továbbíthat. 3. Egy kegyúr⁷³ semmi rendkívüli joggyakorlatot nem fejthet ki a csupán rendes képét fizetők fölött.

Az akkori rétyi lelkész az emancipációt – jogkiterjesztést – nevezte kora igazságos szellemének. Ez hozhatja közelebb azt a presbiteriális elvet is, amely még mindig szíriuszi távolságban van. Pedig ez az elv az apostolok, kivált Pál, majd Kálvin és elvokonai, végül pedig a kánoníró Gelejinek is „élő köve”.⁷⁴

Az első határozat megszünteti ugyan a papuralmi monopóliumot, de a papok és iskolamesterek nagy szellemi tapintatát is kívánja. Az egyetlen kivett ponttal kapcsolatban ugyanis a feleknek őszintén be kell látniuk, hogy mindkét félben hatalmas műveltségi hiányok fedezhetők fel. A bizottságnak javaslatot kell előterjesztenie a tekintetben, minő könyvek és hírlapok olvasása szükséges elkerülhetetlenül a megfelelő szintű önműveléshez.⁷⁵ Így lehet ugyanis csak (később) a református iskolák dolgát tárgyalatni velük. A lelkészeknek és tanítóknak olyan tárgyakhoz kellene értőn hozzászólniuk, hogy az iskoláikban minő kézikönyveket használjanak és hogy mi legyen az uralkodó tanításmódszertan: verés (mint eddig) vagy a gyermeki lelki-alkatnak megfelelő szelidebb játékosság.⁷⁶

⁷³ Lat.: patronus.

⁷⁴ A bibliai utalás *Péter apostol I. levele* 2. rész, 5. versére esik, a gondolat egésze pedig kiteszi mindazt, amit Salamon József a keresztyén egyház eredeti alkotásának a protestantizmus szellemének nevez.

⁷⁵ Utalás a rétyi határozat 7–9. pontjaira, illetve a Geleji-féle kánonok „[ministri publici cum praefectis officialibus] cantare pares et respondere parati”-elvére.

⁷⁶ A XVIII–XIX. század fordulóján kialakuló modern pedagógia úgy hibáztatta a hagyományos egyházi vallástanítási módot, illetve általában az egyháznak az iskolákra való addigi befolyását, hogy

A második határozat a válóperek teherkönnyítése és költségkímélése tárgyában született. Ettől kezdve fellebbezést csak az elégtelen fél tehet, de az is csak a Rikán belőli négy egyházak választott rendes ülnökeiből alakult közösségének eleibe. Ameddig a püspöki fórum csupán a Nagyenyed körül levő papokból alakul meg, az ide való fellebbezés lehetősége nem pártolt eszme. Ahhoz, hogy az enyedi püspöki bíróságot Erdély-szerte választott esküdtekkel egészítsék ki, természetesen meg kell oldani az ezek útiköltségeit és napidíjait fedező pénzalap kérdését is.

A harmadik határozat szerint, mivel a református egyházigazgatásba a székely jog révén gazdag és szegény egyforma jogon folyik bele, a patrónusi presbiterség – értsd: virilizmus – elvének behozatala – minden látszólagos előnye mellett is – nemcsak a régi jó szokás és gyakorlat megzavarása lenne, de új privilégiumok behozatalát is jelentené.⁷⁷

Ezek a debatták rögtön érthetővé teszik az 1845-ös Wimmer–Dobos–Török-féle kisvita azon részleteit, melyekben a felsőlövői ágostai hitvallású lelkész az állammal összefonódott egyház veszélyeire figyelmeztetve a Szentírásból eredeztette a protestáns egyházak önkormányzatiságát, ezt a magyarországi protestantizmus kiváló keresztény szellemének tulajdonította, amely ezt egész Európában különlegessé teszi.

Erre válaszul az akkori péceli református lelkész a protestáns autonómiát „keves kis szabadság”-nak, a fehérre meszelt szegény református falusi ekklézsia sövényfalú templomának képe mellett „egy kis rajtunk felejtett constitutionalis vakolat”-nak nevezi; mely diktatórikusan;⁷⁸ a református egyháztól egyébként (szervezet)idegen felvilágosult toleranciagondolatok⁷⁹ ellenállhatatlan hatására; a katolikus jellegű abszolutisztikus kormányzat cinkos félrekacsintása mellett lett; amit a papságnak éppen nem kellene megköszönnie, hogy az állam rajta negatívum nem segített. Tehát a kálvinista papságnak saját „kisszerű feszengéseit” nagyobb méretű összefogásra és önszerveződésre cserélve továbbra is a gondoskodó kongruapolitika érdekében kellene föllépnie.

Dobossal szemben az akkori pesti református lelkész mintegy közvetítői állásponton helyezkedve oda tette a hangsúlyt, hogy a kálvinista papságnak önmagán belül meg kell tagadnia a „puseyismus”-nak nevezett, katolikus típusú hierarchikus törekvéseket; és inkább saját felelőssége alapján kellene arra törekednie, hogy egészséges olvasmányok, például a *Biblia* és a *II. Helvét hitvallás* tanítása által képezze

magát a nevelést még nem kívánta a vallásos érzület befolyása alól emancipálni. SZEREMLEI 1871. 106., 109–110.

⁷⁷ BÍRÓ 1844. 517–518.

⁷⁸ „...a’ papság híre és akarata nélkül lett, vagy éppen ellene”.

⁷⁹ Az egyházfegyelem eleve annak az igénye, hogy az egyházon belül az általánosan vallott gondolatok és gyakorolt cselekedetek nem egyenértékűek.

*egyházigazgatásra*⁸⁰ a leendő presbitereket, hogy az erre leginkább alkalmas úri származású ifjúságban ellensúlyozza a romantikus világi olvasmányok és a jogászias szellem egyoldalú és sokszor sekély racionalizmusra csábító hatásait.⁸¹

A „képviselési vagy presbiteriális”-vita Szoboszlai Pap István püspöki jegyző-könyvként is szolgáló naplójában 1845-ben, illetve 1846-ban is egy-egy helyzetleírást és magisztratuális intézkedési tervet is tartalmazó bejegyzéssel kommentálja. Eszerint Máramaroszigeten a presbitérium határozatát megerősítés végett mindig az egyházi közgyűlés elé viszik, ahol a kurátor elnököl. A pap olyan tag, mint a gyűlés többi résztvevője, kinek a kurátor csak egyszerűen megüzeni a gyűlés idejét, a szövekből kihirdetés végett. A gyűlés rend tekintetében sok kifogásolni valót hagy maga után. A gyülekezet értelmesebb része nem vesz részt a tárgyalásokban, részint, mert nem tűrik az elnököt, részint mert restellnek „a szemtelen ifjúsággal” tárgyalni. Maga Szilágyi János lelkész-esperes sem szokott megjelenni itt, „...hol kinevetik azt, ki Canont, egyházkerületi, vagy tractualis rendelést emleget.” A gyűlés nagyobb részét iparosok teszik ki. A szavazatok többsége mindig a kurátor akaratához igazodik, ki midőn mesterkedve megválasztatta magát, maga szerkesztett esküformát magának, melyből minden kimaradt, ami *presbiteri szellemű*.⁸² Midőn pedig Szilágyi ez ellen az egyházkerület rendeletére hivatkozva felszólalt, a gondnok a közgyűlést kérdezte meg, s az a gondnok mellett döntött. Különösen az ifjúság szereplése miatt panaszkodik Szilágyi, mert a jogi tanszék nagyon megszorítja az ifjú prókátorok számát, kik az iskolákból s különösen a jogi professzortól *a függetlenség szellemét*⁸³ viszik magukkal.

Szoboszlai Pap István a gyülekezet és lelkésze ellentétében pásztori engedékenységet tanácsolt, hivatkozva a nagyszámú intelligenciára és a gyülekezet buzgalmára. Erre válaszul azt nyerte, hogy a háromszáz ottani protestáns család közül az intelligencia aránya valójában nem tekinthető nagynak, s annak is 7/10 része a már említett okok miatt elutasítja a tárgyalásokban való részvételt. A buzgalom valóban nagy, de csak „...a kormány és felelőség ellenében”. Ez pedig nemcsak a megyei életben van meg, de feltalálható az egyházi és iskolai dolgokban is.⁸⁴ E két utolsóra vonatkozólag

⁸⁰ Török ezzel a kitételével azt fejezi ki, hogy a lelkészek felelőssége kérdésében Szoboszlai Papp István ellenében Kiss Bálinttal ért egyet.

⁸¹ Ismertetését és elemzését elvégeztem itt: Kovács K. 2015.

⁸² Lásd Szoboszlai Pap 1841-es felfogását a „presbiteri szellem”-ről.

⁸³ Értsd valójában: partikularizmus. Ezt nevezte később Mályusz Elemér az 1932-ben Szekfü Gyulával folytatott vitája során a magyar kálvinizmus – a presbiterianizmusnál radikálisabb – independens hagyományának. Kovács K. 2015. 32., 44.

⁸⁴ Értsd: Szilágyi János általában a világi, egyházi és iskolai kormányzat ellenébe szegülő rebellis szemléletről beszél.

következmények meggátlására, így pedig... a felsőbb helyek előtti ártalmas színbe öltözésünktől is félnünk kell.”⁸⁵

Az egyház vezetőinek és az egyháztagoknak a szembenállását fokozta egy megyei ülési incidens is, ami az egyházkerület-ellenes érzéseket is tovább élezte. A helytartótanács ugyanis értesítette a megyét a tiszántúli egyházkerülethez intézett azon rendelkezéséről, melyben az egyházkerületet a máramarosszigeti főiskola ifjúságának a megyei közgyűlésteremből kitiltására hívta fel, mivel az ifjúság laza fegyelmezettsége a tanácskozásokat akadályozza. A leirat nagy vitát idézett elő. „A túlzó párt, mely itt szájasabb, mert túl sokat beszél...”, sérelemnek vette ezt arra való hivatkozással, hogy a tárgyalás mindenki – így a tanuló ifjúság számára is – nyilvános, és itt többet tanulnak, mint az iskolában. Majd elhatározták, hogy ez ügyben öfelségéhez feliratot intéznek, de felvetődött a kérdés, hogy mivel ide csak tudomásulvétel végett küldték a leiratot, meg kellene várni az egyházkerület intézkedését. Erre az elnöklő Szentpály László kinyilatkoztatta, hogy az egyházkerület a leiratot elfogadja, „...mert a 26ik 1790. t[örvény]c[ikk] értelmé szerint in disciplinaribus reservat sibi sua Majestas⁸⁶ stb. így jussa van ebben rendelkezéseket tenni a maga útján.” E nyilatkozat súlyos vádaként indított meg az egyházkerület püspöke Szoboszlai ellen, mert az ellenzék a helytartótanács leiratának elfogadását Szoboszlai Pap István királyi tanácsosságával okolta meg, és az elfogadás okát abban találta, „...hogy öfelsége a protestantizmusa ellenére a kálvinista papot tanácsosi rangra emelte, hogy ötlet lekenyerezze, ki most már minden törvényellenes ultimátumot elfogad. Szoboszlai magatartását azonban nem változtatta meg a vádaskodás, bár mélyen sértette, de vigasztalást tiszta *öntudatában* keresett.”⁸⁷

A „népképviseleti vagy presbiteriánizmus” vita eredményei 1848-ban

Debrecen város 1848. március 26-i, a Nagytemplomban tartott „nemzet-újjaszületési öröm és hálaünnep”-n Szoboszlai Pap István tiszántúli református szuperintendens

⁸⁵ Értsd: a máramarosszigeti jogakadémián eluralkodott rebellis szemlélet miatt a Helytartótanács ugyanúgy a főfelügyeleti joggal való fenyegetés eszközével fog élni, mint a debreceni kollégiumi védegyeleti szervezkedés ügyében. VARGA 1934. 289–290.

⁸⁶ „Ő szent felsége föntartja magának úgy a nevezett felsőség rendezésére, mint a többi *fegyelmi* részekre nézve is... a vallás szabadságának érintése nélkül... rendet állapítani meg...” (lat.). A latin constabilire értelmezéseire lásd: KOVÁCS K. 2024b. 40.

⁸⁷ A *Sup[er]intendential[is] Mag[is]tratuale[is] J[egy]z[ő]k[öny]v* 1845–1846-os kötetének 157–158. és 255–258. oldalait idézi: VARGA 1934. 301–302.

a 12 pont és a Tízparancsolat mintájára előterjesztette a „vallásügyi tíz pont”-ot, amely az 1848. évi XX. tc. egyik alapjául szolgált.⁸⁸

Az öröm- és hálaünnepre következő eseményt Szeremlei Sámuel a következőképpen foglalja össze: „Az 1848-ik év tavaszát a megváltás hajnalaként üdvözlé a protestantismus. Mint kiválóan nemzeti és népegyház szívből *csatlakozott* a nagy-szerű polgári és politikai viszonyokhoz; de volt oka a különös öröme is, mert az egyházakra nézve kimondott egyenlőség és viszonyosság, valamint az egyházi és iskolai terheknek teljes mérvben az állam útján fedeztetése által régi követelései nemcsak valósultak, hanem még túl is szárnyaltattak. A lelkészek szívei áthatva az öröm és az újjászületés előérzete által, egyszerre kitágultak!... és ...a képviseleti rendszert érvényesítették az eddigi consistorialis helyett.”⁸⁹

A tiszáninneni református egyházkerületi 1848. május 3-i határozata kimondta, hogy az Eötvös József báró kultuszminiszter által összehívott és végül 1848. szeptember 1-jén megvalósult pesti tanácskozásra küldendő képviselőit az egyházköz-ségek képviselőiből alkotott egyházmegyei gyűlésen fogja megválasztatni. A gyűlések szavazási bizottmányként működnek majd, melynek az eredményét a zárt borítékban beküldött presbitériumi szavazatok alapján állapítják meg. Az egyházme-gyék követekül az abszolút többséget nyerteket küldik ki.⁹⁰

Török Pál 1848. május 7-én úgy vélte, hogy amint a bürokrácia, az abszolutizmus egyik főbástyája romba dőlt, magával rántotta a konzisztorializmust, a hierarchia védvárát, a politikai téren létesített népképviseleti rendszer pedig magával együtt hozta létre az egyházi népképviseletet is. A pesti lelkész elsősorban a Tiszántúlt fenyegette meg, hogy elvrokonaival együtt a pesti gyűlésen tiltakoznak majd minden olyan képviselő ellen, akiket zártkörű, önmagukat kiegészítő presbitériumok vá-lasztanak, akármilyen hivatali névvel illessék is őket, hiszen a mostani helyzetben a miniszternek hivatalos és felelős hitfelekezeti megbízottakkal szükséges értekez-nie, nem presbitériumokkal. Ez a protestáns, különösen a reformált egyház első teen-dője.⁹¹

Az 1848. május 8-i tiszántúli református egyházkerületi határozat – a protestan-tizmus elvei szerinti, de eddigi körülményeinél fogva teljesen ki nem fejlődhetett – népképviseleti alapra helyezte az egyházi gyűlések szervezését, és az egyházi ver-tikum teljes terjedelmében e szerint rendelte el az átalakítást. Az egyházkerület képviselőinek a számát harmincban határozta meg, s meghagyta, hogy az egyházvi-déki hatóságok, az egyházmegyék a választást képviseleti úton a létszámhoz képest

⁸⁸ VARGA 1934. 292–294.

⁸⁹ SZEREMLEI 1874. 37–38. (Kiemelés tőlem: K. K. Á.)

⁹⁰ VARGA 1934. 296.

⁹¹ TÖRÖK 1848. 580.

eszközöljék, s arra vigyázattal legyenek, hogy a választásból a legkisebb létszámmal bíró egyházat se rekesszék ki.

Szoboszlai Pap István lemondott püspöki tisztjéről. Tettét azzal indokolta, hogy az átalakult viszonyok között nem képes feladata teljesítésére, de az egyházkerület kérésére elvállalta a dolgok addig vitelét, míg a képviseleti rendszer alapján választanak új püspököt. Ugyanekkor Vay Miklós báró egyházkerületi főgondnok is kijelentette, hogy a képviseleti rendszer behozatala után lemond a tisztségéről, és választásnak veti magát alá.⁹²

Az egyházfegyelmi intézkedések sorát az 1848. évi vértessaljai választási szabályzat nyitotta meg, amely a presbiterválasztásból kizárta a *közvélemény* általi erkölcsi megbélyegzetteket. A debreceni egyháztanács 1848. június 12-i választójogi határozata választónak nyilvánított minden ép elméjű, erkölcsi vétek miatt meg nem rovott, az egyház terhét viselő férfit. Az egyházi tisztviselők (tanárok, tanítók, kántorok és segédlelkészek) is csak akkor rendelkeznek választójoggal, ha párbéradó-fizetési kötelezettségüknek⁹³ eleget tesznek. Minden választó választható is. A felvetett javaslatoktól eltérően a papok hivatalból tagjai a presbitériumnak. A 60 tagú egyháztanács mellé kétszeres számú képviselőt választanak. Az így létrehozott 180 tagú egyházi közgyűlés a teljes nyilvánosság mellett ülésezik, és azon minden protestáns férfinak felvilágosító (informatívum) szavazata van. Ez azt jelenti, hogy minden protestáns egyén a rend korlátai közt szabadon hozzászólhat a szóban forgó tárgyhoz, véleményét elmondhatja, a diskussziókban részt vehet, miközben döntő szavazata csak a nép által választott képviselőknek van. A képviselőtestület elnökét és helyettes elnökét egy évi időtartamra titkos szavazással választják. Az új egyházszervezet előkészítői az eddig szokásos kettős elnökséget elvi okokból ellenzik, ezt úgy az elnökség hivatalkörével, mint a protestantizmus lelkével ellenkezőnek, csak a múlt idők korhadt maradványának találják, és eltörölni óhajtják. Nem határozzák meg, hogy az elnök kizárólag világi vagy papi egyén legyen-e, hanem a testületi bizalom döntsön.⁹⁴

Bár a régi (konzisztoriális) rendszer megszűnt, a kialakuló új (népképviseleti) sem felelt meg a papi konzervativizmus presbiterianizmus-kíválmainak. Az 1848. évi XX. tc. kompromisszuma azért volt számukra mégis elfogadható, mert a választási jog nem került ugyan a lelkész által képviselt hitbeli és morális szempontok elbírálása alá, de az állami ellátás elvének kimondása által az úri túlhatalmat sem válthatta fel a fizikailag is érzékelhető közvélemény-nyomás. Az 1848 nyarán–őszén kialakuló

⁹² VARGA 1934. 297.

⁹³ A terményjáradékok mellett az egyházi adók másik fő csoportja a korban a minden egyházi adózó által fizetett párbér volt. Ezt a mindenki számára egyforma összegű egyházi fejadó-fajtát – mint neve is mutatja – általában házaspáronként szedték.

⁹⁴ VARGA 1934. 302–303.

rendkívüli állapot a kompromisszumos megoldás tényleges bevezetését és rögzülését az egyházi gyűlésekre vonatkozó korlátozások feloldása (1857) utáni időkre halasztotta.

Befejezés, összegzés

Az 1841–1846-os „képviseleti vagy presbiteriális”-vitában előttünk áll az a Ravasz László által leírt jelenség, miszerint a konzervatívabb protestánsok – alapvetően 1791-től, de az 1840-es években is – akár reakcionárius attitűdöket is hajlandóak voltak felvállalni, hogy saját liberalizmusuk hitbéli túlzásait visszaszorítsák. Ez az alaphelyzet bővült a pátensküzdelmek idejére (1859–1860-ra) azzá a sajátos kettősséggé, hogy 1790–1791-el szemben⁹⁵ nemzeti szempontoktól indítva a katolikus klérus is hajlandó volt a protestánsok oldalára állni. A protestáns belső mozgások kisszerűségei abból is nyilvánvalóak, hogy sem a felvilágosult, sem a reform-, sem a pátenskori liberális küzdelmek tulajdonképpen vezérférfiai nem protestánsok voltak.⁹⁶ Az akkori kolozsvári teológiai tanár sorai Kovács Sándor 1907-es soraival rezonálnak. A pozsonyi evangélikus tanár – a sorok között elrejtve – önkritikus módon úgy véli, hogy a protestánsok az 1840-es évek nemzeti újjászületésének csupán személyeiken, illetve iskolarendszerük révén kapcsolódtak be, egyházi jellegük azonban továbbra is a renyhe szemlélődés⁹⁷ legátkosabb, legutáltabb vétkében tespedett.⁹⁸ Intézményként azért degradálódtak alakítói tényező helyett változáskövetővé, mert – Ravasz László szerint – a leváltak a nemzetközi protestantizmus uralkodó szabadegyházi trendjeiről, illetve – Kovács Sándor szerint – magukon belül – különböző, úri és lelkeszi konzervativizmusból adódó megfontolások miatt nem tudták kellő eréllyel és gyorsasággal érvényre juttatni a népbizalmi-népválasztási (demokráciai) elvet.

⁹⁵ KOVÁCS K. 2018b. 13.

⁹⁶ RAVASZ 1915. 42–44.

⁹⁷ Lat.: *contemplatio*.

⁹⁸ KOVÁCS S. 1907. 7. Idéztem és elemeztem itt: KOVÁCS K. 2016. 153.

Bibliográfia

- BENEDEK 1843. BENEDEK Áron: Egyházi tudósítás. *Erdélyi Híradó*, 1843. május 19. 237.
- BERNÁTH 1936. BERNÁTH István: *Küzdelmek és eredmények. Életrajz és emlékezések*. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdaipari Rt., Budapest, 1936.
- BÍRÓ 1843. BÍRÓ Sándor: Egyházi gyűlések: Háromszékről. Erdély honitól. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 2. (1843) 187–190.
- BÍRÓ 1844. BÍRÓ Sándor: Egyházi gyűlések: Háromszékről. Erdély honitól. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 3. (1844) 517–518.
- HATOS 2016. HATOS PÁL: *Szabadkőművesből református püspök. Ravasz László élete*. Jaffa, Budapest, 2016.
- HORVÁTH 1843. HORVÁTH [Sámuel]: Igaz-e, miként „arról, hogy a tractusok képviseljék az ekkleziákat, és így tegyék a superint[íális] gyűlést, törvényes jog’ vagy törvényes gyakorlat’ tekintetében, szó sem lehet?” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 2. (1843) 97–100.
- KISS 1843. KISS Bálint: A’ magyarországi protestáns egyházak alkotmányozásának alapjai és főbb részei. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 2. (1843) 357–364.
- KOSSUTH 1841a. KOSSUTH Lajos: Unio. *Pesti Hírlap*, 1841. március 17. 175.
- KOSSUTH 1841b. KOSSUTH Lajos: Egyetemes convent és unio. *Pesti Hírlap*, 1841. július 17. 477.
- KOVÁCS K. 2015. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. In: *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2015. 13–46.
- KOVÁCS K. 2016. KOVÁCS Kálmán Árpád: A „magyarok Istene” a reformációtól Kossuth Lajosig. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László et al. L’Harmattan, Budapest, 2016. 142–155.
- KOVÁCS K. 2018a. KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*. METEM, Budapest, 2018.
- KOVÁCS K. 2018b. KOVÁCS Kálmán Árpád: Adalékok a reformátusok és a magyar királyok főkegyúri jogának kapcsolatához. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2018. 9–24.
- KOVÁCS K. 2023. KOVÁCS Kálmán Árpád aláírása. In: *Emlékezetek róla, ha újra csatára keltek. Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére*. Szerk. MEDGYESY Zsófia – PÁSZTI László. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Zrínyi, Budapest, 2023. 527.

- KOVÁCS K. 2024a. KOVÁCS Kálmán Árpád: A magyar reformátusság 19. századi konzervatív hagyománya. In: *Szász Erzsébet Történész Műhely 2024*. Szerk. HÓDI Szabolcs. Klauzál Gábor Társaság, Budapest, 2024. (Közlés alatt.)
- KOVÁCS K. 2024b. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református öntudat problémái az oktatásügy területén 1867 előtt. In: *Iskolatörténeti mozaikok*. Szerk. MOHR Szilárd – BERTA-SZÉNÁSI Panna – NEMES-WÉBER Zsófia. PTE KPVK, Szekszárd, 2024. 36–53.
- KOVÁCS S. 1907. KOVÁCS Sándor: Deák Ferencz és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 19. (1907) 5–16.
- SZAITZ 1791. Sz. n. [SZAITZ Leó Antal Mária]: Magyar És Erdély-Országnak Rövid Ismérete. Melly E' Két Országnak Mind Világi Mind Egyházi Állapottyát Szem Eleibe Állította. Lindauer, Pest, 1791.
- SZEREMLEI 1871. SZEREMLEI Sámuel: *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t.-cikkre és a prot[estáns] egyház érdekeire*. Szerzői kiadás, Budapest, 1870. (sic!)
- SZEREMLEI 1874. SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. Magyarországi Protestáns Egylet. (Magyarországi Protestáns Egylet Kiadványai III., Protestáns Theológiai Könyvtár I.) Budapest, 1874.
- SZIKSZAI 2015. SZIKSZAI Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetről*. Koinónia, Budapest, 2015.
- TÓTH 1991. TÓTH Zoltán: A rendi norma és a keresztyén polgárisodás. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 6. 1991/1–2. sz. 75–130.
- TÖRÖK 1843. TÖRÖK Pál: Szerkesztői megjegyzések. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 2. (1843) 97–100.
- TÖRÖK 1848. TÖRÖK Pál: A' protestáns, különösen a' reformált egyház első teendője. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 7. (1848) 578–582.
- VARGA 1934. VARGA Zoltán: Szoboszlai Pap István élete és munkássága. *Theológiai Szemle*, 10. (1934) 241–335.
- ZAKAR 2023. ZAKAR Péter: *Biró Sándor. Egy 19. századi erdélyi református értelmiségi élete*. Egyetemi, Kolozsvár, 2023.
- ZOVÁNYI – LADÁNYI 1977. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik javított és bővített kiadás. Szerk. LADÁNYI Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.

1848–49 AND THE PROTESTANTS

(Abstract)

The current study is a belated salutation, a bibliographic item to be added to Róbert Hermann's *Festschrift* (celebration publication) on the occasion of his sixtieth birthday. The apropos of the study is that he himself has taken on the task of writing the historiography of the 1848-1849 Hungarian Revolution and War of Independence. Perhaps, too, a military historian would also be interested in how the events of 1848–49 fit into the self-image of a religiously-defined segment of public opinion regarding itself and its mission in the evolution of the nation.

Serving as the starting point for our research is a speech made in Hódmezővásárhely in 1920 in which the Reformed Church was proclaimed as not only the foundation of national Hungarian existence (linguistic Hungarian national conception), but also the most zealous defender of Hungarian national interests, with pride in being the “oldest democratic institute”. In 1874, Sámuel Szeremlei, who shaped the intellectual facade of Hódmezővásárhely, analyzed its religio-moral, intellectual and economic-historical role with reference to 1848–49, harkening back to pre-1848–49 times by emphasizing the representational question.

On a related note, this phase continued the story where an earlier study had ended it, showing that Article XX of 1848, which had overseen the religio-political situation until the start of the 20th century (more precisely up to 1918), formed an integral part of the so-called *presbiterializmus-vita* (Presbyterianism Debate), which took shape after the 1830s. The debate, chiefly the peak of its media polemic between 1843 and 1845, tallied – in comparison with the less developed media conditions at the time – just as many speakers in the entire Protestant Hungarian region from Transdanubia to Transylvania as in the highly sensitive Rebirth Debate of the Reformed Church between 1891-1897, or at its pinnacle from 1893 to 1895. The study concludes that the members of the Reformed Church considered 1848-1849 to be not only part of the Hungarian Reform Era, but also its pinnacle, which from the beginning of the Era of the Dual Monarchy (sourced from Sámuel Szeremlei's epochal monograph), relayed awareness of various negative externalities that deviated from the idealistic and optimistic hypotheses. The study also determines that the events of the 1840s point up the relevance of two assessments from 1907 and 1915 that were also considered as

starting points and revealed that István Bernát's perspectives in 1936 should have been understood as a specific Protestant-hued and economic-philosophically focused illustration of Gyula Szekfű's thesis on "denationalizing liberalism", but this question will be explored elsewhere.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

1848/49 UND DIE KALVINISTEN

(Resümee)

Die vorliegende Studie ist ein ausgebliebenes Grußwort in der Festschrift für den Militärhistoriker-Kollegen Róbert Hermann, eine bibliografische These, die als Randbemerkung zu einer Zeile an der tabula gratulatoria mit einem Sternchen zu versehen wäre. Den Anlass zu der Arbeit lieferte die Tatsache, dass sich gerade der Gefeierte verpflichtete, eine Historiografie der Revolution und des Freiheitskampfes zu erstellen. Vielleicht ist es auch für einen Militärhistoriker nicht uninteressant, wie sich die Ereignisse 1848/49 in das Bild eines religiös geprägten Teils der Öffentlichkeit von sich selbst und von ihrer Mission in der nationalen Entwicklung einfügen.

Als Ausgangspunkt der Forschung diente eine Äußerung aus dem Jahr 1920 in Hódmezővásárhely (Südungarn), die die reformierte Kirche nicht nur als Begründer des nationalen Ungartums (sprich: der sprachlichen ungarischen nationalen Idee) als eifrigste Vorkämpferin der nationalen Interessen erklärt, sondern auch stolz auf die „älteste ungarische demokratische Institution“ ist. Sámuel Szeremlei, der das geistige Antlitz der Stadt prägte, analysiert im Zusammenhang mit 1848/49 deren religionsmoralische, ideen- und wirtschaftshistorische Stellung, in seiner Einschätzung aus dem Jahr 1874 verweist er durch die Betonung der Abgeordnetenfrage auf Zeiten vor 1848/49.

In Verbindung damit nimmt dieser Abschnitt den Faden der Geschichte dort auf, wo eine frühere Arbeit ihn fallen gelassen hatte, und belegt, dass der Gesetzesartikel Nr. XX. aus dem Jahre 1848, der die kirchenpolitischen Verhältnisse bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts, genauer gesagt bis 1918, auf jeden Fall determinierte, einen organischen Bestandteil der kalvinistischen Debatte, der sogenannten Debatte über den Presbyterianismus bildete, die sich von den 1830er-Jahren an entfaltete. Diese Debatte und insbesondere ihr pressepolemischer Höhepunkt zwischen 1843 und 1845 zählte – im Vergleich mit den damaligen weniger entwickelten Presseverhältnissen genauso viele Meinungsäußerungen ebenfalls auf dem gesamten Gebiet der protestantischen ungarischen Region von Transdanubien bis Siebenbürgen wie die hochempfindliche Neugeburtsdebatte der reformierten Kirche zwischen 1891–1897 beziehungsweise auf ihrem Höhepunkt zwischen 1893–1895.

Der Beitrag kommt zur Schlussfolgerung, dass die Mitglieder der reformierten Kirche die Jahre 1848–1849 als Teil und als Höhepunkt der Reformzeit betrachten, die jedoch vom Beginn der Doppelmonarchie an (von der epochalen Monografie Sámuel Szeremleis an) das Bewusstsein der von den idealistischen und optimistischen Hypothesen abweichenden verschiedenen negativen Nebenwirkungen in sich trug. Die Studie stellt fest, dass die Geschehnisse in den 1840er-Jahren die Relevanz zweier, ebenfalls als Ausgangspunkt genommener Einschätzungen von 1907 und 1915 untermauern, und weist darauf hin, dass die Ansichten des István Bernát im Jahre 1936 als spezifische kalvinistisch gefärbte und wirtschaftsphilosophisch fokussierte Illustration der These von Gyula Szekfű über den „entnationalisierten Liberalismus“ aufzufassen sind; diese Frage wird allerdings an anderer Stelle erläutert.

SZÉLL KÁLMÁN ÉS VÁLASZTÓKERÜLETE*

Bevezetés

Széll Kálmán (1843–1915) egykori pénzügyminiszter, miniszterelnök személyét napjainkig kitartó tisztelet övezi Szentgotthárdon és környékén. Apai és anyai felmenői a tősgyökeres Vas megyei katolikus középnemességhez tartoztak. Széll apja, Széll József (1801–1871) is letette a névjegyét a vármegye életében diétai követként és országgyűlési képviselőként, majd főispánként (1867–1871) és sikeres gazdálkodóként. Széll Kálmán kapcsolata szűkebb pátriájával viszont még ezen is jóval túlmutatott. 1867-ben a szentgotthárdi járás szolgabírójaként kezdte meg közeleti pályafutását, a szentgotthárdi választókerületben választották képviselővé első ízben 1868-ban. Széll Kálmán ettől kezdve egészen 1915 augusztusában bekövetkezett haláláig tagja maradt a törvényhozásnak, tehát több mint 47 éven át, ezek közül pedig csak az 1881 és 1884 közötti esztendőök képeznek hiátust, amikor Pozsony 2. számú választókerületét képviselte. A maradék 43 évből 1884 és 1892 között Kőszegen, 1868 és 1881, valamint 1892 és 1915 között Szentgotthárdon szerzett mandátumot. A hosszú évtizedek alatt vasi választói nem panaszkodhattak Széll „lobbihajlandósága” miatt, hiszen számos gazdasági fejlesztést és kulturális intézményt köszönhetett a vármegye, de azon belül is főként Szentgotthárd környéke Széll hatékony közbenjárásának.

Ebben a tanulmányban Széll Kálmán képviselővé választásainak történetét veszem sorra, mert ezeken keresztül kirajzolódik Széll és aktuális választókerülete kapcsolatának dinamikája; majd azt igyekszem bemutatni, hogy a közel öt évtized alatt milyen fejlesztéseket köszönhetett a szűkebb-tágabb régió Széll Kálmán messzire elérő kezeinek. Széll európai hírnévre szert tevő rátóti mintagazdaságának bemutatása viszont szétfeszítené a jelen írás kereteit, ezért ettől el kell tekintenem.

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-4-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs alaphól finanszírozott szakmai támogatásával készült.

47 év – egy képviselő 15 választása

A tanulmányait befejező és Vörösmarty Ilona (Deák Ferenc gyámleánya)¹ kezét elnyerő Széll Kálmán 1867-ben „ifjú lelkesedéssel, önzetlen törekvéssel, tehetség mellett szokatlan munkaerővel és ne feledjük el, mi magyar politikusnak mindenek feletti érdeme: széleskörű és nagy iskolázottságát a magyar alkotmány és közjog terén... felelt meg a politika és a közjó emelése követelményeinek” – írta a közpályáját megkezdeni kívánó Széllről menyasszonya.² Az 1867. tavaszi eljegyzésakor ugyanis Széll még nem rendelkezett állással, a családi hagyományokat követve Vas vármegyében – ahol ekkor már apja volt a főispán – tervezett a köz szolgálatába lépni – e téren lehetőség is kínálkozott számára. Apja a főjegyzői állás megpályázását javasolta, melyet az ő támogatásával nyilván nem lett volna nehéz elnyernie. Ugyanakkor szűkebb pátriájában, a szentgotthárdi járásban megválasztották volna szolgabíróvá. Deákhoz fordult tanácsért, aki szerint „fiatal embernek jó iskola mind a kettő, [de] a szolgabíró közvetlenebb érintkezésben van a néppel, megismerkedik életmódjával, viszonyaival, s az, ki a politikai térre akar lépni, sok hasznát veheti annak.”³ Az ifjú Széll Deákra hallgatott, első közhivatali állása a szolgabírói tisztség lett a szentgotthárdi járásban 1867 őszén. Mindez egyértelműen jelzi azt is, hogy már a kezdetektől országos politikai szerep lebegett a szemei előtt,⁴ és ki is használta a sors által elé görgetett legelső adódó alkalmat, igaz, ehhez a véletlenek – legalábbis Széll szempontjából – kedvező alakulása kellett.

A szentgotthárdi választókerület kormánypárti országgyűlési képviselője, a már huzamosabb ideje betegeskedő⁵ Szabadfy Sándor 1868. március 28-án, 46 évesen „hosszas agy-bántalom következtében” elhunyt.⁶ Széll természetesen harcba szállt a mandátum megszerzéséért, és az is magától értetődik, hogy Deák-párti programmal. Ezt az 1868. április 23-án – a helyi viszonyokhoz alkalmazkodva magyarul és

¹ Széll tanulmányairól, valamint apjának és Deák Ferencnek a pályakezdésében játszott szerepéről bővebben lásd: SCHWARCZWÖLDER 2022.

² SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY 1926. 120.

³ SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY 1926. 110–111.

⁴ Deák tanácsa nyilván saját életbölcsségén, korábbi tapasztalatain alapult. Ugyanakkor Cieger András kutatásai alátámasztják Deák vélekedését, miszerint a helyi politikai elit csúcán állók (főispánok, alispánok és az országgyűlési képviselők) számára a hosszabb-rövidebb ideig viselt (fő) szolgabírói tisztség fontos tényező volt a karrierépítésben, előnyt jelentett a magasabb pozíciók megpályázásánál. CIEGER 2004. 297–313.

⁵ VIGH 2010. 12.

⁶ Az 1848-as népképviselési választások alkalmával is a helyi ügyvéd, Szabadfy Sándor (1822–1868) nyerte a szentgotthárdi kerület mandátumát, 1865-ben pedig Szalay Sándorral szemben győzött. RUSZOLY 1999. 138. Gyászjelentése elérhető online a Vas Megyei Levéltár honlapján: http://www.vaml.hu/upload/2010_03/02/126751090718574934/gyaszjelentések.pdf (2021. június 7.)

németül – elmondott programbeszédében is egyértelművé tette, mondván, megválasztása esetén a többség bizalmát élvező, a békés de határozott haladás jelszavát a zászlajára tűző pártban foglalna helyet.⁷ A kimenetel nem igazán lehetett kétséges: Széll annak a pártnak a színeiben indult, amelynek kvázi apósa volt az emblematisz alakja, abban a vármegyében, amelynek édesapja volt a főispánja, ráadásul abban a választókerületben, ahol családja birtokai feküdtek és amelynek ő maga volt a szolgabírója. „A szentgotthárdiak bizalma biztos hírek szerint Széll Kálmán mostani szolgabíró személyében központosul” – olvashatjuk a *Pesti Napló* némileg visszafogott értékelésében.⁸ Ellenjelölt nem volt, így Széll egyhangúlag nyerte el a kerület mandátumát 1868 június elején.

A fiatal politikus, aki éppen a választást követő napokban ünnepelte 25. születésnapját, ettől kezdve több mint 47 éven át, 14 cikluson keresztül, 15 választást⁹ sikerrel véve maradt képviselő, ezzel egy igen szűk csoport tagjának tudhatja magát: a legendás, 16 alkalommal mandátumot szerző Madarász József (1814–1915) mögött mindössze Podmaniczky Frigyesnek (1824–1907), Apponyi Albertnek (1846–1933) és Széllnek sikerült 14 cikluson keresztül a törvényhozásba kerülni,¹⁰ ehhez ráadásul még azt is hozzátehetjük, hogy közülük egyértelműen Széll jutott a politikai hatalom legmagasabb fokára.

Széll Kálmán természetesen megmérte magát az 1869 tavaszán esedékes általános országgyűlési választásokon, és az új ciklusra is a szentgotthárdi kerület mandátumát sikerült megszereznie, különösebb nehézségek nélkül. Programbeszédét 1869. január 18-án tartotta kerülete egybegyűlt választóinak, a magyar mellett németül is szónokolva. A „baloldal” ugyan felléptette ellene Vidos Kálmánt,¹¹ ő azonban a március 16-án megtartott választás során vetélytársa egyértelmű fölényét látva visszalépett, így Széll végül egyhangúlag győzött.¹²

A képviselőházban sokrétű tevékenységével, megbízható munkavégzésével magát egyre inkább nélkülözhetetlenné tevő Széll hamar nagyfokú megbecsülésre,

⁷ A *Vasmegyei Lapok* tudósítását idézi: VIGH 2010. 13.

⁸ *Pesti Napló*, 1868. június 4. 2. A napilap információja ekkor már egy héttel korábbi volt, lévén egy május 28-i szombathelyi jelentésen alapult.

⁹ Széll 1875 márciusában pénzügyminiszteri kinevezése miatt lemondott mandátumáról, újra indult azonban, a választók pedig újra őt tüntették ki bizalmukkal.

¹⁰ ILONSKY 2009. 111.

¹¹ *Politikai Ujdonságok*, 1869. január 13. 29.

¹² *Pesti Napló*, 1869. március 21. 2. A *Vasmegyei Lapok* híradása szerint viszont Széll baloldali ellenfele egy bizonyos Cséve volt, akinek keresztneve sem a helyi, sem az országos sajtóban nem lelhető fel. VIGH 2010. 14. Ugyancsak nem egyértelmű, hogy az ellenzékiek „baloldalisága” a Balközép Pártot, vagy a szélsőbalt jelenti-e.

valamint országos hírnévre tett szert,¹³ ezért nem meglepő, hogy 1872-ben újraválasztása különösebb izgalmak nélkül zajlott le Szentgotthárdon. Legfontosabb kampányeseményére május 11-én került sor a város főterén. A kisebb népünnepélynek beillő választói gyűlésen mintegy 700-800 személy vett részt és megjelent az összes helyi notabilitás. Széll mintegy másfél órás „ékes, tapintatteljes, higgadt... érthetően s tudományos szakismerettel” előadott beszédét a ciszterci kolostor előtti téren mondta el, először magyarul, majd németül. Ebben számot adott országgyűlési működéséről, a megszületett törvényekről és az új országgyűlés előtt álló feladatokról. Este dalárda és fáklyásmenet zárta a napot. A június 17-én lezajlott választáson ugyan akadt ellenzéki kihívója Cseh Sándor személyében, amikor azonban délben Széll már 251:5 arányban vezetett, ellenfele visszalépett. Hívei ezt követően Széllt karosszékre ültetve vitték a Korona vendéglőből a szavazóhelységbe, hogy átadják neki a választási jegyzőkönyvet.¹⁴ Az igazán vérré menő küzdelem elmaradása persze azt is jelentette, hogy a kampányok és a választások anyagilag sem róttak akkora terhet Széllre (és a kormánypártra), mint a kiélezett harcot folytatni kényszerülő politikustársaira.

Az 1872 és 1875 közötti periódusban tovább tartott Széll pályafutásának gyors emelkedése, a Deák-párt és a Balközép Párt március 1-jei fúzióját követően, 32 évesen a pénzügyminiszteri bársonyszékbe ülhetett.¹⁵ A korban bevett szokás szerint miniszteri kinevezése után Széll Kálmán lemondott képviselői mandátumáról, 1875. március 30-án azonban egyhangúlag újraválasztották kerületében.¹⁶ Mindez az esetleges ellenjelöltek számára is demoralizáló lehetett, ugyanis a mindössze pár hónappal későbbi általános képviselőválasztások alkalmával nem akadt kihívója Szentgotthárdon, 1875. július 8-án egyhangúlag nyerte el a mandátumot.¹⁷ Az 1875 nyarán rendezett választásokat a Szabadelvű Párt amúgy is hatalmas fölényrel nyerte meg, az ősszel megnyíló országgyűlés képviselőházában 80%-os többséggel rendelkezett.

A kormánypárt egyik legprominensebb politikusaként, sikeres pénzügyminiszterként Széllnek 1878 nyarán sem igazán lehettek álmatlan éjszakái a választások miatt. A Szabadelvű Párt várható eredményeire ugyan rávetült a népszerűtlen boszniai okkupáció árnya,¹⁸ Széllt viszont ismét különösebb nehézségek nélkül, egyhangúlag választották meg Szentgotthárdon.

¹³ Bővebben lásd: SCHWARCZWÖLDER 2021. 75–92.

¹⁴ A *Pesti Napló* és a *Vasmegyei Lapok* tudósításai alapján: VIGH 2010. 15–16. Lásd még: *Politikai Ujdonságok*, 1872. június 19. 294.

¹⁵ Bővebben lásd: SCHWARCZWÖLDER 2021. 100–111.

¹⁶ VIGH 2010. 16.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A kormánypárt szempontjából válságokkal teli 1878-as évre lásd: SCHWARCZWÖLDER 2021. 130–138.

A választások után néhány hónappal, 1878 szeptember-októberében, az okkupáció anyagi terhei miatt a pénzügyminiszteri széktől való tüntetőlegesen, Tisza Kálmán miniszterelnök és Ferenc József neheztelését kiváltó megválása következtében viszont jelentős törés következett be Széll Kálmán pályafutásában. Politikai aktivitása hosszú évekre jelentősen lecsökkent, 1881-től kezdve ugyanis inkább a pénzügyi életben kamatoztatta tehetségét a Magyar Jelzáloghitelbank (MJHB), valamint párhuzamosan a Magyar Leszámloló és Pénzváltó Bank (MLPB) elnökeként.¹⁹

Ettől függetlenül azonban országgyűlési képviselői mandátumát Széll mindvégig igyekezett megőrizni – az idő igazolta, hogy ez jó döntés volt, hiszen az 1890-es évek közepére újra az országos politika élvonalában találjuk. A források tanúsága szerint 1887-ig hivatalosan pártonkívüli képviselőként politizált, akinek ’67-ességéhez ugyanakkor nem férhetett kétség és nagy vonalakban támogatta a Tisza-kormányt. A soron következő választások azonban immár nem voltak annyira zökkenőmentesek Széll számára, mint az 1878 előttié – kezdve mindjárt azzal, hogy 1881-ben a (friss bankelnöki teendői miatt) helyben meglehetősen inaktív Széll elvesztette „hazai”, szentgotthárdi választókerületét. A ’48-as párt az egyik prominensét, a Kosuthoz is közel álló Helfy Ignácot léptette fel vele szemben. Bár június 7-én Széllt lelkesen fogadták a kerületben, sőt az előző ciklusról szóló beszámoló megtartása alól is felmentették, a június 24-i választáson végül szoros harcban (mindössze 26 szavazattal) alulmaradt.²⁰ Viszont már másnap, június 25-én Pozsony 2. számú választókerületéből a választók egy része megkínálta a képviselő-jelöltséggel, amit el is fogadott. Tanulságos, ahogy 27-én a kormánypárti *A Hon* kommentálta a fejleményeket: „Mi is őszintén óhajtjuk, hogy e kiváló államférfi fényes tulajdonságait a képviselőházban érvényesíthesse s örülni fogunk megválasztatásának. Az ő rezervált állása és a mi pártállásunk azonban nem teszi lehetővé, hogy abban a kerületben, melynek eddigelé pártunkhoz tartozó jelöltje van,²¹ mindazt megtehessük, amit nagy tehetségei, s kitűnő egyénisége iránt tiszteletből megtenni óhajtánánk.”²² A június 27-i választás napján viszont a mindössze két napja jelölt (tehát gyakorlatilag semmilyen kampányt sem folytató) és pozsonyi kötődéssel nem rendelkező, pártonkívüli Széll 358:138 arányban legyőzte az elmúlt két ciklust kitöltő helyi kormánypárti indulót,

¹⁹ HALMOS 2015. 161–165.

²⁰ *A Hon*, 1881. június 13. reggeli kiadás, 3. és 1881. június 25. reggeli kiadás, 2. A választás sorsdöntő napjaiban is zajlottak a tárgyalások a MLPB feltőkésítéséről, valamint Széll elnökségéről, amelyek bizonyosan elvonták energiáit. A tárgyalások folyamatáról részletesen, szinte napról-napra tudósított *A Hon* gazdasági rovata.

²¹ A kerületet 1875 óta a Pozsonyi Királyi Törvényszék volt elnöke, Hosztinszky János képviselte kormánypárti programmal. Széll váratlan fellépéséig 1881-ben nem volt ellenjelöltje.

²² *A Hon*, 1881. június 26. reggeli kiadás, 2. Lásd továbbá: Uo., 1881. június 27. reggeli kiadás, 1.

Hosztinszky Jánost.²³ Ahogy pedig Jókai lapja tudomásul vette a kormánypárti vereséget, némileg árulkodó. „A kerület érdemes szabadelvű párti képviselőjének bukkását fájlaljuk; de másrészt azt, hogy Széll Kálmánnak az ország összes választókerületei közül egy szabadelvű párti többségében megrendíthetetlen választókerület tudott adni mandátumot, ezt e párt egyik büszkeségének tartjuk.”²⁴ A körülmények tehát arra engednek következtetni, hogy Széll Kálmán és a Szabadelvű Párt az 1878-as események ellenére sem engedték el egymás kezét.

A fentiekől függetlenül azonban Széll 1884-ben is pártonkívüli függetlenként indult, Vas vármegyében, viszont nem Helfy Ignác ellen korábbi kerületében, hanem Kőszegen. Szentgotthárdon egyébként Fackh (Fach) Károlyt, a Magyar Nyugati Vasút vezérigazgatóját léptette fel a Szabadelvű Párt, aki nagy küzdelemben legyőzte Helfyt²⁵ – mindenképpen érdekes, hogy Széll meg sem próbálta. Kőszegen viszont nem volt hivatalos szabadelvű párti induló, a '48-as függetlenségi jelölt, Zichy Hermann gróf ellenében pedig Széll 1091:861 arányban megszerezte a mandátumot.²⁶

Az 1880-as évek során a kormánynak az általános gazdasági fellendülés közben sem sikerült megszüntetnie a költségvetési hiányt, sőt a zárszámadások több évben is magasabb hiányt mutattak ki, mint azzal a büdzsé előzetesen számolt. Széll utódja a pénzügyminiszteri székben, Szapáry Gyula nem fogta elég szorosra a gyeplőt, az egyes minisztériumok kiadásai évről-évre növekedtek. Szapáry 1886-tól próbált erőlesebben fellépni minisztertársaival szemben, de sikertelenül, a másik oldalról viszont az ellenzék is nagyon hevesen támadta az 1887-es költségvetés vitájában, így 1887 februárjában (tehát még a választások előtt) lemondott.²⁷ Bár erre vonatkozóan nem rendelkezünk primer forrással, hírlapi értesülések, valamint az országgyűlési almanach és Sárkányné Halász Teréz tudni vélték, hogy Szapáry távozása után Tisza

²³ *A Hon*, 1881. június 28. reggeli kiadás, 2.

²⁴ Uo.

²⁵ Fackh Károly vázlatos életútját lásd: STURM 1888. 201. Érdekesen alakult a szentgotthárdi kerület mandátumának sorsa 1887-ben is. Fackh Károly helyett akkor Rhorer Viktort indította a kormánypárt, Helfy Ignác azonban legyőzte őt 160 szavazattal. *Budapesti Hírlap*, 1887. június 18. 6. Viszont Helfyt Szegváron (Csongrád vármegye) is megválasztották és azt a mandátumot fogadta el, míg a szentgotthárdi kerületet végül a '48-as párti, viszonylag ismeretlen Udvary Ferencnek sikerült megszereznie. KN 1887–1892. I. kötet, 118.

²⁶ *Budapesti Hírlap*, 1884. június 19. 3–4. A választás napján „az utcákon volt némi apró fejbeverés, ami azonban az alkotmányos hangulatot nem csökkenté”. Győzelmi beszédében Széll örömet fejezte ki, hogy a választók többsége a dualista rendszert támogatta és „azon álmoképeknek, melyek ugyan csillognak, de kézzel nem foghatók, hitelt nem adtak”. Arra is kérte választóit, holnaptól „felejsék el, hogy a polgárság egy részével politikai viszályban voltak, s éljenek békében együtt”.

²⁷ Az 1880-as évek pénzügyi politikájáról, az egyes minisztériumok költekezéséről, valamint a kormányon belüli konfliktusról részletesen lásd: KOZÁRI 2003. 389–416., 449–459., 465.

felajánlotta a Pénzügyminisztérium vezetését Széllnek, többször tárgyalt vele erről, végül azonban Széll nem fogadta el a felkérést.²⁸

Az 1887-es választások előtt tehát az államkassza helyzete volt ez egyik központi téma, Széll Kálmán is ezt helyezte kampányának centrumába. Országos visszhangot váltott ki május 30-i, kőszegi választóinak tartott beszéde, amelyben a jövőre nézve általa helyesnek vélt pénzügyi programot is felvázolta, valamint kijelentette, hogy bármilyen színezetű kormányt hajlandó támogatni, ha az a szerinte helyes utat követi.²⁹ Bár *expressis verbis* nem mondta ki, saját 1875 és 1878 közötti miniszterségét tekintette a helyes pénzügyi iránynak. Sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy azóta a kormány letért erről az útról és sokat költ az állam, lehetséges bevételeit viszont nem aknázza ki, így az éves államháztartási deficit az 1877–1878-as 26-27 millió forintról 40-42 millióra nőtt. Széll a már pénzügyminisztersége alatt is látott klasszikus megoldások híve volt: a szigorú, ugyanakkor megfontolt takarékossgot és az adóbevételek növelését tartotta szükségesnek. „A pénzügyi diktatúra egy bizonyos neme kell nekünk, amely az eszközök megválasztásában drákói szigort józansággal egyesít. Nem kell ezért iskolákat becsukni, vasúti síneket fölszedni, törvényszéki termet bezárni... de erős kézzel és tiszta szemmel kell megvonni ama határokat, ameddig menni szabad.” A spórolással egyébként szerinte csak azt lehet elérni, hogy a baj ne legyen még nagyobb, a kritikus helyzetből történő kilábaláshoz az állami bevételek fokozására van szükség. „Tudom, hogy nagyon nehéz és kellemetlen szót mondtam ki... nagyon nehéz a közterhek fokozását keresztül vinni... A módok különbözök és a helyes pénzügyi politika feladata a kevésbé terhes, az aránylag tömegesebben elviselhető módokat alkalmazni.” Véleménye szerint az egyenes adók százalékos emelése lenne a legterhesebb, ezért ameddig csak lehet, ez elkerülendő. A közvetett adók közül a szeszadó reformját, pontosabban kiváltását tartotta a legfontosabbnak. „Nem a szeszadónak, mint terményadónak egy pár millióval való fölemelését kontemplálok, én egy italmérési adó általános behozatalát tartom szükségesnek... Első feltétele ez adórendszer behozatalának a regálémegváltás. Miután szabaddá tenni nem lehet, az államnak kell magához váltani, államivá kell tenni. A megváltás mai érték és teljes kártalanítás mellett 8%-os állami regálékötvényekkel történhetné.” Széll szerint emellett még a dohányjövedéket lehetne jobban kiaknázni. Helyes igazgatás mellett a kincstári erdőkből és az állami vasutakból is jövedelemre számított. Zárásként megállapította: „most is azt kell kijelentenem, amit három évvel ezelőtt

²⁸ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ 1943. 91.; STURM 1888. 310.; *Budapest Hírlap*, 1887. január 12. 2.; 1887. január 19. 2.; 1887. január 22. 2.; 1887. január 26. 2. „Széll Kálmán nem vállalkozott a nagy munkára. Nem akarta otthagyni két bankját; ő inkább a maga finanszírozása tele pénztárnál, mint az országé üres láda mellett.” Uo., 1887. február 7. 1.

²⁹ *Budapesti Hírlap*, 1887. június 1. 2.

tettem, hogy a jelenlegi kormány elnökének általános politikai irányzatával, ha egyes kérdésekben eltérnek is nézeteink, egyetértek és őt, ha a törvényhozás tagja lennék a jövőben, egyszerű szavazatommal támogatni szívesen kész vagyok, de ha Tisza Kálmán nem ama pénzügyi politika szelleme szerint jár el, melyet egyedül tartok helyesnek, nem bírnám és nem fognám támogatni.”³⁰

Széll nagyívű beszéde napokig a hírlapok első oldalain szerepelt, elemezték, teljes terjedelmében vagy kivonatosan közölték. Néhány héttel a választások előtt szavazóinak lényegében azt ígérte, hogy ha megtszítelik bizalmukkal, adóemelésért és fiskális szigorért fog küzdeni. A szavazópolgárok felelősségérzetére való bátor apellálás ezúttal sikert hozott, szoros versenyben ugyan (150 szavazattöbbséggel), de sikerült győzedelmeskednie 1887. június 17-én a ’48-as függetlenségi párti jelölt Madary Gáborral szemben.³¹

Szapáry lemondását követően hivatalosan a miniszterelnök vette kézbe a pénzügyek irányítását is. A gyakorlatban viszont az ügyeket inkább az ekkor államtitkárrá kinevezett Wekerle Sándor vitte, aki 1889 áprilisában formailag is átvette a pénzügyminiszteri tárcát Tiszától. Úgy tűnik, Wekerle és Tisza egyetértettek Széllrel a pénzügyi helyzet rendezésének fontosságát illetően, és az általa felvázolt koncepcióban is osztoztak, valamint a ciszlajtán kormányt is sikerült meggyőzni a fogyasztási és jövedéki adók reformjáról. Wekerle szigorúbb fiskálisnak bizonyult Szapárynál és az állami üzemek jövedelmezővé tételére is nagy hangsúlyt fektetett. Ezenél azonban fontosabb, hogy Széll legjelentősebb javaslatának megfelelően az 1888. évi XXXV. tc. rendelkezett az állami italmérési jövedékről, a XXXVI. tc. pedig a korábban italmérési joggal rendelkezők kárpótlásáról. A dohányjövedéket viszont nem emelték fel, ugyanis inkább a cukoradóban láttak potenciált: az egy mázsa cukorra kivetett fogyasztási adót a korábbi 3 forintról az 1888. évi XXIII. törvénycikk 11 forintra emelte (vámkülföldre történő exportálás esetében azonban jelentősnek mondható támogatást foganatosított a cukorgyárak részére.) A húsz éve folyamatosan jellemző államháztartási hiányt 1888–1889-ben sikerült minimálisra csökkenteni, 1890-ben pedig már szufficites volt a költségvetés, az 1891 és 1895 közötti évek átlagában pedig az állami költségvetés 30 millió forint többlettel zárult. A siker annak volt köszönhető, hogy a bruttó állami bevételek 1886 és 1893 között 60%-kal növekedtek, ami az adórendszer reformjára, a korábbi államkölcsonők további átkonvertálására, illetve az állami üzemek (elsősorban a MÁV) fejlesztésére és jövedelmezővé válására vezethető vissza.³²

³⁰ Széll beszédét teljes terjedelmében lásd például: *Budapesti Hírlap*, 1887. június 2. 1–3.

³¹ *Budapesti Hírlap*, 1887. június 18. 6. A lap a párton kívüliek táborába sorolta Széllt.

³² KATUS 2007. 83., 93.

Ezeket az állami pénzügyi sikereket tehát Széll részben a magáénak is érezhette, és ezt – Wekerle főszerepének elvitathatatlansága mellett – talán a közvélemény, illetve párt- és politikustársai egy része is így látta. Az 1880–1890-es évek fordulójától Széll több etapban vezette az országgyűlés pénzügyi bizottságát, illetve ekkortól a társadalmi életben is egyre aktívabban vett részt: 1890-ben a Dunántúli Közművelődési Egyesület elnökévé választották,³³ valamint ugyancsak 1890-ben az Országos Magyar Gazdasági Egyesület igazgatóválasztmányába is bekerült.

Az országos politikában Széll 1892-től játszott a közvélemény számára is érzékelhető módon egyre fontosabb szerepet. Az első ötéves ciklusra megválasztott országgyűlés mandátumának lejárta közeledett, amikor a korábban bevett eljárással szakítva nem nyáron, hanem 1892 január–február fordulóján rendezték meg a választásokat. Ekkor Széll már hivatalosan is a Szabadelvű Párt jelöltje volt, ráadásul egykori hazai kerületében, Szentgotthárdon.³⁴ A január 28-i voksoláson nagyarányú (1010 szavazat 432 ellenében) győzelmet aratott a ’48-as függetlenségi jelölt, Schaffer Imre fölött.³⁵

A millenniumi ünnepi hangulatot meglovagolva Bánffy Dezső miniszterelnök 1896 őszére hozatta előre az eredetileg 1897-ben esedékes választásokat, ahol legendásan, minden addiginál erőteljesebb kormányzati pressziót alkalmazott, a teljes ellenzék felháborodásától kísérve.³⁶ Széll Kálmán megválasztása azonban paradox módon hosszú idő óta ekkor zajlott le a leggördülékenyebben. Szentgotthárdon lépett fel, ellenjelöltjei elkoptak, így október 28-án egyhangúlag nyerte el a kerület mandátumát.³⁷

A soron következő, 1901. október 2. és 9. között megrendezett általános országgyűlési választásokon Széllnek már regnáló miniszterelnökként kellett megvédenie mandátumát Szentgotthárdon. A kimenetel nem volt kétséges (ellenjelölt nem is volt a kerületben), csak az, hogy mekkora mértéket ölt majd a Széll személye melletti tüntetés. Az MTI-hez érkezett táviratok tanulsága szerint az összegyűlt választópolgárok pártkülönbség nélkül „óriás lelkesedéssel”, kiáltották ki képviselőnek Széllt mindjárt a választások első napján, október 2-án. „Amidőn ennek igazolásául a jegyzőkönyvet Nagyméltóságodnak megbízólevél gyanánt átnyújtani szerencsénk van, szent áhítattal kérjük az Istent, ki Nagyméltóságodnak nagyratörő gazdag észt,

³³ A különböző közművelődési egyesületekről, különösen a Dunántúli Közművelődési Egyesület megalakulásának körülményiről és későbbi szerepéről lásd: BERTÉNYI 2012.

³⁴ *Pesti Hírlap*, 1892. január 21. 3.

³⁵ *Pesti Hírlap*, 1892. január 29. 8.; *Budapesti Hírlap*, 1892. január 29. 6. A *Budapesti Hírlap* Széllt tévesen még ekkor is a párton kívüliek táborába sorolta.

³⁶ A választásokról bővebben lásd: BERTÉNYI 2016.

³⁷ *Budapesti Hírlap*, 1896. október 22. 4.; október 27. 3.; október 29. 6.

páratlan szellemi felsőséget és becsületes lelket adott, hogy áldja meg s tartsa meg Nagyméltóságodat hosszú, igen hosszú időn át folyton a férfas tetterő teljességében, hogy ekképp szeretett hazánkat áldásos alkotásaival oly boldoggá tehesse, mint aminek tenni kívánja” – írták Széllnek a választási bizottság tagjai.³⁸ A táviratilag legelsőként gratuláló Desits Gyula királyi közjegyzőnek Széll az alábbi választ küldte: „Fogadd legőszintébb köszönetemet és tolmácsold, kérlek, ősi kerülem bízalmának ezen újabb megnyilatkozásáért mély hálámat.”³⁹

Széll 1903 júniusában ugyanúgy obstrukció közepette volt kénytelen távozni hivatalából, mint ahogy 1899 februárjában átvette azt.⁴⁰ Elhúzódó politikai válság vette kezdetét, amely során Tisza István miniszterelnök 1904. november 18-án az elhíresült „zsebkendőszavazással” próbálta meg letörni az obstrukciót, jogszabályellenes eljárása végül azonban a Szabadelvű Párt harminc éves kormányzásának vetett véget. Tisza eljárását Széll is ellenezte, az események hatására kilépett a kormánypártból és úgy érezte, hogy emiatt az 1901-ben a Szabadelvű Párt miniszterelnökeként elnyert szentgotthárdi mandátumáról is le kell mondania – ezt egy terjedelmes, a választóhoz címzett, Rátóton, 1904. november 23-án keltezett nyílt levélben meg is tette. Ebben kifejtette, hogy ugyan a házszabályok revízióját ő is elengedhetetlennek tartja, mert az obstrukció gúzsba köti az országot, „gúnyja a parlamentarizmusnak”, illetve „a kissebség erőszaka”. Mivel az ellenzék eleve elutasította, hogy a házszabályok revíziójáról csak előkészítő tárgyalásokat is folytassanak, ezért az opposíció „adta az első lökést a bekövetkezetett sajnálatos eseményekre”. Azonban „a jog és a törvény teréről lelépni sohasem szabad”, a parlamenti többség jogait biztosítani kell, de ezt össze kell egyeztetni a szólásszabadság jogának megőrzésével és a parlament kormányzat feletti ellenőrző képességével. A Ház határozatait pedig csakis az éppen aktuális házszabályok között lehet meghozni, ezért a történeteket „a joguralom megsértésének” kénytelen tekinteni, amely ráadásul – ahogy arra Széll előre számított és erre Tisza figyelmét is felhívta – semmilyen gyakorlati haszonnal sem jár, hanem további politikai zavarokat idéz elő. Mivel több ízben, a nyilvánosság előtt is kijelentette, hogy ugyan a házszabályok revízióját szükségesnek tartja, de „ha ezen akcióban a törvényesség teréről lelépnek, ennek következményeit le fogom vonni. Pedig ez történt: a törvény tudatos, szándékos megsértése. Ez mint precedens veszélyes, mint megoldás nem lehet végleges és nem vezethet a kívánt eredményhez. Az ellenzékhez csatlakozni nem fogok. Egész politikai pályafutásom alatt vallott elveim elválasztanak tőle. Elválaszt az ellenzéknek állásfoglalása és harcmódora is; elvá-

³⁸ A levelet (az MTI-közlemény alapján) idézi: *Budapesti Hírlap*, 1901. október 5. 2–3.

³⁹ *Budapesti Hírlap*, október 7. 2.

⁴⁰ Széll lemondásának körülményeire lásd: ANKA 2015. 309–320.

laszt az a törekvése, amellyel a koronát vonja be a nagy küzdelembe, mert ezzel alkotmányunk egyik alaptételét sérti meg. Azok sorában sem harcolhatok immár, akikkel harminchetedfél esztendő óta, amióta csak politikai pályán vagyok, együttműködtem... Politikai működésre tehát nem találok teret és így kénytelen vagyok letenni azt a megbízatást, amelyet az önök kezéből vettem. Nehezemre esik e lépés, nagy önmehtagadást ró rám. Hiszen olyan politikai kapcsot kell megtörnöm, amely több mint 36 éven át forrasztott önökhöz... de jogérzetem és lelkiismeretem mást tennem nem enged.⁴¹ Az elévülhetetlen hála kötelei így is változatlanul és örökre önökhöz fűznek.⁴²

A szentgotthárdi választókerületben a Széll-párti választók december 5-re hirdettek gyűlést azzal az előre kitűzött céllal, hogy Széllt újra felkérjék a kerület képviselőjének. Az időközben a Tisza eljárása miatt együttműködésre lépő ellenzéki pártok is azt kommunikálták, hogy mindenképpen szeretnék, ha az immár pártonkívüli Széll továbbra is politizálna, ezért eleve nem szándékoztak vele szemben jelöltet felállítani. Ezzel összhangban Szentgotthárdon 1904. december 11-én az ellenzéki érzelmű választók gyűlése is úgy határozott, hogy Széllt kéri fel a kerület képviselőjének. Az ország belpolitikai viszonyai azonban hamarosan annyira elfajultak, hogy az uralkodó feloszlatta az országgyűlést és 1905 januárjában új választásokat tartottak. Ezekben a Szabadelvű Párt fennállása óta először vereséget szenvedett a közjogi ellenzékkel szemben. Az előzmények ismeretében nem meglepő, hogy Széllt ellenjelölték híján egyhangúlag választották meg Szentgotthárdon 1905. január 26-án, pártonkívüli programmal.⁴³

Széll Kálmán 1905 tavaszán és a Fejérváry-kormány regnálása idején a korábbi évekhez képest jóval visszafogottabban vett részt a nyilvános politikai életben, a háttértárgyalások során azonban többször is felkérték véleményének elmondására, például Ferenc József, ifj. Andrássy Gyula és Szőgyény-Marich László is. Széll illegitimnek tartotta a Fejérváry-kormányt, tanácsait is ilyen értelemben fogalmazta

⁴¹ Említésre méltó, hogy Széll itt is, és a soron következő években még többször, úgy nyilatkozott, mintha 36 éve egyhuzamban Szentgotthárdot képviselte volna, megfelelkezve az 1881 és 1892 közötti évekről.

⁴² Széll – a magyar mellett német nyelven is közzétett – nyílt levele (hasonlóan más, a zsebkendőszavazás miatt a Szabadelvű Pártot elhagyó nevesebb – pl. ifj. Andrássy Gyula, Darányi Ignác – politikusok megnyilatkozásaihoz) országos visszhangot kapott, a nevesebb hírlapok elemezték és leközölték, majd 1904 decemberében a Pesti Könyvnyomda gondozásában külön nyomtatásban is megjelent. A fenti idézetek forrása: *Budapesti Hírlap*, 1904. november 26. 3.

⁴³ Széll 1904–1905-ös politikai szerepvállalásáról összefoglaló jelleggel lásd: SZÉKELY 2015. 328–331. Lásd továbbá: *Budapesti Hírlap*, 1904. december 1. 5.; december 6. 4., december 14. 2.; 1905. január 27. 10.

meg, és bár pártonkívüli állását egyelőre nem adta fel, az Andrássy nevével fémjelzett tömörüléshez, az Alkotmánypárthoz került egyre közelebb.⁴⁴

Ahhoz képest, hogy 1905 januárjában kvázi csak elfogadta a felkínált szentgotthárdi mandátumot, az 1906. április végére újra meghirdetett általános országgyűlési választásokat megelőzően Széll már némi kampányolásra is hajlandó volt: március 26-án nagyszabású beszédet intézett Szentgotthárdon a választókhoz, amely országos érdeklődésre is számot tartott. Ebben Széll élesen bírálta a Fejérváry-kormány tevékenységét, valamint újfent Tisza 1904 végi eljárását. Az egyesült ellenzéki pártok által közösen jelölt Széllnek ezúttal egy körmendi szatócs, Hodossy Gyula személyében ellenfele is volt a kerületben. Az 1906. április 30-án megrendezett választást Széll nyerte 878 szavazattal a 169 ellenében. „A választást követő egy óra múlva Széll Kálmán megjelent választói körében és megköszönte az iránta tanúsított bizalmat.”⁴⁵

Széll pár nappal később belépett az Alkotmánypártba, majd annak elnöki tisztét is elvállalta. Az 1906 és 1910 közötti időszakban is tekintélyes tagja volt a '67-es politikai tábornak, az 1907-es gazdasági kiegyezési tárgyalások során, illetve később a jegybank-vitában is fontos háttérszerepet játszott a tárgyalások során. Neve többször lehetséges miniszterelnök-jelöltként is felmerült, de ezek a híresztelések vagy falsok voltak, vagy Széll nem vállalta a felkérést – amiben szerepet játszatott, hogy 1907-től újra aktívan bekapcsolódott a MJHB vezetésébe.

Az, hogy a korábbi évekhez képest 1910-ben Széll nyilvános politikai szerepvállalásának mértéke lecsökkent, abban is tükröződik, hogy az 1910. júniusi választások során a hírlapok is sokkal tömörebben számoltak be a szentgotthárdi kerületről, mint tették azt a megelőző választások alkalmával. Mivel ekkorra az Alkotmánypárt feloszlott, Széll „pártonkívüli hatvanhetes”-ként lépett fel. Május 22-én tartotta meg programbeszédét a szentgotthárdi választóknak, melyben az országos politika minden fontosabb aktuális kérdésére kitért. Mivel 1909/1910 fordulóján Magyarország és Ciszlajtánia gazdasági közösségének (közös vámterület, közös jegybank) kérdései borzolták leginkább a kedélyeket, ezért Széll is ezekre szentelt nagyobb figyelmet. Hangsúlyozta, hogy a közös vámterület Magyarországra nézve igenis előnyös. Önálló jegybankhoz – ugyanúgy, mint a külön vámterülethez – kétségkívül joga van Magyarországnak, de az is nagyon jelentős gazdasági hátrányokkal járna és nagyon nehéz lenne a közös valuta ügyének rendezése is. „A bankkérdés nem politikai, hanem nemzetgazdasági kérdés. A közös bank kielégíti az ország hiteligényeit és

⁴⁴ SZÉKELY 2015. 331–332.; SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ 1943. 243–249.

⁴⁵ *Budapesti Hírlap*, 1906. május 1. 3.

a külön bank létesítése nagy áldozatokat kívánna” – hangsúlyozta.⁴⁶ Széll azt is kifejtette még, hogy ugyan ő liberális politikusnak tartja magát, az általános választójogot határozottan ellenzi, „mert az a nemzet érdekeit veszélyeztetné”. Az obstrukciót is elítélte: „gazdasági kérdésekben az obstrukció alkotmányellenes”.⁴⁷

Széllt mindjárt a választások első napján, 1910. június 1-jén megválasztották Szentgotthárdon Kohler (keresztényszocialista) és Steinecker (nemzetiségi) jelöltekkel szemben, a leadott 2458 szavazatból 539 szótöbbséggel.⁴⁸ „Széllt táviratilag értesítették választói a megválasztásról és arra kérték, jöjjön közibük. Széll Kálmán e kérelemhez képest Rátótról elutazott Szentgotthárdra, ahol nagy ünneplések között személyesen átvette mandátumát.”⁴⁹ Ez volt Széll utolsó megmérettetése országgyűlési választáson, hiszen a világháború miatt az 1915 tavaszán-nyarán esedékes választásokat nem rendezték meg, de amúgy is kérdéses, hogy az akkor már nagybeteg, 1915. augusztus 16-án Rátóton elhalálozó politikus elindult volna-e a mandátumért.

Vas vármegye és Szentgotthárd legnagyobb lobbistája

Azzal párhuzamosan, ahogy Széll Kálmán országos politikai befolyása már pályája kezdetén gyorsan kezdett nőni, a választókerülete érdekében kifejtett „lobbiereje” is szemlátomást növekedett. Széll Szentgotthárd és a környező 95 település első folyamodású királyi törvényszéket óhajtó kérvényét 1869 decemberében nyújtotta be a képviselőházban, melynek helyt adtak – ezzel Szombathely mellett a második ilyen település lett Szentgotthárd Vas vármegyében.⁵⁰

Szintén a helyi lakosság kényelmét is szolgálta, de inkább gazdasági szempontból volt fontos, hogy az 1869 júliusában elfogadott 1869. évi V. törvénycikk engedélyezte az úgynevezett nyugati vasút megépítését a Székesfehérvár–Veszprém–Kis-Czell–Sárvár–Szombathely–Körmend–Szentgotthárd–Graz, illetve Kis-Czell–Pápa–Győr nyomvonalakon.⁵¹ Széll tehát ezúttal is sikeresen érvényesítette kerülete (és saját) érdekeit a központi bizottságban, hiszen a vasút – miközben Rátótot, sőt gyakorlatilag Széll kastélyát is érintette – végül Szentgotthárd felé kanyarodott és ott megállót kapott.

⁴⁶ Idézi: SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ 1943. 262.

⁴⁷ SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ 1943. 263.

⁴⁸ *Az Ujság*, 1910. június 2. 2.; *Budapesti Hírlap*, 1910. június 2. 8.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1910. június 2. 9.

⁵⁰ VIGH 2010. 14.

⁵¹ 1869. évi V. törvénycikk a magyar nyugoti mozdonyvasút kiépítése tárgyában.

A helyi gazdasági érdekeket a vasút mellett a szentgotthárdi takarékpénztár megszervezése is jelentős mértékben segítette, amely feladatban Széll oroszlánrészt vállalt és az 1871. júniusi alakuló közgyűlésen őt választották elnökké.⁵² A törvényszék, a vasút és a helyi pénzügyi intézet jelentős pozitív változást hozott Széll kerülete lakosságának életébe, ami értelemszerűen a képviselő tekintélyét (és persze újraszervezésének esélyeit) is megnövelte.

A további négy és fél évtizedet szemlélve is egyértelműen látszik, hogy közszereplése során Széll mindig az ország általános érdekeit tartotta szem előtt. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy amikor ez a magasabb érdekekkel is összeegyeztethető volt, Széll igazi lokálpatriótaként Vas vármegye, továbbá Szentgotthárd és környéke (választókerülete), végül Rátót (lakhelye) érdekében sokrétű és igencsak sikeres lobbitevékenységet fejtett ki – kulturális, gazdasági és igazságszolgáltatási intézményekért, szubvenciókért, infrastrukturális beruházásokért (vasút, posta, távíróhálózat), gyárak létesítéséért. Viszont jogos kérdés, hogy ki másnak a feladata lett volna a szűkebb-tágabb régió érdekei mellett síkra szállni a döntéshozó fórumoknál, ha nem a terület egyik legtekintélyesebb országgyűlési képviselőjének (aki nem mellesleg a következő ciklusokban is szeretne volna megtartani mandátumát).⁵³ Széll esetében ráadásul nemcsak a politikai befolyással kell számolnunk, hiszen a régió számára tökéletesen még hatékonyabban is tudott szerezni a MJHB és a MLPB (mindkét bank az ország öt legnagyobb pénzügyi intézete közé tartozott) elnökeként. Például a Vas vármegye stratégiai érdekeiben kimagasló helyen szereplő (nem mellesleg a környéken rengeteg idénymunkát biztosító) Rába-szabályozást, vagy Szentgotthárd határában a kiszemelt ipartelep (a későbbi Széll Kálmán-telep) önkormányzati megvásárlását és felparcellázását az általa vezetett MJHB hitelezte.

Amikor az 1890-es évek elején a Nyugat-Dunántúlra tervezett az állam dohánygyárat, Széll az országgyűlés pénzügyi bizottságának elnökeként hathatósan működött közre, hogy az végül Szentgotthárdon nyissa meg kapuit 1894-ben. Az emiatt kissé féltékeny Szombathelyt vigasztalando Széll MÁV-üzemvezetőséget járt ki a megyeszékhelynek.⁵⁴ Jellemző eset 1896-ból, amikor a bécsi órakereskedő Kohn Fülöp Magyarországra tervezett új óragyárához a MLPB azzal a feltétellel adott kedvező hitelkonstrukciót, hogy az üzem Szentgotthárdon létesüljön. Ugyanebben az évben kiépítették a községben az elektromos hálózatot. 1900-ban – tehát már Széll minisz-

⁵² A takarékpénztár alapvagyonát a 30 ezer forintnyi részvénytőke adta, és a következő években eredményesen működött. Ugyanakkor szombathelyi, magyar érzelmű *Vasmegyei Lapok* megdorgálta az inkább német településnek számító Szentgotthárd pénzügyi intézetét, amiért minden iratát németül vezeti. VIGH 2010. 15.

⁵³ Vö.: SZABÓ 2007. 129.

⁵⁴ TIMÁR 1993. 11.

terelnöksége alatt – selyemszövő gyár épült Szentgotthárdon állami támogatással. Ezt az Első Magyar Sarló- és Kaszagyár megalapítása követte, miután az osztrák iparos, Wieser József báró (Joseph Weiser) 1901-ben felkereste elképzelésével Széllt, aki ígéretet tett számára az állami támogatás elnyeréséről. A felsorolt gyárak mindegyike magyar nemzetgazdasági szempontból is fontos beruházásnak minősíthető, viszont abban, hogy mind a négy a pár ezres lélekszámú, nagyközség státuszú Szentgotthárdon létesült, egyértelmű Széll Kálmán szerepe.⁵⁵ Miközben 1910-ben Szentgotthárd lakossága mindössze 2624 fő volt,⁵⁶ addig ebben az évben a négy gyárban 1573 fő dolgozott (Vas megyében minden harmadik iparban foglalkoztatott munkás valamelyik szentgotthárdi gyár alkalmazottja volt).⁵⁷ A gyáripar fellendítésén túlmenően Széll évtizedeken keresztül aktív szerepet vállalt és anyagilag is támogatta Vasban az iparkiallításokat és gazdasági vásárokat.⁵⁸ 1902 elején barátja, a herényi Gothard Sándor kérésére abban járt közre, hogy a szombathelyi Mayer E. Fiai Gépgyárnak a részvénytársasággá alakuláskor a MLPB-nál lévő 26 000 forintnyi adósságának felét a bank engedje el, cserébe egy ugyanakkora értékű részvéncsomagért,⁵⁹ továbbá személyesen Széll is vett pár részvényt, „mert az másokat is erre sarkallna”.⁶⁰

A gazdasági mellett Széll a kulturális szféráról sem feledkezett meg. Rátóton ugyan mindössze egy harangláb épült a századfordulón, viszont a szomszédos Rönök új római-katolikus templomához a Vallásalap 66 000 korona támogatást nyújtott 1902 novemberében. 1912-ben pedig a katolikus Széll a szentgotthárdi evangélikus templom építésének állami támogatását járta ki sikerrel (Varga Gábor képviselőtársával karöltve), illetve maga is adakozott a célra. A templom felszentelésére érkező Gyurátz Ferenc dunántúli evangélikus püspököt és a díszes küldöttség többi tagját Széll látta vendégül rátóti kastélyában 1912. október 19–20-án.⁶¹

A szentgotthárdi állami gimnázium felállítása kissé kilóg az eddig felsoroltak sorából, mert sem az ország, sem Szentgotthárd számára nem tűnik optimálisnak a létesítése. A környéken ekkor már két rangos gimnázium működött, a szombathelyi premontrei és a kőszegi bencés, így a kétezres lakosságú Szentgotthárdon állami

⁵⁵ TALABÉR 2019. 29–35.; TIMÁR 1993. 10–11.

⁵⁶ *Népszámlálás*, 1910. II. kötet, 66.

⁵⁷ TALABÉR 2019. 35.

⁵⁸ „Vasvármegyénk és Szombathely városának ügyét mindig a magam ügyének tekintetem és akarom tekinteni ezután is” – mondta Széll 1903. augusztus 1-jén Szombathelyen, a védnöksége alatt megnyíló 2. Vas megyei iparkiallítás alkalmával. Idézi: RÁCSKAY 1989. 291.

⁵⁹ Széll 1899 februárjában, miniszterelnöki kinevezésekor a MJHB és a MLPB elnökségéről is lemondott, Gothard tehát miniszterelnöki befolyás-érvényesítésre kérte fel.

⁶⁰ Gothard Sándor levele Széll Kálmánnak és a miniszterelnök válasza: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, (MNL OL) K 467. Miniszterelnökök félhivatalos iratai, 1902/30.

⁶¹ RÁCSKAY 1989. 219–220.; TALABÉR 2019. 41.; CZIPOTT 1913. 17., 31., 33–34., 49–53.

algimnázium létesítése (1893),⁶² majd az intézmény főgimnáziummá szervezése (1907) országos szempontból nem feltétlenül tűnik a legracionálisabb döntésnek. Másrészt a dualizmus kori magyar középiskolai rendszerben a gimnáziumok és a humaniorák túlsúlya a reáliskolákkal és a gazdasági és természettudományos tantárgyakkal szemben – ami a magyar társadalom hagyományos értékszemléletére vezethető vissza – eleve hátrányosan érintette az állandóan szakemberhiánnyal küzdő modern gazdasági ágazatokat.⁶³ Ha valahol, akkor a gyorsan iparosodó, a lakossághoz képest jelentős gyáriparral rendelkező Szentgotthárdon bizonyosan ésszerűbb lett volna egy (al)reáliskola felállítása, hiszen ekkoriban az óragyárba Svájcból, a kaszagyárba Ausztriából, a selyemszövőbe Olaszországból hoztak szakembereket. Szentgotthárd helyi vezetői viszont a presztízsből magasabb rangot jelentő gimnáziumhoz ragaszkodtak, Széll pedig engedett kérésüknek és ezúttal is sikerrel járt közben. Az 1893. szeptember 4-i első tanévnyitó fényes ünnepélyén az egész település Széllt éltette, aki elmondta: „...kapacitáltam illetékes helyeken, talán sürgetve, talán zaklató módon, de elvégre a másfél évvel ezelőtt megindított mozgalom sikeréről... beszélhetünk”.⁶⁴ A gimnázium sorsát ezután is a szívéen viselte, egy Wlassics Gyula kultuszminiszterhez intézett levele Széll belső motivációjáról is árulkodik. „A Sz[en]tgotthárdi gimnázium ügye nagyon szívéen fekszik, én eszközöltem ki, mert azt tartottam és tartom, hogy az ország ezen pontján, [amely] 150 000 nem magyar ajkú vidék központja a határszélen (ahol eddig semmi sem történt) a magyar államnak kellett valamit tenni a magyar kultúra érdekében. Nagyon melegen ajánlom neked is kegyeidbe ezen intézet ügyét, annál is inkább, mert a szegény kicsi Sz[en]tgotthárd aránylag nagy áldozatokat hozott...”⁶⁵ A magyar nemzeti célokat viszont egy reáliskola – ahol ugyancsak magyar érettségit kellett tenni – is ugyanúgy kielégíthette volna. Széll maga is beismerte 1903 áprilisában (tehát még miniszterelnökként), hogy „általában véve gimnázium felállításának vagy kiegészítésének kérdése mindig igen nehéz és kényes dolog”,⁶⁶ de neki is köszönhetően 1907-re végül mégis főgimnáziummá bővült a szentgotthárdi intézmény.

⁶² Szentgotthárd a telket, az épületet és a felszerelést biztosította, a személyi állomány és az intézmény jövőbeni fenntartását viszont az állam teljes mértékben vállalta. A gimnázium alapításának körülményeiről lásd: TIMÁR 1993. 8–10.; TALABÉR 2019. 36–38.

⁶³ A problémáról részletesebben lásd: VÖRÖS 2017. 245–246.

⁶⁴ Idézi: TIMÁR 1993. 9.

⁶⁵ Széll Kálmán levele Wlassics Gyulához, Rátót, 1895. július 4. MNL OL P 1445. Wlassics I. Gyula báró (1867–1937) iratai, 16. tétel: Wlassics Gyulához intézett levelek (11. doboz), 426. altétel/2.

⁶⁶ Széll Kálmán 1903. április 26-i levelét Varga Gáborhoz idézi: TIMÁR 1993. 10.

A fentiek fényében nem meglepő, hogy Széllt igencsak megbecsülték szűkebb pátriájában, általános tisztelet övezte, Szombathelyen forgalmas utcát, Szentgotthárdon főteret és ipartelepet neveztek el róla még életében.

Bibliográfia

- ANKA 2015. ANKA László: Széll és az ellenzék. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 303–322.
- BERTÉNYI 2012. BERTÉNYI Iván, fjt.: Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület. In: „*Taníts minket úgy számlálni napjainkat...*” *Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére*. Szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván – GÉRA Eleonóra – RICHLY Gábor. ELTE, Budapest, 2012. 37–63.
- BERTÉNYI 2016. BERTÉNYI Iván, ifj.: „A lelketeket adjátok az ördögnek, ha a kormánypártra szavaztok!” Adalékok az 1896-os választások történetéhez. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László – KOVÁCS Kálmán Árpád – LIGETI Dávid – MAKKAJ Béla – SCHWARCZWÖLDER Ádám. L’Harmattan, Budapest, 2016. 320–334.
- CIEGER 2004. CIEGER András: A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten. In: *Mi végre a tudomány*. (Fiatal Kutatók Fóruma 1.) MTA TKK, Budapest, 2004. 297–313.
- CZIPOTT 1913. CZIPOTT Géza: *Emléksorok a szentgotthárdi ág. hitv. ev. templom felavatása alkalmából 1912. október 20-án*. K. n., Szentgotthárd, 1913.
- HALMOS 2015. HALMOS Károly: Széll Kálmán, a bankvezér. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 153–169.
- ILONSZKI 2009. ILONSZKI Gabriella: *Képviselők és képviselőlet Magyarországon a 19. és 20. században*. Akadémiai, Budapest, 2009.
- KATUS 2007. KATUS László: Magyarország államháztartása a dualizmus korában. In: *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Szerk. DÉVÉNYI Anna – RAB Virág. Pro Pannonia, Pécs, 2007. 81–96.
- KN 1887–1892. *Az 1887. évi szeptember hó 26-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. I. kötet. Fenyvessy Adolf és Markovics Iván gyorsíró főnökök közreműködése mellett szerk. P. SZATHMÁRY Károly. Budapest, 1887.

- KOZÁRI 2003. KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, Budapest, 2003.
- Népszámlálás, 1910. *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. II. rész. Részletes kimutatások. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1912.
- RÁCSKAY 1989. RÁCSKAY Jenő: Széll Kálmán 1843–1915. *Vasi Szemle*, 1989/2. 213–223.
- RUSZOLY 1999. RUSZOLY József: *Országgyűlési képviselő-választások Magyarországon 1861–1868*. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Juridica et Politica. 56.) Szeged, 1999.
- SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ 1943. SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Vajna és Bokor, Budapest, 1943.
- SCHWARCZWÖLDER 2021. SCHWARCZWÖLDER Ádám: *Magyarország vezérigazgatója. Széll Kálmán útja a miniszterelnökségig*. Doktori (PhD) disszertáció kézirat. Pécs, 2021.
- SCHWARCZWÖLDER 2022. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Family Background, Preparation and Opportunity. The Making of the Dualist-Era Hungarian Minister, Kálmán Széll. *Central Europe*, 2022/1–2. 45–66.
- STURM 1888. *Új Országgyűlési almanach. 1887–1892*. Szerk. STURM Albert. Budapest, 1888.
- SZABÓ 2007. SZABÓ Dániel: A magyarországi politikai rendszer működése. In: *A Monarchia kora – ma*. Szerk. GERŐ András. Új Mandátum, Budapest, 2007. 122–136.
- SZÉKELY 2015. SZÉKELY Tamás: A tekintélyes veterán politikus. Széll Kálmán pályája miniszterelnöksége után. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Ifj. BERTÉNYI Iván. Széll Kálmán Alapítvány – Mathias Corvinus Collegium, Budapest, 2015. 323–346.
- SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY 1926. SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1926.
- TALABÉR 2019. TALABÉR Lászlóné: „Nevét egy nemzet hordozta ajakán.” *Széll Kálmán munkássága Szentgotthárd fejlődéséért*. Szülőföld Könyvkiadó, [Szentgotthárd], 2019.
- TÍMÁR 1993. TÍMÁR István: 150 éve született Széll Kálmán. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények*, 1993/1. 5–12.
- VIGH 2010. VIGH Péter Levente: *Szemelvények Széll Kálmán pályakezdéséből és a korai dualizmus politikai jellegzetességei*. Történelem szakos szakdolgozat, témavezető: Ifj. Bertényi Iván. PPKE BTK, Budapest, 2010.
- VÖRÖS 2017. VÖRÖS Katalin: A modernizáció és a nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában. In: *Modernizáció és nemzetállam-építés az előző századforduló Magyarországon*. Szerk. CSIBI Norbert – SCHWARCZWÖLDER Ádám. Kronosz, Pécs, 2017. 237–259.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

KÁLMÁN SZÉLL AND HIS VOTING DISTRICT

(Abstract)

Kálmán Széll (1843–1915), onetime Minister of Finance (1875–1878) and Prime Minister (1899–1903) remains an enduringly respected figure in Vas County, especially in Szentgotthárd and the surrounding area, even today. Széll enjoyed close ties to the region. Not only is his famous estate located in Rátót, but he was also the offspring of Vas County nobility on both sides of his family tree. Of even greater importance, however, is the fact that Szentgotthárd played an outsized role in Széll's public service engagement. His political career was launched there when we were initially elected as a district administrator (*szolgabíró*) in autumn 1867 and then as a member of the Hungarian Parliament in summer 1868.

Kálmán Széll won a total of fifteen elections. He was a member of the legislature for more than forty-seven years, until his death in August 1915. Only the block of years from 1881 to 1884 can be spoken of as a hiatus from Vas County when he represented the second voting district of Pozsony (today Bratislava, Slovakia). In the remaining forty-three years, he was the elected representative of Szentgotthárd between 1868 and 1881 and again from 1892 to 1915 and the elected representative of Kőszeg between 1884 and 1892. Over the course of these decades, his constituents in Vas County could be pleased with their representative's lobbying efforts, for the county – especially Szentgotthárd and the surrounding area – was blessed with numerous economic investments and cultural institutions thanks to Széll's productive involvement.

The study reviews the history of Kálmán Széll's elections. Which elections were easier for him to win? Which were more difficult? Which elections did he win unanimously? Who were his opponents in the various elections? When and why did Széll decide to give up his seat? On which national political issues did Széll campaign?

In the second part of the study, I present the various economic (greenfield factories), infrastructural (rail and watercourse development) and cultural (high schools and churches) investments in the region – from Szentgotthárd to the broader environs of Vas County – that derived from Kálmán Széll's lobbying efforts.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

KÁLMÁN SZÉLL UND SEIN WAHLBEZIRK

(Resümee)

Die Person Kálmán Szélls (1843–1915), einstiger Finanzminister (1875–1878) und Ministerpräsident (1899–1903) wird im Komitat Vas, darunter insbesondere in St. Gotthard/Szentgotthárd und Umgebung, bis heute verehrt. Széll war eng mit dieser Gegend verbunden. Hier sind sein berühmtes Gut in Rátót und Sprösslinge waschechter adeliger Familien sowohl väterlicher- als auch mütterlicherseits aus Vas zu finden. Wichtiger als diese Aspekte war jedoch, dass St. Gotthard einen herausragenden Platz in Szélls Rolle im öffentlichen Leben einnahm. Hier begann seine Laufbahn, als er im Herbst 1867 zum Stuhlrichter und im Sommer 1868 zum Parlamentsabgeordneten gewählt wurde.

Kálmán Széll blieb – nach dem Sieg bei 14 Wahlen – bis zu seinem Tod im August 1915, also über 47 Jahre lang, Mitglied der Gesetzgebung. Allein die Jahre zwischen 1881 und 1884 bildeten eine Lücke, als er den Wahlbezirk Nr. 2 von Preßburg/Pozsony vertrat. Aus den verbliebenen 43 Jahren erwarb er ein Mandat zwischen 1868 und 1881, sowie 1892 und 1915 in St. Gotthard, zwischen 1884 und 1892 hingegen in Güns/Kőszeg. In diesen Jahrzehnten konnten die Wähler des Komitats Vas mit der Lobbyarbeit ihres Abgeordneten zufrieden sein, denn zahlreiche Projekte für die Wirtschaftsentwicklung und Kulturobjekte im Komitat, darunter vor allem in St. Gotthard und Umgebung waren Szélls effektivem Einsatz zu verdanken.

In dem Beitrag wird die Geschichte der Wahlen Kálmán Szélls zum Abgeordneten beschrieben: Wann lief es schwieriger und wann leicht für Széll, das Mandat zu erwerben? Wann wurde er einstimmig gewählt, wann und wer waren die Gegenkandidaten? Wann und warum dachte Széll, dass er von seinem Abgeordnetenposten zurücktreten müsse? Im Interesse welcher politischen Landesangelegenheiten setzte er sich als Redner vor seinen Wahlen ein?

Im zweiten Teil der Studie gehe ich darauf ein, welche Entwicklungen in der Wirtschaft (Gründung von Fabriken), in der Infrastruktur (Eisenbahn, Flussregulierung) und im Kulturbereich (Gymnasien und Kirchen) die engere und weitere Region unmittelbar der Lobbytätigkeit Kálmán Szélls verdanken konnte.

GÖRGEI ARTÚRNÉ ADELE AUBOINE EMLÉKIRATAINAK KIADÁSA – AVAGY NÉHA HASZNOS AZ INKORREKTSÉG

A XIX. század nagy magyarjainak családi életéről viszonylag sokat tudunk. Közismert Széchenyi rajongó szerelme Seilern Crescentia iránt, Batthyány Lajos feleségének, Zichy Antóniának a közéleti szerepvállalása is köztudott. Már az iskolában tanultunk Petőfi Sándor és Szendrey Júlia szerelméről, a tájékozottabbak tudnak Kossuth feleségének, Meszlényi Teréziának férje politikájára gyakorolt vélelmezett befolyásáról, s a sort még hosszan folytathatnánk.

A XIX. század egyben a magyar női emlékirat-irodalom virágzásának kora is. Déryné Széppataki Róza, Szendrey Júlia, Batthyány Lajosné, Pulszky Ferencné Waltherr Terézia mellett emlékiratokat hagyott hátra a kalandos sorsú kémnő, Beck Vilma vagy az egyik első magyar írónő, Kánya Emília. Ugyanakkor szinte egyáltalán nem rögzült a magyar történeti köztudatban Görgei Artúr feleségének, az elzászi francia születésű Adèle Aubouin-nek az alakja, holott az említett női emlékiratírók közül az övé az egyik legfontosabb visszaemlékezés.

Adèle Aubouin 1822. szeptember 10-én látta meg a napvilágot a franciaországi Pontarlier-ben. Apja a század elején még gazdag vasgyáros volt, de tönkrement, s Adèle születésekor már egyik vejének birtokán élt családjával. Adèle-nek két nővére, egy bátyja és egy húga volt. A lány korán elárvult, előbb apját, majd 13 éves korában édesanyját is elveszítette. Emma nővére révén egy németországi leánynevelő intézetbe került, majd 17 éves korától nevelőnőként kereste kenyerét, előbb Németországban, majd Csehországban. Először a Likawetz-családnál dolgozott, majd az egyik családtag révén Josef Redtenbacher kémikus professzor házába került.¹

Itt ismerkedett meg a kilépett cs. kir. tisztből kémikussá lett magyar fiatalemberrel, Görgei (Görgey) Artúrral, Redtenbacher kedvenc tanítványával.

Noha Görgei nem különösebben udvarolt a fiatal, csinos nevelőnőnek, 1848. januárjában – miután kiderült, hogy Adèle rövidesen visszatér Franciaországba – egyszer csak megkérte a kezét, s január 16-án el is jegyezte őt.² Március 30-án, Prágában

¹ Az emlékirat eredetije nem ismert, csak az a – néhol kivonatos – fordítás, amelyet Kardos Samu közölt *Görgeyné naplója* címmel, *Az Est* című hírlap 1911. február 7. és március 4. közötti számaiban, összesen 16 folytatásban.

² GÖRGEY 1916. 320.

esküdtek meg, majd rövidesen hazatértek Magyarországra, Görgey nagynénjének, Görgey Ferencné Kosztolányi Máriának a toporci birtokára. Ottani tartózkodásuk azonban csak rövid ideig tartott – Artúr 1848. május végén Pestre utazott, ahol megpróbált állást szerezni az egyetem kémiai tanszékén, s miután szándéka nem sikerült, beállt a frissen szerveződő honvédségbe. Ettől kezdve meglehetősen ritkán találkoztak – Adèle (vagy ahogy a családban nevezték, Etelka) élte a katonafeleségek megszokott és megszokhatatlan életét, aggódott a férjéért, s 1848 decemberétől többször is kénytelen volt lakóhelyet változtatni. 1849 augusztusának első napjaiban Nagyszalontán ismét találkoztak, azonban Görgeiné nem követte a visszavonuló hadsereget Aradra, hanem Nagyváradra ment, ahol aztán a fegyverletételt követően találkozott újra a férjével.

Görgeit az I. Ferenc Józseftől kapott kegyelmet követően a karinthiai Klagenfurtba internálták, s ott, illetve Viktringben élt feleségével és két, az internálás alatt született gyermekükkel, Bertával (1850) és Kornállal (1855) a kiegyezésig. 1860 után Adèle többször is hazatért Magyarországra, hogy gyermekei itteni neveltetéséről gondoskodják, a kiegyezést követően pedig mind Andrássy Gyula miniszterelnököt, mind Deák Ferencet felkereste férje mielőbbi hazatérésének kieszközlése érdekében.

A hazatérést követően az addig szoros házastársi kapcsolat – máig nem tisztázott okokból – meglazult. Ebben nyilván szerepe lehetett annak, hogy – úgy tűnik – Görgei az asszony egyik távolléte során megcsalta őt, s a (nem tudni, mennyi ideig tartó) kapcsolatból leánygyermek született, akit magukhoz vettek. A másik kiváltó ok az volt, hogy a tábornok 1872-től családjától távol, Erdélyben kapott munkát; a távolság miatt is elhidegülhettek egymástól. A tábornok egyik gyermekének neveltetésével sem volt elégedett, s ez is konfliktusforrássá vált közöttük. Végezetül a Görgeit az 1870-es évek második felétől (nem tudni, mennyire plátói) viszony fűzte sógornőjéhez, Görgey Istvánné Dedinszky Auréliához.

1875 júniusát követően Görgeiné évekre eltűnik a forrásokból. Úgy tűnik, az 1870-es évek közepétől a Szepességben élt. Két évtizeden keresztül egyetlen egymáshoz írt levelüket sem ismerjük, csak 1893-ban vették fel újra egymással a kapcsolatot, s 1898-ig időnként váltottak egy-egy levelet, azonban miután Adèle a tábornok követelése ellenére sem volt hajlandó megszakítani a kapcsolatot (a tábornok által ingyenélőnek és megbízhatatlannak tartott) fiukkal, Kornállal, kettejük viszonya sem rendeződött.³

³ Görgeinére lásd: HERMANN 2018. 69–101.

1900-ban még volt egy levélváltásuk, de ekkor Adèle már súlyos beteg volt. 1900. július 21-én este 10 órakor halt meg Lőcsén. A temetésre július 23-án délután 3 órakor Toporcon, evangélikus szertartás szerint került sor.⁴

A toporci temetést Görgey Albert intézte, de az odautazó Görgey István fizette a költségeket.⁵ Görgey Albert állíttatta fel Adèle sírkövét is, amely ma is áll a toporci temetőben „GÖRGEY ARTHUR tábornok nejének, ANBONIN ADÉLNEK 1822 + 1900” felirattal. A téves feliratra István ugyan felhívta Görgey Albert figyelmét, de kijavítására már nem került sor.⁶

Adèle élete végén német nyelven tollba mondta emlékiratát fiának, Kornélnak. Az emlékirat kézirata összesen 914 oldalnyi terjedelmű volt, de a 661–910. oldalakat Görgey Berta anyja halála után megsemmisítette. Kornél aztán anyja halála után „piacra dobta” a kéziratot, 1904-ben eladta Nagy Miklósnak, a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőjének. Nagy Miklós 1905-ben pénzéhez akarván jutni, Gyulai Pál útján megkereste Görgey Istvánt azzal, hogy nem akarja-e visszavásárolni a kéziratot. István elfogadta az ajánlatot, így került a kézirat az ő birtokába.⁷ 1910. január 10-én továbbadta unokaöccsének, Görgey Albertnak, azzal, hogy abból csak az ő előzetes engedélyével közölhet bármit is, a tábornok életében pedig semmit.⁸ Alberttól viszont Kardos Samu debreceni ügyvéd, amatőr történétíró (egy terjedelmes, de megbízhatatlan Wesselényi-monográfia szerzője) kapta kölcsön a kéziratot 1910-ben. Erről Görgey Albert értesítette Görgey Istvánt, aki nem tartotta jó ötletnek az irat-kölcsönzést, és tudta azt is, hogy Artúr sem túl kedvezően nyilatkozott az őt korábban Visegrádon felkereső Kardosról.⁹ (Kardos még 1904. október 12-én kért felvilágosítást Görgeitől arról, hogy Wesselényi Miklós részt vehetett-e az országgyűlés december 6–7-i ülésén, s azt követően visszatérhetett-e Freywaldauba. Görgei erre október 20-án azt válaszolta, hogy „Wesselényi sem november végén, sem decem-

⁴ A gyászjelentés lelőhelye: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (MNL OL) P 295. A Görgey-család levéltára (Görgey-lt.), 38. doboz. A szövegben Görgey Arthur, ill. Görgey Arthurné szerepel, y-nal.

⁵ Görgey István – Görgei Artúr, Budapest, 1900. szeptember 4. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZK Kt.), Levelestár.

⁶ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1909. december 22. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, dátum szerint (d. sz.).

⁷ OSZK Kt., Analekta 1847. Görgeiné naplójának megjelenésére vonatkozó iratok. (1911. február 28. – május 10.); Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1909. december 22. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

⁸ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1910. január 11. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

⁹ Görgey István – Görgey Albert, Draga di Moschenizza, 1910. augusztus 24. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

ber elején Pestről Freywaldauba az én tudtom és engedélyem nélkül nem mehetett...”¹⁰)

Kardos 1910. júliusban Görgey Istvántól kért engedélyt a Magyar Nemzeti Múzeumban található Görgey-levéltár anyagának felhasználására Görgei életrajzának megírásához, s egyben teljes diszkréciót ígért.¹¹ Kardos meg is kapta Görgey Istvántól az engedélyt, sőt, az be is ajánlotta őt Görgey Albertnek azzal, hogy „bizalmam iránta növekedőben van.”¹² Görgey István 1911 januárjában már arról írt Görgey Albertnek, hogy eleinte ő is felült Kardosnak, de reméli, nem lesz nagy kár belőle.¹³ István ugyanis közben elolvasta Gyulai egykori kritikáját Kardos Wesselényi-kötetéről („mely megbánatja velem, hogy K[ardos] S[amu]val eddig is szóba álltam”). Ezért kérte Albertet, a továbbiakban legyen vele szemben óvatos, és sem neki, sem másnak ne adjon ki adatokat.¹⁴

Noha Kardos 1910. augusztus 20-án Toporcon a kézirat átvétele alkalmával írásba adta, hogy Görgey Albert és István engedélye nélkül nem közöl semmit a kéziratból, 1911. február 7-étől *Az Est* című napilap hasábjain 16 folytatásban közreadta a munka kivonatos fordítását. A tábornok öccse, Görgey István március 8-án tiltakozott Kardos eljárása ellen, mondván, a történész Görgey Alberttől csupán „irodalmi feldolgozás és forrásmunka gyanánt való felhasználás”, de semmi esetre sem közlés céljából kapta meg az eredeti kéziratot, s másolatban mellékelte Kardos Samu erről szóló, 1910. augusztus 20-án Toporcon kiállított kötelezvényét is. Az ügy végül azzal ért véget, hogy Görgey István eladta a közlés jogát *Az Est*nek, a lap pedig a Kardos Samu számára honoráriumként járó 770 koronából még nem utalványozott 520 koro-

¹⁰ Facsimilében és nyomtatásban közli: KARDOS 1905. II. 400–401., közli: GÖRGEI 2018. 495. – Horváth Mihály ugyanis azt állította a szabadságharcról írott nagy összefoglaló munkájában, hogy Wesselényi Miklós báró 1848. december 6–7. éjjelén részt vett azon az országgyűlési zárt ülésen, amelyben V. Ferdinánd lemondásáról és I. Ferenc József trónra lépéséről tanácskoztak, sőt, azt javasolta, hogy az országgyűlés ismerje el a trónváltozást. HORVÁTH 1865. II. 170–172. Wesselényi azonban már 1848. szeptember 29-én elhagyta Pestet, s Pozsonyon át Freywaldauba utazott. Levelezésének tanúsága szerint csak 1850 áprilisában tért vissza Magyarországra.

¹¹ Kardos Samu – Görgey István, Budapest, 1910. július 11. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

¹² Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1910. október 16. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

¹³ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1911. január 24. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz.

¹⁴ Görgey István – Görgey Albert, Budapest, 1911. január 19. MNL OL Görgey-lt., 39. doboz, d. sz. – A Gyulai által szerkesztett *Budapesti Szemle* hasábjain Friedreich István írt alapos és megsemmisítő bírálatot Kardos kötetéről *Ifjabb Wesselényi Miklós legújabb életrajza* címmel, az 1905. évi 124. kötet 222–249. oldalán. Véggökövetkeztetése: „Két vaskos kötetet írni Wesselényiről, azokban Wesselényi munkáiról jóformán egy megállható adatot sem közölni, sőt azon munkák egy részét meg sem említeni s e mellett kételkedő hivalkodással azt állítani, hogy Wesselényi életét jobban ismeri, mint a magát – az irodalmi tisztesség s a tudományos szoliditás hiányát annyira éreztető eljárás ez, hogy méltó jellemzésére erőtlenség és keveset mondók a művelt társalgás szókincsének kifejezései.” Uo. 247.

nát a lipótmezei elmeagyógyintézetben gyógykezelt Görgey Kornél, Görgei Artúr fia „tápdíjául” utalványozta.¹⁵

Kardos tehát meglehetősen csúfosan került ki ebből az ügyből, amelynek rendezését a fiatal Adorján Andor vállalta magára. Alighanem ennek is komoly szerepe lehetett abban, hogy érdeklődése Görgei személye felé fordult. Az elkövetkező évben közzétett, *Nagy katonák* című kötetében külön fejezetet szentelt Görgei Artúr alakjának – a többnyire idegen hadvezérek életrajzait tartalmazó kötetben a magyar hadfiak közül rajta kívül Hunyadi János és Klapka György szerepelt.¹⁶ Adorján a továbbiakban is kapcsolatban maradt a családdal, s e rövid portrét követően nekilátott, hogy megírja a tábornok életrajzát. A mű családtörténeti és Görgei gyermekkoráról szóló fejezetét a *Nyugat* közölte.¹⁷

Szintén 1912-ben ő írt igen személyes nekrológot Görgey Istvánról a *Magyar Figyelő* hasábjain, amelyben felidézte személyes találkozóikat is: „...valahányszor beszélnem adatott vele, mindig éreznem kellett, hogy túl a nagy különbségen, amely őt, az öreget, tőlem, a fiattól elválasztja, sőt túl az emlékek sokaságán is, amely benne természetesen hatványozott mértékben gyűlt fel, van ebben az emberben valami – a nagy, a borzasztó események üllőjén kalapált lélek –, ami a számomra misztériumokkal van tele és éppen ezért izgalmasan érdekes. Igazán, néha mintha egy más világból való emberrel ültem volna szemközt és akárhányszor elcsodálkoztam rajta, hogy ugyanazt a nyelvet beszéljük és értjük egymást.”¹⁸

Tudjuk, hogy Adorján – jelenleg lappangó – hagyatékában leveleket őrzött Görgeitől, feleségétől, fiától és lányától, emellett számos 1848–49-es dokumentum és egyéb, a tábornokkal kapcsolatos emlék is a birtokában volt. Ezeket 1964-ben a szombathelyi múzeumnak akarta ajándékozni, azonban miután nem kapott biztosítékot arra, hogy az anyagot egyben tartják és nem osztják szét, elállt a tervétől.¹⁹

Az eredeti kéziratnak (akárcsak Villax István honvédszázados Kardos által Görgey Alberttől szintén kölcsönkapott emlékiratának) azóta nyoma veszett, ezért a történészek hálások lehetnek az inkorrekt eljárásért Kardos Samunak, hiszen az ő közlése nélkül ma jóval kevesebbet tudnánk Görgeiné személyiségéről és sorsáról.

¹⁵ Lásd az alább közölt iratokat!

¹⁶ ADORJÁN 1912. 212–237.

¹⁷ ADORJÁN Andor: A toporci hársak alatt. *Nyugat*, 5. (1912) II. kötet, 305–326.; Uő: Görgey Artur és ősei. *Új Élet*, 1912/III. 1–24.

¹⁸ Uő: Följegyzések. *Magyar Figyelő*, 2. (1912) I. kötet, 271–276., az idézet: 274. Lásd még kondoleáló levelét Görgey Istvánnéhoz, Budapest, 1912. január 15. Közli: TÖSKÉS 2023. 47. „Lelkes tisztelője, odaadó híve voltam az öregúrnak élte hanyatló alkonyán, s érzelmeimet meg fogom őrizni iránta kegyeletesen holtában is.”

¹⁹ Lásd erre: Adorján Andor – Simonyi Henrik, Eaubonne, 1964. július 21.; ill. Simonyi 1964. szeptember 16-án kelt feljegyzését. Közli őket: TÖSKÉS 2023. 311–312. Lásd még uo. 22.

Az alábbiakban ennek a sajtósági ügynek a dokumentumait adjuk közre. Valamennyi irat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található, jelzetük: Analekta 1847. Görgeiné naplójának megjelenésére vonatkozó iratok.

Forrásközlés

1.

Görgey István közjegyző levele Miklós Andorhoz, *Az Est* felelős szerkesztőjéhez, Budapest, 1911. február 17.²⁰

N[agysá]g[o]s Mikós Andor úrnak
„*Az Est*” felelős szerkesztője

B[uda]pest

Igen tisztelt Főszerkesztő Úr,

Adorján Andor²¹ úr rábeszélésének engedve elálltam attól a szándékomtól, hogy tiltakozzam Görgeyné emlékiratainak b[ecses] lapjában való közlése ellen. Bár inkább csak passzív és utólag beleegyeztem a közlésbe, megtettem tiszteletből amaz intenciók iránt, amelyek *Az Est*-et a mémoires-ok publikálásában vezették.

Adorján úrnak én okiratokkal bizonyítottam be, hogy az emlékiratok tulajdonjoga vásárlás útján engem illet, viszont Adorján úr elmondotta, hogy az illetéktelen közvetítő micsoda feltételek mellett adta át Önöknek közlés végett Görgeyné emlékiratait.

Adorján úr elfogadta letiltásomat az illető közvetítő személy honoráriumai dolgában, és egyben felajánlotta, hogy a további közlésekért járó honoráriumokat, (nyolc hasábonként hetven koronát) *Az Est* az én rendelkezésemre bocsátja. Én ezt az ajánlatot elfogadtam, vagy helyesebben: beletörődtem az ajánlatba, mert nem akartam akadályokat gördíteni *Az Est* jószándékának útjába.

²⁰ Adorján Andor fogalmazványa. A másolaton nincs dátum, de egy későbbi iratból egyértelműen kiderül. Lásd a 3. iratot. – Miklós Andor (1880–1933), újságíró, lapszerkesztő, *Az Est* tulajdonos-főszerkesztője, az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. elnöke.

²¹ Adorján (Lackenbahr) Andor (1883–1966), író, újságíró, műfordító, kritikus, 1910 és 1919 között *Az Est* munkatársa.

A Görgeyné emlékiratainak közléséről a megjelent hasábok szerint való részletes kimutatása ez:

Közlemény	8 hasáb
Közlemény	7 2/4 hasáb
Közlemény	7 3/4 hasáb
Közlemény	7 3/4 hasáb
Közlemény	8 hasáb
Közlemény	4 hasáb
Közlemény	4 3/4 hasáb
Közlemény	5 1/4 hasáb
Közlemény	4 1/4 hasáb
Közlemény	3 3/4 hasáb
Közlemény	7 hasáb
Közlemény	4 hasáb
Közlemény	5 2/4 hasáb
Közlemény	4 2/21 hasáb
Közlemény	3 1/2 hasáb
Közlemény	3

83 20/4

$83 + 20/4 = 88$ hasáb, ez elosztva 8-cal, járna tehát nekem tizenegyszer hetven korona = 770 korona, amely összegből levonva a dr. Kardos Samu debreceni ügyvéd úr által felvett 250 koronát, maradna javamra 520 (ötszázhusz) korona.

Ezen összegnek átvétele ellenében Görgey Arturné emlékiratainak közlési és kiadási jogát *Az Est*-nek ezennel átengedem.

Tisztelettel [...] ²²

²² Aláírás nélkül.

2.

Görgey István közjegyző levele Miklós Andorhoz, *Az Est* felelős szerkesztőjéhez, Budapest, 1911. március 8.²³

Budapest, 1911. márc[ius] 8.

Igen tisztelt Főszerkesztő úr!

Legyen szíves kérem azon cikksorozatnak, mely *Az Est* hasábjain folyó é[v] februárban „Görgeyné naplója, illetve emlékirata” cím alatt, írásbeli tiltakozásom dacára végig megjelent, – provenientiája történetéhez az eredetiben kezemben lévő, alább lemásolt okiratot, melyet reclamatiómra Görgey Albert²⁴ unokaöcsém Toporcról nekem beküldött, becses lapjában mielőbb közzé tenni:

Térítvény

„Alulírott Dr. Kardos Samu²⁵ debreceni Piac utca 58. sz. alatti lakos író és ügyvéd ezennel elismerem, hogy a mai napon átvettem, irodalmi feldolgozás és forrásmunka gyanánt való felhasználás céljából (Sic!)²⁶ itt, Toporcon, Görgey Albert úrtól a következő két darab kézirati munkát:

a., Villax István volt 51. honvédszászlóalj-beli százados²⁷ dolgozatát, melyet ... sat.

b., Frau Arthur von Görgey geb. Aubouin. Aus verklungener Zeit. Erinnerungen aus meinem Leben und den Jahren 1848. und 1849. in Ungarn.”²⁸

Átvettem pedig e két db kézirati munkálatot azzal, hogy azokat Görgey Albert, vagy Görgey István úr felhívására bármikor történjék is az, – nyomban visszaadni tartozom, és hogy azokból a nevezett két Görgey tudta és előzetes beleegyezése nélkül a nyilvánosságnak mit sem adok át.

Kelt Toporcson 1910. évi aug[usztus] 20.-kán.

Dr. Kardos Samu sk.

²³ Gépelt másolat.

²⁴ Görgey Albert (1882–1943) földbirtokos, történész. Legfontosabb munkája: GÖRGEY 1909. [1910.]

²⁵ Kardos Samu (1857–1925) debreceni jogász, történeti kutató, a *Régi Okiratok és Levelek Tára* című folyóirat megalapítója

²⁶ Az eredetiben így.

²⁷ Villax István (1826–1860 u.), ügyvéd, a szabadságharcban honvéd százados az 51. honvédszászlóaljban, a fegyverletételt követően besorozták. 1858 és 1860 között megyei biztos Zala megyében.

²⁸ Görgey Arthurné született Aubouin: *Elmúlt időkből. Emlékek életemből és az 1848 és 1849. évekből Magyarországon.*

Utóirat és megjegyzés. Aláírás után megjegyeztetik, hogy a Görgey Arthur neje által írott és 914 írott oldalra terjedő memoire-okból a 660-911-ig terjedő lapok hiányzanak. K[elt] m[int] f[ent].

Dr. Kardos Samu sk.

Albert unokaöcsém nekem azt írja, hogy e térítvény kelte óta ötöle Kardos előzetes beleegyezést a nyilvános közölhetésre nem kért, és nem kapott. De ehhez az ellenkező esetben is hiányzott volna az én előzetes beleegyezésem, s ezt ő tőlem sem kapott, sem kérve, sem kéretlen.

Adorján Andor úrtól tudom, hogy ángyom ezen emlékirata tartalmának közlése jogát Kardos Samu nem ingyen ruházta át *Az Est* szerkesztőségére, hogy érte 250 korona előleget legott fölvelt; és hogy a többi járandóságot a szerkesztőség tőle tiltakozásom következtében, sürgetése dacára megtagadta.

Kiváló tisztelettel
Id. Görgey István sk.

Nagyságos
Miklós Andor úrnak
Az Est főszerkesztőjének
Budapesten

3.

Adorján Andor feljegyzése, [Budapest, 1911. március 8. után]²⁹

Idősb. Görgey István úr felszólítására kijelentem a következőket:

Míthogy Görgey István úr *Az Est*-ben közzétett „Görgeyné naplójának” folytatása ellen a szerkesztőséghez f[folyó] é[v] február 17-én kelt levelében tiltakozott, és ehhez való jogát eredeti okiratokkal igazolta: a szerkesztőség a tiltakozást – de csupán a közlési jog átengedéseért még járó, de a jogtalanul átengedő Dr. Kardos Samut nyilván meg nem illető díj tekintetében – elfogadta; – ellenben azon követeléssel szemben, hogy a közlés folytatása rögtön megszűnik, kijelentette a szerkesztőség, hogy ez a lapnak nagy kára nélkül lehetetlen; miért is jóhiszeműsége tudatában inkább szembe néz a tiltakozó levélben kilátásba helyezett törvényes következményekkel, de a folytatást be nem szünteti.

²⁹ Görgey István sk. fogalmazványa, illetve az írat gépelt másolata.

Mivel én, ki Görgey István urat szerkesztőm megbízásából fölkerestem és vele tárgyaltam, az elem terjesztett okiratokból meggyőződtem, hogy a cikksorozat forrását képező eredeti emlékirat úgy jutott Görgey István úr tulajdonába, hogy ő azt néhai Nagy Miklós úrtól készpénzen megvette: én, szerkesztőm jóváhagyása reményében Görgey István urat, az általa fizetett vételár megtérítésével kínáltam meg, annak fejében, hogy eláll tiltakozásától.

De ő ezt az ajánlatot visszautasította – kijelentvén, hogy tiltakozásának indoka nem pénzügyi, hanem az, hogy élő ember meghalt feleségének emlékiratait a közönség elé tálalni nem szokás, de meggyőződése szerint nem is illik! [!] de ezenkívül azon súlyos aggodalma, hogy a fatális közlés híre, minden óvatosság ellenére véletlenül beteg bátyja füléig talál elhatolni, és a természetes felháborodás miatta a 94 éves betegnek alighogy javulásnak indult állapotára a legveszedelmesebb visszahatást gyakorolni.

Azonban Görgey István úrnak ahhoz, hogy rögtön beszüntető akaratának per nélküli és bírói ítélet érvényt szerezzen, semmi eszköz nem állván rendelkezésére: az érdekes közlések tovább folytak végig.

Érdekes volt megtudnom Görgey István úrtól tárgyalásaim közben: mily tekervényes úton jutott el az eredeti emlékirat *Az Est* hasábjába.

Görgey István úr, úgy tudja, hogy ángya (az emlékiró) ezen följegyzéseit utolsó éveiben emlékezetből írta meg, illetve mondta tollba a fiának, – és akképpen, hogy a férje és sógora elolvasott munkáiból részletesen ösmert hadi események fonalára felfűzte saját személyes élményeit. – Megírta pedig oly célból, hogy a kéziratból a fia valamikor anyagi hasznot húzzon. Kétségtelen, hogy fiának hagyta örökségül.

Ez 1904-ben eladta a *Vasárnapi Újság* szerkesztőjének néhai Nagy Miklósnak.³⁰

Ez 1905-ben pénzéhez óhajtván jutni, felkérte Gyulai Pált,³¹ bírná rá Görgey Istvánt, hogy vegye meg a kéziratot – s az utóbbi meg is vette, a vele történhető visszaélés elleni megőrzés végett.

Azonban „Habent sua fata libelli!”³²

Toporcon a Szepességben áll a Görgeyek ősi háza, és benne őriztetett a nemzetség régi levéltára, mielőtt a család azt a budapesti Magyar Nemzeti Múzeumba letette. A toporci ház mostani lakója egy újabbkori levéltár gyűjtésében fáradozik – oly darabokból, melyek csak későbbben lesznek igazán becsesek. Neki (Albertnek) küldte meg Görgey István a szóban forgó eredeti emlékiratot megőrzés végett.

³⁰ Nagy Miklós, ürögdi (1840–1907) újságíró, lapszerkesztő, a *Vasárnapi Újság* szerkesztője.

³¹ Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, kritikus, költő, író, a *Budapesti Szemle* szerkesztője.

³² A könyveknek is megvan a sorsuk!

Időközben Dr. Kardos Samu egy toll alatt lévő könyvéhez adatokat kért a nevezett (és még más) Görgey uraktól s ezen szándékkal mutatkozván be Toporcon is Görgey Albert úrnál, ez utóbbitól egyebek közt a „Görgeyné emlékiratát” és elkérte és átvette, a következő, végig saját kezűleg írt térítvénye ellenében, melyet Görgey István úr Toporcról reklamált és csak legújabbán kapott meg, és melyről szerkesztőségünknek előbb nem volt tudomása.

Térítvény

Alulírott Dr. Kardos Samu, debreceni Piac utcai 58. szám alatti lakos író és ügyvéd, ezennel elismerem, hogy a mai napon átvettem irodalmi feldolgozás és forrásmunka gyanánt való felhasználás céljából itt Toporcon Görgey Albert úrtól a következő két darab közirati munkát.

a., Villax István, volt 51. honvéd zászlóaljbeli százados dolgozatát, melyet Kmety György tábornoknak Londonban 1853-ban megjelent gúnyirata³³ ellen írt. –

b., „Frau Arthur von Görgey geb. Adèle Aubouin. Aus Verklungener Zeit. Erinnerung aus meinen Leben und den Jahren 1848 und 1849 in Ungarn.”

Átvettem pedig a két darab kézirati munkákat azzal, hogy azokat Görgey Albert, vagy Görgey István úr felhívására, bármikor történjék is ez, nyomban visszaadni tartozom, és hogy azokból a nevezett két Görgey tudta és előzetes beleegyezése nélkül a nyilvánosságnak mit sem adok át.

Kelt Toporcon 1910. évi augusztus 20-án.

Dr. Kardos Samu sk.

Minthogy eszerint *Az Est* szerkesztősége meggyőződött arról, hogy Dr. Kardos Samu jogtalanul kínálta meg a szóban forgó emlékirat nyilvános közlése jogával, és hogy a szerzőnek fia megfoszthatná az őt megillető anyagi haszontól, ha a közlött cikksorozatért még járó díjat is Dr. Kardos Samu venné fel: én Miklós Andor szerkesztő úr megbízásából azt az újabb ajánlatot tettem Görgey István úrnak, hogy *Az Est* szerkesztősége a közlött cikksorozatért (a Dr. Kardos Samunak előlegezett kétszázötven koronán fölül) még járó 520 (ötszázhusz) koronát a jelenleg az Angyalföldi m[agyar] kir[ályi] Elmeógyógyintézetben elhelyezett Görgey Kornél³⁴ szabályszerű tápdíja fedezésére, az Angyalföldi m[agyar] kir[ályi] Állami Elmeógyógyintézet pénztári hivatalának fogja kifizetni.

³³ Kmety bírálata angolul és németül is megjelent. KMETY 1853a.; KMETY 1853b. Magyar fordítása: KMETY 1861.

³⁴ Görgey Kornél (1855–1933), Görgei Artúr fia. A forrásokból nem állapítható meg, hogy pontosan mikor került az elmeógyógyintézetbe.

De Görgey István úr ezt az ajánlatot sem akarta elfogadni.³⁵

A Szerkesztőség ezt nem fogadta el, 1911. március

4.

Adorján Andor levele Görgey István közjegyzőhöz, Budapest, 1911. március 21.³⁶

Mélyen tisztelt közjegyző úr,

Néhány napig nem voltam Pesten, – a feleségemért kellett utaznom, aki – mint tudni tetszik – két hónapon át Párizsban időzött szülőinél.

Most, hogy hazajöttem, szeretném végleg befejezni az Ön között és *Az Est* között még mindig elintézetlen ügyet. Miklós Andor úr alig várja, hogy azt a bizonyos 520 koronát Görgey Kornél nevére végre deponálja, de mielőtt ez a kis formalitás elintéződven, szüksége van közjegyző úrtól egy nyilatkozatra, amelyben kifejezetten benne van, hogy Öntől, mint a kézirat jog szerinti tulajdonosától, Görgey Arturné emlékiratainak közlési és kiadási jogát hétszázhetven koronán megvásárolta.

Erre szüksége van már csak azért is, mert hiszen ő elszámolással tartozik *Az Est lapkiadó részvénytársaság*-nak.

Nagyon kérem közjegyző urat, hogy e nyilatkozatot lehetőleg forduló postával beküldeni kegyeskedjék, mert Miklós úrnak és nekem egyaránt kellemetlen tudat az, hogy ilyen hosszú ideig maradjon függőben ez ügyünk, amelynek elintézése pedig alig pár száz korona kérdése.

Mi a legünnepélyesebben megígérjük Közjegyző Úrnak, és ezennel íme írásban is kijelentem, hogy e megvásárlandó joggal semmi abusust elkövetni nem fogunk, a mémoire-ok ügyét a Tábornok – Isten adná: minél hosszabb – életében hánytorgatni nem fogjuk. Úgy vélem, nem adunk okot rá, hogy közjegyző úr szavaink komolyságában és hihetőségében kétkedjék, s így teljes bizalomra számítunk, amelyre méltatlanok bizonyára nem leszünk soha!

Mellékelten küldöm a másolatját ama jelentésnek, amelyet Közjegyző Úr nálam látott, s amely másolatot tőlem kívánni tetszett.

³⁵ Ezután a kéziratban még a következő kihúzott bekezdés található: „Ezt az ajánlatot Görgey István úr gondnoki minőségében elfogadta s egyúttal minden, ezen befejezett ügyből kifolyólag támasztható követeléstől »Az Est« szerkesztősége irányában elállott – miután időközben az eredeti emlékirat is Görgey Albert tudósítása szerint az ő kezéhez visszakérült.”

³⁶ Eredeti sk. tisztázat.

Amint méltóztatik látni: urai maradtunk ígéretünknek, és bár az illető úrtól kaptunk új adatokat, ismeretleneket, Görgey Artúr felől, mégis minden ilyen irányú közlés elől mereven elzárkózunk.

Roppant érdekes dolgot tudtam meg, amelyről alkalmasint közjegyző úr szívesen hallana bővebben is. K[ardos] doktor debreceni ügyvéd a Görgeyné memoirjait közlés végett felajánlotta egy előkelő fővárosi könyvkiadó cégnek, és erre nézve tárgyalások folytak.

Nagyon kérném még Nagyságotat arra is, hogy művének, amelyet megvásároltam, első kötetjébe³⁷ néhány szavas dedikációt beírni kegyeskedjék. Általa számomra még becsesebbé válik a könyv, – igazi ereklényévé, kedves emlékké azokból a napokból, amikor szerencsés lehettem Közjegyző Úr ral ismételtlen beszélhetni.

Legalázatosabb híve és tisztelője

B[uda]p[est], 1911. márc[ius] 21.

Adorján Andor

[A levél 2. oldalán Görgey István tollal és írónnal írott feljegyzése:]

Febr[uár] 17. Tiltakoztam

A[dorján] A[ndor] úr előtt okmányilag igazoltam, hogy egyedül énnekem van jogom a közlési és kiadási jogot másra átruházni.

Dr. K[ardos] S[amu]nak G[örgey] Albertnek adott eredeti reverzálisával bebizonyítottam, hogy ő magát kötelezte, a magam és G[örgey] A[lbert] engedélye nélkül [...] ³⁸

Az Est megvásárolta pénzen anélkül, hogy Dr. K[ardos] S[amu] jogosultságát m[eg] kérdezte és róla meggyőződött volna.

5.

Görgey István közjegyző levele Adorján Andorhoz, Budapest, 1911. március 21. után ³⁹

Budapest, 1911. márt.

Igen tisztelt Uram!

Miklós Andor úr személyes találkozásunk végén megígérte, hogy a neki átadott levelemet és benne lényegét, Dr. Kardos Samu reversálisát – melyben magát kötelezte

³⁷ GÖRGEY 1885–1888. I–III.

³⁸ A szöveg megszakad.

³⁹ Gépelt másolat.

az én előzetes engedélyem és Albert öcsémé nélkül a Görgeyné naplójából, illetve emlékiratából semmit sem adni át a nyilvánosságnak – másnap *Az Est*-ben kiadni;

a letiltásom következtében a jogosulatlan Dr. Kardosnak semmi esetre ki nem adandó hátralévő díjat Miklós úr rendelkezésemre bocsátotta és miután én személyesen azt el nem fogadhattam, éppen Önnek módívt indítványára a Budapest Angyalföldi m[agyar] kir[ályi] Áll[ami] Elmegyógyintézetben elhelyezett Görgey Kornél szabályszerű tápdíja részbeni fődözésére az intézet pénztárhivatalának ígérte beküldeni, mint olyan emlékirat közléséért járó díjat, melyet szerző (anya) a fia számára írt meg, hogy neki anyagi haszna legyen belőle.

Tudtomra eddig egyik ígérete sincs teljesítve!

Most – Önnek e hó 21-i levele szerint – Miklós Andor úr annak fejében, hogy 520 koronát G[örgey] Kornél javára a fönt említett módon deponálja: tőlem oly nyilatkozatot kíván (a lapkiadó r[észvény]társasággal elszámolhatás végett) „tőlem mint a kézirat jog szerinti tulajdonosától, melyben kifejezetten benne legyen, hogy (*Az Est*) Görgeyné emlékiratainak közlési és (nyilván jövőben is és más alakban) kiadási jogát én tőlem 770 koronán megvásárolta.”

Hát ezt a nyilatkozatot én meg nem adhatom. Mert nem igaz, a múltra nézve. És mert nem szándékom az eladás - jövődöbeli kiadhatás végett.

Én abba, ami tetteleg [történt], sem előzetesen, sem utólag bele nem egyeztem. Én csak kénytelen voltam az tűrni, amit tiltakozással meg nem akadályozhattam – nem állván rendelkezésemre oly gyakorlati eszköz, mellyel hosszas per nélkül, és bírói ítélet előtt, tehát rögtön beszüntessem a további közlést. És abból sem következtethető az utólagos beleegyezésem, hogy a szerkesztőség ígéretét miszerint a még járó díjat ő beteg Kornél öcsém számára a B[uda]p[esti] Angyalföldi elmegyógyintézetnek küldi meg, én mint gondnoka, vissza nem utasíthatván, elfogadtam. És hogy Önnel nem hadilábon tárgyaltam ezt is csak saját rokonszenves egyéniségének tessék tulajdonítani.

Az Est cikksorozata Görgeyné emlékiratából jogtalan volt és az is marad. Kiadási joga pedig hozzá nincs.

Ha a Miklós Andor úrral személyesen történt megállapodásomtól ő megugrik, akkor a letiltott 520 korona fizetetlen díj marad egyelőre letétben a szerkesztőségnél.

Igenis! Érdekes és tanulságos a tény, hogy az az előkelő fővárosi kiadó cég a Dr. Kardos ajánlatát el nem fogadta. Nyilván jogosultsága bizonyítékait követelte. – És mert ezzel Kardos nem szolgálhatott: fordult *Az Est*-hez, ahol ezt az igazolást nem követelték.

A Miklós Andor úrral Ön jelenlétében történt megállapodás értelmében végezhetünk.

Kiváló tisztelettel

Görgey István sk.

6.

**Adorján Andor levele Görgey István közjegyzőhöz,
Budapest, 1911. március 21. után⁴⁰**

Igen tisztelt Közjegyző Úr,

Ami ez ideig csak homályos sejtésem volt, azt legutóbbi beigazolva látom. Van valaki a háttérben (sőt azt is tudom, hogy ki) aki Önt állandóan ellenünk izgatja, és ellenünk befolyásolja. Képzelterti, Közjegyző Úr, hogy *Az Est* legkisebb gondja is nagyobb, mint az, hogy az illető úr⁴¹ apró chicanériáit⁴² komolyan vegye. Ha Ön jobb, igazabb és értékesebb barátot vél bírni abban az urban, mint a mi lapunkban: akkor mi egyáltalán nem teszünk semmit, hogy Önt e véleményében egyetlen pillanatig is megingassuk.

Itt e pillanatban csak két dolgot kívánok megjegyezni: hogy sem Miklós, sem én az ígéretünket meg nem szegtük, s az Ön b[ecses] nyilatkozatát igenis közöltük lapunkban, még pedig az Ön látogatását követő napon. Közöltük a nyilatkozatot szóról szóra, változtatás és kommentár nélkül. desavouiroztuk⁴³ önmagunkat, csak azért, hogy Önnek kedvében járjunk. Arról, hogy nyilatkozata pontosan, teljes terjedelemben megjelent. Közjegyző Úr saját szemével meggyőződhetik, ha bármely nap délelőttjén szerkesztőségünkbe felfárad. Tanácsadója, illetve befolyásolója részéről Közjegyző Urat valóban megillette volna a figyelemnek az az igen kicsiny hányada, hogy Önt a nyilatkozat megjelenésére figyelmessé teszi.

De Közjegyző Úr ezen kívül még egy másik igen szigorú ítéletet olvas a fejünkre. Azt, hogy az a bizonyos könyvkiadó óvatosabb volt, mint *Az Est* Kardos doktorral szemben. Ez a véleménye azonban teljesen téves. Téves azért, mert a könyvkiadó azzal utasította vissza Kardos urat, hogy a memoire-ok *Az Est* -ben való közlésük után teljesen értéktelenek reá nézve. *Az Est*-ből 200.000 ember olvasta Görgey Arturné emlékiratait naponként, könyvnek ekkora publicitása pedig nem lesz Magyarországon soha. Könyv alakban kiadni tehát dőreség lenne, amelyet ő meg nem kockáztat. Ezért tagadta meg a kiadást az illető cég, nem pedig azért, mert Kardostól a tulajdonjogának bebizonyítását és igazolását kívánta volna. Tessék elhinni nekem: a bizalmatlanság egyedül a rosszhiszeműek, a fortélyosok sajátja, tőlünk pedig oly távol volt a rosszhiszeműség – és legyen is mindig – hogy valóban nem léphetünk fel székepszissel, amikor valaki, mint előkelő nagyúr és író köszönt be hozzánk.

⁴⁰ Eredeti sk. tisztázat.

⁴¹ Nem tudjuk, kire utal Adorján.

⁴² Cselszövéseit.

⁴³ Meghazudtoltuk.

Meg kívánom jegyezni még: mi Kardos úrtól a dolgok közlési és kiadási jogát vásároltuk meg, s amikor – ezer örömmel – Közjegyző Úrral tárgyalunk tovább, a nolens-volens⁴⁴ való beletörődését kérelmezve, így is értelmeztük a további tárgyalásokat. *Az Est*-től távol van, hogy könyv alakban megjelentesse azt, amit idáig már ingyen 200.000 ember kezébe nyomott. Hiszen ez hallatlan esztelenség lenne! A memoire-oknak könyv, vagy forrás értéke – Aubouine Marie⁴⁵ írásáról szólva – ezúttal abszolúte nincsen, mert hiszen ami abban im preuno⁴⁶, azt már közöltük mi, ami pedig történelem, az le van rakva azon, a Görgey Artur⁴⁷ és az Anatole Wacquant szélteben ismert könyveiben.⁴⁸ Tehát? Könyv alakban most megjelentetni ezt az írást újra nettó ostobaság lenne. Amelyet mi nem szándékozunk elkövetni. Itt csak arról van szó, hogy *Az Est* a szokottnál nagyobb honoráriumot utal ki (egy megállapodása értelmében) és a lap felelős szerkesztője most, e honorárium ellenében egy olyan jogot kíván megszerezni, amellyel élni sohasem akar ugyan, de amely mintegy megmagyarázza, miért terhelte meg azzal az összeggel a gondjára bízott lap büdzséjét?

Mi nem kérjük Öntől a memoire-ok kéziratját. Mi csak egy fiktív dolgot kérünk Öntől, amellyel élnünk azonban annál nagyobb esztelenség lenne, mert nincs józan eszű kiadó, aki az emlékiratokat *Az Est* publicitása után, közreadni vállalkoznék.

Csak ezeket kívántam megjegyezni, minthogy úgy látom, hogy Közjegyző Úrral rendszeresen, konokul és szívósan mást hitetnek el, mint ami a mi valóságos és tiszta intenciónk.

Igen kérném, méltóztassék becses művének általam elküldött, s Ön által visszatartott I. kötetjét hozzám eljuttatni.

Mély tisztelettel, alázatos szolgálja

Adorján Andor

⁴⁴ Nem akarva – akarva.

⁴⁵ Helyesen: Adèle.

⁴⁶ Elsődleges.

⁴⁷ GÖRGEY 1911. I–II. Az eredeti német kiadás 1852-ben, Lipcsén jelent meg.

⁴⁸ Ferdinand Strobl von Ravelsberg álnéven írt kötete: WACQUANT 1900. A kötet második kiadása már a szerző eredeti nevének jelent meg.

7.

Görgey István feljegyzése, [Budapest, 1911. április 3. előtt]⁴⁹

Először is: Dr. Kardos reversálisa – nyilatkozatom – nem jelent meg a másnapi „Est”-ben.⁵⁰ Én legalább nem bírtam ráakadni. Ha mégis megjelent volna, kérem, küldje meg postán.

2-szor a finalizálás végett tőlem kívánt nyilatkozatot én meg nem adhatom – mert nem lenne igaz.

Igaz lenne – s az elszámoláshoz is nézetem szerint elegendő a következő:

Tiltakoztam

Bebizonyítottam, hogy egyedül nekem van jogom a közlés és kiadás jogát másra átruházni, és hogy:

Dr. K[ardos] Samunak G[örgey] Albert úr kezéhez Toporcon 1910. aug[usztus] 20. kiállított reversálisában magát kötelezte a magam és G[örgey] Albert úr előzetes beleegyezése nélkül a nyilvánosságnak mit sem adni át, hogy tehát Dr. K[ardos] Samutól *Az Est* szerkesztősége pénzen oly emlékiratot vásárolt meg közlés végett, melynek kiadási jogát neki eladni Dr. K[ardos] Samunak nem volt joga – minthogy az én előzetes beleegyezésemet, de a G[örgey] Albert úrét is – igazolni nem bírta.

Én *Az Est* közlésébe utólag sem egyeztem belé – de kénytelen voltam azt végig azért tűrni, mert per nélkül bírói ítélet előtt, tehát rögtön beszüntetni azt – gyakorlati eszköz nem állt rendelkezésemre.

De, minthogy a jogosultságomról meggyőzött szerkesztőség tiltakozásomat a Dr. K[ardos] Samunak illetéktelenül ki nem adható díjra nézve elfogadta: annak fejében, hogy az eddig történt közlés miatti minden törvényes lépéstől elállok: az e közléséért még járó díjat, 770 koronát rendelkezésemre bocsátotta.⁵¹

Én erre az összeget a M[agyar] Írók Segélyegylete (Budapesten) számára akartam kiutaltványozni.

De mert a közlött G[örgey]né emlékirata szerzője azt fia G[örgey] Kornél javára és hasznára írta: a szerkesztőség azt tanácsolta és nekem egyszersmind ígérte, hogy ő azt a Budapest Angyalföldi m[agyar] kir[ályi] Állami Elmegyógyintézetben elhelyezett G[örgey] Kornél szabályszerű tápdíja s egyéb szükségei részbeni fedezésére közvetlenül ezen állami intézet pénztári hivatalnak fogja megküldeni.

Mely ajánlatot én azon minőségemben, mint G[örgey] Kornél gyámhatóságilag ki-rendelt gondnoka vissza nem utasíthattam, tehát elfogadtam.

⁴⁹ Görgey István sk. fogalmazványa.

⁵⁰ Valójában megjelent az 1912. március 12-i, 61. számban az 5. oldalon.

⁵¹ Ebből és a következő iratból kitűnik, hogy Görgey Istvánnak sikerült *Az Est* szerkesztőségétől a Kardos Samunak már kifizetett összeget is Görgey Kornél számára kifizettetnie.

8.

**Görgey István közjegyző levele *Az Est* szerkesztőségéhez,
Budapest, 1911. április 3.⁵²**

Az Est tek[intetes] szerkesztőségének

Kelt, 1911. ápril 3.
Budapesten

Az Est a Görgeyné naplója cím alatt 1911. febr[uár] 11-én megkezdett cikksorozatot jogosult tiltakozásom dacára végig folytatta, s én kénytelen voltam azt tűrni, nem állván rendelkezésemre oly gyakorlatias eszköz, mellyel per nélkül és bírói ítélet előtt, tehát rögtön a közlés folytatását megakadályozhattam volna; fönnmaradt azonban jogom utólagos kárpótlásért a bírósághoz fordulni.

Ily helyzetben *Az Est* szerkesztősége miután a f[olyó] é[v] márc[ius] 12-i 61. számában eredeti után közölt „térítvényből” nemcsak arról meggyőződött, hogy a neki a fönt írt cikksorozathoz az anyagot szolgáltató Dr. Kardos Samu ezt cselekedni, s érette önmagának anyagi hasznot kikötni semmiféle joggal nem bírt, sőt mi több, sajátkezü kötelezése ellenére mások bizalmával való visszaélést követett el. – és miután a szerkesztőség azt is megtudta, hogy az általa kivonatilag közölt emlékirat szerzője ezt a kéziratát fiának Görgey Kornélnak hagyta örökségül azzal az anyai szándékkal, hogy ez valamikor anyagi hasznát láthassa, és hogy következképpen Dr. K[ardos] S[amu] ezen elkövetett visszaélésével az emlékiró anyának nevezett fiát akarta kifosztani és tényleg őtet fosztaná meg az önmaga javára kikötött díj erejéig, ha ezen díjnak én általam letiltott hátralévő részei is Dr. K[ardos] Samunak fizetnének ki.

Az Est szerkesztősége szíves volt a kikötött díjból a jóhiszemben Dr. K[ardos] Samunak előlegezett 250 koronán túl még hátralévő 520 koronát nekem, mint a Budapest – Angyalföldi m[agyar] kir[ályi] állami elmeógyógyintézetben elhelyezett Görgey Kornél gyámhatóságilag kirendelt gondnokának bocsátani rendelkezésemre – alábbi nyilatkozatom ellenében.

Ezt az ajánlatot én gondnoki minőségemben vissza nem utasíthattam.

Midőn tehát azt gondnokoltam javára ezennel elfogadom; ennek ellenében a sokszor emlegetett sógorasszonyomnak, fia számára készült, ez által Nagy Miklósnak a *Vasárnapi Újság* volt szerkesztőjének eladott általam utóbbtól saját pénzemen visszavásárolt, emlékezeti följegyzéseiből készült kivonat alapján *Az Est*-ben „Görgeyné naplója, illetve emlékirata” cím alatt f[olyó] é[v] február-március hónapokban megjelent cikksorozatnak ellenemre megtörtént közlése és kiadása jogát most utólag

⁵² Gépelt másolat, Görgey István sk. aláírásával.

– még pedig úgy is, mint a nevezett forrásnak személyes tulajdonosa – *Az Est* szerkesztőségére átruházom és csakhogy ezt az egész ügyet *Az Est*-tel végleg befejezhessem, az általa a díjból Dr. Kardos Samunak előlegezett kettőszázötven korona iránti igényről – de csak *Az Est* irányában lemondok és midőn a díjból hátralévő öt-százhusz koronát ezennel nyugtatványozom, ezen ügyet *Az Est* irányában végleg elintéztnek nyilvánítom.

Kelt Budapesten, 1911. ápril 3.

Id. Görgey István
mint elmebeteg G[örgey] Kornél
gyámhatós[ágilag] kirend[el] gondnoka

9.

Adorján Andor levele Görgey István közjegyzőhöz, [Budapest, 1911. április 3. után]⁵³

Mélyen tisztelt Uram,

Amennyiben lehetséges, lenne Önnek, szépen kérném, kegyeskedjék már ma fel-fáradni hozzánk *Az Est*-hez. A vígszínházi főpróbát ti. holnapra tették át, s így ma egész délelőtt itt leszek a szerkesztőségben. Ha ½ tizenkettőkor nálunk köszönhetném (Miksa utca 8.) mindent elintézhethetnénk.

Alázatos szolgálója

Adorján

10.

Adorján Andor levele Görgey István közjegyzőhöz, Budapest, 1911. április 26.⁵⁴

Igen tisztelt Uram,

Végre oly szerencsés vagyok, hogy Önt felgyógyulásomról értesíthetem. Ennek megfelelően péntek délután négy és öt óra között tiszteletemet fogom tenni önnél, hogy valahára befejezzük az odíózus és régóta húzódó ügyet.

Tisztelő híve és szolgálója

B[uda]p[est], ápr[ilis] 26. 1911.

Adorján Andor

⁵³ Eredeti sk. tisztázat.

⁵⁴ Eredeti sk tisztázat.

11.

**Adorján Andor levele Görgey István közjegyzőhöz,
Budapest, 1911. május 10.⁵⁵**

Mélyen tisztelt Közjegyző Úr,

Végtelenül sajnálom, hogy éppen, amikor Ön felfáradt hozzám, és látogatásával tisztelt meg, nem voltam itthon. Az utóbbi napokban rettenetesen el voltam foglalva, el annyira, hogy még olvasnom se igen maradt időm. Mégis közben elolvastam két rám nézve igen érdekes munkát: A honvéd köztüzér és Hegyesi Márton⁵⁶ könyvét a 3. zászlóaljról.⁵⁷

Rövidesen tiszteletemet teszem majd közjegyző úrnál, addig is bátor vagyok a meg-egyezésünkről szóló irat kívánt másolatját elküldeni.

Közjegyző úrnak mély tisztelettel vagyok alázatos híves és szolgálja.

B[uda]p[est], 1911. május 10-én

Adorján Andor

Bibliográfia

ADORJÁN 1912.	ADORJÁN Andor: Följegyzések. <i>Magyar Figyelő</i> , 2. (1912) I. kötet, 271–276.
ADORJÁN 1912.	ADORJÁN Andor: <i>Nagy katonák. Hannibál, Hunyadi János, Wallenstein Albert, Nelson Horace, Bernadotte János, Wellington herceg, Hoche Lázár, Blücher Gerhard, Szuwarov Vaszilyevics, Klapka György, Garibaldi, Moltke Helmuth, Görgey Arthur. Karrierek</i> Kiadóhivatala, Budapest, 1912.
GÖRGEI 2018.	GÖRGEI Artúr válogatott írásai. <i>Értekezések, vitairatok, cikkek, interjúk 1848–1915</i> . Válogatta és sajtó alá rendezte HERMANN Róbert. Az idegen nyelvű szövegeket fordította HERMANN Róbert, KATONA Tamás és RIEDEL Miklós. A térképeket készítette NAGY Béla. Zrínyi, Budapest, 2018.
GÖRGEY 1885–1888. I–III.	GÖRGEY István: <i>1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata. Tanulmányok és történelmi kritika</i> . I–III. kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1885–1888.

⁵⁵ Eredeti sk. tisztázat.

⁵⁶ Hegyesi/Hegyessy Márton (1846–1907) ügyvéd, újságíró, történész, publicista, politikus, országgyűlési képviselő.

⁵⁷ Sz[ABÓ] 1875.; HEGYESI 1898.

- GÖRGEY 1909. [1910.] GÖRGEY ALBERT: *A toporci és görgői Görgey nemzetség és a svábóci és tótfalvi Sváby nemzetség történetéből*. II. javított és bővített kiadás. Szepesi Lapok, Igló, 1909. [1910.]
- GÖRGEY 1911. I–II. GÖRGEY ARTHUR: *Életem és működésem Magyarországon az 1848. és 1849. években*. Fordította németből GÖRGEY ISTVÁN. I–II. kötet. Franklin Társulat, Budapest, 1911.
- GÖRGEY 1916. GÖRGEY ISTVÁN: *Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1916.
- HEGYESI 1898. HEGYESI MÁRTON: *Az 1848–49-iki harmadik honvédszászlóalj története*. Franklin-Társulat, Budapest, 1898.
- HERMANN 2018. HERMANN RÓBERT: A tábornok neje – Görgei Artúr felesége, Adèle Aubouin. *Aetas*, 2018/3. 69–101.
- HORVÁTH 1865. II. HORVÁTH MIHÁLY: *Magyarország függetlenségi harczának története 1848 és 1849-ben*. II. kötet. Puky Miklós, Genf, 1865.¹
- KARDOS 1905. II. KARDOS SAMU: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái*. II. kötet. Budapest, 1905.
- KMETY 1853a. *Arthur Görgey's Leben und Wirken in Ungarn. Beurtheilt von Georg Kmety*. Otto Wigand, London, 1853.
- KMETY 1853b. GEORGE KMETY: *A Refutation of Some of the Principal Mistatements in Görgei's „Life and Actions in Hungary in the Years 1848 and 1849” with Critical Remarks on his Character as a Military Leader*. London, [1853.]
- KMETY 1861. *Mein Leben und Wirken in Ungarn. Írta Görgei Arthur. Megbírálva Kmety György egykori magyar tábornok által*. Ford. H[USZÁR] I[mre]. Lauffer és Stolp, Pest, 1861.
- SZ[ABÓ] 1875. SZ[ABÓ] GY[ÖRGY]: *Egy Honvéd-köztüzér élete 1848/9-ben*. Franklin-Társulat, Budapest, 1875.
- TÜSKÉS 2023. TÜSKÉS ANNA: „...nekem Franciaország... a sorsom és végzetem” Adorján Andor élete és munkássága: Válogatott levelek. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2023.
- WACQUANT 1900. WACQUANT, ANATOLE: *Die ungarische Donau-Armee 1848/49*. Wien und Leipzig, 1900.¹

RÓBERT HERMANN

THE PUBLICATION OF ADÉLE AUBOINE-GÖRGEI'S MEMOIR –
WHEN IMPROPRIETY WAS PROPER

(Abstract)

The study reviews the complicated history of the memoir written by Artúr Görgei's wife, the Alsace-born Adèle Aubouin. At the end of her life, she dictated her memoir to her son Kornél. The manuscript of the memoir was 914 pages long, but pages 661–910 were destroyed by their daughter Berta Görgey following her mother's death. Kornél put the manuscript up for sale after his mother's death, selling it to Miklós Nagy, the editor of the newspaper named *Vasárnapi Ujság*, in 1904. Wanting to recoup his investment, Miklós Nagy contacted István Görgey through Pál Gyulai and asked him if he was interested in buying back the manuscript. István subsequently accepted Nagy's offer, which was how the manuscript ended up in his possession.

István in turn passed it on to his nephew Albert Görgey, who lent it to Samu Kardos, a lawyer and amateur historian in Debrecen. Despite Kardos' written assurance not to publish any part of the manuscript without permission from István and Albert Görgey, he nonetheless reproduced in sixteen installments an abridged translation in the pages of the daily *Az Est*. The story of the manuscript reached its denouement when István Görgey sold the publishing rights to *Az Est*, which remitted the remaining sum of Samu Kardos' honorarium to the mental hospital in Lipótmező in Budapest, where the general's son Kornél Görgey was being treated.

The original manuscript has vanished since then, which means that historians have Samu Kardos' unauthorized publication to thank for contributing to our better understanding of Aubouin-Görgei's personality and fate.

RÓBERT HERMANN

HERAUSGABE DER MEMOIREN VON ADÉLE AUBOINE,
DER FRAU VON ARTÚR GÖRGEI – ODER: INKORREKTHEIT IST
MANCHMAL NÜTZLICH

(Resümee)

In diesem Beitrag wird die verwickelte Geschichte der Memoiren der im Elsass geborenen Adèle Aubouin, Gattin Artúr Görgeis, (*General und Politiker während der Revolution 1848 – Anm. Übers.*) behandelt. Am Ende ihres Lebens diktierte Frau Görgei ihre Erinnerungen ihrem Sohn Kornél. Das Manuskript der Memoiren machte einen Umfang von 914 Seiten aus, die Seiten von 661 bis 910 vernichtete jedoch die Tochter Berta Görgey nach dem Tod ihrer Mutter. Danach vermarktete Kornél das Manuskript, verkaufte es 1904 dem Redakteur Miklós Nagy von der Sonntagszeitung *Vasárnapi Ujság*. Er wollte 1905 sein Geld wiederhaben und suchte mithilfe von Pál Gyulai (*Literaturhistoriker und Kritiker – Anm. Übers.*) den Bruder des Generals, István Görgey, mit der Frage auf, ob er das Manuskript zurückkaufen wolle. Er ging auf das Angebot ein, so geriet das Manuskript in seinen Besitz.

István Görgey gab die Erinnerungen seinem Neffen Albert Görgey weiter, von dem sie wiederum der Debrecener Anwalt Samu Kardos, ein Laien-Geschichtsschreiber, ausgeliehen bekam. Obwohl Kardos schriftlich bekräftigte, ohne Zustimmung von István und Albert Görgey nichts vom Manuskript preiszugeben, veröffentlichte er 1911 auf den Spalten der Tageszeitung *Az Est (Der Abend)* eine auszugsweise Übersetzung der Arbeit in 16 Folgen. Die Geschichte endete dann damit, dass István Görgey dem Blatt *Az Est* das Recht auf Publikation verkaufte, und die Zeitung den Rest des Betrages, der Samu Kardos als Honorar zustand, für die Therapie des Sohnes des Generals, Kornél Görgey überwies, der in der Budapester Nervenanstalt Lipótmező behandelt wurde.

Vom Originalmanuskript fehlt seitdem jede Spur, daher können die Historiker Samu Kardos für das inkorrekte Vorgehen nur dankbar sein, denn ohne seine Veröffentlichung wüssten wir heute viel weniger über die Persönlichkeit und das Schicksal von Frau Görgei.

VÁRMEGYEI INTÉZMÉNYEINK ÉS VÁRMEGYERENDEZÉSEINK A KIEGYEZÉSTŐL A TANÁCSRENDSZER BEVEZETÉSÉIG

A közigazgatás-történet iránti érdeklődés jelentősen megnőtt napjainkra, főleg amiatt, hogy 2022 júliusa óta a fővárosi és a vármegyei kormányhivatalok élén már nem kormány megbízottak, hanem főispánok állnak,¹ továbbá 2023 januárjától – az Alaptörvény tizenegyedik módosítása nyomán – megyék helyett ismét vármegyéink vannak.² Témaválasztásunkat elsősorban a közelmúlt fejleményei határozták meg: áttekintő céllal készített, vázlatszerűen összefoglaló írásunk első részében a történelmi vármegye szervezetét, a másodikban a megyerendezéseinket mutatjuk be, a hangsúlyt – az Intézetünkben folyó kutatások időbeli keretére is figyelemmel – jellemzően a polgári korszak viszonyaira helyezve.

A történelmi vármegye szervezete

Mindenekelőtt ki kell térnünk arra, hogy a „történelmi vármegye” fogalma³ mi mindezt foglal magába. Az úgynevezett királyi vármegye a XI. és a XII. században létezett, az országot behálózó királyi várbirtokok *igazgatásának* volt a területi egysége. Ez a rendszer azonban a várbirtokok eladományozása miatt a XIII. század első felében bomlásnak indult, a kisbirtokos katonaréteg (servientes regis), azaz a kialakuló köznemesség már hiába várt védelmet a nagybirtokosok hatalmaskodásai ellen a királytól. Ezért a nemesek vármegyénként összefogtak, támogatásul saját vitás ügyeikben a királytól bíráskodási jogot kaptak – miként ennek első írásos emléke, az 1232. évi kehidai oklevél bizonyítja.⁴ Létrejött tehát a nemesi vármegye, melynek az *ön-*

¹ 2022: XXIV. tv., 213. §.

² Atv. XI. m., 4. cikk.

³ ECKHART 2000. 103–108., 222–223.; BÁN 1989. I. 255.; BÁN 1989. II. 53–54., 94., 110–111.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 55., 113–114., 346.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 54., 56., 74–75. Az utóbb említett munka könnyebben hozzáférhető 2009-es kiadása *A fasizmus előretörése az állami életben és A közigazgatás fejlődése a népi demokratikus korszakban* fejezeteket már nem tartalmazza, ezért a korábbi kiadást használtuk fel összefoglalásunkban.

⁴ ZSOLDOS 2018.

kormányzat már lényegi eleme. Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy mivel a török uralom idején a vármegyei hatóságok elmenekültek, több községnek rendszetre és védelemre alakult közös szervezeteként kialakult a parasztvármegye⁵ – ez azonban a vármegye intézményfejlődésének nem szerves része. Írásunk fejezetcímei már a kiegyezés (1867) utáni, az igazgatás és az önkormányzat kényes erőviszonyán nyugvó polgári vármegye szervezetét tükrözik, a címek alatt azonban feltüntetjük a régebbi korokra visszavezethető előzményeket is. Csak a legfontosabb szervekkel és tisztségekkel foglalkozunk, a megyerendezésekről pedig írásunk második részében olvashatunk.

A törvényhatósági bizottság

A vármegyei közgyűlés (*congregatio generalis*) a nemesi vármegye időszakában alakult ki, azon minden nemes megjelenhetett és szavazhatott is. A XVI. századra már kiforrott hatásköre volt: itt olvasták fel a kormányhatóságoktól érkező rendeleteket, illetve helyi érvényű jogszabályokat – statútumokat – alkotott. Ezenkívül vármegyei tisztségviselőket és országgyűlési követeket választott, az utóbbiaknak utasítást is adott. Kivetette a vármegyei szükségletek fedezésére a háziadót, kirotta az állami adót, valamint a vármegyébe költöző nemesek armálisainak (nemesi leveleinek) kihirdetésére szintén itt került sor.

A dualizmus idejétől a vármegye képviselői szervét – közgyűlését – törvényhatósági bizottságnak hívták, és felerészben virilis – azaz a legtöbb adót fizető –, felerészben választott tagokból állt. A virilisek az adófizetés sorrendjében összeállított lista alapján kerültek be (nyers virilizmus).

A Horthy-korszakban, 1929-ben⁶ a törvényhatósági bizottságok összetételét oly módon reformálták meg, hogy abban kétötöd részben virilis, kétötöd részben választott tagok, egyötöd részben pedig az érdekképviselők, a vallásfelekezetek képviselői

⁵ SZAKÁLY 1969.

⁶ 1929: XXX. tc., 1. §–6. §. A törvénycikk országgyűlési anyagai: Törvényjavaslat a közigazgatás rendezéséről. *Kh. Ir.* 1927. XII. 11–48. Indokolás a „közigazgatás rendezéséről” szóló törvényjavaslathoz. Uo. 49–141. A képviselőház közigazgatási bizottságának jelentése a „közigazgatás rendezéséről” szóló 592. számú törvényjavaslat tárgyában. *Kh. Ir.* 1927. XV. 399–421. Hegymegi-Kiss Pál különvéleménye. Uo. 422. Törvényjavaslat a közigazgatás rendezéséről. (A képviselőház közigazgatási bizottságának szövegezése szerint.) Uo. 423–471. Törvényjavaslat a közigazgatás rendezéséről. (A képviselőház által elfogadott szöveg.) *Fh. Ir.* 1927. IX. 400–450. A felsőház közigazgatási, valamint közjogi és törvénykezési bizottságának együttes jelentése a közigazgatás rendezéséről szóló 286. számú törvényjavaslat tárgyában. *Fh. Ir.* 1927. X. 92–114. A „közigazgatás rendezéséről” szóló törvényjavaslatnak a felsőház közigazgatási, valamint közjogi és törvénykezési együttes bizottsága által módosított szövege. Uo. 115–166.

lői, a törvényhatóság vezető hivatalnokai, illetve örökös tagok kaptak helyet. Ekkortól virilis tagokat a virilisek önmaguk közül választottak (választásos virilizmus).⁷

A kisgyűlés

A török háborúk idején alakult ki az a gyakorlat, hogy a kisebb területeken lakó nemesek részgyűlést (*particularis congregatio*) tartottak. A török kiűzése után ezek a vármegyei tisztikar értekezleteivé alakultak át. Mivel a vármegyei közgyűlést évente rendszerint kétszer hívták össze, kisgyűlést tartottak a közbeeső időben. Az itt hozott határozatokat azonban a legközelebbi közgyűlésnek jóvá kellett hagynia, illetve a kisgyűlés a közgyűlés határozatait sem módosíthatta.

1929-ben a kisgyűlést a vármegyékben ismét felállították,⁸ ez 16–24, részben hivatali, részben választott tagból állt. A törvényhatósági bizottság létszáma ugyanis a vármegye lakosainak számához igazodott, így 150 és 450 fő között mozgott, ami nem segítette a döntéshozási folyamatot.⁹

A közigazgatási bizottság

A kiegyezés utáni években egyes szakigazgatási ágazatokat a vármegyéktől elvettek, azok a kormány irányítása alá kerültek. Az új kormánysszervek területi beosztása általában a vármegyékhez igazodott, ilyenek voltak például az adófelügyelőségek, a tanfelügyelők vagy az államépítészeti hivatalok. E döntéseknek az volt az oka, hogy nem bíztak a vármegyék közigazgatási tevékenységének szakszerűségében és hatékonyságában, továbbá a központi célkitűzések elszabotálásától is tartottak.

1876-ban vármegyénként életre hívták a közigazgatási bizottságokat,¹⁰ melyeknek az önkormányzati és az állami közigazgatás összehangolása és a különböző szak-

⁷ ECKHART 2000. 112–113., 223.; BÁN 1989. II. 207–208.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 116., 177–178., 346–347., 527–528.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 56., 74., 122–123.

⁸ 1929: XXX. tc., 34. § és 35. §.

⁹ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 178., 528.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 56., 74., 168–169.

¹⁰ 1876: VI. tc. Országgyűlési anyagai: Törvényjavaslat a közigazgatási bizottságról. *Kh. Ir.* 1875. I. 306–325. A képviselőház közigazgatási bizottságának jelentése „a közigazgatási bizottságról” szóló törvényjavaslat tárgyában. *Kh. Ir.* 1875. III. 239–258. Törvényjavaslat a közigazgatási bizottságról. (A képviselőház által elfogadott szerkezet.) *Kh. Ir.* 1875. IV. 257–269. A képviselőház közigazgatási bizottságának jelentése „a közigazgatási bizottságról” szóló törvényjavaslat némely szakaszaira vonatkozólag a főrendiház által tett módosítások tárgyában. *Kh. Ir.* 1875. V. 68. 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról. (Szentelést nyert 1876. évi március hó 16-án. Kihirdettetett az országgyűlés képviselőházában 1876. évi március hó 18-án, a főrendek házában március hó 20-án.) *Kh. Ir.* 1875. VI. 235–248. Kivonat a képviselőház 1876-ik évi január hó 24-én tartott LXXVII. ülése jegyzőkönyvéből: a közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslat átkül-

igazgatási ágak közötti együttműködés biztosítása volt a célja. Elnöki tiszttét a főispán töltötte be, tagsága a vármegye vezető tisztségviselőiből (alispán, főjegyző, árvaszéki elnök, tiszti főügyész stb.), az állami szakigazgatás szerveinek a vármegye területén működő vezetőiből (pénzügyigazgató, tanfelügyelő, királyi ügyesszég vezetője, a királyi államépítészeti hivatal főnöke stb.), illetve a törvényhatósági bizottság által választott „laikusokból” állt össze. A vármegyei közigazgatási bizottságnak összesen 21 fő volt a létszáma.¹¹

A főispán

Az Árpád-kor idején várispán (*comes castri*) vagy megyéispán (*comes comitatus*) állt az egy-egy vármegye területéhez tartozó királyi birtokok és az ott lakó királyi népek élén. Az ispánnak – mint „jóságkormányzónak” – a királyt megillető jövedelmek behajtása volt a feladata, továbbá a várjobbágyok az ő vezetése alatt vonultak hadba, illetve a várnépek vitás ügyeiben a bíró szerepét is ellátta.

A XV. századtól a *comest* már főispánnak nevezik (*supremus comes*), akit szintén a király nevezett ki, tetszésétől függő ideig. Olykor két főispánja is volt egy vármegyének, ugyanakkor a XV. század utolsó éveiben már azt is törvény rögzítette, hogy minden vármegyének saját ispánja legyen.¹² A főispán felelt azért, hogy vármegyéjében végrehajtsák a király összes rendelkezését.

Időközben kialakult az örökös főispáni tisztség: 1270-től például a mindenkori esztergomi érsek állt Esztergom vármegye élén. Egy másik példa a nádor, aki Pest vármegye örökös főispánja volt egyben. A XVIII. század közepére már számos vármegyét örökös főispán igazgatott, ami nem kevés bonyodalmat okozott. Ha az örökös főispán nem lakott állandóan a vármegyében, vagy kiskorú volt (mert a tisztség királyi adományként főúri családban is öröklődhetett), főispáni helytartót neveztek ki

detik. Melléklet: Törvényjavaslat a közigazgatási bizottságról. *Fh. Ir.* 1875. II. 48–63. Jelentése a főrendi ház hármass bizottságának „a közigazgatási bizottságról” szóló törvényjavaslat tárgyában. Melléklet: Miniszteri indokolás e törvényjavaslathoz. Uo. 91–101. Kivonat a képviselőház 1876. évi február 24-én tartott XCVIII. ülése jegyzőkönyvéből: a közigazgatási bizottságról, és a törvényhatóságok rendezéséről szóló törvényjavaslatoknál tett főrendi módosítások elfogadását tárgyzó képviselőházi határozatok közöltetnek. Uo. 223–224. Törvényjavaslat a közigazgatási bizottságról. (A két ház által megállapított szöveg szerint.) Uo. 225–239. Kivonat a képviselőház 1876. évi március hó 18-án tartott 111. ülése jegyzőkönyvéből: a közigazgatási bizottságról szóló törvénycikk kihirdetés végett átküldetik. Uo. 400. Törvénycikk a közigazgatási bizottságról. *Fh. Ir.* 1875. III. 1–15.

¹¹ CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 347., 528–529.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 75., 123–124., 169.

¹² 1498: XLIV. tc.

a helyettesítésére. Őket adminisztrátoroknak nevezték a közéletben. Ebből alakult ki a XIX. század negyvenes éveiben a Habsburg-udvart törvénysértő módon kiszolgáló, hírhedten korrupt adminisztrátori rendszer,¹³ amellyel itt nem foglalkozunk részletebben.

A kiegyezés után az örökös főispáni tisztség pusztá címmé vált. A főispán azonban a kormány bizalmi embere maradt, a király nevezte ki állásába. Széleskörű felügyeleti jogkört gyakorolt: a vármegye legfontosabb testületeinek – a törvényhatósági bizottságnak, a közigazgatási bizottságnak, a kijelölő választmányának és a számonkérőszéknek – az elnöke volt. E szervek határozatai ellen felterjesztési joggal élhetett, azaz a határozatot addig nem lehetett végrehajtani, amíg azt jóvá nem hagyta az illetékes szakminiszter. Ezenkívül a vármegye tisztviselőivel valamely rendelet végrehajtásánál közvetlenül rendelkezhetett (kivételes jogkör). Fontos, hogy Budapest székesfőváros élén nem főispán, hanem főpolgármester képviselte a kormányt.¹⁴

Az alispán

A familiaritás – mint a hűbéri függés sajátos magyar faja – a XIII. század közepétől alakult ki hazánkban. A bárók hatalmának növekedésével a nemesek nem érezhették biztonságban magukat, bár a királyok többször megerősítették jogaikat. Ezért arra kényszerültek, hogy felajánlják szolgálataikat egy bárónak, aki cserébe a többi bárótól megvédte őket. Ők lettek a báró familiárisai, ők alkották magánhadseregét, illetve irányították a birtokait is.

Az alispán (vicecomes) a főispán helyettese és familiárisa volt eleinte, ő nevezte ki és ő mentette fel. Ekkor még több alispán is lehetett egy vármegyében. Mivel a főispán gyakran a király környezetében tartózkodott, őt a XV. századtól egyre sűrűbben helyettesítette az alispán: idővel az ő nevére kezdtek érkezni a királyi parancsok. Egyes helyeken a nemesség már Mohács előtt elérte, hogy az alispánt a vármegyei közgyűlés válassza meg.

Az alispáni állás betöltésére vármegyénként eltérő szokásjog alakult ki, csak 1723-ban – a Pragmatica Sanctio évében – rögzítette törvény,¹⁵ hogy a vármegyei közgyűlésnek az alispánt a főispán négy jelöltje közül kell választani. A kiegyezést követően – a kormányzat kinyújtott kezeként működő főispán mellett – az alispán a polgári vármegye (tehát az önkormányzat) első tisztviselője lett, a vármegyei közigazgatást

¹³ CSIZMADIA 1974.

¹⁴ ECKHART 2000. 104–105., 108–109., 224–225.; BÁN 1989. I. 141–142.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 55., 114–115., 178–179., 344–346., 529–530.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 54., 56., 126.

¹⁵ 1723: LVI. tc.

ő vezette, a tisztviselői karnak ő volt a főnöke.¹⁶ Lényeges, hogy Budapest székesfővárosban és az úgynevezett törvényhatósági jogú városokban polgármester működött az alispán megfélelőjeként.¹⁷

A szolgabíró

A szolgabírói tisztség (eleinte: iudex servientium, innen a magyar neve) a XIII. században jelent meg, személye a király szolgálatában álló, már említett kisbirtokos katonaréteg – a királyi szervientek – ügyeiben ítélkezett. Bár a hamarosan kialakuló köznemesség zömét a szervientek alkották, csak a tisztség latin elnevezése követte le a társadalmi változást (iudex nobilium, összevonva: iudlium). Egy 1290-ben keletkezett törvény¹⁸ úgy rendelkezett, hogy vármegyénként négy szolgabírót válasszanak egy évre.

A szolgabírónak a vármegyei törvényszéken való részvétel, illetve perbe idézés és tanúkihallgatás volt a feladata, ezenkívül közreműködött az adóösszeírásban, az adók kivetésében és behajtásában, összeírta a nemeseket nemesi felkelés céljára, továbbá birtokba iktatást végzett, valamint rendészeti funkciói is voltak. Nem csoda, hogy a XV. században a nemeseket bírság terhe mellett kötelezték e terhes tisztség elvállalására...¹⁹

A járások rendszere²⁰ a XVIII. századra már nagyjából kialakult a vármegyékben, sőt a járásokon belül még kisebb közigazgatási egységek, kerületek is léteztek.

¹⁶ 1886: XXI. tc., 68. §. Országgyűlési anyagai: Törvényjavaslat a köztörvényhatóságokról. *Kh. Ir.* 1884. IX. 147–207. A közigazgatási bizottság jelentése „a köztörvényhatóságokról” szóló törvényjavaslat tárgyában. *Kh. Ir.* 1884. X. 250–283. Törvényjavaslat a törvényhatóságokról. (A képviselőház által elfogadott szerkezet). *Kh. Ir.* 1884. XII. 1–26. A közigazgatási bizottság jelentése „a törvényhatóságokról”, „a községekről” és „a közigazgatási tisztviselők, a segéd- és kezelő személyzet tagjai elleni fegyelmi eljárásról” szóló törvényjavaslatokon a főrendiház által tett módosítások tárgyában. *Kh. Ir.* 1884. XIV. 50–51. Szentesített 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról. (Szentesítést nyert 1886. évi június hó 27-én. – Kihirdettetett az »Országos Törvénytár«-ban 1886. évi július hó 8-án.) Uo. 293–319. Átirata a képviselőház elnökének, mellyel a törvényhatóságokról szóló törvényjavaslat tárgyalás végett átküldetik. *Fh. Ir.* 1884. IV. 251–294. Jelentése a főrendi ház közjogi és törvénykezéssügyi bizottságának, „a törvényhatóságokról” szóló törvényjavaslat tárgyában. Uo. 384–387. Átirata a képviselőház elnökének, mellyel „a törvényhatóságokról” szóló törvényjavaslaton a főrendi ház által eszközölt módosításoknak elfogadása közöltetik. *Fh. Ir.* 1884. V. 114.

¹⁷ ECKHART 2000. 109–111., 225.; BÁN 1989. I. 21.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 115., 179., 347., 530.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 56., 75., 126.

¹⁸ 1290: XVI. tc.

¹⁹ 1435: II. tc.; 1486: IX. tc.

²⁰ A járás mint közigazgatási egység történetéhez ajánljuk: MARJANUCZ 2013.; PÉTERVÁRI 2021.; ENDRÓDI é. n.

A kerületi szolgabírók közül a rangidős mint főszolgabíró (*supremus iudex nobilium*) az egész járás élén állt, a többiek alszolgabíróként (*viceiudlium*) látták el mellette kerületük élén a hivatalukat. A XVIII. századra kialakult a szolgabírói ítélőszék is, amely büntetesként legfeljebb 12 botütést szabhatott ki.

A dualizmus időszakától kezdve a főszolgabíró mint a községek felügyelő hatósága járt el, rendelkezett a járás területén a karhatalommal és kihágási ügyekben ítélkezett. A második világháború után a tisztség elnevezését járási főjegyzőre változtatták, ami már előrevetítette történeti közigazgatásunk közelgő lebontását. Ez 1950-ben következett be, amikor évszázados múltú intézményeink helyére a tanácsrendszer lépett.²¹

Megyerendezéseink

Összefoglaló munkánk első része, az ott bemutatott testületek és tisztségek történetének tanulmányozása is ráirányítja a figyelmet arra, hogy milyen régi intézménye a vármegye közigazgatásunknak. Valójában a X. századra nyúlik vissza eredete, a vármegyerendszert Szent István király terjesztette ki az ország egész területére az államszervezéssel összefüggésben.²² Vázlatos áttekintésünknek azonban nem lehet célja – mint utaltunk rá korábban –, hogy ezer év gazdag eseménysorozatát bemutassa. A második részben ezért kizárólag a kiegyezést (1867) követő „modern” Magyarország korszakába tekintünk be, az 1876., az 1923., az 1945., végül pedig az 1950. évi megyerendezés főbb intézkedéseit foglaljuk össze tömören. Ugyanakkor fontosnak tartottuk, hogy az 1923-as és az 1945-ös megyerendezés közé eső időszakból a második világháború alatt működött Kárpátaljai Kormányzói Biztosságról is röviden szóljunk.

Az 1876. évi megyerendezés

A polgári átalakulást (1848) megelőző Magyarország időszaka egy erősen elavult és áttekinthetetlen közigazgatást hagyott a dualizmus korára. Mivel a vármegyéken kívül számos közigazgatási egység létezett – szék, vidék, mezőváros, szabad királyi város, kerület –, igény volt e sokféleség megszüntetésére. További igényként jelent-

²¹ ECKHART 2000. 111., 225.; BÁN 1989. II. 182–183.; CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. 115., 180., 348.; CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 57., 75., 127.

²² GYÖRFFY 1983.

kezett a törvényhatóságok számának csökkentése, adózóképességük kiegyenlítése és a területi aránytalanságok kiküszöbölése.

Miután több tervezet is készült a közigazgatás racionalizálására, Szapáry Gyula belügyminiszter az országgyűlés elé terjesztette javaslatát 1873-ban.²³ Javaslatában azonban megbukott: túlzottan radikális volt. A Tisza-kormány ezért egy mérsékelt programot vezetett elő, így születhetett meg az 1876. évi XXXIII. törvénycikk a „Némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről”.²⁴

Az ország területét ekkor 65 vármegyébe osztották, az összes többi közigazgatási egységet – a törvényhatósági jogú városok kivételével – felszámolták. Az átszervezés leginkább Erdélyt érintette, ahol megszüntették a székely és a szász székeket. Az utóbbi miatt az erdélyi szászok nem is rejtették véka alá neheztelésüket, s még ebben az évben megszervezték politikai pártjukat, mely ettől kezdve a budapesti parlamentben képviselte érdekeiket.²⁵ (Történelmünk során a szék a közigazgatás területi egysége volt az önrendelkezési joggal felruházott népcsoportjainknál, így a székelyeknél, a szászoknál, a szepesi gömöröröknél, a kunoknál és a jászoknál.) Mindennek folyományaként új vármegyéket szerveztek (például Csík, Udvarhely, Háromszék, Brassó), a teljes erdélyi közigazgatás újragondolásának eredményeként pedig

²³ Törvényjavaslat a törvényhatóságok területének szabályozása- és új beosztásáról. *Kh. Ir.* 1872. X. 36–50.

²⁴ Országgyűlési anyagai: Törvényjavaslat némely törvényhatóságok területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. *Kh. Ir.* 1875. VII. 224–233. Jelentése a közigazgatási bizottságnak „a némely törvényhatóságok területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről” szóló törvényjavaslat tárgyában. *Kh. Ir.* 1875. VIII. 95–121. Törvényjavaslat némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről (a ház által elfogadott szerkezet). Uo. 249–257. 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. (Szentelést nyert 1876. évi június hó 19-én. Kihirdetett az országgyűlés mindkét házában 1876. évi június hó 20-án.) Uo. 293–301. Kivonat a képviselőház 1876. évi június hó 14-én tartott 153-ik ülése jegyzőkönyvéből: a törvényhatóságok területének szabályozásáról és két vasút építéséről szóló törvényjavaslatok átküldetnek. I. Melléklet: Törvényjavaslat némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. *Fh. Ir.* 1875. III. 470–479. Jelentése a főrendiház hármass bizottságának a „némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről” szóló törvényjavaslat tárgyában. Melléklet: Miniszteri indokolás. Uo. 489–503. Kivonat a képviselőház 1876. évi június hó 20-án tartott 156. ülése jegyzőkönyvéből: öt rendbeli szentesített törvénycikk és egy kegyelmes kir. leirat kihirdetés végett átküldetik. II. Melléklet: Törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. Uo. 513–514., 523–531.

²⁵ Az erdélyi szászok érdekképviselési stratégiája és a magyar szupremáciához való viszonya kapcsán OROSZ 2016.

másokat egyesítettek (Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos, Maros-Torda).

Bár kisebb mértékben, az átszervezés más területeket is érintett, ahonnan szintén csak példálózva emelünk ki néhány érdekességet. A Partiumban megszűnt Kraszna vármegye Szilágy vármegye része lett. A nagyikikindai kerületet beolvastották Torontál vármegyébe. Kaba települése – más községekkel együtt – Bihartól átkerült Hajdú vármegyéhez. Megszűnt a „Szepesi 16 város kerülete”, azt Szepes vármegye kebelezte be. (Szepes Magyarország egyik leginkább városias vidéke volt, mégis, a vármegyéhez egyetlen város sem tartozott. A Zsigmond király által 1412-ben elzalogosított Szepesi 16 város kerülete ugyanis – 1772-től, amikor Lengyelország első felosztása után visszakerült Magyarországhoz – 1876-ig külön törvényhatóságot alkotott, Késmárk és Lőcse, a két szabad királyi város pedig a vármegyétől független volt.)

A közigazgatási reform természetesen nem zárult le egy év alatt: 1881-ben Krassó és Szörény, illetve Abaúj és Torna vármegyék egyesítésével a vármegyék száma továbbapadt 63-ra.²⁶ A magyar tenger mellék (Fiume) viszont végig különálló közigazgatási egység maradt, sohasem tagozták be a vármegyerendszerbe.²⁷

Az úgynevezett k.e.e. vármegye

A trianoni békediktátum²⁸ a 63 vármegyéből 33-at hagyott meg, de ezek közül is csak tíz maradt érintetlen.²⁹ A határ mentén kisebb-nagyobb töredékek, „csonka” várme-

²⁶ 1881: LXIV. tc. Országgyűlési anyagai: Törvényjavaslat Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. *Kh. Ir.* 1881. I. 378–380. A képviselőház közigazgatási bizottságának jelentése az „Abaúj és Torna megyék egyesítéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában. *Kh. Ir.* 1881. V. 11–14. A képviselőház közigazgatási bizottságának jelentése Torna megye közönségének az „Abaúj és Torna megyék egyesítéséről” szóló törvényjavaslat ellen benyújtott felirata tárgyában. Uo. 39. Törvényjavaslat Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. (A képviselőház által elfogadott szerkezet.) Uo. 71–72. 1881. évi LXIV. törvénycikk Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. (Szentelést nyert 1881. évi december hó 13-án. Kihirdettetett az országgyűlés képviselőházában 1881. évi december hó 14-én; a főrendek házában 1881. évi december hó 17-én.) Uo. 263–264. Kivonat a képviselőház 1881. évi november hó 30-án tartott XXI. ülése jegyzőkönyvéből: Abaúj és Torna megyék egyesítéséről szóló törvényjavaslat átküldetik. *Fh. Ir.* 1881. I. 97–99. Jelentése a főrendi ház hármass bizottságának „Abaúj és Torna megyék egyesítéséről” szóló törvényjavaslat tárgyában. Melléklet: Miniszteri indoklás a törvényjavaslatához. Uo. 120–122. Kivonat a képviselőház 1881-ik évi december hó 14-én tartott XXVIII. ülése jegyzőkönyvéből: az indemnityról, Abaúj és Torna megyék egyesítéséről, és némely törvényhatóságok határainak kiigazításáról szóló szentesített törvénycikkek átküldetnek. II. Melléklet: [Törvénycikk] Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. Uo. 294., 297–298.

²⁷ JUHÁSZ 2022.; ORDASI 2020.

²⁸ 1920. június 4. 1921: XXXIII. tc. Legújabbban: LIGETI 2023.

²⁹ CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. 121–122. Tágabb összefüggésben: L. BALOGH 2020.; STIPTA 2018.; SZAMEL 1981.

gyék keletkeztek. Kirívó példa, hogy Ugocsa vármegyéből pusztán száz négyzetméternyi terület jutott hazánknak, a trianoni vonal túloldalára került Tiszapéterfalva határában. Az egymással szomszédos megyetörödékeket az 1923. évi XXXV. törvénycikk³⁰ összevonta, így 25-re apadt a trianoni Magyarország vármegyéinek száma. Az összevont vármegyéket egy vármegyének kellett tekinteni, és nevükben a k.e.e. – közigazgatásilag egyelőre egyesített – rövidítést fel kellett tüntetni. (Például „Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék”, Makó székhellyel.) Amikor az első bécsi döntéssel³¹ visszatért a Felvidék déli része, újabb k.e.e. vármegyéket szerveztek (például Bars és Hont k.e.e. vármegye). Az intézmény azonban további területgyarapodásainkat már nem kísérte.

Kárpátaljai Kormányzói Biztosság

Az 1939-ben visszafoglalt kárpátaljai területek nagy részét nem tagozták vissza a vármegyerendszerbe, hanem a ruszinok által lakott hegyvidéken Kárpátaljai Kormányzói Biztosságot hoztak létre. A katonai közigazgatás feloldását követően a kormányzói biztosi tisztséget előbb Perényi Zsigmond (1939. június – 1940. szeptember), majd Kozma Miklós (1940. szeptember – 1941. december), végül – a német megszállás időszakát figyelmen kívül hagyva – Tomcsányi Vilmos Pál (1942. január – 1944. május) töltötte be.

A kormányzói biztosság területét Beregi, Máramarosi és Ungi közigazgatási kirendeltségekre osztották, ezek többé-kevésbé a vármegyék megfelelői voltak Kárpátalján. Hasonlítottak a vármegyékre abban is, hogy területükön járásokat alakítottak ki.

A Beregi közigazgatási kirendeltség az alsóverecke, az ilosvai, a Munkács-vidéki és a szolyvai járásból állt, székhelyéül Munkácsot választották. Érdekes, hogy Munkács városa nem volt a beregi kirendeltség része.

³⁰ Nemzetgyűlési anyagai: Törvényjavaslat a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről. *Ngy. Ir.* 1922. VI. 425–434. Indokolás „a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről” szóló törvényjavaslathoz. Uo. 435–445. A nemzetgyűlés pénzügyi, közigazgatási és közoktatásügyi bizottságának együttes jelentése „a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyéb kapcsolatos intézkedésekről” szóló 276. számú törvényjavaslat tárgyában. *Ngy. Ir.* 1922. VII. 99–103. Törvényjavaslat a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről (A pénzügyi, közigazgatási és közoktatásügyi bizottságok szövegezése szerint.) Uo. 104–114.

³¹ 1938. november 2. Lásd: SALLAY 2000.

A Máramarosi közigazgatási kirendeltség Kárpátalja keleti, magashegyi régióját foglalta magába, itt feküdt a Fekete- és a Fehér-Tisza forrása. Területén megalakulásakor öt járást szerveztek: a huszti, a nagyszőlősi, az ökörmezői, a rahói és a técsői járást, az utóbbin belül Dombón szolgabírói kirendeltséget működtettek. 1940-től – a második bécsi döntés³² követően – az átszervezés eredményeként a Máramarosi közigazgatási kirendeltség járásainak száma négyre csökkent: megszűnt a nagyszőlősi járás, a técsői járás helyett pedig tarcavölgyi járást alakítottak, melynek Técső maradt a székhelye. Técső azonban ekkor már Máramaros vármegye területére esett.

Az Ungi közigazgatási kirendeltség az egykori Ung vármegyét és kisebb részben Zemplén vármegye hegyvidéki területeit ölelte fel, tehát Kárpátalja nyugati vidékén helyezkedett el. Az ungi kirendeltség perecsenyi, nagybereznai, szobránci és Ungvidéki járásra oszlott, székhelye – mint az egész kormányzói biztosságnak – Ungvár volt. Maga Ungvár városa azonban nemcsak a kirendeltségnek nem volt része, hanem a kormányzói biztosság területének sem.

Kárpátaljához nem tartozott egyetlen törvényhatósági jogú vagy megyei város sem, annak ellenére, hogy számos óriásfalva volt, főleg Máramaros folyóvölgyeiben. Például Husztot több mint hússzezer lakosával az ország egyik legnagyobb községeként tartották számon.

A magyar közigazgatásnak az 1944. év vetett véget: a székhely, Ungvár 1944. december 27-én került szovjet kézre.³³

Az 1945. évi ideiglenes megyerendezés

A második világháború végén a fegyverszüneti egyezmény³⁴ szerint Magyarországnak a trianoni békediktátum által megállapított határait kellett visszavonnia csapatait és hivatalait. Az ismét összezsugorodott országterület közigazgatási beosztását a békekötést megelőzően átmeneti jelleggel rendezte az ideiglenes nemzeti kormány.³⁵

Ekkor számos vármegyeteredék újból egyesítve lett, így Komárom és Esztergom mint Komárom-Esztergom, Nógrád és Hont mint Nógrád-Hont, Borsod, Gömör és Kishont mint Borsod-Gömör, illetve Szatmár, Ugocsa és Bereg mint Szatmár-Bereg. Egyúttal több vármegye elnevezését leegyszerűsítették, Abaúj-Tornának Abaújra, Csanád-Arad-Torontálnak Csanádra, Győr-Moson-Pozsonynak pedig Győr-Mosonra változtatták meg a nevét. Gondoskodni kellett továbbá az ismét határon kívül került megyeszékhelyek pótlásáról is, ezért a két háború közötti állapotnak megfelelően

³² L. BALOGH 2013.; JAKAB 2006.

³³ FEDINEC 2022., 2015., 1996.

³⁴ Moszkva, 1945. január 20. Lásd: KOROM 1975.

³⁵ 1945. évi 4330. M. E. sz. rend.

Abaúj vármegye székhelyéül Szikszót, Bács-Bodrog vármegye székhelyéül Baját, Bihar vármegye székhelyéül Berettyóújfalut, Szatmár-Bereg vármegye székhelyéül pedig Mátészalkát jelölték ki.

A fentiekén kívül az 1945-ös megyereform egyéb, a fegyverszüneti egyezménytől független, racionális intézkedéseket is hozott, más kérdés, hogy mit hajtottak végre azokból. Mindazonáltal több rendelkezéséből is a későbbi, 1950. évi rendezés irányvonalait lehet kitapintani.

Azokat az állami hatóságokat és hivatalokat, amelyek minden vármegyében működtek (tanfelügyelőség, államépítészeti hivatal stb.), például Hajdú és Bihar vármegyékre nézve közösen kellett megszervezni Debrecen székhellyel. Ez az intézkedés már felveti, hogy érdemes-e az önálló Bihar vármegyét fenntartani. Másrészt a földrajzi tényezőkre és a közlekedési nehézségekre hivatkozva számos esetben rendelték el vármegyék közötti területátcsatolásokat. Például Zala megyétől Veszprémhez csatolták át a balatonfüredi járást, ami már előrevetíti, hogy Zala hamarosan elveszíti a Balaton teljes északi partját.

Végül érdekességgént említjük meg, hogy Nagy-Miskolcot is – többek között Diósgyőr Miskolc törvényhatósági jogú városba való beolvasztásával – az 1945-ös reform hozta létre, illetve ugyanez csatolta át Fejér vármegyétől Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez Érdet.

Vármegyéből megye

Az 1950. évi megyerendezés elsősorban a tanácsrendszer bevezetését szolgálta, az 1945-ös reform keretei ugyanis arra nem tűntek alkalmasnak. Bár az elveszített második világháború eredményeként újból megváltozott államterület a megyehatárok felülvizsgálatát halaszthatatlanná tette, az 1945-ös változtatások voltaképpen csak az 1938 előtti állapotot állították helyre. Igaz, a megyehatárok legkirívóbb ésszerűtlenségeinek megszüntetésére is törekedett a reform, a döntések végrehajtására azonban nem került sor. Ugyanakkor időközben két alkotmány is hatályba lépett:³⁶ ezek közül a második – a Magyar Népköztársaság szovjet mintára kidolgozott alkotmánya – hivatalossá a „megye” elnevezést tette.³⁷

Ám egyetlen volt vármegye és egyetlen új megye területe sem egyezett meg: a magyar történelem talán legátfogóbb megyereformja ugyanis minden vármegyét érintett. Az alkotmány felhatalmazása alapján az új megyék nevét, székhelyét és területét

³⁶ 1946: I. tc. és 1949: XX. tv.

³⁷ 1949: XX. tv., 29. § (1) bek.

rendeletben határozta meg a minisztertanács.³⁸ Ezzel a megyék száma 25-ről 19-re csökkent; itt csak a leglényegesebb változtatásokat mutatjuk be.

Az összevonások elsősorban az ország keleti részének megyéit érintették: Borsod és Gömör, Abaúj, illetve Zemplén vármegyék helyett Borsod-Abaúj-Zemplén megye; Szabolcs, valamint Szatmár és Bereg vármegye helyett Szabolcs-Szatmár megye; Hajdú és Bihar vármegyék helyett pedig Hajdú-Bihar megye létesült mint új közigazgatási egység. Csanád vármegye megszűnt, területét felosztották Csongrád és Békés megye között.

Az ország középső részén is jelentős változtatás történt: az egykori Bács-Bodrog, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye helyén – teljesen új határral – életre hívták Bács-Kiskun, valamint Pest megyét.

Az ország nyugati területén amellet, hogy megszűnt az önálló Sopron vármegye – melynek területe az új Győr-Sopron megye része lett –, különösen a Balaton térsége érdemel figyelmet. A korábbi Veszprém vármegye nagyjából Balatonalmádítól Siófokig a tó keleti medencéjét ölelte, 1950-től azonban a Balaton teljes északi partja (Keszthelyt is beleértve) Veszprém megye része lett. Ezzel szemben Zala megye a Balaton-partját elvesztette, Somogy megye pedig megkapta a teljes déli partot, Siófokot is beleértve.³⁹

Magyarország vármegyebeosztása alapjaiban ma is az 1950-es reformon nyugszik, bár azóta kisebb változtatások történtek több alkalommal is. Például Zala megye 1978 végén visszakapta Keszthelyt és térségét.⁴⁰ Végül vegyük észre, hogy az 1950-es reform sem szakított gyökeresen Trianon örökségével: például Borsod-Abaúj-Zemplén megye elnevezése történeti közigazgatásunk három egykori vármegyéjét idézi fel.

Mi lesz veled, (vár)megye?

Megyerendezéseinknek történeti jelentősége van – abban az értelemben biztosan, hogy ma már nem a vármegye a legnagyobb egység Magyarország területi beosztásában. Az Országgyűlés 35/1998. (III. 20.) határozata szerint hét régiót alakítottak ki,⁴¹ a hét régió (Észak-Magyarország, Észak-Alföld, Dél-Alföld, Közép-Dunántúl, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, illetve Közép-Magyarország) három nagyrégióba

³⁸ 4343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rend.

³⁹ HORVÁTH 2018.

⁴⁰ Közigazgatási-területi változások 1979. január 1-jétől az országban és Zala megyében. *Zalai Hírlap*, 1978. december 31. 6.

⁴¹ 35/1998. (III. 20.) OGY hat., II. fejezet (A területfejlesztési politika országos céljai és irányelvei), 5.2. pont.

– országrészbe – (Alföld és Észak-Magyarország, Dunántúl, valamint Közép-Magyarország) illeszkedik. Minden régióhoz három vármegye tartozik, kivéve a közép-magyarországit. (A Kormány 2013/2015. /XII.29./ határozatának megfelelően a Közép-Magyarország régió kettévált Pestre és Budapestre, amivel a régiók száma nyolcra emelkedett.)⁴²

2006-ban a kormány törvényjavaslatot dolgozott ki a megyerendszer régiókkal való felváltására,⁴³ ezt azonban az országgyűlés nem támogatta. Nem kívánunk állást foglalni a vármegye vagy régió kérdésében, pusztán megjegyezzük, hogy rendkívül érdekes kutatási téma lesz a jövő generáció közigazgatás-történészeinek, hogy korunk miként próbálja meg egyeztetni a modern gazdasági élet szempontjából kétértelműen racionálisabbnak tűnő régiót a vármegyével, mely viszont történeti alkotmányunk és hagyományaink szerves része.

Jogforrások

1435: II. tc.	1435. évi II. törvénycikk a szolgabírák választásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=43500202.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1435 (2023. november 14.)
1486: IX. tc.	1486. évi IX. törvénycikk: Szolgabírák az egyes megyékben tehetősebbeket válasszanak, és azok büntetéséről, ha a tisztségeket nem akarnák elvállalni. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=48600009.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1486 (2023. november 14.)
1498: XLIV. tc.	1498. évi XLIV. törvénycikk a temesi ispánról, és hogy minden vármegyének külön ispánok adandók, kivéve Pest és Pilis vármegyét. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=49800044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?pagenum%3D6 (2023. november 14.)
1548: LXX. tc.	1548. évi LXX. törvénycikk: Alispánválasztás. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=54800070.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1548 (2023. november 14.)
1723: LVI. tc.	1723. évi LVI. törvénycikk a főispánoknak megyékben lakásáról s a megyék tisztújításáról, az alispánok s más tisztviselők állásáról. https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=72300056.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1723 (2023. november 14.)

⁴² 2013/2015. (XII. 29.) Korm. hat., 1. pont.

⁴³ STUMPF 2009. 163.

- 1870: XLII. tc. 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000042.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1870> (2023. november 14.)
- 1876: VI. tc. 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600006.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D29> (2023. január 17.)
- 1876: XXXIII. tc. 1876. évi XXXIII. törvénycikk némely törvényhatóság területének szabályozásáról és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600033.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+XXXIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (2023. november 3.)
- 1881: LXIV. tc. 1881. évi LXIV. törvénycikk Abaúj és Torna megyék egyesítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88100064.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D31> (2023. november 13.)
- 1886: XXI. tc. 1886. évi XXI. törvénycikk a törvényhatóságokról. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=88600021.TV&targetdate=&printTitle=1886.+%C3%A9vi+XXI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (2023. november 7.)
- 1921: XXXIII. tc. 1921. évi XXXIII. törvénycikk az Északamerikai Egyesült Államokkal, a Brit Birodalommal, Franciaországgal, Olaszországgal és Japánnal, továbbá Belgiummal, Kínával, Kubával, Görögországgal, Nikaraguával, Panamával, Lengyelországgal, Portugáliával, Romániával, a Szerb-Horvát-Szlovén Állammal, Sziámmal és Cseh-Szlovákországgal 1920. évi június hó 4. napján a Trianonban kötött békeszerződés becikkelyezéséről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=92100033.tv> (2023. november 3.)
- 1923: XXXV. tc. 1923. évi XXXV. törvénycikk a közszolgálatban álló tisztviselők és egyéb alkalmazottak létszámának csökkentéséről és egyes kapcsolatos intézkedésekről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92300035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> (2023. január 17.)
- 1929: XXX. tc. 1929. évi XXX. törvénycikk a közigazgatás rendezéséről. <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92900030.TV&targetdate=&printTitle=1929.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev> (2023. november 13.)
1945. évi 14. M. E. sz. rend. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 14. M. E. számú rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, LXXIX. (1946) 4–5.

1945. évi 4330. M. E. sz. rend. Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 4330. M. E. számú rendelete a magyar közigazgatás területi beosztásának ideiglenes rendezéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, LXXIX. (1946) 548–549.
- 1946: I. tc. 1946. évi I. törvénycikk Magyarország államformájáról. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (2023. november 10.)
- 1949: XX. tv. 1949. évi XX. törvény a Magyar Népköztársaság Alkotmánya. https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=94900020.TV&targetdate=ffff4&printTitle=1949.+%C3%A9vi+XX.+t%C3%B6rv%C3%A9ny&referer=http%3A//net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi%3Fdocid%3D00000001.TXT (2023. november 10.)
- 4343/1949. (XII. 14.) M. T. sz. rend. 4343/1949. (XII. 14.) MT rendelet a megyék nevének, székhelyének és területének megállapítása tárgyában. https://jogkodesz.hu/jsz/1949_4343_mt_rendelet_4325614 (2023. november 10.)
- 35/1998. (III. 20.) OGY hat. 35/1998. (III. 20.) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Koncepcióról. <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=998h0035>. OGY (2023. november 9.)
- 2013/2015. (XII. 29.) Korm. hat. A Kormány 2013/2015. (XII. 29.) Korm. határozata a Közép-magyarországi régió kettéválasztásáról. *Magyar Közlöny*, 207. (2015. december 29.) 27901.
- Atv. XI. m. Magyarország Alaptörvényének tizenegyedik módosítása (2022. július 19.) <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A2200719.ATV&txtreferer=00000003.TXT> (2023. november 8.)
- 2022: XXIV. tv. 2022. évi XXIV. törvény Magyarország 2023. évi központi költségvetésének megalapozásáról. *Magyar Közlöny*, 127. (2022. július 27.) 5035–5094.

Országgyűlési/nemzetgyűlési irományok

- Kh. Ir.* 1872. X. *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*, X. kötet. Magyar Királyi Államnyomda, Buda, 1874.
- Kh. Ir.* 1875. I., III.–VIII. *Az 1875. évi augusztus hó 28-ra hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*, I., III.–VIII. kötet. Schlesinger és Wohlauser, Budapest, 1876.
- Fh. Ir.* 1875. II., III. *Az 1875-ik évi augusztus hó 28-ára kihirdetett Országgyűlés Főrendi Házának irományai*, II., III. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1876.

- Kh. Ir.* 1881. I. *Az 1881. évi szeptember hó 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*, I. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1881.
- Kh. Ir.* 1881. V. *Az 1881. évi szeptember hó 24-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*, V. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1882.
- Fh. Ir.* 1881. I. *Az 1881. évi szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának irományai*, I. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1882.
- Kh. Ir.* 1884. IX., X., XII., XIV. *Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának irományai*, IX., X., XII., XIV. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1886.
- Fh. Ir.* 1884. IV., V. *Az 1884. évi szeptember hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának irományai*, IV., V. kötet. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, [Budapest], 1886.
- Ngy. Ir.* 1922. VI., VII. *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai*, VI., VIII. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1923.
- Kh. Ir.* 1927. XII., XV. *Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott Országgyűlés Képviselőházának irományai*, XII., XV. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1929.
- Fh. Ir.* 1927. IX., X. *Az 1927. évi január hó 25-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai*, IX., X. kötet. Pesti Könyvnyomda, Budapest, 1929.

Bibliográfia

- BÁN 1989. I. *Magyar történelmi fogalomtár*. I. kötet, A–K. Szerk. BÁN Péter. Gondolat, Budapest, 1989.
- BÁN 1989. II. *Magyar történelmi fogalomtár*. II. kötet, L–ZS. Szerk. BÁN Péter. Gondolat, Budapest, 1989.
- CSIZMADIA 1971. CSIZMADIA Andor: Racionalizálási törekvések a magyar közigazgatásban a két háború között. *Állam és Igazgatás*, 1971/1. 65–77.
- CSIZMADIA 1974. CSIZMADIA Andor: Az adminisztrátori rendszer Magyarországon és a Fejér megyei adminisztrátorság. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 8. Szerk. FARKAS Gábor. Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1974. 233–274.
- CSIZMADIA 1976. CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai, Budapest, 1976.
- CSIZMADIA 1985. CSIZMADIA Andor: Közigazgatási kísérletek a Horthy-korszak utolsó szakaszán. *Állam és Igazgatás*, 1985/8. 702–712.

- CSIZMADIA – KOVÁCS – ASZTALOS 1998. CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.
- CSIZMADIA – MÁTHÉ – NAGY 1982. CSIZMADIA Andor – MÁTHÉ Gábor – NAGY Endre: *Magyar közigazgatástörténet*. Államigazgatási Főiskola, Budapest, 1982.
- ECKHART 2000. ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Szerk. MEZEY Barna. Osiris, Budapest, 2000.
- ENDRÓDI é. n. ENDRÓDI Judit: *Járások a magyar közigazgatás történetében*. <http://www.terport.hu/vezercikkek/jarasok-a-magyar-koz-igazgatas-torteneteben.html> (2023. november 7.)
- FEDINEC 1996. FEDINEC Csilla: Kárpátalja közigazgatása és tanügyigazgatása 1938–1944 között. *Magyar Pedagógia*, 1996/4. 367–375.
- FEDINEC 2015. FEDINEC Csilla: „A magyart szent koronához visszatért Kárpátalja” 1938–1944. Jaffa, Budapest, 2015.
- FEDINEC 2022. FEDINEC Csilla: A kormányzó intézménye Kárpátalja történetében. In: *A közigazgatás történeti változásai Észak(kelet)-Magyarországon a modern korban*. Szerk. GÁL Máté – GYEBNÁR Kristóf – STEFÁN Antal Krisztián. Líceum, Budapest, 2022. 79–91.
- GYÖRFFY 1983. GYÖRFFY György: A vármegye X. századi előzményei és korai szervezete. István király és műve. Gondolat, Budapest, 1983.
- HORVÁTH 2018. HORVÁTH Attila: Megyerendezés 1950-ben. *Rubicon*, 2018/3–4. 136–137.
- JAKAB 2006. JAKAB Andrea: A második bécsi döntés a korabeli magyar sajtóban. *Belvedere Meridionale*, 2006/1–2. 95–114.
- JUHÁSZ 2022. JUHÁSZ Imre: Fiume közjogi helyzete a magyar királyságon belül 1776–1918. *Pro Minoritate*, 2022/Ősz. 41–62.
- KOROM 1975. KOROM Mihály: Szakítás a fasiszta szövetséggel. A fegyverszüneti egyezmény megkötése 1945. január 20-án. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1975/2. 215–265.
- L. BALOGH 2013. L. BALOGH Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai, Budapest, 2013.
- L. BALOGH 2020. *Trianon és a magyar közigazgatás*. Szerk. L. BALOGH Béni. Magyar Kormánytisztviselői Kar – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2020.
- LIGETI 2023. LIGETI Dávid: Der Friedensvertrag von Trianon und die ungarische Gesellschaft in den frühen 1920er Jahren. In: *Ungarn-Jahrbuch* 38. Hrsg. K. LENGYEL Zsolt. Friedrich Pustet, Regensburg, 311–324.
- MARJANUCZ 2013. MARJANUCZ László: A járás a magyar történelemben. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Juridica et Politica*, 2013. 441–454.
- ORDASI 2020. ORDASI Ágnes: Akik elmentek – és akik maradtak: a Fiumei kormányzóság beosztottjai. *Levéltári Közlemények*, 2020. 143–147.

- OROSZ 2016. OROSZ László: Adalékok a két világháború közötti erdélyi szász politikai gondolkodáshoz. In: *Historia est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Szerk. ANKA László – HOLLÓSI Gábor – TÓTH Eszter Zsófia – UJVÁRY Gábor. II. kötet. VERITAS Történtkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2016. 123–137.
- PÉTERVÁRI 2020. PÉTERVÁRI Máté: A szolgabírák hatáskörének bemutatása az 1870: XLII. tc. rendelkezései alapján. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 2020. 238–259.
- PÉTERVÁRI 2021. PÉTERVÁRI Máté: *A járások kialakítása Magyarországon az 1870: XLII. tc. alapján*. Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged, 2021.
- SALLAY 2000. SALLAY Gergely: Az első bécsi döntés diplomáciai és politikai előtörténete. *Századok*, 2000/3. 597–631.
- STIPTA 2018. STIPTA István: Változó vármegyerendszer, 1876–1941. *Rubicon*, 2018/3–4. 127–135.
- STUMPF 2009. STUMPF István: Állam és kormányzás. *Jog – Állam – Politika*, 2009/3. 144–166.
- SZAKÁLY 1969. SZAKÁLY Ferenc: *A parasztvármegye történetéhez a XVII. században*. Akadémiai, Budapest, 1969.
- SZAMEL 1981. SZAMEL Katalin: *A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon*. Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest, 1981.
- ZSOLDOS 2018. ZSOLDOS Attila: A kehidai oklevél. A királyi vármegye átalakulásának kezdetei. *Rubicon*, 2018/3–4. 26–27.

GÁBOR HOLLÓSI

HUNGARIAN COUNTY INSTITUTIONS AND RESTRUCTURINGS
FROM THE AUSTRO-HUNGARIAN COMPROMISE OF 1867 TO THE
INITIATION OF THE COUNCIL SYSTEM

(Abstract)

Interest in the history of public administration has grown significantly in Hungary in the present day, primarily because since July 2022 there have been no government representatives (*kormány megbízottak*) at the head of government bureaus in Budapest and the counties, but rather government commissioners (*főispánok*). Moreover, since January 2023 – because of the eleventh modification of the Fundamental Law of Hungary – counties (*megyék*) are once again referred to as *vármegyék* (literally: castle counties). These recent developments have primarily determined our choice of topic. Our study functions as an outline summary, with the first half presenting the organization of the historical castle county and the second the county restructurings. Over the course of our work, we have characteristically emphasized the conditions of the Bourgeois Era (*polgári korszak*), taking into consideration the timespan of the research carried out at the VERITAS Institute. Accordingly, we offer insights only into the period of “modern” Hungary after the Austro-Hungarian Compromise of 1867 in the second half of the study by briefly summarizing the most important measures of the county restructurings for the years 1876, 1923, 1945 and 1950. Likewise, regarding the years between the county restructurings of 1923 and 1945, we have briefly addressed the World War II-era Subcarpathian Governing Commissariat, which we also consider as important.

GÁBOR HOLLÓSI

UNSERE KOMITATSINSTITUTIONEN UND -REGELUNGEN VOM AUSGLEICH BIS ZUR EINFÜHRUNG DES RÄTESYSTEMS

(Resümee)

Das Interesse an der Geschichte der öffentlichen Verwaltung hat heutzutage deutlich zugenommen, und zwar vor allem deshalb, weil an der Spitze der Regierungsämter in der Hauptstadt und in den Burgkomitaten seit Juli 2022 keine Regierungsbeauftragten, sondern Obergespane stehen und ferner von Januar 2023 an – aufgrund der elften Modifizierung des Grundgesetzes – die territorialen Verwaltungseinheiten wieder vármegye (Burgkomitate) heißen. Unsere Themenwahl wurde in erster Linie von diesen Entwicklungen der jüngeren Vergangenheit bestimmt: Im ersten Teil unseres skizzenhaft zusammenfassenden Artikels werden die Organisation des historischen Burgkomitats, im zweiten Teil die Komitatsregelungen dargestellt. Dabei legten wir – auch unter Beachtung des Zeitrahmens der in unserem Institut betriebenen Forschungen – den Nachdruck charakteristischerweise auf die Verhältnisse der bürgerlichen Epoche. Dementsprechend bieten wir im zweiten Teil Einblicke bereits ausschließlich in die Periode des „modernen“ Ungarns nach dem Ausgleich (1867): Die wichtigsten Maßnahmen der Komitatsregelungen in den Jahren 1876, 1923, 1945 und schließlich 1950 haben wir knapp zusammengefasst. Gleichzeitig fanden wir es wichtig, im Hinblick auf den Zeitabschnitt zwischen den Komitatsregelungen, die auf die Jahre 1923 bis 1945 fielen, auch kurz auf das Gouvernementale Kommissariat in der Karpaten-Ukraine einzugehen, das während des Zweiten Weltkriegs galt.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

„...MIT KERESSZ TE ITT, TE PORSZEM
E SOKASÁG MYRIÁDJAIBAN!”

Fittler Kamill levelei Párizsból

A magyar felsőoktatás történetének egyik legjelentősebb, legvirágzóbb időszaka a XIX. század vége. A budapesti egyetem fejlesztése mellett megkezdte működését az ország második tudományegyeteme Kolozsváron, valamint az első egyetemi szintű műszaki oktatási intézmény, a József Műegyetem. Mellettük számos szakterület, így a művészeti élet különböző ágainak művelői számára hoztak létre új felsőfokú tanintézeteket. Az ország gazdasági fejlődését látványosan is érzékeltető, jelentős állami- és magánépítkezések megkövetelték a szakemberek képzését. A napjainkban a Moholy-Nagy Művészeti Egyetemen folyó iparművész oktatás az 1871-ben alapított Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző szervezeti keretei között indult. A rajztanárok képzését és a művészeti tanulmányok folytatására lehetőséget biztosító intézmény 1880-tól műfaragászati tanműhellyel bővült, megalapozva a díszítő művészetek és a művészi ipar igényeinek kiszolgálására alkalmas ismeretekkel rendelkező szakemberek oktatását. A következő évtizedekben képzési választékában és hallgatói létszámában is folyamatosan bővülő iskola szétszórta található oktatási helyszíneiről 1896-ban költözött az Iparművészeti Múzeummal közös épületbe.

1897-től az önállósult tanintézet igazgatója Fittler Kamill lett, aki a múzeumi épület felépítésében is meghatározó szerepet játszott és 1910-ben bekövetkezett haláláig állt az intézmény élén. A felsőfokú szakmai tanulmányait még Svájcban és Franciaországban végzett építész néhány személyes irata az intézmény hivatalos dokumentumai közé kerülve őrződött meg az utókor számára. Ebben a munkában a fiatal peregrinus első párizsi élményeiről beszámoló, válogatott levelek kerülnek közlésre szerzőjük és az életét, hivatását alapjaiban meghatározó családi háttér rövid bemutatása után.

A Fittler család

Fittler Kamill családja szorosan kötődött Tatahoz, valamint az azt birtokló Esterházyakhoz. Nagyapja a tatái uradalom hivatalnokja volt. Édesapja, az 1826. december 2-án Tata–Tóvárosban született id. Fittler Dezső másfél évvel idősebb Gyula bátyjával együtt jogi tanulmányokat folytatott, és mindketten részt vettek az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban.¹ Az apa a civil életben köz- és váltóügyvéd, a tatátóvárosi gr. Esterházy-uradalom ügyésze, majd jogtanácsosa volt.² Aktívan kapcsolódott be az országos, valamint a helyi közéletbe is. 1870. november 17. és 1872. április 15. között a Deák-párt tagjaként Tata országgyűlési képviselőjeként vett részt a parlament munkájában.³ Komárom vármegye törvényhatósági, és Tata város képviselőtestületi tagjaként is tevékenykedett. Az 1903-ban elhunyt jogász pályafutását és személyiségét a helyi sajtóban halálakor megjelent megemlékezés nagy tisztelettel és igen érzékletesen mutatja be: „Közéletünk egyik oszlopos, puritán jellemű tagja, id. Fittler Dezső kir[ályi] tanácsos, ügyvéd s több uradalom ügyésze folyó hó 22-én Tatán, 77 éves korában elhunyt. A megboldogult évtizedeken keresztül előkelő szerepet játszott úgy a megyei, mint a városi közélet terén. Buzgó tagja volt a városi és megyei képviselőtestületnek, s mint a közigazgatási bizottság tagja hosszú időn át nagy tevékenységet fejtett ki. Egy cikluson át tagja volt az országgyűlésnek is. Közéleti szereplésében a pedantériáig menő rendszeretet és pontosság, körültekintő óvatosság és alaposág, reális számítás és gondolkodásmód jellemezték. Kiváló szellemi tehetségeivel [!], puritán jellemével a köz- és társadalmi életben tekintélyes állást foglalt el.”⁴ A szakmai és közéleti sikerek mellett családi életével is bizonyosan nagy elismertséget szerzett szűkebb és szélesebb környezetében is. Fittler Dezső első felesége, Kamill édesanyja, Pendl Rozália 1857-ben meghalt. Az édesapa 1859-ben ismét megnősült, sógornőjét, Pendl Albertinát vette feleségül. Az elsőszülött fiú mellett

¹ Dezső a komáromi várőrségben szolgált hadnagyként, 1849. szeptember elejétől főhadnagyi rangban. Gyula századosként fejezte be katonai pályafutását. BONA: Törzstisztek, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyok-es-fohadnagyok-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/f-769/fittler-1849-hangay-dezso-834/>; BONA: Tábornokok, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/szazadosok-az-184849-evi-szabadsagharcban-96F2/eletrajzi-adatok-989D/f-9B56/fittler-18481849-hangai-gyula-9B9B/> (2024. március 10.)

² Országos Széchényi Könyvtár, Plakát és Kisnyomtatványtár, Gyászjelentések (OSZK Gyászjelentések, id. Fittler Dezső gyászjelentése 1903. április 22. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/503526#> (2024. március 10.)

³ BALLABÁS – PAP – PÁL 2020. 214.

⁴ *Tata és Tóváros*, 1903. április 25. 2. (Kiemelés az eredetiben.)

a házaspár még hét gyermeket nevelt a második feleség 1895-ben bekövetkezett haláláig.⁵

A gyermekek közül Kamill mellett ifjabb Dezső és Róza is édesapjuk szelleméhez és tevékenységéhez hasonló/méltó életutat futott be. Ifjabb Fittler Dezső Eperjesen végezte a jogakadémiát, majd 47 éven keresztül ügyvédként tevékenykedett 1934-ben bekövetkezett haláláig. Az évtizedek során kiváló polgári jogászként szerzett elismertséget. A földbirtokrendezés területének specialistájaként hivatalos körökben is számítottak szakértelmére. A szakmai közéletben is aktív szerepet játszott: évtizedekig alelnöke, majd elnöke volt az Országos Ügyvédszövetségnek, igazgatósági tagja az Ügyvédek Országos Gyám- és Nyugdíjintézetének, alapító tagja az Ügyvédek Nemzeti Liberális Pártjának. Irodájából számos későbbi sikeres jogász pályafutása indult, többek között ügyvédbojtárja volt Lázár Andor igazságügyi miniszter is.⁶ A rá emlékező nekrológok kiemelték nemcsak évtizedek alatt szerzett tudását, de felhívták a figyelmet a szakma és képviselői iránti elhivatottságára is: „A polgári jogot művelő illusztris ügyvédek egyike ismét kidúlt az élről. Fittler Dezsőt is eltemettük. Benne elvesztettük gyakorló kartársaink egyik legkiválóbbikát, ki hangsúlyozottan csakis ügyvéd volt, s akit ügyvédi hivatásának lelkiismeretes teljesítése juttatott a jogászai s különösen az ügyvédi közélet terén elfoglalt kivételes pozícióhoz. Ügyvédek lenni s ezt a hivatást lelkiismeretesesen betölteni nehéz feladat. Beható jogászai tudás, az élet legkülönbözőbb viszonyainak mélyreható ismerete nélkül aligha lehet e pályán maradandó sikereket felmutatni. Nem lehet csupán a személyi kapcsolatok, az összeköttetések révén elért sikerek alapján az ügyvédség fórumán előkelő helyet kivívni s azt megtartani. Akik sikereiket ennek köszönhetik, átfutóan elfoglalt magas helyükről mihamar tűnnek el, különösen akkor, ha csupán ügyvédek maradnak s nem csapnak át az érvényesülés más terére. Fittler Dezsőre nem várt ez a sors. Magas kort ért el. Élete utolsó percéig nagy ügyeket képviselt. Nagy ügyvédi sikerei voltak. Az ügyvédi közélet terén kivételes magas pozíciót foglalt el. Mindez azért, mert működésének alapja nagy jogászai erudíciója volt. Elméleti tudása, a ma különösen oly nagyjelentőségű legista készsége és gyakorlati tapasztalata az átlagot meghaladta. Munkamétódusa is nagy ügyvédeké volt. Az ügynek legapróbb részletekig menő alapos tanulmányozása volt Fittler Dezső egyik legnagyobb erőssége. Rendel-

⁵ Fittler Kamill testvérei: Michaela, Dezső, László, Róza, Berta, Mária, Vilma. A szülők a gyógyszerész gyakornok Lászlót 1880-ban (19 éves korában), míg Vilmát 1898-ban (24 éves korában) vesztették el. OSZK gyászjelentések, Fittler László gyászjelentése 1880. augusztus 3. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/503549#>; Fittler Vilma gyászjelentése 1898. október 17. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/503552#> (2024. március 10.)

⁶ *Újság* 1934. május 1. 3.; *Pesti Napló*, 1934. május 1. 5.

kezett azokkal a kiváló jellembeli tulajdonságokkal, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valaki nagy ügyvéd legyen.”⁷

„...általában minden ügyvédi mozgalomban vezető szerepet játszott, az ügyvédi érdekeknek és a közérdeknek mindig önzetlen harcosa, bölcsen megfontolt szószólója volt... Az utóbbi esztendőiben érlelmeszedése volt... de arra nem lehetett rávenni, hogy az ügyvédkedést teljesen abbahagyja. A legutolsó fegyverténye volt, hogy elindította azt a mozgalmat, amely az országos ügyvédkongresszusok formájában évenként egy-egy nagyvárosban gyűjtötte össze a magyar ügyvédi kart, hogy az ügyvédi problémákat megvitassák. Fittler Dezső lelkes vezére és reprezentatív egyénisége volt ezeknek az országos kongresszusoknak. A tudományos irodalom terén is sok siker fűződik a nevéhez. Általában ahhoz az ügyvédgenerációhoz, azok közé a nagyszabású jogászok közé tartozott, akiknek a tekintélyét még a mai ügyvédellenes hangulat sem tudta kikezdeni.”⁸

A két fiú mellett a leánytestvérek közül Róza szintén egész életét a közösség szolgálatának szentelte. Az édesapa gyászjelentésén Fittler M. Róza materként szereplő testvér – aki az Angolkisasszonyok rendjének tagja volt – két évtizeden át elhivatott és elismert házfőnökként és tanárként vállalt vezető szerepet a rend által végzett leánynevelő munkában. A budapesti, eperjesi, kecskeméti és veszprémi rendházakban és iskolákban végzett vezetői, oktatói és nevelői tevékenységét a szélesebb közvélemény is nagyra értékelte. Különösen a Kecskeméten töltött 12 esztendő volt jelentős pályáján. A tanító apácák az ő vezetésével telepedtek le 1917-ben a városban. Rendházfőnöki feladatai mellett német és francia nyelvet tanított, az iskola meghatározó személyisége volt.⁹ 1930-ban a veszprémi zárdába került és itt halt meg 1933. február 24-én. A gyász hírt a *Kecskeméti Közlöny* 1933. február 26-i száma is közölte, röviden méltatva az elhunyt mater személyét és munkásságát: „Mély részvéttel vesszük a hírt, hogy Fittler M. Róza, a kecskeméti Angolkisasszonyok volt főnöknője pénteken délután 70 éves korában a veszprémi Angolkisasszonyok zárdájában elhunyt. Három év előtt távozott Kecskemétről. Két év óta állandóan betegeskedik. Fittler M. Róza 12 évig állt a kecskeméti zárdá élén és azt mintaintézménnyé fejlesztette. Rendkívüli akaraterő és szinte univerzális tehetség párosult benne. Kitűnő pedagógiai munkássága mellett igen értékes irodalmi tevékenységet is fejtett ki. Az egész városban osztatlan megbecsülés övezte.”¹⁰ Az intézet és a város halálát mutatja, hogy az alapító igazgatónő halálának első évfordulója alkalmából kétnapos emlékünnepséget tartottak Kecskeméten. Február 25-én a tanulóifjúság emlékünnepen

⁷ *Polgári jog*, 1934/6. 367–368.

⁸ *Nemzeti Újság*, 1934. május 2. 2.

⁹ KÁLLAI 2008.

¹⁰ *Kecskeméti Közlöny*, 1933. február 26. 9.

»az intézet három iskolája szépen sikerült virágjátékban hódolt az alapító főnöknő emlékének«, míg másnap az Úrinők Mária kongregációjának rendezésében művészi emlékünnepe volt, amelynek tiszta jövedelmét a kongregáció jutalom alapnak ajánlotta fel.¹¹ A rendezvény bevezetéseként egy volt növendék emlékezett Mater Fittler rendkívüli egyéniségére. A beszédben összefoglalta egykori tanárnője személyes és pedagógiai érdemeit is: „Ő maga sziklaszilárdan hitt céljai elérésében – és mint a kivételes emberek mind – ezt a hitet öntudatlanul is átvitte egész környezetébe. Rendkívüli eredményeihez egyik legnagyobb segítsége kétségtől reálitása volt. ... Midőn egy-egy német vagy francia óra keretén belül, iskolai olvasmányokkal kapcsolatban pompás útbaigazításokat adott későbbi életünkre vonatkozólag, elámultunk, hogy Mater Fittler több évtizedes szerzetesélet után is mennyire lépést tart a korral, mennyire nem túlzó és nem elfogult és főleg, hogy milyen tájékozott és jártas a legkülönbözőbb világi dolgokban és ügyekben... Mint minden igazán jó tanár, úgy Mater Fittler is ellensége volt a szószerinti tanulásnak, a léleknélküli, gépies »magolásnak«, mindig a tartalmat, az értelmet, a lényeget tartotta fontosnak, melyet igyekezett saját szavainkkal, lehetőleg minél egyénibben elmondani és előadni. Fáradhatatlan jó-sága és az egész világ iránti önzetlen jóakarata mindig megtalálta a megfelelő módot és eszközt, hogy mindenkin segítsen, mindenütt örömet szerezzen... Mater Fittler arcképét szemlélve nem hagyhatom figyelmen kívül komoly, zöldes szemeiben, csillogó jókedvét. A humor és tréfák iránti különös érzeke és fogékonysága egész iskolánknak felejthetetlenül sok kedves és kellemes, derűs órát és napot szerzett... Rendkívüli sokoldalú tehetségei [!] közül talán egyik legérdekesebb kivételes színi készsége volt... Igen kevés hivatásos művésznél – csak a legnagyobbaknál – láttam a színjátszás őstehetségének olyan elemi nagyságát és mindent magával sodró erejét, mint Mater Fittlernél – főleg komikai téren.”¹²

Fittler Kamill öccsének és húgának előzőekben röviden vázolt életútja talán jól érzékelteti, hogy a kiemelkedő szakmai sikereket elért elsőszülött fiú olyan szerető nagycsalád körében nevelkedett, ahol a tudás megszerzése, folyamatos bővítése, a választott hivatás iránti mély elkötelezettség és annak a közösség hasznára, építésére fordítása a személyiséget alapvetően meghatározó követelmények voltak.

¹¹ *Értesítő*, 1934. 9.

¹² *Értesítő*, 1934. 10–11.

Fittler Kamill (1853–1910)

Fittler Kamill a családi hagyománynak tekinthető jogtudományi pálya helyett a racionalitást és művészi érzéket egyaránt megkövetelő építészet terén találta meg élethivatását. A XIX. század végi magyar építészet kimagasló képviselői (Lechner Ödön, Hauszmann Alajos, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Ybl Miklós) mellett neve talán kevésbé vagy egyáltalán nem ismert az utókor számára. A *Magyar Életrajzi Lexikon* is nagyon szűkszavúan foglalja össze életét,¹³ kortársai azonban igen nagyra értékelték szakmai tevékenységét, amelynek jelentőségét az építészközösség nevében nekrológban emlékező Alpár Ignác ekként foglalt össze: „Nem tervezett és nem is épített, mégis legnagyobb építészünk egyikét veszítettük [el] benne. Nem küzdött sem díjért, sem elismerésért, sem babérért, és mégis ott volt mindig a küzdőtéren. Nem nyert pályadíjakat, nem aratott dicsőséget, nem ünnepeltette magát, és mégis művészi volt lelkülete. Miért? Mert minden ízében igaz építész volt. Erre nevelték őt tanárai Zürichben, később mesterei Párisban és végül a mi sajátos viszonyaink itthon. És miért maradt meg mindvégig építésznek akkor is, amikor más irányú elfoglaltság kötötte le tevékenységét? Mert szerette a művészetet, amelynek a világában élt. Szerette a vésővel alkotót, szerette az ecsettel művészi remeket elének varázsoló művészetet épp úgy, mint az ércnek, a fának, az üvegnek, a zománcnak, a bőrnek, a szövetnek s minden anyagnak a művészi alakban való megmunkálását.

Tudatában volt annak, hogy csak az igazán tektonikusan gondolkodó építész tudja értékelni a művészetek egyetemét. Tudta és vallotta, hogy egyes művészeti ágak egyoldalú fejlesztéséből még nem alakulhat ki a nemzeti művészet. És ebből a meggyőződéséből és a művészet fejlődésének alapos ismeretéből, a művészetek összes ágaira kiterjedő szeretetéből, azok értékeinek helyes mérlegeléséből fakadt a művészeti alkotásoknak és kérdéseknek megbírálására való páratlan hivatottsága. Nem volt alkotóművész. De sokat és hasznosat alkotott a művészetek irányításával; belevitte gondolatait és eszményeit az előszónak és fényes tollának szuggesztív hatalmával az építészet, a szobrászat és festészet s az iparművészet műhelyeibe; lelkesített és buzdított, de nyomatékosan felemlte intő szavát is, ha erre szükség volt. Felölelve a mű-

¹³ Fittler Kamill (*Tata, 1853. október 30. – †Budapest, 1910. június 17.) építészmérnök, építészeti és művészeti szakíró. Tanulmányait Bécsben, Zürichben, majd Párizsban végezte (1876–1883). 1888-tól az Iparművészeti Múzeum öre, 1896-tól az Iparművészeti Főiskola első igazgatója, 1897-től haláláig a *Magyar Iparművészet* c. folyóirat szerkesztője. Irodalmi tevékenysége kiterjedt a képzőművészetek minden ágára. 1893-tól a Magyar Mérnök- és Építész Egylet titkára, amely 1914-ben pályadíjat létesített emlékére. MÉL, Fittler Kamill, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/> (2024. március 21.). A szócikkben feltüntetett halálozási dátum nem pontos, a tényleges időpont: 1910. június 27.

vészetek összes ágait [!] mint a reneszánsz kornak egy nagy építőmestere állott előttünk, amint művészmunkatársaival, szobrászaival, festőivel, iparművészeivel közös szellemben és összhangban megalkották azokat a remekeket, amelyeknek egységes, nemes művészi hatását örökké bámulni fogják.”¹⁴

Tanulmányait és pályafutásának kezdetét a leghitelesebb forrásból ismerhetjük meg. 1888-ban pályázatot nyújtott be az Iparművészeti Múzeum megüresedett múzeumőri állására. A kérvényben¹⁵ részletesen felsorolta iskoláit és szakmai működésének addigi állomásait:

„Méltóságos Főigazgató Úr!

Méltóságod nagyra becsült és megtisztelő felhívása alapján értesültem arról, hogy az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumban rendszerezített őri állomás megüresedett, azon kérelemmel járulok Méltóságod elé, hogy ez állásra leendő kineveztetésem céljából a Vallás- és Közoktatásügyi m[agyar] kir[ályi] Miniszter Úr Ö Nagyméltóságához jelen kérelmemet felterjeszteni és azt hathatós pártfogásával támogatni Kegyeskedjék.

Ezen állás elnyerhetéséhez szükséges képességemet a következőkkel vagyok bátor igazolni:

:/: A :/ alatti keresztlevél szerint születtem Tatán 1853 okt[óber] 30-án, s így jelenleg 34 éves róm[ai] kath[olikus] és nőtlen vagyok.

://: A főreáliskolát a ://: alatt mellékelt bizonyítvány másodlat szerint Budán kitűnő sikerrel végeztem. Felsőbb tanulmányaimat 1871–1874-ig a zürichi műegyetemen a 3 :/ alatt csatolt

3:/: végbizonyítvány szerint szinte jeles sikerrel végeztem és ennek befejeztével a letett szigorlatok alapján építész oklevelet kaptam, melynek közjegyzőileg hitelesített másolatát

4:/: alatt vagyok bátor csatolni.

Főiskolai tanulmányaim befejezése után két évig Budapesten és Bécsben működtem a gyakorlati építészet terén, míg 1876-ban ismereteim kibővítése céljából Párisba mentem, hol 1884-ig – tehát 7 évig – tartózkodtam. Ez idő alatt több kiváló építész oldala mellett dolgozva a francia építészetet és műipari ízlést tanulmányoztam, és e téren gyakorlatilag működtem. Ugyanazon idő alatt a felvételi vizsgák le-

¹⁴ *Magyar Iparművészet*, 1910. 218.

¹⁵ A kérelmet teljes terjedelmében, a mai helyesírási szabályoknak megfelelően, formahű változatban ismertetem. A szövegben jelzett mellékletek nem szerepeltek az irat mellett, mivel azokat a hivatali eljárásrendnek megfelelően a kinevező okmány átvételekor a pályázó visszakapta. Iparművészeti Múzeum Adattára, Az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum iratai, 1888. 26/1888.

tétele után felvételtem a nagy hírű »École des Beaux-Arts«-ba¹⁶, s hogy ott 3 év alatt¹⁷ sikeres tevékenységet fejtettem ki, arról a 5./: alatt hiteles

5./: másodlatban ide csatolt bizonyítvány tanúskodik.

1884-ben hazámba visszatérve itt a magánépítéset és műipar terén önállólag is működtem és nyilvános építkezéseknél mint a Kereskedelmi Akadémia és az Országos Erdészeti Egyesület palotája, mint Czigler Győző¹⁸ műegy[etemi] tanár művezetője vettem részt.

Mindezekon kívül Méltóságod kegyes előterjesztése folytán a Vallás és Közoktatási m[agyar] kir[ályi] Miniszter Úr Ő Nagyméltóságának 1884. évi nov[ember] 21-én 41625. sz[ám] alatt kelt és 6./: alatt

6./: ide csatolt rendeletével az Orsz[ágos] magyar Iparművészeti Múzeumban szakszerű

7./: felvilágosítások adására alkalmaztattam. Végül a 7./: alatt ide csatolt bizonyítvány szerint két év óta a m[agyar] kir[ályi] állami közép ipariskolában az építéstanból és az építési alaktanból előadásokat eredménnyel és föllebbvalóimnak teljes megelégedésével tartok.

Fentebb előterjesztett kérelmemet a hivatkozott bizonyítványokkal támogatván, újból is az iránt esedezem Méltóságod előtt, hogy jelen kérelmemet a Vallás és Közoktatásügyi m[agyar] kir[ályi] Miniszter Úr Ő Nagyméltóságához fölterjeszteni és ott hathatós pártfogásával támogatni kegyeskedjék.

Mély tisztelettel:

Budapest, 1888. februarius 20.

alázatos szolgálja

Fittler Kamill

Az 1888 és 1896 között végzett múzeumi munka minőségét és eredményét jól mutatják további, a magyar iparművészet kibontakozása szempontjából meghatározó megbízásai. Fittler Kamill 1895 és 1898 között az Iparművészeti Múzeum- és Iskolaépület építésének miniszteri biztosa, 1896-tól az Iparművészeti Iskola rendes tanára,

¹⁶ Kiemelés az eredetiben. Szépművészeti Iskola (fr.).

¹⁷ Az École des Beaux-Arts fennmaradt tanulmányi iratai alapján Fittler Kamill 1876–1883 között volt az intézmény hallgatója. SZÖGI – VARGA 2018. 67.

¹⁸ Czigler Győző (*Arad, 1850. július 19. – †Budapest, 1905. március 28.) építész, 1887-től haláláig a budapesti Műegyetem építészeti karának tanára. Díjnyertes pályázatok után főként középületeket tervezett (Kereskedelmi Akadémia, a Műegyetem kémiai épülete, Statisztikai Hivatal, Pazmanaeum Bécsben). MÉL, Czigler Győző, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. április 4.)

majd 1897-től igazgatója lett és „e minőségben folytatta áldásos működését egész élete fogytáig.”¹⁹ Az iparművészeti képzés fejlesztésébe nem csak iskolaigazgatóként, hanem az Országos Iparoktatási Tanács és a budapesti Iparoktatási Bizottság tagjaként is bekapcsolódott. Az ő kezdeményezésére és szerkesztésében indult útjára 1897-ben a *Magyar Iparművészet* című szakmai folyóirat, az Országos Iparművészeti Társulat, valamint az Országos Iparművészeti Múzeum és Iskola közlönye.

A csupán 57 esztendőit élt építész életének utolsó másfél évtizede az oktatás mellett egyéb szakmai kihívásokban és sikerekben is bővelkedett. E rövid időszak alatt számos állami megbízást teljesített. Részt vett a millenniumi kiállítás szervezésében. Az 1900. évi párizsi világkiállítás magyar kormánybiztosságának műszaki igazgatójaként meghatározó szerepe volt a magyar kiállítás sikerében. Tapasztalatait később az 1906-os milánói rendezvény előkészítésében is kamatoztathatta,²⁰ ahol a magyar pavilon legjelentősebb területeit a képző- és iparművészeti oktatás intézményeinek bemutatói foglalták el.²¹ 1904-ben a Zeneakadémia építkezésének miniszteri biztosságá neveztek ki, tagja volt a Mezőgazdasági Múzeum és a Földművelésügyi Minisztérium palotája építési bizottságának, de ott találjuk nevét egyéb jelentősebb állami beruházások terveinek bírálói között is. Részt vett az Országos Középítési Tanács és a Műemlékek Országos Bizottságának munkájában is. „Tevékenysége sokoldalú volt, alig volt művészeti bizottság, amelynek tagja ne lett volna.”²²

A hivatali feladatok teljesítése mellett aktív szerepet vállalt az építészek és iparművészek különböző szakmai szervezeteinek életében is. Tagja volt a Magyar Mérnök és Építész Egylet Tanácsának és Választmányának, 1893-ban az egyesület titkárának is megválasztották. A magyar iparművészet fejlesztését támogatta az Országos Iparegyesület igazgatósági tagjaként, illetve az Iparművészeti Társulat végrehajtó bizottságának elnökeként.

„Közben folyton dolgozott irodalmi téren. Munkássága kiterjedt a képzőművészetek minden ágára és a fővárosi hírlapokban és folyóiratokban számos érdekes cikke jelent meg. Munkatársa volt a »Pallas Lexikon«-nak is, amelybe ő írta az építészetre vonatkozó cikkeket.”²³ Munkásságát számos kitüntetéssel ismerték el. 1896-ban „megkapta az ezredéves kiállítás körül szerzett érdemeiért a Ferenc József rend

¹⁹ *Építő Ipar*, 1910. július 3. 276.

²⁰ A világkiállítások előkészítésében, megvalósításában játszott szerepéről részletesen SZÉKELY 2012. 136–138.; 181–182.

²¹ SZÉKELY Miklós: „Ragyogó magyar sikerek krónikája”. – Az 1906-os milánói világkiállítás magyar pavilonja, avagy ember tervez, Isten végez. *Artmagazin online*, 2006/3. 82–84. <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/8ef70c92c29f7ca483536d5708d50c22> (2024. április 4.)

²² *Művészet* 1910. 349.

²³ *Magyar Iparművészet*, 1910. 219.

lovagkeresztjét.”²⁴ A párizsi világkiállítás sikerében játszott szerepéért 1901-ben a Vas-koronarend III. osztálya, valamint a „Francia Becsületrend tisztje” kitüntetésekben részesült. Olaszországi tevékenységét az Olasz Királyi Koronarend középkeresztjével és a Milánói Művészeti Akadémia tiszteletbeli tagságával ismerték el.²⁵ Az Iparművészeti Iskola fennállásának huszonöt éves jubileuma alkalmával a király udvari tanácsosi címet adományozott részére. Szakmai és társadalmi megbecsültségét jól mutatja, hogy búcsúztatására az Iparművészeti Múzeum előcsarnokában került sor, míg végső nyughelye a székesfőváros által adományozott díszsír hely lett a Kerepesi úti temetőben.²⁶

Fittler Kamill levelei Párizsból, 1876. szeptember december

Az előzőekben közreadott életrajzban is szerepel, hogy Fittler Kamill 1876-ban kezdte meg franciaországi tanulmányait. Az első Párizsban töltött hónapokról tanúskodó levelek eredeti példányai az Iparművészeti Iskola hivatalos, iktatott iratai között maradtak fenn az egykori igazgató egyéb, igen jelentős személyes dokumentumaival együtt. Ugyanazon iktatószám alatt található az eredeti igazgatói kinevező okirat, a Francia Becsületrend oklevele, valamint a Fittlert az 1898-as brüsszeli művészeti kongresszusra a magyar kormány képviselőjeként kiküldő magyar és francia nyelvű megbízólevél Wlassics Gyula aláírásával.²⁷

A francia fővárosból érkezett hét levél keltezése alapján 1876. szeptember és december között íródott, a szülőket, az édesapát és Fittler Michaelát (Ellát), a legidősebb leánytestvért megszólítva. A források között néhány boríték is található, amelyeken a „Tekintetes Fittler Dezső úrnak, uradalmi ügyvédnek”, illetve „urad. ügyviselőnek”, valamint „Fittler Ella Ő N[agy]ságának” címzések olvashatók. Tartalmuk szerint a levelek alapvetően a párizsi berendezkedésről, a mindennapokról, valamint az itthonról küldött anyagi támogatás eljuttatásának megszervezéséről szólnak. Kivételt képez az 1876. november 28-án kelt, id. Fittler Dezsőt ötvenedik születésnapját köszöntő írás. Néhány levélen és borítékon sorszámozás szerepel, az 1876. december 4-én keletkezett utolsó üzeneten a X. szám. Ez alapján valószínűsíthető, hogy az első három hónap alatt tíz levél érkezett Tatára a „párizsi remetétől”.

²⁴ *Magyar Iparművészet*, 1910. 219.

²⁵ Fittler Kamill gyászjelentése. OSZK Gyászjelentések, 1910. június 27. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/503546#> (2024. március 10.)

²⁶ *Építő Ipar*, 1910. július 3. 277.

²⁷ Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Levéltára. A Rectori Hivatal iktatott iratai, 1/c 431/1898.

A szülőknek szóló levelek tiszteletteljes, a leánytestvérnek küldött beszámolók bensőséges, de egyben érzékletes leírásokban bővelkedő, élvezetes, mesélő hangvétele a családtagok közötti szoros érzelmi kötelékekről tanúskodnak. Az írásokat záró búcsúzó sorokban minden alkalommal említésre kerülnek az otthon maradt kisebb testvérek, akikre vonatkozó kérdés, üdvözlésük egyetlen esetben sem maradhat el.

*

Fittler Kamill közölt leveleiből és az életutat felvázoló egyéb forrásokból egy igen érdekes XIX. század végi arcél bontakozik ki. Az 1848/49-es honvéd hagyományokkal rendelkező nemesi család elsőszülöttje a felmenők életpályájától elfordulva a művészeti életben kereste boldogulását. Elképzelései, céljai megvalósításához minden támogatást megkapott családjától. Külföldi tanulmányai befejezése után hazatérve, a peregrináció során szerzett tudását, tapasztalatait a polgárosodás útján gyors léptekkel haladó, fejlődő dualista gazdaság és társadalom szolgálatába állította. Életével és mindig magas színvonalon végzett munkájával méltán vívta ki kortársai elismerését, hiszen tevékenységével részese és alakítója volt a századforduló legjelentősebb éveinek és szakmai eseményeinek.

Az alábbiakban keletkezésük időrendjében, teljes terjedelmükben, a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük a források közül kiválasztott négy levelet a napjainkban már nem használt, illetve az idegen nyelven szereplő szavak, kifejezések magyarázó jegyzetelésével és a korabeli fogalomhasználat jellegzetességeinek megtartásával.

Forrásközlés

1. levél

Párizs, 1876. szeptember 9.

Kedves Szüleim!

Egy hosszú utazás után szerencsésen megérkeztem a modern Babylonba. Bizony dobogott egy kissé a szívem, midőn a gőzmozdony mindig közelebb, közelebb hozott a városhoz s midőn ide érve az utcák tömkelegében egy néptömeget láttam rajzani, mely részvétlenül mellettem elmenve, mintegy kérdezni látszott: mit keressz [!] te itt, te porszem e sokaság myriádjaiiban!

Midőn e háztengert, e töméntelen népet kenyere után szaladgálva láttam, önkénytelenül kérdeztem magamat: te itt akarod magad kiismerni, itt akarod idővel kenyeredet keresni? És mégis így lesz, így kell lennie! Majdcsak megsegít valahogy az Isten. Az első rész úgy is teljesedett már annyira, mennyire e rövid idő alatt nagyobb tájékozást szerezve itt, mint bárhol másutt; csak aztán a második részben ne csalatkozzam!?

Correspondessz²⁸ kártyáimat, melyet utamnak különféle megállapodási helyeiről írtam, úgy hiszem megkapták. (Tájékoztul megjegyzem, hogy írtam: Bécs-, Münchenből, Stuttgart és Strasbourgból.) Bécshez nincs semmi hozzátenni valóm, Bertusról²⁹ egész körülményesen írtam. Csak ama bizonyos Khevenhüller grófnak³⁰ nem tudtam Miksa gróf³¹ ajánló levelét átadni – mert elutazott. Mit csináljak most vele? – Münchenben két napig voltam. Findeyst³² sok keresés után találtam csak meg, s akkor is úgy, hogy volt már neki vendégje. Vendéglőbe akartam tehát szállani, de képzeljék csak, ezen Münchenben, hol máskor pénzért mutogatják az utcán az embert, ezen Münchenbe, mondom, kilenc hotelt néztem meg, s egyikben sem voltam képes lakást találni. Mit volt mit tenni, Findeyshoz szálltam (persze az ő hívására, különben elutaztam volna rögtön) s így alkalmam volt megnézni a nagy német mű- és iparkiallítást. Ez igazán becsületére válik mind országának, mind produceuseinek!³³ Szép festmények (szobrok majd semmi), pompás üveg, vas és galanterie³⁴ gyártmányok, fényképek, csipke etc. etc. Látogató pedig annyi van benn (mint ezt a hotelek elfoglaltsága is tanúsítja) mint a boldogult bécsi világkiállításban³⁵ aránylag soh' sem volt. Architektonikus rajzokban³⁶ is igen gazdag a kiállítás – jóllehet itt, mivel boldog boldogtalan kiállított, sok a kivetnivaló! Kimentünk a közeli Nymphenburgba³⁷ is – melyet itt szörnyen csodálnak. No de ennél a mi angolkertünk³⁸ százszorosa többet ér!

Utam Augsburg-, Ulm-, Stuttgarton (ezt sajnáltam ott hagyni) Karlsruhén (melyből semmit sem láttam) és Strasbourgon vezetett keresztül. A vidék Simbachtól Ulmig szörnyű unalmas, de Ulmtól egész Kehlig (Strasbourggal vis-a-vis) igen kel-

²⁸ Levelezőlap.

²⁹ Fittler Berta, Kamill húga.

³⁰ Osztrák főnemesi család tagja.

³¹ Feltehetőleg gróf galántai Esterházy Miksa Ernő Móric (*Bécs, 1837. május 14. – †Tata, 1883. augusztus 5.) földbirtokos és diplomata.

³² Pontosan nem beazonosítható személy.

³³ Gyártó, termelő.

³⁴ Galanterieware (ném.): díszműáruk.

³⁵ Aláhúzással jelölt kiemelés az eredetiben itt és a továbbiakban.

³⁶ Építészeti rajzok.

³⁷ Barokk stílusban épült királyi kastély Münchenben, a Wittelsbachok nyári rezidenciája.

³⁸ A megjegyzés feltehetőleg a tатаi Esterházy kastély környezetében kialakított angolkertre utal.

lemes. Ulm-nak erős fortificatióinál³⁹ láttam a Dunát ismét – de itt már oly keskeny, mint a mi Vágunk –, jóllehet víz elég van benne. Az idő is kedvezett Ulmig. De ezen túl olyan országos eső kerekedett, hogy a Schwarzwald- és Vogesekből vajmi keveset láttam. Strasbourgban egy fél napig kelle várnom. Azt említém már, hogy mily nagy benyomást tett rám a Münster. Ennek kedves, könnyűd, és éppen ezért impozáns architektúrájához a komor és nehézkes bécsi István templom siffi.⁴⁰ Sőt a milánói Dóm is csak nagyobb effectust⁴¹ csinál sok cirádaival, de azért nem nagyobb mű. – Franciaországon éjjel utaztam át. A passuszt⁴² nagyon is elő kelle mutatnom, míg málna visitáció⁴³ csak Párisban volt, s ez is egész felületes. Poggyászsomát ugyan szidtam egynéhányszor az úton. Leszámítva a gondot és hordárokkal veszekedést – szállítása majdnem többbe került, mint úri magamé. Biz ha a sok borraivalót hozzá teszem, kevés fog hiányozni, hogy a személyszállítási díjat meg ne üsse. Bajorország e tekintetben a legszemtelenebb. „Freigewicht”-nek⁴⁴ hírét sem ismerik. Ha érdeklí Önöket kedves szüleim az utazási kimutatás, továbbat [!] közleni [!] fogom; összehasonlíthatják a különbséget:

Jegy: Bécs–München (III. oszt.)	12 forint	65 kr ⁴⁵
málha 70 kg (ebből 25 „frei”)	5 ft	87 kr
összesen o. é.	18 ft	52 kr
Jegy: München–Stuttgart (III. oszt.)	8 mk	55 pf
málha	10 m	20 pf
összesen:	18 márka	75 pfenning
Stuttgart–Strasbourg	6 mk.	60 p
poggyász	7	60
összesen:	14	20 pf.
Stuttgart ⁴⁶ Páris (II. helyköz[i] vonat)	35 mrk.	30 pf.
poggyász (75 kg, belőle 25 „frei”)	10 m.	45 pf.
összesen:	45 mk.	75 pf.

³⁹ Erőd (lat.).

⁴⁰ Értéktelen, jelentéktelen dolog, semmiség.

⁴¹ Hatás (lat.).

⁴² Passzus (lat.): útlevel.

⁴³ Vizsgálat.

⁴⁴ Díjtalanul szállítható poggyász (ném.).

⁴⁵ Krajcár.

⁴⁶ Helyesen feltehetőleg: Strasbourg–Párizs.

Tehát 18 ft 52 kr és 78 mark 70 pf. Az utazási jegy maga tehát a sok pakkal együtt körülbelül 66 forintba került, ami bizony nem sok. Igaz ugyan, hogy ebbe a müncheni és stuttgarti tartózkodás nincs bele tudva – de ez nekem összesen nem került 4 ft-ba.

Párisban aztán egész „kekk”⁴⁷ viseltem magamat. Kiszemeltem a Bädeckerben⁴⁸ magamnak a quartier latin-ben⁴⁹ egy utcát, s egyszerre csak oda hajtatta azonnal egy „maison meublée”-t⁵⁰ keresek, találok, s felveszek egy szobát 40 frankért. Magam is elcsodálkoztam az eredményen. A déjeuner⁵¹ és diner⁵² szinte itt, amint kérdeztem, 100 frankba kerül, ami dettó nem drága, s így ezt is valószínűleg az első hónapokban itt veszek – ámbár ehhez olcsóbban is szeretnék jutni.

A városból magából természetesen nem sokat láttam. Ma egész délelőtt pakolok, délután meg írok, s az idő is mindig pityergőre áll. Ajánló leveleim közül csak Rumpelmeyerét⁵³ akarom most érvényesíteni. Ezen tanárhoz majd néhány nap múlva elmegyek, és beszédétől függ hogyan és miképp leszek itt elfoglalva. A grófok⁵⁴ leveleit majd csak egy-két hét múlva adom át, ha fülem jobban hozzá szokott ez értetetlen francia pergéshez, mely minden pillanatban kihozza nyelvtudományomat a sodrából.

Már most csak arra kérem kedves Szüleim, hogy írjanak, és még egyszer írjanak; tudósítsanak mindenről, ami abban a kedves otthonomban, s ami testvéreimmel történik. Az én lakásom: VI. Rue Racine 12. Hôtel de Genève. A levél fraktúrájánál⁵⁵ vigyázzanak, mert itt szemtelenül büntetik az embert. – Most pedig kedves Szüleim, áldja meg az Isten édes mindnyájukat mind a két kezével. Emlékezzenek olykor a szerencsét próbálni ment, de örökké haza vágyódó, s Önöket szeretni soha meg nem szűnő fiúkra

Kamillra

⁴⁷ Hetyke, pimasz.

⁴⁸ Útikönyv (ném.).

⁴⁹ Latin Negyed, az egyetemi városrész Párizsban.

⁵⁰ Bútorozott szoba (fr.).

⁵¹ Ebéd (fr.).

⁵² Vacsora (fr.).

⁵³ Feltehetőleg Viktor Rumpelmayer (*Pozsony, 1830. november 7. – †Bécs, 1885. június 14.) osztrák–magyar építész.

⁵⁴ Feltehetőleg gróf galántai Esterházy Miksa Ernő Móric (ld. 31. jelzet), illetve gróf galántai Esterházy Pál, nagybirtokos (*Bécs, 1805. október 30. – †Levico, 1877. augusztus 20.).

⁵⁵ A levél méreténél, formájánál?

2. levél

Párizs 1876. október 3.

Kedves Ellám!

Mai levelemmel itteni életmódom és viszonyaim szándéksom veled megismertetni. Ezek magukban véve nem valami különösek ugyan, de mert múlt leveledben kívánsz, és mert belőlük magukra párizsi viszonyokra következtethetsz, megkísértem azok leírását.

Tehát először is, a fölkelés történik fél hétkor, olykor előbb, olykor utóbb, amint jó. Aztán jó a reggeli – a napnál. A nap többi részében ugyanis annyira eleget eszik az ember, hogy az itt különben drága és nem jó reggeliről lemondtam – ha csak egy-egy, a mieinkhez nem hasonlítható kiflit nem veszek utamba eső valamely péknél. Tizenegyig aztán tanulok franciául mértant, mennyiségtant, históriát stb. Bíz, ez nehezen megy, de ha más hasznuk nem is lesz – legalább megtanulok becsületesen franciául. Tizenegykor van egész Párizsban a déjeuner. Ez áll pedig rendesen valami entrééből⁵⁶ (sonka, kolbász, rettek vagy más effélék) azután jó [az] hors d’oeuvre⁵⁷ (tojás bármely alakban, omelette), beafsteak vagy cotelette, sajt és valami desszert (szőlő, gyümölcs vagy édesség). Ezután az atelier-be⁵⁸ megyek rajzolni este hatig, amikor dinirozunk.⁵⁹ Leves, marhahús, pecsenye, sajt, desszert és egy flakó vörösbor. Vacsorám nincs – szükségem nem lévén rá. Ekkor sétálok, írok, teszek-veszek és lefekszem tizenegykor. Ez az én életem; s még színházban, concertben sem voltam; a kávéházakat sem ismerem – pedig ezek, amint hallom itt nagyon látogatottak. Vasárnaponként meg-meg látogatok Párisnak számtalan parkjai közül egyet, s szívom a jó levegőt. – Hanem a szobám az ugyan csöpp egy jószág! 5 lépés hosszú, 4 lépés széles és kezemmel elérem a plafond-t [!]. Itt egyáltalában furcsa ideák vannak a szobák nagyságáról! Akkora szobák, mint a mieink otthon, már termek s ropant drágák, az egész tanulóvilág hasonló szobákban lakik, mint én. Egyik szomszédom egy orvosnövendék (amerikai), a másik meg orosz. Alattam lakik egy pár görög, portugall [!], armeniai [!], s mit tudom még, mily nemzetiségű; fölöttem – a negyedik emeletben lévén – az arkangyalok!

Láthatod kedves Ellám, hogy itt egészen más viszonyok uralkodnak. Míg minálunk étlap szerint eszik az ember – az kerülvén legolcsóbbra, az itt teljes lehetetlen, mert 10-szer annyiba kerülne, mint a table d’hôte.⁶⁰ Egész világ ezzel él tehát, úgy déjeuner-n mint dinér-n. Nálunk tehát meg lehet ugyan 80-90 kr-ért ebédelni, de nem

⁵⁶ Hideg előétel (fr.).

⁵⁷ Előétel (fr.).

⁵⁸ Műterem (fr.).

⁵⁹ Vacsorázunk (fr.).

⁶⁰ Vendéglőkben megszabott árú menü (fr.).

valami fényesen – míg itt 2 frankot fizetsz, de kapsz is három annyit – amint a leírásból látható.

Akinek pénze van, az itt szórakozhatik kedvére. Színház van Párisban harmincöt – és minden este töme! (míg B[uda]pesten nekünk hét magyar színházunk kong az ürességtől). Concert, café chantant stb. minden utcasarkon. Esténként pedig – úgy 8-10 óra között – a boulevardokon⁶¹ járni majdnem lehetetlenség – csak úgy hemzseg ott a sok nép az ezer meg ezernyi lámpák világánál. Akinek ez eleme, az itt ugyan feltalálja eldorádóját; én még valami nagy gyönyörűséget nem leltem benne. Sokkal jobban szeretek az ilyenkor néptelen Szajna partján sétálni, élvezni a friss levegőt, gyönyörködni a habokon játszó lámpafényen a távoli boulevardok megtört moráján és gondolkodni, miről mindenről gondolkodni! annak a jó Isten a megmondhatója.

Ekképp folyik le sekély változással nap, nap után, múlnak a hetek, havak, holnapután már egy hónapja lesz, hogy itt vagyok! – Tegnapelőtt, hogy egy kicsit a nap ki-sütött, kimentem Versailles-ba. Az atelier-ben ugyanis valami „Château d’Eau”-n⁶² dolgozunk, s e végből tanulmányozni akartam az e nemű művekben kitűnő Versailles-t. Természetesen ha az ember nagy várakozással megy valahova – rendesen csalódik. Úgy én is. A tartály⁶³ impozáns terjedelmű, de egyhangú, s a piac felől éppen semmi különös nincs rajta. A kertben igen szép partie-k,⁶⁴ de az egész kicsiny és a fák fiatalok. Nagyszerűek a vízművek – ezek ritkítják párukat. Saint Cloud⁶⁵ parkja, ami a fekvést és a befásítást illeti, sokkal jobban tetszett.

Egy jövő szép napon majd a boulogne-i erdőt, Párisnak e híres kirándulási helyét – és a jardin d’acclimatation-t⁶⁶ nézem meg, majd ezekről akkor bővebben.

Ennyi kedves húgom, úgy hiszem elég egy szuszra – csak iparkodjunk ebben egymást túlszárnyalni. Még kedves Atyánknak mellékelek néhány sort⁶⁷ s a tiedet zárom.

Veled együtt mindnyájatokat csókol

szerető bátyád
Kamill

⁶¹ Sugárút (fr.).

⁶² Szökőkút (fr.).

⁶³ Feltehetően a szökőkút medencéjére utal.

⁶⁴ Részek.

⁶⁵ Város Hauts-de-Seine francia megyében, a Szajna bal partja fölött emelkedő, 30-90 méter magas fennsíkon. A párizsi agglomeráció része, a metropolisz nyugati szélén.

⁶⁶ Párizsi állatkert, amelyet III. Napóleon és Eugénie császárné 1860. október 6-án nyitott meg eredetileg Jardin Zoologique d’Acclimatation néven. 1877-től 1912-ig a Jardin Zoologique d’Acclimatation l’Acclimatation Anthropologique-vé alakították át. A gyarmatosítás közepén a párizsiak kíváncsiságát az idegen népek szokásai és életmódja vonzotta. A núbokat, busmanokat, zulukat és sok más afrikai népet és egyéb őslakosokat (norvég és a svéd számik, grönlandi inuitok) is „kiállítottak” egy állatkertben.

⁶⁷ A jelzett levél fennmaradt, megtalálható a levéltári iratok között.

3. levél

Párizs [18]76. november 6.

Kedves Ellám!

Nagyon nagy örömet szerzél minap pompás leveleddel a párizsi remetének. Úgy eltaláltál mindent, ami csak érdekelhetett, úgy kiterjeszkedtél mindarra, ami fontossággal bírt rám nézve, hogy önkénytelenül [!] ama kellemes esték jutottak eszembe, melyeket úgy az ablakban a jalousiek⁶⁸ mögött eltöltögettünk, hasonló tárgyokról hasonlóan beszélgetve. Sajnos, miszerént én azon körülmények közt vagyok, hogy élményeimről semmit sem referálhatok; s így jelenleg nem tudom visszafizetni az adósságot. De legközelebb „muszáj” már valamit olyast tennem, amiről referálhatok neked. Majd kifundálok egyet-mást!

Hát a szüreteken csak jól mulattatok! Azért volt nekem oly előérzetem, azért szerettem volna „kézzel-lábbal” otthonn maradni (ámbar nem szoltam felöle soha senkinek), mert gondoltam, hogy eme kezeknek és lábaknak lett volna dolguk és jó dolguk a szüreteken. Csakhogy hát mindhiába – elég volt az a 4 hónapi potyázás, – és nékem mennem kellett. Abból egy szó sem igaz, hogy én Pali⁶⁹ ajánlatára levelező lennék⁷⁰ valahol. Felszólítottam ugyan Palit, hogy tenne kérdést érdekemben, miután most nekem is minden krajcár jólesik – de a semmirevaló még csak azt sem felelte rá, hogy „eb- vagy kutya”. Nohát, maradj magadnak poltron frater.⁷¹ Megmondhatod a dolog valódi állását az illetőnek, kitől ellenkezőjét hallottad.

A napokban ugyanazon atelier-be, ahol vagyok, érkezett egy igen derék magyar fiú: Nendtvich [!] Gusztáv B[uda]pestről (egy műegyetemi tanárnak⁷² a fia), kivel hamar összebarátkoztunk. Ha így marad, mint ahogy most mutatkozik, akkor igazán örülök az új ismeretségnek. (Ő egy 1200 ft-os állami ösztöndíjjal jött ide, pedig különben is jómódú fiú. Csak már nekem is juttatnának egy ilyest.)

Róza a napokban írt egy igen kedves levelet. Ha szinte a napokban írnátok neki – úgy kérlek, írd meg azt is, mennyire köszönöm figyelmét. Mihelyst a most egy kissé összehalmozódott dolgaime engedik, én is fogok neki válaszolni. Helyre még semmi kilátás nincs (a monsieur Mégéssier⁷³ aluszik).

⁶⁸ Zsalugáter (fr.).

⁶⁹ Pontosan nem beazonosítható személy.

⁷⁰ Kereskedelmi levelező?

⁷¹ Gyáva, szájhős alak.

⁷² Nendtvich Károly (*Pécs, 1811. december 31. – †Budapest, 1892. július 5.) orvos, kémikus, műegyetemi tanár, az MTA tagja, az 1873/74-es tanévben a Műegyetem rektora.

⁷³ Mégéssier úr. Pontosan nem beazonosítható személy. Fittler Kamill 1876. október 23-án szüleinek írott levelében említi, hogy Pál gróf (ld. 54. jegyzet) Mégéssier úrnak és sógornéjának címzett ajánlólevelei nagy haszonnal lehetnek számára.

Apám bécsi „correspondenzkarté”-ját a postaigazgatóság bérmentetlen⁷⁴ levélben küldte meg „wegen ungenugender frankierung unabsendbar, deher sub convert.”⁷⁵ Tant de bruit pour három hiányzó krajcár!⁷⁶

Bebucskát, a „svábot” és az otthoni apró-cseprő népességet szüleinkkel együtt sokszor, sokszor csókolja és téged is mindezekben számtalanszor részesít

szerető bátyád
Kamill

4. levél

Kedves Atyám!

Engedje meg, hogy csatlakozzék legidősebb fia is az e napon Önhöz járuló szerencsekívánók tömegéhez. Én már tavaly azon hitben voltam, miképp ötvenedik születésnapját üljük, és tévedésemből akkor senki sem világosított fel, mígnem a nyár folytán megtudtam, hogy csak a negyvenkilencedik volt. Íme! mondjuk el, hogy hál’ Isten megérte kedves Atyám erőben, egészségben, családjai tagjaitól vagy azoknak a távolból küldött fiúi forró szerencsekívánataitól környezve, félszázados jubileumát is.

Egy fáradtságteljes ötven évre pillanthat vissza kedves Atyám! Ötven éven át küzdve, dolgozva, először önfenntartásáért, azután pedig családjáért és gyermekei neveltetéséért! De büszke is lehet lankadhatlan működésére. Mert tisztán, mint a tó sima tükre – melyet ha sokszor viharok dúltak is, de melyen folt nem maradhatott soha – áll előtte múltja. És azon szeretet, melyben családjá, azon tisztelet, melyben valamennyi ismerősei által részesíttetik, zálog arra, hogy földi pályáján, melyet mindnyájunk örömeire és legfőbb kívánságára nyújtana az Isten minél hosszabbra, el fogja érni rég kiérdemlett jutalmát. Vajha ezentúl anyagi gondjaitól menten, amily mértékben eddig fáradott, oly mértékben élvezni nyugalma – bő tapasztalásait még csak gyermekei háladatosságának és szeretetének tanújeleivel gazdagítva.

Kísérje áldás és szerencse lépteit, lelje jutalmának egy részét gyermekeiben és azoknak igyekezetében, törekvéseiben, melyet bármily körülmények közt legyen, mindig tanúsítani fog háládatos fia

Kamill

Párizs, nov[ember] 28. 1876.

⁷⁴ A feladó által le nem rótt kézbesítési díjú levél.

⁷⁵ Nem megfelelő feladási díj miatt visszatartva (ném.).

⁷⁶ Mennyi húhó három hiányzó krajcárért! (fr.)

Bibliográfia

- BALLABÁS – PAP – PÁL 2020. BALLABÁS Dániel – PAP József – PÁL Judit: *Az Országgyűlés tagjainak archontológiája*. Eszterházy Károly Egyetem, Líceum, Eger, 2020.
- BONA: *Hadnagyk; Századosok* BONA Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara. Kézikönyvtár.; Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban.; Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*. In: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/hadnagyk-es-fohadnagyk-az-184849-evi-szabadsagharcban-2/?list=eyJxdWVyeSI6ICJib25hICJ9> (2024. március 10.)
- Értesítő, 1934. *Az Angolkisasszonyok Beatae Mariae Virginis Intézetének vezetése alatt álló Kecskeméti Római Katolikus Tanítónőképző tizenhatodik értesítője az 1933–34. iskolai évről*. Közzéteszi: az Igazgatóság. Hungária-Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Kecskemét, 1934.
- KÁLLAI 2008. KÁLLAI Erzsébet: *Az első kecskeméti angolkisasszony*. In: Hírös Naptár, értékörző helytörténeti weblap. Kecskemét, 2008. www.hirosnaptar.hu; (2024. március 14.)
- MÉL *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Főszerk. KENYERES Ágnes. (Javított, átdolgozott kiadás.) <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (2024. március 21.)
- SZÉKELY 2006. SZÉKELY Miklós: „Ragyogó magyar sikerek krónikája”. Az 1906-os milánói világkiállítás magyar pavilonja. *Artmagazin*, 2006/3. <https://www.artmagazin.hu/> (2024. április 4.)
- SZÉKELY 2012. SZÉKELY Miklós: *Az ország tükrői. Magyar építészet és művészet szerepe a nemzeti reprezentációban az Osztrák–Magyar Monarchia korának világkiállításain*. CentrArt, Budapest, 2012.
- SZÖGI – VARGA 2018. SZÖGI László – VARGA Júlia: *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken 1526–1919. I. • Étudiants de la hongrie aux universités francaises, belges, roumaines, serbes et russes 1526–1919 I.* (Magyarországi egyetemjárás az újkorban 24.) ELTE Levéltára, Budapest, 2018.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS

“...WHAT ARE YOU DOING HERE, YOU SPECK OF DUST
IN THE MYRIAD OF THE THRONGS!”

Kamill Fittler's Letters from Paris

(Abstract)

Regarding the history of Hungarian higher education, the end of the 19th century represented one of its high points. To go along with improvements at the University of Budapest, the country's second university, which was in Kolozsvár (today is Cluj, in Romania), and the first university-level technical institution, the *József Műegyetem* (Joseph University of Technology), both opened their doors. Over the course of these years, new higher education institutions were founded in numerous other fields, including various branches of the arts. Construction of both public and private buildings, plainly reflecting the country's economic development, necessitated the training of experts / specialists. Education in the field of industrial arts began within the framework of the *Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző* (National Royal School of Drawing and Drawing Teacher Training), which was founded in 1871. The education institution expanded to include training workshops for technical carving in 1880, which laid the foundation for providing training and instruction in decorative arts and applied arts. In 1896, the school, whose facilities were scattered throughout several locations, moved into a building that it would share with the Museum of Applied Arts, which had likewise opened that same year.

Kamill Fittler, an architect who had completed his higher education studies in Switzerland and France, became the director of the institute in 1897. Fittler not only played a definitive role in the construction of the museum building, but also led the institution until his death in 1910. In contrast to other important late-19th century architects, his name is little known to the wider public because his career endeavors were mainly associated with teaching in the industrial arts and architecture, organizing and leading in the world of art and critiquing artistic works. After a short introduction of Fittler and his family background, which fundamentally determined his future professional course, selected letters from the wanderer's first experiences in Paris are published in the study.

He began his studies in France in 1876. Original copies of his letters from his first months in Paris have been preserved among official, registered documents at the School of Applied Arts, along with other personal documents of the onetime director.

Written between September and December 1876, seven letters sent from the French capital were addressed to his parents, his father Dezső Fittler and his oldest sister Michaela (Ella) Fittler. The letters were essentially about settling in Paris, his everyday experiences and his efforts at organizing financial support from home. The letter dated November 28th, 1876, was an exception in that he congratulated his father on his fiftieth birthday. The letters to his parents were courteous, while the summaries to his sister were heartfelt yet soulful narrations written in an amusing style. His narrating tone demonstrated an emotional connection to his family members. On every occasion, his closing sentences were dedicated to his younger siblings living at home. Questions and salutations addressed to them never went missing.

The four unabridged letters that have been selected for publishing appear chronologically and follow modern grammar rules and principles of linguistic accuracy. Words and / or expressions no longer used today or originating from another language are accompanied by explanatory notes.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS

„...WAS SUCHEST DU HIER, DU STAUBKÖRNCHEIN
IN DEN MYRIADEN DIESER MENGE!“

Kamill Fittlers Briefe aus Paris
(Resümee)

Das Ende des 19. Jahrhunderts gehörte zu den Blütezeiten der Geschichte des ungarischen Hochschulwesens. Neben der Weiterentwicklung der Universität zu Budapest nahmen die zweite wissenschaftliche Universität des Landes in Kolozsvár/Klausenburg (heute: Cluj-Napoca, RO), sowie die erste technische Bildungseinrichtung auf Universitätsniveau, die Joseph-Universität für Technik ihre Arbeit auf. In diesen Jahren wurden neue Hochschul-Bildungseinrichtungen für die Vertreter zahlreicher anderer Fachgebiete, so etwa verschiedener Zweige des künstlerischen Lebens geschaffen. Die bedeutenden staatlichen und Privatbauten, die die Wirtschaftsentwicklung des Landes deutlich erkennen ließen, erforderten die Ausbildung von Fachkräften. Der Unterricht im Bereich Kunstgewerbe begann im organisatorischen Rahmen der 1871 gegründeten Ungarischen Königlichen Landesschule für Musterzeichnungen und Ausbildung von Zeichenlehrern. Die Lehranstalt wurde von 1880 an um eine Lehrwerkstatt für Kunstschnitzerei erweitert, wodurch die Grundlagen für die Vermittlung von Kenntnissen geschaffen wurden, um den Ansprüchen der Künste der Ornamentik und des Kunstgewerbes gerecht zu werden. Die Schule zog 1896 von den verstreut gelegenen Ausbildungsstätten in das im selben Jahr übergebene gemeinsame Gebäude mit dem Kunstgewerbemuseum um.

Von 1897 an war Kamill Fittler der Direktor des Instituts, der sein Hochschulstudium noch in der Schweiz absolviert und seinen Abschluss als Architekt in Frankreich gemacht hatte. Er spielte auch bei der Errichtung des Museumsgebäudes eine entscheidende Rolle, und stand bis zu seinem Tod 1910 an der Spitze der Einrichtung. Im Gegensatz zu den bedeutenden Architekten am Ende des 19. Jahrhunderts ist sein Name der breiteren Öffentlichkeit kaum bekannt, weil seine Berufstätigkeit in erster Linie mit dem Bereich des Unterrichts im Kunstgewerbe und in der Architektur, der Organisation und Leitung des künstlerischen Lebens und der Kunstkritik verbunden war. In der Studie werden ausgewählte Briefe des jungen ausländischen Studenten über seine ersten Erlebnisse in Paris veröffentlicht, nach der kurzen Vorstellung

ihres Autors und seines familiären Hintergrundes, der seinen Beruf grundlegend bestimmte.

Kamill Fittler begann 1876 sein Studium in Frankreich. Die Originalexemplare seiner Briefe über die ersten Monate in Paris sind unter den offiziellen, eingetragenen Schriftstücken der Kunstgewerbeschule zusammen mit anderen persönlichen Dokumenten des einstigen Direktors erhalten geblieben.

Die sieben Briefe aus der französischen Hauptstadt wurden nach ihrer Datierung zwischen September und Dezember 1876 geschrieben, wobei die Eltern, der Vater Dezső Fittler und die älteste Schwester Michaela (Ella) Fittler in der Anrede standen. Ihrem Inhalt nach geht es in den Briefen grundsätzlich um das Einleben in Paris, um den Alltag sowie um die Organisation, wie die finanzielle Unterstützung von daheim zu ihm gelangte. Eine Ausnahme bildet der Brief vom 28. November 1876, in dem er dem Vater Dezső Fittler zum 50. Geburtstag gratulierte. Die Briefe an die Eltern sind respektvoll, die Berichte an die Schwester reich an innigen, zugleich gefühlvollen Beschreibungen in köstlichem Stil. Ihr erzählender Ton zeugt von einer engen, gefühlsreichen Verbindung zwischen den Familienmitgliedern. In den abschließenden Zeilen werden jedes Mal die zu Hause gebliebenen jüngeren Geschwister erwähnt, Fragen, die sie betreffen, und Grüße an sie bleiben in keinem einzigen Fall aus.

Die aus den Quellen ausgewählten vier Briefe werden chronologisch im vollen Wortlaut und entsprechend den heutigen Rechtschreibregeln und Prinzipien der Sprachrichtigkeit publiziert, mit Erläuterungen der heutzutage nicht mehr gebräuchlichen oder fremdsprachigen Worte und Ausdrücke.

ANKA LÁSZLÓ

„... A SZÍVESSÉGÉRT ÉS BARÁTSÁGÉRT, MELYET
TANÚSÍTOTTÁL, ADÓSODNAK ÉRZEM MAGAMAT”

Tisza Kálmán levelei Szász Károlyhoz (1878–1898)

Bevezető

E sorok írója évekkel ezelőtt hozzáfogott, hogy az egykori balközépi, majd szabadelvű párti pártvezér és miniszterelnök, Tisza Kálmán fennmaradt leveleit közreadja. Ennek eddigi eredményei a VERITAS Évkönyvekben megjelenő, a Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi és Darányi Ignác földművelésügyi miniszterhez írt levelek voltak, melyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őriznek.¹ A motivációt az adta, hogy Kozári Monika Tisza-biográfiájának² eredményeitől eltekintve a Generálisról még nagyon keveset tud a történettudomány. Politikai pályafutásának vizsgálata egyszerűn nem került be a kutatások fősodrába. Azt pedig az eddigi kutatási eredményekből látnunk kell, hogy éppen Tisza református felekezeti/közületi szerepvállalása az, amely ismeretlen fehér folt a tudomány előtt. A Wlassics-hoz és Darányihoz írt levelek közzététele után logikusan adja magát, hogy ezt az irányvonalat kövessük, hiszen a Szász Károly (1829–1905) református püspöknek küldött levelek még jobban megvilágítják, miként tevékenykedett hitsorsosai és intézményeik érdekében Tisza Kálmán. Az alább közlendő levelek ugyanis alapvetően erről szólnak.

A két tárcavezetővel azután kezdett levelezésbe felekezeti témákban, hogy azok ilyen ügyekkel kerületek kapcsolatba hivatalos pozícióik által. Darányi a pápai református főiskola tiszteletbeli főgondnoka lett 1894-ben, Wlassics pedig kultuszminiszter a következő esztendőben. Tisza Kálmán 1894-ben, az addigi konventi világi elnök, Vay Miklós báró halála után foglalta el a Magyarországi Református Egyház Konventjének világi főgondnoki (elnöki) stallumát.³

Szász Károlyval azonban már kormányfői évei folyamán levelezésben állt, vagyis ezek által jobban láthatóvá válik, a politikai hatalom csúcsán álló Tisza milyen

¹ ANKA 2020. 95–114.; ANKA 2022. 31–50.

² KOZÁRI 2003.; KOZÁRI 2019.

³ A Konventről. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1894. november 25. 741.

módon tudott részt venni hitfelekezete életében és hogyan támogatta e pozíciójából Szász Károlyt, akit 1883-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé választottak.⁴ A történettudomány három Szász Károlyt tart nyilván. Szász Károly (1798–1853) matematikus és politikus volt, 1848–1849-ben államtitkárként szolgált a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban. Az ő fia volt Szász Károly református püspök, költő, műfordító, e tanulmány főszereplője. Utóbbi gyermeke volt legifjabb Szász Károly (1865–1950) író, költő, irodalomtörténész, politikus, képviselőházi elnök.

Tiszának Szász Károly püspökhöz intézett levelei az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában találhatók, összesen tizennyolc levél és egy-egy névjegykártyára, illetve cédulára írt rövid feljegyzés. A fent jelzett két korábbi forrásközléshez hasonló módon ebben az esetben is az eredeti írásmódot megőrizve közöljük a leveleket. A levelezés másik fele, Szász levelei nem maradtak fenn az utókor számára.

Megismerkedés és kapcsolat

Tisza Kálmán, de általában a Tisza família és a Szász család tagjai, Károly, a levelezőpartner és fia, Szász Károly (1865–1950) viszonya – minden rang- és társadalmi hovatartozási különbség és távolság ellenére – bensőségesnek számított. Erre leginkább legifjabb Szász Károlynak az 1920-as években írt *Emlékek* című feljegyzései utalnak, amelyben helyet kapott a híres politikusdinasztia és az ősi fészeknek tekintett geszti kastély bemutatása.⁵ A visszaemlékezések lapjain a szerző egyenesen édesapját „Tisza Kálmán ifjúkori kebelbarátjának”⁶ titulálta.

Megismerkedésükre az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején került sor, amikor fiatalon – tizenkilenc-húsz esztendősen fejjel – mindketten a forradalmi kormányzat mellé álltak és minisztériumi munkát vállaltak. Ifjabb Szász így írt édesapja és a későbbi miniszterelnök megismerkedésének körülményeiről: „Kivel egy darabig egy szobában dolgozott volt, a kormánynak Debrecenbe történet menekülése idején, a közoktatásügyi minisztériumban.”⁷ „Bármilyen erős meggyőződésű híve is lettem aztán Tisza Kálmánnak, – kihez édesapámat is eltéphetetlen kötelékek fűzték,

⁴ Bár a levelekben még utalás sincs róla, de Szász Károly testvére, Domokos (1838–1899) az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke lett 1885-ben, vagyis a fivérek kezében nagyon komoly formális és informális hatalom összpontosult a református egyházon belül.

⁵ SZÁSZ é. n. (c) 101–105.

⁶ SZÁSZ é. n. (c) 256.

⁷ SZÁSZ é. n. (c) 257.

miket ők kettesben még akkor szövögettek, mikor 49-ben egy szobában dolgoztak, mint fiatal fogalmazók, a közoktatásügyi minisztériumban Debrecenben.”⁸

Mindketten befolyásos református gyökerű családból származtak, báró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter mellett Szász édesapja, Szász Károly volt az államtitkár a Batthyány-kormány idején, majd a Habsburg-dinasztia detronizációja után a Szemere-kabinet megalakulásáig az apa vezette a minisztériumot. Így került oda fia, ahol megismerkedett az egy esztendővel fiatalabb Tisza Kálmánnal.

Szász Károly államtitkárt a Tiszák Gesztre invitálták, amikor Világos után bujkálni kényszerült, de végül máshol lelt menedékre.⁹ „A szülői házban csak a Tisza Kálmán szabadelvű politikájának dicséretét hallottam.”¹⁰ A dicsőítés ellenére Szász és Tisza nem járt mindig közös úton. Előbbit 1865-ben a fülöpszállási választókerületben egyhangúlag képviselővé választották és csatlakozott a Deák Párthoz. 1867-ben Eötvös József minisztériumában a protestáns ügyek vezetését bízta rá, mint osztálytanácsosra. Néhány évig tanfelügyelőként dolgozott Pest vármegyében, utóbb a Kis- és Nagykunságban, illetve a Jászságban. 1869-ben az MTA rendes tagjává választották. 1874-ben Trefort visszahívta a kultuszminisztériumba. 1876-ban kapott magántanári kinevezést a budapesti egyetemen.¹¹ „Tizenhét évig maradt távol a papi pályától Szász Károly, lelkészi jellegét azonban megtartotta, s fölkérésre gyakran végzett is papi szolgálatot. Mikor pedig a hatalmas eszű Török Pál 1883-ban kidőlt az élők sorából: helyére 1884-ben Szász Károly került püspöknek.”¹² A püspök tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, a Kisfaludy Társaságnak, elnöke a Protestáns Irodalmi Társaságnak, a biblia-revíziót végző bizottságnak, a világirodalom magántanára a budapesti egyetemen, munkatársa a *Vasárnapi Ujság* című hetilapnak és bekerült a főrendiházba is.¹³ Utóbbiban 1891-től haláláig volt jelen főpapi minőségében.¹⁴

Szász Károlynak Teleki Anna grófnő (Kemény Simon báróné) volt a keresztanyja,¹⁵ akinek egyik unokahúga, Teleki Julianna grófnő volt a Generális felesége. Ha vérségi rokonság nem is kötötte össze Szászt és Tiszát, feltehetően számon tartották és méltányolták egymás között ezt az „atyafias” kapcsolódási pontot.

Apja nyomdokaiban járva, legifjabb Szász Károly 1888-ban bekerült a kultuszminisztérium elnöki osztályába dolgozni,¹⁶ amikor Tisza kirobbanthatatlan biztonság-

⁸ SZÁSZ É. N. (C) 62.

⁹ NOVÁK 1904. 23.

¹⁰ NOVÁK 1904. 62.

¹¹ NOVÁK 1904. 86–88.

¹² SZÁSZ É. N. (A) 1.

¹³ SZÁSZ É. N. (A) 15.

¹⁴ OA 1892–1897. 46.

¹⁵ SZÁSZ É. N. (A) 1.

¹⁶ SZÁSZ É. N. (A) 171.

ban ült a kormányfői bársonyszékben és végtelen befolyással rendelkezett. Szász Károly politikai, egyházszervezési, irodalmi felfogását utólag így jellemezte Ravasz László református püspök: „Mint politikus Deáknak, később Tiszának volt százpercentes híve; kultúrpolitikában a Trefort hű és roppant ügyes jobbkeze; irodalmi inspirátora, bálványa Arany János.”¹⁷

Tisza Kálmán költői hajlama és Görgei-rajongása

„Hogy Tisza Kálmán, a nagynevű politikus és államférfi poéta is volt, arra én egyszer már utaltam boldogult Tisza Istvánunk folyóiratának, a *Magyar Figyelő*-nek¹⁸ 1911. évi folyamában, annak IV. kötetében. Abban a kis közleményemben boldogult édes apámnak... régi naplója nyomán bemutattam a nyilvánosság előtt a 18 éves Tisza Kálmán egyik szerelmes versének egy igazán nagyon szép strófáját, mely versről édes apám azt jegyezte meg naplójában, hogy »Petőfi *Szerelem gyöngyei* közé illenék«.”¹⁹ – Szász Károly már 1848–49-ben rajongott Görgei tábornokért, és 1850 elején a *Magyar Emléklapok* című folyóirat egyik füzetében verset írt róla. Ezzel találkozott Tisza Kálmán is, aki „olvasta a verset, s miután még édesapámnál is tüze-sebb Görgei-védő volt, a sok piszkos rágalommal szemben, annyira föllelkesedett a nagy hadvezért dicsőítő költeményen, hogy verses levelet intézett édesapámhoz.”²⁰ Tisza akkor nem küldte el a művét Szászhoz, de évtizedekkel később elárulta, hogy ez létezik, kérésre megkereste és átadta a püspöknek (19. levél). A visszaemlékező ifjabb Szász szerint édesapja és Gyulai Pál – mint Görgei rehabilitációjának hívei – gyűjtötték a tábornokról szóló irodalmi emlékeket. Így maradt meg az utókorra a későbbi Generálisnak a hadvezérről szerzett költeménye.

Hogy Tisza Kálmán ifjúkorában foglalkozott verselgetéssel, nem lehet meglepő, hiszen legifjabb testvére, Tisza Domokos gyermekkori nevelőtanárai sorában ott tudhatjuk Arany Jánost, illetve közismert, hogy a fiatalon elhunyt Domokos költői vénával rendelkezett.

¹⁷ Szász é. n. (b) IX.

¹⁸ A *Magyar Figyelő* (1911–1918) című folyóiratot Tisza Kálmán fia, Tisza István hozta létre, hogy a klasszikus, konzervatív, nemzeti szabadelvűség eszméjének hirdetője legyen. A szerkesztőbizottság elnöki tisztségét is Tisza töltötte be, a szerkesztést pedig kipróbált elvbarátjára, Herczeg Ferencre bízta.

¹⁹ Szász é. n. (c) 256.

²⁰ Szász é. n. (c) 257. – Szász Károlynak a fia által publikált naplórészleteiből az is kiderül, hogy a két ifjú barát 1849 tavaszán egy pillanatra nézeteltérésbe keveredett egymással Görgei és Kossuth megítélését illetően. Lásd: Legifj. Szász Károly: Kossuth és Görgey. *Uránia*, 1913/1. 43–44.

Legifjabb Szász Károly Tisza Görgei-versét publikálta és keletkezésének körülményeit bemutatta az *Emlékek* hasábjain.²¹ Tisza azonban nem csak verselgetés szintjén állt ki a szabadságharc hadvezére mellett a vészorszak idején, hanem miniszterelnökként 1884-ben elintézte, hogy 2400 forint nyugdíjat folyósítsanak a hatvanhat esztendő tábornok részére.²² Bár Tisza nem tartozott a verselgető politikusok közé, de fennmaradt egy anekdota ellenzéki pártvezéri korából is, mely szerint volt rá hajlama.²³

Református felekezeti témák

Az előző oldalakon tisztáztuk, hogy Szász Károly milyen református egyházi pozíciókat töltött be pályafutása során. Tisza pozicionális listája sem rövidebb. A Nagyszalontai Református Egyházmegye segédgondnoki, utóbb gondnoki, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokhelyettesi, a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki, valamint a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének világi főgondnoki tisztségét töltötte be. E stallumokat választás útján lehetett elfoglalni. Ilyen megmérettetésen csak egyetlen alkalommal szenvedett vereséget a Generális, amikor 1883-ban a tiszántúli kerület főgondnoki címét akarta megszerezni, amelyre az addig vezető, az apósa, gróf Degenfeld-Schomburg Imre elhunyt után pályázott. Ekkor azonban a választáson vereséget szenvedett egy függetlenségi és 48-as párti országgyűlési képviselőtől, Vályi Jánostól,²⁴ mivel a Tiszántúl őrizte az 1848-as hagyományokat és az ottani reformátusok ellenszenvvel viseltettek Tisza Kálmán iránt, amiért a kiegyezéssel rendszer híve és védelmezője lett.

Tisza a felekezeti pozícióhalmazát által akarta egyházát ellenőrzése alatt tartani, hiszen a korban a politikusok karrierjét, politika és felekezet viszonyát nagyban meghatározta, kinek, milyen formális és informális befolyása volt egyháza belső világában. Tisza esetében ez a befolyásérvényesítés a politika és a felekezete irányában

²¹ SZÁSZ é. n. (c) 256–259.

²² KOSÁRY 1994. I. kötet, 134.

²³ „Tisza Kálmán is volt, és talán csak ez egyszer életében, »költő«. Akkor volt ez, mikor Samassa József még mint deákpárti képviselő, első beszédét mondta a házban. Tisza Kálmán, akkor az ellenzék vezére, e sorokat rögtönözte:

»Vigyázzon, páter Samassa,

Hogy a házat meg ne szalaszsa.«

E verset a szónok kezébe csúsztatták, kit e tréfa, az ellenzék nagy öröme, meglehetősen meg is zavart.” TÓTH é. n. 64.

²⁴ A tiszántúli egyházkerület főgondnokává Vályi Jánost választotta meg, Tisza Kálmán ellenében. *Sárospataki Lapok*, 1883. augusztus 13. 574.

odáig vezetett, hogy 1898-ban egy képviselőházi vitában a „Magyarország kálvinista pápája” jelzőt aggatta rá egy országgyűlési képviselő.²⁵

A kormányfő örömmel vette a hírt (2. levél), hogy Szászt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökévé megválasztották, de levele keltekor, május 6-án vagy nem kellően informálták, mert Szász még nem nyerte meg a végső választást (nem kapott abszolút többséget), vagy tisztában volt az erőviszonyokkal, hogy a végén ő fog nyerni, vagy csak előre ivott a medve bőrére, ami nem valószínű. Ugyanis a négy püspökaspiráns közül Szász csak a legtöbb szavazatot kapta, a relatív többséget, de a választást meg kellett ismételni, hogy az abszolút többséget is megszerezze a szabályok értelmében.²⁶ Erre csak június elején került sor, amikor a levélszavazatok beérkeztek és felbontásra kerültek.²⁷ Tisza azonban a gratulációjával megelőlegezte a győzelmet és a bizalmat.

Szász komoly energiát fordított arra 1885 és 1893 közötti egyházlátogatásai során, hogy a Szlavóniában, Szerémségben élő magyar református híveket és gyülekezeteket megerősítse, más felekezetek és nemzetiségiek közé való beolvadásukat meggátolja.²⁸ Ehhez volt szüksége Tiszára, aki 1885-ben segített is neki tanáccsal és azzal, hogy egyengette útját, hogy a régióba látogató Ferenc József császár és király előtt is beszédet tarthasson (3–5. levél).

Levélbeli kommunikáció – találkozók előkészítése

A miniszterelnök nem időmilliomos – ez Tisza Kálmán számos levélből kiderül. A nyári időszakban kelt leveleit Ostendében vagy Geszten vetette papírra, a téli, tavaszi és őszi szezonban Bécsből, vagy Budapestről írt Szásznak. Lényegre törő módon fogalmazott, gyakran csak a személyes találkozót igyekezett ezekben előkészíteni, megadva a helyet és időpontot a barátnak és munkatársnak, hogy mielőbb megvalósulhasson a célkitűzés, valamely fontos ügy személyes megbeszélése.

Tisza „hivatali” elfoglaltsága azután sem csökkent, hogy kiköltözött a Sándor-palotából. Az 1890-es évek közepétől a reformátusok egyházi parlamentje, a konvent elnöki tisztségét töltötte be a hajdani miniszterelnök, ami szükségessé tette személyes találkozóikat és ezek megszervezése több alkalommal (6–7., 9–11., 13., 16–17. levél) is felbukkant fontos témaként.

²⁵ KN 1896. XV. kötet (1898. április 18. ülés), 58.

²⁶ Református püspök-választás. *Budapesti Hírlap*, 1884. május 2. 1.

²⁷ Református püspökválasztás. *Budapesti Hírlap*, 1884. június 4. 9.

²⁸ NOVÁK 1904. 116.

Protekció

A levélcso korban egyetlen írás található, amelyben Tisza protekciót kér mások érdekében (12. levél). De ennek a témát felvezető sorából kiderül („A múlt tanévben szíves voltál ajánlatomra és kérésemre... most arra kérlek...”), hogy már ebben a konkrét ügyben, egy diák tandíjmentes gimnáziumi felvétele érdekében sem ez volt az első kérése, hanem a korábbi évben sikeres lobbizást akarta a tanuló mellett megismételni. A Darányi Ignác és Wlassics Gyula miniszterekhez íródott levelek ismeretében pontosan tudható, hogy Tisza igen aktív és sikeres lobbistának számított a hozzá segítségért forduló ügyeinek elintézésében. Szászhoz azért fordulhatott kérésével, mert a püspöki egyházkerület felügyelete alá tartozott az az intézmény, ahová a gyermek édesapja, „Szj János komáromi tanító” a támogatását kérte.

Családi ügyek megjelenése

Tisza két levelében kerültek szóba a familiáját érintő magánügyek. Az egyikben (1. levél) köszönetet mondott a miniszterelnök, az akkoriban a kultuszminisztériumban dolgozó Szásznak, hogy Paulina lányát²⁹ tanította és a Generális ezért valamilyen „ide mellékelt csekélység” formájában igyekezett honorálni barátja igyekezetét. Az a levélből nem derül ki, hogy a tizenhat esztendőes Paulinának mit tanított.

A másik (18. levél) írás, amelyben a család témája előkerül, az, amiben Lajos testvére haláláról értesíti a püspököt. Rendkívül tömör, nyilvánvalóan a személyes fájdalom perceiben – de a végtisztesség megadásához ilyenkor már szükséges intézkedések megtételének pillanatában – íródott.

Szász Károly püspök közeli viszonyban állt a Generális testvérével, Tisza Lajos gróffal is, aki politikai pályájával párhuzamosan komoly befolyással rendelkező életében, mivelhogy 1884-ben a Pesti Református Egyház főgondnokának, egy esztendővel később a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnokának, 1889-ben pedig a „Baldácsi-protestáns alapítvány igazgatósága elnökének”³⁰ választották. Eme előzmények után nem meglepő az sem, hogy a Generális az első között tájékoztatta a püspököt fivére haláláról, és Szász tartotta Tisza Lajos megemlékezésén Budapesten a Kálvin téri református templomban az emlékbeszédet.³¹

²⁹ Tisza Paulina (1862–1940), a miniszterelnök egyetlen lánygyermek.

³⁰ Emlékbeszéd, 14.

³¹ Emlékbeszéd, 8–21. A megemlékezésen elhangzott beszédet utóbb Ravasz László is kiadatta. RAVASZ é. n. 314–322.

Forrásközlés

1. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1878. május 8.

Kedves Barátom!

Személyesen akartam megköszönni kedves lányom tanítása által családom iránt tanúsított szívességedet, de időm nem lévén, erre most jelen soraim által teszem ezt és midőn kérlek, hogy fáradtságod – illetőleg eltöltött idődért – fogadd el ezen ide mel-lékelt csekélységet, biztosítalak egyúttal, hogy a szívességért és barátságért, melyet tanúsítottál, adósodnak érzem magamat.

Ezek után tisztelettel vagyok régi barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.), Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 1.

2. Tisza Kálmán távirata Szász Károlyhoz, Geszt, [1884] május 6.

Szász Károly méltósága Budán

Nem tehetem, hogy megválasztása feletti örömömnek kifejezést ne adjak s ne kívánjak sok szerencsét új állásához.

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 20.

3. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Bécs, 1885. augusztus 11.

Kedves Barátom!

A sok m[iniszter]tanács és egyéb dolgaim miatt csak itt időzésem pár órája alatt olvashattam el a velem közölt iratokat.

Budán természetesen azonnal elolvasott leveled folytán azt hiszem, arra foglak kérni, hogy halaszd el a dolgot, de az iratokból azt látom, hogy a dolog részben leg-alább sürgős, 's így semmi észrevételt nem teszek az ellen, hogy most már meg tedd a szándékolt lépést. A szövegre nézve csak azon megjegyzést teszem, hogy miután az kétségtelenül horvát hivatalnokok kezén fog átmenni, a magyar nemzetiségi szem-

pontot nem kellene annyira hangsúlyozni,³² és a lehetőségig a felekezeti szempontot emlegetni csak.

Azt hiszem, hogy te is azt szándékozol tenni, de mindenesetre ajánlom, hogy az előterjesztést kizárólag saját kezeihez intézzed a Bánnak.³³

Ezek után a viszontlátásig is igaz tisztelettel vagyok híved

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 2.

4. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Ostende,³⁴ 1885. augusztus 29.

Kedves Barátom!

Aug[usztus] 26^{ról} kelt leveledre csak azt válaszolhatom most, hogy csakis Bécsben – hová szept[ember] 2^{kán} reggel szándékozom megérkezni – tájékoztatom magamat a pozsegai³⁵ időbeosztás – általában az általad kilátásba vett tisztelgés iránt, miért is kérlek, hagyd meg lehetőleg pontosan, hogy szept[ember] első napjaiban hova lehet akkor biztosan írni, hogy azután tudósíthassalak, küldd úgy ezt több helyet és napot megjelölve.

Akár leszel te Pozsegán, akár nem, Khuennal³⁶ beszélni mindenesetre fogok.

Azt, hogy hova mikor írhatok, kérlek, jegyezd fel, 's küld el Budára N[a]g[ysá]gos Huszár Adolf k[irályi] m[iniszter]elnöki irodai igazgatóhoz³⁷ azzal, hogy mihelyt Budára érkezem, adja át nekem.

³² A miniszterelnök óvatossága érthető, hiszen e levél megírta előtt alig két évvel korábban robbant ki a horvátországi parasztmozgalom és a határőrvidéki fegyveres felkelés, amelyet a magyar nyelvhasználat erőltetése idézett elő. KATUS 2012. 597.

³³ Khuen-Héderváry Károly gróf (1849–1918) szabadelvű párti politikus, két alkalommal magyar királyi miniszterelnök (1903, 1910–1912) Horvátország bánja 1883 és 1903 között. (Aláhúzott kiemelések itt és a továbbiakban: az eredetiben.)

³⁴ Ostende Belgiumban található üdülőváros, a nyugat-flandriai tengerparton fekszik. Tisza Kálmán kedvelt nyári kikapcsolódási célpontja volt, a korabeli sajtóból tudható, hogy szinte minden évben felkereste vakációzás céljából.

³⁵ Ferenc József 1885 szeptemberében körutazást tett Horvátországban, amely során Pozsega városában fogadta a tartomány egyházi és politikai vezetőit, közöttük Szász Károly püspököt is, aki a horvátországi és szlavóniai reformátusok egyházi vezetőjének számított. A király Szlavóniában. *Budapesti Hírlap*, 1885. szeptember 14. 2–3.

³⁶ Lásd a 32. jegyzetet.

³⁷ Muravölgyi Huszár Adolf (?–?) a magyar királyi miniszterelnökség segédhivatalának főigazgatója az 1870-es évek második felétől 1905-ös nyugdíjazásáig.

Szíves üdvözet és tisztelettel vagyok igaz barátod
Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 3.

5. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1885. szeptember 3.

Kedves Barátom!

Ígéretemhez képest értesítelek, hogy Pozsegán a küldöttségek fogadása 13^{kán} lesz. Ő Felsége igen szívesen fogja egyházunk ottani tagjait fogadni vezetésed alatt.

Ma Pap Gábor³⁸ is kérdést tett, hogy a belső somogyi egyházmegyéhez tartozó kat[olikus] egyház lelkészeit v[agy] küldöttségeit a somogyi esperes vezetése alatt fogadná-e Ő Felsége. Válaszom az lesz, hogy elfogadja őket, de csatlakozzanak az általad vezetettekhez, mert igen rövid idő és igen sok küldöttség lesz, mint más egyházak képviselői úgy a miénk is együttesen lesznek csak fogadhatók.

Figyelmeztetlek még, hogy azon üdvözlő beszédet – mely természetesen csak néhány sorból állhat –, melyet mondani fogsz,³⁹ küld fel mielőbb a cabinet [!] irodába Pápay⁴⁰ udvari tanácsoshoz megírva neki, hogy tudatva veled Ő Felsége kegyességét én kértelek fel erre, miután te távol levén féltem, hogy ha előbb ide küldöd, eltalál az késni.

Ezek után minden jót kívánva igaz tisztelettel vagyok barátod
Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 4.

6. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1887. április 17.

³⁸ Pap Gábor (1827–1895) 1848-as szabadságharcos, református lelkész, országgyűlési képviselő, 1874-től haláláig a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke.

³⁹ Szász tisztelegő felszólalását nem jegyezték fel, de Ferenc József király válaszát igen: „Szász Károly püspök beszédére, ki Horvátország és Szlavónia református egyházközségeinek küldöttségét vezette, ő felsége következőleg válaszolt. »A horvát-, szlavónországban élő reformátusok nevében tolmácsolt hódoló üdvözetét kedvesen fogadom. Tudom, hogy híveik e területen, ha nem is számra nézve, de hűséges és hazafias érzelmek tanúsításában minden alkalommal az első sorában állanak s méltók fognak maradni véduri oltalmamra, melyre mindenkor számíthatnak.«” A király Szlavóniában. *Budapesti Hírlap*, 1885. szeptember 14. 3.

⁴⁰ Pápay István (1827–1897) udvari tanácsos, kabineti titkár, e rangban a legfelsőbb kabinetiroda vezetője Ferenc József királyi udvarában. A korszak egyik befolyásosnak tekintett szürke eminenciás típusú főhivatalnok.

Ma reggel megérkezve vettem soraidat. Miután holnap pár napra ismét Bécsbe kell mennem, mint biztost tehetek, a hét utolsó két napját jelölhetem ki, amelyen tisztelt híveiddel együtt itt találhattok.

Szíves üdvözzlettel vagyok híved
Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 6.

7. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1887. november 22.

Tisztelt Barátom!

Csak most tudathatom veled, hogy holnap – szombaton – délután 4 órakor lakáson⁴¹ foglak várni titeket.

Szíves üdvözzlettel barátod
Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 5.

8. Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, Budapest, 1893. november 10.

Tisztelt barátom!

Már napok óta készülök hozzád menni vagy levelet írni neked, de most már nem haszthatom az írást Zelenka ev[angélikus] püspök úr⁴² levele folytán.

Én ugyan is a sorsjegykölcsön⁴³ ügyében megbízott végrehajtó albizottságot f[olyó] hó 15^{kének} délután 5 órájára összehívtam, mire te ugyanazon időre hívtad össze a Prot[estáns] Irodalmi Társaság⁴⁴ választmányi ülését. Zelenka, ki mindkettőnek

⁴¹ Tisza Kálmán lakásának a miniszterelnökség hivatalának otthont adó budavári Sándor-palota számitott (Budapest, I. ker. Szent György tér 1.).

⁴² Zelenka Pál (1839–1910) evangélikus teológus, 1890-től haláláig a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke.

⁴³ Wekerle Sándor miniszterelnök kormánya 100 ezer forint államsegéllyel támogatta a protestáns egyházakat 1893-ban, amit eredetileg sorsjegykölcsön kibocsátásából akartak fedezni. De ezt a törvényi intézkedést nem tudták végrehajtani, így a költségvetésben terveztek 100 ezer forintnyi dotációt. Növekszik az államsegély. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1893. október 8. 685.

⁴⁴ A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1888-ban alakult meg egyesületi formában, református és evangélikus felekezethez tartozók részvételével. A szervezet célkitűzése az volt, hogy terjesszék a protestáns tudományos irodalmat, elsősorban a felekezeteik egyháztörténetírását, valamint az erkölcsös és vallásos olvasmányokat, illetve az egyházközségi könyvtárak létesítését elősegítsék. A Társaságnak Szász Károly volt az első lelkeszi elnöke 1889 és 1896 között, Zelenka Pál pedig 1904–1905-ben töltötte be a szervezet lelkeszi elnöki tisztségét.

tagja, most azt írja, hogy veled értekezve valahogy egyengessük el a teendők ezen összeütközését.

Ennél fogva kérlek légy szíves, ha csak lehet, vagy más napra hívni össze a fent nevezett választmányt, vagy legalább 5 óra helyett 6ra tenni annak idejét. Azt hiszem, hogy az általam összehívott ülés legfeljebb egy óra alatt be lesz fejezhető.

Zsinatunkat illetőleg, reményelem, Lajos⁴⁵ testvérem megbeszélte veled azt, hogy az üléseit a ti termetekben tarthassa. Kérlek, legyél szíves ez iránt intézkedni.

Nem tudom, nem lenne-e jó lapok útján tudatni, hogy a zsinat ülése ott fog f[olyó] hó 14^{kén} reggel megnyitvatni 10 órakor. Lehetőleg még arra is figyelmeztetni a zsinati tagokat, hogy czélszerű lenne, ha már 13^{kán} délután 4 v[agy] 6 órakor ott megjelenének, lakásaik bejelenteni előleges értekezés végett.

Szeretnék különben veled ezekről mielőbb előszóval értekezni.

Én holnap 1–2 óra között a Képviselőházban⁴⁶ leszek, kérlek tudasd velem délutáni 4 órától kezdve mikor beszélhetnék veled.

Szíves üdvözlettel és tisztelettel vagyok régi barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 7.

9. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1894. január 9.

Tisztelt barátom!

Vay Miklós⁴⁷ tegnap elküldötte hozzám egyházi törvényeink szentesített példányát.

Ma voltam [!] az öreg úrnál,⁴⁸ úgy látom, azt akarja, hogy a teendőkkel ne kelljen bajlódnia, mit én természetesen is találok.

⁴⁵ Tisza Lajos gróf (1832–1898) Tisza Kálmán testvéröccse, Deák, majd szabadelvű párti politikus, főispán, a Fővárosi Közmunkák Tanácsának alelnöke, közlekedési és közmunkaügyi miniszter (1871–1873), majd a király személye körüli miniszter (1892–1894), az 1879-es híres szegedi árvíz után a város újjáépítéséért felelős királyi biztos (1879–1883). Szeged újjáépítése körül szerzett érdemeiért nyerte el Ferenc József királytól a grófi címet. 1883-tól a Budapesti Református Egyházközség, 1885-től a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka.

⁴⁶ A régi képviselőház épülete a Magyar Nemzeti Múzeum melletti Sándor (ma Bródy Sándor) utcában állt, amely napjainkban az Olasz Intézetnek ad otthont 1902-ig itt ülésezett az országgyűlés képviselőházi kamarája.

⁴⁷ Vay Miklós báró (1802–1894) politikus, országgyűlési képviselő, udvari kancellár, főispán, koro-naőr, a főrendiház elnöke, 1840-től a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnoka, 1877-től a Konvent világi elnöke volt.

⁴⁸ Tisza Kálmán „az öreg úr” elnevezéssel valószínűleg Vay Miklós báróra, konventi elnökre utalhadt, aki ekkor már kilencvenkettedik esztendejében járt és 1894. május 14-én elhunyt. Temetésén Tisza Kálmán is megjelent. Br. Vay Miklós. *Dunántúli Protestáns Lap*. 1894. május 20. 317.

Én azonban magam nem tudok eljárni a dologban és pedig annyival inkább, mert utolsó zsinati ülésünk jegyzőkönyvét még nem is bírom.

Azt reményilem, hogy nálad a jegyzőkönyv is meg lesz, de erre nem tekintve is érzem szükségét, hogy veled a teendőkről értekezsem.

Kérlek, ennél fogva légy szíves tudatni velem, holnap 10^{kén} szerdán délután négy órától kezdve mikor találhatnák odahaza úgy, hogy időd legyen a dolgok megbeszélésére.

Szíves válaszodat kérve igaz tisztelettel vagyok barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 8.

10. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1894. január 12.

Tisztelt barátom!

Most vettem Kún Bertalan⁴⁹ püspök úr válaszát, melyben értesít, hogy holnapután, 14^{kén} 2 óra tájban ideérkezik, hasonlóra felkérte Tóth Sámuel⁵⁰ főjegyző urat is.

Azt hiszem, már azon a napon, az az f[olyó] hó 14^{kén} délután 5 órakor összejöhetnénk. Kérlek, légy szíves velem tudatni helyesled-e ezt, és egyúttal meghatározni: az összejövetel nálad legyen, avagy nálam?

Természetesen arra is kérlek, hogy ha az általam ajánlott időben nem lehetne összejönnünk, tudasd azt is, hogy mikorra kívánod kitűzteni.

Értesítésedhez képest azután fogok intézkedni az iránt, hogy az érkező urak azonnal értesítve legyenek az összejövetel helyéről és idejéről, ha ugyan nem csalódom azon föltevésben, hogy most is a Pannoniába⁵¹ fognak szállani.

Válaszodat kérve és várva teljes tisztelettel vagyok barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 9.

⁴⁹ Kun Bertalan (1817–1910) református lelkész, 1866-tól haláláig a Tiszáninnen Református Egyházkerület püspöke, 1884-től pedig a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének egyházi elnöke. Vay Miklós világi elnök halála után Tisza Kálmán lett Kun világi elnöktársa a Konventben 1894-től.

⁵⁰ Tóth Sámuel (1838–1899) református teológiai akadémiai tanár, 1878 és 1898 között a Konvent főjegyzője.

⁵¹ A boldog békeidők elején épült híres szálloda Budapesten. Az egykori szállóépület ma is áll a Rákóczi út 5–7. szám alatt, az út józsefvárosi oldalán.

11. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1894. január 15.

Tisztelt barátom!

Nem írtam neked, mert Csáky⁵² tegnap este nem lévén a Körben⁵³ nem találkoztam vele, így nem volt [!] mit írnom.

Miután valószínű, hogy eljön a Képviselőházba, azt hiszem legjobb lenne oda jönnöd, ha nem lenne ott, onnan menni a minisztériumba. Ez annál szükségesebb, mert azután, mint tudom, minisztertanács lesz, így később sem lehetne vele beszélni.

A szentesített példányt küldöm.

Híved

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár. 10.

12. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Geszt, 1894. augusztus 30.

Tisztelt barátom!

A múlt tanévben szíves vóltál ajánlatomra és kérésemre úgy intézkedni, hogy Szij János komáromi tanító fia a gymnasium VI^{dik} osztályába tandíjmentesen felvétessék, most arra kérlek, légy szíves intézkedni, hogy a VII^{dik} osztályt is ily módon hallgathassa.

Bővebb indokolásul ide mellékelem említett tanuló iskolai bizonyítványának másolatát, mely tanúskodik arról, hogy ő a pártfogást teljesen megérdemli.

Ezek után igaz tisztelettel vagyok régi barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár. 11.

⁵² Csáky Albin gróf (1841–1912) szabadelvű párti politikus, akit Szepes vármegye főispáni tisztségéből Tisza Kálmán miniszterelnök emelt fel a vallás- és közoktatásügyi tárca élére 1888-ban, melyet 1894 közepéig – tehát még a levél keltekor is – vezetett.

⁵³ A Szabadelvű Párt székhelye a Lloyd-épületben.

13. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1895. december 27.

Kedves barátom!

Most hallom a portástól,⁵⁴ hogy ismételten kerestél, holnap 10–11 óra között ismét ide akarsz fáradni.

Nehogy ezt hiába tedd, tudatom, hogy egész holnap azon időben nem lehetek ide-haza, de 1^{1/2} órára mindenesetre hazajöhetek, vagy szívesen elmegyek hozzád, ha tudom hogy odahaza és nem ebédnél találalak, és hogy akár nálad, akár nálam délután 4 órakor is szolgálatodra lehetek.

Igaz tisztelettel vagyok régi barátod

Tisza Kálmán

Szíves értesítésedet 10 óráig kérem.

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 12.

14. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1895. december 31.

Tisztelt barátom!

Aláírtam a szerződéseket, miután nem akartam, hogy ennek elmaradása miatt fennakadás legyen. Aláírásom úgy is legfeljebb felesleges volt, de kárt nem okozhat.

Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a székelyudvarhelyi szerződés csak 4 példányban volt kiállítva, míg a többi ötben.

Sok boldog új évet kíván neked régi barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 13.

⁵⁴ A Degenfeld-Schomburg-palota portásától. Itt lakott – a mai VIII. kerületi Bródy Sándor és Puskin utca sarkán álló bérpalotában – Tisza Kálmán egészen a haláláig, miután 1890-ben lemondott a miniszterelnökségről és kiköltözött a Sándor Palotából. Az épületet a Generális apósa, Degenfeld-Schomburg Imre gróf építtette 1872 és 1874 között és alig néhány háznyira állt az akkori Sándor utcai képviselőház épületétől, amely ma az Olasz Intézetnek ad otthont.

15. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Pápa, 1897. március 24.

Kedves barátom!

Igyekszem beváltani ígéretemet, melyet tegnap Baltazár úr⁵⁵ által ismertettem, írok neked.

Fenntartom azt a személyes érintkezésem, hogy indokoljam szép és világos előadásod végét illetőleg tenni szándékolt megjegyzésemet, most csak egyszerűen közlöm azt veled.

A 4^{dik} lap utolsó sorában azon szó után „folytatását” helyesnek tartanám pont tételét, azután azon bekezdés többi részének elhagyását.

Az 5^{dik} lapon első, de egyben nézve utolsó bekezdését pedig elhagyva, a helyett ezt vélem teendőnek.

„Jelenleg is lehetne fejtegetnem, mennyire kívánatos, hogy ezen már 4 év óta húzódó ügy a halasi egyház jogos igényeit kielégítő és a magyarországi ev[angélium szerint] ref[ormált] egyház törvényeinek megfelelő elintézését nyerjen, épen ezért csak is azon tiszteletteljes kéréssel járulok a főtiszteletű és méltóságos Convent elé, méltóztassék az iránt nyilatkozni, hogy a halasi egyháznak és közvetlen egyházi hatóságainak ezen ügyben követett eljárását szentesített egyházi törvényeink értelmében jogosnak tartsa. Ha mint hiszem, [hogy] annak tartja, erre nézve a vallás és közoktatási miniszter úrhoz egy felterjesztést intézzem.

Kérem ezt, mert nem tudok lemondani azon reményről, hogy a fentebb tisztelt miniszter úr a magyarországi ev[angélium szerint] ref[ormált] egyeteme nevében nyilatkozni jogosult Convent ezen nyilatkozatát elég súllyal bírónak fogja tartani arra, hogy a törvényesség iránti kételye folytán kiadott azon rendeletét, mellyel végrehajtót felfüggesztette hatályon kívül helyezze, az ügynek jogos, természetszerű befejezését lehetővé tegye.”

Helyes-e ezen észrevételem vagy nem, azt ítéld meg s cselekedj ahhoz képest.

Szíves üdvözléssel és tisztelettel vagyok régi barátod

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 14.

⁵⁵ Baltazár Dezső (1871–1936) református lelkész, 1911-től a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, 1917-től a Református Egyházi Zsinat, 1918-tól a Konvent elnöke. Tanulmányai végeztével egy ideig házitanítója volt Tisza Lajosnak (1879–1942), a miniszterelnök legkisebb fiának.

16. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1898. január 20.

Tisztelt barátom!

Ide zárva küldöm Kún Bertalan levelét, melyből látni fogod, hogy nekünk is van bizottságunk, az ágostaiakkal érintkezés céljából, hogy a Kún Bertalan betegsége miatt a teendők reád hárulnak.

Ennek folytán szükségét érzem, hogy veled ezen ügyet tüzetesen megbeszéljem, de ez ma nem lehetvén, kérlek légy szíves tudatni velem, holnap mikor találalak biztosan odahaza, úgy hogy egy kis időd legyen velem beszélni.

Értesítésedet kérve és várva szíves üdvözlettel vagyok régi barátod
Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 15.

17. Tisza Kálmán üzenete Szász Károlyhoz, [Budapest], 1898. január 21.

Méltóságos Szász Károly Püspök Urnak.⁵⁶

Szívesen mentem volna hozzád, de ha te akarsz jönni, holnap, 21kén 4–5 között szívesen elvárlak.

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 16.

18. Tisza Kálmán üzenete Szász Károlyhoz, [Budapest], 1898. január 26.

T[iszteleltre] m[éltó] Szász Károly Püspök⁵⁷

Vérző szívvel tudatom öcsém, Gr[óf] Tisza Lajos ma délután három óra után meghalt.

Tisza Kálmán

Lelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 17.

⁵⁶ Tisza ezen üzenetét „TISZA KÁLMÁN” nyomtatott feliratú névjegyére jegyezte fel.

⁵⁷ Tisza Kálmán üzenetét egy kis kártyára írva küldte el.

19. Tisza Kálmán levele Szász Károlyhoz, Budapest, 1898. december 13.

Tisztelt barátom!

Bízva ígéretedben és Gyulaiéban,⁵⁸ küldöm ezen fűzfapoézist, s számítok rá, hogy ez igazán köztünk marad, csak is az általatok jelzett célra fog használtatni. Azután legjobb lenne elégetni.

Szíves üdvözléssel vagyok régi igaz barátod

Tisza Kálmán

Ezen kiírt sorok egy 1850ben Szász Károlyhoz intézett, de soha el nem küldött levél egy részét képezik, melynek írására egy költemény indított.

Olvastam én barátom versedet,
A mellyel Görgeit védelmezed
És szívemet hidd el öröm lépé
Midőn benned hite társát lelé.
Örültem én, hogy van e dúlt hazán
Egy hős, kibe nem csalatkozám
Ki érti a hős égi szellemét
Más bűneivel nem mocskolja nevét
Nemes volt ő, felette is nemes
Talán azért sorsa rettenetes
A villám is nem a kis bokrokat
Sujtja hanem az ős cserágakat
Bár engem a remény sokszor csala
Szívemben van egy vég lángirata
Hogy a letiport vádolt férfi még
Tisztán fogja bemutatni nevét
Hogy a percz majd ha egykor eljövend
Amelyben a nagy gazság bűnhődend
E férfinak csak egyetlen szava
Vád és vádló immár elhalgata
Addig mert tér nincs hol szívem szerint
Beszélhetnék lelkem sugaltaként

⁵⁸ Gyulai Pál (1826–1909) irodalomtörténész, irodalomkritikus, író, költő, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti és igazgatósági tagja, a Kisfaludy Társaság elnöke 1879 és 1899 között. Számos folyóirat publicistája, a *Budapesti Szemle* szerkesztője, a korabeli magyar irodalmi élet meghatározó alakja, a főrendiház tagja.

Hagy védjem őt kit tisztának hiszek
Halgatok, bár szívem majd megreped,
De hagyjuk őt, úgy sem segíthetünk
Baján legfeljebb csak könnyezhetünk
Az égre kell bízunk az ő ügyét
A történet ítélje jellemét
Ámbár a történet ítélete
Az igazságnak csupán rémlete
Ott is mint másutt ember a bíró
Vagy csalatik vagy maga is csaló
Csak egy bíró van mely nem csal soha.
És az kinek kinek öntudata
De az a világnak soha sem ítél
Miért is az mindig csalva él.

Lelelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 18.

20. Tisza Kálmán és Szász Károly céduLaváltása, [Budapest, dátum nélkül]

Én meg köszönöm, hogy nekem is hagytaL valamit.⁵⁹

Lelelőhelye: OSZK Kt., Tisza Kálmán Szász Károlyhoz, a püspökhöz. Levelestár, 19.

Bibliográfia

- ANKA 2020. ANKA László: Miniszterelnökből lett mameluk lobbija a miniszternél: Tisza Kálmán levelei Wlassics Gyulához (1895–1902). In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZ-WÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Magyar Napló – VERITAS Történet-kutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2020. 95–114.

⁵⁹ Szász Károly a következőket jegyezte fel a céduLára, melyet Tisza Hozzá intézett:

„Tisza Kálmán céduLája

Nov[ember] 5. az E[gyetemes] Konventben, mikor Ballaginak halála fölött részvét kifejezést indítványoztam, mit ő a családhoz intézendő részvétiratot egészítette ki.” Ballagi Mór (1815–1891) református tanár, a Dunamelléki Református Egyházkerület világi tanácsbírája, zsinati és konventi tag, 1891. szeptember 1-jén hunyt el. ZOVÁNYI 1977. 40–41.

- ANKA 2022. ANKA László: „Mint gyermeket, ifjonzot apjáért szerettem, azután pedig önmagáért.” Tisza Kálmán levelei Darányi Ignáchoz és édesapjához (1867–1900). In: *VERITAS Évkönyv 2021*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2022. 31–50.
- Emlékbeszéd Emlékbeszéd. Tartotta Szász Károly, dunamelléki ref. püspök. In: *Néhai gróf Tisza Lajos egyházi és egyházkerületi főgondok gyász-émlékünnepén 1898 márczius 6-án a budapesti Kálvintéri református templomban mondott imák és emlékbeszéd*. Franklin, Budapest, 1898.
- KATUS 2012. KATUS László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története, 1711–1914*. Kronosz, Pécs, 2012.
- KN 1896. XV. kötet *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XV. kötet. Pesti, Budapest, 1898.
- KOSÁRY 1994. KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története*. II. kötet. Osiris – Századvég, Budapest, 1994.
- KOZÁRI 2003. KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Napvilág, 2003.
- KOZÁRI 2018. KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán*. Gondolat, 2019.
- NOVÁK 1904. NOVÁK Sándor: *Szász Károly élete és művei*. Balázs, Mezőkövesd, 1904.
- OA 1892–1897. *Országgyűlési almanach. 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Szerk. STURM Albert. Pesti Lloyd Társulat, Budapest, 1892.
- OA 1897–1901. *Országgyűlési almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Szerk. STURM Albert. Pesti Lloyd Társulat, Budapest, 1897.
- RAVASZ é. n. RAVASZ László: A pap-literátor. Emlékezés Szász Károlyról. In: Szász Károly: *Egyházi beszédek*. Bevezette és sajtó alá rendezte RAVASZ László. Budapest, Révai, é. n.
- SZÁSZ é. n. (a) SZÁSZ Károly: *A költő-püspök*. Török, Mezőtúr, é. n.
- SZÁSZ é. n. (b) SZÁSZ Károly: *Egyházi beszédek*. Bevezette és sajtó alá rendezte: RAVASZ László. Révai, Budapest, é. n.
- SZÁSZ é. n. (c) SZÁSZ Károly: *Emlékek*. Budapesti Hírlap, é. n.
- TÓTH é. n. TÓTH Béla (gyűjtötte és magyarázza): *A magyar anekdotakincs*. V. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, é. n.
- ZOVÁNYI 1977. ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. LADÁNYI Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977.³

“I AM INDEBTED TO YOU FOR THE GRACIOUSNESS AND
FRIENDSHIP THAT YOU HAVE DEMONSTRATED”

Kálmán Tisza’s Letters to Károly Szász

(Abstract)

This source publication of Kálmán Tisza’s correspondence with Károly Szász is the continuation of a plan to publish letters written to and by Tisza (1830–1902), the longest-serving prime minister of the Kingdom of Hungary, in an effort to provide a more rounded picture of the political and public undertakings of the onetime head of government. A study on Tisza’s correspondences with Minister of Agriculture Ignác Darányi and Darányi’s father was published in the 2021 VERITAS Yearbook, preceded by a study on his correspondence with Minister of Religious Affairs and Education Gyula Wlassics in the 2019 VERITAS Yearbook. Since Tisza corresponded with the ministers on matters relating to the Reformed Church of Hungary, a logical continuation of the source publication is to disclose letters addressed to Superintendent (bishop) Károly Szász (1829–1905), for their subject matter also appertained to the Reformed Church. We thus see a picture of a part of Tisza’s life – the role of his religious beliefs in public life – that no one has heretofore researched. His contemporaries referred to him as “Hungary’s Calvinist Pope” already in his lifetime, a fitting expression of the influence and power that he enjoyed within his church.

We disclose a total of twenty of Tisza’s letters – some written between 1878 and 1898, others undated or inscribed on business cards – and one poem in this study. The 1880s saw Szász become superintendent of the Danube Archdiocese (*Dunamelléki Egyházkerület*) of the Reformed Church of Hungary. Tisza supported his work with the prestige that came from being prime minister. From his perspective, the 1890s were also definitive because the first Budapest Synod was held between 1891 and 1893, with Tisza being elected as secular warden of the Covenant in 1894. Lobbying efforts were also undertaken to compel the government to supplement the income of clergymen (*lelkészi kongrua*), culminating with its enshrinement in law in 1898.

Károly Szász was Tisza’s friend from a young age, their acquaintance and friendship deriving from being colleagues at the Ministry of Religious Affairs and Education of the Hungarian Revolutionary Government in the city of Debrecen in 1849 and growing as both men became increasingly definitive players in the public life of their

respective denomination, with Tisza amassing responsibilities in the secular sphere and Szász in the ecclesiastical one. Their correspondence covers topics related to the Reformed Church, relevant communications on this matter, scheduling of personal meetings, Tisza's proposals and approach to dealing with religious affairs and his lobbying of the bishop (i.e., requesting preferential treatment for a high school student). A few letters concern internal matters of the Tisza family, and finally a poem that shines a light on Tisza's partisanship for Görgei is also included.

LÁSZLÓ ANKA

„...FÜR DIE LIEBENSWÜRDIGKEIT UND DIE FREUNDSCHAFT,
DIE DU MIR ENTGEGENGEBRACHT HAST, FÜHLE ICH MICH
IN DEINER SCHULD”

Kálmán Tiszas Briefe an Károly Szász
(Resümee)

Die in dieser Quellenpublikation darzustellenden Briefe von Kálmán Tisza bilden die Fortsetzung des Projekts, wonach die (von ihm verfassten und an ihn gerichteten) Briefe des Kálmán Tisza von Borosjenő (1830–1902), des die längste Zeit amtierenden Ministerpräsidenten des Königreichs Ungarn, veröffentlicht werden, damit wir uns über die politische und öffentliche Tätigkeit des einstigen Regierungschefs ein vollständiges Bild machen können. Bisher sind auf den Seiten der VERITAS-Jahrbücher seine Briefe an den Minister für Ackerbau Ignác Darányi und seinen Vater sowie an den Kultusminister Gyula Wlassics erschienen. Da Tisza die beiden Minister grundlegend in Angelegenheiten der reformierten Kirche angeschrieben hatte, ist es eine logische Fortsetzung der Quellenpublikation, dass als Dritte die an den Bischof Károly Szász (1829–1905) gerichteten Briefe an die Reihe kommen, da auch deren Themen mit der reformierten Kirche zusammenhängen. Auf diese Weise bekommen wir ein Bild über einen Teil des Lebens von Tisza – über die Rolle seiner Konfession in der Öffentlichkeit –, den bisher keiner erforschte. Seine Zeitgenossen bezeichneten ihn schon zu Lebzeiten als „Ungarns kalvinistischen Papst“, der vollkommen zum Ausdruck brachte, welchen Einfluss und welche Macht er innerhalb seiner Kirche hatte.

Diesmal werden Tiszas insgesamt zwanzig, zwischen 1878 und 1898 beziehungsweise ohne Datum geschriebene Briefe oder auf Visitenkarten notierte Botschaften und ein Vers vorgestellt. Die 1880er-Jahre waren die Periode, als Szász Bischof des reformierten Kirchendistrikts der Donauregion geworden war. Tisza unterstützte seine Arbeit durch sein Prestige als Ministerpräsident; aus ihrer Sicht waren auch die 1890er-Jahre determinierend, weil 1891–1893 die erste Budapester Synode stattfand, Tisza wurde 1894 zum weltlichen Vorsitzenden des Konvents gewählt und in dieser Zeit wurde Lobbyarbeit um die Kongrua der Seelsorger betrieben, die 1898 durch ein Gesetz festgeschrieben wurde.

Károly Száz war Tizzas Freund in jungen Jahren, sie arbeiteten zusammen 1849 im Kultusministerium der revolutionären Regierung in der ostungarischen Stadt Debrecen – daher rühren ihre Bekanntschaft und ihre Freundschaftsbeziehung. Sie erweiterten sich dadurch, dass Beide immer mehr zu bestimmenden Akteuren im öffentlichen Leben ihrer Konfession geworden waren, indem Tisza im weltlichen, Szász im kirchlichen Bereich Funktionen anhäufte. In ihren Briefen kommen die einschlägigen Themen zum Ausdruck wie Fragen im Zusammenhang mit der reformierten Kirche, ihre diesbezügliche Kommunikation, die Vereinbarung persönlicher Treffen, Vorschläge des Ministerpräsidenten und seine Methoden zur Erledigung konfessioneller Angelegenheiten, sein Lobbying beim Bischof (als er im Interesse eines Gymnasiasten um Protektion bat). Zugleich kommen in einzelnen Briefen auch interne Angelegenheiten der Familie Tisza wie auch ein Gedicht zum Vorschein, das auf die Parteinahme des späteren Generals Görgei hinweist.

„A MAGYAR BIBLIOFILEK DRUGULIN NYOMTATÓI
ÉS KELMSCOTT-PRESSEI”

*A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan nyomda úttörő könyvművészeti
és bibliofil kiadói tevékenysége II.**

A modern magyar könyvművészet a gyomai Kner Izidor (1860–1935) és a békéscsabai Tevan Adolf (1854–1921) legendás szakmai színvonalú, egymástól mintegy negyven kilométerre, a főváros szellemi és gazdasági központjától távol található nyomdai alkotóműhelyeiben született meg az 1910–1920-as években. A nagy múltú nyomdai központokkal körülvett és a vasúthálózat kiépülésével könnyen megközelíthető Békés megyében országos viszonylatban is magas volt a nyomdák száma, de a cégek többsége a kevésbé igényes helyi nyomtatványszükségletek kielégítésére alapozta üzleti tevékenységét.¹ A Kner és a Tevan cégeknek ennél jóval ambiciózusabb céljaik voltak, amikor művészi nyomtatványaikat megalkották és könyvkiadói programjukat megindították. A magyar kultúra – szépirodalom, alkalmazott grafika, tipográfia és könyvművészet – előmozdításának missziója lebegett a szemük előtt.

Amikor egy nemzetközi kongresszuson egy külföldi szaktárs azt mondta Kner Imrének, hogy a külföldön is feltűnést keltő művészi kivitelű Kner-könyvek bizonyára egy Oxfordhoz és Cambridge-hez fogható szellemi centrumban születtek meg, a magyar könyvtervező-nyomdász rezignáltan csak ennyit válaszolt: „Kolléga úr, nyilván nem tudja, mi az, amikor valami nem a viszonyokból, hanem a viszonyok dacára jön létre.”² Kodály Zoltán még ennél is érzékletesebben fogalmazott, amikor a neves Kner officinát csodához, „az Alföld sivatagában virágzó könyveskert”-hez hasonlította.³ A kulturális, szellemi elszigeteltség hátrányairól Tevan Andor is hasonlóképpen vélekedett: „Az Alföld legmélyén kultúrát csinálni és művészi könyve-

* A két részben közölt tanulmány doktori disszertációm egyik alfejezetének jelentősen átdolgozott és kibővített változata. FARKAS 2011. 35–52.; FARKAS 2023.

¹ KNER 1987. 12.; V. ECSEDY 2018. 50. Kner Izidor egyik körlevelében a nagyszámú békési nyomdák miatti üzleti kilátások kapcsán a következőt írta: „Midőn 13 év előtt megyénkben 13-ik nyomdásznak megtelepedtem, egy keserves év arról győzött meg, hogy itt fókák híján eszkimót eszik az eszkimó.” Idézi: HAIMAN 1987. 262.

² Kner Imre levele Mata Jánosnak, 1943. október 5. In: SZÁNTÓ 1969. 359.

³ Kodály Zoltán levele Kner Izidornak, [1931.] október 26. Idézi: FÜZESNÉ HUDÁK 2005. 18. A levél fakszimiléjét közlésezi: ERDÉSZ – FÜZESNÉ HUDÁK 2007. 91.

ket teremteni majdnem olyan fantasztikus feladat, mint az északi sarkon narancsligetet kitenyészteni.”⁴

A cégtulajdonosok és családtagjaik tehetségének, kreativitásának és szorgalmának köszönhetően a két vállalat új, korábban nem alkalmazott szempontrendszert vezetett be könyveik megjelentetésénél: „az irodalmi termékeket a művészet magasságára” emelték.⁵ Alkotóműhelyeikben a modern művészeti és tipográfiai törekvések mellett a kortárs magyar írók, költők, ipar- és képzőművészek is bemutatkozási lehetőséget kaptak. A két cég könyves tevékenységének kulturális és művészeti jelentősége a London külvárosában, Hammersmith-ben (ma London egyik kerülete) található Kelmscott és a lipcsei Drugulin nyomdakéhoz volt fogható. Azoknak a nagy műgonddal készült, alacsony példányszámú bibliofil könyveket készítő és kiadó nyomdai alkotóműhelyeknek, magánsajtóknak (private press, Privatpresse) a sorát gazdagították, amelyek a XIX. század végén kibontakozó könyvművészeti mozgalom nyomán jöttek létre világszerte és hozzájárultak a könyvtervezés, valamint a bibliofil könyvkultúra fellendüléséhez.⁶ A tanulmány második részében a Tevan Nyomda innovatív kiadói tevékenységét és könyvművészeti szempontból értékes bibliofil kiadványai megszületésének hátterét mutatom be.⁷

⁴ TEVAN 1989. 19.

⁵ REITER 1935. 2.

⁶ „...a mi kis vidéki kiadóink lesznek a magyar bibliofilek Drugulin nyomtatói és Kelmscott-Pressei [!], melyek előbbre lendítik az amatorkönyvek iránt való érdeklődést.” NÁDAI 1914. 132. Nádai Pál a vidéki kiadók említésekor bizonyára a Kner és a Tevan cégekre gondolt. William Morris (1834–1896) festő- és iparművész, könyvtervező, költő, író 1891-ben Emery Walker nyomdász-tipográfussal közösen alapította meg a Kelmscott Presst. Nyomdai műhelyében a nyomdászat megújítását (revival of printing) szorgalmazva, a középkori kézműves hagyományokhoz visszanyúlva és a falmetszet műfaját felélesztve saját tervezésű betűtípusokat, könyvdiszket készített nagy műgonddal kivitelezett művészi kiadványaihoz. Alacsony példányszámú, kézisajton nyomtatott illusztrált könyvei tervezésénél a francia és angol ősnymtatványokból merített inspirációt. A neves lipcsei W. Drugulin nyomdai és betűöntődei cég vezetését a XIX. század végén átvevő Johannes Baensch-Drugulin tette ismertté az officina tipográfiai és könyvművészeti tevékenységét. Ott készítették többek között a *Pan* című művészeti folyóiratot, amelynek 1895-ös megindulásától számítják a német könyvművészet felvirágzását. Náluk készült a német könyvművészet másik fontos produktuma, a *Die Insel* című folyóirat is. A Kelmscott és a Drugulin nyomdák mellett megemlíthetjük a német Janus-Pressét és az Ernst-Ludwig-Pressét is. HAIMAN 1982. 48–49.; POGÁNY 2003. 190.; FUNKE 2004. 281–305.; FÖLDI 2013. 46–48.

⁷ A Tevan cég kiadói tevékenysége és üzemtörténete a nyomda irattárának töredékessége miatt csak részlegesen rekonstruálható. A könyvészeti adatok, árak egyrészt a kötetek kolofonjából, a Tevan-kötetek végén, hátsó borítóján elhelyezett és az egykorú szaksajtóban megjelent hirdetésekben, illetve a nyomda által közreadott kiadói reklámanyagokból származnak. A kötésváltozatok, példányszámok és árak helyenként eltérnek az egykorú forrásokban. A Kner Nyomdával ellentétben a Tevan cég termékeinek részletes bibliográfiája egyelőre nem áll rendelkezésünkre, csak a kiadványokról készült segédkönyv. A tanulmány írásakor nagyban támaszkodtam a Tevan család tagjai-

Vidéki könyvkereskedésből országosan ismert könyvnyomda és kiadóvállalat

A Tevan nyomda nemcsak a modern magyar és a világirodalom közvetítésével, az új tipográfiai és könyvtervezői törekvések terjesztésével, hanem az első magyarországi amatőr könyvsorozat megindításával is beírta a nevét a magyar könyvkiadás és könyvművészet történetébe. A gyors üzleti és művészi sikereket elérő cég egy régi, lábbal hajtható amerikai tégelysajtóval rendelkező kis könyvkereskedésből nőtt nagyra. Tevan Adolf 1903 tavaszán vette át a Békéscsabáról Kolozsvárra költöző Lepage Lajos⁸ üzletét a Vasút utcában (ma Andrásy út), a Városi Színház közvetlen szomszédságában. A könyvnyomdaiparra, könyv- és papírkereskedésre szakosodott, de profilját a zeneműkereskedésre is kiterjesztő egyéni céget 1903. március 30-án jegyezte be a törvényszék.⁹ Az új tulajdonos izraelita vallású felmenői – a gyomai nyomdát két évtizeddel korábban megalapító Kner Izidor szintén zsidó őseihez hasonlóan – a Felvidékről települtek át Békés megyébe, ahol mindkét család a polgárosodás és magyarosodás fontos szereplőjévé vált. Tevan Adolf azonban Knerrel ellentétben nem értett sem a könyvkötészethez, sem a nyomdászathoz, és családjában sem volt hagyománya ezeknek a foglalkozásoknak. Különbféle bizományosi és ügynöki tevékenységet folytató, újdonságokra nyitott, intelligenciájáról és műveltségéről is ismert kereskedőként a könyvek és a zene iránti vonzalma miatt döntött úgy, hogy belevág a kultúrához is sok szállal kapcsolódó könyves-nyomdász tevékenységbe és idővel megpróbálja kiaknázni a lap- és könyvkiadásban rejlő üzleti lehetőségeket is. Döntésére minden bizonnyal a két évtizeddel korábban alapított gyomai Kner nyomda felemelkedése és üzleti sikerei is hatással voltak.¹⁰

nak visszaemlékezéseire, írásaira, levelezésére, kéziratossá és nyomtatott dokumentumaira, illetve a nyomda üzemtörténetét, könyvkiadói és könyvművészeti tevékenységét tárgyaló gazdag szakirodalomra. A teljesség igénye nélkül: D. SZEMZŐ 1956.; SZÍJ 1964.; SZABÓ 1978.; *A Tevan...* 1978.; BARÓTI–SZÁNTÓ 1979.; RÉDEI 1981.; GAÁL 1985.; PAPP 1985.; *Tevan* 1988.; VOIT 1988.; TEVAN 1989.; PAPP 1989.; SZÍJ 1995.; MALATYINSZKY, 2003.; VOIT 2005a., b., c.; PINCZÉSNE HORVÁTH 2008.; Tevan Alapítvány, [é. n.]

⁸ A francia származású és szegedi illetőségű Lepage Lajos (1859–1919) 1884 novemberében vette át Klein Ödön könyv-, papír-, zenemű-, író- és rajzszekerkereskedését. Az üzlet hírlapok és folyóiratok megrendelését is vállalta, továbbá kölcsönkönyvtárat is működtetett. A gyorsajton névjegyeket, címkártyákat, borítékokat, levélpapírokat, eljegyzési és esketési meghívókat, valamint vigalmi jelentéseket is készítettek. Klein Ödön... *Békésmegyei Közlöny*, 1884. november 13. [3.]; Üzlet átvétel! *Békésmegyei Közlöny*, 1884. november 16. [4.]; Lepage Lajos egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1892. március 13. 329.

⁹ Tevan Adolf egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1903. április 16. 545. Tevan Adolf neve mellett egy ideig a „Lepage Lajos utóda” bővítmény szerepelt.

¹⁰ Tevan Adolf egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1880. július 11. [1]; Megyei Hírek. Teván [!] Adolf úr... *Békésmegyei Közlöny*, 1880. április 29. [3.]; Tevan Adolf egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1889. június 6. 483.; Tevan Adolf egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1902. június 15. 961.; Szülők figyelmé-

A könyvkereskedések ekkoriban többnyire nyomógéppel is fel voltak szerelve, és nemcsak könyvet (többek között új és használt tankönyvet), hírlapot, folyóiratot, papírárut, író- és rajzszeret, vagy éppen sorsjegyet árusítottak, hanem a helyi igényeket kiszolgálva alkalmi és üzleti nyomtatványokat, esetenként pedig könyveket és újságokat is nyomtattak megrendelésre. A komolyabb technikai és művészi képzettséget nem igénylő aprónyomtatványok, például névjegy, meghívó, táncrend, gyászjelentés elkészítése, illetve egy-egy iskolai értesítő füzet kinyomtatása is beletartozott a tevékenységi körükbe. Tevan Adolf üzlete – a vidéki könyvkereskedésekhez hasonlóan – talpon maradása érdekében széles áruválasztékkal rendelkezett: a könyvek, újságok és papíráru mellett úgynevezett norinbergi (háztartási) cikkeket, az általa megindított zeneműkereskedői profilhoz kapcsolódva pedig gramofonokat, hanglemezeket és kottákat, alkalmanként hangverseny- és színházjegyet is árusított, továbbá saját kiadású képeslapokat is forgalomba hozott.¹¹

A megye ipari és kereskedelmi életében vezető szerephez jutó Békéscsabán Tevanon kívül eleinte két cég, a Corvina könyvkereskedés és a Povázsay testvérek, majd Gesmey Soma (1914-ben ő vette meg a Békés megyei Függetlenség nyomdát) is vállalt nyomdai munkákat, utóbbi kettő ráadásul újságok és könyvek nyomtatásával is foglalkozott, ezért Tevannak a konkurenciával is számolnia kellett.¹² A cégtulajdonosnak a helyi igények kiszolgálásán túl a város köz- és kulturális életében a korábnál dominánsabb szerepet vállaló tervei voltak, ezért elkezdte korszerűsíteni üzemét. 1909-re az immár gyors- és tégelysajtóval, illetve új betűkkel felszerelt nyomda mellett létrehozott egy díszkönyvkötészetet, egy tömöntödét¹³ és egy raktárt az ügyvédi nyomtatványoknak, továbbá növelte az alkalmazottak számát is. 1916-ban

be... [Tevan Adolf hirdetése]. *Békésmegyei Iparosok Lapja*, 1907. augusztus 25. 7.; Tevan Adolf... [hirdetés]. *Békéscsaba és Vidéke*, 1909. szeptember 12. 8; MALATYINSZKY 2003. 17–23., 27–28.; MICHELLER 2015. 71–73.; BALOGH 2023. 169–170.

¹¹ A XX. század legelejéig a könyvek, lapok, folyóiratok, zeneművek és térképek készítése, kiadása és terjesztése sok esetben nem vált szét. A könyvárus, könyvkereskedő tevékenységi köre gyakran a nyomdászatra, illetve a kölcsönkönyvtárak működtetésére is kiterjedt. Az 1872. évi VIII. tc. értelmében eltörölték a céhes kötöttséget, bármely iparágat, kereskedést szabadon lehetett gyakorolni. Az 1884. évi XVII. tc. értelmében bárki, így a szakképesítéssel nem rendelkező könyv- és papírkereskedések is nyithattak nyomdát. Az említett ipartörvények a magyarországi nyomdák számának emelkedését eredményezték. VARGA 1980. 1., 27. Tevan nyomdája nyomtatta a békéscsabai evangélikus gimnázium értesítőjének több évfolyamát, illetve Békéscsaba nevezetességeiről is forgalomba hozott képeslapokat. Színház. *Békésmegyei Közlöny*, 1907. április 7. 5., október 27. 5.; Óriási szerencse... [hirdetés]. *Békésmegyei Közlöny*, 1905. november 12. 7.; Gramophon-lemezek... [hirdetés]. *Békésmegyei Közlöny*, 1907. december 19. 6.; MALATYINSZKY 2003. 27.; KOCSOR 2006.; VOIT 2005c. 127.; SIMON 2023.

¹² V. ECSÉDY 2018. 52.

¹³ A tömöntödében „...a régi rotációs magasnyomású újságok s egyéb nyomtatványok számára készítették a sztereotípiái matricákról az öntvény nyomólemezeket.” VIRÁGVÖLGYI 2004. 164.

a nyomda, aminek Tevan Andor (1889–1955) lett a műszaki vezetője, egy nagyobb épületbe költözött. Rövidesen Goldberger Sámuel átvette a könyv-, papír- és zene-műkereskedési üzletágat. A lap- és könyvkiadói tevékenység bővülését lehetővé tevő fejlesztések azt jelezték, hogy az egyéni cég presztízse emelkedni kezdett: a tízes években az alkalmi és üzleti nyomtatványtermelés, illetve lapkiadás mellett a könyvkiadás került előtérbe, a kiadói profil kiszélesítése pedig meghozta Tevanéknak az országos hírnevet.¹⁴

A vállalatot Tevan Andor fejlesztette a modern magyar irodalom és az új törekvésekkel kísérletező hazai könyvművészet egyik meghatározó vidéki műhelyévé. Tevan Adolf kilenc gyermeke közül – Kner Izidorhoz hasonlóan – a nyomdászat iránt érdeklődést mutató legidősebb fiát szemelte ki arra, hogy a nyomda műszaki vezetését, szakmai fejlesztését és a *Békéscsaba és Vidéke* szerkesztését rábízza, ezért az evangélikus gimnáziumban tett érettségi vizsgája után külföldre küldte tanulni. Tevan Andor 1907–1909-ben az egyik legtekintélyesebb bécsi felsőfokú grafikai szakiskolában, a Graphische Lehr- und Versuchsanstaltban kötelezte el magát végérvényesen a tipográfia és a könyvművészet mellett.¹⁵ A szecesszió egyik központjának tekintett Bécs pezsgő kulturális élete és fejlett sokszorosítóipara nagy hatással volt az új vizuális és szellemi impulzusokra fogékony, a könyvek iránt még apjánál is jobban érdeklődő fiatalemberre, akinek negyven évvel későbbi visszaemlékezése szerint az itteni élmények alapozták meg könyvkiadói ambícióit: „Két évet töltöttem el Bécsben, én, az alföldi kisváros gyermeke. Impulzív lelkem csak úgy szívta magába azt a temérdek látnivalót, amit nekem, a 18 éves ifjúnak a világváros és az iskola nyújtott. Közben, ahogyan sorjában feltárultak előttem Bécs grandiózus nyomdai műintézetei, ahogyan megmutatták nekünk fokozatosan a betűöntödéket, a klisé-, festék- és papírgyárakat, ahogyan az iskolában, tanulás alatt, tudatára ébredtem annak, hogy mily páratlanul csodálatos szép mesterség az, amibe csakúgy véletlenül belepottyantam, közben valóságosan megfeledkeztem arról a szegényes, isten háta mögötti kis verkliről, amely két év letelte után Csabán visszavár engem. Márpedig két év után irgalmatlanul visszakerültem a mi liliputi kis világunkba... Bécsben a legtöbb szabadidőmet könyvkereskedések kirakatai előtt töltöttem vagy az egyetemi könyvtárba jártam. Itt ismerkedtem meg a századforduló feltörekvő könyvművé-

¹⁴ Tevan Adolf... [hirdetés]. *Békéscsaba és Vidéke*, 1909. szeptember 12. 8.; Teván [!] Adolf utóda Goldberger Sámuel egyéni cége. *Központi Értesítő*, 1917/49. június 21. 1026.; GAÁL 1985. 6., 10.; VOIT 2005a. 115.; VOIT 2005c. 128.

¹⁵ TEVAN 1989. 7–10., 27. Az 1888-ban alapított felsőfokú szakiskolában ekkoriban négy osztály működött: 1. a fotográfia és reprodukáló (fotomechanikai stb.) művészetek; 2. a könyvvar és az illusztráló művészetek; 3. fotochemiai stb. kísérleti osztály; 4. könyvtár és gyűjtemények. NOVÁK 1902. Vö. A bécsi, 1931.

szetével, az Insel és többi modern kiadó új irányt mutató könyvalkotásaival, s hazatérve az én kis szűk odúmba, ahelyett, hogy a kezdetleges felszerelésű kis nyomdával a helybeli versenytársak babéraitra pályáztam volna s meghívót, névjegyet, plakátot vagy adófőkönyvet nyomtattam volna, mondhatni, egy szent örületbe fogant vállalkozásba fogtam, egy olyan lehetetlennek és megvalósíthatatlannak látszó vállalkozásba, amely csak egy húszesztendő, lángoló lelkű, egekbe törő, minden reális mértéket felborító fiatal embertől tellett ki, amilyen én voltam akkoriban, akinek kinőttek a szárnyai a világban s aki hazatérve, a szűk keretek között nem találta meg többé a helyét.”¹⁶

Békéscsabára visszatérve 1909-ben „két rajzos képű modern betűcsalád”, a német Klingspor betűöntödéből frissen kikerült szecessziós Behrens Antiqua és a Tiemann Mediaeval betűk megvásárlásával kívánta a nyomdát megújítani, hogy tipográfiai és könyvkiadói terveit megvalósítsa.¹⁷ Ehhez azonban alkotótársakra és egy szellemi közegre is szükség volt. Tevan számos író és művészt ismert meg a nyugat-európai és hazai irodalmi életben, művészvilágban egyaránt otthonosan mozgó, a magyar ex libris kultúra megteremtésében és népszerűsítésében fontos szerepet vállaló Rozsnyay Kálmán révén, aki 1910-től házastársával a Békéscsabához közeli Szeghalmon élt. Tevan már korábban ismerte Rozsnyay Nil néven író, több jelentős magyar íróval és költővel szoros kapcsolatot ápoló feleségét, Dapsy Gizellát. A világlátott, a nagyváradi *Holnap* kultagjaként is ismert Rozsnyay kifinomult ízlésével, grafikai ismereteivel, irodalmi és művészeti tájékozottságával, kiterjedt kapcsolatrendszerével, értékes könyv- és műgyűjteményét magába foglaló, feleségével közös szeghalmi otthonával – amely olyan volt, mint egy múzeum – teljesen lenyűgözte Tevant és nagy hatással volt irodalmi és művészeti orientációjára: „Vele való megismerkedésem a nyomda művészi irányvonalának kifejlődésében... döntő jelentőségű volt. Ő volt az, akitől az itthoni környezetben a legelső impulzust nyertem... Szeghalmon, olyan ismeretségre tettem szert, amely az Alföld sivár életében a világvárosok legmagasabb kultúrájából ad ízelítőt.”¹⁸ Nem véletlen, hogy Tevan a kultúraszervezésben és az Ady-kultusz

¹⁶ TEVAN 1989. 10.

¹⁷ TEVAN 1989. 10. Vö.: GAÁL 1985. 11–13. A Behrens Antiquát a német építész, formatervező, festő, tervezőgrafikus (betű és plakáttervező, tipográfus, könyvművész) Peter Behrens (1868–1940), míg Walter Tiemann (1876–1951) német grafikus, tipográfus, könyvművész a róla elnevezett Tiemann Mediaevalt tervezte. VORONKO 2021. 67.

¹⁸ TEVAN 1989. 11. Rozsnyay Kálmán (1872–1948) grafikus, színész, író, újságíró, könyv- és műgyűjtő, Hoske Kálmán néven született Aradon, de később felvette édesanyja nevét (névváltozatok: Rozsnyai, Van der Hoschke, C.V.H. de Rozsnyay, álnév: Sidney Carton). Rozsnyaynak jelentős szerepe volt Walter Crane angol festő, iparművész, könyvillusztrátor, az Arts and Crafts iparművészeti mozgalom egyik legismertebb terjesztőjének magyarországi bemutatkozásában és recepciójában. Rozsnyay Kálmánné Dapsy Gizella (1885–1940) író, költő, műfordító, egy ideig övönöként dolgo-

ápolásában is fontos szerepet játszó házaspár köteteinek a közreadásával indította meg kiadói tevékenységét. Ezek a többségükben számozott könyvek (egyikből amattör kiadásváltozat is készült) újszerű tipográfiai kiállításukkal és szecessziós borítójukkal, könyvdíszekkel hamar feltűnést keltettek a magyar könyvpiacra.¹⁹ A fiatal nyomdász-kiadó az 1913-ban megalakult „Aurora zenei, irodalmi és képzőművészeti kör” választmányi tagjaként bekapcsolódott Békéscsaba kulturális életének tevékeny alakításába is. Ő tervezte a Kör emblémáját Guido Reni azonos című barokk festménye után, majd az egyesület 1918-as újraindításakor a képzőművészeti szakosztályt vezette.²⁰

Tevan Andor Rozsnyay révén ismerkedett meg Franyó Zoltán²¹ aradi újságíróval, aki amellett, hogy több kötet fordításában közreműködött, a megjelentetni kívánt művek kiválasztásában is tanácsokat adott. Ő mutatta be a fiatal nyomdász-kiadót az irodalmi és művészeti élet meghatározó fővárosi szereplőinek, a New York, a Kör és a Simplon kávéházak írókból, költőkből, újságírókból, műkritikusokból és művészekből álló törzstagjainak, köztük a Nyugatosoknak is. Tevan emlékei szerint Franyón keresztül ismerkedett meg többek között Ady Endrével, Kosztolányi Dezsővel, Karinthy Frigyessel, Somlyó Zoltánnal, Keleti Arthurral, Nagy Lajossal, Major Henrikkel, Vértess Marcellal és Németh Andorral, többükkel rendszeresen találkozott hétvégente budapesti utazásai során vagy levelezett velük. A Tevan Adolf cég által 1909 őszén megindított *Békéscsaba és Vidéke* című lapban, melynek Tevan Andor egy idő után a szerkesztésébe is belefolyt, olyan szerzőktől is közöltek kisebb terjedelmű írásokat, szövegrészleteket, akiknek a műveit később könyv alakban is megjelentették. A periodikában történő előközlések, az illusztrátorok bevonása a könyvtervezésbe és a szerzői gárda megválasztása azt mutatja, hogy Tevan a magyar kiadók közül a Nyugat (az 1910-ben megindult Nyugat Könyvkiadó Részvénytársaság, majd Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság) kiadáspolitikáját és irodal-

zott Szeghalmon. Dapsyhoz és Rozsnyayhoz lásd: Magyarország leggazdagabb, 1928.; MIKLYA 1984.; VOIT 1988. 7. TEVAN 1989. 10–11.; BÍRÓ-BALOGH 2008.; PEREMICZKY 2009.; MURÁDIN 2011.; VASNÉ TÓTH 2019. 158–159.; Rozsnyai Kálmán ex librisei.

¹⁹ NIL 1909.; NIL 1910.; NIL 1911.; WILDE 1911.; CARTON 1911. A Wilde-fordítás Kozma Lajos szecessziós címlaprajzával, Dapsy novelláskötete pedig a Tevan tervezte linóleummmetszetet tartalmazó borítóval jelent meg. Rozsnyay Kálmán és Kozma Lajos a magyar szecessziós ex libris művészet legismertebb alakjai közé tartozott az 1900-as években.

²⁰ Az „Aurora” kör tisztikara. *Békésmegyei Közlöny*, 1913. március 16. 4.; Gyűlések. *Békés*, 1918. január 13. 3.; MALATYINSZKY 2003. 22.; BASICS 2014. 37. Az 1920-as években a *Képzőművészet* és a *KUT* című folyóiratok néhány számát is Tevanék nyomtatták.

²¹ Franyó Zoltán (1887–1978) író, műfordító, szerkesztő.

mi értékpreferenciáit érezte magához leginkább közel állónak, a Nyugat Könyvtár füzetei és a Nyugat Könyvei is inspirálóan hatottak kiadványpolitikájára.²²

„A békéscsabai Insel-Verlag születése, élete és halála”²³

Az új irodalmi kapcsolatoknak köszönhetően Tevan Andor önálló, egyedi kiadványainak megjelentetésével²⁴ párhuzamosan innovatív kiadói kezdeményezéseivel hívta fel magára a figyelmet. Közel másfél év különbséggel két jelentős, de merőben eltérő koncepciójú sorozatot indított útjára. 1912-ben kezdte meg első komoly, üzletileg is sikeres kiadói vállalkozását, a 83 magyar és külföldi irodalmi művet magában foglaló Tevan Könyvtár nevű olcsó könyvsorozatát, amellyel valósággal berobbant az irodalmi életbe és a magyar könyvpiacra.²⁵ Hazai sorozatok szolgálhattak a kiadó számára mintaként, amikor belevágott a hosszú távon is fenntartható, évente többször és nagy példányszámban közreadott, egyszerű, de dekoratív borítóval rendelkező szépirodalmi füzetek kiadásába.²⁶ A magyar irodalom „legnépszerűbb, legolcsóbb

²² Az egykorú sajtó és a szakirodalom a modern magyar irodalom közvetítése és a kötetek dekoratív kiállítása miatt gyakran párhuzamot vont a két cég között. TEVAN 1989. 12–17.; VOIT 2005a 116–119. A Nyugat Kiadóhoz lásd: BUDA 2000.; „*de mi lesz...*” 2023.

²³ KÁROLY Sándor: Csendes beszélgetés egy elcsendesült magyar könyvkiadóval. *Ellenzék*, 1930. június 12. 6.

²⁴ Tevan 1909–1910-ben egyedi kiadványaival indította meg kiadói tevékenységét. A kötetek között egyrészt a kor népszerű íróinak, költőinek, másrészt a szerzők saját költségén kiadott műveit találjuk meg. Az egyedi kiadványok, illetve a két leghíresebb sorozata mellett egy-két népszerű mikrosorozat is napvilágot látott. Ezek közé tartozott A próza mesterei és a Pajzs Elemér szerkesztésében 1918-ban megindult Fantasztikus könyvtár. PETŐCZ 1978.73–92.; PINCZÉSNE HORVÁTH 2008. 9–10.

²⁵ A Tevan Könyvtár kötetei 1912 és 1922 között jelentek meg, közülük néhány több kiadásban és kötetben. Tevan arra törekedett, hogy „örökáron” vegye meg a magyar szerzőktől a kiválasztott művek kiadási jogát, mert csak így tudta alacsonyan tartani a költségeket. A füzetek ára eleinte 40–60–80 fillér (f), később 1–8, 20–40 korona (k) között mozgott. A szerkesztésben Franyó Zoltán, Révész Andor és Aranyossy Pál segítettek a kiadót. A sorozat programját Tevan így fogalmazta meg: „A Tevan Könyvtár havonként három füzetet bocsájt könyvpiacra, ügyelve arra, hogy úgy belső tartalma, mint külső kiállítása tekintetében az e nemű vállalatok közül kiváljék. Programjában felöleli a hazai és külföldi irodalom legjavát.” Idézi: BARÓTI 1979. 11. Vö.: PETŐCZ 1978. 53., 58.; PAPP 1978. 104–110.; Tevan Andor levele Karinthy Frigyesnek. 1912. május 14. In: *Tevan* 1988. 67.; VOIT 2005b 122.; MALATYINSZKY 2003. 31.

²⁶ A Franklin Irodalmi és Nyomdai Rt. Olcsó Könyvtára (1875–1920) és a Lampel cég Magyar Könyvtára (1897–1920) mellett elsősorban az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Modern Könyvtára (1910–1920) és a Nyugat Könyvtár (1911–1912) füzetei lebeghettek a szeme előtt, amikor belevágott a sorozatba. A Tevan Könyvtár leginkább az Athenaeumnak jelentett konkurenciát, talán ezért is akarta Ranschburg Viktor vezérigazgató Tevant átcsábítani a vállalatához és bekebelezni a békéscsabai céget. TEVAN 1989. 15–16.

és legmodernebb” könyvsorozata, ahogy egyik hirdetésében²⁷ Tevan a vállalatát reklámozta, mindenki számára elérhetővé tette a kortárs magyar szerzők, köztük a *Nyugat* első nemzedékének (többek között Ady Endre, Csáth Géza, Juhász Gyula, Kafka Margit, Karinthy Frigyes, Keleti Arthur, Kosztolányi Dezső, Nagy Lajos, Reményi József, Somlyó Zoltán és Szini Gyula) túlnyomórészt prózai írásait. A külföldi szerzők esetében a kortársak mellett a klasszikusok műveit (például Balzac, Casanova, D’Annunzio, Flaubert, Anatole France, Thomas Mann, Maupassant, Schnitzler, Wedekind) is megjelentette. Bár a kötetek kiállítása nem tükrözött különösebb igényességet, a Tevan tervezte három színnyomású, a sorozat emblémáját (a füzet számával és a sorozat nevével), a szerző nevét, a mű címét és árát magában foglaló dekoratív papírborítót, a zsebben is kényelmesen elhelyezhető franciás formátum (180×210 mm) és a rövid terjedelmű szövegek (4-8 ív) egyaránt hozzájárultak a kötetek népszerűségéhez és kelendőségéhez. Tevan Andor a Tevan Könyvtár több ezres példányszámában és nem egy alkalommal utánnyomásban napvilágot látott füzeteivel kiemelkedő szerepet játszott a szépirodalom széles körű terjesztésében és a modern magyar írók, költők elismertetésében.²⁸

A cég 1913 szeptemberében közreadott reklámfüzetében már nemcsak a könyvnyomda gyorsaságát, modern technikai felszereltségét, a vidéki és fővárosi cégeknél olcsóbb árait tüntette fel versenyelőnyként, hanem azt is hangsúlyozta, hogy „kiállítás tekintetében a lehető legtökéletesebbet” nyújtják a megrendelőknek.²⁹ A kiadó-vállalat fokozatosan növekvő népszerűsége lehetőséget teremtett a művészi kísérletezéssel járó műhelymunkára és a kiadványok kiállításának differenciálódására is. A Nyugat-Európában elterjedt kiadói gyakorlatot követve Tevan a „rendes” kiadású köteteivel egyidejűleg olyan könyvbarátoknak és könyvgyűjtőknek szánt luxus-, más néven amatőr, azaz bibliofil kiadásokat (korábban a díszkiadás elnevezés is elterjedt volt) is megjelentetett, amelyek a modern könyvművészeti törekvések szellemében magas művészi színvonalon (tipográfia, illusztráció, kötés), kézműves technikával (kézi szedés, illusztrációk kézi színezése, kézi kötés) és minőségi anyagok felhasználásával (különféle merített papír, bőr-, pergamen, vászon kötés stb.) készültek. A nagyobb szellemi és anyagi tökebefektetést igénylő kiadásoknak a kereskedelmi ára is jelentősen magasabb, az egyszerűkének többszöröse volt. Az is növelte ezeknek a korlátozott példányszámú, többnyire illusztrált, könyvesboltokban és előjegyzés útján egyaránt megvásárolható könyveknek az exkluzivitását, művészi és gyűjtői

²⁷ MTA KIK K Ms 10.433. A Tevan Könyvtár prospektusa, é. n.

²⁸ BARÓTI 1979. 11.; PINCZÉSNE HORVÁTH 2008. 10–11. Tevan nemcsak a tipográfiai tervezésért, nem egyszer a szerkesztésért és lektorálásért felelt, hanem Török Bálint álnéven műfordításokat is készített.

²⁹ MTA KIK K Ms 10.433. *Tevan-nyomda Békéscsabán...* című prospektus, 1913. szeptember.

értékét, illetve ezzel összefüggésben kelendőségét a könyvbarátok körében, hogy a szerző és/vagy az illusztrátor kézjegyével látta el, a kiadó pedig kézzel számozta be az egyes példányokat a kolofon alatt.³⁰

Mint arra visszaemlékezésében Tevan is utalt, az amatőr kiadványok tekintetében az Insel Verlag³¹ és más külföldi kiadvállalatok kiadványai szolgáltatták a mintát. A kiadó a bécsi könyvesboltokban és könyvtárakban találkozott először a modern művészi luxuskiadványokkal, de valószínűleg Rozsnyay Kálmán értékes könyvgyűjteményében is kézbe vett jó néhány könyvművészeti műremeket.³² Büszke volt arra, hogy Magyarországon egyedül az ő nyomdája rendelkezett azzal az „újszerű vágású” Tiemann-féle mediaeval betűtípussal, amellyel a lipcei Insel és a berlini S. Fischer Verlag³³ jelentette meg könyveit. Nem véletlen, hogy a kortársak e két kiadvállalattal, illetve a nyugat-európai könyvművészeti mozgalom másik két emblematis mus műhelyével, a Kelmscott és a Drugulin nyomdákkal említették egy lapon a békéscsabai cég művészeti és szépirodalmi teljesítményének jelentőségét.³⁴

³⁰ A kiadó külön felhívta Kosztolányi figyelmét arra, hogy könyvének amatőr kiadása szignáltan és számozottan könnyebben eladható: Tevan Andor levele Kosztolányi Dezsőnek, 1920. augusztus 27. In: *Tevan* 1988. 175. Haiman György szerint a kis példányszám „...nem csupán a könyv gyűjtői, ritkasági értékét jellemzi, hanem a könyvre fordított nyomdai-kiadói gondoskodást is (a kis példányszám nagyobb áldozatot, erőfeszítést kíván), valamint a könyv publicitását...” HAIMAN 1979a. 382.

³¹ Az Insel Verlag nevű könyvkiadót 1901-ben alapították Lipcsében az új könyvművészeti törekvések közvetítését is célul kitűző *Die Insel* című művészeti folyóirat szerkesztői. A kiadvállalat könyvei a klasszikus és kortárs német és világirodalom, valamint a művészet köréből kerültek ki. Anton Kippenberg 1912-ben indította meg a bibliofil igényű Insel Bücherei nevű könyvsorozatot. Emellett volt egy másik sorozatuk, a nagyobb terjedelmű műveket magában foglaló Zwei Mark Bücher. SZÁNTÓ 1969. 386–388.; FUNKE 2004. 287–289., 440.

³² BARÓTI 1979. 36.; TEVAN 1989. 10–11.

³³ A magyar származású, Fischer Sámuel néven született Samuel Fischer (1859–1934) 1886-ban alapította meg Berlinben S. Fischer Verlag nevű könyvkiadvállalatát. A cég a kortárs német és európai szerzők modern kiállítású, jó nevű művészek által tervezett könyveivel szerzett hírnevet. Thomas Mann *Buddenbrook ház* című regényének megjelentetése hozta meg számára a széles körű ismertséget. FUNKE 2004. 290., 440.; KINCSES 2021.

³⁴ Lásd a 6. jegyzetet. Kosztolányi Dezső levele Tevan Andornak, 1912. március., Tevan Andor levele Kosztolányi Dezsőnek, 1920. augusztus 27., Tevan Andor levele Fenyő Miksának, 1914. május 6. In: *Tevan* 1988. 131., 175., 425.; SZÍJ 1964. 339.; PETŐCZ 1978. 49., 73–92.; SZÍJ 1964. 339.; TEVAN 1989. 10–11., 14–15.; MALATYINSZKY 2003. 35. A XIX. század végi, XX. század eleji hazai bibliofil kiadói törekvésekről és könyvgyűjtésről átfogóan: NÁDAI 1914.; FARKAS 2011a, b, c.; POGÁNY 2015. 149–205.; FARKAS 2016.; POGÁNY 2022.; FARKAS 2022. Nem tudni, hogy a békéscsabai tipográfuskiadó mennyire ismerte a XIX. század végi magyarországi kiadói törekvéseket, de a hazai minták tekintetében a szépirodalmi kötetek díszkiadások és olcsó füzetek formájában (a magyar nemzet jutányos családi könyvtára, a salon és cabinet nevű könyvtárak) megjelentető Ráth Mór kiadói tevékenységéből vagy akár Szana Tamás úttörő bibliofil kezdeményezéseiből is inspirációt meríthetett.

Jóllehet Tevan egyedi kiadványainak egy részéből már a kezdetektől fogva megjelentetett az olcsó (egyszerű vagy más néven rendes, közönséges, tömegkiadású) példányokkal egyidejűleg igényesebb kivitelű, drága kiadásváltozatokat is, 1913 végén külön sorozatot indított a művészi kiállítású amatőr könyvek iránt szenvedélyesen érdeklődő könyv- és műbarátoknak, könyvgyűjtőknek. A Magyarországon újszerűnek számító kezdeményezésével az irodalom terjesztése mellett a magyar könyvművészet megújítása és a szép könyv kultuszának ápolása, a bibliofil kultúra hazai megteremtése volt a célja. A sorozat első kötetének megjelenését beharangozó, igényesen tipografizált nyomtatványában a kiadó a következőképpen fogalmazta meg programját: „A német, angol, francia bibliophil-irodalom óriási fellendülése arra indította kiadóvállalatunkat, hogy Magyarországon az első privátsajtót megteremtse. E privátsajtó – különállón nyomdavállalatunktól – tisztán bibliophil könyvek készítésével foglalkozik és cégünk tagja: Tevan Andor vezetése mellett kiváló szakemberek és művészek végzik a könyvek előállítását. »Amatőr Tevan-kiadás« elnevezés alatt fognak e sajtó termékei napvilágot látni, mindenkor ügyelve arra, hogy a magyar irodalom legkiválóbb alkotásai, igazi művészi, nemes anyagokból készült luxus-kiadásban jelenjenek meg. Az Amatőr Tevan-kiadások mindig csak egy alkalommal megjelenő kiadások lesznek, másodszori megjelenés semmi körülmények között nem eszközölhető. A gondos és mintaszerű külső kiállítás tervével kapcsolatban a kiadóvállalat nagy körültekintéssel dolgozta ki a kiadás belső programját. E kötetekben a magyar irodalom mesterművei szövegileg is teljesen tökéletes kiadásban fognak megjelenni. Az Amatőr Tevan-kiadás könyvei félékenként egymástól teljesen elütő kiállításban, minimális, számozott példányszámban kerülnek könyvpiacra. Épp a csekély példányszám miatt a vállalat további kötetekre előjegyzéseket elfogad.”³⁵

A szerialításra kezdetben csak a kolofonban feltüntetett sorszám utalt: „az első Amatőr Tevan-kiadás”. A 13. kötet impresszumába azonban már a „sorozat” szó is bekerült: „a Tevan amatőr-sorozat tizenharmadik kötete”.³⁶ A kiadó köteteivel a hazai könyvgyűjtők nem túl népes táborát célozta meg, és kíváncsi volt visszajelzéseikre.

³⁵ MTA KIK K Ms 10.437/II–III. Amatőr Tevan-kiadás című szórólap, [1914. január]. Ugyanez a szöveg a Tevan Könyvtár füzeteinek hátulján is megjelent alkalmanként hirdetésként: Pl.: SOMLYÓ 1915. Keretes hirdetés. [68].

³⁶ Vö.: HAIMAN 1979a. 382. Létezik egy másik, forrásmegjelölés nélkül közölt programszöveg is, amely viszont már sorozatként hivatkozik az amatőr vállalkozásra: „A Tevan könyvkiadó vállalat e cím alatt a magyar irodalom mestermunkáit hozza forgalomba csak egy alkalommal megjelenő kiadásokban: könyvbarátok, bibliofilek számára. Az e sorozatban megjelenő könyvek művészi kiállításban, az elképzelhető legszebb kivitelben, minimális példányszámban készülnek és számozottan kerülnek kiadásra. Az amatőr Tevan-könyvek a legszebb magyar könyvek és nem maradnak el a német, francia, angol hasonló kiadások mögött” Idézi: PETŐCZ 1978. 61.

Ezt az is alátámasztja, hogy ötödik kiadványához egy nyomtatott felhívást mellékelte, hogy megtudja, mi a könyvbarátok véleménye a vállalat bibliofil kiadói tevékenységéről.³⁷

A magyar (és egy kötet erejéig francia) irodalom kiemelkedő műveit felvonultató amatőr sorozat kötetei a szerző/szerkesztő/műfordító, tipográfus, grafikus, nyomdász és könyvkötő közös szellemi munkája, egységes művészi koncepciója eredményeként jöttek létre.³⁸ A könyveket Tevan tervezte és tipografizálta, ő döntött a grafikusok és a könyvkötőművészek személyéről is, jóllehet a levelek tanúsága szerint meghallgatta a szerzők, illusztrátorok javaslatait is a kiadványok formátumára és kiállítására vonatkozóan.³⁹ A kötetekben található könyvdíszeket, illusztrációkat, illetve a címsorok és a kezdőbetűk egy részét előszeretettel más-más, a fekete betűktől eltérő (többnyire vörös) színben nyomtatta, mert mint egyik levelében írta, „Az én szemem valahogy mindig azt kívánja, hogy változatosság legyen a könyvben.”⁴⁰ A változatosság nemcsak az egyes köteteken belül érvényesült, hanem az egész sorozatra jellemző volt. Baróti Dezső véleménye szerint „Valójában olyan meglehetősen váltakozó időközökben és kivitelben megjelent, szép kiállítású művekről van szó, amelyeket kiadójuk sem tervezett egységes sorozattá.”⁴¹ Az eltérő méretű, betűtípusú, tipográfiájú, papirosú, kötésű, különböző grafikusok és könyvkötők (például Cserna Juliska, Divéky József, Hincz Gyula, Kner Erzsébet, Kolozsváry Sándor, Kolozsváry Zsigmond, Major Henrik) más-más technikájú és stílusú könyvdíszzeivel, illusztrációival és kötésterveivel megjelent kötetek különböző példányszámban, kiadásváltozatban és áron láttak napvilágot: a legjobb papírra nyomott és legszebb kötésű, legalacsonyabb számozású kiadásváltozatok voltak a legdrágábbak.

Tevan az eredeti programban megfogalmazottakat – az első világháború, majd a háború utáni kedvezőtlen gazdasági helyzet miatt – nem tudta maradéktalanul teljesíteni. Nem sikerült tartania az évenkénti kétszeri megjelenést: 1913 és 1920 között tíz kötet jelent meg, az azt követő huszonnyolc esztendőben azonban mindössze négy. Abban sem volt következetes, hogy volt olyan kötet, amelyet másodszor is meg-

³⁷ Reiter László és Tevan Andor levelezése, 1918. október 1., október 3. In: *Tevan* 1988. 397–398.

³⁸ Mint D. Szemző Piroska írja: „Az amatőr-sorozat minden tagja egyéni külsőt visel, mégis vannak közös sajátosságaik: a címlapot követő oldal felső jobb sarkában valamennyi kettős körben TA ikerbetűt, a csabai mester nyomdász jegyét tünteti fel. Valamennyinek kolofonja van, mely tartalmazza a példányszámot, a megjelenés helyét és idejét, a címlaprajzolónak, illusztrátornak, egyszóval a könyvdíszítő művésznek a nevét.” D. SZEMZŐ 1956. 70.

³⁹ Krúdy Gyula levele Tevan Andornak, 1915. december 21. és Keleti Arthur levele Tevan Andornak, 1927. március 30. In: *Tevan* 1988. 105., 202.

⁴⁰ Tevan Andor levele Divéky Józsefnek, 1918. május 24. In: *Tevan* 1988. 364. Idézi: D. SZEMZŐ 1956. 70.

⁴¹ BARÓTI 1979. 29.

jelentetett, illetve az amatőr-bibliofil kiadványokhoz képest jelentősen magasabb példányszámban (például 1200) adott közre.⁴²

A kiadó a művek megválasztása tekintetében nem kockáztatott: úgy gondolta, hogy a könyvgyűjtők szívesebben vásárolnak klasszikus irodalmi alkotásokat. A régi magyar művek közreadása mellett szolt az is, hogy meg lehetett spórolni a szerzői honoráriumot. Ez lehet a magyarázata annak, hogy csak a sorozat első kettő és utolsó kötetének volt kortárs szerzője (utóbbi nem volt magyar), a többi tizenegy könyv olyan régi magyar írók, költők ismert műveiből válogatott, akiket a *Nyugat* írói is elődjeiknek tekintettek.⁴³

Tevan stratégiája bevált. A kiadó többször kitért arra levelezésében, hogy a kötetek jelentősen magasabb áruk ellenére – a legnehezebb háborús időszakokban is – kellendők voltak és rövid időn belül elfogytak. Kosztolányi Dezső kérésére, aki az első világháború alatti könyvfogyasztásról készült cikket írni, a következőképpen foglalta össze tapasztalatait: „Általánosságban véve úgy gondolom, hogy a kiadók sohasem remélt forgalmat csinálnak a háború alatt. Hogy őszinte legyek, az én vállalatomnál nem nyerhetek tiszta képet arról, hogy mit hozott a háború és mit a vállalat természetes fejlődése, mert tudja Ön jól, hogy a háború előtt alig másfél évvel indultam útnak... Annyit konstatálhatok, hogy az olvasási vágy szerte az országban szinte hihetetlen módon emelkedett a háború alatt, sőt igen érdekes jelenség, amit álmodban sem hittem volna, hogy a meglehetősen magas árú amatőr kiadványaimat valóságosan elkapkodják. Pedig, ha valaki Fanni hagyományaira kíváncsi, úgy azt néhány garasért megveheti egy füzetes vállalatunknál, és nem okvetlenül szükséges, hogy 10 koronát adjon ki érte. Íme nemcsak olvasni szeret a publikum, de a szép és becsületesen kiállított könyveket is kezdi megbecsülni.”⁴⁴

A sorozat első kötete, Kosztolányi Dezső *A szegény kisgyermek panaszzai* című versciklusa teljes – a korábbi kiadásokhoz képest jelentősen bővített – kiadása finom merített papíron, félpergamen kötésben, 500 számozott példányban jelent meg 1913 decemberében 4 koronás áron. A költőnek – aki szinte mindegyik kötetéből készített bibliofil változatot, mert fontos volt számára könyveinek művészi kiállítása – nem ez volt az első Tevannal közös kötete, kapcsolatuk kezdete néhány évvel korábban nyúlt vissza. A kötet modernsége, letisztultsága és eleganciája elsősorban abból

⁴² Tevan-nyomda... 1925.; PINCZÉSNE HORVÁTH 2008. 12., 25–49.

⁴³ BARÓTI 1979. 30. Tevan azt is feltüntette általában a kolofonban, hogy melyik szövegváltozatot használta fel.

⁴⁴ Tevan Andor levele Kosztolányi Dezsőnek, 1917. február 10. (Kiemelés tőlem: F. J. A.) In: *Tevan* 1988. 159–160. Vö. Tevan Andor levelei Divéky Józsefnek, 1918. október 5., 1920. május 25., 1921. augusztus 24., Kosztolányi Dezső levele Tevan Andornak. 1920. október 15 In: *Tevan* 1988. 177., 374., 366., 380.; Tevan-nyomda... 1925.

fakadt, hogy mentes volt minden dísztől, tisztán a nemes anyagok és a tipográfiai megoldások, vagyis a papír, a Tiemann-féle mediaeval betűk és a tördelés érvényesültek. Egy oldalra csak egy költemény került cím nélkül, a versek díszbetűből szedett kezdőbetűjét és az azokat lezáró apró csillagot, illetve a címlap és a kolofon egy-egy sorát viszont vörösen nyomtatta Tevan.⁴⁵

1916-ban – ebben az évben vette át a kiadó apjától a nyomda műszaki irányítását – két kötet jelent meg: Krúdy Gyula *Aranykézutcai szép napok* című novelláinak gyűjteménye és Kármán József *Fanni hagyományai* című regénye. A Krúdy-kötetet Major Henrik ódon hangulatú miniatűr képei díszítik. A grafikusnak a szintén Tevan által közrebocsátott, színészekről, írókról és újságírókról készült karikatúrái, illetve Karinthy Frigyes *Így írtok ti* című 1912-es kötetének illusztrációi hozták meg a széles körű népszerűséget.⁴⁶ A Krúdy-kötet fűzött és kötött kiadásváltozatai (2000 példány) – ezek nem voltak a sorozat részei – hamar elfogytak, így Tevan megjelentetett a műből merített papíron és félpergamen kötésben 100 számozott példányt „az Amatőr Tevan-kiadás második terméke”-ként.⁴⁷ A 250 számozott példányban megjelent *Fanni hagyományai* címlapját és fametszetes ornamenseit Tevan Andor rajzolta régi könyvdíszek alapján.⁴⁸

1917-ben látott napvilágot a negyedik, 1918-ban pedig az ötödik amatőr kötet. Fazekas Mihály *Lúdas Matyi* című elbeszélő költeménye 300 számozott példányban és

⁴⁵ KOSZTOLÁNYI 1913.; MTA KIK K Ms 10.437/II–III. Amatőr Tevan-kiadás című nyomtatvány, [1914. január 1.?.]. Vö.: D. SZEMZŐ 1956. 70.; SZAUDER 1970. 245.; Kosztolányi Gyula és Tevan Andor levelezése: In: *Tevan* 1988. 131–139.; GYÖREI–LOVAS 2014.

⁴⁶ A különféle kiadásváltozatok árai koronában és fillérben a megjelenéskor a következőképpen alakultak: fűzve 6 k 50 f; kötve 8 k 50 f; a második kiadás 20 k 50 f. Major Henrik (1899–1948) grafikus 1919 után Párizsba, majd Hollandiába és az Egyesült Államokba költözött, ahol nemzetközileg is ismert karikaturista és portréfestő lett. HARSÁNYI 1911.; KARINTHY 1912.; MAJOR 1913.; D. SZEMZŐ 1956. 69.; Krúdy Gyula és Tevan levelezése: *Tevan* 1988. 202–229.

⁴⁷ KRÚDY 1916–1916.² Haiman György szerint a kolofonból nem derül ki egyértelműen, hogy egy önálló és egy amatőr Tevan-kiadásról van szó. HAIMAN 1979a. 382. Krúdy teljesen el volt ragadtatva a könyv művészi kiállításától: „Igen tisztelt Tevan úr, hálás köszönet! El vagyok bűvölve! Ezt a szépséget sohasem reméltem, amely az ön bűvész-kamrájából előkerült a napvilágra! Ön varázsló, Uram. Szeretném megcsókolni a munkásai kezét. Aki látta a könyvet: torkán akad a szó a meglepetéstől.” Krúdy Gyula levele Tevan Andornak, 1916. július 27. In: *Tevan* 1988. 212. Vö.: D. SZEMZŐ 1956. 71.

⁴⁸ KÁRMÁN 1916. A harmadik amatőr Tevan-kiadás 1–250. számú köteteinek az ára 10 k volt. A rózsaszín keménytáblás fedőlapot vakon nyomott dupla vonalkeret és dekoratív, rajzolt KJ monogram díszíti, utóbbi, akárcsak a belívek lapjainak éle aranyozott. A kötetet világos rózsaszín papírborítású védőtokban hozták forgalomba. Kosztolányi a *Nyugat*-ban méltatta a kötet kiállítását: „A könyv könnyed és kecses, halvány-rózsaszín keménypapír-fedéllel és világoszöld vászonszegéssel... A papír szürkés-kék, a betűk finomak. Nyilvánvaló, hogy ilyen stílus sohasem volt, a biedermeier-korban sem, de a kiadó nem is óhajt stílust utánózni, csak megérezékíteni egy kort... számunkra.” KOSZTOLÁNYI 1917.

kiadói egészvászon kötésben, míg Gvadányi József *Egy falusi nótárius budai utazása* 580 számozott példányban jelent meg. A XVIII., illetve XIX. századi kiadás alapján közreadott szövegekhez az évekig külföldön élő és a világháború miatt hazatérő Divéky József készített az egyiknél sárgásbarna, a másiknál kék tónusú fametszetes könyvdiszket és egész oldalas illusztrációkat.⁴⁹ A Fazekas- és Gvadányi-illusztrációkkal az volt az elképzelése a grafikusnak, aki maga metszette fába az ornamentális, illetve figurális rajzokat, hogy a „bécsi empire-t” ötvözi a magyar népművészetből vett motívumokkal, amelyekből végül az utóbbit hagyta érvényesülni.⁵⁰

Divéky és Tevan rövid, három amatőr-kötetre (a *Lúdas Matyi* és az *Egy falusi nótárius* mellett Divéky illusztrálta az 1920-ben megjelent *Lillát* is) terjedő együttműködése fontos mérföldkövet jelentett a békéscsabai könyvkiadóvállalat történetében.⁵¹ Tevan a Kner Imrével már 1910-től kisebb-nagyobb megszakításokkal együtt dolgozó és kiváló külföldi szakmai kapcsolatokkal rendelkező Divéky személyében egy olyan virtuóz grafikusra talált, aki a könyv iránti érdeklődését és sokoldalú technikai, grafikai tudását elsősorban a könyvillusztráció műfajában fejlesztette mesteri tökélyre. Divéky mindenre kiterjedő gondossággal látott hozzá az amatőr könyvekhez készített rajzainak a megalkotásához: a legapróbb művészi és technikai részletről is tudni akart a papír minőségétől, a betűtípuson és a tipográfiai terveken át egészen a könyv kötéséig. A biztos rajztudásáról ismert grafikus Bakos Katalin szerint „...remek beleérző képességgel ragadta meg Gvadányi és Fazekas figuráit, a táblabíró világ alakjait. Jól megtalálta az egyensúlyt a kosztümök történeti hűsége, a dekorativitás és a rusztikus előadásmód között. Jeleneteiből humor és kedélyesség árad, de megőrzik az írások szatirikus élet...”⁵² Tevan a következő kötet számára Csokonai *Dorottyáját* szerette volna kiadni Divéky grafikáival, de a terv végül megghiúsult, mert a rajzoknak csak egy része készült el időben.⁵³

⁴⁹ Divéky József (1887–1951) magyar grafikus, Bécsben tanult, majd csatlakozott Wiener Werkstätte köréhez, de Svájcban és Belgiumban is hosszabb ideig élt. A tervező- és művészgrafika műfajaiban alkotott. Könyvillusztrációival érte el legnagyobb sikereit (ORBÁN 2019). A negyedik amatőr Tevan-kiadás 1–20. számú kötetei japán (kézzel merített) papíron kötve 50 k-ba, 21–300. számú kötetei merített papíron, kötve 10 k-ba kerültek. Az ötödik amatőr Tevan-kiadás 1–30. számú kötetei japán papíron, a művész aláírásával, kézzel kötött művészi félbőr kötésben 120 k-ba, 31–80-ig számú kötetei kanadai könyvpapíron, a művész aláírásával, kézzel kötött művészi félvászon kötésben 50 k-ba, 81–580-ig számú kötetei pedig magyar famentes könyvpapíron kötve 30 k-ba, füzve 20 k-ba kerültek.

⁵⁰ Divéky József levelei Tevan Andornak, 1917. március 15., április 24. In: Tevan 1988. 348–353.

⁵¹ Divéky Tevannal való együttműködéséhez lásd nyomtatásban megjelent levelezésüket: Tevan 1988. 347–385. Vö.: HAIMAN 1979b 20–21.

⁵² BAKOS 2005. 78.

⁵³ A grafikus rajzaival illusztrált komikus eposzt végül a Hungária Nyomda jelentette meg több mint két évtizeddel később az 1935-ben megindult Hungária Könyvek amatőr könyvsorozata tizedik kö-

1920-ban az amatőr sorozatnak egyszerre öt kötete látott napvilágot Csokonai Vitéz Mihály *Lilla* és *A csókok*, Kisfaludy Sándor a *Regék a magyar elő-időből* és *Tollagi Jónás viszontagságai*, illetve Petőfi Sándor *Az apostol* című elbeszélő költeményeivel. A *Lilla* Divéky József korábban készült mives fametszetes könyvdíszzeivel 400 számozott példányban jelent meg, melyből az első 50 (I–L.) római számmal jelölt példányt Cserna Juliska⁵⁴ festett, aranyozott, kiadói pergamenkötésében, szalaggal átfűzött védőtokban, míg az 1–350. számú kötetet művészi félvászon, illetve papírkötésben lehetett megvásárolni. Divéky külföldre költözése és a *Dorottya*hoz készült illusztrációk csúszása miatt Tevan következő, merített papírra nyomott és 350 számozott példányban készült Csokonai-kötete – a verseket keretező vékony dísz leszámítva – már nem tartalmazott ornamenseket. Az első ötven kötet fehér glaszé bőrkötést kapott ezüst verettel, a további kötetek pedig papírkötésben és védőtokban kerültek kereskedelmi forgalomba.⁵⁵

1920 második felében Tevannak új grafikus alkotótársat kellett keresnie, hogy folytatni tudja magas színvonalú amatőr sorozatának megjelentetését. Ekkor kapcsolódott be a nyomda és könyvkiadóvállalat tevékenységébe Tevan Andor sógora, Kolozsváry Sándor grafikus, aki mielőtt rátalált saját kifejezőmódjára, Divéky illusztrációs stílusát folytatta.⁵⁶ A Tevan–Divéky alkotópároséhoz hasonlóan az ő könyvművészeti együttműködésük is több szép, fametszetekkel és rézkarcokkal díszített könyvet eredményezett. Az amatőr sorozat nyolcadik, Kisfaludy Sándor *Regék a magyar elő-időből* című kis formátumú kötete 350 számozott példányban jelent meg Kolozsváry barna tónusú könyvdíszzeivel és egész oldalas színes illusztrációival. A luxuspéldányok (1–50.) japán papirosra és Cserna Juliska művészi aranyozott bőrkötésében, míg a kevésbé díszes kiadásváltozatok famentes papirosra és félvászon kötésben láttak napvilágot.⁵⁷ Kisfaludy újabb, a *Tollagi Jónás viszontagságai* című

tetében. Lásd Tevan Andor és Divéky József a *Dorottya* kiadására vonatkozó levelezését, 1918. március 28., május 24., október 10., december 27., 1920. május 25., június 8., 1921. július 22., augusztus 24., 1927. január 17. In: *Tevan* 1988. 363., 365., 367., 372., 374., 377–378., 380., 382. CSOKONAI 1943.

⁵⁴ Cserna Juliska (1888–1944) iparművész, könyvkötőművész, 1916-ban alapította meg művészi könyvkötészeti műhelyét az Egyetem utca 3. szám alatt.

⁵⁵ A *Lilla* köteteinek luxusváltozatai 900 k., a többi 200 k., míg a *Csókok* 1–50. számú példánya 500 k., az olcsóbbak 80/100 K árban voltak kaphatóak.

⁵⁶ Kolozsváry Sándor (1896–1944) grafikus, a tervezőgrafika különböző műfajaiban alkotott. Számos fametszetes illusztrációt készített könyvek és újságok részére. Tevan mellett dolgozott a nyomdában. A leggyakrabban használt névváltozatot használok, de a bibliográfiai leírásokban megtartom az eredeti leírásban szereplő Kolozsvári változatot. Vö.: Tevan Andor levele Divéky Józsefnek, 1920. június 8., Tevan Andor levele Krúdy Gyulának, 1925. június 16. In: *Tevan* 1988. 241., 377.; BAKOS 2005. 78.

⁵⁷ Az egyszerűbb kiadásváltozatok 200 k-ba, míg a luxusváltozatok 1000 k-ba kerültek.

elbeszélő költeményét ötös quart alakban 300 számozott példányban, finom merített papíron adta közre Tevan szintén Kolozsváry fametszetes könyvdíszzeivel és nagyobb méretű illusztrációival. Az első 100 példány volt a legértékesebb, ezek Cserna Juliska művészi bőrkötésében láttak napvilágot. Készült továbbá kétszáz példány félbőr kötésben, illetve háromszáz provizórikus kötésben.⁵⁸ A következő kötet, Petőfi Sándor *Az apostol* című elbeszélésének az 1879-iki Athenaeum-féle kiadáson alapuló szövegváltozata Kolozsváry Sándor könyvdíszzeivel és testvére, Zsigmond rézkarcaival jelent meg. A kötet 100 számozott példánya közül az 1–10. számúakat japán papírra nyomtatták (avant la lettre) könyvbarátoknak, míg a fennmaradó kötetek kanadai könyvpapíron kerültek forgalomba.⁵⁹

1922-ben látott napvilágot a sorozat következő, tizenegyedik kötete, Fáy András *A különös végrendelet* című műve 350 számozott példányban japán (1–50.) és famentes (51–350.) papíron, majd 1925-ben Vörösmarty *A két szomszédvár* című költeménye 400 számozott példányban japán (1–50.) és velin (51–400.) papíron. Mindkét könyvhöz Kolozsváry Sándor készített színes rajzokat.

A kötetek megszorodása 1920-ban összefüggött egyrészt a nyomda személyzetének megnövekedésével, másrészt a hazai bibliofil élet megszervezésére irányuló kezdeményezésekkel, a könyvgyűjtés fellendülésével és az amatőr-bibliofil kiadású kötetek megszorodásával. A szép kiállítású könyvek kiadását és gyűjtését előadásokkal, kiadványokkal, kiállításokkal és könyvversenyekkel ösztönözni kívánó Magyar Bibliophil Társaság (MBT) 1920. novemberi megalakulásának előkészületeit a legtöbb könyvbaráthoz hasonlóan Tevan is lelkesedéssel fogadta. Reiter László építész-grafikus, az Amicus kiadóvállalat tulajdonosa megkeresésére a következőt válaszolta: „A Magyar Könyvgyűjtők Egyesületének [!] megalakítása valóban érdekel s nagy örömmre fog szolgálni, ha a tagok sorába felvesznek. Ezzel kapcsolatban egyébként egy nagy arányú tervem volna...”⁶⁰

⁵⁸ Az egyszerűbb kiadásváltozatok 800, 1200 k-ba, míg a luxusváltozatok 2000 k-ba kerültek.

⁵⁹ A kolofon szerint a kötet 1921-ben hagyta el a nyomdát. Avant la lettre: a rézmetszet, rézkarc első, feliratok nélküli változata.

⁶⁰ Tevan Andor levele Reiter Lászlónak, 1920. május 1. In: *Tevan* 1988. 399–400. Vö. MTA KIK K Ms 10.407/88. Reiter László levele Tevan Andornak, é. n. (a bélyegzőn a következő dátum áll: 1920. április 22.); GAÁL 1985. 16. Reiter László (1894–1945) 1920-ban Engl Gézával közösen alapított kiadóvállalata több művészi kivitelű, irodalmi és művészeti tárgyú könyvet adott közre. A könyvgyűjtő, könyvtervező, grafikus Reiter aktívan kivette a részét az MBT köteteinek tervezéséből, sajtó alá rendezéséből és kiállításainak szervezéséből, de cikkeket is népszerűsítette a bibliofil könyvkultúrát. FARKAS 2011d. 32–43.

Tevan belépett az egyesületbe, de nem alakított ki velük olyan szoros együttműködést, mint Kner Imre.⁶¹ Hogy pontosan mire vonatkozott a „nagyarányú terv”, nem tudjuk. A kiadó levelezéséből ismert, hogy az első világháborút követően még tele volt tervekkel. 1918-tól foglalkoztatta a gondolat, hogy a fővárosba teszi át székhelyét és nyit egy műkereskedést Budapesten, ahol különböző technikával készült művészgrafikák mellett saját könyveit is árusítja. Optimizmusa azonban hamar elillant, és 1920 nyarán már az is megfordult a fejében, hogy a számára kedvezőtlen gazdasági, ideológiai és kulturális viszonyok miatt Svájcba költözik, és ott folytatja kiadói tevékenységét, erre azonban végül nem került sor.⁶²

Tevannak a magyar bibliofil könyvkiadás egyik legprosperálóbb, húszas évek eleji rövid fellendülését követően már nem sikerült megismételnie a szép könyveivel elért korábbi sikereit. Az 1910-es években gyorsan felfutó könyvkiadói üzletág a következő évtizedben – akárcsak Knerék esetében – fokozatosan háttérbe szorult, mert egyre inkább veszteséggé vált. 1921-től Kner Imréhez hasonlóan Tevan is mind többet panaszkodott leveleiben a nehéz gazdasági helyzetre, a könyvkereskedelem pangására, a drága anyagárakra és az elcsatolt területek miatt beszűkült könyvpiacra. A gazdasági világválság ezután végképp megpecsételte a nyomda lap- és könyvkiadói tevékenységét. Bár 1925-ben Tevan kísérletet tett arra, hogy feléleszti a Tevan Könyvtár füzeteit és betársul a *Literatura* című irodalmi magazin megjelentetésébe,

⁶¹ Tevan tartott egy előadást az egyesületnek, illetve az MBT 1943 telén megrendelt a Heltai-kötetből 100, Szij Rezső szerint 200 kötött példányt, hogy azokat adja a tagoknak illetménykötetként. MTA KIK K Ms 10.417/71. Eisler M[ihály] József levele Tevan Andornak, 1943. december 5.; *A Magyar Bibliophil* 1928. 49.; Szij 1970. 347.; FARKAS 2011b. 344–345., 357.; FARKAS 2011c. 489–490., 497. Kner és az MBT kapcsolatához lásd: FARKAS 2011b. 349–350., 352–356.; FARKAS 2011c. 483–486., 492., 497.

⁶² „Mind a mai napig a külföldre való költözés csak, mint valami elérhetetlen és megvalósíthatatlan vágyódás élt bennem, azonban az Ön [Divéky József] levele oly erős hatást váltott ki nálam, hogy ez a tervem mind erősebb és erősebb elhatározássá éled. Az én időm itt Magyarországon, sajnos annyira lejárt, intencióimmal annyira ellentétes szellem uralja a közhangulatot, az egy Budapest kivételével a magyar kultúrcentrumoktól annyira el vagyok zárva, hogy vállalatom fejlődését valóban kétségesnek látom. Ez idő szerint ugyan erősen foglalkozom azzal a tervvel, hogy Budapestre helyezem át a vállalatot, s így a ma egyedül számba jöhető magyar piacon a többi kiadóval versenyezhetem, azonban akkor, midőn az Ön levelét olvasom, oly kicsinyesnek, oly szegénynek látom a mi megmaradt szegény Magyarországunknak a kultúráját, hogy önkéntelenül is felmerül bennem a kérdés, ne dobjam-e el magamtól a tíz év alatt emberfeletti energiával megalapozott üzleti hírnevemet s még erőm teljében ne kezdjek-e új egzisztenciát olyan helyen, hol az intenzív munka minden bizonnyal meghozza gyümölcsét, ahol nem egy város, de fél Európa kulturális igényeire bázírozhatom számadásaimat.” Tevan Andor levele Divéky Józsefnek, 1920. június 8. In: *Tevan* 1988. 375–376. [Kiegészítés tőlem: F. J. A.] Vö. Divéky József levelei Tevan Andornak, 1918. november 9., december 27. In: *Tevan* 1988. 369., 372.

rövidesen belátta, hogy abba kell hagynia a kiadói tevékenységet és a jövőben már csak életjelként jelentet meg, illetve bér munkában nyomtat ki egy-egy könyvet.⁶³

Az üzem ettől kezdve már kizárólag a jövedelmezőbb és üzletileg kevésbé kockázatos üzleti könyvek és különféle kereskedelmi nyomtatványok készítésére helyezte a hangsúlyt, mert mint Tevan egyik levelében írta: „Az »Ingyen Dickens«-ek korában okosabb, ha bibliofil könyvek készítése helyett folyószámla- és pénztárkönyveket készítünk, vagy pedig reuma és csúsz elleni szerekhez használati utasításokat nyomunk.”⁶⁴ Többek között a békéscsabai és megyei gyógyszertáraknak, illetve a nagy budapesti gyógyszerészeti és vegyészeti vállalatoknak (például Richter Gedeon Rt. és a Wander Gyógyszer és Tápszergyár Rt.) készítettek címkéket, dobozokat, csomagoló- és reklámanyagokat. 1925-ben gyakorlatilag lezárult a Tevan vállalat üzleti és művészi értelemben egyaránt sikeres kiadói tevékenysége. A könyvművészeti szempontból legjelentősebb amatőr sorozat köteteinek nagyarányú visszaesése is a nyomda termékszerkezet-váltásával volt összefüggésben. Az a néhány pompásan kiállított és Tevan Andor tipográfusi tehetségét dicsérő kötet, amely ezt követően mégis napvilágot látott, azt bizonyítja, hogy a békéscsabai nyomdász-könyvkiadó élete végéig hű maradt a művészi könyvkészítéshez, de ekkortól a könyvkiadás már nem üzlet volt számára, hanem „a szép könyvek iránt érzett régi és olthatatlan szenvedélye” megnyilvánulása.⁶⁵

A könyvbarátoknak hosszú éveket kellett arra várniuk, hogy az amatőr sorozat következő és egyben utolsó két kötete megjelenjen. A nyomda fennállásának negyvenedik évfordulója alkalmából, 1943 karácsonyán látott napvilágot Heltai Gáspár *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei*⁶⁶ című kötet, amelynek kiadástörténete a legkevésbé sem volt szokványos. Mint azt Tevan visszaemlékezésében írja: „előbb a gomb volt meg s ahhoz készítettük a kabátot.”⁶⁷ A tipográfuskiadó régóta kacérkodott azzal, hogy könyvtára egyik kedves, de nem túl jó állapotban

⁶³ Vö. Tevan Andor levelezését Kosztolányi Dezsővel, Karinthy Frigyessel, Krúdy Gyulával, Somlyó Zoltánnal, Szabó Dezsővel, Zsolt Bélával, Divéky Józseffel és Supka Gézával. 1920. május 25., 1921. február 16., április 25., 1922. január 19., 23., június 12., 1924. április 5., 14., június 18., 1925. május 30., június 12., szeptember 15., 25., október 14., 1929. május 13., november 7. In: *Tevan* 1988. 97., 182., 186., 188., 288., 290–291., 323., 335., 338–339., 342–344., 374. Lásd még a 3. és 62. jegyzetet.

⁶⁴ Tevan Andor levele Reiter Lászlónak, 1929. április 3. In: *Tevan* 1988. A nyomda profilváltásához: MALATYINSZKY 2003. 42–47.

⁶⁵ Tevan Andor levele Ignótus Pálnak, 1949. február 1. In: *Tevan* 1988. 57.

⁶⁶ HELTAI 1943., [1947.²]; Tevan 1989. 30., 58.

⁶⁷ MTA KIK K Ms 10.437/I. Tevan Andor: *A bölcs Esopus* című gépirat, é. n. 1.; MTA KIK K Ms 10.417/71. Eisler M[ihály] József levele Tevan Andornak, 1943. december 5.; MTA KIK Ms 10.437/I. *A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei* című kötet második kiadásának prospektusa, [1947.]

lévő XVIII. századi latin nyelvű és olasz kiadású Esopus-kötetének⁶⁸ naív fametszeteit megjelenteti könyv alakban. A tipográfiára vonatkozó tervek már azelőtt megszülettek a fejében, hogy a szöveg rendelkezésére állt volna. Készítettet ugyan próbafordításokat, de ezekkel nem volt elégedett. Végül arra az elhatározásra jutott, hogy Heltai Gáspár fabuláinak Keleti Arthur által átdolgozott változatát illusztrálja a régi fametszetekkel. Keleti úgy alakította át Heltai eredetileg 1566-ban Kolozsváron megjelent meséinek helyenként elavult szövegét, hogy a régi erdélyi nyelv szépsége megmaradjon. Ami a harmincegy fametszetet illeti, Korda Géza fametsző fotografikus úton felnagyította, átrajzolta, majd fába metszette a rajzokat. A könyvet, akárcsak a kiadóvállalat többi kiadványát, Tevan Andor tervezte és tipografizálta. A könyv művészi kialakításakor a neki segítő Keletivel közösen a XVIII. századi késő barokk és rokokó kalendáriumokból és népkönyvekből merítettek ihletet. A kötetet Kner Imre húga, Kner Erzsébet tervezte.⁶⁹

A kivételesen szép kiállítású könyv a legnemesebb anyagok felhasználásával, nagy szakmai hozzáértéssel és mesterségbeli odaadással készült. A gondos szedés, nyomás és kötés mellett ki kell emelni a Diósgyőri Papírgyár vastag szürkés árnyalatú famentes „Gutenberg” papirosát, valamint a vörös és fekete színű klasszikus Bodoni Antiqua betűkkel készült címsorokat és kezdőbetűket. A szöveg Didot Antiqua betűit eredeti XVIII. századi matricáról öntötték. A nagyoktáv alakú könyv, amelynek tipográfiai tervezése során Tevan mesterien ötvözte a múltbeli és a modern könyvművészeti hagyományokat, 1200 számozott példányban jelent meg. Az MBT megrendelt tagjai részére 100, más források szerint 200 kötött példányt.⁷⁰ A háború ellenére a kiadvány olyan nagy közönség- és szakmai sikert aratott, hogy két hét leforgása alatt elfogyott és a bibliofil egyesület főtítkára az év legszebb magyar könyve díjra akarta felterjeszteni. A német megszállás, Tevan Andor elhurcolása és deportálása miatt nemcsak a bibliofilek elismerése, hanem a tervezett újabb kiadás is meghiúsult.

A nácizmus pusztítása, Tevan Andor nagyobbik fiának, a szintén nyomdász Tevan Pálnak, testvéreinek és sógorainak fájdalmas elvesztése, valamint saját megpróbáltatásai mélységesen megrendítették az „emberiességbe és a kultúrába vetett hitét”: „Szegény Kner Imrével együtt (aki szintén elpusztult) miért kellett nekünk olyan nagyon a magyar kultúra és könyvművészet szolgálatában állanunk, amikor szeretett hazánk a végén azzal fizetett ki bennünket, hogy mint a közösségre ártalmas fenekvadakat előbb kiközösített társadalmából, s azután mint veszett kutyákat, agyonvert

⁶⁸ AESOPUS 1743.

⁶⁹ Kner Erzsébet (1897–1998) könyvkötőművész, Kner Imre húga. Budapesten, majd 1949-től Chicagóban élt és alkotott saját műhelyében. ERDÉSZ 1997.

⁷⁰ Vö. a 61. jegyzettel.

bennünket. Hogy én véletlenül élve maradtam, azt csupán a bécsi nép emberi érzésének, nem pedig honfitársaimnak köszönhetem... nehezen fogom rábírní magamat arra, hogy Magyarországon még könyvet kiadjak” – írta Divékynak.⁷¹ A szép könyvek iránti szenvedélye élete letragikusabb szakaszában is erőt adott számára, és úgy döntött, hogy mégsem szakít végleg a könyvkiadással. 1947 karácsonyára némileg módosult szöveggel kihozta a Heltai-kötet második kiadását, melyet az MBT korábbi ígéretéhez híven „a nyomtatás művészi gondosságáért, szöveg és illusztráció tökéletes egybehangolásáért” decemberben az 1947-es év legszebb magyar könyvei közé választott.⁷²

Egy év múlva, 1948 karácsonyán látott napvilágot Tevan Andor kiadói pályafutásának utolsó kötete, Anatole France *Jacques Tournebroche vagyis Nyársforgató Jakab meséi* című könyve, amelyet a Heltai-kötethez hasonlóan a Tevan-műhely egyik gyöngyszemeként tartanak számon.⁷³ A műfordítóként közreműködő Keleti Arthur-nak régóta szívügye volt a kötet újbóli kiadása. A Gara Arnold színes borítórájával napvilágot látott első kiadást Tevan 1918-ban adta közre.⁷⁴ Keleti bánatára azonban az akkori kiadás kiállítása és pontatlan szöveggondozása – részben a háborús viszonyok, részben pedig a kiadó hanyagsága miatt – elmaradt az igényes Tevan-kiadványok színvonalától. A költőnek – hosszas könyörgése ellenére – harminc évet kellett várnia arra, hogy Tevan sajtóhibák nélkül és kifogástalan művészi formában újra közreadja a fordítást.⁷⁵ Keleti ezúttal Hincz Gyula⁷⁶ grafikust nyerte meg a Tevan irányításával folyó alkotómunkához. Hármójuk közös művészi munkája eredményeként született meg az egyik legszebb Tevan-könyv. Hincz Gyula visszaemlékezése szerint Tevan volt egyszemélyben „a szellemi vezér, a tipográfus, a formaalkotó, kritikus, művész és munkakormányos, kivitelező.”⁷⁷ A fiatal grafikus száznál is több szellemes és invenciózus színes illusztrációját különleges nyomdai eljárással, linóle-

⁷¹ Tevan Andor levele Divéky Józsefnek, 1946. október 11. In: *Tevan* 1988. 383–384. Idézi: MALLATYINSZKY 2003. 23.

⁷² HELTAI [1947.²]; Az év legszebb könyvei. *Magyar Nemzet*, 1947. december 20. 2.; RUDNYÁNSZKY 1948. 252. A művészi félévazonkötésben és színes védőborítékkal kapható kötetet 58 Ft-ért lehetett megvásárolni.

⁷³ FRANCE 1948.; MTA KIK Ms 10.437/I. Anatole France: *Jacques Tournebroche vagyis Nyársforgató Jakab meséi...* című kötet prospektusa, [1948.]

⁷⁴ FRANCE 1918.

⁷⁵ Keleti Arthur levele Tevan Andornak, 1927. március 30. In: *Tevan* 1988. 105–108.

⁷⁶ Hincz Gyula (1904–1986) festő, grafikus, iparművész. A képző- és iparművészet számos műfajában alkotott, 1946 és 1949 között az Magyar Iparművészeti Főiskola tanára, majd 1958 és 1963 között igazgatója volt. 1950 és 1963 között a Képzőművészeti Főiskolán is tanított. 1945 után számos felnőtteknek és gyerekeknek szánt könyvet illusztrált, köztük az egyik legismertebb Weöres Sándor *Bóbita* című 1955-ös verseskötetéhez készült illusztrációi.

⁷⁷ GÉCS 2008. 98.

umba metszett színnyomó dúcokkal nyomtatták. Tevan magas szintű tipográfiai tudásának köszönhetően a rajzok harmonikus egységet alkottak a szedett szöveggel. Ez a könyv is a Diósgyőri Papírgyár különleges, finom papirosán, félvászon kötésben, színes védőborítékkal, tokban került forgalomba, de a bibliofilek kötés nélkül is meg tudták rendelni. A kiadvány kifogástalan kiállításának (nyomdai kivitel és a műösszhangja) köszönhetően elnyerte az MBT 1948-as év „legszebb könyvei” elismerését, a Magyar Művészeti Tanács dicséretét és Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter Pro Arte díját.⁷⁸ A kritikák egybehangzó véleménye szerint a két utolsó Tevan-könyv a legigényesebb korabeli nyugat-európai amatőr-bibliofil kiadványokkal is felvette a versenyt.

A Tevan Andor könyvkiadói munkásságának csúcspontját jelentő két utolsó amatőr könyvvel nem csupán a XX. századi magyar könyvművészet egyik jelentős könyvsorozata, hanem Tevan önálló nyomdász és kiadói pályafutása is lezárult. Jóllehet Kner Imrével ellentétben a békéscsabai nyomdász-kiadó túlélte a holokausztot, a gyomaiéhoz hasonlóan az ő nyomdája sem kerülte el az államosítást, melyre 1949. május 16-án került sor. A sors fintora, hogy 1952-ben a gyomai üzemet beolvasztották az immár új nevet viselő Békés Nyomdába, amely 1964-től a Kner Nyomda nevet viselte. Az államosítás után néhány hónapig még a nyomdában dolgozhatott, majd a korábbi ígérek ellenére elbocsátották. Az Ifjúsági Könyvkiadóhoz került, ahol könyvtervezőként és képszerkesztőként kamatoztatta több évtizedes tipográfusi és kiadói szaktudását. 1955-ben bekövetkezett halálát megelőzően még be tudta fejezni több kiadást megért *A könyv évezredes útja* című írás- és könyvtörténeti ismeretterjesztő munkáját, de 1956-os megjelenését már nem érte meg. A könyvet a holokauszt során „elvesztett” fia és „hű munkatársa”, a szintén nyomdász Tevan Pál emlékének ajánlotta.⁷⁹

⁷⁸ „Az év legszebb könyvei”. *Magyar Nemzet*, 1948. december 23. 2. B. Farkas Ferenc parasztpárti politikus, a Magyar Művészeti Tanács főtitkára, aki a két világháború között maga is foglalkozott bibliofil könyvek kiadásával és 1937-ben megalapította a rövid életű Magyar Bibliofilek Szövetségét, levelében a következőt írta a Tevan nyomdának: „A Művészeti Tanács elismerését fejezi ki a Tevan kiadónak azért a kiváló munkáért, melyet Anatole France – Keleti Arthur – Hincz Gyula: »Nyársforgató Jakab meséi« c. műve kiadásával végzett. Tanácsunk megállapítja, hogy ez a kiadvány az egyetemes magyar könyvkultúra szempontjából is kiemelkedő teljesítmény s az utóbbi esztendőök legszebb magyar bibliofil kiadványa. A Művészeti Tanács reméli, hogy a jövőben a Tevan kiadó továbbra is hasonló értékű és szépségű kiadványokkal öregbíti könyvkultúránk jó hírét.” MTA KIK K Ms 10.437/II. Farkas Ferenc levele a Tevan Kiadónak, 1948. december 24.; MTA KIK Ms 10.437/I. Anatole France: *Jacques Tournebroche vagyis Nyársforgató Jakab meséi...* című kötet prospektusa, [1948.] MALATYINSZKY 2003. 51.

⁷⁹ TEVAN 1984.³. [9.]

Összegzés

Tevan Andor fiatalkori álma szorgalmának, kitartásának, üzleti érzékének, innovatív kiadványpolitikájának és nem utolsó sorban művészi tehetségének köszönhetően, ha nem is maradéktalanul, de megvalósult. A nagyobb és tőkeerősebb fővárosi kiadó-vállalatokkal versenyre kelve értékes tömeg- és luxuskiadású illusztrált irodalmi műveket adott a magyar olvasók kezébe szép és nemes kivitelben.

Az 1903-ban apja által megvásárolt békéscsabai könyvkereskedést Tevan Andor a tízes években a magyar könyvkiadás és nyomdászat egyik elismert műhelyévé fejlesztette. Ebben a fiatal nyomdász-kiadó bécsi tanulmányainak, a német könyvkiadói gyakorlatok és külföldi könyvművészeti kezdeményezések hazai meghonosításának, a magyar írókkal, költőkkel és művészekkel kialakított jó kapcsolatainak egyaránt szerepe volt. Tevan az imponálóan nagy mennyiségben és magas példányszámban kiadott Tevan Könyvtár olcsó füzetivel a szépirodalom, ezen belül a modern magyar irodalom közvetítését, a könyvgyűjtőknek szánt amatőr sorozata drága és mívelt köteteivel pedig a magyar könyvművészet megújítását tűzte ki célul. Jaschik Álmos, a modern magyar könyvtervezés elismert képviselője és népszerűsítője szerint sokat köszönhetünk Tevannak azért, hogy Magyarországon megteremtődtek a feltételei „egy megértő, művészileg képzett bibliofil társadalom” létrejöttének.⁸⁰ A régi mesterek és a kortárs magyar művészek grafikáival díszített, Tevan Andor által tipografizált és tervezett kötetekkel a békéscsabai officina úttörő szerepet játszott a magyar könyvillusztráció, ezen belül a fametszetes könyvek két világháború közötti fennmaradásában. Az 1920-as évek közepétől azonban Tevannak is be kellett szüntetnie kiadói tevékenységét, és Kner Imréhez hasonlóan ő is csak életjelként jelentetett meg egy-egy szép kiadványt. Míg a gyomai cégnek kezdettől fogva a közigazgatási nyomtatványok, addig a békéscsabai nyomdának az 1920-as évektől az üzleti és a gyógyszerészeti cégek megrendelésére készült nyomtatványok, dobozok gyártása képezte fő bevételi forrását.

Kner Imrét és Tevan Andort a modern magyar könyvművészet legjelentősebb alakjaiként tartjuk számon. Sokrétű tipográfus-kiadói tevékenységük magyarországi jelentősége az új könyvművészeti törekvések mellett elkötelezett kortárs nyugat-európai kiadókéhoz és nyomdai műhelyekéhez volt mérhető. Ezzel mindketten tisztában voltak, még ha irodalmi értékpreferenciáik különbözőek is voltak, és a könyvtervezésről is eltérő módon gondolkodtak. Tevan Andor 1917-ben – azt megelőzően, hogy Kner Imre közreadta volna művészileg legjelentősebb kiadványait –

⁸⁰ JASCHIK 1917. 21.

gyomai kollégájának ezt írta: „Nem egy úton haladunk, de egy cél felé és az a fontos... én vagyok a magyar Georg Müller, Ön pedig a magyar Eugen Diederichs.”⁸¹

Bibliográfia

- AESOPUS 1743. [AESOPUS]: *Aesopi Phrygis et aliorum fabulae...* Typographia Remondini, Bassani, 1743.
- BAKOS 2005. BAKOS Katalin: Fametszet és illusztráció: könyv, album, mappa, sorozat 1920–1940. In: *A modern magyar fa- és linóleummet-szés (1890–1950)*. Szerk. RÓKA Enikő, előszó DOBRIK István. Miskolci Galéria, [Miskolc], 2005. 71–103.
- BALOGH 2023. BALOGH István: A Kner-univerzum megelevenedik. Levelek a Kner család életéből 1938–1948. Szerk. Erdész Ádám, Budapest, Magvető Kiadó, 2023. *Regio*, 2023/4. 169–174.
- BARÓTI – SZÁNTÓ 1979. BARÓTI Dezső – SZÁNTÓ Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emléke*. (Magyar Helikon.) [Európa Könyvkiadó Magyar Helikon osztálya], Budapest, 1979.
- BARÓTI 1979. BARÓTI Dezső: Tevan Andor és az irodalom. In: BARÓTI Dezső – SZÁNTÓ Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emléke*. Magyar Helikon, Budapest, 1979. 7–32.
- BASICS 2014. BASICS Beatrix: Két festő, két sors, két gyűjtemény. Bolmányi Ferenc és Jankay Tibor. *Múzeumcafé*. 2014/2. 37–42.
- A bécsi, 1931. A bécsi Graphische Lehr- und Versuchsanstalt könyvnyomó-osztálya. *Magyar Grafika*, 1931/3–4. 61–63.
- BÍRÓ-BALOGH 2008. BÍRÓ-BALOGH Tamás: A Holnap társaság „botrányos” kültagja. Rozsnyay Kálmán Nagyváradon. *Tiszatáj*, 2008. november. 115–136.
- A bölc Esopusnak, 1947. A bölc Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei [hirdetés]. *Corvina*, 1947. december 5. 5.
- BUDA 2000. BUDA Attila: *A Nyugat Kiadó története*. Borda Antikvárium, Budapest, 2000.

⁸¹ Tevan Andor levele Kner Imrének, 1917. január 27. In: *Szemelvények Tevan...* 1979. 59–60. Mindkét patinás német (nyomda nélküli) kiadóvállalat fontos szerepet vállalt az új könyvművészeti törekvések közvetítésében, és igényes irodalmat adott ki. Eugen Diederichs 1896-ban, Georg Müller 1903-ban alapította kiadóvállalatát. Az előbbi Lipcsében, majd 1904-től Jénában, míg Müller Münchenben működött. Mindkét cég kiemelkedő könyvművészek bevonásával alkotta meg könyveiket. SZÁNTÓ 1969. 378., 402.; FUNKE 2004. 288., 290–291., 439.

- CARTON 1911. CARTON, Sydney [Rozsnyay Kálmán]: *Jegyzetek Oscar Wilderől. „A nemes barát és a nagy író halálának tizedik évfordulójára szeretettel ajánlom a könyvet... Előszó Stuart MASON. Szerzői kiadás [Tevan Adolf nyomdájában nyomtatták és prospektusában Tevan saját kiadású könyvként hivatkozik rá], Budapest, 1911.*
- CSOKONAI 1920a. CSOKONAI Vitéz Mihály: *Lilla. Érzékeny dalok III könyvben, 1793–1802.* Divéky József fametszeteivel. Tevan, Békéscsaba, 1920.
- CSOKONAI 1920b. CSOKONAI Vitéz Mihály: *A csókok. Egy történet az arany időből négy könyvben.* Tevan, Békéscsaba, 1920.
- CSOKONAI 1943. CSOKONAI Vitéz Mihály: *Dorottya vagy is a dámák diadalma a farsangon. Furcsa vitézi versezet négy könyvben 1799.* Hungária, Budapest, 1943.
- „de mi lesz...” 2023. „de mi lesz a következő folytatással?” *A Nyugat Kiadó könyvei és dokumentumai.* Könyvleírások írta, a dokumentumokat összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, jegyzelte, a mutatókat összeállította, szerk. BUDA Attila. Ráció, Budapest, 2023.
- D. SZEMZŐ 1956. D. SZEMZŐ Piroska: Tevan Andor és a magyar könyvművészet. *Magyar Könyvszemle*, 1956/1. 68–76.
- ERDÉSZ 1997. ERDÉSZ Ádám: *Kner Erzsébet: Egy huszadik századi könyvkötő pályája.* Kner Nyomda, Gyomaendrőd, 1997.
- ERDÉSZ – FÜZESNÉ HUDÁK 2007. ERDÉSZ Ádám – FÜZESNÉ Hudák Julianna: *Egy nyomdaműhely titkaiból. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban.* Gyomai Kner Nyomda 1882–2007. Bevezetéssel ellátta FÜZESNÉ HUDÁK Julianna – ERDÉSZ Ádám. OSZK – Gyomai Kner Nyomda Zrt., Budapest–Gyoma, 2007.
- FARKAS 2011a. FARKAS Judit Antónia: *Szép könyvek kultusza. Bibliofil könyvkultúra Magyarországon (1914–1949).* Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Miskolc, 2011.
- FARKAS 2011b. FARKAS Judit Antónia: A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) I. „Ebben a társaságban együtt szeretnők látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét” *Magyar Könyvszemle*, 2011/3. 341–358.
- FARKAS 2011c. FARKAS Judit Antónia: A Magyar Bibliophil Társaság története (1920–1949) II. „Ebben a társaságban együtt szeretnők látni a könyv minden barátját, kultuszának minden odaadó hívét” *Magyar Könyvszemle*, 2011/4. 483–497.
- FARKAS 2011d. FARKAS Judit Antónia: Két bibliofil vállalkozó: Reiter László és Kellner István. *Ars Hungarica*, 2011/4. 32–54.

- FARKAS 2016. Szana Tamás és a modern magyar bibliofília. In: *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Szerk. ANKA László – KOVÁCS Kálmán Árpád – LIGETI Dávid – MAKKAI Béla – SCHWARCZWÖLDER Ádám. Károli Gáspár Református Egyetem– L’Harmattan, Budapest, 2016. 260–271.
- FARKAS 2022. FARKAS Judit Antónia: *Szalonkönyvből műtárgy. Az illusztrált díszkiadások, díszművek, albumok divatja a 19. század végi Magyarországon*. In: *Illusztráció-történetek. Tanulmányok a magyar könyvillusztráció történetéből*. Balatonfüred Városért Közalapítvány (Tempevölgy), Balatonfüred, 2022. 9–29.
- FARKAS 2023. FARKAS Judit Antónia: „A magyar bibliofilek Drugulin nyomtatói és Kelmscott-pressei”. A gyomai Kner és a békéscsabai Tevan Nyomda úttörő könyvművészeti és bibliofil kiadói tevékenysége I. In: *VERITAS Évkönyv 2022*. Szerk. KINCSES Katalin Mária. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2023. 309–338.
- FAZEKAS 1917. FAZEKAS Mihály: *Ludas Matyi. Eredeti magyar rege négy levonásban*. Divéky József fametszeteivel. Békéscsaba, Tevan, 1917.
- FÁY 1922. FÁY András: *A különös végrendelet. Elbeszélés*. Kolozsvári Sándor illusztrációival. Békéscsaba, Tevan, 1922.
- FÖLDI 2013. FÖLDI Eszter: *A képzőművészet mostohagyermeké. A magyar művészgrafika kezdetei 1890–1914*. L’Harmattan – Magyar Nemzeti Galéria – Könyvpont, Budapest, 2013.
- FRANCE 1948. FRANCE, Anatole: *Jacques Tournebroke vagyis Nyársforgató Jakab meséi*. Ford. KELETI Arthur. Hincz Gyula illusztrációival. Tevan, Békéscsaba, 1948. [Valójában 1947-ben jelent meg.]
- FUNKE 2004. FUNKE, Fritz: *Könyvismeret. Könyvtörténeti áttekintés*. Ford. MAGYAR István. Osiris, Budapest, 2004.
- FÜZESNÉ HUDÁK 2005. FÜZESNÉ HUDÁK Julianna: „Virágzó könyveskert”. Történetek, legendák, emlékek a gyomai Knerekről. (Kner Nyomdaipari Múzeum 35. füzet.) Kner Nyomdaipari Múzeum, Gyomaendrőd, 2005.
- GAÁL 1985. GAÁL Endre: *A Tevan-nyomda betűmintái. A mintakönyv hasonmásával*. Kner Nyomda, Békéscsaba, 1985.
- GÉCS 2008. GÉCS Béla: A „Nyársforgató”, az utolsó Tevan-könyv – 1948. Nyomdászattörténeti töredékek. *Magyar Grafika*, 2008/6. 98–99.
- GVADÁNYI 1918. GVADÁNYI József: *Egy falusi nótárius budai utazása melyet önön maga abban esett viszszoztagságaival egygyütt az elaludt vérű magyar szívek felsekertésére és mulatságára e versekbe foglaltt. Kéziratul az 1790-iki Wéber Simon Péter-féle pozsonyi kiadás szolgált*. Divéky József fametszeteivel. Tevan, Békéscsaba, 1918.

- GYÖREI – LOVAS 2014. GYÖREI Zsolt – LOVAS Borbála: A szegény kisgyermek panaszai keletkezése és bővülése. In: KOSZTOLÁNYI Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*. Szerk. GYÖREI Zsolt, sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányokat és a jegyzeteket írta GYÖREI Zsolt és LOVAS Borbála, a szövegkiadást lektorálta és a francia kéziratot sajtó alá rendezte JÓZAN Ildikó. Kalligram, Pozsony, 2014. 436–448.
- HAIMAN 1979a. HAIMAN György: Néhány megjegyzés a hazai és Békés megyei nyomdászattörténethez. *Békési Élet*, 1979/3. 379–383.
- HAIMAN 1979b. HAIMAN György: *A Kner család és a magyar könyvművészet 1882–1944*. Corvina, [Budapest], 1979.
- HAIMAN 1982. HAIMAN György: Száz éve, Gyomán... In: HAIMAN György – LÉVAY Botondné: *A Kner-nyomda kiadványainak tükrében, 1882–1944. I.* Akadémiai, Budapest, 1982. 11–83.
- HAIMAN 1987. HAIMAN György: Kner Izidor fél évszázada. (Nagyapám arcképehez.) In: *Félévszázad megszgyénjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből*. Sajtó alá rendezte utószó, jegyzetek, a képeket válogatta HAIMAN György. Gondolat, Budapest, 1987. 255–279.
- HARSÁNYI 1911. HARSÁNYI Zsolt: *Komédiások. Rajzolták: Major Henrik és Kürthy György*. Tevan, Békéscsaba, 1911.
- HELTAI 1943., [1947.²] HELTAI Gáspár: A bölcs Esopusnak és másoknak fabulái és oktató beszédei valamint azoknak értelme melly fabulákat egybeszerzette és Kolosvárott anno MDLXVI. kiadta Heltai Gáspár. Most pedig a mai kegyes olvasónak átnyújtja Keleti Arthur. Átdolgozta KELETI Arthur, ismeretlen fametszeteivel. Tevan, Békéscsaba, 1943.; [1947.²]
- JASCHIK 1917. JASCHIK Álmos: Két magyar kiadóról és kiadványaikról. (Kner és Tevan.) *Könyvtári Szemle*, 1917/1. 10–26.
- KARINTHY 1912. KARINTHY Frigyes: *Így irtok ti. Irodalmi karrikaturák*. DEZSŐ Alajos és MAJOR Henrik karikatúráival. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai r.t., Budapest, 1912.
- KÁRMÁN 1916. KÁRMÁN József: *Fanni hagyományai. Elbeszélés*. Régi motívumok felhasználásával készített fametszetes könyvdíszekkel. Tevan, Békéscsaba, 1916.
- KINCSES 2021. KINCSES Kata Mária: *A Fischer könyvkiadó magyarországi gyökerei*. In: VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Mindennapi történelem című rovata, 2021. július 23. In: <https://veritasintezet.hu/hu/mindennapi-tortenelem/6783-a-fischer-konyvkiado-magyarorszaggyokerei> (2024. április 1.)
- [KISFALUDY] 1920a. [KISFALUDY Sándor:] *Regék a magyar elő-időből*. Kolozsvári Sándor fametszeteivel. Tevan, Békéscsaba, 1920.
- KISFALUDY 1920b. KISFALUDY Sándor: *Tollagi Jónás viszontagságai. Elbeszélések*. Kolozsvári Sándor fametszeteivel. Tevan, Békéscsaba, 1920.

- KNER 1987. KNER Izidor: Félévszázad mesgyéjén. 1882–1932. In: *Félévszázad mezsgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezéseiből*. Sajtó alá rendezte, utószó, jegyzetek, a képeket válogatta HAIMAN György. Gondolat, Budapest, 1987. 7–187., 281–297.
- KOCSOR 2006. KOCSOR János: Békéscsabai képes levelezőlapok a Munkácsy Mihály Múzeumban. 1899–1920. In: *A Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 28. Szerk. N. VARGA Éva – SZATMÁRI Imre. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, Békéscsaba, 2006. 327–354.
- KOSZTOLÁNYI 1917. KOSZTOLÁNYI Dezső: Fanni hagyományai. (Tevan új kiadása). *Nyugat* 1917/1. 140–141.
- KOSZTOLÁNYI 1913. KOSZTOLÁNYI Dezső: *A szegény kisgyermek panaszai*. Tevan, Békéscsaba, 1913.
- KRÚDY 1916., 1916.² KRÚDY Gyula: *Aranykútcai szép napok. Novellák*. Major Henrik illusztrációival. Békéscsaba, Tevan, 1916.¹, 1916.².
- A Magyar Bibliophil*, 1928. *A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve I. 1921–1928*. Magyar Bibliophil Társaság, Budapest, 1928.
- Magyarország leggazdagabb, 1928. Magyarország leggazdagabb koldusa, aki Wilde Oszkár íróasztalán dolgozik. Lenbach festette meg az arcképet és Rodin mintázta meg a szobrát. Megírja Prielle Kornélia élettörténetét. *Színházi Élet*, 1928. augusztus 26. 22–24.
- MAJOR 1913. MAJOR Henrik: *Panoptikum. Írók és hírlapírók karikatúrái*. Bevezetéssel ellátta KOSZTOLÁNYI Dezső. Tevan, Békéscsaba, 1913.
- MALATYINSZKY 2003. MALATYINSZKY József: *A békéscsabai Tevan-nyomda egy évszázada, 1903–2003*. Szerk. MALATYINSZKY József. Kner–Tevan Alapítvány, Békéscsaba, 2003.
- MICHELLER 2015. MICHELLER Magdolna: *Fejezetek a békéscsabai zsidóság történetéből (1815–2015)*. Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Békéscsaba, 2015.
- MIKLYA 1984. MIKLYA Jenő: *Szeghalomtól–Verőcégig. Dapsy Gizella élete*. Szerk. U. NAGY István. Szeghalom Város Tanácsa – Sárréti Múzeum Baráti Kör, Szeghalom, 1984.
- MURÁDIN 2011. MURÁDIN Jenő: Walter Crane a száz év előtti Kolozsváron és a Kalotaszegen. *Korunk*, 2011/11. 84–93.
- NÁDAI 1914. NÁDAI Pál: Modern magyar amatorkönyvek. *Könyvtári Szemle*, 1914/5. 127–134.
- NIL 1909. NIL [DAPSY Gizella]: *A szívem. Versek*. Tevan bizománya. [A Tevan Nyomdában nyomtatták és prospektusában Tevan saját kiadású könyvként hivatkozik rá], Békéscsaba, 1909.
- NIL 1910. NIL [DAPSY Gizella]: *El nem küldött levelek*. Balla-Rimpl, Margarete könyvdíszével. [A Tevan Nyomdában nyomtatták és prospektusában Tevan saját kiadású könyvként hivatkozik rá], Szeghalom, 1910.

- NIL 1911. NIL [DAPSY Gizella]: *Lélekstációk*. Tevan Andor linóleummet-szetével. Tevan Adolf, Békéscsaba, 1911.
- NOVÁK 1902. NOVÁK László: A külföldi szakiskolák. *Typographia*, 1902. március 28. [2–3].
- ORBÁN 2019. ORBÁN Anna: *Divéky József grafikus élete és munkássága, társadalmi és művészi kapcsolatai a XX. század első felében Arthur Roessler részére írt levelei tükrében*. (Doktori disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2019.
- PAPP 1978. PAPP János: Tömegkönyv és bibliofília (Két Tevan-könyvsorozat). In: *A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből 1903–1949*. [A békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola – Tevan Nyomda], Békéscsaba, 1978. 101–113.
- PAPP 1985. PAPP János: Tevan Andor irattára és levelezése a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyoma, 1985.
- PAPP 1989. PAPP János: *A szép könyv dicsérete. A Tevan könyvek kritikái*. Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyoma, 1989.
- PETŐCZ 1978. PETŐCZ Károly: Tevan Andor a magyar könyvkultúra szolgálatában. In: *A Tevan nyomda- és kiadóvállalat történetéből 1903–1949*. [A békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola – Tevan Nyomda], Békéscsaba, 1978. 45–99.
- PEREMICZKY 2009. PEREMICZKY Szilvia: Egy arckép a magyar irodalom mikrotörténetéből. Nil – Rozsnyayné Dapsy Gizella. *Alföld*, 2009/11. 76–87.
- PETŐFI 1920. PETŐFI Sándor: *Az apostol*. Kolozsvári Sándor könyvdiszeivel és Kolozsvári Zsigmond rézkarcaival. Békéscsaba, Tevan, 1920. [A címlapon 1920, míg a kolofonban 1921 van feltüntetve a megjelenés dátumaként.]
- PINCZÉSNÉ HORVÁTH 2008. PINCZÉSNÉ HORVÁTH Nóra: *Tevan Andor remekei. Az amatőr sorozat hat kötetének bemutatása*. [Szakdolgozat.] Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Kiadói szerkesztő szakirányú továbbképzési szak, Budapest, 2008.
- POGÁNY 2003. POGÁNY György: Különgyűjtemények. In: *Könyvtárosok kézikönyve. 3. kötet. A könyvtárak rendszere*. Szerk. HORVÁTH Tibor – PAP István. Osiris, Budapest, 2003. 179–207.
- POGÁNY 2015. POGÁNY György: *A magyar könyvgyűjtő kalauza*. Kiss József, Budapest 2005.
- POGÁNY 2022. POGÁNY György: Kőhalmi Béla és a bibliofília. In: *Publicum meritorum praeium. Ünnepi kötet Katsányi Sándor és Papp István kilencvenedik születésnapjára*. Második, bővített, elektronikus kiadás. Magyar Könyvtárosok Egyesülete, Budapest, 2022. 247–261.

- RÉDEI 1981. RÉDEI Ildikó: *A Tevan Nyomda- és Kiadványallat kiadványainak bibliográfiája*. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, [Budapest, 1981.]
- REITER 1935. REITER László: Kner Izidor és a magyar könyv 1860–1935. *A Könyv*, 1935/9. 2.
- Rozsnyai Kálmán ex librisei Rozsnyai Kálmán ex librisei az Iparművészeti Múzeumban. <https://gyujtemeny.imm.hu/kereses?s=1&q=Rozsnyai> (2024. március 1.)
- RUDNYÁNSZKY 1948. RUDNYÁNSZKY István: Könyv-szépségverseny. *Kortárs*, 1948/9. február 1. 252.
- SIMON 2023. SIMON Melinda: Kenyércikkek a 19–20. század fordulóján, avagy miből élt meg egy vidéki könyvesbolt 1899-ben? *Magyar Könyvszemle*, 2023/2. 224–232.
- SOMLYÓ 1915. SOMLYÓ Zoltán: *Hadak a hóban. (Novellák.)* Tevan, Békéscsaba, 1915.
- SZABÓ 1978. SZABÓ Ferenc: A Tevan nyomda üzemtörténetéből (Dokumentumok és adatok). In: *A Tevan nyomda- és kiadványallat történetéből 1903–1949*. A békéscsabai Rózsa Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola – Tevan Nyomda, Békéscsaba, 1978. 5–43.
- SZÁNTÓ 1969. *A könyv mestere. Kner Imre levelezése korának költőivel, íróival, művészeivel, tudósaival*. Bevezetéssel ellátta ORTUTAY Gyula, válogatta, szerk., SZÁNTÓ Tibor, a leveleket összegyűjtötte, jegyzetekkel ellátta ELEK László. Budapest, 1969.
- SZAUDEK 1970. SZAUDEK Mária: Kosztolányi Dezső négy levele Tevan Andorhoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1970/2. 245.
- Szemelvények Tevan...* 1979. *Szemelvények Tevan Andor levelezéséből. Emlékezések Tevan Andorra*. Összeállította: SZÁNTÓ Tibor. In: BARÓTI Dezső – SZÁNTÓ Tibor: *Költők barátja. Tevan Andor emléke*. Magyar Helikon, Budapest, 1979. 53–70.
- SZÍJ 1964. SZÍJ Rezső: Tevan Andor, a bibliofil könyvkiadó. *Magyar Könyvszemle*, 1964/4. 337–343.
- SZÍJ 1972. SZÍJ Rezső: Tevan Andor könyvművészeti munkásságához. *Békeési Élet*, 1970/2. 346–357.
- SZÍJ 1995. SZÍJ Rezső: Tevan Andor kiadói munkássága. In: SZÍJ Rezső: *Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. I. kötet*. Szenci Molnár Társaság, Budapest, 1995. 111–171., 175–178.
- A Tevan...* 1978. *A Tevan nyomda- és kiadványallat történetéből 1903–1949*. A békéscsabai Rózsa [Ferenc Gimnázium és Nyomdaipari Szakközépiskola – Tevan Nyomda], Békéscsaba, 1978.
- Tevan-nyomda... 1925. Tevan-nyomda és könyvkiadványallat Amatőr- és Bibliophil-kiadványai. In: *Irodalmi tájékoztató. Válogatott magyar könyvek jegyzéke 1925*. Budapest, 1925. 88.

- TEVAN 1984.³. TEVAN Andor: *A könyv évezredes útja*. Bevezető KELETI Arthur. Gondolat, Budapest, 1984.³. (Első kiadás: a Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956.)
- Tevan 1988. *Tevan Andor levelesládájából*. Vál., szerk., jegyzetekkel és bevezetővel ellátta: VOIT Krisztina. Gondolat, Budapest, 1988.
- TEVAN 1989. TEVAN Andor: *Narancsliget az Északi-sarkon. A nyomda könyvkiadásának történetéből Petőcz Károly kiegészítésével*. Kner Nyomda, Békéscsaba–Gyoma, 1989.
- Tevan Alapítvány [é. n.] Tevan Alapítvány – Interaktív Tevan vándorkiállítás. <https://tevanalapitvany.barkanyi.com/> (2024. április 1.)
- TÓTHNÉ BORDÉ 2001. TÓTHNÉ BORDÉ Katalin: *Kner Imre és a közéleti nyilvánosság*. [Bessenyei, Nyíregyháza, 2001.]
- VARGA 1980. VARGA Sándor: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása. Magyar Könyvkereskedők Egylete, Budapest, 1980.
- VASNÉ TÓTH 2019. VASNÉ TÓTH Kornélia: *Múltunk neves ex libris gyűjtői. Lexikon*. Kisgrafika Barátok Köre Grafika gyűjtő és Művelődési Egyesület, Budapest, 2019.
- V. ECSEDY V. ECSEDY Judit: Könyvnyomtatás Békés megyében. Békésmegye Magyarország nyomdászati térképén. *Magyar Grafika*, 2018/6. 50–62.
- VIRÁGVÖLGYI 2004. VIRÁGVÖLGYI Péter: A tipográfia mestersége számítógéppel. Osiris, Budapest, 2004.
- VOIT 1988. VOIT Krisztina: Egy könyvkiadó portréjához. In: *Tevan Andor levelesládájából*. Válogatta, szerk., jegyzetekkel és bevezetővel ellátta VOIT Krisztina. Gondolat, Budapest, 1988. 5–16.
- VOIT 2005a. VOIT Krisztina: Tevan Andor, a könyvkiadó. In: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2005. 115–121., 214–215.
- VOIT 2005b. VOIT Krisztina: Író és kiadója a kor szorításában. Karinthy Frigyes és Tevan Andor. In: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2005. 122–126., 215.
- VOIT 2005c. VOIT Krisztina: Két mester – két út. Kner Imre és Tevan Andor. In: *Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok*. Argumentum, Budapest, 2005. 127–135., 215–216.
- VORONKO 2021. VORONKO Vera: AAA. Válogatás a Tevan nyomtatványokból. *Magyar Grafika*, 2021/6. 67–69.
- VÖRÖSMARTY 1925. VÖRÖSMARTY Mihály: *A két szomszédvár. Elbeszélő költemény*. Kolozsvári Sándor rajzaival. Tevan, Békéscsaba, 1925.
- WILDE 1911. WILDE, Oscar: *Vera, a nihilista leány. Dráma 1 előjátékkal 4 felvonásban*. Ford. ROZSNYAY Kálmán. Kozma Lajos által tervezett kiadói papírborítóval és F. Schuhmacher fametszetével. Tevan Adolf, Békéscsaba, 1911.

Rövidítések

MNL BÉML	Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára
MTA KIK K	Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye
Ms 10.405–10.437.	Tevan Andor irattára és levelezése
Ms 10.417	Tevan Andor levelezése
Ms 10.417/71–79.	Keleti Arthur levelei Tevan Andornak
Ms 10.433.	A Tevan-nyomda kisebb nyomtatványai, töredékei, főleg a Heltai-mesék kiadásának próbanyomatai
Ms 10.437/I–III.	A Tevan Nyomda és Könyvkiadóvállalatra vonatkozó újság- kivágatok, levelek

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

“THE DRUGULIN AND KELMSCOTT PRESSES
OF THE HUNGARIAN BIBLIOPHILES”

*The Pioneering Book Arts and Bibliophile Publishing Activities
of the Kner Printing House of Gyoma and the Tevan Printing House
of Békéscsaba – Part II.
(Abstract)*

Modern Hungarian book arts were born in the legendary and highly professional printing press workshops of Izidor Kner of Gyoma and Adolf Tevan of Békéscsaba in the years between 1910 and 1920. Although far removed from the intellectual and economic center of the capital, the two workshops were a mere forty kilometers from each other. Surrounded by historic printing press centers and easily reached thanks to the expansion of the railway network, Békés County on the national level was home to a relatively high number of printing houses, although the vast majority of companies based their business endeavors on meeting the less than selective printing needs of local residents and businesses. The Kner and Tevan companies, however, had much more ambitious goals with their artistic prints and the launch of their publishing programs as the pursuit of promoting Hungarian culture – literature, applied graphics, typography and book arts – hovered before their eyes.

In the second part of the study, I present the background of the inventive publishing endeavors of the Tevan Printing and Publishing House and how its attention-grabbing fine books were born. By the 1910s, Andor Tevan (1889–1955), son of Adolf Tevan, the owner, had turned the company into one of the leading countryside workshops of modern Hungarian literature and Hungarian book arts experimenting with new ideas. Andor Tevan focused on distributing fiction through best-selling paperbacks in impressively high numbers of copies of the Tevan Library (1912–1922) and reforming Hungarian book design with fourteen illustrated volumes of his amateur series (1913–1948). His plans could be fulfilled only partially, however, because publishing high-quality books proved to be unprofitable in the long run. Andor Tevan – like Imre Kner – also quit publishing in the mid-1920s, only printing a few volumes on rare occasions as a sign of life. From the 1920s onwards, the main source of revenue for the Békéscsaba-based company was production of printed materials for commercial and pharmaceutical companies. Involved in designing the layout and

typography of his books, Andor Tevan – like Imre Kner – played a prominent role in the renewal of Hungarian publishing and book art and in the rise of bibliophile culture and woodcut book illustrations in the Interwar Era.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

„DIE DRUGULIN-DRUCKER UND DIE KELMSCOTT-PRESSEN
DER UNGARISCHEN BIBLIOPHILEN“

*Die bahnbrechende Tätigkeit der Druckereien Kner in Gyoma und Tevan in
Békéscsaba im Bereich der Buchkunst und als bibliophiler Verlag – Teil II.
(Resümee)*

Die moderne ungarische Buchkunst ist im Zeitraum 1910–1920 in den Künstlerwerkstätten der Druckereien von Izidor Kner in Gyoma und Adolf Tevan in Békéscsaba (beide in Südostungarn) entstanden. Beide Werkstätten wiesen ein legendäres fachliches Niveau auf, lagen etwa nur 40 km auseinander, waren aber weit vom geistigen und wirtschaftlichen Zentrum der Hauptstadt entfernt. Das Komitat Békés war zu jener Zeit von namhaften Druckereizentren umgeben und durch den Ausbau des Eisenbahnnetzes leicht zu erreichen; daher war dort die Zahl der Druckereien auch im Landesmaßstab hoch. Die überwiegende Mehrheit der Firmen sah die Basis ihrer Geschäftstätigkeit in der Befriedigung des weniger anspruchsvollen lokalen Bedarfs an Drucksachen. Die Firmen Kner und Tevan verfolgten jedoch viel ambitioniertere Ziele, als sie ihre künstlerischen Drucksachen gestalteten und ihr Programm für die Herausgabe von Büchern in Gang setzten. Ihnen schwebte die Mission der Förderung der ungarischen Kultur – Belletristik, angewandte Grafik, Typografie und Buchkunst – vor.

Im zweiten Teil der Studie stelle ich den Hintergrund der ideenreichen Verlagstätigkeit der Druckerei und des Verlags Tevan sowie der Entstehung ihrer künstlerischen Bücher dar, die großes Aufsehen erweckten. Bis zu den Jahren ab 1910 hatte der Sohn des Firmeninhabers Adolf Tevan das Unternehmen in der Provinz zu einer der bestimmenden Werkstätten der modernen ungarischen Literatur und der ungarischen Buchkunst entwickelt, die mit neuen Bestrebungen experimentierte. Sohn Andor Tevan (1889–1955) setzte sich mit der in imponierend hoher Auflage herausgegebenen Tevan-Bibliothek (1912–1922) die Vermittlung der Belletristik, mit den 14 illustrierten Bänden der Laien-Reihe für Buchsammler (1913–1948) die Reformierung der ungarischen Buchdruckerkunst zum Ziel. Seine Pläne ließen sich jedoch nur teilweise realisieren, weil die Herausgabe von qualitativ hochwertigen Büchern auf längere Sicht nicht gewinnbringend war. Wie Imre Kner stellte auch Andor Tevan seine Verlagstätigkeit Mitte der 1920er-Jahre ein, und brachte – praktisch nur als

Lebenszeichen – von Zeit zu Zeit einen Band heraus. Die Haupteinnahmequelle der Firma in Békéscsaba bildete von den 1920er-Jahren an die Herstellung von Drucksachen im Auftrag von Firmen des Handels und der Pharmazie. Andor Tevan, der am Entwerfen und der Typografie seiner Bücher beteiligt war, spielte wie Imre Kner eine herausragende Rolle bei der Erneuerung der ungarischen Verlagstätigkeit, der Buchkunst sowie in der Zwischenkriegszeit beim Aufschwung der bibliophilen Buchkultur und der Bücher mit Holzschnitten.

OROSZ LÁSZLÓ

CÉLKITÜZÉSÜNK A „FELTÉTLEN RAGASZKODÁS A MAGYAR ÁLLAMHOZ”

A történelmi Magyarország felbomlása és a szépesi százszok

Néhány éve – 2017 őszén – a lengyelországi Krakkóban nemzetközi tudományos konferencia vizsgálta a Kelet-Közép-Európa államaiban egykor nagy számban élt német kisebbségek politikai magatartását az 1918–1945 közötti időszakban.¹ A tanácskozáson magam is részt vettem, és azt tapasztaltam, hogy az előadók többsége egyetértést feltételezett abban, hogy a térség letűnt birodalmait 1918 végétől felváltó utódállamok (a konferencia vizsgálódási körébe Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország tartozott) németajkú polgárai mind szeparatista törekvéseket hordozó, agresszív kisebbségek voltak, azaz „tüske a köröm alatt” az újonnan született országok államnemzetei szemében. E vélekedést cáfolni igyekeztem már ott is, és nyitó gondolatommal most is a következőket kívánom hangsúlyozni: a magyar állam német kisebbsége sohasem táplált elszakadási terveket – legfeljebb, ahogyan az erdélyi szász közösség tette 1919 januárjában,² alkalmazkodni próbált a megváltozott körülményekhez. Így volt ez 1918 előtt is, a Kárpát-medencét kitöltő történelmi Magyarország idején, és így volt a trianoni döntés után is, amikor a megcsonkult magyar országrészen nem egy újabb határmódosítás kikényszerítése, hanem – előbb a weimari, majd a hitleri Németországra támaszkodva – a kisebbségpolitikai sérelmek orvoslása és az etnikai felmorzsolódás megállítása volt a (kétségtől egyre hangosodó) magyarországi német mozgalom radikálisainak fő célkitűzése. Hiba volna tehát általánosítani, s a térség egész németiségét ilyen irányú politikai prioritásokkal felruházni.

Az első világháborút lezáró rendezést a történelmi Magyarországot lakó számos nép közül a magyarok mellett a németek is hatalmas traumaként élték meg. A magyarság fájdalmának okát aligha kell magyarázni, a határok módosítása azonban a németajkú lakosság lába alól is kihúzta a stabil talajt. Közismert, hogy a többi nemzetiséghez képest leginkább ők éltek harmóniában a magyarsággal. S minthogy e tartós szimbi-

¹ Az *Okupanci. Niemcy w Krakowie 1939–1945* címmel megrendezett időszaki kiállításához kapcsolódó *Die Deutschen in Krakau, Warschau und Budapest während des Zweiten Weltkrieges* című konferencia. Rendező szerv: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, Fabryka Emalia Oskara Schindlera. Krakkó, 2017. október 18.

² OROSZ 2024.

ózis felbomlása alapvetően nem állt érdekükben, a Kárpát-medencei közös hazához, illetve a politikai közösségként felfogott államnemzethez való tartozásuk ellenében nemigen tudott áttörést elérni sem az etnikai elvű kohéziós erő, sem pedig a századforduló táján (igen szűk közegben) megkapaszkodó „deutschnational” eszmeiség.³

Az utolsó nagy-magyarországi népszámlálás (1910) mintegy kétmilliós – az összlakosság egytizedét kitevő – németiséget regisztrált, ami a románok mögött (a szlovákokkal fej-fej mellett) a 2–3. helyet biztosította a nemzetiségek sorában.⁴ Németiség helyett azonban, mely kifejezés a mai fogalmaink szerint a nyelvi azonosság birtokában magától értetődő közösségi érzületet s így valamiféle nemzeti összetartozást sugallhat, helyesebb volna pusztán németajkú lakosságról beszélni. A minden más Kárpát-medencei etnikumnál heterogénebb „németek” nemzeti ébredése és nemzetiségi mozgalma ugyanis a többiekhez képest igencsak megkésve indult útjára. Egy mástól történelmi okokból elszigetelt településterületeiken a középkori eredetű város lakó „szászok” és az oszmán hódítás után érkező paraszti „svábok” jóformán bármiféle társadalmi és gazdasági kötelék, vagy épp kulturális és életmódbeli közösség nélkül (ideértve az identitásképzés terén oly fontos vallási homogenitás hiányát is) ügyszólván „éltek” egymás mellett.

Az eltérő adottságok folytán a fenti tényezőkhöz hasonló megosztottságot tapasztalunk az egyes német lakta tömbök politikai magatartásának tekintetében is, akár a Bocskaitól Rákócziig terjedő korszak függetlenségi mozgalmaihoz, akár 1848/49-hez fűződő – baráti vagy épp ellenséges – viszonyukat vesszük szemügyre. A dualizmus időszaka pedig immáron végképp annak kedvezett, hogy a szétszórt német tömbök az egymással való érték- és érdekközösség felismerése helyett inkább a magyarsággal és a polgári Magyarországgal való azonosulás útjára lépjenek.⁵ A hazai polgárosodás folyamatában helyét megtaláló németiség arra is fogékonnyá vált, hogy (felvállaltan „Deutschungar”-ként, azaz „németajkú magyarként”⁶) nagyobb zökkenők nélkül illeszkedjen bele a Kiegyezés utáni kor nemzetiségpolitikájának alapját adó „politikai magyar nemzet”⁷ keretébe, aktualizált és korszerűsített értelmet adva ezzel a korábbi magával hozott hungarus-tudatának.⁸

³ A hazai német mozgalom kezdeteivel foglalkozó alapvető munka: SENZ 1977.

⁴ 1910. évi népszámlálás, 5*–7*.

⁵ A polgárosodással összefüggő asszimilációs folyamat különböző fázisainak érzékeny tollú és gazdagon adatolt összefoglalása: PUKÁNSZKY 1940. Lásd továbbá a magyarországi németiség történetének legfrissebb, igen alapos áttekintését: SEEWANN 2015. II. 71–166.

⁶ A „németmagyar” identitáshoz: PUKÁNSZKY 1931.; PUKÁNSZKY 1934.; SZEKFÜ 1937.

⁷ Az 1868. évi XLIV. tc. (az ún. „nemzetiségi törvény”) szerint „Magyarország összes honpolgárai... politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, amelynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.”

⁸ CSÁKY 1982.; MISKOLCZY 2009.

Ezzel magyarázható, hogy míg a magyarországi nemzetiségek többsége a szeparatista törekvések valóra válását látta elérkezni 1918-ban, addig a németiség számára a közös haza feldarabolása komoly bizonytalansági tényezőt jelentett. Ők ugyan kihez és hová szakadtak volna el? Nekik aligha lehettek szeparatista törekvéseik. Ha a magyarokon kívül még valaki, hát ők igazán a történeti államkeret egyben tartásában voltak érdekeltek. Csakis így remélhették ugyanis – még a rendre felpanaszolt magyarosítási tendencia dacára is –, hogy a századfordulótól szerveződő nemzetiségi mozgalmuk egy szerves és töretlen építkezés folyamánként képes lesz a Kárpát-medencei állam intakt németajkú közösségeit összekovácsolni és ily módon hatékony védelmet nyújtani nekik az etnikai feloldódás ellen. Ám mennyivel rosszabb kilátásokkal tehetik majd meg ugyanezt egymástól szétszakítva, s kitéve az újonnan születő utódállamok felfokozott nacionalizmusának.

A hagyományos hungarus-tudatot ápoló és a németek kettős identitásának létjogosultságát hirdető lapjuk, a *Neue Post*⁹ így ír erről a világháború végső szakaszában: „A magyarság politikai hatalma a magyarországi németiségnek is érdeke. Csakis a magyarság tartja össze ezt az országot. Ha megtörne a hatalma, úgy szétesne az ország. Románok és szlávok tépnék darabokra. S mi lenne akkor a németiség sorsa? A románok és szerbek szolgájává válna. Ez pedig egyet jelentene a megsemmisülésével és pusztulásával. A németiség tehát önnön létérdekei által a magyarsághoz van kötve. Érzi is ezt ösztönösen, és ezért mindig hűséggel viseltetett a magyarsághoz. Sohasem szövetkezett a magyarság ellen azokkal a nemzetiségekkel, amelyek elszakadási törekvéseket tápláltak. S ha nem akar öngyilkosságot elkövetni, nem teszi ezt a későbbiekben sem.”¹⁰

A különböző nemzetiségek magatartását összemოსni igyekvő, magyar oldalról nem egyszer megfogalmazott „cserbenhagyási teóriával” szemben tehát igenis kijár a németeknek, hogy rögzítsük a tény: ama állapot ellen, ami végül a nagyhatalmi döntés nyomán létrejött, ők a lehetséges legvégső pillanatig berzenkedtek, s csupán pragmatizmusuk, no meg a megszállók részéről rájuk nehezedő nyomás ereje határozta meg, hogy a süllyedő hajót korábban vagy némileg később hagyták el, s álltak oda szállásterületük kijelölt új gazdájának oldalára.¹¹

⁹ A lap és irányvonala kapcsán lásd: OROSZ 2015.

¹⁰ (h) [HUBER, Johannes]: Ungartum und Deutschtum. *Neue Post*, 1918. április 18. 1.

¹¹ Merőben téves e magatartás cáfolatára az erdélyi szászok – Romániához való csatlakozásukat kimondó – 1919. januári nyilatkozatát felhozni. Kevésbé ismert ugyanis, hogy a Szász Néppárt még 1918. október 29-i nagyszabeni tanácskozásán sem kérdőjelezte meg a Magyarország iránti hűséget, kimondván, hogy „a szász nép... szilárdan és megingathatatlanul a magyar haza oldalán áll.” Vö. Sitzung des Sächsischen Zentralaussschusses. *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt*, 1918. október 30. 1. – Medgyesi döntésüket valójában a számukra kész helyzetet teremtő nagypolitikai körülmények és a románok többszöri fenyegető ultimátuma kényszerítette ki. Mindezt még a korabeli

Az Osztrák–Magyar Monarchia szétfűzésével párhuzamosan a történeti magyar államról leszakított területek sorsa lényegében már 1918/19 folyamán eldőlt, megszálásukat voltaképp csak jóváhagyta a trianoni diktátum. (Kivételt képez Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland ügyének rendezése, ami még jó ideig elhúzódott 1920 nyarát követően.) A szóban forgó területek németjeinek sajátos igényeivel, önértékű megfontolásaival valójában senki sem törődött. Mind a pragmatikus, megalkuvó német településtömbök (erdélyi szászok), mind a tradicionális magyarbarátságtól áthatottak (szepesi szászok), mind pedig a hezitálók – akik az új határok meghúzásával önnön településterületüket is szétszaggatni látták (délvidéki svábok) – véleménye csupán mellékes, marginális körülményként jelent meg 1918/19 fordulóján. A magyarság mellett voltaképp a Kárpát-medencei németek lettek azok, akik nem részesülhettek a nemzeti önrendelkezés magasztos elvének megvalósulását kísérő eufóriában.¹²

A felvidéki németiség általános képe az impériumváltáskor

A kelet-közép-európai térségben élő német kisebbségek politikai attitűdjének különbözőségét, s különösen az állampatrióta tradíciók megléte vagy hiánya kapcsán fontosabb jelzett eltéréseket (főként a cseh és lengyel területeken élő németekhez képest) látványosan szemlélteti a történeti Magyarországon szocializálódott egykori felvidéki – 1918 után a Csehszlovákia szlovákiai felén élő – német közösség magatartása. Az ő német öntudatuk és a német anyaállamhoz fűződő viszonyuk láthatóan eltért nyelvrokonaiktól, a Csehország nyugati és északi peremsávjában élő (többségi, sőt gyakorlatilag homogén) hárommilliós szudétanémetektől. Utóbbiak a húszas évektől meghonosodott új terminológia¹³ szerint a német anyaország területével közvet-

magyar nemzetiségpolitika iránt igen kritikus német szakirodalom sem vitatja, így a megyesi döntéssel foglalkozó alapvető német szakmunka maga is elismeri, hogy a szászok szemében „Erdély Magyarországhoz tartozása ekkoriban nemcsak hogy nem vonódott kétségbe, de igazából még vita tárgyát sem képezte.” Vö. ROTH 1993. 25.

¹² A témáról részletesebben: OROSZ 2020.

¹³ A térség népeit a németiséggel kapcsolatban veszélyérzettel eltöltő korabeli jelenségek egyike az etnikai kérdések tudományos és politikai terminológiájának megváltozása volt. Amikor 1919 után a német politika immár nyíltan felkarolta a Kelet- és Délkelet-Európában maradt német kisebbségek érdekeinek képviselését, akkor a német tudományosság is hamar aktivizálódott, és kidolgozta annak módszertanát, hogy milyen újszerű eszközökkel és terminológia használatával fogjon hozzá a térség és annak németisége vizsgálatához, mindezzel persze a politika primer céljait is szolgálva. Új kifejezések jelentek meg: Volks- und Kulturboden, Grenz- und Auslandsdeutschtum, Kultureinfluss, Kulturgefälle, deutsche Leistungen, Volksgruppe stb. Ezen új aktuálpolitikai fogalmak és kutatási prioritások mélységesen sértették az itteni népek nemzeti érzését, s ezáltal alkalmat terem-

lenül határos „Grenzdeutschum”-nak, vagyis a zárt német „Volksboden” részének minősültek, akiket ily módon egy adott történelmi helyzetben (katonai vagy diplomáciai újjárendezés folytán) nagyobb bonyodalmak nélkül – és etnikailag is igazolhatóan – át lehetett csatolni a szomszédos Németországhoz. A szlovákiai németek azonban más helyzetben voltak: a zárt „Volksboden”-től több százsz kilométerrel keletebbre éltek, így „Grenzdeutschum” helyett csak „Auslanddeutschum” voltak, és pedig abból is egyre inkább már csak szórvány. Prioritásaikat ezért – s mindez a fentebbjelzett Magyarország iránti állampatrióta tradícióval vitathatatlan összefüggésben áll – az agresszió helyett a békés együttélés, a gyümölcsöző etnikai szimbiózis, illetve az akkulturációs folyamatok ésszerű akceptálása révén igyekeztek előmozdítani. Viszonyuk az első világháború után egészen más volt a szlovákokhoz (ahogyan korábban a magyarokhoz is), mint az említett szudétánémeteknek a csehekhez.

A szlovákiai németek hagyományosan használt önmegnevezése a „Karpaten-deutschum”. A névalak Kaindl monumentális történeti alapművében¹⁴ szerepelt először, még a XX. század legelején. Igaz, ő még mást értett alatta: a Kárpátokban élőket, együtt az országhatáron kívüli bukovinai németekkel. Ez egyszerűsödött le aztán az első világháború után a csehszlovák államszövetség szlovákiai részén élő németekre. Ők a történeti Magyarország szétszabdalása után a legkisebb lélekszámú német közösséget alkották. Csehszlovákiához a békekonferencia 160 ezer németet csatolt át Budapest fennhatósága alól, Ausztriához 221 ezret, Jugoszláviához 450 ezret és Romániához 534 ezret; míg a csonka Magyarországon 551 ezren maradtak vissza – az egykori 2 millióból.¹⁵

A szlovákiai németiség alapvetően a városokban, illetve három nagyobb nyelvszigeten élt. Ami a városokat illeti, az 1930. évi csehszlovákiai népszámlálás szerint a tízezer főnél népesebb városokban 51 ezer főnyi német lakott. Közülük – az ekkor már 120 ezres – Pozsony egymaga kitett 36 ezret, a főváros lakosainak csaknem egyharmadát. (Az elmozdulások érzékeltetésére érdemes fölidézni, hogy az utolsó nagymagyarországi – 1910. évi – népszámlálás szerint az ekkor 80 ezres városnak még 42%-a volt német, a 41%-nyi magyar mellett.¹⁶) Visszatérve ismét 1930-ra, a további szlovákiai városok közül egyedül Iglón volt még 10% fölötti, Zsolnán és Rózsahegyen pedig valamivel 10% alatti német részarány (hozzátéve, hogy ezek is csak „ezres”

tettek a konfrontációra. A tudományos terminológiához lásd: PENCK 1925.; VOLZ 1926. A politikai terminológiához: BOELITZ 1926.; BOEHM 1932.; AUBIN 1938. A tudománypolitikai kontextushoz: OROSZ 2023.

¹⁴ KAINDL 1907–1911.

¹⁵ A korabeli németiségre vonatkozó statisztikai adatok kapcsán lásd: WINKLER 1927. 109.; BOHMANN 1959. 115.

¹⁶ 1910. évi népszámlálás, 26*.

magyságrendű abszolút számokat takarnak), másutt valóban csupán töredék százalékokról beszélhetünk.¹⁷

Ami a három tömbterületüket illeti, közülük az első és sok szempontból talán legismertebb német nyelvsziget a Szepesség.¹⁸ Ez maga is két részre oszlik. A Magas-Tátra lábánál a Poprád folyó völgyében, Késmárk, Lőcse, Poprád térségében van a településtörténetileg régebbi úgynevezett Oberzips, ekkoriban körülbelül 25 ezer szásszal. Némiképp délebbre, a Hernád és a Gölnic folyók mentén, Iglótól le egész Alsómecenzéig terül el az „Unterzips”, körülbelül 13 ezer németajkú lakossal. Összesen tehát mintegy 38 ezer „cipszer” németnek adott otthont a Szepesség.¹⁹

A második nagyobb településtömb Közép-Szlovákiában volt, a Garam folyó mentén, benne a történetileg alsó-magyarországinak nevezett bányavárosokkal, amelyek nagyrészt még a tatárjárás előtt keletkeztek. Ezek a középkor és a kora újkor időkában ugyan prosperáltak, fontos szerepet betöltve a magyar gazdaság- és kultúrtörténetben, idővel azonban gazdaságilag eljelentéktelenedtek, miközben németiségük is teljességgel felszívódott, elszlovákosodott.²⁰ Nem is velük kell már a XIX/XX. század fordulóján számolnunk, hanem inkább azzal, hogy e bányavárosok a fejlődés során másodlagos telepeket bocsájtottak ki, az erdők kivágásával születő irtás- vagy irtványfalvakat (Rodungsdörfer). Márpedig utóbbiak (a bányavárosokkal szemben) mindvégig megőrizték német karakterüket. Minthogy számos település nevében szerepelt a „Hau” kifejezés, hagyományosan „Hauerland”-nak nevezi őket a német néprajz.²¹ E nagyjából 25 kistelepülés – központjuk Németpróna (Deutschproben) – a Turóc és a Nyitra folyók felső folyása mentén (Bars, Nyitra és Turóc vármegyék területén) mintegy 41 ezer németajkú lakost fogott össze.²²

A harmadik német sziget Délnyugat-Szlovákiában, Pozsony körül terült el, a Csalólköz legnyugatibb településeivel és a főváros fölött induló Kis-Kárpátok délkeleti lejtőire felkúszó német szőlőműves falvakkal. Ez körülbelül 19 ezer németet jelen-

¹⁷ A szóban forgó – 10 ezer főnél népesebb – városok németisége százalékosan és abszolút számokban: Pozsony 28,9% (35 815); Igló 11,7% (1512); Zsolna 9,0% (1570); Rózsahegy 7,2% (1133); Losonc 5,9% (909); Komárom 5,4% (1135); Trencsén 5,4% (639); Kassa 5,1% (3560); Nagyszombat 4,7% (1135); Eperjes 4,6% (1000); Besztercebánya 4,6% (518); Nyitra 2,8% (595); Nagymihály 2,8% (331); Léva 2,0% (252); Selmecebánya 1,5% (205); Zólyom 1,5% (171); Érsekújvár 1,3% (288). Vö. *Dokumentation – Tschechoslowakei*, 1994. II/1. 138.

¹⁸ BRUCKNER 1922.; *Szepesség-ekv.*, 1926.; FEKETE NAGY 1934. Egyoldalú (kifejezetten a németajkú lakosság szerepére fókuszál, ám a mi kontextusunkban épp ezért érdemel figyelmet): GRETZMACHER – KLECKNER 1987.

¹⁹ *Dokumentation – Tschechoslowakei*, 1994. II/1. 138–139.; BARTÓK 2011.

²⁰ PROBSZT 1958.

²¹ SEEWANN 2015. II. 73. Lásd továbbá: WOHLAND 1953.; LASLOP 1984.; *Schicksal Hauerland*, 1989.

²² *Dokumentation – Tschechoslowakei*, 1994. II/1. 139.

tett, ami talán nem tűnik soknak, ám Pozsony város – már említett – németjeivel együtt mindjárt egész Szlovákia legnagyobb, több mint 50 ezres tömbjét kapjuk.²³

Összességében azt kell megállapítanunk, hogy az 1930-as csehszlovákiai népszámlálás mintegy 150 ezres szlovákiai németiséget mutatott ki.

Végül érdemes röviden említést tenni arról is, hogy a németajkú lakosság vallási tekintetben (ellentétben mondjuk az erdélyi szászokkal) nem volt homogén. A szepeesi németek esetében kétharmaduk követte a bártfai Stöckel Lénárt által még a XVI. század közepén elterjesztett evangélikus hitet, egyharmaduk maradt római katolikus. A Pozsony környékieknek viszont kétharmada katolikus volt (Bécs közelsége okán ők nyilván fokozottabb ellenreformációs nyomásnak voltak kitéve) és csak egyharmada evangélikus. Végül a Hauerland (a bányavidék) németisége szinte kivétel nélkül katolikus vallású volt.²⁴

A szepesi szászok önszerveződése és integritásvédő stratégiája

A mai Szlovákia területén, összehasonlítva a többi Kárpát-medencei német tömbbel, egy, a közösségi-politikai öntudatát, nemzeti érdekérvényesítő képességét, s persze lélekszámát tekintve is jóval kevésbé masszív németajkú népesség várta az összeomlás következményeit 1918 őszén. Közülük is – ahogyan fentebb már láttuk – csupán az egyik, ráadásul nem is a legizmosabb magterület volt a minket most szűkebben érdeklő Szepesség. A Kiegyezés idején még nagyjából 61 ezres (Szepes vármegye lakosságából egyharmadnál nagyobb arányt kitevő) cipszer szász közösség az utolsó nagy-magyarországi népszámlálás idejére (1910) jelentősen megfogyatkozott, így módon ez a 38 ezres népesség már csupán kevesebb mint egynegyedét adta a megyének. Központjuk a még mindig német abszolút többségű Késmárk volt (Lőcsén már rég elvesztették a többséget).²⁵

A magyarsághoz való viszonyuk alapvetően pozitív volt: a szepesiek közmondásosan erős hungarus-érzülettel bírtak, ezzel is magyarázható, hogy a Szepesség – s hozzá hasonlóan a többi felvidéki német településterület – nem ismerte a nemzetiségi torzsalkodásokat. Elitjük (különösen az értelmiségük) ekkorra már magyar tudatú volt, széles rétegeik ugyanakkor sem a magyart, sem pedig a „hochdeutsch”-ot nem beszélték jól, inkább közösségük helyi dialektusát, vagy épp egy sajátos, az évszázados akkulturációs folyamatok révén kialakult keveréknyelvet

²³ *Dokumentation – Tschechoslowakei*, 1994. II/1. 140.

²⁴ WINTER 1926. 31.

²⁵ 1910. évi népszámlálás. 26* és 254–255. Lásd még: FORBERGER 1909.

használtak.²⁶ Szorosabb kapcsolatot nemhogy Németország, de még Ausztria irányában sem igen ápoltak. A német öntudat felélesztését célzó kulturális támogatást a távoli Németország részéről (egyelőre még) nem kaptak, a közös birodalom Lajtán túli fele iránt pedig – bármily meglepőnek tűnhet – csöppet sem baráti érzelmeket tápláltak: az osztrák Habsburgok sorvasztó politikai kurzusának, gazdasági, igazgatási és vallási károkozásának tulajdonították önnön hanyatlásukat.²⁷

A századforduló eredetileg délvidéki sváb értelmiségi gyökerű „deutschnational” mozgolódása – mely külső pángermán körök segítségével még saját pártalakulatot (Ungarländische Deutsche Volkspartei, 1906)²⁸ is létrehozott – egy, a különböző német településtömbök partikuláris érdekein fölülemelkedő, egységes magyarországi német érdekképviselőt szándékával kívánt fellépni, ám a választásokon igencsak leszerepelt. Mozgósítása az ország északi vidékein kimondottan sikertelen volt: a nyíltan magyarbarát szepesi szászokra nem tudta kiterjeszteni csápjait. A cipszerek nem összmagyarországi németiségben gondolkodtak, identitásuk inkább csak lokális, esetleg regionális volt. Politikai gondolkodásuk legfeljebb a magyarság felé volt nyitott, a számukra radikálisnak tűnő német nemzetiségi törekvésekkel szemben pedig értetlenül, sőt bizalmatlanul álltak. Még inkább elmondható volt ez a közös állam megalakítását célul tűző (s ezzel a szepesi szászok biztonságérzetét megbolygató) cseh és szlovák ambíciók recepciójáról. A szepesiek egyébként is igen keveset tudtak az önálló „csehszlovák” állam iránti törekvésekről ahhoz, hogy foglalkozzanak ezzel a kérdéssel. Összességében a német szakirodalom is úgy látja, hogy a Szepesség és a többi felvidéki tömb németjei a legkevésbé sem kívántak bármiféle felfordulást, „...helyzetükkel többé-kevésbé elégedettek voltak, számukra a világ rendben volt.

²⁶ A XVIII. századból való, Bártfa polgármesterének tulajdonított – latin, magyar, német és szlovák elemeket tartalmazó – üdvözlő mondatok remekül illusztrálják e kevert beszédmódot: „Hát servus, bonum mane, pane Consul! Ugyan jak se maju? Jak oni prišli, či na Vorspann, či na eigene Gelegenheit?” (Szolgálatára, jó napot, konzul úr! Hát hogy van? Hogyan érkezett, [közösségi] fogattal, vagy saját alkalmazottsággal?) – A szakirodalom olykor Kaindl – főntebb hivatkozott – alapmunkáját forrásul megadva idézi mindezt (vö. BROSZ 1972. 11.), noha már Kaindl előtt fél évszázaddal is publikálták e mondatokat. Vö. SCHWAB 1865. 357.

²⁷ „...a magyarok szabadságeszményétől megérintve a németek hagyományosan reakciónak és viszszahúzóznak tekintettek mindent, ami Bécsből indult ki... Az Ausztria iránti negatív beállítottság vezetett el idővel ama büszke öntudathoz, miszerint patriótaként hűen szolgálják hazájukat, Magyarországot (hungarus-tudat).” Vö. HOCHBERGER – SCHERER – SPIEGEL-SCHMIDT 1994. 30. (A Felvidék németiségével foglalkozó fejezetek szerzője Hochberger.)

²⁸ A párt kapcsán: SENZ, 1977. 98–115.; SENZ 1990. 169–176. Legújabban: SEEWANN 2015. II. 125–135. A párt céljaihoz lásd: Programm der Ungarländischen deutschen Volkspartei. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1907. március 15. 1–2.

Ők nem kerestek, mint ahogyan a csehek és a szlovákok tették, egy új, számukra kívánatos jövőképet, amikor a múltjukra és jelenükre tekintettek.”²⁹

Október végére azonban a csehek területszerző aspirációi, a pontosan körül nem határolt „Szlovenszko” iránti igények épp e biztonság érzetét borították fel. Október 23-án Késmárk város tanácsa rendkívüli ülést hívott össze, és a helyi közösség „vezető személyiségeinek” egyetértésével, a közakaratot reprezentálva „azonnal és energikusan” állást foglalt „a cseh-szlovák törekvések ellenében”, s egyben ugyanilyen határozat meghozatalára szólította fel Szepes vármegye többi települését is.³⁰ A megye rendezett tanácsú városai közül többen – Poprád 28-án, Lőcse 29-én, Igló november 4-én – követték Késmárk példáját.³¹ A *Karpathen-Post* szerkesztője, Julius Andor Hefty – a mozgósítás kapcsán saját érdemeit is kiemelve – arról tudósított, hogy a vármegye településeinek egynegyede fogalmazott meg tiltakozást: a járások közül a teljes Magurai, Késmárki, [Ó]Lublói és Gölnicbányai, valamint a Szepes-szombati északi része. A cipszerek patrióta érzületére utalva pedig azt is előrevetítette, hogy amennyiben a tiltakozások ellenére „...nem sikerül Szepesmegyét egészében megtartani a magyar államnak, akkor önrendelkezési jogunk alapján külön német Szepességet alkotunk s Magyarországra támaszkodunk.”³² November 16-i rendkívüli közgyűlésén aztán Szepes vármegye is tiltakozó határozatot fogadott el, mondván, „...minden kísérlet, amely vármegyénket az anyaországtól elszakítani akarná, csakis jogtalan erőszaknak minősíthető.”³³ E nyilatkozatokat nevezhetnénk persze a közigazgatás, a magyar adminisztráció kétségbeesett próbálkozásainak is. Lássuk hát, hogyan viselkedett a helybéli német lakosság!

Bizonytalan helyzetükön a szepesi szászok önszerveződésük felgyorsításával próbálták segíteni. Késmárkon már november 4-én létrehozták néptanácsukat, a „Zipser Deutscher Volksrat”-ot, melynek deklarált célkitűzése volt a „feltétlen ragaszkodás a magyar államhoz” („unbedingte Festhaltung an den ungarischen Staat”).³⁴ Kapcsolatba léptek a németek központi (országos) szervezeteivel is: az egymással rivalizáló (Bleyer Jakab³⁵ által létrehozott) integritásvédő, illetve a (Brandsch Rudolf³⁶ körül

²⁹ BROSZ 1972. 15–16., az idézet: 15.

³⁰ Gegen die tschecho-slowakischen Aspirationen! *Karpathen-Post*, 1918. október 24. 1–2.

³¹ A magyar haza sértetlenségéért. *Szepesi Hírnök*, 1918. november 2. 2.; A nagy napok története. *Uo.*, 1918. november 9. 1.

³² SZTANCS 2018. 29.

³³ Szepesvármegye rendkívüli közgyűlése. *Szepesi Hírnök*, 1918. november 20. 1.

³⁴ Oberungarischer Volksrat der Deutschungarn. *Karpathen-Post*, 1918. november 21. 2–3., az idézet helye: 2.

³⁵ Bleyer (1874–1933) működése kapcsán máig alapvető munka: SCHWIND 1960. Lásd továbbá: FATA 1991.

³⁶ Brandsch (1880–1953) működése kapcsán: KESSLER 1969.; EISENBURGER 1983.; SCHÖDL 1976/77.

gyülekező) autonomista irányzatok közül egyértelműen az előzővel szimpatizáltak, ezért a szepesiek már Bleyer „Deutschungarischer Volksrat”-jának 1918. november 1-jei budapesti alakuló ülésén is képviseltették magukat.³⁷

Bleyer országos német néptanácsához csatlakozva eleget tettek e központi szerv november 7-i közgyűlésén elfogadott határozatának, mely regionális német néptanácsok („Bezirks-Volksräte”) szervezésére szólított fel, ezért a november 18-án, a készmárki Kasino-Egyesület nagytermében megszervezett nagygyűlésen³⁸ – Késmárk központtal – létrehozták a Németmagyarok Felsőmagyarországi Néptanácsát („Oberungarischer Volksrat der Deutschungarn”). Ez, mint a névválasztás is mutatja, „németmagyar” szellemiséget képviselt, a magukat németajkú magyarnak érző szepesi szászok integritásvédő tömörülése volt. Az alakuló ülésen elfogadott határozat megerősítette, hogy a Bleyer-féle irányvonal mögé sorakoznak fel, továbbá kinyilatkoztatta, hogy ők „a leghatározottabban tiltakoznak a magyar államtól való elszakítás ellen”, egy idegen hatalom bárminemű beavatkozásával szemben „messzemenő ellenállást fognak kifejteni”, illetve „amennyiben a magyar államban maradás lehetlenné válna számukra, egy önálló és független Szepesi Köztársaság megalakításáról szóló határozat válik szükségessé.”³⁹

Mint látszik, az a gondolat, hogy a cipszerek a nemzeti önrendelkezés wilsoni eszméjére hivatkozva egy saját államalakulat életre hívásával védekezzenek az antant által felkarolt csehszlovák államiség őket a szlováksággal együtt beszippantani akaró törekvése ellen (ami egy későbbi, szerencsésebb csillagállás esetén akár annak lehetőségét is elhozhatja, hogy saját döntésük nyomán visszakerülhessenek a korábbi államkeretek közé), november közepére már megfogalmazódott. E gondolatot – a megszállás mind elkerülhetetlenebb közeledtét látva – még a térség országgyűlési képviselője, Dr. Kéler Tibor is felkarolta, s német, illetve magyar nyelven egyaránt népszerűsítette,⁴⁰ mindezzel egy szélesebb körű – a szepesi szászokat emocionálisan és

³⁷ Kornel Seltenreich, az 1876-ban létrehozott „Zipser Verein” alelnöke és Arthur Weber irodalomtörténész által.

³⁸ A rendezvényt előkészítő bizottság tagjait olyan, a szepesi szász közösségben tekintéllyel bíró személyiségek alkották mint Albert Kübecher, Dr. Tibor Kéler, Karl Bruckner, Dr. Johann Liptak, Julius Gretzmacher sen., Armin Mayer, Dr. Ladislaus Roth, Johann Schneider, Valentin Hajts, Theodor Sauter, Julius Andor Hefty.

³⁹ Oberungarischer Volksrat der Deutschungarn. *Karpathen-Post*, 1918. november 21. 2–3. A híradás tartalmazza a több mint kétszáz jelenlévő által egyhangúlag elfogadott közös határozatot (Beschluss) is.

⁴⁰ KÉLER Tibor: Republik Scepusia. *Karpathen-Post*, 1918. november 14. 1–2. (Írását november 11-i dátummal látta el. A tervhez egy, a cikk mögé illesztett rövid szerkesztőségi megjegyzés formájában a lap is csatlakozott, előrebocsájtva, hogy csak abban az esetben van minderre szükség, ha nem sikerülne a magyar államkeretek közt megmaradni.) – Scepusi köztársaság. *Szepesi Lapok*, 1918. november 16. 1.

intellektuálisan is megmozgató – gondolkodást beindítva.⁴¹ Számukra a prioritást azonban egészen november végéig, a magyar kormány tárgyalóasztalhoz kényszerüléseig, a területi integritás védelmezése jelentette: „A mi német mozgalmunkat elsősorban ama óhajtól vezérelve hívtuk életre, hogy magunkat és vármegyénket a magyar haza keretei között tartsuk... Mind november 4-én, mind november 18-án kinyilatkoztattuk már, hogy a Magyarországhoz való állami és minden más hovatartozásunkat hűségesen és szilárdan fenntartjuk, egyéb területeken (nyelvi, kulturális stb.) pedig semmilyen más jogosítványokat nem kívánunk, mint amelyeket Magyarország az összes többi másnyelvű polgárának biztosít... A Respublica Scepusiá-t csakis arra az esetre tervezzük, ha a békekonferencia nem hagyná jóvá számunkra a Magyarországhoz való tartozást. A Respublica Scepusia egy németmagyar köztársaság lenne, mely amint lehet, Magyarországhoz csatlakozna.”⁴²

Jászi Oszkár és Milan Hodža november legvégén kezdődő tárgyalása,⁴³ már maga az egyezkedés ténye is, negatív visszhangot váltott ki a cipszerek közt (de ugyanúgy a többségi etnikum „kelet-szlovák” alternatívában⁴⁴ gondolkodó tábor körében is). A december 6-án megkötött Bartha–Hodža-egyezmény⁴⁵ aztán egyértelművé tette a demarkációs vonalat, és ezzel a Szepesség hovatartozását. Sokan érezték úgy, hogy cserbenhagyták őket, és hogy a hátuk mögött született megállapodás róluk, figyelmen kívül hagyva az önrendelkezés jogát. December 2-án a „cipszer néptanács” táviratban értesítette Károlyi Mihály miniszterelnököt „felháborodásáról”, amiért a Szepesség „tót impérium alá helyezése szóba kerülhetett”, és arról is, hogy amennyiben „...a kormány nem tudná a Szepességet ezen törekvésekkel szemben megvédelmezni, egyidejűleg lépéseket tettünk bármilyen impériumtól független Szepesi Köztársaság proklamálására.”⁴⁶

Ezzel együtt irányváltás következett be a németek országos néptanácsaihoz fűződő viszonyban is. Látva a Károlyi-kormány erélytelenségét, s azt, hogy a megszálló

⁴¹ LOISCH, Johann: Zipser Republik oder deutsches Verwaltungsgebiet? *Karpathen-Post*, 1918. november 28. 1. A szerző – reflektálva Kéler írására – a szepesi szász autonómia történelmi hagyományából és más európai miniállamok létének akceptálásából kiindulva nem tekinti indokolatlannak a felvetést, de józan mérlegre, az esetleges aggályok (az államjogi, gazdasági nehézségek, a győztesek hangulata és szándékai, a csehországi németek esélyei stb.) alapos megfontolására is figyelmeztet.

⁴² Was wir wollen. *Karpathen-Post*, 1918. november 28. 1.

⁴³ FOGARASSY 1990.; SZARKA 1998. 113–125.; GULYÁS 2024.

⁴⁴ A keleti szlovák (szlovják) kérdés kapcsán lásd: ÁBRAHÁM 2003.; VÖLGYESI 2020.; JANEK 2020.; JANEK 2024.

⁴⁵ GALI 2019.

⁴⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 40–VII–601. A magyarországi németek Felsőmagyarországi Néptanácsának tiltakozása. Vö. VÖLGYESI 2017.

haderők előrenyomulása okán a Bleyer-féle integritásvédő néptanács mindenütt törvényszerűen veszít a befolyásából (hiszen a területi sérthetetlenség elve fölött szélesben átszáguldott a nagypolitika), a felső-magyarországi németek néptanácsa ejtette Bleyer szervezetét⁴⁷ és csatlakozott a másik, a Brandsch-féle országos német néptanácshoz, amely már kezdettől fogva a német közösség autonómiájának megvalósítását követelte. Mindez nyilvánvalóan a megváltozott politikai helyzetre való reflektálás volt: az állam területi integritásának elve helyett a másik néptanács által hirdetett autonomista alapelvek jobban szolgálták már a cipszerek érdekeit.⁴⁸

Ugyanezen a napon – 1918. december 9-én, Késmárkon – a már korábban kilátásba helyezett „B-terv”, a „Selbständige Zipser Republik” kikiáltása is megtörtént. A valójában életképtelen, sokak által operett- vagy kérészállamnak minősített alakulat mindössze 8 napig állott fenn, a cseh haderő december 17-i késmárki bevonulásával párhuzamosan összeomlott; szlovák interpretációban ténylegesen nem is jött létre, így „a megszálló csehszlovák hatalomnak nem is volt mit megszüntetnie”.⁴⁹

A szepesi szászok hagyományos magyarbarát attitűdje azonban ezt követően (a csehszlovák közös államba bekebelezve) sem változott: a két világháború közötti időszakban is állandó kooperációban álltak a csehszlovákiai magyar pártokkal. Márpedig ez világos ellenpólusa volt annak az útnak, amelyet például a romániai németek választottak, vagyis hogy a tisztán önérdekű politizálást szem előtt tartva és az esetleges szankciókat elkerülve elutasították az ottani magyarsággal való együttműködést. Magyar olvasatban ez ismét csak a szepesi szászok hagyományos hungarus-érületét példázza.

Bibliográfia

1910. *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.* (Magyar évinépszámlálás statisztikai közlemények. Új sorozat, 42.) Athenaeum, Budapest, 1912.
- ÁBRAHÁM 2003. ÁBRAHÁM Barna: Szlovákok és szlovjakok: a nemzet határai. *Limes*, 2003/3. 55–66.

⁴⁷ Ehhez persze Bleyer országos német néptanácsának ideológiai merevsége is hozzájárult, melynek folytán a jórészt protestáns szepesi szászok körében egyre nehezebb volt fenntartani a Bleyer-irányzat egyoldalúan katolikus politikai prioritásait. Vö. Brosz 1972. 21.

⁴⁸ Deutscher Volksrat für Ungarn oder Deutschungarischer Volksrat? *Karpathen-Post*, 1918. december 12. 1. (A váltást kimondó határozat íránt kritikus vezércikk szerint lényegében megpuccsolták a patrióta irányvonalat.) – Lásd még: LÁM, Friedrich: Warum die Zipser Deutschen zu Bleyer halten sollen. *Karpathen-Post*, 1918. december 12. 1.

⁴⁹ ŠVORC 2009. 69.

- AUBIN 1938. AUBIN, Hermann: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes. Studien zur Volksgeschichte*. Priebsch, Breslau, 1938.
- BARTÓK 2011. BARTÓK Béla: Az Alsó-Szepesség vallási és nemzetiségi viszonyai 1873–1913 között. In: *A modern szlovák nacionalizmus évszázada, 1780–1918. Párhuzamos nemzetépítés a multiethnikus Magyar Királyságban*. Szerk. SZARKA László. Akadémiai, Budapest, 2011. 67–90.
- BOEHM, 1932. BOEHM, Max Hildebert: *Das eigenständige Volk – Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1932.
- BOELITZ 1926. BOELITZ, Otto: *Das Grenz- und Auslandsdeutschtum*. R. Oldenbourg, München–Berlin, 1926.
- BOHMANN 1959. BOHMANN, Alfred: *Das Sudetendeutschtum in Zahlen. Handbuch über den Bestand und die Entwicklung der sudetendeutschen Volksgruppe in den Jahren von 1910 bis 1950*. Sudetendeutscher Rat, München, 1959.
- BROSZ 1972. Brosz, Paul: *Die Karpathendeutschen in der Slowakei 1918–1945*. Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, Stuttgart, 1972.
- BRUCKNER 1922. BRUCKNER Győző: *A Szepesség népe*. Kellner, Budapest, 1922.
- CSÁKY 1982. CSÁKY, Moritz: Die Hungarus-Konzeption. Eine „realpolitische“ Alternative zur Magyarischen Nationalstaats-idee? In: *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis der beiden Länder. Texte des 2. Österreichisch-ungarischen Historikertreffens Wien 1980*. Hg. von DRABEK, Anna M. – PLASCHKA, Richard G. – WANDRUSZKA, Adam. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1982. 71–89.
- Dokumentation – Tschechoslowakei, 1994.* *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*. Hrsg. vom Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte. Bearb. von SCHIEDER, Theodor. Bonn, 1953–1962. – *Die Vertreibung der Deutschen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei. 1–2*. (Az általunk használt kiadás: Weltbild, Augsburg, 1994.)
- EISENBURGER 1983. EISENBURGER, Eduard: *Rudolf Brandsch. Zeit- und Lebensbild eines Siebenbürger Sachsen*. Dacia, Cluj-Napoca, 1983.
- FATA 1991. FATA Márta: *Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933*. Szerzői magánkiadás, Freiburg i.Br., 1991.
- FEKETE NAGY 1934. FEKETE NAGY Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Szerzői magánkiadás, Budapest, 1934.
- FOGARASSY 1990. FOGARASSY László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*, 1990/5. 72–87.
- FORBERGER 1909. FORBERGER Béla: *A szepesi német elem pusztulásáról*. Ferenczy ny., Igló, 1909.
- GALI 2019. GALI Máté: Csehszlovák–magyar határtárgyalások és a Bartha–Hodža-egyezmény. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2019. 131–145.

- GRETZMACHER – KLECKNER 1987. GRETZMACHER, Julius – KLECKNER, Rudolf: *Die Zips. Land unter der hohen Tatra*. Wort und Welt, Innsbruck, 1987.
- GULYÁS 2024. GULYÁS László: Jászi tárgyalásai Milan Hodžával. In: *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II/1. kötet. Főszerk. GULYÁS László. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2024. 112–115.
- HOCHBERGER – SCHERER – SPIEGEL-SCHMIDT 1994. HOCHBERGER, Ernst – SCHERER, Anton – SPIEGEL-SCHMIDT, Anton: *Die Deutschen zwischen Karpaten und Krain*. Langen Müller, München, 1994.
- JANEK 2020. JANEK István: A Szlovák Népköztársaság születése és bukása 1918-ban. *Rubicon Online Plusz*, 31. (2020) (http://old.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_szlovak_nepkoztarsasag_szuletese_es_bukasa_1918_ban; 2024. május 12.)
- JANEK 2024. JANEK István: Jászi elszalasztott lehetősége: A Keleti Tót Köztársaság. In: *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II/1. kötet. Főszerk. GULYÁS László. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2024. 115–123.
- KAINDL 1907–1911. KAINDL, Raimund Friedrich: *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. I–III*. Perthes, Gotha, 1907–1911.
- KESSLER 1969. KESSLER, Karl: *Rudolf Brandsch. Ein südostdeutscher Volksmann*. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1969.
- LASLOP 1984. LASLOP, Josef: *Kumpel Jupp. Ein Heimatbuch aus dem Hauerland*. Karpatendeutsche Landsmannschaft Slowakei, Oberhausen, 1984.
- MISKOLCZY 2009. MISKOLCZY Ambrus: A hungarus-tudat a 19. században. *Limes*, 2009/4. 71–96.
- OROSZ 2015. OROSZ László: A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2015. 123–145.
- OROSZ 2020. OROSZ László: Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918–1919 fordulóján. In: *„Valami fáj, ami nincs.” A Trianoni békekötés előzményei és következményei*. Szerk. ANKA László. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2020. 362–394.
- OROSZ 2023. OROSZ László: „...a német nép hivatása keleti szomszédjai civilizálásában rejlik.” A német „völkisch” tudományosság Köztes-Európa képe – különös tekintettel a müncheni Südost-Institut korai időszakára. In: *VERITAS Évkönyv 2022*. Szerk. KINCSES Katalin Mária. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2023. 238–262.
- OROSZ 2024. OROSZ László: Az erdélyi szászok csatlakozása Nagy-Romániához: Medgyes, 1919. január 8. In: *A trianoni békediktátum története hét kötetben*. II/1. kötet. Főszerk. GULYÁS László. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2024. 168–185.

- PENCK 1925. PENCK, Albrecht: Deutscher Volks- und Kulturboden. In: *Volk unter Völkern*. Hg. von LOESCH, Karl Christian von. (Bücher des Deutschtums, Bd. 1.) Hirt, Breslau, 1925. 62–73.
- PROBSZT 1958. PROBSZT, Günther: *Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstädte*. R. Oldenbourg, München, 1958.
- PUKÁNSZKY 1931. PUKÁNSZKY Béla: „Deutschungar”. *Deutsch-Ungarische Heimatsblätter*, 1931. 81–91.
- PUKÁNSZKY 1934. PUKÁNSZKY Béla: Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewußtseins. *Ungarische Jahrbücher*, 1934. 144–164.
- PUKÁNSZKY 1940. PUKÁNSZKY Béla: *Német polgárság magyar földön*. Franklin, Budapest, 1940. (Reprint: Lucidus, Budapest, 2000.)
- ROTH 1993. ROTH, Harald: *Der „Deutsch-sächsische Nationalrat für Siebenbürgen” 1918/1919*. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1993.
- Schicksal Hauerland*, 1989. *Schicksal Hauerland. Untergang des deutschen Siedlungsgebietes in der Mittelslowakei. Eine Dokumentation*. Red. von WOHLAND, Ludwig. Hilfsbund Karpatendeutscher Katholiken, Stuttgart, 1989.
- SCHÖDL 1976/77. SCHÖDL, Günther: Rudolf Brandsch und die „südostdeutsche” Minderheitenpolitik. *Südostdeutsches Archiv*, 1976/77. 121–143.
- SCHWAB 1865. SCHWAB, Erasmus: *Land und Leute in Ungarn*. Wigand, Leipzig, 1865.
- SCHWIND 1960. SCHWIND, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. Südostdeutsches Kulturwerk, München, 1960.
- SEEWANN 2015. SEEWANN, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn, I–II*. Herder-Institut, Marburg, 2015.
- SENZ 1977. SENZ, Ingomar: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem ersten Weltkrieg*. Oldenbourg, München, 1977.
- SENZ 1990. SENZ, Josef Volkmar: *Geschichte der donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Donauschwäbische Kulturstiftung, München–Sindelfingen, 1990.
- ŠVORC 2009. ŠVORC, Peter: Szlovenszko betagolása az új államba és Csehszlovákia létrejötte. *Magyar Napló*, 2009/9. 59–69.
- SZARKA 1998. SZARKA László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1998.
- SZEKFÜ 1937. SZEKFÜ Gyula: Schittenhelm Ede. *Magyar Szemle*, 1937/3. 223–231.
- Szepesség ekv.*, 1926. *A Szepesség. Emlékkönyv a „Szepesi Egyesület Budapestén” fennállásának 50. évfordulójára*. Szerk. LOISCH János. Kókai, Budapest, 1926.
- SZTANCS 2018. SZTANCS Gábor: „Selbständige Zipser Republik”. A szepességi németiség parciális mozgalma 1918 őszén. *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 2018/4. 21–41.
- VOLZ 1926. *Der ostdeutsche Volksboden*. Hg. von VOLZ, Wilhelm. Hirt, Breslau, 1926.
- VÖLGYESI 2017. VÖLGYESI Zoltán: „Impériumváltás” elleni tiltakozások a Felvidéken 1918 végén (II. rész). *ArchivNet*, 2017/6. (<https://www.archivnet.hu/imperiumvaltas-elleni-tiltakozasok-a-felvideken-1918-vegen-ii-resz>; 2024. május 12.)

- VÖLGYESI 2020. VÖLGYESI Zoltán: Akik nem akarták Csehszlovákiát. A „keleti tót kérdés” a Jászi-féle nemzetiségi minisztériumnak küldött jelentések tükrében. *ArchivNet*, 2020/3. (<https://www.archivnet.hu/akik-nem-akartak-csehszlovakiat-a-keleti-tot-kerdes-a-jaszi-fele-nemzetisegi-miniszteriumnak-kuldott>; 2024. május 12.)
- WINKLER 1927. WINKLER, Wilhelm: *Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums*. Deutsche Rundschau, Berlin, 1927.
- WINTER 1926. WINTER, Eduard: *Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorussland*. (Deutschtum und Ausland; 1.) Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, Münster, 1926.
- WOHLAND 1953. WOHLAND, Ludwig: *Mein Hauerland. Leben und Schicksal einer deutschen Volksinsel im Südosten*. Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei, Stuttgart, 1953.

LÁSZLÓ OROSZ

“UNCONDITIONAL LOYALTY TO THE HUNGARIAN STATE”
IS OUR OBJECTIVE

The Collapse of Historic Hungary and The Zipser Saxons
(Abstract)

When the Austro-Hungarian Monarchy was torn apart, no one was overly concerned with the distinct claims and personal considerations of the ethnic Germans in the territories broken off from the historic Hungarian state. The peace agreement imposed by the victorious Great Powers likewise failed to take into consideration that the Germans of Hungary – in contrast to other national minorities – did not see the realization of separatist aspirations in autumn 1918. On the contrary, the breakup of their common homeland was accompanied by serious uncertainty, for they harbored no separatist aspirations and believed their ethnic interests would be better served within the framework of the previously united Hungarian state versus spread across the newly organized successor states with their growing nationalism. Moreover, neither Yugoslav, Romanian nor Czechoslovak intervention forces were willing to accept the Germans’ aspirations; Belgrade, Bucharest and Prague expected them to adapt unconditionally. Therefore, neither the Hungarians nor the ethnic Germans of the Carpathian Basin could share in the euphoria that accompanied the realization of the glorious principle of national self-determination.

The study – in an attempt to refute the “theory of abandonment”, which blurred together the attitudes of the various national minorities and was recurrently articulated by the Hungarians – uses the example of the Zipser Saxons to present the Germans’ interest in preserving the integrity of the Hungarian state, their most crucial political priorities, the various steps of German self-organization, the German strategy for asserting their interests and its subsequent failure. The study simultaneously provides a general image of the Germans in the *Felvidék* (part of historical Hungary before Treaty of Trianon, Slovakia today) during the era of the change of regime, highlights the most important settlement blocs in conjunction with statistical data, presents the historical roots of the pro-Hungarian feeling and finally explains the fundamental historical and identity-related differences that separated the Zipser Saxons from the so-called Sudeten German minority that lived on the other side of the newly formed Czechoslovak state. The study also presents in detail the events of autumn

1918 as regards the Zipser Germans, the resolution rejecting Czechoslovak territorial demands, their unmistakably pro-Hungarian statements, the effective protection that they expected from the Károlyi government, their subsequent disappointment in that regard, media propaganda to orient the German population, local German self-organizational efforts, the relationship between the two nationwide German people's councils and finally the inevitable tactical movements from the exclusive perspective of defending integrity towards the autonomist trend.

On December 9th, 1918, a final attempt was made to proclaim the independent “Zipser Republic”, which lasted all of eight days. The nonviable “operetta state” collapsed as soon as Czech forces entered Késmárk (Kežmarok) on December 17th. The German population was thereafter integrated into the dual Czechoslovak state, but their traditional pro-Hungarian attitudes remained; the Zipser Germans continued to work together with Hungarian political interest groups in Czechoslovakia over the course of the Interwar Era.

LÁSZLÓ OROSZ

UNSERE ZIELSTELLUNG IST DAS „BEDINGUNGSLOSE
FESTHALTEN AM UNGARISCHEN STAAT“

*Der Zerfall des historischen Ungarns und die Zipser Sachsen
(Resümee)*

Bei der Zerschlagung der Österreichisch–Ungarischen Monarchie hatte sich eigentlich niemand um die spezifischen Ansprüche und eigenen Überlegungen der Deutschen in den vom historischen ungarischen Staat abgetrennten Gebieten gekümmert. Die durch die Sieger-Großmächte durchgesetzte Friedensregelung nahm auch nicht zur Kenntnis, dass die Ungarndeutschen – im Gegensatz zu den anderen nationalen Minderheiten – im Herbst 1918 nicht die Verwirklichung separatistischer Bestrebungen als gekommen betrachteten. Im Gegenteil: Die Zerstückelung des gemeinsamen Vaterlandes bedeutete für sie vielmehr einen schweren Unsicherheitsfaktor. Sie hatten nämlich keine separatistischen Bestrebungen, mehr noch: Sie hatten das Gefühl, ihren ethnischen Bestand in dem bis dahin einheitlichen ungarischen Staatsrahmen effektiver schützen zu können, statt in mehrere Teile zerstückelt in den Rahmen der sich neu organisierenden Nachfolgestaaten mit gesteigertem Nationalismus zu geraten. Aber weder die südslawischen noch die rumänischen oder die tschechoslowakischen Interventionstruppen waren gewillt, deren Bestrebung zu akzeptieren: Belgrad, Bukarest und Prag erwarteten von ihnen die bedingungslose Anpassung. Auf diese Weise konnten eigentlich neben den Ungarn auch die Deutschen im Karpatenbecken nicht an der Euphorie teilhaben, die die Realisierung des erhabenen Prinzips der nationalen Selbstbestimmung begleitete.

Die Studie stellt am Beispiel der Zipser Sachsen das deutsche Interesse an der Erhaltung der Integrität des ungarischen Staates, die wichtigsten politischen Prioritäten, die verschiedenen Schritte der Selbstorganisation, die Strategie der Durchsetzung ihrer Interessen und deren Fiasko dar. Dabei war der Autor bemüht, die von ungarischer Seite nicht selten formulierte „Theorie des Imstichlassens“, die die Haltung der unterschiedlichen nationalen Minderheiten verwischte, zu widerlegen. Gleichzeitig vermittelt die Studie ein allgemeines Bild über die Deutschen im damaligen Oberland (heute Slowakei) in der Zeit des Imperiumswechsels, stellt die wichtigsten Siedlungsblöcke und deren statistische Daten sowie die historischen Wurzeln der staatspatriotischen Haltung vor und zieht Parallelen, erläutert ferner

die grundlegenden historischen und identitätsbezogenen Unterschiede, die sie von der sogenannten sudetendeutschen Minderheit trennten, die in der anderen Hälfte des neuen tschechoslowakischen Staates lebte. Ausführlich geht die Untersuchung ein auf die Ereignisse im Herbst 1918 in Bezug auf die Zipser Deutschen, die Stellungnahmen, die die tschechoslowakischen Gebietsforderungen zurückwiesen, die entschieden ungarnfreundlichen Äußerungen, den effektiven Schutz, den man von der Károlyi-Regierung erwartete, dann auf die Enttäuschung in dem Zusammenhang, die Pressepropaganda zur Orientierung der deutschen Bevölkerung, die lokale deutsche Selbstorganisation, das Verhältnis zu den beiden deutschen Landes-Volksräten und schließlich auf die zwangsläufige taktische Bewegung von der ausschließlichen Perspektive des Integritätsschutzes zur autonomistischen Tendenz.

Am 9. Dezember 1918 kam es als letzter Versuch zur Ausrufung der selbständigen „Zipser Republik”; der lebensunfähige „Operettenstaat”, der insgesamt nur acht Tage lang bestand, brach jedoch beim Einzug der tschechischen Streitkräfte am 17. Dezember sofort zusammen. Die deutsche Bevölkerung integrierte sich zwangsläufig im gemeinsamen tschechoslowakischen Staat, die traditionelle ungarnfreundliche Haltung der Zipser Sachsen änderte sich jedoch auch danach nicht: Sie unterhielten auch in der Zwischenkriegszeit eine Kooperation mit der politischen Interessenvertretung der Ungarn in der Tschechoslowakei.

A BETHLEN-KORMÁNY MEGALAKULÁSA

1921. április 14-én bethleni Bethlen István gróf megalakította első kormányát. Egy rendkívül instabil, alapjaiban felforgatott országban ekkor még senki nem sejthette, hogy az új miniszterelnök ezt követően tíz évig irányítja majd a Magyar Királyságot. Tanulmányomban elsődlegesen Bethlen *kormányalakításában* betöltött szerepét vizsgálom.

A gróf politikai útja a miniszterelnökségig rendkívül tekervényes volt. Témánk szempontjából a legfontosabb tanulság, hogy potenciális kormányfőként Bethlen már a késő-dualista időszakban szóba kerülhetett. 1918 áprilisában – a III. Wekerle-kormány egyik válsága idején – maga Tisza István gróf ajánlotta az uralkodó figyelmébe Bethlent. Ez év április 8-án az erdélyi arisztokrata audiencián tárgyalt IV. Károlyral – a hivatalos közlések alapján a választójog kérdéséről egyeztettek.¹ A gróf ebben a kérdésben lényegében Tisza álláspontját osztotta, és mereven ellenezte e kérdés háború alatti rendezését. Személye valószínűleg e tény miatt nem nyújthatott érdemi alternatívát a miniszterelnök-jelöltek keresésekor.²

Az első világháború utáni összeomlás felgyorsította Bethlen politikai karrierjét, és hamarosan – a történelmének egyik legsúlyosabb válságát élő – hazánk legfontosabb politikusai közé emelkedett. A gróf helyesen ismerte fel, hogy a dualizmus összeomlása után újjá kell szervezni a nemzetben gondolkodó politikai pártokat. Ezért volt egyik szorgalmazója és létrehozója egy új pártnak, amely a Nemzeti Egyesülés Pártja nevet kapta. Az új politikai formáció kapcsán a gróf 1919. február 18-án fejtette ki nézeteit: lényegében ekkor megfogalmazott gondolatai váltak első kormánya alapelvévé is. A politikus kijelentette, hogy „ezer éven keresztül sok katasztrófát élt át ez a nemzet, de talán soha súlyosabbat nem, mint éppen a mai. Végigéltük a háború borzalmait és egy pillanatig sem ingott meg a hitünk, meggyőződésünk, hogy ennek a nemzetnek van még jövője. Nem ingott meg azért, mert egyek voltunk és egyetértettünk. És most három hónapos visszavonás, három hónapos belső harc elegendő volt arra, hogy föltárja az ország határait ellenségeink előtt és végső pusztulásnak tegye ki az országot.”³

¹ Gróf Bethlen István audienciája. *Pesti Hírlap*, 1918. április 10. 4.

² Mindenesetre Bethlen már 1918 előtt sem csak „erdélyi” politikusnak tekinthető, aki vezető magyar politikussá csak 1918 és 1921 között vált volna. Vö. ROMSICS 2018. 125.

³ BETHLEN 2000. 112.

A gróf szinte mindennél fontosabbnak látta a nemzeti érzület erősítését, a Magyar Népköztársaság kudarcos történetét elsősorban ebből a szempontból levezetve. Többször megerősítette, hogy hisz a magyar demokrácia kiépülésében, egy új Magyarország megeremtésében. „... mi is elfogadjuk a demokrácia követelményeit, melyeket az idő méhe megérlelt, de csak azt a demokráciát, amely ikertestvére a szabadságnak, a jogrendnek, ikertestvére a polgárok egyenlőségének és amely ikertestvére az államnak, az állam erejének, mert azt a szabadságot, azt a demokráciát, amely ennek nem ikertestvére, hanem ezeknek halálán és sírhantján akar demokráciát felállítani, azt soha, semmi körülmények között elismerni nem lehet és nem szabad!”⁴

A magyar ellenforradalom győzelme után – 1919 őszén – Bethlen neve ismét komolyan felmerült kormányfőként. E folyamatról a következőket olvashatjuk a kortárs sajtóban: „Gróf Bethlen István egyike volt azoknak, akiket miniszterelnöknek ajánlottak és az entente főmegbízottjánál megjelentek. Különösen Andrássyról mondják, hogy Bethlenért exponálta magát. Ez a kombináció azonban – hír szerint – megghiúsult, de Bethlennek feltétlenül szerepe lesz a kibontakozás körül. Politikai körökben meglehetősen határozottsággal terjesztik a hírt, hogy a miniszterelnök személyének kiválasztása megtörtént. Eszerint gróf Zichy János lesz a koncentrációs kabinet elnöke.”⁵ Mint tudjuk, végül Huszár Károly vezethette az új kormányt, de a kabinet csak rövid ideig maradt hivatalában. Ebben az időszakban ugyanis a vezető politikusok jó része (így például Gömbös Gyula, Apponyi Albert) húzódozott attól, hogy kormányt alakítson. Ennek oka az ország fölött Damoklész kardjaként lebegő békeszerződés volt.

Trianon árnyékában

1920. június 4-én Magyarország aláírta a trianoni békediktátumot. A nemzeti katasztrófa az alapvetően pusztán a dokumentum szignálásáig feladatait ellátó Simonyi-Semadam Sándor kormánya történetére is pontot tett.⁶ Ekkor ismét felvetődött, hogy Bethlen alakítson kormányt: Kozma Miklós, korábban a fővezérség felderítő osztályának vezetője és Horthy belső környezetének tagja naplójában ezt írta 1920. július 5-én: „Gömbös egységes kormányzópárt megalakítását célzó terve a bázis, amelynek alapján valószínűleg Bethlen István lesz a miniszterelnök.”⁷

⁴ BETHLEN 2000. 114.

⁵ Zichy János előtérben. Sir George Clerk tárgyalásainak befejezése. *Pesti Napló*, 1919. november 4. 2.

⁶ A kormány történetéhez legújabban lásd: VÍZI 2021.

⁷ BETHLEN 1972. 54.

Mindezek dacára bő egy hónappal később széki Teleki Pál gróf alakíthatott kormányt: a kabinet 1920. június hó 22-én mutatkozott be a nemzetgyűlésben. Néhány hétig úgy tűnhetett, hogy végre stabil kormány alakult, azonban november 13-án a miniszterelnök a békeparancs nemzetgyűlési ratifikációja során benyújtotta lemondását. Ezt az államfő nem fogadta el, de Teleki új kabinetje súlyos belpolitikai helyzetben működött, miközben „még mindig bizonytalan volt a belső közrend és a szükséges pénzügyi reformok sok zavart okoztak”,⁸ amit Rubinek Gyula és Nagyatádi Szabó István vettek kezükbe. Mindemellett az elcsatolt területekről az országban valóságos exodus bontakozott ki, miután több mint 400 ezer magyar elmenekült az utódállamokból.⁹

1920 őszére egyértelműen megerősödtek a kisczardák, amit Nagyatádi Szabó földművelésügyi miniszteri kinevezése is jelzett. Teleki új kabinetjében a pénzügyminiszteri tárcát Hegedűs Lóránt vette át, aki utóbb a háború utáni magyar gazdaság újjáépítésének lett egyik szimbóluma. A miniszterelnök a békediktátum ratifikálását nem számítva is igen nehéz belpolitikai helyzetben irányította kormányát: a gazdasági nehézségek mellett még mindig bizonytalan és ingatag volt a belső közrend. 1921. március 14-én elfogadták az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényjavaslatot, amely szintén fontos lépés volt a stabilizáció során. Ezt a folyamatot maga Bethlen is üdvözölte, hiszen 1944-es emlékiratában így fogalmazott: „Magyarországot 1918-ban jórészt a politizáló zsidóság fedőszerveként kiépített harcias szabadkőműves páholyok taszították a forradalomba.”¹⁰

A korszak mégis legfontosabb problémája, egyúttal a Bethlen-kormány közvetlen „életre hívója” a királykérdés volt. A magyar uralkodó 1918. november 13-án az eckartsauai nyilatkozatában felfüggesztette uralkodói jogainak gyakorlását. Az ellenforradalom 1919. végi győzelme után Károly több alkalommal jelezte, hogy vissza kíván térni a magyar trónra. A sors iróniája volt, hogy épp aznap (március 24-én) indult el Svájcból hazánk felé, amikor Horthy előző napi nyilatkozata megjelent a *Neue Freie Presse* bécsi napilapban: „IV. Károly... az egyetlen legitim királyunk. Amíg le nem mond, senki mást uralkodóul el nem ismerek. Másrészt megengedem, hogy visszatérte bizonyos nehézségeket okozhat, de remélem, hogy a parlament segítségével az ügyeket rendezhetem.”¹¹ A király 1921 márciusának végén visszatért hazánkba. Károly akciója alapvetően rengette meg az alig egy évvel korábban újonnan rendezett közjogi helyzetet. A királykérdés jelentette a korszak egyik legkritikusabb

⁸ BETHLEN 1933. I. 154.

⁹ HOLLÓSI 2019a. 233–304.

¹⁰ BETHLEN 1944. 126.

¹¹ Bekenntnis Horthys zum Legitimismus. *Neue Freie Presse*, 1921. március 24. 4. Idézi: BETHLEN 1972. 54.

problémáját,¹² amelynek fontossága ugyanakkor kikopott a történelmi emlékeztünkől, elsődlegesen az államszocialista korszak szemlélete miatt. Bethlen későbbi gondjait növelte, hogy a KNEP-ben szakadás keletkezett 1922 januárjában, és sok képviselő – köztük a párt elnöke, ifj. Andrássy Gyula gróf – kilépett abból.¹³

Miután a király visszatért Szombathelyre, Bethlenre kulcsfontosságú megbízatás várt. Március 30-án Andrássy, Gratz Gusztáv és Hegedűs altábornagy társaságában Bethlen eredményesen tárgyalt a királlyal, amelynek révén sikerült a helyzet eszkalálódását megakadályozni. Rá tudták venni a balsorsú uralkodót, hogy Szombathelyen maradjon, majd néhány nappal később elhagyja az országot. A politikus elkötelezett legitimistának számított, de királyhűségét egyértelműen az aktuálpolitikai megfontolásoknak, ez esetben a független Magyarország megvédése igényének rendelte alá. Még 1920 őszén fogalmazta meg: „Csak olyan lehet magyar király, aki... más trónt a magyar nemzet törvényhozásának hozzájárulása és előzetes megkérdezése nélkül nem vállal.”¹⁴

A március végi krízis alapvetően rengette meg a Teleki-kormány helyzetét: a kabinet távozása már Károly akciója előtt is – hetek óta – a levegőben lógott.¹⁵ Az eseményekben a király kiáltványa jelentette az első fordulópontot, amelynek hatására lemondott Tomcsányi igazságügyi miniszter Nagyatádival.¹⁶ Az egységes, de két nagy frakcióra épülő kormánypártban végzetes törésvonalak rajzolódtak ki. Mégis, április 12-ig úgy tűnt, hogy Teleki megalakíthatja III. kormányát is,¹⁷ de ekkor az MTI publikálta Horthy március 30-i hadparancsát, amely lehetetlen helyzetbe manőverezte a kormányfőt.

A kormányzó a következőket deklarálta: „Midőn Magyarország kormányzását elvállaltam, föltett szándékom volt, hogy a kormányzói székből csak addig maradok meg, míg ezt az ország érdeke megköveteli. Létünkért és belső, megszilárdulásunkért való küzdelmünk még nem fejeződött be. Erőszakos, hirtelen változás a kormányzás terén a Nemzet létét fenyegetné. Ezért az utolsó napok eseményei dacára is megmaradtam eredeti elhatározásomnál és hazánk védelmében helyemen kitarottam. A nemzeti hadsereg e nehéz napokban is várakozásomnak megfelelően egységesen és hűen megtartotta nekem tett esküjét. Magyar szívem egész melegével mondok köszönetet a nemzeti hadsereg vezetőinek, tisztjeinek, altisztjeinek és legénységének. Bizalommal nézek a jövő elé, mert a hadsereg kipróbált fegyelme, egy-

¹² HOLLÓSI 2019b. 141–146.

¹³ SIPOS 2020. 151–152.

¹⁴ BETHLEN 1972. 54.

¹⁵ ABLONCZY 2005. 199.

¹⁶ ABLONCZY 2005. 200.

¹⁷ ABLONCZY 2005. 201.

sége és szelleme nyújtja a legjobb biztosítékot arra, hogy hazánk a belső megerősödés útján feltartóztatlanul tovább haladva, a világ nemzetei között azt a helyet fogja elfoglalni, melyet ezeréves múltjánál és jelenénél fogva megérdemel.”¹⁸

Teleki lemondásának körülményeit a kortársak egyértelműen a királykérdésben, valamint belső pártviszályokban látták. Az egyértelműen antikarlista hadparancs mellett a belügyminiszter személye körül támadt polémia: Kósó István nem vállalta a tárcát, Gaál Gaszton személye pedig a grófnak volt elfogadhatatlan. Különböző okokból, de mind a keresztényszociálisok, mind a kisgazdák összekülönböztek a kormányfővel, így Telekinek nem maradt más választása, mint hogy benyújtsa lemondását.

Kozma Miklós a hadparancs megjelentetését „tévedések és félreértések” sorozataként látta. Szerinte Teleki lemondása arra volt visszavezethető, hogy a kormányfő elveszítette kedvét, belefáradt a politikai huzakodásba és tudomást szerzett arról, hogy Bethlen szervezi kabinetjét.¹⁹ Mindenesetre az 1921 áprilisában történtek nem gyengítették, inkább erősítették Teleki és Bethlen barátságát. Néhány hónappal később Bethlen megvédte Telekit, illetve annak királykérdésben tanúsított magatartását egy Gömbös Gyulához intézett levelében.²⁰ A német megszállás idején pedig az akkor már három éve halott Telekiről így írt: „Nagyműveltségű, széles látókörrrel bíró magyar úr volt és nagy idealista, azonban csak kevés emberismerettel rendelkezett.”²¹

A tény, hogy Bethlen István miniszterelnöki kinevezése egy súlyos belpolitikai krízishez – IV. Károly első visszatérési kísérletéhez – kötődött, igencsak behatárolta a kormány mozgásterét is. Az előkészületek során több alkalommal rögtönözni kellett, és e kiélezett helyzetben a gróf jól vizsgázott. A gyors kabinetalakítást elsősorban az tette lehetővé, hogy Bethlen kész kormánylistával érkezett.²² A gróf április 14-én délután több politikussal tárgyalt, „a pártokkal azonban hivatalosan még nem kereste az érintkezést, ezért programja és tervei felől teljes tájékoztatatlanságban voltak a pártok. A miniszterelnök este a kabinet új tagjaival tanácskozott Múzeum utcai lakásán, ugyanakkor a lemondott Teleki-kormány utolsó minisztertanácsát tartotta a Várban.”²³

A folyamat gyorsasága a kortársak figyelmét is felkeltette, ahogy a *Pesti Napló* vezércikke április 15-én fogalmazott: „Alig huszonnégy óra múltán pedig már hivatalosan

¹⁸ Szövegét lásd pl.: A kormányzó hadparancsa. *Pesti Hírlap*, 1921. április 13. 3.

¹⁹ ABLONCZY 2005. 202.; PUSKI 2015. 435.

²⁰ BETHLEN 1972. 61. Gömbös válaszában diplomatikusan kijelentette: „Tudom, hogy te Palit mint barátodat véded... Azt is szeretném hangsúlyozni, hogy én volnék a boldog, ha tévednék, mert Palira mindig sokat adtam mint emberre. Politikai módszerei – melyek sok eredménnyel nem jártak – azonban nem találják tetszésemet.” BETHLEN 1972. 62.

²¹ BETHLEN 1944. 135.

²² SZINAI 1972. 17.

²³ Megalakult a Bethlen-kormány. *Pesti Hírlap*, 1921. április 15. 1.

jelentik nemcsak Bethlen István kormányelnöki kinevezését, hanem az új kormány minisztereinek a névsorát is.”²⁴ E „boszorkányos” gyorsaság okát abban nevezte meg a lap, hogy a gróf „nem tárgyalt a pártokkal és nem tárgyalt a pártokon belül levő frakciókkal. Megalakította a kormányát, most pedig összehívja a parlamentet, programot ad és ott a nemzetgyűlés színe előtt hívja ki a döntést az új kormány sorsa fölött. Ez új dolog a magyar politikai életben, vagy legalábbis új dolog a magyar politikai élet legutolsó szakaszában. Azonban szerencsés újítás, mert megfelel a parlamentarizmus elvének és az egyetlen módja annak, hogy a személyi torzsalkodások helyett nyílt elvi szempontok döntsenek a kormányalakítás sorsa fölött.”²⁵

Az első Bethlen-kormány 1921. április 14-én a Kiszgazdapárt (91 képviselő), a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja (59 képviselő) és a „disszidens csoport” (19 képviselő) addigi koalíciója alapján alakult meg.²⁶ A miniszterelnök stabil nemzetgyűlési háttérrel tudhatott maga mögött, egyúttal megkezdte az új kormánypárt szervezését is. Április 14-én azonban csak a legszükségesebb egyeztetésekre volt idő. Bánffy Miklós külügyminiszter visszaemlékezése szerint: „Azon a délutánon, midőn a magyar külügyi tárcát vállaltam, egyetlen programpontra szögeztünk le: azt, hogy meg kell próbálnunk az utódállamokkal fölvenni a kapcsolatot és legalább valamelyikkel barátságos szomszédi viszonyt teremteni.”²⁷ Bánffy egyértelműen a Bethlen-kormány egyik legfontosabb feladatára emlékezett, amely a Magyarországot körülvevő ellenséges gyűrű szétzúzására kellett, hogy irányuljon.

Az új kormány helyzetét erősítette, hogy Teleki az állította: Bethlen személyében „második énje” érkezett a kormány élére és könnyű szívvel adta át neki a kormányrudat.²⁸ Az új miniszterelnök kormányalakításáig látványosan negligálta a Nemzetgyűlés üléseit, és egészen e beszédéig nem is szólalt fel abban.²⁹

A kormány tagjai³⁰

Sokak meglepetésére az új kabinet tagja lett számos, nemzetgyűlési mandátummal nem is rendelkező személy.³¹ A polgárháborús veszélyt is csökkentendő két legiti-

²⁴ Bethlen István kormánya. *Pesti Hírlap*, 1921. április 15. 1.

²⁵ Uo.

²⁶ SIPOS 2020. 24.

²⁷ BÁNFFY 2013. 206.

²⁸ ABLONCZY 2005. 203.

²⁹ BETHLEN 1972. 29.

³⁰ A névsorhoz lásd: NN 184.; BÖLÖNY 1992. 88–89.

³¹ SPEIDL 2012. 185.

mista, de alapvetően a szabad királyválasztókhoz tartozó arisztokrata politikus is a kabinet – kulcsfontosságú – tagja lett: Bánffy Miklós gróf a külügyi, míg Ráday Gedeon gróf a belügyi tárcát vezethette.³² Bánffy egyúttal a nemzeti kisebbségek minisztériumát is vezette. A honvédelmi tárcát tovább irányíthatta Belitska Sándor, aki 1920 decembere óta volt miniszter. Szintén ekkortól töltötte be a pénzügyminiszterséget Hegedűs Lóránt, aki a gazdasági konszolidáció megalapozója lett. A kultuszminiszteri poszton sem történt változás, hiszen Vass József – szintén már a II. Teleki-kormány tagjaként – irányította a szakterületet. A pap-miniszter viszont leköszönt a közéleti tárca éléről, utódja Mayer János lett. A földművelésügyi minisztériumot Nagyatádi Szabó István vezette továbbra is, aki egyszersmind az addig önálló kisgazdaügyi tárca vezetését is ellátta. Kereskedelemügyi miniszterre Hegyeshalmi Hegyeshalmy Lajost nevezték ki. A népjóléti tárcavezető Bernolák Nándor lett, míg igazságügyi miniszterre Tomcsányi Vilmos Pált designálták. Ők ketten Bethlen kormányalakításával töltötték be ezeket a posztokat.

Mint látható, a kabinet többsége – kétharmada – már a Teleki-kormányban miniszter volt, Bethlen ebből a szempontból a kontinuitás mellett foglalt állást. A testület ugyanakkor leképezte a korabeli politikai egyensúlyt is, hiszen a kabinetben a kormánypártok három-három miniszterrel vettek részt, ekként paritásos arányról beszélhetünk. A kabinet koalíciós jellegét a miniszterelnök nyomatékosan hangsúlyozta, amikor kijelentette: „A kormány működését az eddigi koalíciós alapon kívánja megkezdeni, és politikájának fő zsinórmértéke – úgy, mint az eddigi kormányoké – a nemzeti, keresztény és agrár irányzat lesz.”³³

A kormány programja

Az új kormány első minisztertanácsi ülésére még április 14-én sor került. Bethlen köszöntötte a minisztereket és a kabinet támogatását kérte, „nehéz időkben vállalt súlyos feladataik sikeres megoldása érdekében”.³⁴

Bethlen István az új kabinet terveit és feladatait öt pontban összegezte.³⁵ 1. Helyre kívánta állítani a kormányzat tekintélyét és le akarta törni azon „kinövéseket”, amelyek a belső konszolidációit akadályozhatták. A belső konszolidációban számított

³² SPEIDL 2012. 185.

³³ Bethlen István gróf miniszterelnök. *Magyarország*, 1921. április 15. 1.; SÍPOS 1984. 658.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 26. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1921. április 14. 3.

³⁵ A minisztertanácsi jegyzőkönyvben megörökített pontokat a sajtó lényegében teljes egészében leközölte. Lásd pl.: Megalakult a Bethlen-kormány. *Pesti Hírlap*, 1921. április 15. 1–2.

a Nemzetgyűlés támogatására. 2. A kormányzat irányát „keresztény és nemzeti, de erős agrárius és demokrata” szelleműként definiálta, hivatkozva az erdélyi arisztokrata családok hagyományos demokratizmusára. 3. Egyik legfontosabb és legsürgősebb feladatát a pénzügyi konszolidációt biztosító reformok gyors meghozatalában látta. 4. A földbirtokreform „komoly és erélyes végrehajtása”. 5. Ezekkel párhuzamosan a politikai rendszer stabilitását kívánta megteremteni a politikai és parlamenti viszonyok „egészségesebb alapra” való fektetésével, egyúttal egységes pártot akart létrehozni. Ez magában foglalhatta egy őszi választás kiírását, illetve a választójogi törvény elkészítését is.

Bethlen nemzetgyűlési beszéde

Az új kormány nyilvános bemutatkozására, egyben a miniszterelnök bemutatkozására 1921. április 19-én került sor a Nemzetgyűlésben, ahol Bethlen karrierje talán legfontosabb beszédét mondta el.³⁶ A kormányfő rögtön beszéde elején leszögezte, hogy „új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, új-rakezdeni nem lehet”.³⁷ Ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy ezt az új politikát „össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolnunk azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyeken felépült ennek a nemzetnek, ennek az országnak, ennek az államnak a rendje. Új politikát kell követnünk, de a régi politika hibái nélkül.”³⁸ Bethlen számot vetett kormánya megalakulásának előzményeivel és hosszasan taglalta a történelmi előzményeket, amelyek hazánk romlásához vezettek. Súlyos kritikát fogalmazott meg a dualista Magyarországgal szemben: „A magyar nemzet begubózva élt – hogy úgy fejezzem ki magamat – a magyar glóbusban, önámítással áltatta magát saját ereje és feladatai tekintetében. Egy másik következménye az volt, hogy kifejlődött benne úgyszólván egy egyoldalú jogászai észjárás. Ezen jogászai észjárás alapján az egész világot úgy tekintettük, mintha a törvénykönyvvvel és szerződésekkel kezünkben képesek volnánk arra, hogy minden nehézséggel megküzdjünk.”³⁹ A gróf a történelmi Magyarország bukása kapcsán a magyar nemzeti hiúságot, a könnyelműséget, a restséget, a jelszavak szeretetét, a fegyelmezetlenséget, valamint az önfegyelem hiányát is ostromozta. Igen aktuális gondolata volt, hogy „hordképes középosztályt” kell teremteni, egyúttal a gazdátársadalmat is erősíteni kell, mert az „ebben az országban az intelligenciával együtt alapját fogja megvetni

³⁶ NN 184–193. A beszéd szintén olvasható: BETHLEN 1933. 154–168.; BETHLEN 2000. 116–133.

³⁷ NN 184.

³⁸ Uo.

³⁹ NN 185.

annak az egészséges demokratikus fejlődésnek, amelyre ennek az országnak szüksége van.”⁴⁰

A miniszterelnök megállapította azt is, hogy „a szabadság eszköz, nem cél. A cél a kulturális, az erkölcsi emelkedés, a kettőt együtt kell látnunk, mert ha nem együtt haladnak, egymás ellen dolgoznak.”⁴¹ Bethlen hosszan elemezte a demokrácia mi-
benlétét és felhívta a figyelmet, hogy milyen veszélyek fenyegetik az új, független magyar államot. Élesen elhatárolódott az antiszemitizmustól is, amikor így fogalmazott: „Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak. A jogrendet minden körülmények között fenn fogjuk tartani. Ha volnának hatóságok, amelyek túllépik saját hatáskörüket, azokat vissza fogjuk szorítani arra a hatáskörre, amelyet a törvény számukra megállapít. És ezt a kérdést nem kívánjuk még a jogegyenlőség meg-
bolygatásával sem érinteni. A jogegyenlőség olyan alapja, olyan biztosítéka a nemzet életének, amelyet bántani, amelyet érinteni nem szabad.”⁴²

A miniszterelnök összegezte a kormány jövődő feladatait, mások mellett a választójog kérdésének rendezését, a törvényhozás korábbi rendjének helyreállítását. Beszéde végén a kormányfő ismét kényszerűen aktuális gondolatokat fogalmazott meg: lord Salisbury angol miniszterelnök meglátását idézte, amely szerint a nemzetek két csoportra oszthatók: „Vannak fejlődő és vannak haldokló nemzetek. A fejlődő nemzetekhez tartoznak azok a nagy nemzetek, amelyek évről-évre nagyobbodó hatalommal bírnak, amelyek gazdagságban gyarapodnak, területüket kiterjesztik és szervezetüket tökéletesítik. Élnek más népek, amelyeket más jelzővel, mint haldoklók, megjelölni nem lehet.”⁴³ A korábbi feladatokat összegezve Bethlen célja lényegében az volt, hogy nemzetünk a haldokló kategóriából kikerüljön.

Reakciók a kormányalakításra

Bethlen kabinetjének megalakítását számos kommentár kísérte. A magyar oktobrista ellenzék bécsi lapjában Lovászy Márton egyenesen „az új Tiszaként” aposztrofálta a grófot. A volt kultuszminiszter elsődlegesen is az új miniszterelnök demokratizmussal szembeni múltját kárhoztatta. „Mennyivel alkalmasabb ember Bethlen István gróf a fönnforgó óriási nehézségeknek a megoldására Teleki Pál grófnál? Hogy alkalmasabb legyen, először is teljesen demokratikus férfinak kellene lennie az új miniszterelnöknek, mert Magyarországnak, hogy helyét a mostani nagy demokrati-

⁴⁰ NN 186.

⁴¹ NN 187.

⁴² NN 188.

⁴³ NN 193.

kus világhullámban megállhassa, elsősorban demokratikus átalakulásra volna szüksége. Ámde ismerjük Bethlen István grófot; emlékszünk a választási jog elleni ádáz harcára és tudjuk azt, hogy Tisza István mellett ő volt egyik főtenyezője annak, hogy a demokráciára való átmenet Magyarországon idejekorán meg nem történhetett és az ország ennek folytán a romboló megrázkódtatások áldozata lőn. Érthető-e hát, hogy Bethlen István valóban demokratikus programmal vegye át a kormányzást? Nem sokkal jogosultabb-e az a föltevés, hogy Bethlen István gróf azzal a nemes szándékkal lép kormányrúdhhoz, hogy – főként a választójog terén – visszacsinálja azt a kevés demokráciát is, amit az októberi forradalom az országnak ajándékozott?”⁴⁴

Lovászy szarkasztikusan írt Bethlen és a kizsákdák kapcsolatáról is. „Hogyan is gondolható, hogy egy ilyen nagy úr, büszke erdélyi mágnás utasításokat fogadjon el a csizmás parasztoktól? Igaz, hogy ezek a csizmások azután is, a kabinet megalakítása után is csinálhatnak nehézségeket a kormánynak. Ámde erre is van Bethlen István grófnak egy nagyon hathatós ellenszere. Egyszerűen megfenyegeti a Nemzetgyűlést föloszlatással és az új választásokkal. Meg van győződve arról, hogy ez a fenyegetés magában véve is elegendő a siker biztosítására. De ha mégis csalódnék, akkor be is váltja fenyegetését és elrendeli a választásokat. A többi már azután a múlt választáson is jól bevált terrorszervezetnek a dolga.”⁴⁵ Mindent összevéve, az októberista emigráció valóban egy új Tiszaként tekintett Bethlenre, és ennek megfelelően démonizálták a hivatalba lépő kormányfőt.

Bethlennek egy alapvetően antiszemita, felfokozott hangulatú országban kellett megkezdnie munkáját. Az 1920. évi nemzetgyűlési választások során – a hajdúböszörményi kerületben – Bethlen képviselő-jelöltsége idején azzal támadták a grófot, hogy valójában a Bettelheim zsidó család sarja.⁴⁶ Kormányfőségének tizedik évfordulóján ekképp foglalta össze az akkori helyzetet: „Az országgyűlés helyét az egykamarás nemzetgyűlés foglalta el, amelyben több volt a szuverenitás öntudata, a hatalmi túltengés, mint a politikai gyakorlat és a politikai iskolázottság. Ebben a nemzetgyűlésben még forradalmi és ellenforradalmi hangulatok domináltak, és a tárgyalásra szánt időt jórészt személyi viták és gyakran a tettlegességig elfajuló személyeskedések foglalták le ahelyett, hogy az ország nagy, életbe vágó problémáit a megoldás felé vitték volna.”⁴⁷ Mindent összevéve úgy vélte, hogy hazánk „közjogi intézményei romokban heverték”.⁴⁸

⁴⁴ A választójog visszarendezéséhez lásd: HOLLÓSI 2015. 115–133.

⁴⁵ LOVÁSZY Márton: Az új Tisza. *Jövő*, 1921. április 15. 1.

⁴⁶ SEBESS 1927. 43. A szerző tévesen 1921-re datálja a történetet, valamint hajdúdorogi kerületet ír.

⁴⁷ BETHLEN 1933. II. 321.

⁴⁸ PÜSKI 2014. 57.

Bethlen miniszterelnöki kinevezése folytán átértékelte közéleti szervezeti tagságait is. Erről maga így vallott 1926-ban: „A bolsevizmus bukása után a Keresztény Nemzeti Ligába igenis beléptem. E Keresztény Nemzeti Liga vezetőségének bizalmas, vagy ha jobban tetszik, titkos megbeszélésein igenis részt vettem, de meddig? 1921. évi ápriliséig, addig az időig, amikor miniszterelnök lettem. Azóta egyszer voltam ott, mégpedig azért, hogy bejelentsem állásom inkompatibilitását [összeférhetetlenségét] azzal, hogy egyesületekkel egyáltalában, tehát ezzel az egyesülettel is együttműködjem és hogy gyűléseire eljárjak, mert az a meggyőződésem, hogy a magyar miniszterelnöknek nem szabad feszélyezve lennie semmiféle társadalmi egyesülethez való tartozás által, semmiféle ilyen kapcsolatok által abban a tekintetben, hogy hivatalos teendőit csakis és kizárólag saját meggyőződése szerint teljesítse.”⁴⁹

A nagy túlélő

Bethlen kormányalakításának valódi sikere az volt, hogy a kabinet túlélte 1921-et, amely minden szempontból igen turbulens esztendő volt. A gróf elsődlegesen külpolitikai téren meglehetősen képlékeny időszakban lett miniszterelnök. Károly első visszatérési kísérlete, illetve annak kudarca után a kormányfő az ekkor szerveződő kisantant fokozódó nyomásával nézett szembe, elsősorban Csehszlovákia vonatkozásában.⁵⁰ A királykérdés Damoklész-kardként lebegett Bethlen feje felett, ezért már a kormányalakításakor szorgalmazta, hogy az uralkodót Spanyolországba internálják. Sajátos módon ezen a ponton még Edvard Beneš is ezt szorgalmazta,⁵¹ bár más úton és módon jutott erre a következtetésre. Bethlen mozgásterét mindazonáltal növelte, hogy az „első királypuccs” nyomán már számítani lehetett a király újabb visszatérésére, így az már nem a derült égből való villámcsapásnak volt tekinthető.

Kormányának stabilizációját jelentette az a tény, hogy a kabinet túlélte a király második, 1921 októberében történt visszatérési kísérletét, majd sikerrel bonyolította le a Habsburg-ház negyedik trónfosztását. Végül ki kell emelnünk a Bethlen-kormány egyes diplomáciai lavírozását, amely lehetővé tette a velencei egyezmény megkötését és ekként a soproni népszavazás lebonyolítását, valamint a város Magyarországnál maradását. Kozma Miklós kijelentette: „A Nyugat-Magyarországgal kapcsolatos eredmény Bethlen Istvánnak köszönhető, aki az egész kampányt személyesen vezette.”⁵²

⁴⁹ BETHLEN 1933. II. 110.

⁵⁰ GULYÁS 2012. 58–60.

⁵¹ GULYÁS 2012. 98.

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, K 429. Adatgyűjtemény, 1920–1924 (1. cs.). Köszönöm Fiziker Róbertnek, hogy felhívta figyelmemet a forrásra.

Az események nem minden résztvevője gondolta ezt így, sőt az egykori nyugat-magyarországi kormánybiztos, Sigray gróf ennek épp az ellenkezőjét bizonygatta 1922. januári hosszas nemzetgyűlési beszédében, majd annak kinyomtatott változatában.⁵³

A miniszterelnök teljesítményét még az államszocialista történetírás kései fázisában is elismerték: „Bethlen István gróf kormányalakítása az ellenforradalmi rendszer konszolidációjának meggyorsítását, miniszterelnöksége a kormányzati rendszer olyan keretének, olyan hatalmi egyensúlyának kiépülését hozta létre, amely a kisebb-nagyobb változások ellenére fennmaradt Magyarország 1944-es német megszállásáig.”⁵⁴

A Bethlen-kormány megalakulásának általános várakozásait ma sem tudjuk jobban megfogalmazni, mint amiként azt Bánffy külügyminiszter tette a Nemzetgyűlésben 1921. május 10-én: „Sötét képet festettem a megkisebbedett Magyarországról és helyzetéről a nagyvilágban. Sötét képet, de nem vigasztalant. Nem csüggedés, nem reménytelenség az, ami minket eltölt. Annyi megpróbáltatás után és talán megpróbáltatás előtt is emelt fővel áll a nemzet! Meg nem törve, de megerősödve nemzeti érzésében, ha megfogyva is... És itt, Európa keletén a mi csekély erőnk érték, érték százados kultúránk, érték fajunk egysége; érték az a férfias elszántság és munkaképesség, amely a magyaré; érték az a nyíltság, amellyel a világ elé lépünk a magunk igazának tudatában.”⁵⁵

E gondolatok több mint 100 évvel Bethlen első kormányának megalakulása után ma is mindennél aktuálisabbak, és ezt az üzenetet hordozzák: ha mi magunk nem állunk ki saját értékeink és érdekeink mellett, akkor ezt más nem fogja megtenni helyettünk. Talán ez az a pont, ahol Bethlen István történelmi nagysága legjobban megmutatkozott. Mindent összevéve ugyanis megállapítható, hogy a gróf sikeres, 1921. áprilisi kormányalakítása egyúttal az ország konszolidációját is megalapozta, elsődlegesen is az 1920-as évtized szédületes sikerével, amely a XX. századi magyar történelem kevés prosperáló időszakainak egyikévé vált.

⁵³ NgyN 1922. 252–268., 263. Vö. OROSZ 2019. 64.

⁵⁴ NAGY 1980. 41.

⁵⁵ BÁNFFY 2013. 405–406.

Bibliográfia

- ABLONCZY 2005. ABLONCZY Balázs: *Teleki Pál*. Osiris, Budapest, 2005.
- BÁNFFY 2013. BÁNFFY Miklós: *Egy erdélyi gróf emlékiratai*. Helikon, Budapest, 2013.
- BETHLEN 1933. *Bethlen István gróf beszédei és írásai*. I–II. kötet. Genius, Budapest, 1933.
- BETHLEN 1944. *Bethlen István emlékirata*. Zrínyi, Budapest, 1988. [Az emlékirat 1944-ben készült.]
- BETHLEN 1972. *Bethlen István titkos iratai*. Szerk. SZINAI Miklós és SZÜCS László. Kosuth, Budapest, 1972.
- BETHLEN 2000. BETHLEN István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. ROMSICS Ignác. Osiris, Budapest, 2000.
- BÖLÖNY 1992. BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai, Budapest, 1992.
- GULYÁS 2012. GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája I. Az első évek 1919–1924*. Attraktor, Máriabesnyő, 2012.
- HOLLÓSI 2015. HOLLÓSI Gábor: Országgyűlési választási rendszer és választójog a Horthy-kori Magyarországon. *Pro Publico Bono: Magyar Közigazgatás*, 2015/1. 115–133.
- HOLLÓSI 2019a. HOLLÓSI Gábor: A magyar menekültügy a Nagy Háború utáni években. In: *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Szerk. ÖZE Sándor – KRÁNITZ Péter Pál. Szent István, Budapest, 2019. 233–304.
- HOLLÓSI 2019b. HOLLÓSI Gábor: A jogfolytonosság és az államforma kérdése: a közjogi provizórium időszaka és az 1946. évi kisalkotmány. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2020. 141–158.
- NAGY 1980. NAGY Zsuzsa: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)*. Akadémiai, Budapest, 1980.
- NgyN 1922. *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója*. XV. kötet. Athenaeum, Budapest, 1922.
- NN *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. IX. kötet. Athenaeum, Budapest, 1921.
- OROSZ 2019. OROSZ László: „Tudni fogjuk a jövőben is, mit vár tőlünk a haza [...]”. A soproni egyetemi ifjúság és a nyugat-magyarországi területi kérdés. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás*. II. kötet. Szerk. UJVÁRY Gábor. Magyar Napló – VERITAS, Budapest, 2019. 53–71.
- PÜSKI 2014. PÜSKI Levente: *A bethleni politikai berendezkedés az 1920-as években*. In: *Gróf Bethlen István és kora*. Osiris, Budapest, 2014. 57–74.
- ROMSICS 2019. ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Helikon, Budapest, 2019.
- SEBESS 1927. SEBESS Dénes: *Bethlen István gróf. Történelmi korrajz. Egy kortárs feljegyzései*. Királyi Magyar Egyetemi, Budapest, 1927.

- SIPOS 1984. SIPOS József: A kisgazdapárt és a Bethlen-kormány. *Századok*, 118. 1984/4. 658–733.
- SIPOS 2020. SIPOS József: *A bethleni kétharmad. A Kisgazdapárt kormányzópárttá bővítése és az 1922-es választások*. Belvedere Meridionale, Budapest, 2020.
- SPEIDL 2012. SPEIDL Zoltán: *Végállomás: Madeira. Királykérdés 1919–1921*. Kairosz, Budapest, 2012.
- SZINAI 1972. SZINAI Miklós: Bethlen és az ellenforradalmi rendszer politikai konszolidációja, 1919–1922. *Valóság*, 1972/1. 13–30.
- VIZI 2021. VIZI László Tamás: A Simonyi-Semadam-kormány hivatalba lépésének politikai előzményei. In: *A Horthy-korszakról az értékteremtő történetírás jegyében. Az Újragondolt negyedszázad konferenciasorozat. Áttekintés és tanulmányok*. Szerk. GULYÁS László et alii. Egyesület Közép-Európa kutatására, Szeged, 2021. 193–222.

DÁVID LIGETI

THE FORMATION OF THE BETHLEN GOVERNMENT

(Abstract)

Count István Bethlen de Bethlen (1874–1946) was the head of the Hungarian government between 1921 and 1931. The study analyzes the formation of the aristocratic politician's first government. The first part of the work reviews Bethlen's life prior to his tenure as Prime Minister of the Kingdom of Hungary, particularly his endeavors after the year 1918. The study outlines the political processes of the era and Bethlen's expectations of his cabinet's responsibilities. The study also presents in detail the formation of the government and Prime Minister Bethlen's thoughts, particularly his speech to the National Assembly on April 19th, 1921. Based on contemporary articles and memoirs, the study presents the process of the formation of the Bethlen government. Additionally, the study analyzes the evolution of Hungarian historical memory through the lens of the so-called Bethlen consolidation.

DÁVID LIGETI

DIE BILDUNG DER BETHLEN-REGIERUNG

(Resümee)

Ungarns Regierungschef war zwischen 1921 und 1931 Graf István Bethlen von Bethlen (1874–1946). Die Studie untersucht die Bildung der ersten Regierung des aristokratischen Politikers. Der erste Teil geht auf Bethlens Laufbahn bis zu seinem Amt als Ministerpräsident ein, unter besonderer Berücksichtigung seines Wirkens nach 1918. Dabei werden die politischen Prozesse dieser Zeit sowie Bethlens Vorstellungen in Bezug auf die Aufgaben des Kabinetts dargestellt. Danach kommt die ausführliche Beschreibung der Regierungsbildung, der damaligen Überlegungen des Ministerpräsidenten, vor allem seiner Rede vor der Nationalversammlung am 19. April 1921. Der Beitrag stellt aufgrund damaliger Artikel und Memoiren den Prozess der Bildung der Bethlen-Regierung vor und analysiert zugleich auch die Entwicklung des ungarischen historischen Gedächtnisses im Spiegel der sogenannten bethlenschen Konsolidierung.

SERES ATTILA

HORTHY MIKLÓS SZOVJETUNIÓ-RECEPCIÓJÁNAK SZÍNEVÁLTOZÁSAI 1924 ÉS 1934 KÖZÖTT

Bevezető

Tanulmányomat két megállapítással szeretném kezdeni. Az első: Horthy Miklós kormányzó erős ellenszenvet táplált a kommunizmussal szemben, súlyos averziói voltak azokkal a társadalom- és gazdaságpolitikai nézetekkel szemben, amelyek ennek az eszmei irányzatnak és politikai ideológiának tartalmat adtak, illetőleg a hatalomgyakorlási módszerrel szemben, amely ezt kormányzati szinten volt hivatva megvalósítani. A Magyarországi Tanácsköztársaság és annak megdöntése egy örökérvényű élettapasztalatot jelentett számára, annak megakadályozása, hogy az illegális kommunista szerveződés széles társadalmi alapokra tegyen szert, illetve tömegmozgalommá terebélyesedjen Magyarországon, politikai meggyőződésének egyik fundamentumává vált. Ez szinte közhelyszerű ténynek számít, ami ismerve a nemzeti ellenforradalmi rendszer hatalomra jutásának és Horthy ebben játszott szerepének a történetét, nem szorul különösebb magyarázatra.¹

A másik állításom, hogy történetésként érdemes differenciáltan kezelni a két világháború közötti időszak Szovjetuniójának két „én”-jét: a Szovjetuniót mint a korabeli nemzetközi konszern egyik állami és hatalmi – 1939–1940 után birodalmi – tényezőjét és aktorát, illetve a Szovjetuniót mint a bolsevizmus „mintaállamát” és a kommunista világmozgalom internacionalista intézményi képződményeinek (Komintern, Nemzetközi Vörös Segély stb.) szervezeti-igazgatási központját. Persze alapvetően ez sem egy avantgárd gondolat. Annak, hogy 1917-től 1941-ig a Szovjetunió nemzet-

¹ A téma gazdag szekunder forrásbázisára tekintettel, már csak egy válogatott hivatkozási lista is túlterhelné a jegyzetapparátust, ezért kizárólag egy közelmúltban megjelent reprezentatív historiográfiai összefoglalóra szeretnék szorítkozni. GALI 2022. 277–317. A Horthy életét és politikai pályafutását feldolgozó irodalom bőséges, ám annak korszerű, jegyzetelt, eddig feltáratlan és feldolgozatlan levéltári forrásokon alapuló és a szakmai értékét tekintve is konszenzusra számot tartó, nagyívű szakirodalmi feldolgozása még várat magára. A három meghatározó történész narratíva: SAKMYSTER 2001.; TURBUZ 2014.; HOREL 2017. Mindhárom szerző kitér Horthy bolsevizmussal szembeni ellenszenvére. Sakmyster ezt egyenesen a kormányzó gondolkodásmódjának egyik neurálgikus pontjaként jellemzi. SAKMYSTER 2001. 65–82. Továbbá: TURBUZ 2014. 66–67., 93–94., 116–117.; HOREL 2017. 86–96.

közi ambícióiban hogyan kombinálódik két tényező, a „forradalmi diplomácia” és a klasszikus diplomácia, tengernyi orosz nyelvű feldolgozása van, már csak az egyes szakirodalmi tételek felsorolása is túlfeszítené jelen tanulmány kereteit. Hogy mennyire nem újkeletű ez a gondolat, annak demonstrálására elég csak a példa kedvéért Leonyid Nyezsinszkij orosz diplomáciatörténész két vastkos, a teljes korszakot átfogó monográfiájára utalnom. Az orosz történész ezekben megadta a szovjet külpolitika forradalmi „erjesztéshez” viszonyított periodizációját, s plasztikusan kimutatta, hogy a németországi szélsőbaloldali forradalmi szervezkedés utóvédharcainak 1923. október 21–25-i kudarca, s még inkább az 1924–1925. évi úgynevezett „első elismerési hullám”² után a „forradalmi külpolitika” szerepe fokozatosan háttérbe szorult. Az Össz-szövetségi Kommunista (Bolsevik) Párt 1925. december 18–31. között tartott XIV. kongresszusán pedig a párt és az állam hivatalos doktrínájává tették a „szocializmus egy országban való felépítésének” teóriáját, ami ideológiai fronton ideiglenes jelleggel – a kedvező nemzetközi viszonyok megéréséig – felváltotta „Európa forradalmasításának” koncepcióját.³ Noha ez utóbbiról még ezek után sem mondott le véglegesen a szovjet párt- és államvezetés, Hitler 1933. évi hatalomra jutása, s főként az 1933–1934. évi „második elismerési hullám”⁴ után ez teljesen alárendelődött a Szovjetunió biztonságpolitikai törekvéseinek, a Makszim Litvinov külügyi népbiztos nevével fémjelzett „kollektív biztonság” kurzusának, majd 1939-ben, a Molotov–Ribbentrop-paktummal és a szovjet külpolitika látványos fordulatával a szovjet geostratégiai államérdekeket érvényesítő birodalmi politika egyik taktikai kiszolgálójává degradálták.⁵

² Az orosz történetírás mind a mai napig ekként aposztrofálja azt a diplomáciatörténeti folyamatot, amelyhez a Szovjetunió nemzetközi elszigeteltségből való kitörését köti. Ennek keretében több tőkés állam is felvette vele a diplomáciai viszonyt. Csak a legfontosabbakat említve: 1924. február 2-án Nagy-Britannia, február 8-án Olaszország, február 25-én Ausztria, október 30-án Franciaország. Erre a nemzetközi hullámra a „koronát” Japán tette fel azzal, hogy 1925. január 20-án de jure elismerte a szovjet hatalmat.

³ A „szocializmus egy országban való felépítése” tézisének elfogadása a sztálini pártelit és a „baloldali pártellenzék” közötti erőviszonyok előbbi javára történő eltolódásának, egyes történészek szerint utóbbi vereségének volt az egyértelmű tanújele. Az úgynevezett „baloldali ellenzék” ugyanis tagadta, hogy ez az elképzelés megvalósítható lenne. KRASZOVICKAJA 2013. 202.

⁴ 1933–1934-ben a Szovjetunió nemzetközi pozícióit illetően ismét egy láncreakciószerű folyamat indult meg. Ekkor egymást követve és részben egy-egy előző állam elismerésének hatására több ország vette fel a diplomáciai érintkezést a Szovjetunióval: 1933. július 28-án Spanyolország, november 16-án az Amerikai Egyesült Államok, 1934. február 4–6-án Magyarország, július 9-én Csehszlovákia és Románia, végül július 11-én Bulgária. A szovjet diplomácia ennek a „hullámnak” az ünnepélyes záróakkordjaként tekintett arra, hogy a Szovjetuniót szeptember 18-án felvették a Népszövetségbe.

⁵ NYEJSZINSZKIJ 2004.; NYEJSZINSZKIJ 2008. Nemcsak szemantikai kérdés, hanem tartalmi és lényegi is, hogy Nyezsinszkij eme monográfiáiban nem szovjet külpolitikáról, hanem szovjet „nemzetközi po-

A tanulmány fő feladata annak bemutatása, hogy a bolsevizmussal szembeni averziói ellenére hogyan jutott el odáig Horthy, hogy 1934-ben elfogadta a Szovjetunió elismerése melletti argumentációt, s a megbízóleveleik átadásakor kezét fogott a Magyarországra akkreditált szovjet diplomatákkal. El tudta-e választani a Szovjetuniót mint „a bolsevizmus fő fészékét”, a Szovjetuniótól mint az európai politikai vérkeringésbe visszatérő, a nagyhatalmi státuszának regenerálására törekvő nemzetközi tényezőtől? Milyen szerepet játszott ő maga a magyar–szovjet viszony alakulásában 1924 és 1934 között? A geopolitika kontextusában milyen döntéseket hozott, amelyek befolyásolták ennek a viszonynak az alakulását? Milyen átalakuláson/átalakulásokon ment keresztül az álláspontja a magyar–szovjet államközi kapcsolatok két fordulópontja, azaz 1924 és 1934 között? Horthy államvezetői és politikusi képességeit mérlegre helyezve talán eleve lekicsinylően hangzik, ám a fenti két tényező kontextusában mégis fel kell tenni azt a kérdést is, hogy a „fehér magyar” és a „vörös orosz” rendszer antagonizmusa ellenére voltak-e egyáltalán a kormányzónak pragmatikus megnyilvánulásai a Szovjetunióval szemben.

A téma forrása: Jungerth-Arnóthy Mihály naplója

A kérdések megválaszolására Jungerth-Arnóthy Mihály kézírásos naplófeljegyzéseit fogom sorvezetőnek használni. Ő a két világháború közötti Magyarország azon diplomatái közé tartozik, akiknek a nevét nemcsak a korszakkal foglalkozó történeti műhelyekben, hanem a szélesebb társadalmi körökben is ismerik. Ez önmagában véve nem csak arra vezethető vissza, hogy a korszakban mind a minisztérium központi apparátusában, mind a külképviseleti hálózaton belül több kulcsfontosságú pozícióban és poszton szolgált,⁶ hanem arra is, hogy a személyes feljegyzéseit tartalmazó kis noteszei – egy „történelmi véletlennek” köszönhetően – az utókorra maradtak, s ezekből egy terjedelmes résszel már 1989-ben megismerkedhetett a hazai

litikáról” beszél, ami egy jóval összetettebb fogalom. Az egyébként hungarológus Nyezsinszkij nevét azért is emelem ki e helyütt, mert ő már az oroszországi rendszerváltás hajnalán megjelent úttörő jellegű, de máig érvényes tanulmányaiban rámutatott a szovjet külpolitika eme kétlényegűségére. NYEJSINSZKIJ 1992.; NYEJSINSZKIJ 1993.

⁶ Jungerth Mihály 1883. március 13-án született Bácsordason. 1920–1923-ban osztálytanácsos a Külügyminisztérium központi apparátusában, a Hadifogoly Osztály vezetője. 1923–1928-ban tallinni (revali) követ, Lettországba, Litvániába és Finnországba is akkreditálva, 1928–1933-ban helsinki, 1933–1934-ben ankarai, 1934–1939-ben moszkvai, majd 1939–1944-ben szófiai követ. 1933-ban névmagyarosítási szándékkal felvette az Arnóthy vezetéknévét. A Sztójay- és Lakatos-kormányokban 1944. április 6-tól október 15-ig a külügyminiszter állandó helyetteseként a tárcán belüli hierarchia második fokán helyezkedett el. 1957. szeptember 10-én hunyt el Budapesten.

tudományos közvélemény. A sokat sejtető *Moszkvai napló* címen megjelent kötetben az 1934. január 12-től 1939. augusztus 10-ig tartó időszakban keletkezett bejegyzéseket adták közre, vagyis a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére irányuló tárgyalások ankarai kezdetétől a két ország közötti diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig tartó időszakot, azt az emlékanyagot, ami Jungerth moszkvai missziójára fókuszált. Kétségtől ez a napló legnagyobb érdeklődésre számot tartó, s talán legélményszerűbb fejezete, hiszen Jungerth közeli bepillantást enged a szovjet valóság sokak számára elzárt világába, illetve a magyar külképviselet belső működésébe.⁷ Mindazonáltal az egyébként nehezen olvasható kézírásos naplófolyam korábbi, még feldolgozatlan és publikálatlan, ezért eddig kiaknázatlan részei is tartogatnak a történész számára meglepetéseket.

A napló ugyanis számos ponton olyan kulcsfontosságú beszélgetéseket örökít meg részint a Díz tér vezető diplomataival, részint magával a kormányzóval, amelyek konkrét döntési helyzetekről nyújtanak első kézből származó információt, ugyanakkor nem maradt róluk az utókorra az államigazgatási ügyvitelben belső használatra szánt tájékoztató vagy emlékeztető (úgynevezett pro memoria feljegyzés). Ráadásul ennek a „bennfentességnek” az értékét a tanulmány témája szempontjából növeli az a tényező, hogy az ellenforradalmi hatalom Külügyminisztériumában már a kezdetek-kezdetétől „orosz szakértőként” számontartott Jungerth beszélgetőpartnerei a neki tulajdonított „szakterület” miatt jellemző módon a magyar–szovjet kapcsolatokra vonatkozó háttérinformációk megosztását helyezték előtérbe.

A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatfelvétel kudarcának okai 1924-ben

A hazai történeti diskurzusban köztudott ténynek számít, hogy 1924. szeptember 12-én Berlinben a magyar és a szovjet kormány képviselői három bilaterális okmányt is aláírtak abból a célból, hogy rendezzék a két ország diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait. Budapest és Moszkva közeledésének nemzetközi és belpolitikai hátterét, illetve a tárgyalások menetét magyar és orosz levéltári forrásokra támasz-

⁷ JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. A napló forrásértékére már az 1960-as években felhívta a figyelmet Dolmányos István. DOLMÁNYOS 1966. A napló, illetve Jungerth gépiratos emlékiratai később is nélkülözhetetlen és kiapadhatatlan forrásai voltak a két világháború közötti magyar–szovjet kapcsolatok történetének feltárására irányuló kutatásoknak, illetve a Sztójay- és Lakatos-kormányok külpolitikájának bemutatását célzó történeti rekonstrukcióknak. SIPOS – SZÜCS 1988.; PEJKOVSKA 1992.; PRITZ 1999.; KOLONTÁRI 2009. (Vonatkozó részek.); SERES 2010. (Vonatkozó részek.); SIPOS 2015. Jungerth életrajza részletesen: SIPOS 1997.; KOLONTÁRI 2020.

kodva Kolontári Attila rekonstruálta a legteljesebb körűen kiváló monográfiájában. Az első okmány egy hat cikkelyből álló és szeptember 5-re antedatált egyezmény volt, amelyben kimondták a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételét. A második egy tizenkét cikkelyből álló szerződés volt, amelyben lefektették a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolattartás szabályrendszerét. Végül egy ugyancsak szeptember 12-i dátumú bizalmas diplomáciai jegyzékben rögzítették a külképviseltek (követség, kereskedelmi kirendeltség) létszámának korlátozását. Megállapodtak abban is, hogy az első két egyezményt három hónapon belül, azaz december 5-ig kölcsönösen ratifikálják, ugyanakkor szovjet részről kikötötték, hogy először a magyar Nemzetgyűlésnek kell szentesítenie azokat, s ezt követően iktatja be őket a szovjet jogrendbe a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága. Annak ellenére, hogy a tárgyalások folyamán kifejezetten a magyar diplomácia ragaszkodott az egyezmények parlamenti megerősítéséhez, a magyar kormány nem terjesztette a törvényhozás elé azokat, ezért ratifikációjuk elmaradt, s ezzel értelemszerűen a Magyar Királyság és a Szovjetunió nem vette fel a diplomáciai érintkezést és nem létesült kettejük között egyezményes államközi kereskedelmi viszonyrendszer.⁸

Ennek a diplomáciai fiaskónak az okát a hazai történeti irodalom egyértelműen a magyar bel- és külpolitikára vezeti vissza, s alapvetően három motívumot említ meg ezzel kapcsolatban: 1. mindenekelőtt a főhatalmat gyakorló és a törvények szentesítésére jogosult Horthy erőteljes ellenállását, 2. a magyar politikai közvélemény jelentős részének erőlyes tiltakozását, s végül 3. az angol–szovjet viszony látványos megromlását 1924 őszén.⁹ Mivel ezek a körülmények ok-okozati összefüggésben állnak egymással, illetve a magyar–szovjet viszony rendezése mellett a végsőkéig kitarító Bethlen István miniszterelnök mozgásterét és döntési helyzeteit is egyaránt befolyásolták, részletesen is kitérek rájuk.

1. Ami az első okot illeti, szükséges leszögeznünk, hogy a sorsdöntő napokból, vagyis 1924 szeptemberéből és októberéből mindössze egyetlen magyar levéltári irat ismert, amely alapján kihámozható Horthy álláspontja a kérdésben: Wodianer Rudolf¹⁰ szeptember 17-én kelt feljegyzése az akkor visegrádi vadászaton tartózkodó kormányzó kabinetirodájának vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Ez Hor-

⁸ KOLONTÁRI 2009. 56–83.

⁹ Itt a teljesség igénye nélkül csak négy összefoglaló kézikönyvre vagy könyvfejezetre hivatkozom. JUHÁSZ 1988. 96–99.; FÜLÖP – SIPOS 1998. 158–159.; GERGELY – PRITZ 1998. 66–67.; GULYÁS 2013. 14–15.

¹⁰ Wodianer Rudolf (1859–1932) diplomata, 1912-től rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, 1919. december 18-tól 1920. július 1-jéig a belgrádi magyar képviselő vezetője. Noha 1922. július 13-i hatállyal saját kérésére nyugdíjazták, Bánffy Miklós továbbra is igényt tartott a szolgálataira. 1922–1926-ban meghatalmazott miniszterként számos kulcsfontosságú kereskedelmi tárgyalás magyar delegációjának a vezetőjévé nevezték ki.

thy pillanatnyi állásfoglalását rögzíti a kormány által a magyar–szovjet megegyezést a magyar közvélemény számára indokoló, tervezett sajtókommuniké kiadásával kapcsolatban. Ebben szó szerint a következők álltak: „A Kormányzó Úr Öfömlétsága, miként azt már [az] előző nap jelezte, [a] közzétételhez kifejezetten hozzájárulni nem kíván, mert úgy érzi, hogy ez az előzetes hozzájárulás őt annak idején a ratifikáció kérdésében feszélyezhetné, holott Ő ma el sem tudja képzelni a megállapodások oly tartalmát, mely őt arra késztetné, hogy azokhoz hozzájáruljon. Öfömlétsága tehát – bár nem járul hozzá a közzétételhez – amennyiben a kormány diplomáciai szempontból okvetlenül szükségesnek tartja, hogy a Berlinben történtek kommuniké alakjában leszögeztessenek, a kommuniké közzététele ellen kifogást nem emel, magának azonban természetesen minden irányban szabad kezet tart fenn.”¹¹ Az egyezmények aláírása után Horthy ellenérzései a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételével szemben ez alapján nyilvánvalóan kitapinthatók, állásfoglalását mégsem lehetett automatikus vétóként értelmezni, sőt, mint azt látjuk, a kormányzó azt is kijelentette, hogy a kommuniké kiadását sem szeretné megakadályozni.

A magyar és a szovjet diplomácia között 1924 májusától több mint három hónapig tartó puhatolózások folytak arról, hogy hol és milyen formában vegyék fel egymással a hivatalos tárgyalások fonalát. Elképzelhetetlen, hogy ezekről a hosszadalmas háttéregyeztetésekről, a magyar és a szovjet kormány közötti összeköttetés létéről, majd a tárgyalások megkezdéséről és körülményeiről Horthy ne tudott volna, vagy netán a kormány ne tájékoztatta volna minderről, és a megállapodás után esetleg kész tények elé akarta volna állítani. Jogosan adódik tehát a kérdés: Horthy miért nem vétózta meg a magyar–szovjet tárgyalásokat még azok megkezdése előtt, a kezdetek-kezdetén, ha ellenezte a két állam közötti diplomáciai kapcsolatfelvételt? Ha ugyanis hagyta, hogy a kormány hosszas előkészületeket tegyen, majd beleegyezett abba, hogy tárgyaljon, és mindezt annak tudatában tette, hogy úgymint opponálni fogja a létrejövő megállapodást, akkor azzal nem csak a kormányt diszkreditálta volna, hanem a saját személyét is hiteltelenné tehetné. A válasz ezért kézenfekvőnek tűnik: Horthy a magyar–szovjet kapcsolatok normalizálását ab ovo mégsem ellenezte, hanem álláspontja időközben változott meg. Erre egyetlen bizonyítékul – az ekkor tallinni (revali) követként fungáló, ugyanakkor az 1924. augusztus–szeptemberi berlini tárgyalásokra szakértőként delegált – Jungerth egyik publikálatlan naplófeljegyzése szolgál. Ennek tanúsága szerint július 24-én Kánya Kálmán, a magyar részről megbízott főtárgyaló, elmondta az ekkor éppen Budapesten tartózkodó diplomatá-

¹¹ Wodianer Rudolf emlékeztetője a Bartha Richárdval, a kormányzói kabinetiroda vezetőjével folytatott telefonbeszélgetéséről. Budapest, 1924. szeptember 17. MNL OL K 64. 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., sz. nélkül, 206. p.

nak, miszerint „Bethlennel megegyezett, s együtt voltak Horthynál, ki szintén hozzájárult ahhoz, hogy Oroszországot elismerjük, s Moszkvában követséget állítsunk fel, ők pedig nálunk állítsanak fel követséget”.¹² Ugyaninnen derül ki, hogy Kánya augusztus 13-án járt Horthynál a magyar tárgyalási anyag egyeztetése végett.¹³ Horthynak a tárgyalások megkezdése előtti pártoló magatartása¹⁴ azt a képzetet kelthette a kormány tagjaiban, hogy a kormányzói kabinetiroda révén tolmácsolt szeptember 17-i állásfoglalás csak egy átmeneti megingás,¹⁵ ezért őt a szóbeli meggyőzés erejével nem lesz nehéz rábírní az egyezmények akceptálására. A miniszterelnökről ráadásul tudható, hogy nem hátrált meg a kormányzó akarata előtt.¹⁶ A kormányfőnek és különösen a külügyi apparátusnak nyilván figyelembe kellett vennie, hogy a kormányt sokkal bonyolultabb és kényesebb nemzetközi helyzet elé állíthatja az egyezmények felrúgása néhány nappal a megkötésük után, mintsem Horthy meggyőzésének megkísérlése. Azt, hogy a külügyi apparátus eleinte nem is számított más forgatókönyvre, mint az egyezmények elfogadására, jól érzékelteti Jungerth korábbi – és kissé talán valóban túlzó – kijelentése a berlini szovjet követség tanácsosa előtt, miszerint a Dísz téren sokan apellálnak a moszkvai követi posztra, s „kiélezett küzdelem folyik a moszkvai misszió vezetői tisztségének elfoglalásáért.”¹⁷

A kérdés csak az, hogy 1924 szeptember-októberében milyen tényezők befolyásolták Horthy felfogását. Nyilván számtalan érveléssel szembesülhetett pro és kontra, az érvek halmaza egymást erősíthette, vagy semlegesíthette. A kormányzót befolyásoló tényezőkkel kapcsolatban minden bizonnyal egy kulcsmozzanatot tükröző iratra bukkant rá Kolontári Attila moszkvai kutatásai során. Az irat a Pjotr Vrangel orosz fehér emigráns tábornok budapesti összekötő tisztje, Alekszej Lampe és Horthy között, október 2-i beszélgetésen elhangzottakat rögzíti. A fehér emigráns tiszt leírásából kiderül, hogy kettejük találkozója nem formális körülmények között zajlott: Lampe egyenruhában jelent meg a kormányzói kihallgatáson, s legalább negyven

¹² Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1924. július 31. PIL 972. f., 4. ö. e., 21. fol.

¹³ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1924. augusztus 11. Uo. 76. fol.

¹⁴ Erre a perdöntő mozzanatra a szakirodalomban már – a Jungerth-Arnóthy naplóját sajtó alá rendező, így a legapróbb részletekig ismerő – Sipos Péter is felhívta a figyelmet a Fülöp Mihállyal közös monográfiájuk általa jegyzett fejezetében: „A szovjet–magyar tárgyalások 1924 júliusában szovjet kezdeményezés nyomán indultak meg. Bethlen miniszterelnök helyeselte az akciót, amelyhez eleinte Horthy is hozzájárult.” FÜLÖP – SIPOS 1998. 158.

¹⁵ Minden bizonnyal önmagában véve ez az állásfoglalás váratlanul érte a kormány tagjait, ugyanis már Teleki Pál első miniszterelnöksége idején megmutatkoztak olyan jegyek is Horthy magatartásában, amelyek huszonnégy éves kormányzóságát mindvégig jellemezték. Ezek közül az egyik az volt, hogy a külpolitikai kérdésekbe nem avatkozott bele. SAKMYSTER 2001. 80.

¹⁶ ROMSICS 2019. 309.

¹⁷ Sztjefan Brodovszkij berlini követségi tanácsos jelentése Makszim Litvinov külügyi népbiztos-helyettesnek. Berlin, 1924. szeptember 23. AVP RF f. 04. op. 11., p. 67., gy. 938., l. 49.

percen keresztül beszéltek egymással. Horthy indulattal beszélt az orosz bolsevikokról és általában véve a kommunizmusról, s elmondta, hogy még aznap „nagy harc előtt áll a kérdésben”. Lampe nem tudta eldönteni, hogy véletlenül adódott-e számára a találkozás Horthyval éppen egy döntő pillanatban, vagy maga a kormányzó tűzte ki számára ezt az időpontot, mindenestre úgy vélte, hogy a beszélgetés folyamán a kormányzó végig valamiféle megerősítést várt tőle. Lampe meglehetősen határozott hangnemben ecsetelte, hogy milyen végzetes következményekkel jár azon országokra nézve a kommunizmus, amelyek beengedik a bolsevikokat. Amikor az emigránsok aggodalmainak adott hangot amiatt, hogy Magyarországon megjelenhetnek a bolsevikok, Horthy félbeszakította, és ingerülten leszögezte: „Nem jönnek ide!”¹⁸

Érdekes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy minden bizonnyal még ez a mozzanat sem eredményezte automatikusan az egyezmények ratifikációja kapcsán kialakult belső küzdelem lezárulását. Mint az említett orosz levéltári forrásból kiderül, az orosz katonatiszt, illetve Bethlen és Kánya – képletesen szólva – egymásnak adták a kilincset Horthynál. A hatás–ellenhatás elve alapján semmi nem zárja ki, hogy a két magyar politikus ne tudta volna visszaterelni Horthyt a tárgyalások megkezdése előtti álláspontjára. Lampe lejegyzéséből érződik, hogy kettejük találkozása egy érzelmi töltetű, az emóciókat kölcsönösen felerősítő beszélgetést eredményezett, míg Bethlen és Kánya jóval higgadtabban, nyilván észérvekkel próbált hatni a kormányzóra, ami csillapíthatta az indulatait.¹⁹ Ennek jele, hogy október 10-én, tehát már hetekkel a kormányzói kabinetiroda üzenete után, és több mint egy héttel Lampe látogatását követően, az akkor már a külügyi tárcát is felügyelő kormányfő előterjesztése a Minisztertanács elfogadta az egyezmények alapján megszövegezett törvénytervezetet, határozott arról, hogy azt nyomtassák ki és – a végleges betérjesztést megelőző, ilyenkor szokásos szakpolitikai megvitatás végett – osszák szét a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának tagjai között.²⁰

¹⁸ KOLONTÁRI 2009. 76. Az eredeti, orosz nyelvű feljegyzést teljes terjedelemben közli: KOLONTÁRI 2012. 172–174.

¹⁹ Thomas Sakmyster szerint a kormánytagok már Teleki Pál első miniszterelnöksége idején kitapasztalták Horthy jellemhibáit, és megtanulták, hogyan kell kezelni azokat. Ezzel kapcsolatban találóan állapította meg: „A kormánytagok azt is gyorsan megtanulták, hogy a kormányzó hajlamos elragadtatni magát, és olykor egy-egy ügy kapcsán naiv vagy rendkívül harcias módon reagál. Tudták azonban, hogy ha Horthy konzultál Bethlennel vagy Telekivel, ő maga is belátja: a felindulásból született ötletek és gondolatok legtöbbször nem kivitelezhetők. Horthy végül szinte minden esetben elfogadta miniszterelnöke álláspontját.” SAKMYSTER 2001. 81.

²⁰ Bethlen István miniszterelnök és külügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácsnak. Budapest, 1924. október 10. előtt. MNL OL K 64. 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 1071/1924. adm. sz., 549–558. fol. Az előterjesztésen nem szerepel pontos dátum, csak a hónap neve van feltüntetve,

2. Ami a második tényezőt illeti, a fajvédők még jóval a parlament őszi ülésszakájának első napja – október 7-e – előtt a parlamenten kívüli „térfelen” is igyekeztek hallatni a hangjukat. A párt vezetői 1924 szeptemberében és októberében a párt *Szózat* című orgánumban éles kirohanásokat intéztek a megállapodással és az azt tető alá hozó kormánnyal szemben.²¹ Az október 7-i, meglehetősen viharosra sikeredett parlamenti ülés szópárbajából alaposan kivette a részét Eckhardt Tibor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is.²² Mellettük Gömbös Gyulát is azon fajvédő politikusok között találjuk, akik a berlini egyezmények ratifikációja ellen szálltak síkra: „Ne játsszék a tűzzel... a magyar kormány sem. Az orosz szovjettel való megegyezés a magyar alkonyat előfutára.”²³ Nemcsak a fajvédők támadták a kormányfőt az egyezmények miatt, hanem a politikai paletta szinte mindegyik képviselője: a legitimisták és a kormányt támogató Wolff Károly és Zichy János nevével fémjelzett kereszténypártiak is. A parlamenti matematika szabályai alapján Bethlennek elvileg nem lett volna oka az aggodalomra, hiszen az Egységes Párt még a hét fajvédő politikus kiválása után is abszolút többséggel bírt, ráadásul a kormányfő köztudottan remek parlamenti taktikus volt. Ebben a kérdésben elvileg számításba vehette a huszonöt fős szociáldemokrata frakciót is, amely mindamellett, hogy igyekezett ezt a kérdést is belpolitikai síkra terelni és a kormányfő elleni támadásokra használni, helyeselte a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételét. A probléma azonban sokkal súlyosabbnak bizonyult, hiszen az egyezmények elfogadásának kérdésében egyenetlenség jellemezte a kormánypárt tagságát is. Annak ellenére, hogy Bethlen igyekezett lecsillapítani a kedélyeket, az egyezmények miatt a párton belül is rendkívül erős volt az elégedetlenség: a párt kiscsorda tagjai és a Viczián István-féle fajvédő tömörülés idegenkedett a Szovjetunió elismerésétől.²⁴ Ráadásul éppen az október 7-i parlamenti vihar idején, nem a magyar–szovjet egyezés miatt, hanem belpolitikai okokból, megroppant a kormánypárt is. A sajtó megszéllőztette, hogy Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter le fog mondani és híveivel együtt ki fog lépni az Egysé-

a törvényjavaslat fedőlapján olvasható kézírásos feljegyzésből derül ki, hogy azt a Minisztertanács az október 10-i ülésén tárgyalta és fogadta el. Uo. 1125/1924. adm. sz., 560–585. fol. Az október 10-i minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve sajnos nem maradt fenn. A vaskos aktában emellett található még egy boríték, melynek felirata egyértelműen arra ad utasítást, hogy a Minisztertanács által már elfogadott szövegtervezetet nyomtassák ki és osszák szét a külügyi bizottság tagjai között.

²¹ PRITZ 1995. 189–191.

²² KN 1924. 17–29.

²³ Cegléd közönsége szeretettel ünnepelte a keresztény magyarság vezéreit. Gömbös Gyula, Zsilinszky Endre, Friedrich István, Eckhardt Tibor és Ulain Ferenc Lendvai István beszámolóján. *Szózat*, 1924. szeptember 30. 3.

²⁴ Bethlen lekötötte magát az orosz–magyar szerződés végrehajtásához. Egyenetlenség az egységes pártban. *Pesti Napló*, 1924. október 8. 1.

ges Pártból.²⁵ Noha a szakadásra végül nem került sor, a kormánypárton belül a továbbiakban is rendkívül törekeny és feszült maradt a helyzet.

Egyetértek Romsics Ignáccal abban, hogy a kormányzó támogatására hivatkozva Bethlen valószínűleg könnyen maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét.²⁶ Ezzel együtt úgy vélem, ez fordítva is igaz, vagyis Bethlen egységes politikai akarattal a háta mögött nyilván erőteljesebb nyomást gyakorolhatott volna a kormányzóra. Így azonban két tűz közé került, s ebben a helyzetben érthető, ha számára is kockázatosnak tűnt egy bizonytalan kimenetelű parlamenti szavazás megkísérlése.

3. Kronológiai és logikai értelemben itt van a helye a fent említett harmadik tényező, a magyar szempontból is konzekvenciával bíró angliai belpolitikai történések ismertetésének. Szinte biztos, hogy a magyar kormány elbizonytalanodásához, majd végső meghátrálásához hozzájárult az angol–szovjet viszony váratlan elhidegülése is. Október 29-én megbukott Ramsay MacDonald munkáspárti kormánya, és november 4-én a Stanley Baldwin nevével fémjelzett konzervatív párt alakíthatott kormányt. Az angliai események menete innentől Bethlen lelki szemei előtt kísérteties módon előrevezethette a magyarországi parlamenti szavazás esetleges végkifejletét: az új kormány ugyanis nem terjesztette parlamenti vitára a munkáspárti elődje által a Szovjetunióval kötött augusztus 8-i kereskedelmi szerződést, illetőleg a ratifikálását nem javasolta a királynak. Az angliai kormányváltás előszele ráadásul már az október 7-i nemzetgyűlési vihar keltette hullámok idején észlelhetővé vált, ugyanis a munkáspárti kormányt október 8-án leszavazták az angol parlamentben. További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy az angliai kormányváltástól kezdve nehezedett-e közvetlen nyomás az angol konzervatív kormánykörök részéről az Anglia felé orientálódó magyar vezetésre annak érdekében, hogy az felrúgja a berlini egyezményeket. Mindenesetre joggal feltételezhető, hogy a kérdés alakulásban sokat nyomott a latba a népszövetségi kölcsönök ügyében Magyarországot pártfogoló és azok megszerzésében közreműködő angol kormány magatartása és akarata. Sokatmondó e tekintetben Barcza Györgynek, a Külügyminisztérium Politikai Osztálya vezetőjének erre vonatkozó későbbi közlése, amit ugyancsak Jungerth jegyzett fel a naplójában: „Anglia mindenben és mindenütt támogat[ja] [a magyar kormányt]. Mi teljesen az ő vizükben evezünk. Őrájuk való tekintettel nem tehetünk egyelőre az orosz kérdésben semmit.”²⁷

Hangsúlyozni kell, hogy az 1924. október 29-i angliai választásokon a konzervatív párt földcsuszamlásszerű győzelméhez – 154 új mandátummal 412-re növelte a par-

²⁵ Kormánypártválság, kabinetválság és parlamenti válság küszöbén. Nagyatádi kilépni készül híveivel az egységes pártból. *Pesti Napló*, 1924. október 9. 1–2.

²⁶ ROMSICS 2019. 308.

²⁷ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1926. november 13. PIL 972. f., 4. ő. e. 283. fol.

lamenti helyeinek számát, míg a Labour 40 mandátumot veszített – jelentős mértékben hozzájárult a választások előtt öt nappal, a *Daily Mail* október 24-i számában publikált úgynevezett „Zinovjev-levél”.²⁸ Ennek története széles körben ismert, ezért csupán annak megállapítására szorítkoznék, hogy a levél által keltett angliai közhangulat, függetlenül a levél eredetiségétől,²⁹ rányomta a bélyegét a Szovjetunió elismerését addig a leginkább pártoló, s a magyar–szovjet kapcsolatok kérdésében pragmatizmust hangoztató magyar külügyi apparátus szemléletére is. A Dísz téren belül felerősítette a bolsevik agitációval szembeni félelmeket, s így a Szovjetunióval szembeni bizalmatlanságot.³⁰ Noha a magyar diplomácia Emich Gusztáv berlini követ útján négy hónapos haladékot kért az egyezmények ratifikációjára, azok sorsa október 24-ét követően valójában megpecsételődött.

A fent leírtakkal kapcsolatban van még egy kérdés, amelyre egyelőre magam sem tudok kellőképpen megnyugtató és explicit választ adni. A berlini tárgyalások folyamán végig a magyar fél ragaszkodott ahhoz, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételét ne egyszerű jegyzékcserével nyilvánítsák ki, hanem olyan nemzetközi egyezményt kössenek, amely – Kánya megfogalmazása szerint – mindenképpen „a parlament ratifikációjának van alávetve”.³¹ Voltaképpen miért is volt szükség magyar részről az egyezmények ratifikációjára? Milyen jogszabály kötelezte arra a magyar kormányt, hogy a törvényhozás jóváhagyását kérje az egész „megállapodáscsomag” életbe léptetéséhez? A magyar kormány képviselői soha nem nevezték meg egyértelműen és konkrétan azt a törvényi passzust, amely a végrehajtó hatalmat arra kötelezte volna, hogy terjessze a parlament elé ezeket a nemzetközi okmányokat, általában arra utaltak, hogy a törvényi megerősítést a második egyezmény kereskedelmi kapcsolatokat szabályozó szakasza teszi szükségessé. Az 1924. október 10-i minisztertanácsi előterjesztésében maga Bethlen is csak általánosságban szólt erről a kérdésről, konkrétumokat nem említve. Alkotmányos előírással indokolta, hogy a berlini bilaterális megállapodásokat hozzájárulás végett a nemzetgyűlés elé kívánja terjeszteni. A magyar–szovjet egyezmények „...*részben* oly ren-

²⁸ Az 1924. évi szovjet–angol kapcsolatokra: VAHRAMEJEV – KULESOV 2014. 39–41.

²⁹ A *Daily Mail*, 1924. október 24-én egy Grigorij Zinovjevnek (1883–1936), a Komintern Végrehajtó Bizottsága elnökének tulajdonított levelet adott közre. A levélben a Komintern feje arra biztatta az angol kommunistákat, hogy aktivizálják az illegális politikai munkát a hadseregben, a hadiflottánál, és készítsék fel a híveiket egy forradalom kirobbantására. A levelet egyértelműen hamisítványnak tartja az orosz történetírás. A teljesség igénye nélkül: BARSZENKOV – VDOVIN 2005. 198. Ugyancsak hamisítványnak tartja a magyar szakirodalom: SURÁNYI 1993. 195–198.

³⁰ KOLONTÁRI 2009. 79–80.

³¹ Kánya Kálmán és Jungerth Mihály jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek. Berlin, 1924. szeptember 3. MNL OL K 64. 10. cs., 1924/24. t., 405/1924. res. al. sz., 238–240. fol.

delkezéseket tartalmaznak, amelyek *alkotmányunk értelmében a törvényhozás tárgyaira vonatkoznak*” – állította.³²

Le kell szögezni mindenekelőtt, hogy a második egyezmény nem volt tényleges kereskedelmi szerződés, hanem egy olyan általános diplomáciai egyezmény, amelynek két passzusa ideiglenes kereskedelmi rendelkezéseket léptetett hatályba az önálló bilaterális kereskedelmi keretegyezmény későbbi megkötéséig. Ráadásul a kormány hivatkozásával ellentétben ekkoriban még a kereskedelempolitikai rendelkezések sem vonták volna maguk után automatikusan a törvényi szentesítés szükségességét. A korabeli politikai közbeszédben csak „szanálási törvényként” emlegetett 1924. évi IV. törvénycikk (az államháztartás egyensúlyának helyreállításáról), amely a népszövetségi kölcsön felvétele után a magyar államháztartás pénzügyi reformjának az alapjait teremtette meg, ugyanis ezzel éppen ellentétesen értelmezhető jogi rendelkezéseket tartalmazott. A törvény 3. paragrafusa kimondta, hogy a kormány minden tőle telhetőt megtesz annak érdekében, hogy – különösen a szomszéd államokkal – kereskedelmi egyezmények legyenek köthetők, abból a célból, hogy elhárítsák a magyar külkereskedelem fejlődése előtti akadályokat. A 4. paragrafus arról határozott, hogy a kormány „törvényjavaslatot fog előterjeszteni a Nemzetgyűléshez, amely a mindenkori kormányoknak tágkörű felhatalmazást ad – anélkül, hogy a Nemzetgyűlés újabb jóváhagyását kelljen kérniük – az említett program végrehajtásához”, tehát ezzel együtt a bilaterális kereskedelmi egyezmények megkötéséhez.³³ A „szanálási törvény” tehát nemcsak lehetőséget biztosított a kormánynak arra, hogy saját hatáskörben, parlamenti jóváhagyás nélkül járjon el a nemzetközi kereskedelmi egyezmények megkötésénél, hanem a rendhagyó ökonómiai helyzetre és az ország feszítő gazdasági érdekeire hivatkozva kifejezetten erre ösztönözte. Minden bizonnyal a kormány mozgásterének a demonstrálására szolgált, hogy annak félhivatalos orgánuma, a *Pesti Napló* egy cikkében kifejezetten a szovjet–magyar egyezmény kontextusában hívta fel a figyelmet a kereskedelempolitikai ügyekben a kormány számára szabad kezet biztosító jogszabályra.³⁴ Ez kisebbfajta pánikot keltett az ellenzéki körökben. Eckhardt Tibor fajvédő képviselő éppen a „szanálási törvényt” hozta fel érvként a fent említett október 7-i viharos parlamenti ülésen: azt állította, hogy a kormány majd annak segítségével akarja megkerülni a törvényhozást.³⁵

Korábban már volt arra precedens, hogy a kormány nem ratifikáltatott nemzetközi gazdasági megállapodásokat. Így volt ez például az 1924. április 16-án aláírt

³² Bethlen István miniszterelnök és külügyminiszter előterjesztése a Minisztertanácsnak. Budapest, 1924. október 10. előtt. Uo. 1071/1924. adm. sz., 549–558. fol. (Kiemelések tőlem: S. A.)

³³ *MT*, 1925. 10.

³⁴ Az orosz–magyar egyezmény hiteles története. *Pesti Napló*, 1924. szeptember 24. 3.

³⁵ *KN* 1924. 17–29.

magyar–román kereskedelmi egyezmény esetében is. Az 1924. március 22-én aláírt magyar–jugoszláv legnagyobb kedvezményes gazdasági megállapodást a két kormány három és fél hónappal annak megkötése után, külön parlamenti felhatalmazással, de a ratifikálás mellőzésével léptette életbe.³⁶ Az 1924. szeptember 5-i és 12-i magyar–szovjet egyezmények parlamenti ratifikációja – az azokkal szembeni, prognosztizálható politikai és társadalmi ellenállás miatt – a legkevesbé sem állhatott a kormány érdekében, és annak elkerülésére megvolt a törvényi jogalapja is.³⁷ Mindezek fényében egyáltalán nem zárható ki, hogy a törvényi szentesítés a kormány és Horthy közötti alku része volt, vagyis a kormányzó 1924 július-augusztusában, a berlini tárgyalásokat előkészítő egyeztetéseken csak úgy ment bele a tárgyalások megkezdésébe, ha a végső szót majd ő mondhatja ki ebben a kérdésben. Ezzel együtt is igaz a fenti állításom, miszerint Horthy, ha eleve azzal a tudattal engedte útjára a magyar tárgyalódelegációt, hogy majd úgyis meg fogja vétózni a megszülető modus vivendi-t, azzal nem csak a kormány nemzetközi presztízsének, illetve a kormány és a kormányzó közötti bizalmi viszonynak ártott volna, hanem magát is diszkreditálta volna vele. Ezért sokkal kézenfekvőbbnek tűnik az, hogy ő eleve nem erre készült, ugyanakkor a körülmények szerencsétlen egybejárása miatt utólag bölcsnek érezhette magát, hogy ragaszkodott a törvényi becikkelyezéshez kötődő vétójogának a fenntartásához.

Az előbbieik során tett megállapításokat összegezve kijelenthető, hogy az egyezmények ratifikációjának megghiúsulásában legalább akkora szerepet játszott, hogy Bethlen légüres térbe került, mint az, hogy Horthy ingadozni kezdett és végső soron pálfordulást hajtott végre. Igaz, előbbi rendkívül labilis politikai háttérországa és az angliai változások ismeretében jóval többet kockáztatott az egyezmények „áteresztésének” megkísérlésével, mint utóbbi egy szimpla vétóval. Az egyezmények „jellelése” tehát Bethlen részéről mind a saját politikusi imázsa, mind a politikai konszolidációs folyamat sikere szempontjából egy racionális visszalépésnek minősíthető.

³⁶ REMÉNYI 1969. 230–231.

³⁷ Megítélésem szerint a törvény 3. cikkelyében a szomszéd országokra való utalás semmiképpen nem volt értelmezhető kizárólagossággént. Bár az igaz, hogy a törvényi ratifikációt a kormány kifejezetten két szomszédos ország, Románia és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság esetében mellőzte. Az 1925. március 26-án Lengyelországgal kötött kereskedelmi szerződést a magyar törvényhozás becikkelyezte (1925/XXVI. évi törvenycikk). *MT* 1926. 242–252.

Nemzetközi összefogással a Szovjetunió ellen?

Horthy a Magyarország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok rendezése tekintetében még sokáig elzárkózó magatartást tanúsított, s az sem kizárt, hogy a szovjet állam konszolidációjának, és ezzel párhuzamosan az európai politikai-gazdasági integrációjának folyamatát is csak egy múlandó jelenségnek vélte. Ezt a meggyőződését az angol–szovjet viszonyban 1924-ben keletkező látványos megingás, majd az 1927-ben bekövetkező kenyértörés megerősítette. Erre szolgál bizonyítékkul az a memorandum, amelynek tervezetét 1932. október végén állította össze, s amelynek célja a Szovjetunióval szembeni nemzetközi összefogás megteremtése lett volna. A kormányzó felhívásának közvetlen kiváltó oka és mozgatórugója a mind a globális ökonómiai viszonyokra, mind az egyes nemzetgazdaságokra nézve káros „szovjet gabonadömping”, illetve az azzal szembeni gazdaságpolitikai védelmi intézkedések sorozata volt.³⁸

Az 1929–1933. évi gazdasági világválság idején több politikus és közgazdász is az úgynevezett „szovjet dömpingben” látta a válság elmélyülésének egyik okát, s a gabona-, textil-, és faipari termékek, illetve a szén világpiaci árának zuhanásáért az olcsó szovjet exportot tette felelőssé, hangoztatva, hogy a Szovjetunió, kihasználva viszonylagos érintetlenségét, ezzel akarja aláásni a tőkés társadalmi-gazdasági rendet. A szovjet exportcikkek beözönlésének megakadályozására számos országban ellenintézkedéseket léptettek életbe, korlátozták a behozatalt, s magas vámokat vetettek ki a szovjet árukra. Például Franciaország 1930 októberétől a hivatalos átszámítási árfolyamnál 25%-kal magasabbat alkalmazott a Szovjetunióból behozott termékek elszámolásánál. Az Egyesült Államok 1931. február 10-én „dömpingellenes vámokat” vezetett be minden Szovjetunióból származó termékre, majd a fatermékek esetében behozatali tilalmat rendelt el.³⁹ A „szovjet árudömping” keltette fenyegetés az Országgyűlés Képviselőházában sem maradt visszhang nélkül. Kornis Gyula kormánypárti képviselő 1931. május 8-i felszólalásában például azt állította, hogy a „szovjet árudömping” célja a nyugati államok „belső aláaknázása”, „forradalmasítása” és „bolsevizálása”.⁴⁰

Horthy kezdeményezése tehát nem volt előzmények nélküli, ám a korábbi törekvésektől abban mégiscsak különbözött, hogy a Szovjetunióval szembeni nemzeti hatáskörben hozott intézkedéseket nemzetközi szinten kívánta összefogni. Azt már a memorandumot közreadó Szinai Miklós és Szűcs László is feltételezte, hogy a felhívást végül

³⁸ A memorandum szövegét közli: SZINAI – SZÜCS 1965. 153–162.

³⁹ BELOUSZOV 2002. 276–282.

⁴⁰ KN 1931. 3.

nem küldte szét a kormányzó az érintett államfőkhöz. Ennek a feltételezésnek az igazolására ismét csak Jungerth naplóját tudjuk segítségül hívni.

Amennyiben a teljes napló eredeti, levéltárban őrzött változatát elolvassuk, konstatálhatjuk, hogy a magyar diplomata két ízben is rögzíti, amikor kihallgatáson jelent meg Horthy Miklós kormányzónál. Ezek közül az egyik alkalom, az 1938. április 11-i, éppen arra az időszakra esik, amely a publikált anyagban napvilágot látott. Ez azonban egy kissé lakonikus, mindössze egy rövid bekezdésre szorítkozó bejegyzés. Ennek magyarázatára részben annak tartalmából lehet következtetni: ezen a kihallgatáson többnyire Jungerth beszélt, s Horthy valóban csak meghallgatta őt, érdemben nem reflektált a diplomata által elmondottakra, nem alakult ki kettejük között élénk eszmecsere, így Jungerth nem tartotta fontosnak, hogy kizárólag a saját monológját megörökítse saját maga számára.⁴¹ A másik kihallgatás, az 1933. április 3-i, már kívül esett a publikálásra szánt naplórész kronológiai tartományán. Mindazonáltal érdemes tanulmányoznunk ezt a hat oldalra rúgó, ezért az 1938. április 11-i kihallgatásról készült, a történész által alig hasznosítható szövegfoszlányhoz képest jóval részletgazdagabb naplórészletet, mert ez az elsődleges forrásból, azaz magának Horthynak az elmondása alapján orientál bennünket a memorandum sorsát illetően. Érdemes e helyütt szó szerint idézni a kormányzó szavait: „Némi habozás után elmondja, hogy egy memorandumot készített el, melyben az államokat,⁴² kivéve a cseh-⁴³ és spanyolt,⁴⁴ közös akcióra akarta felszólítani SSSR ellen egy teljes bojkott formájában. Ennek egy másolatát Gömbös Olaszországba vitte, mivel Olasz- és Németország beleegyezése nélkül, mivel ezekkel jóban vagyunk, ilyen lépést nem tehetünk. Mussolininak tetszett – mondja – az eszme, de azt ajánlotta, hogy hagyjuk pihenni az ügyet. A pillanat nem volna alkalmas.”

⁴¹ „A kormányzónál voltam, referáltam neki Szovjet-Oroszország politikai, gazdasági, katonai helyzetéről, a moszkvai perekről és Sztálin pozíciójáról, valamint a szovjet kormány magatartásáról egy cseh–német konfliktus esetére. A kormányzó nagy érdeklődést mutatott, de mintha a belpolitikai viszonyok nyugtalanítanák.” JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. 231. Egy 1935. március 22-i bejegyzése arra enged következtetni, hogy ebben az időszakban még korábban egyszer találkozott Horthyval: „Kormányzó kívánja, hogy visszajövet Moszkvából jelentkezzek nála.” Uo. 111. Kevéssé valószínű, hogy Jungerth ne tett volna eleget Horthy kérésének, ám ennek még sincs nyoma a naplóban. Jungerth 1935 júniusának második felében tért vissza Budapestre, s egészen október végéig ott tartózkodott. Ugyanakkor a „naplófolyam” 1935. június 16. és szeptember 30. között megszakad, ha készültek is jegyzetek Jungerth ekkori otthoni egyeztetéseiről, azok nem maradtak az utókorra.

⁴² A kézirat felzetén az egyes országok első számú közjogi méltóságai (államelnök vagy király) vannak felsorolva címzettként.

⁴³ Ekkor (1918. november 16-tól 1935. december 18-ig) Tomaš Garrigue Masaryk (1850–1937) volt Csehszlovákia elnöke.

⁴⁴ Ekkor (1931. december 10-től 1936. április 7-ig) Niceto Alcalá-Zamora (1877–1949) volt Spanyolország elnöke.

Gömbös Gyula nem sokkal miniszterelnöki kinevezése után, 1932. november 10-én látogatott Rómába, kormányfői minőségében ez volt az első külföldi hivatalos útja, emiatt a magyar történeti irodalom jelzésértékűnek is tekinti a magyar külpolitika további kurzusát illetően. Gömbös kormányfői kinevezése, azaz 1932. október 1-je és Jungerth 1933. április 3-i kormányzói kihallgatása között ez volt az egyetlen alkalom, amikor a magyar kormányfő megmutathatta Mussolininek a memorandum tervezetét. Sajnos azonban arra vonatkozóan, hogy Gömbös és Mussolini erről egyáltalán egyeztetést folytatott volna, semmilyen más forrás nem áll rendelkezésünkre, nem tudjuk pontosan, hogy a magyar kormányfő hogyan tálalta ezt a kérdést, illetve olasz partnere milyen argumentációt vonultatott fel az emlékirat időszerűtlensége mellett.

A korabeli magyar–olasz kapcsolatok történetét feldolgozó, s azon belül az 1932. november 10-i római kormányfői találkozót részletesen ismertető két monográfia egyike sem említi azt a mozzanatot, miszerint Gömbös szóba hozta volna Mussolini előtt a memorandum ügyét.⁴⁵ A római tárgyalások tematikáját tekintve maga a miniszterelnök tekinthető a legfontosabb kútfőnek. Gömbös még a hazaérkezése előtt egy emlékeztetőt állított össze a római tárgyalásairól a Külügyminisztérium számára,⁴⁶ majd november 16-án a Képviselőház külügyi bizottsága előtt is beszámolt a tárgyalásai eredményéről,⁴⁷ ám egyik megnyilatkozásában sem említette Horthy memorandumának kérdését. Annak, hogy erre a tárgyalások során kitértek volna, nincs nyoma a két kormányfő megbeszéléséről készített olasz külügyminisztériumi emlékeztetőben sem.⁴⁸

Kolontári Attila, a két világháború közötti magyar–szovjet kapcsolatok legavatottabb ismerője nem tartja kizártnak, hogy „házon belül”, a magyar külpolitika irányítói óvták meg Horthyt attól, hogy kellemetlen helyzetbe hozza magát.⁴⁹ Horthy biográfusa, Turbucz Dávid is azon a véleményen van, hogy a Külügyminisztérium elejét tudta venni ennek a lépésnek.⁵⁰ Minden jel arra utal tehát, hogy a Dísz térnek sikerült rávennie arra Horthyt, hogy mielőtt belevág ebbe a Don Quijote-i akciójába, kérjék ki arról Mussolini véleményét. Mivel ennél jóval fajsúlyosabb kérdések ural-

⁴⁵ RÉTI 1998. 21–25.; HAMERLI 2018. 185–189.

⁴⁶ Gömbös emlékeztetője a római tárgyalásairól. (Thierry Heribert feljegyzése). Róma, 1932. november 10. MNL OL K 64. 66. d., 1932-23. t., 621/1932. res. pol. sz.

⁴⁷ Gömbös beszámolója a Képviselőház külügyi bizottsága előtt. Budapest, 1932. november 16. Uo. K 63. Külügyminisztérium Politikai Osztályának általános iratai, 272. d., 1932-23/7. t., 2620/1932. pol. sz.

⁴⁸ DDI 1987. 532–536.

⁴⁹ KOLONTÁRI 2009. 113.

⁵⁰ TURBUCZ 2014. 136.

ták a hivatalos megbeszélések napirendjét Rómában,⁵¹ valószínű, hogy Gömbös ezt a memorandumot csak a tárgyalást megelőző vagy azt követő kötetlen eszmecsere keretében és tisztán informális jelleggel, talán kelletlenül hozta szóba.

Turbucz Dávid úgy véli továbbá, hogy amennyiben a kormányzó elküldte volna ezt a memorandumot, annak a nemzetközi színtéren bekövetkező változások miatt amúgy sem lett volna különösebb visszhangja vagy eredménye.⁵² Ezt egyébként a szükséges tapintattal Jungerth is a kormányzó tudtára adta: „Én azt mondtam, hogy egy ilyen akció abszolút nagy hatással volna a további orosz fejlődésre, de tönkre csak 1928–9-ben tehetné volna őket. Ma az iparuk már oly fejlett, hogy a hadsereget egy ideig európai niveau tudnák tartani, ami 2-3 évvel ezelőtt nem állott. Majd áttértünk az iparra, az élelmezési nehézségekre, az útlevelelrendeleltre, és ennek kegyetlen végrehajtására stb. Érdekelte, hogy mily módon tudja Stalin hatalmát személyileg fenntartani, mi van az angol–orosz konfliktussal, ki Litwinow⁵³ stbi. Szóba jött a távol keleti kérdés, és ezzel kapcsolatban felhívtam figyelmét a szovjet kormány nemzetközi posíciójának javulására az utolsó két évben.”⁵⁴

Amennyiben azt kívánjuk latolgatni, hogy milyen eredménnyel járt volna, ha a kormányzó közzéteszi a felhívását, érdemes felidéznünk az 1933. évi úgynevezett Hugenberg-memorandum sorsát, ami azért is különösen tanulságos, mert a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) az 1933. január 30-i hatalomra jutása után sem hagyott fel a korábbi szovjetellenes retorikájával. Alfred Hugenberg élelmezés- és mezőgazdasági, illetve gazdasági miniszter 1933. június 16-án egy memorandumot intézett a londoni Nemzetközi Monetáris és Gazdasági Konferencia elnökéhez,⁵⁵ amelyben sürgette, hogy a gazdasági válság leküzdésének elősegítésére Németország régi gyarmatainak a visszaadása mellett a Szovjetunióban is kapjon kolonizálható területeket. Együttal felhívta a résztvevő hatalmakat, hogy vessenek

⁵¹ A tárgyalások két regionális politikai orientációjú kérdése az osztrák és a jugoszláv belpolitikai helyzet volt, Mussolini és Gömbös az ezekből fakadó olasz–magyar együttműködés módzatait (Engelbert Dolfuss szövetségi kancellár és a Heimwehr, illetve a horvát szeparatizmus támogatása) vitatták meg. A gazdasági kérdések közül ugyancsak két téma került terítékre: a magyar–olasz kormányközi gazdasági vegyesbizottság felállítása a magyar–olasz gazdasági együttműködés élénkítése érdekében, illetve az olasz–osztrák–magyar vámunió terve. Gömbös emlékeztetője a római tárgyalásairól. (Thierry Heribert feljegyzése). Róma, 1932. november 10. MNL OL K 64. 66. d., 1932-23. t., 621/1932. res. pol. sz.

⁵² TURBUCZ 2014. 136.

⁵³ Litvinov, Makszim (1876–1951) diplomata, 1930. július 21-től 1939. május 3-ig külügyi népbiztos.

⁵⁴ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1933. április 3. PIL 972. f., 5. ő. e., 20–25. fol.

⁵⁵ A londoni Nemzetközi Monetáris és Gazdasági Konferenciát abból a célból szervezték meg 1933. június 12. és július 27. között, hogy a nagy gazdasági világválság leküzdése érdekében – elsősorban a nemzetközi kereskedelem fellendítése és a valutaárfolyamok stabilizálása révén – nemzetközi megállapodást érjenek el.

véget az Oroszországból kiinduló háborúnak, a forradalomnak és a belső szétesés folyamatának. A memorandum következményei az akkor még csak igen gyengén felfegyverzett Németország és annak gyanakvással kísért új náci kormányzata szempontjából katasztrofálisak voltak. A dokumentum óriási vihart kavart, a Hitler névével fémjelzett kormánnyal szemben amúgy is fokozódó bizalmatlanságot csak növelték vele, így a német kormány kénytelen volt meghátrálni és kijelenteni, hogy Hugenberg posztulátumai nem képviselték a hivatalos politikai kurzust. Noha a memorandum egyenes következménye volt Hugenberg lemondása a miniszteri tisztségeiről,⁵⁶ a legsúlyosabb külpolitikai konzekvenciája mégiscsak az lett, hogy véglegesen elvágta a „rapallói politikához” visszavezető ösvényt, ugyanakkor megnyitotta az utat Szovjetunió orientációja előtt Franciaország és Lengyelország felé.⁵⁷

A fennmaradt levéltári források és a magyar sajtó tudósításai is inkább arra engednek következtetni, hogy – noha a magyar kormány is felemelte a vámokat és megtagadta egyes árucikkek importját a Szovjetunióból⁵⁸ – független és mértékadó hazai gazdasági körökben egyáltalán nem találtak visszhangra azok a politikai indítatású követelések, amelyek a Szovjetunióval szembeni túlzott gazdasági szankcionálást erőltették. Ennek hátterében az állt, hogy az 1929-ben meghirdetett első ötéves terv jelentős sikereket eredményezett a szovjet népgazdaság számára, s ténylegesen növelte a szovjet gazdasági potenciált. A terv gyakorlatba ültetése nyomán 1929–1930-ban már érzékelhető gazdasági mobilizáció azt a benyomást erősítette meg a szovjet vezetésben, hogy az ország a saját lábára állva véghez viheti az ipari termelés modernizációját és a teljes iparosítást. A tervgazdálkodási szisztéma a gazdaság fő motorjává a nehézipart tette. Ismert tény továbbá, hogy az ötéves terv végrehajtásával a szovjet kormányzat egyúttal gazdasági szerkezetváltást is végre kívánt hajtani még az úgynevezett „új gazdaságpolitika” (oroszul: novaja ekonomicseszkaja polityika) által megteremtett, s mindaddig jelenlévő többpillérű struktúra (külföldi magántőke, kistulajdon, szövetkezeti tulajdon, állami tulajdon) likvidálásával.⁵⁹ Az emberi erőforrások tekintetében óriási áldozatokkal járó „nagy áttörés” gazdasági eredményeinek érzékeltetésére csak néhány adatot említenék. 1933-ban, amikor Joszif Sztálin, a szovjet állampárt első titkára bejelentette az ötéves terv idő előtti teljesítését, az 1929. évihez képest 3,5-szer több tőkét fektettek az ipari termelésbe. Ha az utolsó

⁵⁶ Hugenberg június 29-én köszönt le a kormányzati tisztségeiről. Az eseményeknek talán nem érdektelen kontextusa, hogy Hugenberg az NSDAP-vel ekkor még koalícióban kormányzó Német Nemzeti Néppárt (DNVP) tagja volt, s lemondatása ürügyül szolgált a DNVP kizorítására a kormányból, majd a teljes politikai életből.

⁵⁷ GORLOV 2001. 304–305.

⁵⁸ BÚZÁS – NAGY 1961. 137.

⁵⁹ KUDROV 1997. 51–54.

békeév, azaz 1913 adatait vesszük 100%-nak, akkor az ipari termelés indexe 1928-ban 132% volt, míg 1932-ben már 352%.⁶⁰ A szovjet gazdaság sok elemében, például a strukturális alapjait és irányítási elveit tekintve egyedi vonásokat mutatott, ezért kevésbé volt kitéve a különféle nemzetközi hatásoknak. A „nagy áttörés” folyamányaként csak erősödő autark berendezkedés volt az egyik oka annak, hogy a gazdasági világválság által keltett globális megrázkódtatások nagyrészt érintetlenül hagyták az 1929-től kierőszakolt fellendülésnek induló szovjet gazdaságot, míg a tőkés államok gazdasága sokkal érzékenyebben reagált a világpiaci trendekre és a világ gazdasági kondíciók változásaira.

Ráadásul azt a prognózt, miszerint Horthy nemzetközi felhívása kudarcra lett volna kárhoztatva a nemzetközi politikai életben, a legújabb orosz gazdaságtörténeti szakirodalom eredményei is sejtetni engedik. Ezek szerint a nyugati államok gazdasági elitjeinek félelmei a „szovjet árudömpinggel” szemben eleve túlzottak voltak. A szovjet kivitel trendjei ugyanis azt mutatják, hogy a nyugati országokba irányuló export a polgárháború befejezésétől egészen 1930-ig dinamikus, de egyenletes ütemben növekedett, azt nem jellemezték látványos ugrások vagy konjunktúrák. A másik jellemző trendet az 1920-as évek első felétől 1930-ig tartó időszakban az ipari nyersanyagok arányának mérhető és fokozatos növekedése jellemezte az agráripari termékek arányával szemben a szovjet export termékszerkezetében. Igaz, a gazdasági válság éveiben valóban megfigyelhető ennek a tendenciának a módosulása és az agráripari termékek arányának növekedése a szovjet kivitel összértékén belül, az 1930. évi 23%-ról közel 30%-ra. Ezzel párhuzamosan emelkedett az ipari késztermékek és félkész gyártmányok aránya a szovjet importon belül, az 1927–1928. évi 65%-ról 1931-re 88%-ra. A két adatból leszűrhető az a konzekvencia, hogy a szovjet gabonaipari termékek növekedésének okát a világpiacokon sokkal inkább a szovjet gazdasági termelés szerkezetváltásában kell keresni. A jelentős ipari beruházásokkal járó „nagy áttörés” a belső nyersanyagforrások koncentrációját, így az ipari nyersanyagok exportjának visszaszorítását, s emellett a külföldi modern ipari termékek behozatalának növelését feltételezte. A külföldről importált iparcikkek ellenértékét a szovjet állam a dinamikus mezőgazdasági exportjából származó bevételekből próbálta fedezni,⁶¹ tehát egyáltalán nem állja meg a helyét Horthy – és egyes nyugati gazdasági döntéshozók – ama elgondolása, miszerint a szovjet agrártermékek exportjának intenzitása és annak erősítése szovjet részről a kapitalista államok belső politikai, gazdasági és társadalmi rendjének az aláásását szolgálta volna.

⁶⁰ Az adatokat idézi: WERTH 2003. 220–223.

⁶¹ AFONCEV 2006. 36–37., 40–41.

Szinte bizonyos, hogy az is feltűnt a magyar külpolitika döntéshozóinak, hogy Horthy a nemzetközi összefogásra irányuló felhívásának a papírra vetésekor láthatólag még kiforratlan koncepcióval küszködött, az egész kézírásos fogalmazvány egy hevenyészett gondolatsor, leginkább emocionális töltetű deklamációk benyomását kelti. Erre példaként csak azt hoznám fel, hogy a megszólított államfők között vannak olyan országok, mint például Románia, Jugoszlávia, Bulgária vagy az Amerikai Egyesült Államok legfőbb közjogi méltóságai, amelyek addig, 1932 őszéig – Magyarországhoz hasonlóan – még nem álltak diplomáciai összeköttetésben a Szovjetunióval. Ezek az országok tehát elvileg kisebb rizikóval, kevésbé jelentős következményekkel számolva csatlakozhattak volna egy efféle, a magyar–szovjet kapcsolatok szempontjából nézve ugyancsak kockázatmentes szovjetellenes ad hoc koalícióhoz. Az az európai hatalom ugyanakkor, amelyre ekkoriban Magyarország a kül- és regionális politikájában a leginkább támaszkodhatott, nevezetesen Olaszország, már 1924-ben elismerte a szovjet államot, s komparatív gazdasági kapcsolatrendszert épített ki vele. Rejtély továbbá, hogy miért nem szerepel a kéziratban Ausztria elnöke, Wilhelm Miklas és Albánia királya, I. Zogu (Ahmet Zogu), mint ahogy az is – különösen a fentiek fényében –, hogy miért állította azt Horthy Jungerthnek, hogy a spanyol és a csehszlovák államfőt ki akarta hagyni ebből a bojkottfelhívásból, noha ők annak tervezetében még fel vannak tüntetve. Hacsak nem a feledékenységére vagy a felületességére vezethető vissza, hogy Ausztria államfőjét és Albánia uralkodóját kihagyta a sorból, nem tűnik logikusnak, hogy az osztrák, a spanyol, a csehszlovák elnököt és az albán királyt nem kívánta bevonni ebbe a reprezentatív és minden más európai államra kiterjedő nemzetközi összefogásba.

Az 1933. április 3-i kormányzói meghallgatás során Horthy hivatkozott Jungerth előtt egy magyar mérnökkel folytatott beszélgetésére: „Rögtön in medias res kezdi, hogy igaz-e, amit neki egy Oroszországból jött mérnök mondott, hogy Oroszországban az egész őszi vetés elpusztult, és [a] tavaszra nincs vetőmag. Amerikától akarunk ilyeneket kapni, de kérdés, hogy lehetséges lesz-e.”⁶² Ez nem érdektelen mozzanat, ugyanis egyrészt arra utal, hogy Horthy ebben az időszakban igyekezett olyan – számára politikai szempontból integernek tekinthető – személyektől (mérnökök, diplomaták) tájékozódni, akik tapasztalataikat a helyszínen szerezték, ezért hiteles képet közvetíthettek a szovjet valóságról. Másrészt azért is feltűnő, mert az úgynevezett „mérnökkérdést” a memorandum tervezetében is felhozta. Az első öt éves terv (1929–1933) keretében végrehajtott erőszakos iparosítást („a nagy áttörést”) a szovjet vezetés részben külföldről toborzott humán erőforrások igénybevételével tudta

⁶² Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1933. április 3. PIL 972. f., 5. ö. e., 20–25. fol. Az illető személyazonosságát nem tudtam megállapítani.

végrehajtani, ebben az időszakban jelentős mértékben megnőtt a külföldi, elsősorban angolszász és német műszakiak alkalmazása a szovjet népgazdaságban. Az 1930-as években rajtuk kívül magyar mérnökök és műszaki szakemberek tucatjai fordultak meg a Szovjetunióban. Nagyobb részük főleg német és osztrák ipari vállalatok alkalmazottjaként huzamosabb ideig ott dolgozott, óhatatlanul kivették a részüket a „nagy áttörés” industrializációs sikereiben. A magyar sajtóorgánumok gyakran tették közzé a Szovjetunióban szerzett tapasztalataikról készített beszámolókat, interjúkat, visszaemlékezéseket.⁶³

A „szovjet agyelszívás” tiltását, vagyis a nyugati szellemi potenciál és humán erőforrások kihasználásának megakadályozását Horthy a Szovjetunióval szembeni gazdasági blokád, tehát a szovjet rendszer megfojtásának egyik eszközeként sürgette: „...elegendő volna talán egy határozat is, amely szerint Szovjet-Oroszországnak tilos árut szállítani, mérnökök és előmunkások beutazási engedélyt nem kaphatnak, azokat, akik már ott tartózkodnak, vissza kell hívni...”⁶⁴ Megítélésem szerint ez is a memorandum irreális célkitűzésének a sorát gyarapítja, hiszen a magyar mérnökök munkavállalása a Szovjetunióban, mint jelenség, nem vonatkoztatható el a magyarországi gazdasági, társadalmi és egzisztenciális viszonyoktól. A magyar műszaki szakemberek az értelmiség nagy részét sújtó munkanélküliség, az elhelyezkedési és megélhetési nehézségeik miatt döntöttek amellett, hogy munkát vállalnak a szak tudásukra igényt tartó Szovjetunióban. Tömeges munkavállalásukra a Szovjetunióban, mint problémára, már a Magyar Mérnöki Kamara Választmánya is felhívta a kormány figyelmét az 1932. augusztus 17-i ülésén.⁶⁵

Nyilvánvaló, hogy az 1932. októberi, magyar kezdeményezésre összekovácsolódó széles nemzetközi szovjetellenes bojkott irreális politikai célkitűzés volt. Ha az 1932. októberi memorandum szövege mellé tesszük Jungerth 1933. április 3-i naplóbejegyzését, arra a következtetésre jutunk, hogy Horthy Szovjetunió-recepcióját 1933 tava-

⁶³ Erre lásd a teljesség igénye nélkül csak az 1933. április 3-i naplóbejegyzést közvetlenül megelőző időszakra vonatkozó beszámolókat: Új embertípusok, új építkezési rendszerek, új termelés, új ipar és – régi vágyak Szovjetoroszországban. Kirchner Gyula főmérnök előadása Szovjetoroszországban szerzett ipari tapasztalatairól. *Pesti Napló*, 1931. január 25. 16.; Mit látott Szovjetoroszországban egy magyar mérnök? Sándor Béla mérnök elmondja moszkvai tapasztalatait. *Pesti Napló*, 1931. október 24. 8.; RING Pál: Milyen a bevándorolt mérnökök helyzete Oroszországban? *Magyarország*, 1931. november 29. 8.; Egy magyar mérnök levele Oroszországból. Kapitalista fényűzés a szovjet fővárosban. *Délmagyarország*, 1932. április 6. 6.; Moszkvától az altáji hegyekig. Papp Sándor magyar mérnök élményei a Szovjetunióban. I. *Új Magyarország*, 1939. február 6. 12. Még korábban könyv alakban: POPPER 1926.

⁶⁴ SZINAI – SZÜCS 1965. 161.

⁶⁵ A Mérnöki Kamara és a kormány takarékosági programja. *A Magyar Mérnök- és Építészegylet Közlönye*, 1932. LXV. kötet. 39–40. sz. 266.

szán már nem csak valamiféle „rögeszmés”, kizárólag az 1919. évi tanácsköztársaság negatív élelményéből táplálkozó eszmei kommunistaellenesség befolyásolta, hanem a félelem is a Szovjetunió – mint erősödő hatalom – túlzott gazdasági expanziójától és geopolitikai térfoglalásától. Amíg 1923–1924-ig a belső krízishelyzetéből és polgárháborús viszonyokból éppen csak kilábaló Szovjetunió „csak” a saját eszméit exportálhatta, addig a magyar mérnökök és Jungerth elmondásai könnyen azt a képzetet kelthették Horthyban, hogy a konszolidált, az európai politikai viszonyok között integrált és gazdaságilag is látványosan izmosodó Szovjetunió egyszer majd saját magát viszi Nyugatra vagy annak a határára. Úgy vélhette, hogy egyszer majd reális fizikai közelségbe fog kerülni a „legfőbb bolsevik fészek”: ez a birodalmi terjeszkedés az oroszországi polgárháború lezárulása és az európai bolsevizálási hullám 1923. októberi németországi utóvédharcainak kudarca óta talán ekkoriban mutatkozott meg számára először.

A diplomáciai kapcsolatok felvétele Magyarország és a Szovjetunió között 1934-ben

Mint ismert, 1934. február 6-án Magyarország és a Szovjetunió felvette egymással a diplomáciai kapcsolatot. Ennek a diplomáciai aktusnak a nemzetközi háttere és előzményei, illetve a két kormány között Rómában folytatott tárgyalások menete alaposan feldolgozott a hazai történeti irodalomban,⁶⁶ ezért most kizárólag Horthy premisszáira és szerepére, illetve a keretszemléletének megváltozását kiváltó lehetséges okok bemutatására kívánok szorítkozni.

Noha a Dísz tér jogilag már 1924-ben is megtehetette volna, hogy nem viszi a parlament elé ratifikálni a berlini tárgyalások eredményeként megszületett egyezményeket, 1934-ben a nemzetközi okmányok szövegtervezetének előkészítése, illetve az erre irányuló egyeztetések során arra az álláspontra helyezkedett, hogy az 1924. évi parlamenti fiasco megismétlődésének elkerülése végett különválasztja egymástól a diplomáciai kapcsolatok felvételét, valamint annak szabályozását a kereskedelmi egyezmény megkötésétől. A szovjet meghatalmazottakkal folytatandó tárgyalásokra magyar részről Jungerth-Arnóthyt jelölték ki, akit nem sokkal azután rendeltek Budapestre a tárgyalási taktika egyeztetése miatt, hogy átadta a megbízólevelét Ankarában. Erre az egyeztetésre, amelyen Kánya Kálmán külügyminiszteren kívül részt vett Apor Gábor, a Külügyminisztérium Politikai Osztályának vezetője és Danilovics

⁶⁶ A téma legteljesebb, magyar és orosz forrásokon alapuló önálló feldolgozása: KOLONTÁRI 2009. 117–147.

Pál, a tárca Nemzetközi Jogi Osztályának vezetője is, január 18-án került sor. Az itt elhangzottakat csak Jungerth naplójából ismerhetjük meg. A központi kérdés az volt, hogyan lehetne elkerülni a parlamenti ratifikációt. Jungerth az 1924. évi megállapodásokból ki akart hagyni mindent, ami a „parlament approbatióját involválná”, vagyis – ami a törvényi szentesítés kötelezettségét vonná maga után – a kereskedelmi kapcsolatok ideiglenes rendezését érintő cikkelyeket kihagyták a tervezetből. A magyar állam költségvetési nehézségeire hivatkozva külön nyomatékkal kellett képviselnie Jungerthnek a küszöbönálló tárgyalásokon a magyar kormány azon kívánságát, hogy egyelőre ne állítsanak fel állandó jelleggel követségeket a két fővárosban. Erre Kánya szerint azért volt szükség, mert erre hivatkozva számíthattak Horthy jóindulatára, vagyis arra, hogy beleegyeznek a szovjet kormánnyal folytatandó tárgyalásokba.⁶⁷ Mindez arra is következtetni enged, hogy a Dísz tér ezt megelőzően még nem tisztázta Horthyval ezt a kérdést, de az egyeztetés azt a célt is szolgálta, hogy valamilyen alkupozíciót kínáljanak fel a számára: azért cserébe, hogy elengedi a magyar–szovjet megállapodások utólagos normakontrollját, a magyar kormány igyekszik elérni, hogy minél későbbre tolják a budapesti szovjet követség felállítását és szovjet diplomaták magyarországi akkreditálását.

Az olasz fővárosban a tárgyalások január 21. és február 4. között zajlottak, a Magyar Királyság Külügyminisztériumát Jungerth képviselte rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri rangban. Egyértelműen kijelenthető tehát, hogy január 21-re a Dísz tér megszerezte Horthy beleegyezését is, aki nyilván elfogadta a kormány szempontrendszerét és a szovjetekkel szembeni feltételeit.⁶⁸ Erre az esetre is érvényes, hogy az ő előzetes jóváhagyása nélkül el sem kezdődhettek volna a tárgyalások, amelyek fő kérdésévé a követségek felállításának elhalasztása és a harmadik országban állomásozó követek ideiglenes akkreditációjának rendje, illetve mindezek írásba foglalása volt. Minden bizonnyal többek között Horthy megnyugtatóására is szolgáltak a magyar diplomácia ama kívánságai, hogy csökkentsék a majdani szovjet külképviseletek mozgás- és cselekvési szabadságát, korlátozzák a futárszolgálat működését, tiltsák meg egykori magyar állampolgárok – vagyis a Szovjetunióban emigrációban élő magyar kommunisták – alkalmazását a követségen, illetve maximálják a szovjet külképviseletek apparátusának a létszámát. Ugyanúgy, mint 1924-ben, Moszkva ezekre úgy tekintett, mint a presztízsét sértő követelésekre.⁶⁹ Jungerth

⁶⁷ JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. 59–62.

⁶⁸ A Budapesten véglegesített magyar tárgyalási anyag lelőhelye: MNL OL K 64. 60. cs., 1934/24. t., 32/1934. res. pol. sz., 133–139. fol.

⁶⁹ Lev Helfand római ügyvivő jelentése Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztos helyettesnek. Róma, 1934. január 25. AVP RF f. 05.: Makszim Litvinov külügyi népbiztos titkársága, op. 14., p. 97., gy. 28., l. 32–37.

a magyar kormány pénzügyi nehézségeivel, belpolitikai okokkal, így a közvélemény és az egyes pártok várható ellenállásával, illetve Horthy kívánságával érvelt, amire a kormányzatnak tekintettel kellett lennie. Hosszas huzavona után Moszkva végül megelégedett azzal a kompromisszummal, hogy a külképviseletek azonnali felállítása helyett a követségek megnyitásának határidejét az új költségvetési év elejéhez, azaz július elsejéhez igazítsák, és ezt rögzítsék is a jegyzőkönyv első pontjában.⁷⁰ A július 1-jei határidőt a szovjet fél a legvégső engedménynek tekintette, azzal érvelve, hogy a magyar követelések teljesítése nemkívánatos precedenst teremtené, hiszen erre hivatkozva az európai államok nem küldenének diplomáciai képviselőt Moszkvába, ami veszélyeztetné a szovjet diplomácia integritását, illetve sértené a nemzetközi diplomáciai szokásjogot is. Mint később látni fogjuk, ez egy fontos lélektani pillanat volt, de a magyar fél rövid otthoni háttéregyeztetés után elfogadta ezt, s Kánya felhatalmazta Jungerthet az okmányok aláírására.⁷¹

Jungerth és Vlagyimir Patyomkin római szovjet követ végül február 6-án parafálta azt a három dokumentumot, amelyek pontot tettek a két ország viszonyában egy évtizede húzódó ügy végére. Kicsérélték a február 4-re antedatált ünnepélyes hangvételű jegyzékeket a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Február 6-i dátum alatt aláírtak egy hét cikkelyből álló jegyzőkönyvet a diplomáciai kapcsolatok szabályozásáról. Az első cikkely tartalmazta az ominózus – Horthy megnyugtatót szolgáló – rendelkezést a külképviseletek felállításáról, amely szó szerint így hangzik: „Tekintve, hogy Magyarország költségvetési okokból 1934. július 1. előtt nem tudja moszkvai képviseletét felállítani, mindkét kormány egy harmadik országban állomásozó diplomatáját bízta meg azzal, hogy ez idő alatt a másik országban őt képviselje.” A második cikkely határozott a budapesti szovjet kereskedelmi kirendeltség felállításáról és a három diplomáciai immunitást élvező tagjának kinevezéséről. A negyedik cikkely előrevetítette a kereskedelmi tárgyalások megindítását a végleges diplomáciai képviselők kinevezése után. Azt ezt követő pontok tartalmazták a már említett megszorító rendelkezéseket: a diplomáciai futárok személyének és az általuk felvehető csomag maximális súlyának megállapítását, egykori állampolgárok alkalmazásának tilalmát a külképviseletek diplomáciai immunitást élvező állományában, illetve a belügyekbe való beavatkozás tiltását. Az 1924. évvel azonos szövegezéssel a szintén február 6-i dátumú bizalmas levelekben megállapodtak a moszkvai magyar követség maximum tíz fős és a budapesti szovjet külképviseletek

⁷⁰ KOLONTÁRI 2009. 138.

⁷¹ JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. 99.

maximum tizennégy fős személyi keretszámában, beleértve a helyben felvett segédszemélyzetet is.⁷²

Mint láttuk, a római tárgyalásokat előkészítő külügyminisztériumi egyeztetések kulcsmozzanata annak kitalálása volt, hogyan nyerjék meg Horthy támogatását, hiszen sokan úgy tartották, hogy 1924-ben az ő „kifarolása” a magyar–szovjet megállapodás mögül jelentős mértékben determinálta a ratifikáció körüli huzavona végkifejletét. 1934-ben ezért a kormányzó pozitív hozzáállása elhárította a legfőbbnek vélt akadályt a tárgyalások megkezdése előtt. Sőt, akár egy „filmbéli csavarral” felérő fordulatnak is minősíthető, hogy amikor a római tárgyalások már-már befagygni látszottak, éppen Horthy volt az, aki kimozdította azokat a holtpontról. Jungerth naplója örökít meg egy sorsdöntő részletet a február 3-i, a római tárgyalások kérdésében tartott koronatanács ülésről. Eszerint Kánya, látva a szovjet fél merev álláspontját azzal a magyarok által támasztott feltétellel szemben, hogy halasszák el a követségek tényleges felállítását, ezen a koronatanács „úgy állította be a dolgot, hogy feladja a további küzdelmet”, mire feltehetőleg nem kis meglepetést keltve „maga a kormányzó jelentette ki erre, hogy ha már megkezdjük, csináljuk meg. Ő már erre van most beállítva.” Ezt a kulisszatitkot Kánya árulta el Jungerthnek, miután utóbbi a tárgyalások befejezése és az egyezmények parafálása után hazatért Rómából.⁷³

Akár úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy míg 1924-ben a kormányzó döntéshozatali potenciálja vált a magyar–szovjet megegyezés egyik akadályává, addig tíz év múlva, 1934-ben az ő személye a két ország közötti *modus vivendi* garanciájává lépett elő. Meglehetősen anakronisztikusan hangzik ezért, hogy Bethlen István mindössze négy nappal a Magyarország és a Szovjetunió közötti 1934. február 4–6-i diplomáciai kapcsolatfelvétel után is a kormányzó felelősségét hangsúlyozta az 1924. évi fiascoért. A Hans Georg von Mackensen német követtel folytatott 1934. február 10-i bizalmas beszélgetésén leszögezte: „Annak idején kizárólag a kormányzó abszolút ellenállása hiúsította meg a dolgot. Horthy tengernagy kijelentette: senki sem kényszerítheti arra, hogy a Szovjet képviselőjét fogadja.”⁷⁴

⁷² Az okmányok francia nyelvű eredeti címpéldányai megtalálhatók: MNL OL K 70. Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának iratai, 337. cs., 1934–II–1. t., 36–44. fol.

⁷³ JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. 99.

⁷⁴ ROMSICS 2019. 309. Azt, hogy a ratifikáció 1924–1925-ben meghiúsult, Bethlen később meglehetősen sajátos módon interpretálta. Az 1920-as évek második felében ugyanis a nyilvánosság előtt, interjúkban, parlamenti beszédekben szinte minden egyes alkalommal a Szovjetunióból fűtött bolsevik propagandatevékenységet tüntette fel annak egyetlen okaként, hogy a Berlinben kötött egyezmények bukásra lettek ítélve. Lásd pl.: Bethlen: „Stresemann politikáját kell követnünk”. *Pesti Napló*, 1927. március 4. 1–3.; Rossi, Corrado: Bethlen érdekes nyilatkozatai a magyar trónkérdésről, Mussoliniról, a fascizmusról, az osztályok együttműködéséről és a szovjetpropagandáról. *Nemzeti Újság*, 1927. április 8. 1–2. Ez talán mások számára is önellentmondásnak tűnt, mert az egyezmé-

Vajon mivel magyarázható Horthy 1934. január–februári pálfordulása, különösen a Szovjetunióval szembeni nemzetközi összefogást sürgető memorandumtervezetének fényében? Milyen szempontok és érvek hatottak álláspontjának megváltozására? Három motívumot valószínűsíthetünk: 1. a Szovjetunió egyre látványosabb integrációját és szerepvállalását a változó nemzetközi környezetben, 2. a magyar–szovjet megállapodással várható előnyöket a magyar külkereskedelem, illetve az annak egyik logisztikai háttérét biztosító magyar folyam- és tengerhajózás fejlődése szempontjából, s végül 3. kisebbik fiának, ifj. Horthy Miklósnak az ebben játszott szerepét.

1. Képletesen szólva a „második elismerési hullámot” Spanyolország és az Amerikai Egyesült Államok vetette el azzal, hogy 1933. július 28-án, illetve november 16-án felvették a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, s ezek után, 1933–1934 fordulójára Európában már egyetlen nagy- és középhatalmi, a globális erőterben pedig egyetlen világhatalmi tényező sem maradt, amely ne fogadta volna el a Szovjetunió legitim létét. Mint az az eddigi feldolgozásokból ismert, a magyar–szovjet viszony rendezése nem függetleníthető a Magyarországot a közép-európai regionális politikájában pártfogoló Olaszország, illetve a balkáni politikájában partnerként tekintett Törökország kifejezett akaratától. Az olasz és török érdekviszonyok feltárása nem feladata ennek a tanulmánynak. Kolontári Attila részletesen datálja monográfiájában, hogy utóbbi az 1920-as évek második felétől mily állhatatosan próbált közvetíteni Magyarország és a Szovjetunió között.⁷⁵ Érzékletesen bemutatja továbbá azt is, hogy 1933 végén, azok után, hogy az Egyesült Államok is elismerte a Szovjetuniót, milyen erőteljes nyomás nehezedett Budapestre Mussolini részéről, hogy tegyen lépéseket Moszkva felé, s ezzel 1933–1934 fordulóján Róma és Ankara között valószínű versenyfutás alakult ki abban a kérdésben, hogy kinek az égisze alatt és gyámolításával jöjjön létre a magyar–szovjet diplomáciai kontaktus. Ebből a versenyfutásból az előbbi került ki győztesen.⁷⁶ Úgy vélem, hogy Horthy „jobb belátásra térítésében” a fő érdemeket a magyar diplomáciai apparátus Grand Old Man-jének, azaz Kánya Kálmánnak kell tulajdonítanunk,⁷⁷ aki nyilvánvalóan megismételte a kormányzó előtt Mussolini egy 1933. december 6-i utasításában foglalt érveket, amelyeket a magyar diplomáciai apparátus tagjai is osztottak. Ezek között külpo-

nyek aláírását követő hetekben és hónapokban, a becikkelyezést övező politikai huzavona során, ellenfelei előtt igyekezett kisebbíteni a kommunista propaganda jelentőségét, s az agitáció Magyarországra leselkedő veszélyeit az egyezmények várható diplomáciai és gazdasági előnyeivel próbálta dezavualni.

⁷⁵ KOLONTÁRI 2009. 89–98.

⁷⁶ KOLONTÁRI 2009. 117–123.

⁷⁷ RÉTI 2003. 131.

litikai indíttatású argumentumok játszottak hangsúlyos szerepet. Így például az, hogy már minden nagyobb állam és kis ország elismerte a Szovjetuniót, továbbá az utóbbi és a Kisantant-államok közötti viszony hivatalos rangra emelése már csak idő kérdése. Mussolini intenciói között szerepelt az is, miszerint az olasz tapasztalatok már megmutatták, hogy a kommunista propagandát, illetve annak intenzitását semmilyen módon nem befolyásolja a közvetlen diplomáciai kapcsolattartás a Szovjetunióval.⁷⁸

Az olasz vezető váteszként látott a jövőbe: 1934. január 22-én a Kisantant-országok külügyminiszterei a Kisantant Állandó Tanácsának zágrábi ülészakán kinyilvánították, hogy eljött a megfelelő idő arra, hogy országaik elismerjék a Szovjetuniót. Az ülészak záró jegyzőkönyvében rögzítették, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételét nem szövetségént, hanem tagállamonként külön-külön valósítják meg, de annyiban összehangolják, hogy ezt akkor kezdeményezik, ha a román és a szovjet fél elfogadott valamilyen közös formulát a kettejük közötti viszony rendezésére vonatkozóan.⁷⁹ Ekkorra már megkezdődtek a magyar–szovjet tárgyalások Rómában, ám a Kisantant zágrábi határozata nemcsak újabb érvet szolgáltatott a Szovjetunió elismerése mellett, hanem lépéskényszerbe hozta a magyar kormányt. Budapest nyilvánvalóan nem engedhette meg magának, hogy a Kisantant országai közvetlenül a szovjet fővárosban magyarelles diplomáciai lobbistáknak ki, mindezt úgy, hogy azokat a magyar diplomácia a helyszínen nem tudja semlegesíteni. Ezzel a Kárpát-medencei antirevizionista blokk egy újabb nagyhatalmi protektorra tehetett volna szert. Az olaszok a tárgyalások ideje alatt is nyomást gyakoroltak a magyar kormányra. Mussolini a budapesti olasz követ, Ascanio Colonna révén interveniált Gömbös-nél a követségek mielőbbi felállítása érdekében.⁸⁰

2. A kereskedelmi együttműködés gondolata Horthytól sem volt idegen, erről még orosz levéltári forrásokból is képet nyerhetünk. A kormányzót, aki az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának legmagasabb rangú tisztjeként szolgált, a haditengerészeti pályafutása során sikereket könyvelhetett el,⁸¹ láthatólag élénken foglalkoztatta a dunai folyami flottilla sorsa. Többször is hangoztatta, hogy a Kelet, így a Szovjetunió felé irányuló magyar külkereskedelem élénkítéséhez jobban ki kellene használni a dunai szállítási útvonalat. A csepeli kikötő tengeri átrakodóközponttá fejlesztését prioritásként kezelte, kezdeményező lépéseket tett ebben az ügyben.⁸² Alekszandr Bekzadian budapesti szovjet követ megbízólevelének átadásakor felve-

⁷⁸ RÉTI 2003. 130.

⁷⁹ AVDEJEV – UNGUREANU 2000. 415.

⁸⁰ PUSKAS 1995. 265.

⁸¹ Erre részletesen: TURBUCZ 2022.

⁸² A csepeli kikötő folyamattengeri átrakodó központtá fejlesztésére részletesen: BEKE 1989.

tette a gazdasági kapcsolatok, és a dunai és a Fekete-tengeri kereskedelem fejlesztésének kérdését. Bekzadian az erről írt jelentésében szó szerint úgy fogalmazott, hogy Horthy „ennek a rögeszmének a rabja”.⁸³ Azt, hogy ez nem csupán egy szimpla protokolláris gesztus volt Horthy részéről, a szovjet követ egy későbbi jelentése is sejtetni enged. Bekzadian az 1936. évi kormányzói újévi fogadás előtt egy héttel vadászáton vett részt Horthyval, amelyre csak tizenkét embert hívtak meg, a diplomáciai karból őt és a távozó osztrák követet. Megjegyzete, hogy a reggelinél Horthy mellé ültették, ami szerinte nem lehetett véletlen. Mind a vadászáton, mind az újévi fogadáson Horthy ismét sürgette Bekzadiannál a kereskedelmi és szállítási egyezmény megkötése előtt tornyosuló problémák megoldását. Sőt azt is ajánlotta, hogy a Szovjetunió rendeljen Magyarországtól új gyártmányú folyami hajókat.⁸⁴

Úgy vélem, ebben a kontextusban is értelmet nyer az, amit Horthy a Jungerth-tel folytatott 1933. április 3-i beszélgetésén hangoztatott: „Ezekben fekszik egy nép gazdagsága. [Mármint a saját tengeri kijárat nyújtotta gazdasági, logisztikai és (katonai és kereskedelmi) hajózási kapcsolatok lehetőségében]. Ezért akarja Budapestet tengeri kikötővé fejleszteni. Ebben most egy nagy lépéssel jött előre, néhány hete keresztülvitte, hogy a hajózási ügy egy kézbe kerüljön stb.”⁸⁵ Horthy ezen a helyen nyilván az ő elnökletével összeülő 1933. március 14-i koronatanácsra utal, amely megvizsgálta a dunai szállítási útvonal fejlesztésének lehetőségét. Ezen az ülésen döntöttek a keleti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére létrehozott Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. működésének engedélyezéséről, illetve a holland Apollinaris III folyam-tengerjáró hajó bérbevételéről, amely az export- és importárut képes volt mind a dunai, mind a tengeri útvonalon átrakodás nélkül szállítani.⁸⁶ Az 1920-as és 1930-as években a magyar külkereskedelem egyik kulcskérdése az volt, hogy a távolabbi országokba szánt magyar exporttermékeket hogyan lehetne eljuttatni a dunai vízi szállítási útvonal felhasználásával, hiszen ez minden gazdaságstatisztikai számítás szerint olcsóbb volt, mint a vasúti vagy a trieszti kikötőn keresztül megvalósuló tengeri teherszállítás. Ugyanakkor a Dunán folyami uszályokkal csak Brăiláig és

⁸³ Bekzadian jelentése Kresztyinszkijnek. Budapest, 1935. január 26. AVP RF f. 010., op. 10., p. 50., gy. 32., l. 3–12. Magyarul megjelent: SERES 2007. 240–247. Bekzadian pályafutására és budapesti diplomáciai szolgálati éveire: KOLONTÁRI 2022.

⁸⁴ Bekzadian jelentése Kresztyinszkijnek. Budapest, 1936. január 5. AVP RF f. 010., op. 11., p. 68., gy. 30., l. 1–2.

⁸⁵ Jungerth naplóbejegyzése. Budapest, 1933. április 3. PIL 972. f., 5. ö. e., 20–25. fol.

⁸⁶ MIZIK 1995. 290–291. A „hajózási ügy egy kézbe kerülése” mindazonáltal nem ehhez a döntéshez, hanem az 1932. július 22-én hatályba lépő 1932. XVI. törvénycikkhez köthető, amely növelte az állami tulajdonhányadot a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Rt. részvénytársaságán belül, és ezzel a kereskedelemügyi miniszter számára felügyeleti jogkört delegált a cég teljes gazdálkodása, illetve ügy- és üzletvitelére. MT 1933. 130–136. A kulcsfontosságú 2. és 5. §. helye: 132–133.

Galați-ig lehetett az árut szállítani, át kellett rakodni tengerjáró hajókra, ráadásul mind a román hatóságok, mind a Nemzetközi Duna Bizottság különböző jogcímen illetéket szedett az áru átrakodásáért és raktározásáért. Az Apollinaris III bérbevétele a magyar kereskedelmi cégek és áruszállítók számára gyorsította, és rentábilissá tette az export-import forgalmat Magyarország és a Fekete-, illetve a Földközi-tenger medencéjében fekvő országok között.⁸⁷

Horthy ajánlata Bekzadian számára nem volt életidegen. A magyar kereskedelmi delegáció 1934. május 25. és június 14. közötti szovjetunióbéli útja és tárgyalásai idejére⁸⁸ már kézzelfogható közelségbe került magyar gyártmányú folyam-tengerjáró hajók vízre bocsátása, az első prototípus legyártása a Ganz hajógyárában a végéhez közeledett. Nem véletlen ezért, hogy a kereskedelmi delegáció tagjai a Budapest–Odessza közvetlen vízi szállítási útvonal kiaknázásának a lehetőségét is megvitatták Moszkvában a Külkereskedelmi Népbiztosság illetékeseivel. A *Budapest* névre keresztelt folyam- és tengerjáró hajót 1934. augusztus 14-én bocsátották vízre, s nem-sokára megtette első próbaútját Óbudáról Isztambulon, Bejrúton és Haifán keresztül az egyiptomi Alekszandriába. A hazai sajtóban a magyar kereskedők nagy álmának megvalósulásaként aposztrofálták ezt az eseményt, hiszen így – a Dunán, átrakodás nélkül – Magyarország és a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Fekete-tenger partvidékén fekvő országok között közvetlen vízi kapcsolat létesülhetett.⁸⁹ A magyar uszályok Csepelről Odesszán vagy Nyikolajeven keresztül elvileg még a szovjet belvízi területnek számító folyókra is felhajózhattak.

3. Nem tartom kizártnak, hogy Horthy rugalmasabb és végső soron támogató álláspontjának kialakításában szerepet játszott kisebbik fia, az akkoriban pénzügyi szakemberként tevékenykedő ifjabb Horthy Miklós is. Ő ugyanis 1928 és 1939 között a szovjet piac megnyitásáért már 1923–1924-től a kormánynál erőteljesen lobbizó Angol–Magyar Bank (AMB) vezetésében töltött be különféle tisztségeket, eleinte annak aligazgatója, majd igazgatója volt. Emellett az AMB és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank közös érdekeltiségébe tartozó, 1933-ban alakult Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. ügyvezető igazgatói posztját is ő foglalta el a részvénytársaság alapításától kezdve. Ez a cég különféle mezőgazdasági termékek, elsősorban élőállatok (szarvasmarha, sertés, ló) és feldolgozott hústermékek exportjával foglalkozott a közel- és közép-keleti országokba, s már a kezdetek-kezdetétől igyekezett megvetni a lábát Iránban is. A közel- és közép-keleti országokba vezető szárazföldi és vízi tranzitforgalom zavartalanságának biztosítása megkerülhetlenné tette a gazdasági

⁸⁷ Ennek alátámasztására gazdaságstatisztikai példákat hoz: SERES 2010. 97–98.

⁸⁸ Részletesen: SERES 2010. 80–86.

⁸⁹ DOMONY Móric: A dunai hajózás az 1934. évben. *Pesti Tőzsde*, 1934. december 20. 18.

kapcsolatok kiépítését, s ennek keretében a rég óhajtott kereskedelmi és szállítási egyezmény megkötését a Szovjetunióval. Emellett a közép-ázsiai szovjet köztársaságok potenciális beszállítókként jöhettek számításba az élőállat-piacon.⁹⁰

A budapesti szovjet követség 1935–1936-ban kelt jelentéseiben többször is találkozunk a kisebbik Horthy fiú nevével és cégével. A diplomáciai kapcsolatok felvétele után ugyanis az AMB vezetése ismét kedvezőnek ítélte a helyzetet ahhoz, hogy fellelevenítsen egy korábbi, ám sikertelen, mind az illetékes magyar, mind a szovjet hatóságok ellenállásán elbukott kezdeményezést egy magyar–szovjet vegyes kereskedelmi társaság létrehozására.⁹¹ Az AMB-hez tartozó konzorcium nevében éppen ifj. Horthy Miklós járt el a Magyar Külkereskedelmi Hivatalnál a társaság megalapítása érdekében.⁹² A budapesti szovjet követség 1935. évi záró jelentésében Bekzadian egy külön bekezdést szentelt az AMB és az annak égisze alá tartozó Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. kitartó erőfeszítéseinek. A szovjet Külügyi Népbiztosság budapesti rezidense negatívan viszonyult a vegyes kereskedelmi társaság felállításának gondolatához. Elutasítását azzal indokolta, hogy egy ilyen alakulat egyfajta „komissziós szervezetté” és kizárólagos közvetítővé lépne elő a szovjet állami export- és importszervek, illetve a magyar exportőrök és importőrök között oly módon, hogy közben alacsony alaptőkéje (100 000 pengő) miatt nem tudná finanszírozni a magyar exporttevékenységet.⁹³ Egy nem sokkal később kelt jelentésben ugyancsak monopoltörekvéseknek minősítették a Horthy fiának nevével összeforrott konzorcium lobbitevékenységét, egyenesen úgy fogalmaztak, hogy az ifjabb Horthy és az AMB kizárólagos beszállítói pozíciókra igyekszik szert tenni a szovjet élőállat-piacon.⁹⁴

Horthy álláspontjának megváltozásában tehát több motívum is szerepet játszhatott. Az európai politikai konstelláció mindenki számára észlelhető módosulása, az erőteljes olasz nyomás, a kormányzati tényezők egységes kiállása és számára is akceptálható pragmatikus argumentációja, s feltehetőleg a fia gazdasági tevékenysége is arra készítette, hogy – bizonyos korlátok és feltételek meghagyása mellett – ne ellenezze a szinte már megkerülhetetlen kapcsolatfelvételt. Minden jel arra utal

⁹⁰ Feljegyzés a Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. alapításáról és tevékenységi köréről. Budapest, 1933. március 3. MNL OL Z 96. 66. cs., 85. t., 4367/I. sz.

⁹¹ Az Orosz–Magyar Kereskedelmi Rt. létrehozásának történetére részletesen: SERES 2010. 43–55.

⁹² A Magyar–Egyiptomi Kereskedelmi Rt. igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1935. május 16. MNL OL Z 96. 66. cs., 85. t., 4367/VII. sz.

⁹³ Bekzadian jelentése Kresztyinszkijnek, Budapest, 1936. február 16. AVP RF f. 010., op. 11., p. 68., gy. 29., l. 11–29.

⁹⁴ Szemjon Mirnij követségi első titkár jelentése Borisz Rozenblumnak, a Külügyi Népbiztosság Gazdasági Osztálya vezetőjének, Budapest, 1936. augusztus 16. AVP RF f. 010., op. 11., p. 68., gy. 30., l. 118–119.

emellett, hogy az ebből származó gazdasági-kereskedelmi preferenciákat szintén felismerte, sőt, a magyar–szovjet vízi (folyami és tengeri) szállítmányozási együttműködésben rejlő lehetőségek kiaknázását maga is fontosnak és előnyösnek tartotta.

Záró gondolatok

Úgy vélem, hogy Horthynak a szovjet államisággal, illetőleg a magyar–szovjet bilaterális viszony rendezésével kapcsolatos álláspontját – és annak változásait – nem zárólag egy érzelmi attitűd, valamiféle „begyöpösödött” vagy „rögeszmés” kommunistaellenesség befolyásolta, hanem a nemzetközi folyamatok tektonikája is, amit ő rendszerint igyekezett megérteni és abból a konzekvenciákat levonni. Legalábbis a fennmaradt források, s mindenekelőtt Jungerth-Arnóthy Mihály publikálatlan és publikált naplófeljegyzéseinek célirányos elemzése erre enged következtetni. 1924 nyarán még úgy tűnhetett számára, hogy a Szovjetunió integrálódni fog az európai konszernben, míg ugyanaz év őszén az angol–szovjet viszony látványos megromlása és a Németországban még mindig befolyásos orosz emigráns körök aktív ellenlobbija inkább ennek az integrációnak a törekenységét és ideiglenes jellegét erősítették benne. Valószínű, hogy 1932 őszén is dominánsabbnak vélte azt a nemzetközi konjunktúrát, amely – nemzeti hatáskörben hozott – védővámokkal igyekezett gátat vetni a bűnbaknak kikiáltott „szovjet gabonadömpingnek” mint a világgazdasági válság lecsengése felé a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok helyreállítását hangoztató nemzetközi és hazai észérveket. Ezeknek a gazdasági intézkedéseknek a láncolatában ő minden bizonnyal a polgárháborús időszakban a tőkés államok részéről egyszer már alkalmazott blokádpolitika előszelét vélte felfedezni. 1934-re azonban – a kommunista propaganda kiküszöbölésének egyezményes garantálása esetére – mind politikai-diplomáciai, mind gazdasági szempontból a Szovjetunióval fenntartott hivatalos viszonyt már maga is inkább szükségesnek, mint veszélyesnek látta.

Ennek kontextusában érdemes ismételten felhívni a figyelmet Jungerth 1933. április 3-i, fent többször idézett naplóbejegyzésére. Ennek van még egy rendkívül érdekfeszítő bekezdése, ami Horthy valamelyest realiztikus idő- és térérzékét, s így alakítható geopolitikai perspektíváit tükrözi: „Aztán áttértünk a balti államokra. Azok nehéz, s eztáni helyzetére. Ő nem hisz ezek függetlenségének megmaradásában... Őfőméltósága a kikötők miatt hiszi, hogy az oroszok előbb utóbb ki fognak jönni a tengerhez, hogy nagy szakértéssel magyarázza az oroszok kikötők iránti törekvé-

seit Wladivostoktól Revalig [!].”⁹⁵ Egészen megdöbbentő, különösen az utókor felől nézve, hogy 1933 tavaszán Horthy mennyire determinálnak látta a balti államok helyzetét. Egy olyan eseményt, nevezetesen a függetlenségük elvesztését jósolta meg már ekkor magabiztosan, ami rövid időn belül, szűk hét-nyolc év múlva, 1939–1940-ben valóban bekövetkezett.

Bibliográfia

- AFONCEV 2006. АФОНЦЕВ, Сергей: От Российской империи к СССР. Структура торговли со странами Запада. In: *Экономическая история. Ежегодник. 2006*. Отв. ред. ПЕТРОВ, Юрий. РОССПЭН, Москва, 2006.
- AVDEJEV – UNGUREANU 2000. *Советско-румынские отношения. Том I. 1917–1934. Документы и материалы*. Председатели Редколлегии: Авдеев, Александр – УНГУРЯНУ, Михай-Разван. Международные отношения, Москва, 2000.
- BARSZENKOV – VDOVIN 2005. БАРСЕНКОВ, Александр – ВДОВНИ, Александр: *История России 1917–2004*. Аспект-Пресс, Москва, 2005.
- BEKE 1989. BEKE Margit: A Budapest-Csepeli Nemzeti Szabadkikötő története 1928–1940. *Századok*, 1989/ 1–2. 125–162.
- BELOUSZOV 2002. БЕЛОУСОВ, Рем: *Экономическая история России. XX век. Книга 3. Тяжёлые годы роста и обновления*. ИздАТ, Москва, 2002.
- BÚZÁS – NAGY 1961. BÚZÁS József – NAGY András: *Magyarország külkereskedelme 1919–1945*. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1961.
- DDI 1987. *I Documenti diplomatici italiani. Settima serie: 1922–1935. Volume XII. (1 aprile – 31 dicembre 1932)*. Presidente del comitato de redazione: ANCHIERI, Attore. Istituto Poligrafico e zecca dello Stato, Roma, 1987.
- DOLMÁNYOS 1966. DOLMÁNYOS István: A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok egy napló tükrében (1920–1939). *Valóság*, 1966/1. 73–85.
- FÜLÖP – SIPOS 1998. FÜLÖP Mihály – SIPOS Péter: *Magyarország külpolitikája a XX. században*. Aula, Budapest, 1998.
- GALI 2022. GALI Máté: A Horthy-korszak megítéléséről. Historiográfiai áttekintés. In: *Uő: A próbára tett nemzet. Fejezetek Magyarország modern kori történelméből*. MCC Press, Budapest, 2022. 277–356.
- GERGELY – PRITZ 1998. GERGELY Jenő – PRITZ Pál: *A trianoni Magyarország 1918–1945*. Vince, Budapest, 1998.

⁹⁵ Jungerth naplóbejegyzése, Budapest, 1933. április 3. PIL 972. f., 5. ö. e., 20–25. fol.

- GULYÁS 2013. GULYÁS László: *A Horthy-korszak külpolitikája. 2. A húszas évek második fele 1924–1931*. Attraktor, Máriabesnyő, 2013.
- GORLOV 2001. ГОРЛОВ, Сергей: *Совершенно секретно. Альянс Москва–Берлин, 1922–1933 гг. (Военно–политические отношения СССР – Германия)*. ОЛМА-ПИРЕСС, Москва, 2001.
- HAMERLI 2018. HAMERLI Petra: *Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásaik*. (DH Könyvek.) Fakultás, Budapest, 2018.
- HOREL 2017. HOREL, Catherine: *Horthy*. Kossuth, Budapest, 2017.
- JUHÁSZ 1988. JUHÁSZ Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Kossuth, Budapest, 1988. 3.
- JUNGERTH-ARNÓTHY 1989. JUNGERTH-ARNÓTHY Mihály: *Moszkvai napló*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: SIPOS Péter – SZÜCS László. (Sisak és cilinder.) Zrínyi, Budapest, 1989.
- KN 1924. *Az 1922. június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. XXVI. kötet. Athenaeum, Budapest, 1924.
- KN 1931. *Az 1927. évi január hó 25-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. XXXVI. kötet. Athenaeum, Budapest, 1931.
- KOLONTÁRI 2009. KOLONTÁRI Attila: *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. (Politikatörténeti Füzetek XXXI.) Napvilág, Budapest, 2009.
- KOLONTÁRI 2012. КОЛОНТАРИ АТТИЛА: *Алексей фон Лампе. Военный агент барона Врангеля в Венгрии. Сборник документов*. АИРО-XXI, Москва, 2012.
- KOLONTÁRI 2020. KOLONTÁRI Attila: Jungerth (1933-tól Jungerth-Arnóthy) Mihály. In: *Kézikönyvek a Horthy-korszak tanulmányozásához. I. kötet. 111 életrajz a külpolitika történetéhez (1919–1944)*. Szerk. GULYÁS László. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged, 2020. 210–214.
- KOLONTÁRI 2022. KOLONTÁRI Attila: Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan a Szovjetunió első állandó magyarországi követe. In: *„Fejtágító”. Ünnepi tanulmányok Pásztor Péter 80. születésnapjára*. Szerk. SERES Attila. Modernkori Oroszország és Szovjetunió Története Kutatócsoport, Pécs, 2022. 307–323.
- KRASZOVICKAJA 2013. КРАСОВИЦКАЯ, Татьяна: *Партия советских коммунистов в 1920–1930-е годы*. In: *История Коммунистической партии Советского Союза*. Отв. ред. БЕЗБОРДОВ, Александр. Москва, 2013. 161–235.
- KUDROV 1997. КУДРОВ, Валентин: *Советская экономика в ретроспективе. Опыт переосмысления*. Институт Европы РАН–Наука, Москва, 1997.

- MIZIK 1995. MIZIK Károly: A Duna-tengerhajózási tevékenység múltja, jelene és jövője. *Közlekedéstudományi Szemle*, 1995/ 8. 290–293.
- MT 1925. *Magyar Törvénytár. 1924. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta: TÉRFY Gyula. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet, Budapest, 1925.
- MT 1926. *Magyar Törvénytár. 1925. évi törvénycikkek.* Jegyzetekkel ellátta: TÉRFY Gyula. Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet, Budapest, 1926.
- MT 1933. *Magyar Törvénytár. 1932. évi törvénycikkek.* Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet, Budapest, 1933.
- NYEZSINSZKI 1992. НЕЖИНСКИЙ, Леонид: Идея «мировой революции» и внешняя политика советского государства в 1917–1921 годах. In: *Советская внешняя политика 1917–1945. Поиски новых подходов.* Отв. ред. НЕЖИНСКИЙ, Леонид. Международные отношения, Москва, 1992. 8–62.
- NYEZSINSZKI 1993. НЕЖИНСКИЙ, Леонид: Зарождение доктринальных основ советской внешней политики (1917–1921). In: *Советская внешняя политика в ретроспективе.* Отв. ред. ЧУБАРЬЯН, Александр. Институт всеобщей истории РАН, Москва, 1993. 23–29.
- NYEZSINSZKI 2004. НЕЖИНСКИЙ, Леонид: *В интересах народа или вопреки им? Советская международная политика в 1917–1933 годах.* Институт российской истории РАН – Наука, Москва, 2004.
- NYEZSINSZKI 2008. НЕЖИНСКИЙ, Леонид: *Пути и перепутья советской международной политики в 1934–1941 гг.* Гриф и К., Тула, 2008.
- PEJKOVSKA 1992. ПЕЙКОВСКА, Пенка: Българският дневник на Михай Юнгер-Арноти, унгарски пълномощен министър во София през 1939–1944 г. In: *Известия на държавните архиви.* Том 63. (1992). Главно управление на архивите при Министерския Съвет, София, 1992. 87–139.
- POPPER 1926. POPPER József: *A mai Szovjetország. Egy tanulmányút élményei.* (Utazások és felfedezések.) Világirodalom, Budapest, 1926.
- PRITZ 1999. PRITZ Pál: A magyar külügyi szolgálat 1944-ben a német megszállástól október 15-ig. *Múltunk*, 1999/4. 120–137.
- PUSKAS 1995. ПУШКАН, Андрей: *Внешняя политика Венгрии. Апрель 1927 г.–февраль 1934 г.* Институт славяноведения и балканистики РАН, Москва, 1995.
- REMÉNYI 1969. REMÉNYI Lajos: *Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919–1924.* (Gazdaságtörténeti értekezések. 5.) Akadémiai, Budapest, 1969.

- RÉTI 1998. RÉTI György: *Budapest–Róma Berlin árnyékában. Magyar–olasz diplomáciai kapcsolatok 1932–1940.* ELTE Eötvös, Budapest, 1998.
- RÉTI 2003. RÉTI György: *A Palazzo Chigi és Magyarország. Olasz diplomáciai dokumentumok Magyarországról (a Gömbös-kormány időszakában) 1932–1936.* Fischermann Nyomda, Budapest, 2003.
- ROMSICS 2019. ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Osiris, Budapest, 2019.
- SAKMYSTER 2001. SAKMYSTER, Thomas: *Admirális fehér lovon.* Helikon, Budapest, 2001.
- SERES 2007. SERES Attila: A budapesti szovjet követség jelentései 1934–1935. In: *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2007. Főszerk. Ujváry Gábor. Balassi Bálint Magyar Kulturális Intézet – Klebelsberg Kuno Alapítvány – Magyar Országos Levéltár – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2007. 225–292.
- SERES 2010. SERES Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941.* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 42.) MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010.
- SIPOS – SZÜCS 1988. SIPOS Péter – SZÜCS László: Orosz orientáció 1920 után? Jungerth-Arnóthy Mihály magyar diplomata feljegyzései, 1945. *História*, 1988/2–3. 25–26.
- SIPOS 1997. SIPOS Péter: Jungerth-Arnóthy Mihály. In: *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs.* Főszerk. SIPOS Péter. Szerk. RAVASZ István. Petit Real, Budapest, 1997. 537.
- SIPOS 2015. SIPOS Levente: Jungerth-Arnóthy Mihály a külügy élén, 1944. *Rubicon*, 2015/2. 78–81.
- SURÁNYI 1993. SURÁNYI Róbert: *A brit Munkáspárt és a Szovjetunió (1917–1924).* Akadémiai, Budapest, 1993.
- SZINAI – SZÜCS 1965. *Horthy Miklós titkos iratai.* Az iratokat sajtó alá rendezte, magyarázó szövegekkel és jegyzetekkel ellátta: SZINAI Miklós – SZÜCS László. Kossuth, Budapest, 1965.³
- TURBUCZ 2014. TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós.* Napvilág, Budapest, 2014.²
- TURBUCZ 2022. TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós, a tengerésztiszt.* Jaffa, Budapest, 2022.
- VAHRAMEJEV – KULESOV 2014. ВАХРАМЕЕВ, Александр – КУЛЕШОВ, Сергей: *Очерки истории советской внешней политики (1917–1991 гг.).* Вузовская книга, Москва, 2014.
- WERTH 2003. ВЕРТ, Николас: *История советского государства 1900–1991.* Весь Мир, Москва, 2003.

Levéltári jelzetek

AVP RF	Архив внешней политики Российской Федерации (Oroszországi Föderáció Külpolitikai Levéltára)
04. sz. fond	Georgij Csicserin külügyi népbiztos titkársága
05. sz. fond	Makszim Litvinov külügyi népbiztos titkársága
010. sz. fond	Nyikolaj Kresztyinszkij külügyi népbiztoshelyettes titkársága
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
K 63.	Külügyminisztérium Politikai Osztályának általános iratai
K 64.	Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai
K 70.	Külügyminisztérium Nemzetközi Jogi Osztályának iratai
Z 96.	Angol–Magyar Bank Rt. Okmánytára
PIL	Politikatörténeti Intézet Levéltára
972. fond	Jungerth-Arnóthy Mihály hagyatéka

Rövidítések

adm. sz.	adminisztratív szám
al. sz.	alapszám
cs.	csomó
d.	doboz
f.	fond
fol.	folió
gy.	дело (ügyirat)
l.	лист (lap)
op.	опис (állag raktári jegyzéke)
ő. e.	őrzési egység
p.	папка (ügyiratköteg)
res. sz.	rezervált szám
sz.	szám
t.	tétel

ATTILA SERES

MIKLÓS HORTHY'S ABOUT-FACE REGARDING THE SOVIET
UNION BETWEEN 1924 AND 1934

(Abstract)

The chief question that the study attempts to answer is how Regent Miklós Horthy, despite strong distaste for communism fed by “real-life experience” with the Hungarian Soviet Republic in 1919, came to the decision in 1934 to recognize “the nest of Bolshevism”, i.e., the Soviet Union, and establish diplomatic ties with it. What role did the Regent personally play in shaping Hungarian-Soviet relations between 1924 and 1934? In terms of the context of geopolitical relations, how did his decisions influence the evolution of this relationship?

The most important reference in terms of answering these questions is the heretofore partially unpublished diary of Mihály Jungerth-Arnóthy, the Hungarian envoy to Moscow between 1934 and 1939. The study – divided into three chronological and thematic parts – attempts to reconstruct how Horthy’s position evolved: 1. His bid to resolve Hungarian–Soviet relations in 1924–1925; 2. His drafting of a memorandum in 1932 calling for an international coalition against the Soviet Union; 3. Establishment of diplomatic relations between Hungary and the Soviet Union in 1934.

The study concludes that Horthy’s geopolitical perspectives as the head of state were realistic. In terms of Soviet statehood and the resolution of Hungarian-Soviet bilateral relations, his views – and their evolution – were not solely influenced by an emotional attitude, a kind of “dogmatic” or “obsessive” hatred of communism, but rather also took into account the tectonics of international processes, which he regularly strove to understand and draw conclusions therefrom.

ATTILA SERES

WANDEL IN MIKLÓS HORTHYS SOWJETUNION-REZEPTION
ZWISCHEN 1924 UND 1934

(Resümee)

Die Hauptfrage der Studie besteht darin, wie der Reichsverweser Miklós Horthy trotz seiner Antipathie gegenüber dem Kommunismus – die sich aus seiner „Lebenserfahrung“ der ungarischen Räterepublik 1919 nährte, so weit ging, 1934 zu akzeptieren, dass Ungarn „das Nest des Bolschewismus“, die Sowjetunion, anerkannte und diplomatische Beziehungen mit ihr aufnahm. Welche Rolle spielte der Reichsverweser persönlich bei der Gestaltung des ungarisch–sowjetischen Verhältnisses zwischen 1924 und 1934? Welche Entscheidungen fällte er im Kontext der geopolitischen Verhältnisse, die die Entwicklung dieses Verhältnisses beeinflussten?

Zur Beantwortung dieser Fragen dienen als wichtigster Anhaltspunkt die bisher teilweise noch nicht publizierten Tagebuchaufzeichnungen von Mihály Jungerth-Arnóthy, der zwischen 1934 und 1939 als Ungarns Gesandter in Moskau tätig war. In drei chronologische und thematische Einheiten aufgeschlüsselt versucht die Studie, die Veränderungen von Horthys Standpunkt zu rekonstruieren: 1. Vorstoß zur Regelung des ungarisch–sowjetischen Verhältnisses in den Jahren 1924–1925; 2. Horthys Entwurf einer Denkschrift für einen internationalen Zusammenschluss gegen die Sowjetunion 1932; 3. Aufnahme diplomatischer Beziehungen zwischen Ungarn und der Sowjetunion.

Die Schlussfolgerung der Studie lautet, dass die geopolitischen Perspektiven des Staatsoberhauptes Miklós Horthy realistisch waren. Seinen Standpunkt – und dessen Veränderungen – bezüglich der sowjetischen Staatlichkeit beziehungsweise der Regelung des ungarisch–sowjetischen bilateralen Verhältnisses – beeinflussten in seinem Fall nicht ausschließlich eine emotionale Haltung oder eine Art „eingefleischter“ oder „besessener“ Antikommunismus, sondern auch die Tektonik der internationalen Prozesse, die er in der Regel zu verstehen und daraus Konsequenzen zu ziehen bemüht war.

ELFELEDETT MÁRTÍRUNK

Deák Leó Bács-Bodrog vármegyei főispánsága (1941–1944)

Deák Leó 1888. január 14-én Kulán született. Jogi oklevelet Budapesten szerzett, majd Zomborban nyitott ügyvédi irodát. 1922-ben a kényszerkisebbségbe került délvidéki magyarság politikai érdekvédelmét zászlajára tűző Magyar Párt egyik alapítója, annak titkára volt. Várady Imrével¹ és Strelitzky Dénessel² együtt annak a polgári centrista politikát követő hármasnak a tagja, amelyik a húszas, de elsősorban a harmincas években Belgrádban személyesen járta ki a magyarok számára fontos kérdések megoldását. 1927 és 1929 között a Bácskai Tartományi Gyűlésben a Magyar Párt képviselője. Rendszeresen írt a korabeli lapokba, anyagiakkal is támogatta a *Vajdasági Írás* folyóirat megindítását, később pedig a *Kalangya* munkatársa volt. Az 1941-es újabb impériumváltást követően mint mérsékelt politikust Bács-Bodrog vármegye főispánjává nevezték ki. Az elsőők között követelte az 1942-es újvidéki razia leállítását, a történetek kivizsgálását. Magyarország német megszállása után tisztségéből leváltották, majd a német hatóságok letartóztatták. 1945. november 1-jén az új jugoszláv hatalom háborús bűnösneként halálra ítélte, s 1945. november 26-án kivégeztette.

Tanulmányunk történetírásunk egyik nagy adósságát igyekszik részben pótolni, s arra vállalkozik, hogy elsősorban az elmúlt évtizedekben megjelent tanulmányok, forrásközlések, kisebb mértékben alap kutatások révén rekonstruálja a kényszerki-

¹ Várady Imre (*Katalinfalva, 1867. március 11. – †Nagybecskerek, 1959. március 6.) jogi tanulmányait Budapesten végezte, majd Becskereken nyitott ügyvéd irodát. 1905-től az Függetlenségi és 48-as Párt országgyűlési képviselője. Ebben az időben jó kapcsolatot épített ki a délvidéki szerbekkel, 1914-ben ő látta el a letartóztatott és internált szerbek jogvédelmét. Az impériumváltás után a Magyar Párt egyik alapítója, annak legbefolyásosabb, mérsékelt politikusa. 1927-től a Magyar Párt tartománygyűlési képviselője, 1939-ben jugoszláv szenátor volt. A második világháború alatt nem folytatott politikai tevékenységet, 1945-ben véglegesen visszavonult a közéletől.

² Strelitzky Dénes (*Baja, 1888. július 3. – †Szabadka, 1953. január 21.) jogi tanulmányait Budapesten végezte, ezt követően Szabadkán ügyvédeskedett. A Magyar Párt elnökségének tagja, Várady Imre és Deák Leó mellett a párt kijáró politikusainak az egyike, a párt jogvédő irodájának a vezetője, egy időben a *Hírlap* főszerkesztője. A mérsékelt politikus a visszacsatolás után nem vállalt politikai szerepet, 1945 után a szabadkai Népfront egyik kerületi alelnöke, a Magyar Közművelődési Község választmányának tagja volt.

sebbségi létbe került délvidéki magyarság politikai életében bő két évtizeden keresztül kulcsszerepet játszó Deák Leó életének legfontosabb időszakát: bácskai főispán-ságának a történetét. A témaválasztásnál döntő szerepet játszott az a tény, hogy Deák Leó 1945-ös népbíróági perének az objektív értékelése, megítélése mindaddig nem végezhető el, amíg az azzal összefüggő politikai szerepvállalása nincs kellőképpen feldolgozva.

E sorok szerzője ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy a deáki életút egésze, s ebbe – beleértve főispáni működését – csak akkor és akképp lesz és lehet teljes, ha a még előttünk álló, elvégzendő releváns levéltári kutatások révén egy napon elkészül Deák Leó életének egészét feldolgozó monográfia. Ez a tanulmány ebből a szempontból itt és most csupán támpontokat és kereteket jelölhet ki ezekhez a kutatásokhoz.

A bevonulás

Az első jugoszláv állam szétesésére közvetlenül egy olyan időszakban került sor, amikor a délvidéki magyarság körében az akkor már évek óta vívott elkeseredett belharcok a Belgráddal együttműködést kereső Várady Imre–Deák Leó–Strelitzky Dénes névvel fémjelzett volt magyar párti politikusok és a Zágráb, illetve a horvát politikai elit irányába orientálódó Nagy Iván³ jobboldali mozgalma között a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség ötös tanácsának a létrehozásával átmenetileg éppen elcsitultak.⁴

Az előző korszak három főszereplőjét – a Bánságban élő Váradyt, az újvidéki Nagy Ivánt és a Zomborban ügyvédeskedő Deákot – az események váratlan felgyorsulása a korábbiól eltérő élethelyzetben érte. Várady azokban az áprilisi napokban

³ Nagy Iván (*Bács, 1904 – †San Francisco, 1972. október 28.) ügyvéd, a Magyar Párttal szemben álló, a horvát ellenzékkel szövetséget kereső jobboldali kisebbségpolitikus. A *Nép* keresztény lap egyik alapítója. 1942 és 1944 között a magyar parlamentbe behívott országgyűlési képviselő, 1944. június 28-tól a Magyar Élet Pártjának elnökségi tagja volt. 1944. október 14-től 1945-ig részt vett a Törvényhozók Nemzeti Szövetségének a munkájában. A háború után a jugoszláv hatóságok távollétében háborús bűnösnek nyilvánították. Az összeomlást követően előbb Ausztriában, majd 1951-től az Amerikai Egyesült Államokban élt. 1948 szeptemberében támogatta a Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) megalakítását. A következő évben Teleki Béla gróffal és Bonczos Miklós volt belügyminiszterrel a jobboldali magyar emigránsokat tömörítő Magyar Kereszténydemokrata Unió egyik alapítója volt. 1949-től 1954-ig komoly ambíciói voltak, hogy bekerüljön a MNB Végrehajtó Bizottságába. Ebben az időszakban aktívan részt vett a magyar politikai emigráció életében, csatározásaiban. 1955-ben visszavonult a nagypolitikától, s haláláig a Kaliforniai Állami Egyetem pénzügyi osztályán dolgozott.

⁴ Ennek történetét lásd: A. SAJTI 2016. 56–64.; DÉVAVÁRI 2020a. 100–110.; DÉVAVÁRI 2022. 213–228.

becskereki otthonában feszülten várta a magyar csapatok érkezését. Többedmagával egy olyan magyar, szerb és német nyelven írott felhívást fogalmazott meg, majd nyomtatott ki, amelyben nyugalomra és a rémhírek terjesztésének elkerülésére intették a helyi lakosságot. A kinyomtatott plakátot végül már nem volt idejük kiragasztani, mert 1941. április 14-én délután fél öt körül a Wehrmacht és az SS egységei bevonultak Becskerekre.⁵

Nagy Iván az 1941. március 27-i belgrádi katonai puccsot követő napokban⁶ személyes biztonsága miatt elhagyta Újvidéket és Zágrábba ment. Április 17-én Bartók László zágrábi konzullal együtt Zágrábban találkozott Ante Pavelićtel, a Független Horvát Állam vezetőjével. Az audiencián jelentették be, hogy a Magyar Királyság diplomáciai kapcsolatokat létesít az új állammal.⁷ Ezt követően egy rövid budapesti kitérő után április utolsó napjaiban tért vissza Újvidékre.⁸

Deák Leó a sorsfordító órákban Zomborban tartózkodott. Április 11-én 16 óra körül telefonon a zombori városházára hívták, ahol a város tekintélyes közeleti személyiségei nemzeti hovatartozásuktól függetlenül – tehát szerbek, magyarok, németek, horvátok és bunyevácok – már nagyban tanácskoztak. Itt arról tájékoztatták, hogy a jugoszláv hadsereg megkezdte az előkészületeket a visszavonulásra, s a közrend fenntartása érdekében célszerű lenne elkezdeni a helyi Nemzetőrség megalakítását és felfegyverzését. Deák ezt ellenezte, s végül a résztvevők abban állapodtak meg, hogy az engedély kijárására egy küldöttséget menesztenek a helyi katonai parancsnokságra. Mivel az engedélyt nem kapták meg, a későbbi főispán hazament lepihenni. Másnap, április 12-én hajnali 3 órakor két ismert helyi szerb vezető azzal a hírrel keltette fel, hogy a jugoszláv hadsereg megkezdte a kivonulást a városból. Deák a városházára sietett, ahol már javában osztották szét a hadsereg által hátrahagyott fegyvereket a sebtében létrehozott, megbízható szerbekből, magyarokból, németekből és orosz emigránsokból felállított nemzetőröknek. Időközben a városban kaotikus jelenetek játszódtak le: az utcákon a pánikszerűen menekülő jugoszláv katonák feje felett német és magyar gépek röpködtek. Nem sokkal később az egyik német repülő végiggéppuskázta az utcákat. A Magyar Királyi Honvédség alakulatai aznap 11 és 12 óra között vonultak be Zomborba. A gépesített csapatokat a városháza előtt a város akkori szerb polgármestere, Branislav Vrba és Deák fogadták. A viszonylagos nyugalom azonban rövid ideig tartott, másnap estétől lövések verték fel

⁵ VÁRADY 2012. 5–6.

⁶ A Jugoszláv Királyság 1941. március 25-én csatlakozott a Háromhatalmi Egyezményhez, két nappal később a brit titkosszolgálat hathatós támogatásával Dušan Simović tábornok katonai puccsot hajtott végre, és átvette a hatalmat.

⁷ Bartók László zágrábi magyar konzul Pavelicsnél. *Újság*, 1941. április 18. 2.

⁸ Krámer Gyula vallomása a Népvédelmi Hatóság 1945. május 4-i kihallgatásán. KASAS 2008. 55–56.

a csendet. A templomok tornyaiban és a házak padlásain megbúvó orvlövészekkel vívott összecsapások során 30-an veszítették életüket. A rend és a nyugalom csak két nappal később állt helyre, és ezzel párhuzamosan megkezdődött a szláv tisztviselők leváltása, a katonai közigazgatás kiszolgáltatására magyarokból és németekből álló ideiglenes városi tanács alakult.⁹

Deák Leó és Nagy Iván párharca

Az impériumváltás első napjaiban elemi erővel lángolt fel Deák Leó és Nagy Iván személyes konfliktusa. Míg kettejük küzdelme a harmincas évek második felében, vagyis a jugoszláv érában, elsősorban a két magyar politikai opció – a centrista politikát követő, a zsidósághoz ezer szállal kötődő volt Magyar Párt és Nagy Iván jobboldali népnemzeti mozgalma – közötti az eszmei és ideológiai különbségek hatalmi harcában telt el, addig az impériumváltást követő első hónapok igazi tétje immáron az volt, hogy kettejük közül ki lesz a Bácska elsőszámú politikai vezetője.

Hat nappal a bevonulás után Zomborban azzal a feladattal hozták létre a helyi úgynevezett Ötös Bizottságot, hogy adatokat szolgáltatson a magyar hadsereg vezetésének a helyi polgárok megbízhatóságáról, vagyis arról, hogy egy adott egyén milyen magatartást tanúsított a jugoszláv érában. A Délvidék-szerte létrehozott efféle – Ötös és Tízes – bizottságok igazi jelentőségét az adta, hogy eme testületek jogosultsága volt az úgynevezett nemzethűségi igazolványok kiadása. Ezek az igazolványok nélkülözhetetlenek voltak a magyar állampolgárság megszerzéséhez. Az irat hiányában az adott személyt a magyar hatóságok internálhatták, átdobhatták a határon, sőt akár ki is végezhették, de egyben alapfeltétel volt a felállításra kerülő magyar közigazgatás leendő tisztségviselőinek, alkalmazottainak a kinevezéséhez is. Zomborban Deák Leót bízták meg a helyi Ötös Bizottság megalakításával.¹⁰

A visszacsatolt bácskai területeken májusban kerültek véglegesítésre az igazolóbizottságok tagjai. Krámer Gyula,¹¹ a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnöke 1945-ben ekképp emlékezett vissza minderre: „Körülbelül 1941. május közepén

⁹ Deák Leó vallomása a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán. KASÁŠ 2008. 54–56. A hazatért Bácskában indul az építő munka. *Nemzeti Újság*, 1941. április 29. 5.

¹⁰ A. SAJTI 2004 174.; A. SAJTI 2009. 68. Deák Leó vallomása a Népvédelmi Hatóság (OZNA) 1945. július 1-jei kihallgatásán. KASÁŠ 2008. 65.

¹¹ Krámer Gyula (*Kúla, 1883. május 27. – †Újvidék, 1945. november 26.) gyáros, az újvidéki Polgári Kaszinó elnöke, a Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség, majd a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség elnöke, a Nemzethűségi Igazolások kiadó ún. Tízes Bizottság, 1942-től a magyar parlament felsőházának tagja volt. 1945-ben Deák Leóval együtt halálra ítélték, majd kivégezték.

a Miniszterelnökség II. ügyosztálya felkérte dr. Deák Leót, dr. Nagy Ivánt és engem, hogy a katonai parancsnokság kérésére hozzunk javaslatba 5 illetve 10 olyan személyt, akik helyi és személyi ismereteiknél fogva a helybeli parancsnok rendelkezésére fognak állani... Deák és Nagy Iván hosszas vita után megállapodtak a névjegyzékekben, melyet nekem azzal adtak át, hogy azt minden községben megfelelő szöveggel kikézbessék az egyik kiszemelt személynek, mert akkor még csak 2 főnk volt beszerelve.”¹²

Komoly feszültségeket indukált a két férfi kapcsolatában a bácskai médiatér ellenőrzésének kérdése is. Ennek közvetlen előzménye az volt, 1941. április 15-én a magyar hatóságok Szabadkán betiltották a Délvidék legbefolyásosabb napilapját, az izraelita felekezethez tartozó, Fenyves család tulajdonában lévő *Naplót*. Három nappal később Csuka János engedélyt kért a *Hírlap* című újság megjelentetésére, amit meg is kapott. A *Hírlapot* a Fenyvesék tulajdonában lévő Minerva Nyomda és Lapkiadó vállalatban állították elő, és munkatársainak jelentős része is a volt *Napló* gárdájának a tagja volt. A Szabadkai Városi Katonai Parancsnokság azonban nem volt megelégedve a Csuka által képviselt szerkesztéspolitikával, ezért Deák Leóval tárgyalta a *Hírlap* esetleges megszüntetéséről és egy új lap indításáról. A tárgyalások eredményeként 1941 nyarán Deák Leó szerzett jogot egy szabadkai napilap kiadására. Így jelent meg 1941. augusztus 4-én a *Napló* majd a *Hírlap* romjain Deák Leó rokonának – a későbbi országgyűlési képviselőnek, Deák Imrének a szerkesztésében a *Délvidéki Magyarság* napilap első száma. Csakhogy Nagy kihasználta azt a fordulatot, hogy a Magyar Sajtókamara 1941 novemberében megtartott választmányi ülésén őt – mint az újvidéki *Nép* hetilap tulajdonosát – felvették a Kamarába.¹³ Mivel Deák Imre nem volt a Sajtókamara tagja, 1942 márciusában a Deák-vonal kiszorult a szabadkai lap vezetőségéből, és Nagyhoz lojális emberek kerültek az élére. Ezzel a fordulattal az Újvidéken megjelenő *Új Nép* és *Magyar élet* lapok mellett immáron az észak-bácskai, szabadkai sajtó is Nagy Iván befolyása alá került.¹⁴

1941. június 8-án Nagy újabb frontot nyitott Deák ellen a Pécsi Egyetem Kisebbségi Intézetében megtartott V. Délvidéki Kultúrnap rendezvényén.¹⁵ A *jugoszláviai magyarság népi mozgalmi* című előadásában ugyan látszólag a két világháború kö-

¹² Muzej Vojvodine, Háború utáni perek anyaga, 8451/1945. Krámer Gyula kiegészítő vallomása a saját perében, 1945. július 12. (Az iratot Margittai Linda bocsátotta a rendelkezésünkre.)

¹³ Tagfelvétel és kilátásba helyezés a Sajtókamarában a novemberi választmányi üléseken. *Magyar Sajtó*, 1941. november 15. 4. illetve: *Budapesti Közlöny*, 1941. november 16. 22.

¹⁴ DÉVAVÁRI 2020b. 106–114.

¹⁵ Dél kultúrharcosai. Pécssett. Vasárnap tartja a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet a V. „Délvidéki” kultúrnapját. *Dunántúl*, 1941. június 8.; A visszatért Délvidék és Pécs egymásra találását szolgáltatta a nagysikerű Délvidéki Kultúrnap. A Délvidék szellemi vezérei Pécssett. *Pécsi Napló*, 1941. június 10.

zötti időszakról adott áttekintést, ám mondanivalójának az éle, igazodva a kor közhangulatához – és a kettejük között dúló sajtóháborúval is összefüggésben – egyértelműen az első sorokban ülő Deák ellen irányult: „...mi a Délvidéken a keresztény nemzeti gondolatot egészen más utakon értük el, mi tudtuk, hogy van Magyarországon zsidókérdés, tudtuk, hogy a zsidókérdést minden téren vissza kell szorítanunk, azonban az út, amelyen mi ennek megismeréséhez elérkeztünk, az egészen más volt. Délvidéken azt hangoztatták, hogy mindenki magyar, aki magyarul beszél, tehát ha egy zsidó azt mondja, hogy magyar és magyarul beszél, el kell ismernünk annak.¹⁶ Megdöbbenve jöttünk rá ennek lehetetlen voltára, és ekkor indult meg az önvédelmi harc, amely a következőket formulázta... Kritika tárgyává tettük azt, hogy egyes emberek elvonták a magyar kultúrát a magyarságtól. Kritika tárgyává tettük a magyar sajtót, amely idegen kezekben volt – magyar nyelven íródott ugyan – és az irodalom, a művészet, a képzőművészet terén éppúgy, mint a gazdasági és társadalmi élet terén állított és költött nagyságokat, nem azért, mivel azok hasznosak vagy károsak voltak a magyar népre, hanem azért, mert azok legnagyobb része zsidó volt.”¹⁷ Hogy aztán már egyenesen azt jelentse ki, hogy lényegében emiatt „...következtek azután azok a belső harcok a politikai élet síkján, az az óriási erőfeszítés egy magyar nemzeti, keresztény népi szervezet megalakításáért, ami végül is óriási erőfeszítések után a Közművelődési Szövetség alakjában megvalósult.”¹⁸

Bár Deák az *Adatok a jugoszláviai magyarság közművelődési problémáiról* című előadásában a két világháború közötti kisebbségi magyar oktatás helyzetének a bemutatására fókuszált, de végül nem állta meg, hogy riválisa mondataira reagáljon, és

¹⁶ Ez az utalás egyértelműen Deák Leónak (is) szólt, aki 1924-ben, amikor a Magyar Párton belül először csaptak fel a politikai antiszemitizmus lángjai, azt a következőkkel utasította el: „A Magyar Párt sem elvi, sem taktikai alapon nem volt és nem is lehet antiszemita. Amint a katolikus vagy protestáns magyarok közt nem tesz, és nem tehet különbséget a Magyar Párt, úgy nem tehet megkülönböztetést a keresztény és zsidó magyarok között sem, mert bennünket a vallás vagy valamely vallási sérelem, ha nem azonos nemzetiségünk és népkisebbségi sorsunkból folyó sérelmeink hoztak össze, amelyeket egyképpen érez a zsidó vagy katolikus vallású jugoszláviai magyar. Mi minden magyarban a fajtájához ragaszkodó magyart látjuk és különbséget csak annyiban teszünk magyar és magyar között, hogy kultúránkért, gazdasági helyzetünk megerősítéséért és nyelvünk jogaiért folyó kemény, de lojális harcunkban vállal-e velünk közösséget vagy sem. Nem akarom itt most sorban előhozni azon zsidó vallású bajtársaink neveit, kikkel a Magyar Párt létrehozásán, megalakításán és megszilárdításán az első percek óta kezdve vállatvetve küzdöttünk, csak azon kemény munkát említem, melyet a párt éppen a híres Pribicevics-féle rendelettel szemben kifejtett, mely rendelet a zsidó vallású tanulókat tiltotta a magyar anyanyelvükön való tanulhatóság lehetőségétől.” A Magyar Párt az antiszemitizmus ellen – Dr. Deák Leó nyilatkozata a Hírlapnak a zsidókérdésről. *Hírlap*, 1924. szeptember 19. 1.

¹⁷ DR. NAGY IVÁN: A jugoszláviai magyarság népi mozgalmi. *Kisebbségi Körlevél (a Pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet Közleményei)*, 1941. július. 221.

¹⁸ Uo. 223.

előadását a következőkkel zárta: „...meg kell hajtanom zászlómat a volt jugoszláviai Magyar Párt előtt. A legsúlyosabb időkben alakult, akkor, amikor a magyar nyelv használata már az utcán is veszéllyel járt. Hivatása volt a magyar nemzeti eszmének a megmentése, újból lelkekbe plántálása és megerősítése – az elnemzetlenítési [!] folyamat megakadályozása. A párt megmentette az eszmét – megmentette a nemzetet.”¹⁹

Ennél a pontnál röviden arra is utalnunk kell, hogy a Délvidéket 23 év után újra birtokba vevő magyar hatalom a bácskai zsidókban már a bevonulás első percétől kezdve nem csak egy, a vallásában eltérő magyar közösséget látott, hanem egyenesen egy idegen, ellenséges faj képviselőit, akik ellen azonnal meg is kezdte a hatósági fellépések foganatosításának egész sorát. Mindez számos, a két világháború között a Magyar Párt történetében kiemelkedő, sőt kulcsszerepet játszó, az izraelita felekezethez tartozó személy meghurcoltatását eredményezte. 1941 májusában Deák személyesen interveniált régi harcostársa, Kalmár Elemér érdekében, akit fellépésének köszönhetően végül május 24-én helyeztek szabadlábra.²⁰ Ugyancsak itt kell megemlékeznünk arról is, hogy 1941 októberében – összefüggésben a *Délvidéki Magyarság* ellenőrzéséért zajlott harccal – Deák Leó Balla Pálnál,²¹ a Miniszterelnökség miniszteri osztálytanácsosánál próbált közbenjárni annak érdekében, hogy a Szabadkán nagy tekintélynek örvendő izraelita vallású Havas Károlyt vegyék fel a Sajtókamarába. Ebben az esetben már nem járt sikerrel.²²

Bő két héttel a Pécsi Egyetemen elhangzott szópárbaj után Herczeg Ferenc előnkletével tartott ünnepélyes közgyűlést Szegeden a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület (DMKE). Herczeget követően ekkor először Deák kapott szót, aki nagyhatású, feszült érdeklődéssel kísért előadásában az elmúlt 22 esztendő délvidéki magyar kisebbségpolitikai erőfeszítéseiről, a földkérdésről, az elszelléresedéssel [!] összefüggő kivándorlás okairól, valamint az oktatáspolitikáról értekezett. Ezt követően Nagy mondott hosszú beszédet, amelyben Deák előadására reflektálva egyenesen az elmúlt évtizedek „mulasztásairól” és a legsürgősebb tennivalókról szólt.²³

¹⁹ Uo. 226–227.

²⁰ DÉVAVÁRI 2020b. 101.

²¹ Balla Pál (*?, 1894 – †Victory Mills, 1969) magyar kormánytisztviselő. Délvidékről származott, az 1930-as években a Külügyminisztériumban dolgozott, utána a Miniszterelnökség II. Osztályának délszláv referense, majd a külföldön élő magyarok nemzeti gondozására vonatkozó ügyekkel foglalkozó II/b. Ügyosztály vezetője 1944-ig. A háború után Kanadában, majd az USA-ban élt. A clevelandi Délmagyarország Felszabadító Tanácsa egyik alapító tagja volt.

²² MARGITTAI 2023. 146.

²³ A délvidéki magyarság sorsa, élete és szelleme a DMKE vasárnapi közgyűlésén. Herczeg Ferenc, Deák Leó, dr. Nagy Iván és Szabó Lőrinc előadásai. *Délmagyarország*, 1941. június 24. 3–4.;

Ahogy közeledett a katonai közigazgatás vége,²⁴ a párharc egyre inkább a főispáni tisztség elnyeréséért folyt. Július első napjaiban Nagy Iván vezetésével egy 12 tagú újvidéki küldöttség utazott Budapestre, ahol először Bárdossy miniszterelnökkel találkoztak, majd a szakminiszterekkel tárgyaltak.²⁵ Hogy egészen pontosan mi történt a zárt ajtók mögötti tárgyalásokon, pár nappal később lett egyértelmű, amikor július 12-én Deák a zombori városháza nagytermében váratlanul összehívta a helyi társadalmi egyesületeket, majd azonnal a tárgyra térve, nem kevés indulattal a következőket mondta: „Kötelességemnek tartom bejelenteni Zombor társadalmi egyesületeinek, hogy Újvidék akciót indított, amelynek éle Zombor ellen irányul. Ez az akció azt célozza, hogy Újvidék kapja meg Bács-Bodrog megye székhelyét... Van egy olyan akció is, hogy Bács-Bodrog megyét két részre osszák, Újvidék lenne Bács megye székhelye és Zombor Bodrog megyéé. Akik ezt szorgalmazzák, nincsenek tisztában azzal, hogy geopolitikailag ez lehetetlen, mert Bodrog megye sohasem létezett.”²⁶ Az értekezlet többek felszólalása után végül úgy határozott, hogy másnap egy zombori küldöttség utazik majd Budapestre, amely látogatást tesz a Magyar Élet Pártjában és igyekszik ellensúlyozni Nagy Iván akcióját.²⁷

Egy nappal a polgári közigazgatás bevezetése előtt – 1941. augusztus 14-én – Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter előterjesztésére Horthy végül Deákot nevezte ki Bács-Bodrog vármegye és Zombor szabad királyi törvényhatósági jogú város főispánjává.²⁸ A korabeli sajtó arról is beszámolt, hogy Szabadka főispáni tisztségét

A Délmagyarországi Közművelődési Egyesület. *Nemzeti Újság*, 1941. június 24. 8.; Herczeg Ferenc Szeged nemzetnevelő hivatásáról. A Délmagyarországi Közművelődési Egyesület közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1941. június 24. 4.

²⁴ A magyar hadsereg Bácskába való bevonulása egybeesett a katonai közigazgatás bevezetésével, melynek két, egymástól jól elhatárolható szakasza volt. Az első, az úgynevezett szükségszerű katonai közigazgatás 1941. április 30-áig tartott. Ebben az időszakban a katonai hadműveletek mellett minden más ügyet, főleg a „közrendészeti” feladatokat a legfelső katonai vezetés irányította, a végrehajtás pedig a megszállást végző 3. magyar hadsereg parancsnokaira, egységeire hárult. A rendszeres katonai közigazgatás apparátusa ezzel párhuzamosan április 17-e, azaz Jugoszlávia kapitulációja után épült ki. Fokozatosan és nem is egyidőben vette át a Bácska, a Muraköz, a Muravidék és a baranyai háromszög közigazgatását. A minisztertanács július 22-i ülésén döntött arról, hogy a Muraköz kivételével augusztus 1-jén áttérnek a polgári közigazgatásra, majd ezt az időpontot július 29-én augusztus 15-re módosították. A muraközi polgári közigazgatás kérdésében augusztus 12-én döntött a kormány, bevezetésének napját augusztus 21-ben jelölték meg.

²⁵ Újvidék küldöttsége Budapesten. *Nemzeti Újság*, 1941. július 6. 10.

²⁶ Zombori küldöttség jön Budapestre. *Magyar Nemzet*, 1941. július 13. 4.

²⁷ Uo.

²⁸ *Budapesti Közlöny*, 1941. augusztus 14. 1.

Reök Andor,²⁹ míg az újvidékit Fernbach Péter³⁰ foglalta el. A három főispán augusztus 28-án kihallgatáson jelent meg Horthy Miklós kormányzónál,³¹ s Deák hamarosan a belügyminiszter egyik befolyásos bizalmasa lett.

Az adott pillanatban egy ideig úgy tűnt, hogy a párharcból Deák került ki győztesen, s Nagy kénytelen lesz az Újvidéken székelő Délvidéki Földbirtokrendezési Tanács³² elnöki tisztségével vigasztalódni.³³ Nem így történt. Közvetlenül Horthy július 28-i szabadkai látogatása előtt született döntés a visszafoglalt Délvidéken egy Újvidék székhellyel felállítandó Ügyvédi Kamaráról, amely a szabadkai, az újvidéki és a zombori királyi törvényszékek területét foglalta magába.³⁴ Az igazságügyi miniszter 1941. augusztus 29-én nevezte ki az Újvidéki Ügyvédi Kamara ideiglenes testületét, amelyben Nagy Iván is helyet kapott.³⁵ Az igazi áttörést számára azonban az jelentette, hogy botrányos körülmények között bár, de végül elnyerte az állandó testület elnöki székét, a választmányban pedig bizalmi emberei közül többen is helyet kaptak.³⁶ Nagy befolyásának és mozgásterének kiszélesedését eredményezte az is, hogy a Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ) elnöke a legszűkebb bizalmi körébe tartozó Krámer Gyula volt. A DMKSZ vonzerejét elsősorban az adta, hogy a Bácskában lényegében minden állás, iparendedély, kereskedelmi

²⁹ Reök Andor (*Szeged, 1899. január 20. – †Újvidék, 1944 novembere) délvidéki politikus, 1941 és 1944 között Szabadka és Baja főispánja. Tanulmányait Keszthelyen végezte, 1923-ban vette át a család tulajdonában lévő horgosi birtok vezetését. A harmincas évek második felétől a Várady–Deák–Strelitzky-vonaltól jobbra álló, ugyanakkor mérsékelt magyar politikus volt. 1941 augusztusában Szabadka törvényhatósági jogú város főispánjává nevezték ki. A bajai főispáni tisztséget is ellátó Reököt a német megszállás után leváltották. 1944 novemberében Újvidéken öngyilkosságot követett el.

³⁰ Fernbach Péter Bálint (*Apatin, 1895. november 12. – †Újvidék, 1945. december 20.) délvidéki magyar politikus, Újvidék főispánja. Az impériumváltás után a DMKSZ vezetőségi tagja, 1942 és 1944 között országgyűlési képviselő, 1941 és 1942 között Újvidék főispánja volt. 1942-ben az újvidéki razzában játszott szerepe miatt leváltották, majd 1944-ben a Sztójay-kormány ismét ki-nevezte. A magyar hatóságok 1945 júliusában kiadták Jugoszláviának. Vélhetőleg újvidéki fogva tartása alatt öngyilkosságot követett el, ezért a jugoszláv hatóságok nem folytatták le ellene a büntető eljárást.

³¹ A bácskai főispánok a Főméltóságú Úrnál. *Pécsi Napló*, 1941. augusztus 29. 6.

³² A Délvidéki Földbirtokrendezési Tanácsot 1941-ben a 6140 M.E. sz. m. rendelettel hozták létre a jugoszláv földbirtokpolitikai jogszabályok során beállott egyenlőtlenségek és méltánytalanságok kiküszöbölésére, valamint a földbirtokpolitikai célok megvalósítása érdekében. A véleményező, javaslattevő szervezet központja Újvidéken volt.

³³ *Budapesti Közlöny*, Budapest, 1941. augusztus 22. 1. A magyar földbirtok- és telepítéspolitikáról lásd: VALASTYÁN 2019.

³⁴ *Budapesti Közlöny*, 1941. július 27. 5. A jogrend alakulására 1941 és 1944 között a Bácskában lásd: SZAKÁLLAS 2020. 222–261.

³⁵ *Budapesti Közlöny*, 1941. augusztus 30. 1.

³⁶ Történetét bővebben lásd: MARGITAI 2023. 134–137.

tevékenység, egyedárusítási engedély (dohány, cukor, benzin stb.), sőt szellemi tevékenység engedélyezéséhez a Szövetséghez tartozó, a fentiekben már bemutatott Ötös és Tízes Bizottságok által kiállított nemzethűségi igazolásra volt szükség.³⁷ A DMKSZ-ben ráadásul Nagy Iván személyesen is szerepet vállalt, s nemcsak mint az úgynevezett Tízes Bizottság tagja, hanem úgy is, mint az újvidéki fiók elnöke.³⁸

Mivel a Deák és Nagy közötti ellentéteket továbbra sem sikerült áthidalni, ezért – Erdéllyel és a Felvidékkel ellentétben – a Magyar Párt esetleges újjáalakítása sem volt napirenden. Ennek következtében Bácska prominens magyar politikusai kollektíve beléptek a kormányzó Magyar Élet Pártba.³⁹ A belépést követően Fernbach Péter újvidéki főispán mellett Nagy Iván lett a MÉP helyi vezetője.⁴⁰ Mindez egyben azt jelentette, hogy a párthierarchiában Nagy Deák felettese lett. Még tartottak a tragikus délbácskai események, amikor 1942. február 9-én sor került a Délvidékről behívott képviselők ünnepélyes bevonulására, akik nevében az ünnepi beszédet Nagy Iván mondta.⁴¹ Nagy Iván ekkor ért hatalmának és befolyásának csúcsára: országgyűlési képviselőként megnyíltak előtte az országos ügyek kapui is. 1942. február 11-én az Imrédy Béla vezetése alatt álló Országos Földhitelintézet igazgatóbizottságába került be,⁴² 1942 márciusában pedig az Országgyűlés külügyi bizottságának tagja lett.⁴³ Ezzel az egymással rivalizáló két férfi között egy kényes, az adott erőviszonyokat átmenetileg kényszerből figyelembe vevő hatalmi egyensúly jött létre.

A razzia napjai

Bár az áprilisi harcokat követően a Bácskában átmeneti megnyugvás következett be, mindez nem tartott sokáig. Az első szabotázsakció július 19-én történt, amikor Óbecse határában hajtottak végre diverzánsakciót, majd hamarosan Bácska-szerte fellángoltak a búzaföldek. A gyűjtogatások több helyen a csendőrséggel és a hadsereggel vívott tűzharcokba torkollottak, s számos halálos áldozatot követeltek. A tör-

³⁷ A. SAJTI 2009. 75.

³⁸ Felavatták Újvidéken a Revíziós Liga ajándék zászlaját. *Függetlenség*, 1941. november 5. 5.

³⁹ A. SAJTI 2009. 76.

⁴⁰ A. SAJTI 2004. 251–252.

⁴¹ Az országgyűlés képviselőházának 214. ülése 1942. február 9-én, hétfőn. *Képviselőházi napló*, XIII. kötet. 30–32.

⁴² Az Országos Földhitelintézet közgyűlése. *Új Magyarország*, 1942. február 12. 9.

⁴³ A miniszterelnök ma mutatkozik be a kormánypártban. Újjáalakították a Ház bizottságait. *8 órai Ujság*, 1942. március 12. 6.

téntekre a magyar hatóságok az ügynevezett repülőbíróságok felállításával és statáriális ítéletekkel válaszoltak.⁴⁴

Október 6-án a szabadkai rendőrkapitányság arról értesítette az újvidéki kémelhárító kirendeltséget, hogy a közeli napokban Újvidéken és a Bácska egyéb területein nagyméretű gyújtogatásra, robbantásra és kommunista megmozdulásokra lehet számítani. A hírt azonnal továbbították a Belügyminiszterhez. Keresztes-Fischer másnap átiratban arra utasította Deákot és a délvidéki katonai parancsnokságot, hogy a csendőrségnél szüntessék be a szabadságolásokat, s haladéktalanul erősítsék meg a magyar–horvát határt. Deák az intézkedések megtételéről szóló jelentésében további szigorításokat tartott szükségesnek: a kijárási tilalom bevezetése mellett javaslatot tett 40 fős, ügynevezett mozgó csendőrörsök megalakítására, a katonai közigazgatás ideje alatt egyszer már elrendelt túszzsedési akció felújítására, valamint az illegális fegyverszállítmányok elvágása céljából jóval erélyesebb fellépést kért a magyar–horvát határon. A Belügyminisztérium ezek közül végül elfogadta a karhatalmi, katonai jelenlét erősítését, valamint az ellenállás fegyver- és robbanószer ellátásának feltételezett útvonalául szolgáló magyar–horvát határ megerősítését, azonban nem látott okot a kijárási tilalom bevezetésére, s elutasította a túszzsedési javaslatot is.⁴⁵

November 26-án Deák Leó szigorúan bizalmas körrendeletet küldött valamennyi járási főszolgabírónak, amelyben kifejtette, hogy a Bánságból, Horvátországból és Szerbiából, sőt újabban a trianoni Magyarország területéről is nemkívánatos elemek, köztük zsidók is engedély nélkül, illetve több ízben ideiglenes tartózkodási engedéllyel vagy rövid lejáratú útlevél birtokában szivárogtak be a visszacsatolt területekre, ezért egy korábbi rendeletére hivatkozva elrendelte, hogy a helyi szervek a továbbiakban minden rendelkezésükre álló eszközzel akadályozzák az efféle esetek megismétlődését.⁴⁶

Ebben a rendkívül feszült helyzetben került sor október 12-én Zomborban a kormánypárt Délvidékre kinevezett tisztviselőinek nagyválasztmányi ülésére. A már bejáródott szereposztás szerint Deák köszöntője után elsőnek Nagy szólalt fel, aki a közelmúlt eseményeire utalva azt hangoztatta, hogy a Délvidék magyarsága tartsa meg egységét, ne pártoskodjon, s teljes mellszélességgel álljon ki Bárdossy László kormánya és a Lukács Béla elnöksége alatt működő Magyar Élet Pártja mellett. Ezután a főispán emelkedett szólásra, aki előbb a kormánypolitika célkitűzéseit tekintette át, majd a kisebbségpolitikára rátérve egyértelmű figyelmeztetést fogalmazott meg: a magyar nemzet a Szent István-i gondolat jegyében ugyan türelmes és megértő

⁴⁴ A. SAJTI 1987. 134–152.

⁴⁵ A. SAJTI 1987. 140–141.; MARGITTAI 2023. 100.

⁴⁶ Muzej Vojvodine, Novi Sad, Gradjanske vlasti, 13/69-28335/1941. (Az iratot Margittai Linda bocsátotta rendelkezésünkre.)

állásponton van a nemzetiségek iránt, de a hűséget és az építő együttműködést méltán várja el.⁴⁷

Pár nappal később Deák Zentára látogatott, ahol a városházán ismételten a nemzetiségi kérdéstről fejtette ki a véleményét: „...a nemzetiségek itt vannak s alkalmuk volt minden téren érvényesülni. Ezt a tényt nem lehet eléggé hangoztatni. A jövőben is ugyanez a helyzet marad. A magyar kormánynak hivatalos felfogása az, hogy a nemzetiségeknek, amelyek ennek az államnak hűséges polgárai és ennek a keretében élnek, joguk van faji sajátosságukra, nyelvük használatát és vallásuk gyakorlását megtűrjük, és senki sem akadályozza meg őket abban, hogy a faji sajátosságukat megtartsák. Ez vonatkozik nemcsak a német, hanem a szláv csoportokra is.”⁴⁸

Bácska déli területein azonban ennek ellenére sem állt helyre a közrend és a béke. December 13-án Csúrog határában tűzharcra került sor, december 17-én Mozsornál lőttek le egy csendőrt, ugyanaznap Zsablyán pedig a csendőr járőrparancsnokot ölték meg és megsebesítettek egy magyar katonát.⁴⁹ December 31-én Deák nagy beszédet intézett Szabadkán Bácska és az ország közvéleményéhez, amelyben óva intett az erőszaktól és a leszámolásoktól: „...feledjük el a múltat. Ne toroljuk meg a bennünket jogtalanul ért sérelmeket, helyezkedjünk a Szent István-i gondolat alapjára és folytassuk ott, ahol 1918-ban abbahagytuk. Ezeknek a kérdéseknek a megoldása országos feladat, amelyet a működő magyar királyi kormány céltudatos politikája kíván megoldani. Ez a politika pedig az egyenjogúságon épül fel.”⁵⁰

Alig pár nap múlva elszabadult a pokol. A Sajkás-vidéken az eredetileg a bel- és közbiztonság helyreállítása mellett elsősorban külpolitikai megfontolásokból, a szerveződő partizán-ellenállás felszámolására indított hadművelet túlkapásokba torkolva, ártatlan polgári áldozatok életét követelve az 1942. január 20-át követő napokban Újvidéken kulminálódott.⁵¹

1942. január 4-én az V. hadtestparancsnokság vezetése alatt álló magyar karhatalmi erők lezárták a Zsablya–Sajkásgyörgye–Sajkásszentiván–Dunagárdony-vonalat.⁵² A művelet során egy magyar katona és négy partizán halt meg. Deák a törté-

⁴⁷ Magyar, szerb és bunyevác manifesztáció Zomborban. *Magyar Nemzet*, 1941. október 14. 4., A nemzetiségek összefogását és együttműködését hirdették meg a délvidéki MÉP-szervezetek ülésén. *Függetlenség*, 1941. október 14. 4.

⁴⁸ Dr. Deák Leó a nemzetiségi életről. *Magyar Nemzet*, 1941. október 19. 4.

⁴⁹ A. SAJTI 1987. 152.

⁵⁰ Folytassuk ott, ahol 1918-ban abbahagytuk. Deák főispán nyilatkozata. *Reggeli Magyarország*, 1942. január 1.

⁵¹ A razzia története jól feldolgozott, eseménytörténete közismert, ezért ismertetésétől eltekintünk, és csak Deák abban játszott szerepére térünk ki.

⁵² A zsabylai történeteket Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyve alapján rekonstruáltuk. KASAS 2008. 68–70.

tekről csak másnap, február 5-én, az irodájában értesült, amikor alispánja közölte vele, hogy a sajkási járás jegyzője telefonon arról tájékoztatta, hogy Zsablya és Csúrog között ütközet zajlik, amelyben addig három csendőr vesztette az életét. Deák azt is megtudta, hogy időközben a honvédség teherautókkal küldött erősítést Szegedről Zsablyára. Ezután a helyszínre hajtatott. Itt Batori Géza csendőralezredes fogadta a községházán. Batori, miután beszámolt neki a történetekről, közölte: a környéken felfüggesztették a polgári közigazgatást, a jegyzőt leváltották, majd kijelentette, hogy magát immár nem tekinti a főispán alárendeltjének, s kizárólag Deák László ezredesnek tartozik felelősséggel, akit pedig Feketehalmy-Czeydner Ferenc delegált a helyszínre a lázadás leverésére. Az indulatos szóváltás után a főispán ahhoz a házhoz hajtatott, ahol 30-35 letartóztatott személyt tartottak fogva. Deák itt személyesen győződött meg arról, hogy a vallomásokat kényszerrel és veréssel csikarják ki a letartóztatottaktól.⁵³ A helyszínen szerzett személyes tapasztalatok után Deák másnap Budapesten kért kihallgatást a belügyminisztertől. Keresztes-Fischer igyekezett a főispánt megnyugtatni, majd arra intette, hogy az elkövetkező napokban húzza meg magát. Deák ekkor komolyan mérlegelte a lemondását is, végül azért állt el attól, mert reális esély volt arra, hogy a helyére Nagy Iván, vagy más, a szerbekkel szemben radikális álláspontot képviselő személy kerül.⁵⁴

Ebben a rendkívül kiélezett helyzetben került sor 1942. január 15-én Deák Leó ünnepélyes főispáni beiktatására. A Zomborban megtarott ünnepségen az 1918 és 1941 közötti időkre utalva Deák kijelentette: „...a szerbek a történetek ellenére egyenlő lehetőséggel indulnak az érvényesülés terén, mert a magyar kormány a bosszúállás helyett a megbocsátás politikáját folytatja. A magyar kormány ezzel éles határt von a múlt és a jelen között.”⁵⁵

Ugyanaznap a délbácskai tisztogató akciót kiterjesztették Óbecsére és környékére,⁵⁶ valamint a Szenttamás, Temerin és Újvidék által határolt területre,⁵⁷ majd

⁵³ KASAŠ 2008. 69.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Deák Leó ünnepélyes főispáni beiktatása. *Magyar Nemzet*, 1942. február 16. 7.; A nemzetiségek jogairól és kötelezettségeiről beszélt Bács megye főispánja. *Pesti Hírlap*, 1942. január 16. 8.; Deák Leót beiktatták főispáni tisztségébe. *Nemzeti Újság*, 1942. január 16. 4.

⁵⁶ Az óbecsei razzia közvetlen előzménye az volt, hogy a városban teljesítő rendőrt egy házkutatás során lelőtték. Az irat megjelent: Predstavka zamenika Budipeštanskog glavnog kapetana Ministarstvu Unutrašnjih Poslova o dobijenim informacijama u vezi sa krvoprolićem u Starom Bečeju, Žablju i Novom Sadu. [Budapest főkapitány-helyettesének jelentése a Belügyminisztériumnak az Óbecsén, Zsablyán és Újvidéken történt vérengzés ügyében.] GODO – MILETIĆ 1986. 261.

⁵⁷ A. SAJTI 2004. 278–279.; NJEGOVAN 2009. 292–293.

január 20-án éjjel a Grassy József vezette karhatalmi erők körülfogták Újvidéket, s megszüntettek minden telefon-összeköttetést a külvilággal.⁵⁸

Egy nappal az újvidéki razzia előtt Feketehalmy-Czeydner Ferenc Deák Leót Újvidékre hívatta, ahová a főispán másnap, 1942. január 20-án 16 órakor érkezett meg. A találkozóra a Leventeotthonban került sor, ahol Feketehalmy-Czeydner Újvidék térképe előtt számolt be Deáknak és Reók szabadkai főispánnak a razzia tervéről.⁵⁹ A főispán ezt követően Milan L. Popovićtyal⁶⁰ közösen Bajcsy-Zsilinszky Endrét tájékoztatta, aki a tőlük szerzett információk alapján január 21-én levélben fordult Bárdossy miniszterelnökhöz.⁶¹ Bajcsy-Zsilinszky ebben a memorandumban részletesen ismertette a miniszterelnökkel mindazt, amiről Deáktól és Popovićtól értesült. Közölte vele, hogy a Bácskában állomásozó katonai közegek mindinkább függetlenítik magukat a tényleges parancsnokaiktól, a polgárháború kirobantására is felkészülve, német felbujtásra leszámolást készítenek elő a szerb lakossággal szemben, amire az indokot az akkorra éppen befejeződött, szigorúan titkolt zsabylai vérengzés szolgáltatná. Arra kérte a miniszterelnököt, azonnal tegyen meg mindent, hogy az aznapra ütemezett akció ne induljon meg.⁶² Bárdossy rövidesen vissza is hívta Bajcsy-Zsilinszkyt, s közölte vele, hogy intézkedett: telefonon beszélt Fernbach újvidéki főispánnal, azonban Deákkal már nem tudott kapcsolatba lépni, mert a telefonvonalát elvágták.⁶³ A miniszterelnök másnap, január 22-én személyesen is fogadta őt, s a találkozón elítélte ugyan a történeteket, a képviselő azonban végül arra a megállapításra jutott, hogy Bárdossynak a „...megfékezéséhez és pláne a megtorláshoz sem elég emberismerete, sem elég erélye, sem elég egészsége [nincs]”.⁶⁴

⁵⁸ A. SAJTI 1987. 156–157.

⁵⁹ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. szeptember 20-i kihallgatásán készült vallomása. KASÁŠ 2008. 128.

⁶⁰ Popović, Milan L. (*Pancsova, 1885. szeptember 16. – †Újvidék, 1945. november 26.) szerb újságíró, politikus. Jogot és teológiát végzett, 1902 és 1914 között az Újvidéken megjelenő *Srpsstvo* (Szerbség) politikai napilap szerkesztője volt. 1925-től parlamenti képviselő, 1931-től a Dunai bán-ság szenátora, az Antibolsevista Liga alapítója és elnöke volt. Az impériumváltást követően az újvidéki *Nova Pošta* (Új Posta) szerb lap szerkesztője, 1942-től behívott magyar országgyűlési képviselő. 1942. július 15-én a zsabylai vérengzések és az újvidéki razzia ügyében felszólalt az Országházban. 1945. júliusában az OZNA ügynökei Budapestről Jugoszláviába hurcolták, majd az 1945. október 20-án indított első nagy népbírósi per egyik vádlottja volt Deák Leó főispán, Krámer Gyula felsőházi tag mellett. Popovićot a perben hazaárulás és a „magyar megszálló hatóságokkal való nyílt együttműködés” vádjával halálra ítélték és november 26-án kivégezték.

⁶¹ Lásd: TALPASSY Tibor: Igaz ügyért 3. (Bajcsy-Zsilinszky küzdelme az újvidéki ügyben.) *Észak-magyarország*, 1965. március 18. 2.; Uő: Igaz ügyért 4. (Bajcsy-Zsilinszky küzdelme az újvidéki ügyben.) *Uo.*, 1965. március 19. 4.; TILKOVSKY 1996. 207–208.

⁶² VIGH 1968. 89–90.

⁶³ VIGH 1982. 65.; VIGH 1967. 1329.

⁶⁴ VIGH 1968. 89–90.

Másnap Zomborban Palásthy Ödön ügyvéd rémulten kereste fel Deákot, s közölte vele, hogy szerb ismerősei arról számoltak be neki, hogy Újvidéken öldöklés zajlik, embereket lőnek a Dunába. Deák Leó azonnal Budapestre telefonált, majd autóba szállt, s a fővárosba utazott, ahol Keresztes-Fischernek jelentette értesüléseit. A belügyminiszter biztosította, hogy intézkedni fog és leállítja az újvidéki vérengzéseket.⁶⁵ Feketehalmy-Czeydner este hét óra körül doboltatta ki, hogy a Főispán kívánságára a katonai akció aznap este 21 órakor befejeződik.⁶⁶

Ez ugyan Újvidéken véget vetett az öldöklésnek,⁶⁷ ám Szenttamáson és Óbecsén lényegében ezután vette kezdetét a vérontás.⁶⁸ A Szenttamáson másnap reggel hét órakor megindult akció során mintegy száz főt tartóztattak le és három személyt végeztek ki. Óbecsén a letartóztatások és a kivégzések már január 20-án megkezdődtek, azonban a legtöbb erőszakos cselekményre január 25-e és 28-a között került sor, melynek során 203-an vesztették az életüket.⁶⁹

A főispán az Óbecsén és Szenttamáson megindult razziáról az óbecsei szolgabírótól értesült, aki miután telefonon elérte őt, jelentette neki, hogy Deák László ezredes parancsnoksága alatt erős karhatalmi egységek érkeztek a két városba.⁷⁰ Deák Leó ekkor felszólította az ezredest, hogy azonnal fejezze be a megkezdett razziát, majd autóba ült, s ismét Budapestnek vette az irányt. A nagy havazás miatt azonban Zombor és Baja között elakadt. Végül egy mentőautó vitte be Bajára, ahol arról értesítettek, hogy az ezredes nem hajlandó a főispán parancsának engedelmeskedni, sőt azt is kijelentette, hogy a rendteremtést az egész Bácskára ki fogja terjeszteni.⁷¹ Az idő-

⁶⁵ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. szeptember 20-i kihallgatásán készült vallomása. KASÁŠ 2008. 129. A fentiekkel kapcsolatban jelezzük azonban azt is, hogy Krámer 1945. május 4-i kihallgatásán többek között azt mondta, hogy Fernbach arról számolt neki be, hogy a razzia első két napjában nem történtek véres események, a pokol a harmadik napon, vagyis január 23-án szabadult el, miután Feketehalmy-Czeydner előző este elégedetlenségét fejezte ki az újvidéki átfésülések eredményeivel kapcsolatban. Fernbach – Krámer előtti állítása szerint – miután az újvidéki utcákon személyesen is szembesült az öldöklés mértékével, Grassy Józsefhez hajtatott, s követelte, hogy azonnal biztosítsanak neki telefonösszeköttetést Budapesttel. Ezt Grassy megtagadta. Fernbach elhagyta Újvidéket és egy közeli faluból hívta fel Szombathelyi Ferenc vezérkari főnököt, aki ezután leállította a razziát. KASÁŠ 2008. 58.

⁶⁶ BRAHAM 1997. 210.

⁶⁷ Más források szerint Szombathelyitől Feketehalmy-Czeydner azt az utasítást kapta, hogy január 22-én fejezze be a tisztogatást, de csak 48 órával később állította le az akciót. BRAHAM 1997. 210.

⁶⁸ A. SAJTI 1987. 157.

⁶⁹ NJEGOVAN 2009. 292–293.

⁷⁰ Az események pontos rekonstruálását nagyban nehezíti, hogy Deák vallomásában nem szerepel konkrét időpont. Mivel abban elsősorban az óbecsei történésekre emlékezik vissza, a budapesti útjára vélhetőleg valamikor január 25-e és 28-a között került sor.

⁷¹ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASÁŠ 2008. 70.

járási viszontagságok miatt Deák Leó Bajáról vonattal volt kénytelen folytatni az útját, s ezért csak másnap érkezett meg Budapestre, ahol azonnali újabb kihallgatást kért a belügyminisztertől. Keresztes-Fischer ekkor Szombathelyi Ferencet tárcsázta, aki azt válaszolta, hogy nincs tudomása a délvidéki történetekről. Ezt követően a belügyminiszter a miniszterelnökségre ment, majd körülbelül 13 órakor fogadta ismét a főispánt. Ekkor közölte vele, hogy Deák ezredesnek parancsot adott a visszavonulásra, majd arra utasította Deák Leót, hogy azonnal térjen vissza a Bácskába. A főispán erre bejelentette, hogy a becsei történetek miatt azonnali hatállyal lemond a tisztségéről, majd visszaindult Zomborba.⁷²

Szélcsend és a Deák elleni támadások

Deák a lemondása ellenére végül a helyén maradt, s az elkövetkező hónapokban lendületesen fogott hozzá, hogy a magyar–szerb kapcsolatokban bekövetkezett, véglegesnek tűnő törést, amennyire csak lehet, enyhítse. 1942 márciusának végén Zomborban összehívta a MÉP vezetőségi ülését, amelyen a helyi szerbek három képviselője is megjelent, akik bejelentették, hogy belépnek a Magyar Élet Pártjába.⁷³ Két héttel később, április 14-én nagy interjút adott az Újvidéken szerb nyelven megjelenő *Nova Pošta* című lap számára, amelyben előbb megnyugvással konstata, hogy az elmúlt hetekben a szerbek részéről az együttműködés jelét tapasztalta, s ezért „...azt üzenem minden szerbnek, legyenek egészen nyugodtak és minden erővel törekedjenek arra, hogy az anyaországhoz visszatért Délvidéken megtalálják a maguk helyét. Az én szilárd akaratom és óhajom az, hogy ügyeikben a teljes jogegyenlőség alapján járjunk el éppen úgy, mint a törvényeket és előírásokat a többi polgárral szemben is gyakoroljuk. Ugyancsak ajánlom azoknak, akik kéréssel és panasszal vannak, hogy azokkal legteljesebb bizalommal forduljanak az illetékes hatóságokhoz. És az én személyem a biztosíték arra, hogy mindezekben az ügyekben a fennálló törvények kere-tén belül hozzák meg a döntést.”⁷⁴

Pár héttel később érdemi gesztusok is történtek. Megkezdődött a bevonuláskor internált családok szabadon engedése, valamint a razzia és internálások során árván maradt gyermekek elhelyezése.⁷⁵ Májusban Milivoj Petrović nyugalmazott főispán vezetésével tekintélyes szerbek csoportja tárgyalta a főispánnal a bácskai szerbek kol-

⁷² Uo.

⁷³ A zomborkörnyéki szerbség csatlakozik a MÉP-hez. *Magyar Nemzet*, 1942. április 7. 6.; A MÉP zombori járási szervezete. *Függetlenség*, 1942. március 29. 11.

⁷⁴ Deák Leó főispán nyilatkozata az újvidéki „Nova Posta”-ban. *Magyar Nemzet*, 1942. április 16. 5.

⁷⁵ A. SAJTI 2004. 292.

lektív MÉP-tagságáról. A hónap utolsó napján Šime Radić ügyvéd elnöklete alatt mintegy 200 prominens szerb jelenlétében lezajlott manifesztáció elfogadott egy olyan memorandumot, amelyben a főispántól azt kérték, hogy orvosolja a szerb kis-kereskedők, kisiparosok, kocsmárosok és tisztviselők sérelmeit, majd egy bizottságot választottak meg, amelynek fő feladata a zombori, az apatini, a hódási, a palánkai, a topolyai és a szabadkai járások szerb lakosságának MÉP-be való betelepítése volt.⁷⁶

Július 18-án Deák Zomborba kérte a délvidéki országgyűlési képviselőket, valamint a német és a szerb nemzeti közösség reprezentánsait. Ezen az értekezleten jelentette be, hogy abból a célból fog havonta fog összejövetelt tartani, hogy a képviselők beszámoljanak neki a kerületüket érintő eseményekről, személyesen fogalmazhassák meg irányába a kérelmeiket, valamint a panaszait, amelyeket lehetőség szerint igyekeznek majd azonnal megoldani.⁷⁷ A következő hónaptól az értekezletre meghívást kapott Újvidék és Szabadka főispánja is.⁷⁸ Ezzel összefüggésben 1942 végén személyesen Deák vezette azt a szerb küldöttséget a pénzügyminiszterhez, amely az italmérési engedélyek bevonásának orvoslását kérte.⁷⁹

Augusztus 11-én tartották a Debreceni Nyári Egyetem keretén belül a nemzetiségi tanfolyamot, amelyen Deák Leó is előadást tartott.⁸⁰ Nagyot fordult a világ: míg bő egy évvel előbb szinte kivétel nélkül minden tudományos konferencián, irodalmi, vagy közéleti rendezvényen Deák arra kényszerült, hogy Nagy Iván felszólalásaira reflektáljon, addig a Debrecenben előadók sorából feltűnően hiányzott riválisa. Ennek ellenére érdemes a debreceni konferenciánál hosszabban is elidőzni, annál is inkább, mert az 1945-ös újvidéki perben Deák Leónál az utolsó, 7. vádpont éppen az itteni felszólalása volt. A vádirat szerint Deák Leó „1942 augusztusában a szerbkér-

⁷⁶ A bácskai magyarhű szerbek belépnek a MÉP-be. *Függetlenség*, 1942. május 31. 3.; A bácskai szerbek kimondták, hogy belépnek a Magyar Élet Pártjába. *Függetlenség*, 1942. június 2. 4.; A délnyugati bácskai szerbek belépése a Magyar Élet Pártjába. *Dunántúl*, 1942. június 2. 1.; A. SAJTI 2004. 293.

⁷⁷ Bácskai képviselők konferenciája. *Magyar Nemzet*, 1942. július 21. 7.; Minden hónapban tartanak ezentúl értekezletet a bácskai képviselők. *Magyar Nemzet*, 1942. július 23. 4.

⁷⁸ Főispáni értekezlet Zomborban. *Pesti Hírlap*, 1942. augusztus 18. 6.

⁷⁹ A. SAJTI 2004. 308.

⁸⁰ A debreceni nyári egyetem nemzetiségi tanfolyama Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár előadásával nyílt meg. A tanfolyamon Ilniczky Sándor, a kárpátaljai kormányzó biztosa mellé rendelt főtanácsadó, Oszvald György és Balla Pál miniszterelnökségi miniszteri tanácsosok, Kósa Kálmán miniszteri osztályfőnök, Kovács Alajos nyugalmazott államtitkár, Deák Leó, Bács-Bodrog vármegye és Zombor város főispánja, Makkai Sándor, Ottlák László, Bozók Ferenc, Hankiss János, Pukánszky Béla, Flachbart Ernő egyetemi tanárok, Moravék Endre miniszteri osztálytanácsos, Birkás Géza miniszteri titkár, Boda István címzetes rk. egyetemi tanár, Pfeiffer Miklós pápai prelátus, Nagy Géza református teológiai tanár, Járosi Andor evangélikus esperes, Makkai László intézeti tanár, Sziklay László egyetemi szakelőadó és Thim József történetíró adott elő. Lásd erre: A debreceni nyári egyetem nemzetiségi tanfolyamának előadói. *Magyar Nemzet*, 1942. július 30. 6.

désről adott elő a Debreceni Nyári Egyetemen, s ezen kijelentette: a magyarországi szerbek két alternatíva közül választhatnak: vagy behódnak a magyar akaratnak, vagy visszatérhetnek oda, ahonnan jöttek. Kifejtette azt is, hogy mindazokkal szemben, akik nem hódolnak be, katonai erőt fognak bevetni, amivel az 1942-es razziákra utalt, s gyűlöletet szított a szerb nép ellen, amelyet a legveszélyesebb ellenfélként jelölt meg, mivel az nem volt hajlandó megbékélni a magyar nemzetiségi politikával.⁸¹

Ami a konkrét tényeket illeti, Deák itt Balla Pál, a miniszterelnökség kisebbségi osztályának vezető munkatársának értekezése után szólalt fel. A két előadás egyébként szorosan kapcsolódott egymáshoz. Míg Balla *A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai*, addig Deák *A magyarországi szerbek* címmel tartotta meg előadását.⁸² Balla előadásában a történeti áttekintés mellett a Kállay-kormány délvidéki nemzetiségpolitikai törekvését szintetizálva kijelentette, hogy „...a magyar kormányzat ezt a kényes és nehéz kérdést sine ira et studio, a megértés, a türelmesség és a jogtisztelet szellemében vizsgálja és így is akarja azt a gyakorlatban kezelni.”⁸³ Deák a történelmi összefüggésekre rávilágító előadásának utolsó részében foglalkozott az aktuálpolitikával. Ezt a fejezetet azzal a megállapítással nyitotta meg, hogy a visszatért területen lakó szlávok öntudata erősebb, mint valaha, így „...nézetem szerint a nemzetiségi kérdés megoldásánál nekünk, magyaroknak két szempontot kell szem előtt tartanunk: a politikai és gazdasági szempontot. Mindjárt hozzáadom, hogy a primér [!] szerepet a gazdasági szempont játssza s a politikainak a szekundér szereppel kell megelégednie. Egyesek a radikális megoldást ajánlják: nemzetiségeink kitelepítését, mint generális eszközt a nemzetiségi kérdés megoldásának. Teszik ezt anélkül, hogy alaposan megvizsgálják ennek a rendkívül bonyolult és sokfelé ágazó kérdésnek a részleteit, bel- és külpolitikai, gazdasági és egyéb vonatkozásait. Nyilvánvaló tehát, hogy a generális megoldás helyett a speciális megoldást kell keresnünk. A megoldás gyakorlati lehetőségeiről, módjairól és időpontjáról most még korai lenne beszélni... Mert ha igaz is az, hogy az 1918-as kataklizma nemzetiségi téren szomorú tapasztalatokkal gazdagított, egyben az is tény, hogy a szentistváni vonalvezetésnek is megvannak az előnyei. Volt gens fidelissimánk, nemzetiségeink sorából magyar nemzeti értékek születtek, egész csoportok váltak nemzetünk elválaszthatatlan alkotó részeivé. Ebben a folyamatban megcsönkíttóságunk 23 esztendeje

⁸¹ Slavko Kuzmanović főügyész vádirata Dr. Deák Leó, Milan L. Popović, Krámer Gyula, Báthori Géza, Zombori Gyula, Talián József, Könyöki József és Knézi Péter büntetőperében. KASA 2008. 133.

⁸² A két előadás teljes szövegét lásd: *Láthatár*, 1942/10. 261–268.

⁸³ Dr. BALLA Pál: *A visszacsatolt Délvidék nemzetiségi viszonyai* (elhangzott 1942. augusztus 11-én). *Láthatár*, 1942/10. 265.

csak megszakítás, de nem megállás volt. Az új ezerév küszöbén visszatekintve tapasztalataink gazdag tárházára, nincs okunk nemzetiségi politikánk terén sokat változtatni, merthogy itt élünk Európa közepén önálló formációban, azt jórészen annak az Isten áldotta tulajdonságunknak köszönhetjük, hogy nemzetiségeink legnagyobb részét a magyar állameszméhez vonzottak, őket minden erőszak alkalmazása nélkül érzésben magyarrá, jó hazafiakká, meggyőződéses állampolgárokká tettük.”⁸⁴

Deákot kisebbségpolitikája miatt ekkor már egyre hevesebb támadások érték. Két héttel a Zomborban tartott manifesztáció után, 1942. június 17-én Bakó László az országgyűlésben azért támadta, mert fogadta a helyi szerbek képviselőit, átvette a szerbek sérelmeire vonatkozó memorandumot, s ígéretet tett azok orvoslására.⁸⁵ November 10-én pedig azzal próbálta meg lejáratni, hogy 1928-ban tartományi képviselőként hűségnyilatkozatot tett a jugoszláv államra, illetve 98 hold zsidóbirtokot vásárolt Mátételkén.⁸⁶ Bakó kirohanásai végül indulatos szóváltásba torkollottak, s Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter személyesen védte meg főispánját.⁸⁷ Bár Deákot november közepén Zenta díszpolgárává választották meg,⁸⁸ személyével kapcsolatban a közéletet továbbra is az ellene indított támadások tematizálták. December 1-jén Vámos János keveredett Bayval a parlamentben szócsatába, amikor többek között felolvasta több egykori tartományi képviselő közös levelét, amelyben egyebek mellett azt tárták a nyilvánosság elé, hogy Deák ellen aknamunka indult a megyében.⁸⁹

Ezek a támadások elsősorban azzal álltak összefüggésben, hogy a háttérben ekkor már egyre intenzívebb lobbizások történtek abból a célból, hogy a tragikus délbácskai események után a helyzet konszolidálására a kormány nagyobb ráhatást, sőt befolyást adjon Deák részére. Alig pár héttel az újvidéki történések után, 1942. február 4-én Bajcsy-Zsilinszky Endre hosszú memorandumot intézett Horthy Miklós kormányzóhoz.⁹⁰ Az emlékirat első része az események tragikus rekonstruálását tartalmazta, a második felében a politikai és büntetőjogi felelősség, a megtorlás, a jogrend helyreállítása és a jóvátétel kérdésével összefüggésben tett javaslatot egy közvetlenül az államfőnek alárendelt, teljhatalmat élvező kormánybiztos kiküldésére. Bajcsy-

⁸⁴ Deák előadásának teljes szövegét lásd: Dr. DEÁK Leó: A magyarországi szerbek (elhangzott 1942. augusztus 11-én). *Uo.*, 265–268.

⁸⁵ Az országgyűlés képviselőházának 268. ülése 1942. június 17-én, szerdán. *Képviselőházi napló*, 1939. XIV. kötet, 57.

⁸⁶ Az országgyűlés képviselőházának 303. ülése 1942. november 10-én, kedden. *Képviselőházi napló*, 1939. XV. kötet, 157.

⁸⁷ *Uo.*, 196–197.

⁸⁸ Deák Leó Zenta város díszpolgára. *Magyar Nemzet*, 1942. november 17. 5.

⁸⁹ Az országgyűlés képviselőházának 317. ülése 1942. december 1-én, kedden. *Képviselőházi napló*, 1939. XVI. kötet, 401.

⁹⁰ Szövegét kiadta: TILKOVSKY 1996. 199–222.

Zsilinszky azt javasolta, hogy a kormánybiztos közigazgatási tanácsadójává Deák Leó főispánt nevezzék ki, „...kinek emberségét, tekintélyét a bácskai nép is sokra értékeli.”⁹¹

A Vámos és Baký vitáját követő napon – december 2-án – Bajcsy-Zsilinszky heves szóváltásokba torkolló interpellációt intézett a miniszterelnökhöz és a honvédelmi miniszterhez az újvidéki, a titeli és a szablyai járásban történt razziák és karhatalmi cselekmények ügyében.⁹² Beszédét nem mondhatta végig, annak elmondásában megakadályozták. Az utókor számára azonban fennmaradt a félbeszakított interpelláció teljes szövege, amelyben arra szólította fel a miniszterelnököt, hogy a razzia áldozatainak adandó erkölcsi és anyagi jóvátétel előkészítésének ügyében vagy nevezzen ki egy kormánybiztost, vagy a feladattal Deák Leót bízza meg.⁹³ December 6-án beszéde egészének a mellékelésével levelet is írt Kállaynak, amelyben ismét sürgette, hogy a jóvátétel előkészítésével Deákot bízza meg.⁹⁴ Tíz nappal később Apó Vilmos püspöknek írt levelében pedig már arról lehet olvasni, hogy szükségesnek tartja Fernbach újvidéki főispán leváltását, s helyére Deák kinevezését,⁹⁵ hogy december utolsó napjaiban a következőket írja neki: „...egyébként bizalmasan azt is közölhetem, hogy rövidesen Deák Leó veszi át nagy örömmre az újvidéki főispánságot is. Ez még nem publikus dolog, de viszont befejezett tény. Deák Leó olyan kiváló férfiú, hogy az ő újvidéki beiktatásával sok minden megoldódik, szinte magától, vagy legalábbis megoldása aránytalanul könnyebbé válik. Úgy gondolom, Fernbach főispán menesztése bizonyos okozati kapcsolatban van nemcsak korábbi súlyos mulasztásaival és balfogásaival, hanem azzal a ténnyel is, hogy Nagy Ivánék elbuktatták Csirics Irinej görögkeleti szerb püspöknek a törvényhatóság részéről való kiküldetését a felsőházba.”⁹⁶

⁹¹ TILKOVSKY 1996. 214–215.

⁹² Az országgyűlés képviselőházának 317. ülése 1942. december 1-én, kedden. *Képviselőházi napló*, 1939. XVI. kötet, 490–492.

⁹³ TILKOVSKY 1985. 166.

⁹⁴ TILKOVSKY 1985. 178.

⁹⁵ TILKOVSKY 1985. 184.

⁹⁶ TILKOVSKY 1985. 197.

Sikertelen kísérletek a konszolidációra

1943. január 20-án a belügyminiszter előterjesztésére Horthy felmentette Fernbach Pétert és Bács-Bodrog vármegye, valamint Zombor szabad királyi város főispáni tisztségében való meghagyása mellett Deák Leót nevezte ki Újvidék főispánjává.⁹⁷ A változást a közvélemény elégedettséggel fogadta, a *Magyar Nemzet* egyenesen arról írt, hogy „Újvidéken, de az egész Bácskában nagy rokonszenvvel és megnyugvással fogadták dr. Deák Leó Bács-Bodrog megye főispánjának Újvidék város főispánjává történt kinevezését. Dr. Deák Leót tekintette már a megszállás éveiben is a bácskai magyarság igazi vezérének. A felszabadulás után dr. Deák Leó úgyis mint főispán, úgyis mint a délvidéki nemzetiségi kérdés legalaposabb ismerője, már nemcsak a délvidéki magyarságnak, hanem a szerbeknek és a németység egy részének kipróbált és mindenkor helytálló politikai vezetője lett. Ebben a minőségében különösen eredményesen szolgálta a lelkek békülését.”⁹⁸

Deák újvidéki működését azzal kezdte meg, hogy igyekezett eljárni az 1942 őszen letartóztatott Svetozar Marković, a Jugoszláv Kommunista Párt Vajdasági Tartományi Bizottsága szervező titkárának az ügyében. Markovićot több hónapnyi kihallgatás után a vezérkar főnökének a bírósága 1943. január 16-án halálra ítélte. A főispán sikertelenül igyekezett Marković számára elérni a kegyelmet, akit végül 1943. február 9-én Újvidéken felakasztottak.⁹⁹

Fernbachhal ellentétben támogatóan járt el a zsidó orvosok működésének engedélyezésében, s jelentős gesztus volt részéről a szerb gyógyszerészekkel szembeni hátrányos döntések felülvizsgálata, közbenjárására az egyik, addig hatósági gondnok kezelésében álló szerb gyógyszerész visszakapta működési engedélyét,¹⁰⁰ de támogatta a Matica Srpska újra-nyitását is.¹⁰¹

Január 28-án Zomborban fogadta a délvidéki sajtó képviselőit, ahol kijelentette: tudatában van Újvidék társadalmi összetételével és az ezzel összefüggő különleges feladatokkal. A problémákat pedig abban a szellemben szándékozik megoldani, mint amelyek az addigi tevékenységét is vezették, de egyben „maradéktalanul életbe óhajtom iktatni a kormány politikáját. Erre egyébként magától a kormány elnökétől, Kállay miniszterelnök úrtól félre nem érthető utasítást kaptam. Természetesen gondolok jelen alkalommal a nemzetiségi problémára is, amelynek megoldását a kormány

⁹⁷ *Budapesti Közlöny*, 1943. január 24. 1.

⁹⁸ Változások a főispáni karban. *Magyar Nemzet*, 1943. február 26. 5.

⁹⁹ A. SAJTI 1987. 195–196.

¹⁰⁰ MARGITAI 2023. 123., 129–130.

¹⁰¹ Deák Leonak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASAS 2008. 71.

programja szellemében az egyenjogúság alapján minden jogos igény elismerésével és bármifajta indokolt sérelem orvoslásával vélem legjobban megvalósítani.”¹⁰²

Két héttel később, a minisztertanács 1943. február 16-ai ülésén Keresztes-Fischer felvette, hogy a Bácska visszacsatolásakor a szerbség ellen foganatosított intézkedéseket revízió alá vonják, mert a belügyminiszter érkezettnek látta az időt a katonai bíróságok által hozott ítéletek, az internálások és kiutasítások felülvizsgálására, az ortodox egyház vagyoni jogi helyzetének és a Matica Srpska ügyének tisztázására, valamint az agrárkérdés és a szerbeket ért egyéb sérelmek felülvizsgálatára.¹⁰³

Március első napjaiban Deák nagy külsőségek közepette Újvidéken fogadta a helyi szerbek küldöttségét. A szerb értelmiség és közéleti személyiségek Milan L. Popović vezetésével tettek nála látogatást. A delegációban többek között jelen volt Daka Popović volt bán, Branko Ilić volt polgármester és szenátor, Milan Sekulić volt szenátor, Miloš Petrović volt polgármester, a görögkeleti egyház előkelőségei, s számos, a város politikai, gazdasági és kulturális életében meghatározó szerepet vivő személy.¹⁰⁴ Az audiencián előbb Popović szólt, aki hosszú beszédben üdvözölte Deák kinevezését, majd a szerbség sérelmeire utalva kijelentette: „...egyetlen nép sem hajlandó olyan életkeretet megtűrni, amely elgáncsolja vagy lehetetlenné teszi az ő népi egyéniségének belső fejlődését... A nemzetiségek saját egyéniségüket jogaikra való hivatkozással népi öntudatukra és nemzetiségi jellegükre támaszkodva és azok megvédésében keresik. A mi létfenntartásunk az utolsó időben súlyos megpróbáltatásokon ment keresztül.”¹⁰⁵ Deák válaszában megköszönte a képviselő szavait, majd kijelentette: a magyar kormány az írott és humánus jog alapjára helyezkedve a nemzetiségeket teljes egyenjogú állampolgárok állapotába kívánja hozni, amint azt meg is fogja tenni. „Hogy a magyar és szerb nép közötti megértés módját, modus vivendit találjunk, az urak megértő támogatását kérem. Lehet, hogy a lelkek még nem eléggé kibékültek ahhoz, hogy az általunk annyira kívánt légkör már most meglegyen, éppen ennek megvalósítása érdekében kérem azonban az urak együttműködését és feltétlen akarását a másik oldalról. Én a magam részéről minden erővel oda hatok, hogy megteremtsem a megegyezést.”¹⁰⁶

¹⁰² Újvidék új főispánja a társadalmi rétegek sürgős összefogásáról. *Magyar Nemzet*, 1943. január 29. 6.

¹⁰³ A. SAJTI 2004. 307.

¹⁰⁴ Megértést a magyar és a szerb nép között. A magyar kormány Deák Ferenc szellemében óhajtja a nemzetiségi kérdést kezelni. *Magyar Nemzet*, 1943. március 5. 5.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Uo.

A korabeli sajtó szinte kivétel nélkül foglalkozott az újvidéki kézfogással,¹⁰⁷ a *Magyar Nemzet* vezércikkét is szentelt az eseménynek. Érdeemes ebből néhány gondolatot az utókor olvasója elé tárni: „Nemcsak a visszatért Délvidéken, hanem mindazonban a körökben, ahol felelősségteljesen átérik a nemzetiségi kérdés fontosságát, a nemzetiségi béke szükségességét, mély benyomást gyakorolt az a magyar–szerb kézfogás, amelyet a magyarság nevében dr. Deák Leó újvidéki főispán, a bácskai szerbség részéről Popovics L. Milán országgyűlési képviselő személyesített meg... Popovics Milán kíséribeszédében nyíltan feltárta azt is, ami neki és népének fájt, de ugyanakkor bizakodó hangon és reménykedve beszélt annak az új útnak lehetőségeiről, amelyre a délvidéki szerbség lépett akkor, amidőn elment a magyar kormány újvidéki képviselőjéhez, hogy nyíltan feltárja lelki helyzetét és baráti együttműködéshez nyújtsa oda a kezét... Az őszinteség azonban nem csak szerb, de magyar erény is, és ez nyilatkozott meg Deák Leó főispán beszédében. Ennek a beszédnek igazi jelentőségét két körülmény világítja meg. Az egyik az, hogy a megértésnek nemesveretű mondatai olyan férfiu ajkáról hangzottak, aki végigélte a délvidéki magyarság kétévtizedes kisebbségi életét, aki fáradhatatlanul küzdött a magyarság jogaiért. Deák Leó a felszabadulás, a magyar történelmi jogok helyreállítása után nem a győztes fél gőgös és fölényes hangján beszélt, hanem mint olyan magyar, aki megértően bele tudja élni magát egy kisebbségi nép helyzetébe. A főispán beszédének másik kiemelkedő motívuma az, hogy nem csak a maga érzelmeinek adott kifejezést, hanem többször is nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a magyar kormány nemzetiségi politikájának alapelveit képviseli. Mi ennek a politikának a lényege Deák Leó szerint? »Nekünk magyaroknak és szerbeknek a jelent és a jövőt a múlt alapján kell kidolgozni és megalapozni.« Rögtön hozzátette azonban azt is, hogy mit ért a múlt alatt: Deák Ferenc nemzetiségi elgondolásait és az Eötvös-féle 1868-as nemzetiségi törvényt, amely abban az időben messze meghaladta korát és amely a kort mozgató nagy nemzeti és emberi eszmék hatása alatt jött létre.»¹⁰⁸

Bő két héttel később, március 16-án került sor Újvidéken Deák főispáni beiktatására. Beszédét szinte teljesen a nemzetiségi kérdés uralta, s abban hosszasan elidőzött a szerb kérdésnél. Utalva az egyre erőteljesebb kommunista partizánellenállásra, a következőképpen fogalmazott: „...adjunk egymásnak kezet, mert ma nem egymás ellen, hanem közösen egy közös ellenség ellen kell küzdenünk, amely megtagadta Istent, a nemzeti ideálokat, a családi kapcsolatokat, a magántulajdon szentségét, az egyéni és közszabadságot, mindent, amire eddig az európai civilizáció felépült.»¹⁰⁹

¹⁰⁷ Lásd pl.: Újvidék szerb vezetői ünnepélyes nyilatkozatot tettek az együttműködésre. *Pesti Hírlap*, 1943. március 5. 5.

¹⁰⁸ Az újvidéki kézfogás. *Magyar Nemzet*, 1943. március 6. 5.

¹⁰⁹ Beiktatták Deák Leót az újvidéki főispáni székbe. *Magyar Nemzet*, 1943. március 17. 6.

Főispáni kinevezése a radikális jobboldal újabb támadásait hozta magával. Baky március 8-án a Magyar Nemzetiszocialista Párt Nagytanácsán támadta hevesen,¹¹⁰ majd március közepén Jaross Andor, a Magyar Megújulás Pártjának országos pártvezetőhelyettese bácskai körútjának zentai állomásán foglalkozott Deák kisebbségpolitikájával, ahol többek között úgy fogalmazott, hogy Bácskában új magyar honfoglalásra van szükség.¹¹¹

Nyárra azonban újra akuttá vált a közbiztonság kérdése. Június 23-án Begecs és Új-Futak között egy 5-6 fős partizánegység megtámadta a járőröző csendőröket. Bár az összecsapásban senki sem vesztette életét, mindez a környék átfésülését eredményező akciót vont maga után.¹¹² Augusztusban Deákot arról értesítették, hogy a támadással összefüggésben razziára kerül sor. Mire a főispán a helyszínre érkezett, a karhatalmi erők Begecset már bekerítették, s a megkezdtek a házkutatásokat. A művelet során egy személy vesztette életét, míg egy másik megsebesült. A helyszínen 75 kilogramm dinamitot találtak.¹¹³ Július 22-én hajnalban Bácsföldváron egy csendőrségi igazoltatás torkollott tűzharcba, a támadók végül elmenekültek. Ezt követően a csendőrség lezárta a területet. A razzia során két csendőr és egy rendőr halt meg, három partizán pedig öngyilkosságot követett el.¹¹⁴ Deák itt is a helyszínre sietett, majd Zomborba történő visszatérése után kétezer pengő segélyt utalt ki az elesett csendőrparancsnok özvegyének.¹¹⁵

A fenti összecsapásokkal összefüggésben eredetileg Kállay Miklós miniszterelnök szándékozott a Délvidékre utazni, azonban szeptember első napjaiban végül Keresztes-Fischer belügyminiszter tett körutat Bácskában. A belügyminiszter Óbecsén elmondta: ismeri azokat a körülményeket, amelyek a magyarok és a szerbek békés együttélését átmenetileg megzavarták, s meg kell találni a módját annak, hogy a békességet mihamarabb helyreállítsák.¹¹⁶ A szerbeknek pedig megüzenete: „...fájdal-

¹¹⁰ A Magyar Nemzetiszocialista Párt nagytanács-ülése. *Magyarság*, 1943. március 9. 8.

¹¹¹ Vitéz Jaross Andor, Horváth Ferenc és Böres János a Bácskában. *Magyarság*, 1943. március 19. 7.

¹¹² Izveštaj Komande 5. Segedinskog Korpusa o proteklom napadu partizana između Begeča i Novog Futoga. [Az 5. Szegedi Hadtest parancsnokságának jelentése a Begecs és Új Futak közötti partizán-támadásról.] GODO – MILETIĆ 1986. 394.

¹¹³ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASÁŠ 2008. 71.

¹¹⁴ Telegrafski izveštaj Komande 5. Segedinskog korpusa o vatrenom okršaju sa partizanima 22. jula na u Bačkom Gradištu. [Az 5. Szegedi Hadtest Parancsnokságának távirati jelentése a partizánokkal július 22-én, Bácsföldváron vívott tűzharcról.] GODO – MILETIĆ 1986. 401–402.; VASIĆ 1969. 231–232.

¹¹⁵ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASÁŠ 2008. 71.

¹¹⁶ Keresztes-Fischer belügyminiszter: Békesség és megértés, de emellett a harcos kitartás legyen a bácskai magyar társadalom első feladata. *Esti Újság*, 1943. szeptember 1. 3.

masan észleljük, hogy az utóbbi időben határozottan ellenségesnek mondható elemek fegyverrel a kezükben törekednek az állam rendjének megbontására, az állam képviselőinek megtámadására. Akik részéről ilyeneket észlelünk, azok ellen természetesen a törvény legteljesebb szigorával lépünk fel és az ilyen bűnt a legsúlyosabban fogjuk megtorolni. Meg vagyok arról győződve, hogy az itteni lojális szerbség lelkétől mindezek a vállalkozások, merényletek távol állnak és meg vagyok győződve, hogy a legmesszemenőbben elítélik azokat.”¹¹⁷

Másnap Zomborban a vármegyeháza közgyűlési termében tartott beszédében a tisztviselőgárdát bírálta, mivel „még mindig kevés a haladás a nemzetiségi nyelv elsajátítására azok részéről, akik a trianoni területekről jöttek ide”. A belügyminiszter a szerb kérdést itt sem kerülte meg, igaz nem is kerülhette meg, mivel a rendezvény második felében a zombori szerbek megjelent képviselője átadta neki a sérelmeiket felsoroló emlékiratot. Minderre úgy reagált, hogy bár a közelmúltban valóban történtek „bizonyos kisiklások”, azok nem „a magyar nemzet magatartásának, hanem a viszonyok súlyának voltak következményei”. Majd arra kérte a szerbeket, hogy felejtsék el az esetlegesen elkövetett hibákat, hiszen az első nagy megrázkódások után a konszolidáció nagy léptekkel haladt előre, s „Önökön keresztül szeretném a megértést a szomszéd szerb nemzettel is ápolni, amellyel egymásra is vagyunk utalva, mert mindig szomszédok leszünk.”¹¹⁸

Ennek ellenére a feszültség nem csökkent. Szeptember 12-én Torzsán került sor újabb fegyveres összetűzésre a csendőrség és a partizánok között. Egy csendőr súlyosan megsebesült, a lábát amputálni kellett. Két nappal később Bács és Bácsstóváros között semmisítették meg a telefonösszeköttetést.¹¹⁹ Ujszászy István, az Államvédelmi Központ vezetője szeptember 17-én arról tájékoztatta a kormányt, hogy szeptember 8-án a szentfülöpi, 13-án a bácsstóvárosi, 16-án a Petrőc-Dunagálos vasútállomást érte fegyveres támadás. Ezzel egyidejűleg pedig az Újvidék–Verbász vasútvonal ókéri szakaszánál robbantották fel a vasúti síneket, valamint Kotor falu határában tűzarcra került sor a csendőrség és a partizánok között.¹²⁰ Szeptember 22-én Kula

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ A zombori szerbek és bunyevácok hűségüket hangoztatták Keresztes-Fischer belügyminiszter előtt. *Esti Újság*, 1943. szeptember 2. 3.; A nemzetiségi megértésről beszélt Zomborban a belügyminiszter. *Népszava*, 1943. szeptember 3. 7.; Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter délvidéki körútja. *Új Magyarság*, 1943. szeptember 3. 4.

¹¹⁹ Telefonski izveštaj komande 5. Segedinskog Korpusa o vatrenom okršaju sa partizanima kod opštine Torža. [Az 5. Szegedi Hadtest parancsnokságának telefonon megtett jelentése a partizánokkal Torzsa községben vívott tűzharcról.] GODO – MILETIĆ 1986. 420.

¹²⁰ Obaveštenje centralne državne bezbednosti 1. odeljenja Generalštaba o delatnosti bačkih partizana, s predlogom da železničke pruge čuva vojska i da se izmeste novi garnizoni na Bačkom odseku Dunav–Tisa. [Az Államvédelmi Központ értesítése a Honvéd Vezérkar 1. osztályának a bácsi par-

környékén a városhoz közeli egyik tanyánál tört ki lövöldözés. Az összecsapásban egy partizán meghalt, egy pedig súlyosan megsebesült.¹²¹

Ebben a légkörben utazott a Bácskába Lukács Béla, a MÉP országos elnöke, aki többek között Szabadkát, Topolyát, Kulát, Szenttamást, Újvidéket, Palánkát, Hódságot, Doroszlót és Zombort kereste fel. Keresztes-Fischerrel ellentétben ő már jóval keményebb hangot ütött meg, s az aktuális történésekre utalva elsősorban a „rémhírtérjesztőkre, a magyarság sorait megbontókra” fókuszált, a nemzetiségi kérdést pedig meglehetősen ingerülten annyival intézte el, hogy részükről a teljes lojalitást várja el.¹²²

Lukács elutazását követően, szeptember 22-én támadás érte az egyik palánkai üzemet, s az elkövetkező napokban a helyzet már odáig fajult, hogy szeptember 26-án Deák személyesen volt kénytelen 161 gyár és üzem részére katonai védelmet kérni. Platthy Pál tábornok válaszában a főispánnal közölte: a feladat ellátásához szükséges erőkkkel nem rendelkezik, így a kérésének sem tud eleget tenni.¹²³

Október 5-én a minisztertanács ülésén Keresztes-Fischer bejelentette, hogy a miniszterelnökkel egyetértésben Balla Pált és Nagy Valért nevezte ki az 1942-es razzia kártérítésével foglalkozó bizottság vezetőivé. A belügyminiszter az ülésen beszámolt arról, hogy a kártérítést két nagy csoportra osztották. Az elsőbe azokat az ingó- és ingatlanvagyonban keletkezett károkat sorolták, amelynek az összege 5 676 450 pengőt, míg az ártatlan áldozatok hozzátartozóinak a kártérítése mintegy 10 millió pengőt tett ki.¹²⁴

Ezzel egyidejűleg Deák magához kérte Milan Popovićot és Bogdan Đunderskit, s azt kérte tőlük, hogy a helyzet konszolidálása érdekében hívják össze a mérv-

tizánok tevékenységéről azzal a javaslattal, hogy a vasutakat a honvédség őrizze és helyezzenek át új helyőrségeket a Duna-Tisza bácskai szakaszára.] GODO – MILETIĆ 1986. 424–426.

¹²¹ Telegrafski izveštaj Komande 5. Segedinskog Korpusa o vatrenom okršaju sa partizanima u Kulskom ataru. [Az 5. Szegedi Hadtest parancsnokságának távirati jelentése a partizánokkal Kula határában vívott tűzharcról.] GODO – MILETIĆ 1986. 431.

¹²² Lukács Béla miniszter a Bácskában. *Új Magyarország*, 1943. szeptember 14. 5.; Lukács Béla miniszter bácskai körútja. *Magyar Nemzet*, 1943. szeptember 15. 6.

¹²³ Obaveštenje Komande 5. Segedinskog Korpusa Velikom Županu Bač-Bodroške Županije da nije u mogućnosti da uputi snage za čuvanje fabrika konoplje. [Az 5. Szegedi Hadtest parancsnoka értesíti Bács-Bodrog vármegye főispánját arról, hogy nincs lehetősége erőket küldeni a kendergyárak őrzésére.] GODO – MILETIĆ 1986. 436–438.

¹²⁴ Izvod iz zapisnika sa sednice Ministarskog Saveta po predmetu popisa šteta na imovini nastalih prilikom bačkih događaja u januaru 1942 godine. [Kivonat a Minisztertanács azon ülésének a jegyzőkönyvéből, amely az 1942. januári bácskai események során okozott vagyoni károk számbavételét tárgyalta.] GODO – MILETIĆ 1986. 452–454.

adó szerbek tanácskozását, amelyen elítélik a történeteket.¹²⁵ Kérésének eleget téve pár nappal később egy kisebb szerb küldöttség valóban fel is kereste a főispánt, közölték vele, hogy elhatárolódnak az utóbbi időben történetektől és ezen cselekedetek elkövetőitől. Ígéretet tettek arra, hogy minden erejükkel oda fognak hatni, hogy a szerb közösség ne támogassa a merényleteket, ne rejtegesse a szökésben lévőket.¹²⁶ Egy héttel később Deák utasítására az *Újvidéki Reggeli Újság* és a *Nova Pošta* teljes terjedelmében közölte ezt a nyilatkozatot, amelyet október 21-én a *Délmagyarország* is lehozott.¹²⁷

Mindez hatástalan volt. Október 16-án a Palánkához tartozó, szlovákok és szerbek lakta Szilbács faluban Horvátország területéről beszivárgott partizánok meggyilkolták a magyar kémelhárítás két ügynökét, majd elvágták a Palánkát Wekerlefalvával összekötő telefonvezetékét. Négy nappal később a karhatalmi erők Szilbácson és Parragon tartottak razziát. Mindkét esetben tűzharcra került sor, melynek során egy-egy partizánt lőttek le. Szilbácson 18 személyt, Parragon 12-t tartóztattak le. A házkutatások alkalmával 50 kilogrammnál is több dinamitot találtak. Miután a karhatalmi erők parancsnoka a történetekről értesítette Deákot, a főispán személyesen is megjelent a két faluban.¹²⁸ November 12-én Ópalánka belvárosában került sor lövöldözésre. A magyar állambiztonsági szervekkel történt összecsapásban három partizán halt meg. Öt nappal később a reggeli órákban pedig Dunagárdonyban támadtak a magyar határőrökre. Ebben a támadásban három magyar katona veszítette életét.¹²⁹

Még 1943 augusztusában terjedtek el azok a hírek, amelyek egy nagyarányú bácskai csetnikszerveződésről szóltak. A Draža Mihailović-féle angolbarát, de a németekkel is együttműködő ellenállási mozgalomhoz kötődő, zömében volt jugoszláv tiszteket, ügyvédek, orvosokat, földbirtokosokat és gyárosokat, összesen 97 főt Zomborban, Szabadkán, Újvidéken és Óbecsén tartóztatta le az Államvédelmi Központ. A miniszterelnök és a Bethlen István körül csoportosuló angolbarát politikusok

¹²⁵ Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASAS 2008. 72.

¹²⁶ A. SAJTI 2004. 312.

¹²⁷ A partizánok ellen fordul a bácskai szerbség. *Délmagyarország*, 1943. október 21. 5.

¹²⁸ Izveštaj komandanta 5. Segedinskog Korpusa o izvršenoj raciji u opština Silbaš i Parage. [Az 5. Szegedi Hadtest parancsnokának jelentése a Szilbás és Parag községekben történt razziáról.] GODO – MILETIĆ 1986. 478–480.

¹²⁹ Izvod iz izveštaja o situaciji komande 5. Segedinskog Korpusa i poginulim partizanima Feješ Klari, Popović Živku i Vidović Milošu Ratku u vatrenom okršaju u Staroj Palanci. [Részlet az 5. Szegedi Hadtest parancsnokságának a palánkai tűzharcban elesett Fejős Klára, Popović Živko és Ratko Vidović Miloš partizánokról.] MILETIĆ, 1986. 498–499.; Izveštaj detektiva o pogibiji partizana Feješ Klare, Popović Živka i Vidović Miloš u Staroj Palanci, kao i o drugim partizanskim akcijama. [nyomozói jelentés Fejős Klára, Popović Živko és Ratko Vidović Miloš partizánok palánkai haláláról, valamint egyéb partizánakciókról.] Uo. 503–504.

a szervezkedés lelepleződésének első napjaiban azzal bízták meg Deákot és Popovićot, hogy megkülönböztetett figyelemmel kísérjék a letartóztatottak sorsát, s biztosítsák, hogy a nyomozás során a vádlottakat ne éri atrocitások. Az utasításoknak megfelelően ők több alkalommal is meglátogatták a letartóztatásban lévőket. Szeptemberi délvidéki útját Keresztes-Fischer belügyminiszter arra is felhasználta, hogy az ügy állásáról a helyszínen tájékozódjon, de a tárgyalás előtt Zomborba utazott az Államvédelmi Központ vezetője, Ujszászy István is, aki ugyancsak erről a kérdésről informálódott a főispánnál.¹³⁰

A tárgyalásra 1943. október 7-én került sor a vezérkar főnökének bírósága előtt, amelyen a belügyminiszter utasítására két alkalommal Deák Leó is megjelent. A perbefogottakat azzal vádolták, hogy részt vettek a Mihailović-féle Jugoszláv Honi Hadsereg (Jugoslovenska vojska u otadžbini) bácskai megalakításában, előkészületeket tettek arra, hogy a leendő fegyveres alakulatokkal a magyar csapatok kivonulása után átvegyék a Bácskában a hatalmat. A tárgyaláson a szervezkedés két vezetőjét halálra, 31 vádlottat 10-15 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték, 60 személy ügyét a VKF bírósága további eljárás végett átadta a szegedi hadtestparancsnokság ügyészenek. Az ítélet kihirdetése után Popović személyesen kereste fel Keresztes-Fischert, majd kihallgatást kért a kormányzónál. Akciója sikerrel járt. A két főbűnös kegyelmet kapott, míg fegyházra ítélt társaik hamarosan elhagyhatták a börtönt, és a szabadabb és jobb körülményeket biztosító internálótáborokba helyezték át őket. Deákot megdöbbenette ez a fordulat, személyesen Ujszászyt kérdezte meg annak okáról, aki a főispánnak tömören azt válaszolta, hogy „Isten tudja, mire használhatjuk még ezeket az embereket.”¹³¹

Pár hónappal később egy másik tárgyalás ügyében Budapesten volt a főispánnak jelenése. December 14-én kezdődött meg a délbácskai és az újvidéki razzia főbűnösének a hadbírószáki tárgyalása, ahol a bizonyító eljárás során december 17-én tanúként jelent meg, s a következőket mondta: „Január elején jelentették, hogy az újvidéki nyomozókat fegyveresen megtámadták és halálos áldozatok vannak. Kimenve láttam, hogy foglyok, halottak vannak, és hogy razzia folyik, amit Deák ezredes vezet, aki azonban nem volt ott. Pár nap múlva hallottam, hogy a razziának sok polgári lakos áldozata van, amit jelentettem a belügyminiszternek. Egy-két nap múlva megjelentem Deák ezredesnél, aki azonban bővebb információk megadását megtagadta. Zsablyán és Csúrogon megbízhatatlan magyar emberek voltak az összekötő szervek.”¹³²

¹³⁰ A. SAJTI 1987. 228–229.; Deák Leónak a Népvédelmi Hatóság 1945. július 1-jei kihallgatásán készült jegyzőkönyvében szereplő vallomása. KASAŠ 2008. 73.

¹³¹ A. SAJTI 1987. 230–232.; KASAŠ 2008. 73. (Az ügyel összefüggésben a későbbiekben megfogalmazódott szerb véderő felállításának a tervéről lásd: A. SAJTI 1987. 232–238.

¹³² A. SAJTI – MARKÓ 1985. 442.

Végjáték

A front közeledésének, Magyarország esetleges német megszállásának baljós légkörében 1944. február végén 34 kormánypárti képviselő mellett Nagy Iván vezetésével több délvidéki képviselő is aláírta azt a tizenkét oldalas bizalmas emlékiratot, amelyet megfogalmazói Lukács Béla pártelnök közvetítésével Kállay Miklós miniszterelnöknek és Horthy Miklósnak címeztek. Az emlékiratban a magyar kiugrási tárgyalásokkal összefüggésben követelték az ország bel- és külpolitikájának a „Szegedi Gondolaton alapuló kemény, az egész nemzeti társadalmat átható, fegyelmezett egységbe foglaló, katonás szellemű politikához” való visszatérését. Ugyanis ellenkező esetben „...minél közelebb jön a háború, annál inkább nő a veszélye annak, hogy a német haderő a bizalom hiánya miatt nem fegyvertársként, hanem mint megszálló jelenik meg a felvonulási területté vált Magyarországon. Ugyanakkor az angol simpatíáival beoltott és németellenes jelszavakkal megdolgozott magyar társadalomban tragikus szakadás következhetne be...”¹³³

A két nagy rivális, Nagy Iván és Deák Leó közötti, hamarosan bekövetkező erőeltolódást vetítették elő az 1848/49-es forradalommal és szabadságharccal összefüggő ünnepek is. Míg 1944. március 15-én Nagy Iván a szabadságharc egyik központi ünnepségén, az Ereklýs Országzászló Nemzeti Bizottság szervezésében több ezer fős közönség előtt mondott beszédet a Szabadság téren,¹³⁴ addig Deák Leó Bács-Bodrog vármegye törvényhatósági ülésén emlékezett meg a forradalomról és szabadságharcról, valamint Kossuth halálának ötvenedik évfordulójáról. A főispán ünnepi beszédében most sem tagadta meg önmagát: Kossuth szellemében békés együttműködésre és megértésre hívta fel a nemzetiségeket.¹³⁵

1944. március 19-én hajnali 4 órakor a Wehrmacht csapatai, hogy megakadályozzák Magyarország kiugrását a német szövetségi rendszerből, végül átlépték a magyar határt. A megszállás hadművelete közvetlenül érintette a Bácskát, mivel Szerbia felől, a Zenta–Valpó-sávban a XXII. hegyihadtest három harccsoportja lendült mozgásba. A 92. gépesített gránátosezred a titeli Tisza-hídon át a folyó jobb partján haladt Szegedig, majd Szolnokig, Kecskemétig és Ceglédig. Az újvidéki magyar hídőrség azon kevés egységek egyike volt, amelyik fegyveresen szállt szembe az országba behatoló ellenséggel. A 42. Vadászadosztály ezért csak a megvívott ütközetet követően érhetette el Szabadkát, majd Kiskunhalas és Baja irányába haladt tovább.

¹³³ DR. RÁTTKAY R. Kálmán: A magyar politikai közvélemény 1943/44-ben két emlékirat tükrében. *Nyugati Magyarország*, 1951. június–július, 11–18.

¹³⁴ Március tizenötödike. *Nemzeti Ujság*, 1944. március 15. 4.

¹³⁵ Zombor, március 18. *Reggeli Magyarország*, 1944. március 19. 5.; Kossuth és a nemzetiségek. *Pesti Hírlap*, 1944. március 21. 6.

A 8. SS-lovashadosztály a Duna két oldalán nyomult előre Baján át Soroksárig, illetve Mohácson és Dunaföldváron át Érdig.¹³⁶

Az újvidéki hídőrséggel vívott ütközetet leszámítva a Délvidéken a német megszállás további harcokat nem eredményezett, mert a magyar alakulatok olyan utasítást kaptak, hogy a németekkel szemben semmilyen ellenállást se fejtsenek ki. A megszállás első napjaiban Bácskában a német nemzetiség fegyveres osztagai (Deutsche Mannschaft) a Wehrmacht egységeivel együttműködve pár napra – március 21-ig – lefegyverezték a csendőrséget. Edmund Veessenmayer, a Német Birodalom teljhatalmú megbízottja március végén Sztójay Döme miniszterelnöktől követelte a Kállay-kormány által kinevezett főispánok leváltását.¹³⁷

Deák körül egyre inkább fogyni kezdett a levegő. Barátai, munkatársai, felettesei közül sokan már a megszállás első napjaiban minden érdemi befolyásukat elvesztették, már nem tudtak neki sem védelmet biztosítani. Március 19-én a Gestapo elhurcolta a fegyveres ellenállást tanúsító Bajcsy-Zsilinszky Endrét, másnap Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert tartóztatták le, Kállay Miklós miniszterelnök a török követségre menekült, Deák egyik legfontosabb háttértámogatója, Bethlen István pedig bujkálni kényszerült. Franz Hamm, a német népcsoport parlamenti képviselőjének a vezetője 1944. április 4-én küldte meg a német külügyminisztériumnak azt a feljegyzést, amelyben indítványozta Deák leváltását, s helyére Nagy Iván, vagy Fernbach Péter kinevezését javasolta. A liberálisnak, s Keresztes-Fischerhez fűződő barátsága miatt angolbarátnak minősített Deákról májusban az állambiztonsági rendszert egyik jelentése különösen súlyos bűnként említette meg azt, hogy a magyar-szerb megbékélést elősegítendő, „gyakorta” közbejárt a kommunisták érdekében.¹³⁸

Május 3-án a Magyar Élet Párt vezetői lemondtak tisztségükről, Nagy Iván pedig tagja lett annak a hatos bizottságnak, amely „a magasabb erkölcsi szempontoknak az érvényesítése céljából” létrehozandó új, a jobboldalt egyesítő kormánypárt tagjainak erkölcsi és anyagi összeférhetetlenségét vizsgálta.¹³⁹ Három nappal később, május 6-án Deákot minden tisztségéből felmentették, Bács-Bodrog vármegye és Zombor főispánjává Piukovics Józsefet, Újvidék főispánjává Fernbach Pétert nevezték ki. Reök Andor szabadkai és bajai főispánt is leváltották, helyére Vojnics Gyulát ültették.¹⁴⁰

¹³⁶ RAVASZ onl.

¹³⁷ A. SAJTI 1987. 217–218.

¹³⁸ A. SAJTI 1987. 219.

¹³⁹ Vitéz Marton Béla: Boldogan térünk vissza a Gömbös Gyula által kijelölt útra. A miniszterelnök elfogadta a MÉP vezetőinek lemondását. Jobboldali egység van kialakulóban. – Háromtagú bizottság vette át a párt szerveinek jogkörét. *Magyar Élet*, 1944. május 5. 1.; Lemondott a MÉP elnöksége. A MÉP értekezletének előzményei és következményei. *Pesti Hírlap*, 1944. május 5. 3.

¹⁴⁰ Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny*, 1944. május 7. 1.

Május utolsó napjaiban Fernbach Péter újbóli beiktatásának az ünnepségén, a kormány nevében felszólaló Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter után Nagy Iván köszöntötte hivatalában a régi-új főispánt.¹⁴¹

Ilyen előzmények után a Magyarországon állomásozó SS és rendőri erők legfőbb parancsnoka Otto Winkelmann Obergruppenführer 1944. június 18-án a következő táviratot küldte Berlinbe: „A KdS¹⁴² Budapest jelentése szerint a Magyar Államrendőrség e hó 16-án letartóztatta Bácska, valamint Újvidék és Zombor város egykori főispánját, dr. Deák Leót és átszállította a KdS szegedi parancsnokságára. Deák, Keresztes-Fischer volt belügyminiszter régi alkalmazottja, helyzetjelentéseiben állandóan a Volksbund munkája ellen uszított, és liberális hozzáállásából adódóan folyamatosan ellehetetlenítette a biztonsági hatóságoknak a kommunisták, szociáldemokraták, illetve a banditák elleni munkáját. Deák letartóztatását a magyar rendőrség az új főispán, Piukovics utasítására hajtotta végre.”¹⁴³

Ezzel a Bácskában végérvényesen egy új időszámítás vette kezdetét. Ugyanaznap bekövetkezett a holokauszt bácskai végkifejlete; a magyarsághoz ezerszállal kötődő bácskai zsidók elhurcolása és megsemmisítése, majd az összeomló világ kataklizmájának záróakkordjaként 1944 őszétől hosszú hónapokon keresztül az éjszaka félelmetes sötétsége nyelte el az ártatlan bácskai magyarok és németek tízezreit.

Nagy Iván az összeomlás hónapjaiban komoly politikai szerepet töltött be a magyar belpolitikai események alakításában, a háború végét pedig az ausztriai Rum városában élte meg. Előbb ott, majd az Amerikai Egyesült Államokban kezdett új életet, egy időben fontos szerepet játszott a magyar emigráció belső küzdelmeiben, s tisztes jólétben 1972-ben hunyt el.¹⁴⁴

Deák Leó a háború utolsó napjaiban, 1945. március 11-én önként jelentkezett Budapesten az orosz katonai hatóságoknál.¹⁴⁵ Hamarosan Újvidékre szállították, majd az 1945. október 20-án kezdődött első nagy perben a jugoszláv hatóságok háborús bűnösneként halálra ítélték, s november 26-án reggel 6 óra 30 perckor kivégezték.¹⁴⁶

¹⁴¹ Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter a nemzetiségi kérdéstről beszélt az újvidéki főispán beiktatásán. *Pesti Hírlap*, 1944. június 2. 3. A nemzet példátlan erőfeszítéseiről beszélt Reményi-Schneller pénzügyminiszter Újvidéken. A német és a szerb lakosság képviselői is részt vettek Fernbach főispán beiktatásán. *Függetlenség*, 1944. június 2. 3.

¹⁴² A német biztonsági rendőrség (Sipo) különítményeinek hivatalos megnevezése Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD (KdS) volt. Két-háromszáz főnyi állománnyal érkeztek. Ennél nagyobb erőt képeztek, mert munkájukban széles besúgóhálózatra is támaszkodhattak.

¹⁴³ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin, R100.892.2283. (Az iratot Veszprémy Bernát László bocsátotta rendelkezésünkre.)

¹⁴⁴ Bővebben lásd: DÉVAVÁRI 2021. 44–62.

¹⁴⁵ A. SAJTI 2004. 339.

¹⁴⁶ Kivégezték dr. Deák Leót és társait. *Magyar Szó*, 1945. november 27. 3.

Erkölcsei és jogi rehabilitációja a mai napig nem történt meg. Ennek a történetnek a megírása azonban már egy következő tanulmány feladata lesz.

Bibliográfia

- A. SAJTI – MARKÓ 1985. A. SAJTI Enikő – MARKÓ György: Ismeretlen dokumentum az 1942. januári délvidéki razzia résztvevőinek peréről. 1943. december 14. – 1944. január 14. *Hadtörténeti Közlemények*, 1985/2. 426–456.
- A. SAJTI 1987. A. SAJTI Enikő: *Délvidék, 1941–1944*. Kossuth, Budapest, 1987.
- A. SAJTI 2004. A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség – Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág, Budapest, 2004.
- A. SAJTI 2009. A. SAJTI Enikő: A magyar állam berendezkedése a Délvidéken 1941–1944. *Limes – tudományos szemle*, 2009/2. 63–81.
- A. SAJTI 2016. A. SAJTI Enikő: *Kisebbségpolitika és társadalomszervezés. Várady Imre (1867–1959) bánáti magyar politikus iratai*. Forum, Újvidék, 2016.
- BRAHAM 1997. BRAHAM, Randolph L.: *A népiártás politikája. A Holocaust Magyarországon. Első kötet*. Belvárosi, Budapest, 1997.
- DÉVAVÁRI 2020a. DÉVAVÁRI Zoltán: A jog erejével, az igazság fegyverével. Jogászok a délvidéki magyar kisebbségi közösség megszervezésében (1918–1941). In: *Délvidéki (Vajdasági) magyar jogászok. A Monarchiától a titói korszak végéig*. Szerk. VÁRADY Tibor. Vajdasági Magyar Jogász Egylet, Újvidék, 2020. 62–113.
- DÉVAVÁRI 2020b. DÉVAVÁRI Zoltán: *Egy elmesélhetetlen történet. Impériumváltások, holokausz, emigráció. – A szabadkai zsidóság eszme- és politikatörténete (1918–1945)*. VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, Budapest, 2020.
- DÉVAVÁRI 2020c. DÉVAVÁRI Zoltán: Nagy Iván (1904–1972) magyar országgyűlési képviselő, emigráns magyar politikus iratai (1948–1948). *Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 2020. 831–903.
- DÉVAVÁRI 2021. DÉVAVÁRI Zoltán: *Klikkharcok az emigrációban. Nagy Iván (1904–1972) délvidéki magyar politikus válogatott iratai (1949–1954)* (Lymbus Kötetek.) Budapest, 2021.
- DÉVAVÁRI 2022. DÉVAVÁRI Zoltán: Útvesztőben. Magyar országgyűlési képviselők az első délszláv államban. In: *Nemzetiségi képviselet Magyarországon az utódállamok parlamentjeiben (1868–1918/1920–1990)*. Szerk. BARDI Nándor – GYURCSÍK Iván. Országház, Budapest, 2022. 184–228.

- GODO – MILETIĆ 1986. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Naroda Jugoslavije. Učešće Hortijeve Mažarske u napadu i okupaciji Jugoslavije. TOM XV. Knjiga 1.* Szerk. GODÓ Ágnes – MILETIĆ, Antun. Vojnoistorijski Intitut, Vojnoizdavačka organizacija Zrinji, Beograd–Budapest, 1986.
- KASAŠ 2008. KASAŠ, Aleksandar: *Stenografski zapisnici sa suđenja glavnoodgovornima za raciju u Južnoj Bačkoj 1942. godine.* Filozofski Fakultet Novi Sad, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2008.
- MARGITTAI 2023. MARGITTAI Linda: „Zsidókérdés” a Délvidéken 1941–1944. *Kronosz*, Pécs, 2023.
- NJEGOVAN 2009. NJEGOVAN, Drago: Један мање познати извештај о ”рацији” у Јужној Бачкој 1942. године. [Један мање познати извештај о „raciji” u Južnoj Bačkoj 1942. godine.] *Rad Muzeja Vojvodine*, 2009. 279–294.
- RAVASZ onl. Dr. RAVASZ István: *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945.* Online kiadás. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/2vhSzakkonyv-magyarok-a-ii-vilaghaboruban-2/magyarország-es-a-magyar-királyi-honvedseg-a-xx-szazadi-vilaghaboruban-1914-1945-BB49/>. (2024. április 19.)
- TILKOVSKY 1985. TILKOVSKY Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén. *Századok*, 1985/1. 152–223
- TILKOVSKY 1996. „Ütött a cselekvés órája” Bajcsy-Zsilinszky Endre 1942. február 4-i memorandumja Horthy Miklós kormányzóhoz. Közreadja: TILKOVSKY Loránt. In: *Somogy megye múltjából.* (Levéltári évkönyv 27.) Kaposvár, 1996. 199–222.
- VALASTYÁN 2019. VALASTYÁN Balázs: *Magyar földbirtok- és telepítéspolitikája a visszacsatolt Bácskában (1941–1944).* (Kézirat, PhD-értekezés.) Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Doktori Iskola, Szeged, 2019.
- VÁRADY 2012. VÁRADY Imre: *Napló 2.* Forum, Újvidék, 2012.
- VASIĆ 1969. VASIĆ, Đorđe: *Hronika o oslobodilačkom ratu u Južnoj Bačkoj.* Savez udruženja boraca NOP Srbije za Vojvodinu, Novi Sad, 1969.
- VIGH 1967. VIGH Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre harca a magyar függetlenségért és szuverenitásért a második világháború alatt. *Századok*, 1967/1–2. 1311–1356.
- VIGH 1968. VIGH Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok”. *Történelmi Szemle*, 1968/1–2. 81–103.
- VIGH 1982. VIGH Károly: Barcs Sándor Bajcsy-Zsilinszky Endréről. *Tiszatáj* 1982/1. 60–71.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

OUR FORGOTTEN MARTYR

*Leó Deák's Government Commissionership in Bács-Bodrog County
(1941–1944)
(Abstract)*

Leó Deák was born in Kula on January 14th, 1888. He earned a degree in law in Budapest and subsequently opened a law office in Zombor. He was one of the cofounders of the Hungarian Political Party (*Magyar Párt*) in 1922. The Hungarian Political Party, of which Deák was the secretary, represented the political interests of the Hungarians of the Délvidék / Vojvodina, who had become an ethnic minority because of the Treaty of Trianon. Throughout the 1920s and 1930s (primarily during the latter decade), Imre Várady, Dénes Strelitzky and Deák were a 3-man team that pursued bourgeois centrist policies and personally pushed through important legislative solutions in Belgrade on behalf of the ethnic Hungarians. Deák was a representative of the Hungarian Political Party in the Bácska Local Assembly between 1927 and 1929. He wrote with regularity for contemporary newspapers and helped fund the launch of the journal *Vajdasági Írás*. He also contributed articles to the journal *Kalangya*. In the wake of the change of regime in 1941, the centrist politician was appointed as Government Commissioner (*főispán*) of Bács-Bodrog County. He was one of the first to call for the Novi Sad Raid (*Újvidéki razzia*) in 1942 to be halted and investigated. After the Germans occupied Hungary, he was dismissed from his leadership role and subsequently arrested by German authorities. Yugoslav authorities, newly in power, sentenced him to death for war crimes on November 1st, 1945, and had him executed on November 26th, 1945.

Over the course of two decades, Deák played a key political role for the ethnic Hungarian minority in Délvidék/Vojvodina. By utilizing studies, publications of sources and (to a lesser extent) basic research works published in past decades, this study strives to remedy in part a significant omission of Hungarian historiography by covering the most important period of Leó Deák's life: his tenure as Government Commissioner of Bács-Bodrog County. In terms of choosing the subject of the study, of utmost importance is the fact that Deák's trial before the People's Court in 1945 cannot be objectively assessed and evaluated until his associated political role has been satisfactorily researched and examined.

The author of the study understands a comprehensive look at Deák's life – including his endeavors as Government Commissioner – can come to fruition only after a monograph of his entire life has been published, a work based on relevant archival research that has yet to be carried out or completed. To that end, this study can provide reference points and a framework for future research.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

UNSER VERGESSENER MÄRTYR

Leó Deák's Obergespannschaft im Komitat Bács-Bodrog (1941–1944)
(Resümee)

Leó Deák wurde am 14. Januar 1888 in Wolfsburg/Kula/SRB geboren. Sein Diplom als Jurist erwarb er in Budapest, dann eröffnete er seine Anwaltskanzlei in Sombor/Zombor. Er war 1922 einer der Mitbegründer, dann Sekretär der Ungarischen Partei, die den politischen Interessenschutz der in die Zwangsminderheit geratenen Ungarn in der Vojvodina auf ihre Fahne schrieb. Gemeinsam mit Imre Várady und Dénes Strelitzky gehörte er zu der Dreiergruppe, die eine bürgerliche zentralistische Politik betrieb und in den 20er-, in erster Linie aber in den 30er-Jahren die Lösung der für die Ungarn wichtigen Fragen in Belgrad persönlich durchsetzte. Zwischen 1927 und 1929 war er Vertreter der Ungarischen Partei in der Landtagsversammlung der Batschka. Er schrieb regelmäßig für die zeitgenössischen Zeitungen, unterstützte auch finanziell den Start der Zeitschrift *Vajdasági Írás* (Schriften der Vojvodina) und war später Mitarbeiter der Zeitschrift *Kalangya* (Heuhaufen). Nach dem neuen Imperiumswechsel 1941 wurde der gemäßigte Politiker zum Obergespan des Komitats Bács-Bodrog ernannt. Als einer der Ersten forderte er die Einstellung der Razzia 1942 in Neusatz/Újvidék/Novi Sad und die Untersuchung der Geschehnisse. Nach der deutschen Okkupation Ungarns wurde er von seiner Position abgelöst, dann von den deutschen Behörden verhaftet. Die neue jugoslawische Macht verurteilte ihn als Kriegsverbrecher am 1. November 1945 zum Tode und ließ ihn am 26. November 1945 hinrichten.

Die Studie will eines der großen Versäumnisse unserer Geschichtsschreibung teilweise bereinigen und stellt sich die Aufgabe, vor allem durch Untersuchungen, Quellenpublikationen, (in geringerem Maße) durch Grundlagenforschungen den wichtigsten Zeitabschnitt im Leben des Leó Deák, der in den reichlich zwei Jahrzehnten im politischen Leben der Ungarn in der Zwangsminderheit in der Vojvodina eine Schlüsselrolle spielte, zu rekonstruieren, nämlich die Geschichte seiner Obergespannschaft in der Batschka. Bei der Themenwahl war von entscheidender Bedeutung, dass der Prozess gegen Leó Deák 1945 vor dem Volksgericht nicht objektiv bewertet und eingeschätzt werden kann, solange seine damit verbundene politische Rolle nicht ausreichend aufgearbeitet ist.

Der Autor ist sich darüber im Klaren, dass die Gesamtheit des Lebensweges Deáks – einschließlich seines Wirkens als Obergespan – erst dann und nur so vollkommen sein kann, wenn eines Tages durch die uns noch bevorstehenden und zu leistenden relevanten Archivforschungen eine Monografie über Leó Deáks ganzes Leben fertiggestellt wird. Diese Studie kann lediglich Anhaltspunkte und den Rahmen für die Forschungen liefern.

GLAUB KRISZTIÁN ISTVÁN

BŰNBÁNÓ BŰNÖS?

*Farkas Mihály első napjai vizsgálati fogságában börtönnaplójának
feljegyzései alapján*

A történelmi háttér, avagy a visszaemlékezés kínjai és pontatlansága

A Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) hivatalos napilapja 1956. október 13-i számának második oldalán a felső sarokban, a Magyar Távirati Irodára (MTI) hivatkozva egy rövidke, mindössze 13 szóból álló, kétsoros cikk a következőről tájékoztatta az olvasókat: „A legfőbb ügyész utasítására a szocialista törvényesség megsértése miatt őrizetbe vették Farkas Mihályt.”¹ Ez a semmitmondó tájékoztatás október lázas napjaiban, Rajk és társai újratemetése után különösebb figyelmet vagy megdöbbenést, nem váltott ki a magyar társadalomból. Legtöbben viszont kétségtelenül elégedetten sóhajtva tehettk le a lapot, a törvénytelenések legfőbb felelőse végre börtönbe került, vélhették. Ugyanakkor Farkas Mihály neve erősen kikopóban volt eddigre a mindennapokból, hiszen másfél évvel a legfelsőbb hatalomból végképp kibukott, három hónappal azelőtt pedig a párttagságától is megfosztott politikus elleni hatalmi játszmák a színpalak mögött zajlottak le Budapest–Moszkva egyeztetésével, főleg utóbbi jóváhagyásával.²

A széles nagyközönség csak a végeredményről értesülhetett, ahogy a fenti cikk is bizonyítja, mindenféle különösebb magyarázat nélkül. Kevesen tudtak arról, hogy az egykori rettegett honvédelmi miniszter letartóztatása egy hosszan elnyúló folyamat – remélt – végét jelentette, amellyel a párt Gerő Ernő által fémjelzett régi-új vezetése a rehabilitációt akarta véglegesen lezárni.³ Bő egy héttel korábban, október 5-én este, közvetlenül Rajkék újratemetése előtt az MDP Politikai Bizottságának (PB)

¹ *Szabad Nép*, 1956. október 13.

² Nem volt ez mindig így. Pár évvel korábban Farkas a hatalom legfelső csúcsához tartozott. Informális tisztségei: a Magyar kommunista Párt (MKP), illetve utódja, az MDP Központi Vezetőség (KV) titkára 1945 és 1953 között, a Politikai Bizottság (PB) tagja 1945 és 1953 júliusa között, majd 1953 augusztusa és 1955 áprilisa között az MKP, illetve az MDP főtitkárhelyettese, az MKP majd MDP Szervező bizottságának elnöke 1946 és 1950 között, honvédelmi miniszter 1948 és 1953 között.

³ Gerő Ernő ekkori politikájáról és próbálkozásairól részletesen lásd: BARÁTH 2001. 3–58.

utasítására már letartóztatásra került Farkas Mihály fia, Vladimir egykori államvédelmi alezredes és néhány más egykori államvédelmi tiszt is.⁴ Arról pedig végképp nem volt senkinek tudomása, hogy Farkas Mihály letartóztatásának legfőbb előzménye az a levél volt, melyet Hegedűs András miniszterelnök október 7-én intézett Gerőhöz. Az eljárás megindításának bizonyítására felhasznált nyakatekert érvelését érdemes szó szerint idézni: „Azzal, hogy Farkas Mihály ellen nem indítunk bünvádi eljárást, sokak véleménye szerint lehetetlenné válik a kisebb bűnösök bírósági úton történő felelősségre vonása, amaz mindenért, ami 1953 előtt az Államvédelmi Hatóságnál történt, a pártvezetés veszi magára a felelősséget. Ez a helyzet lehetetlenné teszi, hogy igazán elhatároljuk magunkat a törvénysértésektől, és nagyon megkönynyíti a vezetés ellen fellépők dolgát.”⁵

Farkas Mihály igen nehezen élte meg őrizetbe vételét. Már a pártból való kizárását⁶ is érthetetlennek és felháborítóknak tartotta, hiszen úgy vélte, mindent megtett, amit a párt, illetve a vele tanácskozó és őt önmérsékletre intő szovjet elnökségi tag, Anasztasz Mikojan elvárt tőle. Börtönében papírra vetett első feljegyzéseiben ennek a véleményének adott hangot.⁷ Ugyanakkor a letartóztatásra minden bizonnyal számíthatott, ami nem tartotta vissza attól, hogy az őrizetbe vétel ellen erőteljesen tiltakozzon, amit első kihallgatási jegyzőkönyvében⁸ is rögzítettek. „A gyanúsítást megértettem, bűnösnek nem érzem magam, az ellen pedig a leghatározottabban tiltakozom, hogy az én elrejtőzésemtől tartani kellene, vagy bármilyen bizonyítékot meghamisítanék, annál is inkább, hiszen az én ügyemet megvizsgálta egy bizottság, melyet a párt küldött ki,⁹ és annak a bizottságának a munkáját én nemhogy nem akadályoztam, de segítettem. Ezért kérem a szabadrálábra helyezésemet, hogy a vizsgálat során szabadrálábon védekezhessem [!].”¹⁰

Az őrizetbe vétel után Farkast fia és a többi letartóztatott után a Markó utcai börtönbe szállították, ahol az érdemi kihallgatása október 18-án kezdődött a jegyzőkönyvek szerint. Innentől fogva két szöges ellentétű koncepció ütközött. A kihallgatók a párt elvárásának megfelelően igyekeztek becsatornázni Farkas bűnösségét

⁴ A többi letartóztatott volt államvédelmis tisztek voltak: Faludi Ervin, Kajli József, Szántó György, Szendi György és Toldi Ferenc.

⁵ *Iratok*, 582.

⁶ Az MDP Központi Vezetőségének (KV) 1956. július 21-i kongresszusa negyedik napirendi pontja határozatban zárta ki a pártból Farkas Mihályt. A kongresszus eredeti jegyzőkönyve: MNL OL M-KS 276. fond. 52/35. ő. e. Az 1956. július 18–21. ülés jegyzőkönyve.

⁷ OSZK Kt. 429. fond /39. A kongresszusról és a kizárásáról általa írt elemzése rögtön az első oldalakon található.

⁸ Farkas Mihály kihallgatási jegyzőkönyvei: ÁBTL 3.1.9. V-150019/1.

⁹ Az ún. ötös vagy Kovács-bizottságról van szó. Tevékenységéről lásd: GLAUB 2018. 165–184.

¹⁰ ÁBTL 3.1.9. V-150019/1. 309.

három hírhedt ügy, a Rajk-, a Kádár- és a Sólyom-ügy mentén. A párt kiinduló dokumentuma a már Farkas-által is említett ötös bizottság zárójelentése volt, ami súlyosan elmarasztaló volt vele szemben, de bővelkedett tárgyi tévedésekben.¹¹ Ennek lényege abban állt, hogy Farkas Mihály hatalommániából súlyos törvénysértéseket követett el különféle munkásmozgalmi személyek, illetve katonatisztek ellen, melyekben az Államvédelmi Hatóságon törzsisztként dolgozó fiát és a már korábban letartóztatott és elítélt Péter Gábort is belevonta. Röviden, a párt „új” vezetése maradt a régi módszereknél: a felelősséget egy-két emberre áthárítani, a rendszert alapvető struktúráját és más vezetők, például Rákosi és Gerő személyét mentesíteni a felelőség alól, illetve megoltalmazni a párt tekintélyét. Farkas (ahogy fiának Farkas Vladimírnak is) ezzel szemben azt kívánta bebizonyítani, hogy az említett törvénytelenésekben ő maga semmiben nem volt kezdeményező, csupán csak parancsokat hajtott végre, és a felelőség kollektívan megoszlik a párt vezetése között, de azon belül is elsősorban Rákosié. Amennyiben az objektív igazság felől közelítjük meg a dolgot, Farkas véleménye jóval közelebb áll a tényekhez, ugyanakkor az ő személyét valóságosan súlyos bűnök terhelték elsősorban a katonai vonalon elkövetett törvénytészekben. Farkas legkomolyabb torzítása az volt, hogy az elkövetett szörnyűségeket következetesen politikai „hibáknak” minősítette, miközben ezek a törvénytelenések emberek százainak sorsát törték kerékbe. Elsősorban saját magát tekintette a régi-új pártvezetés intrikái áldozatának, és a rendszer torz gondolkodását tekintve ebben még volt is valamennyi objektív igazság. Farkas felelős volt a rendszer torzulásaiért és törvénytelenégeiért, az egyik legfőbb felelős, de nem az egyetlen.

Erről a felfogásáról tanúskodik az október 18-i kihallgatásáról származó alábbi részlet: „Azokat a súlyos hibákat, melyek 1949–51 között történtek, a pártvezetés követte el és elsősorban a szűk pártvezetés... Ezeket a súlyos politikai hibákat Rákosi elvtárs vezetésével követtük el... A hibákat tehát a pártvezetés Rákosi elvtárs vezetésével követte el, mégis, sem Rákosi elvtárs, sem a többi elvtársak, akik a pártvezetésből felelősek, őszintén, kommunistához méltó módon nem tárták fel saját szerepüket, saját hibájukat. Ehelyett saját hibájukat elhallgatva összefogtak és mindent énram kennek. Így akarják helytelen, nem kommunista módszerrel Rákosit menteni és engem áldozatul odadobni.”¹²

Hasonlóan írt Farkas a kihallgatásokkal párhuzamosan vezetett börtönnaplójába is, melyben élesebb hangon nevezte meg Rákosit a történetek főfelelősenek, nem fedlekvezve meg a szovjet szárlról sem.¹³ Meglehetősen bátor kritikai bejegyzés volt ez,

¹¹ Teljes szövege: Jelentés, 6–73.

¹² ÁBTL 3.1.9. V-150019/1. 311.

¹³ OSZK Kt. 429. fond /39. Október 17-i bejegyzés (s. p.).

hiszen kihallgatásai során Farkas nem tért ki egyszer sem a szovjetek döntő szerepére a magyarországi törvénytelenésekben. A hibák konstans emlegetésének koncepciója rajzolódik ki a jegyzőkönyvekből, amikor a kihallgatók a Rajk-ügyről faggatták Farkast. Tényszerű beismerés figyelhető meg az ügynevezett Ferenczy-jelentésben, dr. Szőnyi Tibor kihallgatásáról, majd Belkin altábornagy prágai közléséről.¹⁴ A kihallgatókat leginkább az 1949 június 7-i kihallgatás érdekelte, amit Farkas személyesen hajtott végre Kádár Jánossal együtt az Eötvös úti ÁVH villájában.¹⁵ A vádagnak itt elsősorban azt kellett bebizonyítaniuk, hogy Farkas valósággal kicsikarta Rajkból a beismerő vallomást, és amikor ez nem ment szóval akkor egy példátlanul súlyos veréssel. Csakhogy Farkas – aki a hangfelvételek tanúsága szerint is sokkal visszafogottabb volt Rajk kihallgatása során, mint az igen agresszívan viselkedő Kádár János – ezúttal sem tett a kihallgatók kedvére, sőt újra elővette az egyébként igaznak számító Rákosi kártyát: „Visszatérve Rajk elvtárs megverésére, meg kell, hogy mondjam – s ezt mindenki tudta a pártvezetők közül –, hogy a veréseket Rákosi Mátyás követelte és ő tartotta szükségesnek. Kijelentette, hogy a Horthy-rendőrség azzal kezdte a kommunisták kihallgatását, hogy agyba-főbe verte őket.”¹⁶ Kijelentette azt is, hogy a verés szükséges dolog, amit az ellenséggel szemben használni kell. Ezt a kijelentést nem egyszer megtette a titkársági ülésen, és követelte, hogy az ÁVH-nál használják a verést.”¹⁷

Farkas bizonyítékokkal is tudott szolgálni Rákosi kiemelt szerepére, mert rendelkezett három olyan ügynevezett sajtócdulával, amelyek az egykori főtitkár utasításait tartalmazták a nyomozások során a kihallgatásokat illetően, később a nyilvános

¹⁴ A Rajk-ügyet egy Svájcban élő ügynök, Ferenczy Edmond titkos jelentése indította meg, amely azt jelentette, hogy dr. Szőnyi Tibor a MDP káderosztályának vezetője a Svájcban tevékenykedő amerikai tisztviselő, Noel Haviland Field beszerzése révén Allen Dulles, vagyis a CIA ügynöke lett. Az ÁVH csehszlovák segítséggel Prágában elrabolta az odacsalt – egyébként meggyőződéses kommunista – Fieldet, és kínzásokkal terhelő viszonyt csikart ki belőle dr. Szőnyire. Utóbbi hamarosan szintén letartóztatásba került, 1949. május 23-án hallgatta ki már fogságban Farkas Mihály Rákosi megbízásából. Ekkor hangzott el Rajk László, az akkori külügyminiszter neve, mint dr. Szőnyi felső kémkapcsolata. Farkas javára írandó, hogy az információt komoly szkepszissel kezelte. Véleménye csak akkor változott meg, amikor prágai útja során Mihail Belkin MGB altábornagy „megerősítette” moszkvai forrásokra hivatkozva Rajk „kémtevékenységét”. Minderről, illetve a Rajk-ügyről lásd: Zinner Tibor monumentális műveit: ZINNER 2013.; ZINNER 2014.

¹⁵ A kihallgatás teljes szövegét lásd többek között: *Farkas és Kádár*, 4–70.

¹⁶ Rákosi itt kivételesen nem tévedett, az alagi lebukás után az akkori rendvédelmi szervek többször alkalmaztak fizikai kényszerítést kommunistákkal szemben. Rózsa Ferencet 1942. június 13-án vallatás során tisztázatlan körülmények között agyonverték. De fizikai bántalmazásnak vetették alá többek között Schönherz Zoltánt, Péter Gábort, Kállai Gyulát, dr. Vida Ferencet, sőt néha nőket is, pl. Schönherz lebuktatóját, Goldmann Györgynét, illetve Porgesz Júliát. A Horthy-korszak nyomozati szerveiről egy bennfentes szemével lásd: *Önvallatás*.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-150019/1. 319.

tárgyalásba is beavatkozva.¹⁸ A Rajk-ügyben már csak azért is nehéz lett volna a kizárólagos felelősséget Farkasra hárítani, mert az MDP és az ÁVH 1949 júniusának végére lényegében csődöt mondott a téren, hogy a trockista-kémkedési ügyet valamilyen egészbe szerkessze, ezért kért és kapott a pártvezetés elvtársi „segítségét” Moszkvából. Noha Rákosi büszkén kérkedett, hogy „szemhunyasnyi ideje sem volt” a Rajk-ügy vádiratának megszerkesztése közben, az értelmi szervező az ügyet előről kezdő és azt immár Brankov¹⁹ szálával kiegészítő Belkin lett, a teljes folyamatra és a végleges formát nyert „titoista-összeesküvésre” pedig Sztálin mondta ki a végső igent.

Ezt követően Moszkva „áldásával” a Rajk–Brankov-ügy főtárgyalása 1949. szeptember 16-i kezdődhetett a Magdolna utcai Vasas-székházban a korábban már remekül „bevált” dr. Jankó Péter által vezetett népbírószági tanács előtt. Ezt az ördögi színjátékot a vádlottak, a bírák, az ügyészek, de még a védőügyvédek is tökéletesen betanulva, meggyőződve adták elő. A tárgyalás napjait, melyek szeptember 24-ig tartottak, a rádió is élőben közvetítette, ugyanakkor maga a pártfőtitkár is a szobájában a számára külön berendezett technikán hallgathatta „álmatlan éjszakáinak” a „gyümölcsseit”, mégpedig több esetben Farkas Mihály, Kádár János, Révai József társaságában. Sőt a tárgyalás szünetében még telefonon is felhívta Rákosi dr. Jankót, hogy közölje mivel elégedetlen éppen.²⁰ Az ügy lezárása izgathatta Farkas Mihályt is, Péter Gábor későbbi – fenntartással kezelendő – tanúvallomása²¹ szerint, Farkas állandóan sürgette a másodfokú, jogerős ítéletet, mert ott akart lenni Rajkék akasztásán. Ez végül így is történt. Miután dr. Jankó népbírószági tanácsa 1949. szeptember 24-én első fokon halálra ítélte Rajk Lászlót, dr. Szőnyi Tibort és Szalai Andrást, másodfokon pedig a dr. Lakatos Imre vezette NOT külön tanácsa október 14-én jogerőre

¹⁸ Rákosi előszeretettel avatkozott be minden nyomozati, állambiztonsági kérdésbe. Ezt bizonyítja 1945-ben keltezett levele: „Nem tudom a helyzetet jobban jellemezni, mint azzal, hogy a budapesti politikai rendőrség vezetőit én próbáltam kioktatni a nyomozás és a vallatás kezdő alapelveinek halvány segédfogalmaira.” MNL OL M-KS-274. f. 10. cs. 43. ő. e.

¹⁹ Lazar Brankov jugoszláv kommunista politikus. Közvetlenül a háború után „vérbíró” volt Bácskában, ahol számos halálos ítéletet szabott ki. 1945 Magyarországon a jugoszláv katonai misszió tagja, 1947-től követségi tanácsos, az UDB, a jugoszláv hírszerzés ügynöke. 1948-ban a Sztálin–Tito-szakítás után nem tért vissza Jugoszláviába, politikai menedékjogot kért Magyarországon, 1949. június 21-én Moszkvában őrizetbe vették, mint kémeket. A Rajk-per harmadrendű vádlottja volt, neki kellett „bebizonyítania” jugoszláv részről Rajkék „kémkedését”

²⁰ FARKAS 1990. 237.

²¹ ÁBTL 3.1.9. V-150019/5. 159–160. Péter Gábor vallomását azért kell a kutatóknak fenntartással kezelnie, mert 1953. január 3-i lefogatásától kezdve egészen az 1957-es Farkas perekig számos alkalommal lett kihallgatva ugyanazokban a témákban, és ezek során sokszor ellentmondásban került önmagával is. Minderre megvolt természetesen az oka, saját helyzetét megkönnyítendő, igyekezett az aktuális pártvezetés kedvében járni és mindig ennek megfelelően módosította vallomását. MÜLLER 2017. 201–224.

emelte az ítéletet, másnap már sor is került a végrehajtásra a Conti utcai ÁVH-börtönben Farkas Mihály, Kádár János, Péter Gábor és más pártvezetők jelenlétében.²² Utólag fogságában Farkas politikai provokációnak minősítette a Rajk–Brankov-ügyet, amit az ő értelmezésében – gazdag fantáziával – már egyfajta közös összeesküvéssé kovácsolódott Allen Dulles és Berija részvételével.²³

Kiemelt szerepe van a naplóban Pálffy Györgynek is, aki altábornagyi rangban a párt legfontosabb katonai tekintélyének számított. Tagja volt az 1949. február 18-án szovjet mintára felállított új szervnek, a HM Katonai Kollégiumának, korábban pedig az MDP Katonai albizottságának. A tény, hogy Rajk és Pálffy jó viszonyban álltak egymással, aligha magyarázza az altábornagy személyének a kiválasztását a „katonai főösszeesküvő” szerepére, ráadásul kéznél – letartóztatásban – voltak az egykor a BM kötelékébe tartozó személyek, mint Marschall László²⁴ és mások, akikből könnyen lehetett volna fegyveres „összeesküvőt” kreálni.²⁵ Maga Farkas utólag úgy emlékezett a viszonyára Pálffyval, hogy az „nem volt rossz. Vitáink voltak, például a pártfeloszlátás a hadseregben a politikai tisztai intézmény bevezetésénél stb., azonban ezek a viták nem fajultak személyi ellentétekké.”²⁶ Mindez kétséggé teszi, hogy Farkastól származott a végzetes döntés, amely Pálffy személyét helyezte célkeresztbe. Ráadásul a rehabilitációs eljárás során erre soha nem adott logikus magyarázatot. A válasz valószínűsíthetően Rákosi személyében keresendő. Korábban már utaltam arra a tényre, hogy Pálffy legkésőbb 1945-től a szovjet hírszerzéssel is kapcsolatban állt, a főtitkár egyes logikus magyarázatok alapján nem akart senkit megtérni maga

²² Pálffy György és Korondi Béla ügyét a bíróság elkülönítette – felettük a Katonai Törvényszék ítélkezett pár héttel később –, míg a főtárgyalás többi elítélte közül Lazar Brankov és dr. Justus Pál életfogytiglan tartó fegyházbüntetést, Ognjenovics Milán pedig kilenc év fegyházbüntetést kapott. A per fontos tanúja, Noel Field sosem állt bíróság előtt, bármilyen ítélet, mindenfajta eljárás nélkül egészen 1954-ig tartották börtönben. Az ítéletekről lásd: ZINNER 2014. 251–256. Noel Field életéről: MARTON 2016.

²³ OSZK Kt. 429. fond /39. október 17-i feljegyzés. Megjegyzendő: Farkas abból indult ki, hogy az 1953. december 23-án kivégzett Berija a Hruscsov-féle vezetés magyarázata szerint az „angolszázok kíme” volt. Farkas, aki ekkor az MDP KV titkára volt, hitelt adott az információnak. Nyilván ezt fésülte össze nem kevés fantáziával, mondhatni egy sajátos „összeesküvés elmélettel” az alapvetően koncepciós, de 1949-ben még „hivatalos” Dulles-féle verzióval. Dulles „kiemelkedő szerepét az ügy akkor koncepciójában jól mutatja Dr. Szőnyi Tibor kihallgatása a bíróságon. Lásd: ZINNER 2014. 209-210.

²⁴ Marschall László: önkéntes volt a spanyol polgárháborúban, rendőrezredes 1945 és 1949 között. 1949. május 29-én a BM ÁVH őrizetbe vette, a Katonai Törvényszék első fokon november 8-án, majd a Katonai Főtörvényszék december 19-én jogerősen halálra ítélte, majd kivégezték 1949. december 29-én. Marschall László és társai ítéletéről Lásd: *Iratok*, 5. 1996. 369-384. A Budapesti Törvényszék ítélete Marschall László és 5 társa ügyében.

²⁵ ÖTVÖS 2012. 43.

²⁶ ÁBTL 3.1.9. V-150019/1. 358

körül, aki rajta kívül bármilyen becsatornázottsággal is rendelkezett Moszkva irányába. Rákosi a Pálffyval való leszámolást minél óvatosabban kívánta lebonyolítani, mert nem volt biztos kapcsolati hálójának erősségében, ezért is jelezte Péter Gábornak, immár Pálffy lefogása után, hogy még az is meglehet, hogy az „áldozatot szabadon kell engedni”.²⁷

Farkas Mihály vallomása szerint Pálffy sorsát is a szovjetek döntötték el, mégpedig Brankov június 21-i lefogása után, melynek következtében fokozatosan átvették a Rajk-ügy koncepciójának kidolgozását. Ugyan nem kizárható, hogy Pálffy beemelés a „kémkedési-trockista” ügybe alapvetően hazai szándék volt, de a szovjetek támogatták ebben. Brankov terhelő vallomásában összekapcsolta az altábornagy és a volt külügyminiszter személyét.²⁸ A Rajk-számban a Belkinék által összeszerkesztett koncepció véglegesítése után Farkas Mihály személyesen adott utasítást dr. Jávor Iván alezredesnek, a Budapesti Katonai Bíróság vezetőjének, illetve dr. Soós Károly ügyésznek arra vonatkozóan, hogy a Rajk–Brankov-ügy katonai vonalának vádlottjait, Pálffyn kívül Korondi Béla rendőrezredest, Horváth-Hönsberg Ottó rendőr alezredest, Németh Dezső vezérkari ezredest és Nagy Pál vezérkari alezredest jogerősen halálra kell ítélni és az ítéleteket pedig végre kell hajtani. dr. Jávor Iván hadbíró alezredes későbbi tanúvallomásában dr. Soós Károly katonai ügyész „érdemének” tartotta, hogy Nagy Pál esetében a halálos ítéletet megváltoztatásáról meg tudta győzni Farkast.²⁹ A kivégzésről – ahogyan korábban a tárgyalásról is – filmfelvétel készült *Vesszenek az árulók* címmel, amit később a hadsereg alakulatainál többször levetítettek – igencsak „elrettentőre sikerült”. Volt olyan visszaemlékezés, amely szerint Farkas a kivégzés filmjét később rendszeresen kihozatta magának a lakására és többször levetítette, néha csak magának, néha a nála tartózkodó vendégeinek.³⁰ – Ennek valódi okát nem tudhatjuk bizonyosan.

Farkas Mihály felelőssége legsúlyosabban a tábornokok-perében (vagy Sólyom-ügyben) került elő.³¹ A koncepció központi elemének a „régí”, más néven „ludovikás”

²⁷ UNGVÁRY-MERUK 2018. 117–118.

²⁸ ÖTVÖS 2012. 47–48.

²⁹ ÁBTL 3.1.9. V-150019/4. 65.

³⁰ KORNIS 1988. 215.

³¹ A Sólyom-ügy a hadsereg felső vezetésének lefejezését jelentette. Az éberségi hisztéria és a III. világháború árnyékában rettegő sztálinista vezetőség – elsősorban Rákosi Mátyás – Rajk és Pálffy „leleplezése” után továbbra is mániákusan kereste a belső ellenségeket, vagyis az imperiaalista (angol, amerikai, francia stb.) kémeket, akiket 1950 májusára sikerült „megtalálni” a volt szociáldemokrata politikusok között, illetve a „régí” vagy „volt horthysta” tábornoki karban. Utóbbiakra már Pálffy is súlyosan terhelő vallomást tett az ellene folyó vizsgálatok során. Az 1950. május 23-án tartott országos honvédelmi pártaktíván Farkas már diadalmasan jelenthette be Sólyom László altábornagy vezérkari főnöknek, Beleznay István vezérőrnagynak, a hadtápszolgálat veze-

törzstisztek eltávolítása az új, szovjet mintára kiépülő néphadsereg vezetéséből és helyüket ugyan képzetlen, de politikailag megbízható káderekkel való számított. Mindezt elősegítette Rákosi Mátyás egyre inkább elhatalmasodó üldözési mániája, aki potenciális „imperialista” kémeket vélt felfedezni minden számára megbízhatatlannak tartott egyénben. Mindezt megkönnyítette, hogy kivégzése előtt Pálffy is terhelő vallomást tett Sólyom László altábornagyra, a Vezérkar főnökére és más tábornokokra. Farkas vizsgálati fogságában erről ekképpen nyilatkozott: „A Rajk-ügy lezárása után Rákosi Mátyás kezdte piszkálni Sólyomot és a többi katonát. Az volt a teóriája, hogy akik a Horthy-hadseregben tisztek voltak, s utána kiváltak a fasiszta hadseregből és az Egyesült Izzóban helyezkedtek el, azokat az angol kémiszolgálat mind beszervezte magának. Ennek alapján követelte, hogy Sólyom Lászlót, mint ügynököt, tartóztassák le. Én Sólyom védelmére keltem, s az ő kérdésében sokáig ingadoztam... A huzavonának az lett az eredménye, hogy az ÁVH kezdte gyűjteni az anyagot Sólyomról, és olyan adatok gyűltek össze, hogy sor került Sólyom és a többi katona letartóztatására. Az ő letartóztatásuk is a trojka döntése alapján történt, és később be lett jelentve a Titkárságnak és a Politikai Bizottságnak.”³² Farkas összességében csak annyiban mondott igazat, hogy a koncepció ugyan Rákositól indult, de a Sólyommal való leszámolás idővel neki is érdekében állt, miután Bojko szovjet katonai tanácsadó meggyőzte, hogy a „régí ludovikás” tisztek krízishelyzetben elárulhatják a háborús és felkészülési terveket az ellenségnek. Mivel Farkas honvédelmi miniszter léteire semmilyen katonai képesítéssel nem bírt, személyes féltékenység is támadhatott benne a „horthysta” katonai felsővezetés és személyesen Sólyom László irányába.³³

Az események fordulópontját Somogyi Imre vezérőrnagy, a pénzügyi csoportfőnökség vezetőjének lefogása jelentette, aki eredetileg anyagi visszaélések miatt került az állambiztonság célkeresztjébe. Somogyi erről 1954-ben, immár a felülvizsgálati eljárások során, ekképpen tanúskodott: „Még aznap este elvittek Janikovszky alezredeshez és egész éjjel Beleznayval kapcsolatban hallgattak ki. A kihallgatás ekkor már arra irányult, hogy Pálffy által beszervezve én is, Beleznay is, Sólyommal együtt egy államellenes összeesküvésnek vagyunk a tagjai és Sólyom vezetésével romboló munkát végeztünk.”³⁴ 1950. május 20-án ennek a koncepciónak megfelelően az ÁVH letartóztatta Sólyomot és a vele egy villában lakó Révay Kálmán vezér-

tőjének, Pórfy György vezérőrnagynak, a tüzérség felügyelőjének; Révay Kálmán vezérőrnagynak, a páncélos csapatok parancsnokának, Dr. Merényi Gusztáv orvos-vezérőrnagynak és mellettük több más törzstiszteknek a letartóztatását. A tábornokok-peréhez lásd még: SÓLYOM 2007.

³² ÁBTL 3.1.9. V-150019/1. 323.

³³ OROSZI 2001. 146.

³⁴ HL 00139/1954. Sólyom László és társai ügyének felülvizsgálata, 2–3.

őrnagyot, valamint számos más fő- és törzstisztet. Összesen 66 fő került őrizetbe, köztük 14 tábornok.³⁵ Súlyosot, Révayt, valamint Illy Gusztáv nyugállományú altábornagyot, Beleznay István, Porffy György, dr. Merényi Gusztáv vezérőrnagyokat és Lőrincz Sándor ezredest a népi demokratikus állam megdöntésére irányuló szervezkedés és hűtlenség büntette miatt,³⁶ dr. Jávor augusztus 10-i ítélete után a Katonai Főtörvényszék is halálbüntetéssel sújtotta augusztus 17-én. Két nappal később, 19-én szombat hajnalban a Margit körúti Katonai Börtön udvarán az ítéleteket végrehajtották. A kivégzetteket még aznap a váci öregtemető elhanyagolt részén tömegsírban elhantolták. Itt egészen 1956. szeptember 21-ig maradtak, amikor az 1954-es felülvizsgálati eljárás eredményeképpen ünnepélyes keretek között újratemették őket a Farkasréti temetőben. Mindez október 1956. október 13-án történt, azon a napon, amikor az ügy egyik legfőbb felelőse, Farkas Mihály is megkezdte vizsgálati fogását...³⁷

A napló szövegéről

Farkas Mihály börtönnaplója³⁸ nem könnyű olvasmány. Több szempontból sem. Egyrészt jellegzetes kézírása igen nehezen olvasható, értelmezhető. Sok helyen a kutató türelmét is próbára teszi a szöveg sorvezetése, amit megnehezít a szöveg tagolatlansága is. A szöveget az esetleges a logikai hibákkal együtt adom közre, mert ez rávilágít a szerző lelkiállapotára. Tartalmi szempontból, a feljegyzések töredékesek, sokszor egy-egy eseményt csak pár szóval-mondatrésszel foglal össze. Feltételezhető, hogy ezt a naplót írója a bírósági eljárására készülve (valószínűsíthette, hogy erre sor kerül, még ha le is írja, hogy azt becstelennek és pártszerűtlennek tartja, ahogy az őrizetbe vételét is) csupán egyfajta áttekintésnek szánta a korábbi eseményekről. Ez nem jelenti azonban azt, hogy a szöveg értelmetlen – és ami a fontosabb – érdektelen. Ellenkezőleg, a kommunista felsővezetőktől nem sok olyan írás maradt fenn, amelyek Sztálin személyét kritizálni merték volna, ami több alkalommal is előfordul ebben a naplóban: „Sztálin beavatkozása az utolsó időkben felmérhetetlen károkat okozott. Nélküle nincs Rajk-ügy!!”³⁹ vagy „Meg kell mondanom azt is, hogy Sztálin akasztatta fel Rajkot és társait, Sztálin beavatkozása nélkül Rajk ma élne”⁴⁰

³⁵ OROSZI 2001. 142.

³⁶ Beleznay és Lőrincz Sándor ezredes esetében háborús bűntettek is szerepeltek a vádak között.

³⁷ OROSZI 2001. 142.

³⁸ Lelőhelye, jelzete: OSZK Kt. 429. fond /39.

³⁹ Uo. október 18-i bejegyzés.

⁴⁰ Uo. október 17-i bejegyzés.

illetve „a sztálini önkény, melynek magyarországi megtestesítője Rákosi volt”.⁴¹ Ilyen szellemben és bejegyzések mentén, sokszor ide-oda csapongva halad a napló egészen az 1956-os forradalom és szabadságharc első napjáig. Ekkor a napi eseményekre – amelyekről a börtönben tudhatott – és a családja sorsa iránt érzett aggodalom lett a meghatározó téma. Ennek közlése azonban szétfeszítené ennek a közleménynek a kereteit, ezért a napló szövegét csak az 1956. október 18-i bejegyzés végéig adom közre.

Forrásközlés

Farkas Mihály börtönnaplója⁴²

1956. október 15.

Mindez ideig az elkövetett törvénytelenségek igazi okait, a teljes igazságot a Központi Vezetőség nem ismeri. Én magam a pártvizsgálat folyamán megtettem mindent, hogy a pártbizottság⁴³ megismerje a teljes igazságot. A pártbizottság ismeri is a teljes igazságot, de azt nem volt hajlandó közölni a Központi Vezetőséggel.

„Rákosit menteni, Farkasra kenni mindent”, ez volt a bizottság munkájának motója. A bizottság nem járt el pártszerűen azzal, hogy hogy hallgatott Rákosi és a többi elvtársak szerepéről.

Amikor megkérdeztem a bizottság tagjait, hogy hajlandóak-e feltárni a KV előtt a teljes igazságot, azt válaszolták nekem, hogy őket a KV csak Farkas szerepének a kivizsgálására küldte ki.

Az igazságot én nagy vonalakban azokban az okmányokban fektettem le, amelyeket eljuttattam a bizottsághoz, valamint abban a beszédemben,⁴⁴ amelyet ugyan el-

⁴¹ Uo. október 18-i bejegyzés.

⁴² Forrás: OSZK Kt. 429. fond /39.

⁴³ Az ún. ötös (vagy Kovács) bizottságról van szó, melyet az MDP KV 1956. március 13-i ülésén hívtak életre, és amelynek feladata kizárólagosan Farkas Mihály felelősségének megállapítása volt a törvénytelenkedésekben. A bizottság tagjai Kovács István, Nógrádi Sándor, Apró Antal, Házi Árpád és dr. Molnár Erik voltak. MNL OL M-KS 276. f. 52/33. ö. e. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M – szekció Az 1945 utáni munkáspártok iratai. 276. fond. 52 (A Központi Vezetőség iratai) 33. őrzési egység. Az 1956. március 13.-i ülés jegyzőkönyve.

⁴⁴ Eredeti: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, 429. fond 181. őrzési egység. Farkas Mihály az 1956 július 18-i Központi Vezetőségi ülésre kézzel írt beszéde, amelyet végül nem mond(hat)ott el. Első közreadója: SZENES 1989. 57–77. A beszéd lényegi tartalma megegyezik rövidített formában a börtönnaplóval, illetve Farkas vizsgálat során tett vallomásaival. Ebben némi önkritika mellett elsősorban „hibák” hangsúlyozásáról van szó és nem bűnökről, ráadásul a „hibákat” Rákosi vezetésével a pártvezetés együttesen követte el. Az érvelés második fele kétségkívül igaz, az első azonban hamis. Konkrét törvénytelenségek valósultak meg különböző valótlan koncepciók mellett,

készítettem a KV ülésére, de nem mondtam el azért, mert Mikojan elvtárs azt tanácsolta, hogy ne bonyolítsuk a párt helyzetét.⁴⁵

Mi készítette a KV-t arra, hogy határozata dacára, hogy ügyemet lezártnak tekinti, mégis őrizetbe vettek? Az őrizetbe vétel csak a KV határozata alapján jött létre. Más-képp az ügyészség nem vétet őrizetbe.

De miért nem hívtak be a pártba? Miért nem szóltak nekem, hogy meg akarják változtatni a határozatot? Ez lett volna a pártszerű, emberi magatartás!!

Becsaptak!!

De hát miért kell ilyen hamis eszközökkel dolgozni?

Azt elérték, hogy nem mondtam el a beszédemet, határozatukat nem tartották be. Nem méltó magatartás!

Igen, a párt mindez idáig nem ismeri a teljes igazságot! Itt az ideje, hogy végre leszakítsunk minden gátat, amely a teljes feltárásának útjában áll.

Talán már késő is. De mégis, jobb későn, mint soha.

(Október 16-áról nincs feljegyzés.)

1956. október 17.

Ma Non⁴⁶ elvtárral beszélni fogok és a következő kérdéseket fogom neki feltenni:

1. Volt-e KV ülés, amely megváltoztatta azt a határozatot, hogy ügyemet⁴⁷ lezártnak tekinti?

2. Ha igen, mikor és milyen indoklással változtatták meg ezt a határozatot?

3. Tiltakoztam előzetes letartóztatásom ellen és kértem szabadlábra helyezésemet. Eddig nem kaptam rá választ. Mi az ügyészség véleménye?

4. Komoly aggályomat fogom kifejezni arról, hogy ügyemet nem fogják az igazságnak megfelelően kezelni.

Ezt bizonyítom azzal, hogy a párt 1949–51-es vezetéséből, amely tudvalevőleg elkövette az ismert súlyos törvénytelenégeket, hogy úgy mondjam, csak „engem emeltek ki”.

Ebben a módszerben már benne van az a törekvés, hogy „kenjünk mindent Farkasra és így mentsük magunkat”.

mindez a „szocializmus érdekeinek védelmében”, ami pusztán fűgefalevél volt a hatalomvágy takarására.

⁴⁵ Mikojan Anasztasz Ivanovics: az SZKP Elnökségének tagja. A Farkassal való tárgyalásáról lásd: GLAUB 2018. 181.

⁴⁶ Dr. Non György, a Magyar Népköztársaság akkori legfőbb ügyésze.

⁴⁷ Lásd a 6. jegyzetet.

Mindez azért történik, mert nem merik kimondani:

Rákosit terheli a fő felelősség, felelősség terheli Farkast, Kádárt (a Rajk-ügyben) Gerőt, (aki a trojka tagja volt), Révait (Kádár-ügy) Nógrádit,⁴⁸ Szabó altábornagyot⁴⁹ a katonai ügyekben.

Ahelyett, hogy az elvtársak legalább a KV előtt kommunistához méltóan feltárnák a teljes igazságot és maguk részéről önbírálatot gyakorolnának, és pártszerűen végérvényesen lezárnák ezt a szomorú szakaszt pártunk történetében, ahelyett az elvtelenség, az intrika útjára térnek és Farkas Mihályt dobják oda áldozatnak.

Ma már világos, hogy ezt így sem a párt, sem a nép nem fogadja el. Nem fogadja el, mert érzi benne a hamisságot!!

A párt vezetése eddig nem tárta fel a teljes igazságot. Ezért komoly felelősség terheli. S azért, mert nem meri megmondani a teljes igazságot, félő, hogy az én ügyemet nem igazságosan fogja kezelni a bíróság.

Meg kell mondanom azt is, hogy *Sztálin akasztatta fel Rajkot és társait, Sztálin beavatkozása nélkül Rajk ma élne.*⁵⁰

Ha Rajk halálos ítéletét nem hajtja végre Sztálin, úgy nincs Sólyom-, Pórfy-ügy, és nincs az ő ügyükben, amennyiben mégis letartóztatták volna halálos ítélet.

Ez az igazság! *Rajkot és társait Sztálin utasítására akasztották fel.*

Mi és én is súlyos politikai hibákat követtem el.

Félek, hogy a hibákat bűnténynek fogják minősíteni.

Ez volt a Rákosi-koncepció egyik legsúlyosabb hibája. Nem szabad ezt megismételni.

Hogyan alakultak ki Rajk ellen a vádak?

1. Révész hozza a svájci ügynökének a jelentését arról, hogy Szőnyi,⁵¹ H. Noel Field,⁵² illetve Allen Dulles⁵³ ügynöke (Ez lehetett 1949 elején.) Ez indította el.⁵⁴

2. Szőnyi vallomást tesz arról, hogy felső kapcsolata Rajk. Ő Dulles rezidense.

⁴⁸ Nógrádi Sándor altábornagy – aki korábban Farkas egyik legjobb barátjának számított – a honvédelmi miniszter első helyettese és politikai főcsoportfőnök is volt 1949 és 1956 között.

⁴⁹ Szabó István altábornagy a törvénysértések idején a Néphadsereg személyügyi főcsoportfőnöke volt.

⁵⁰ Kiemelések itt és a továbbiakban: az eredetiben.

⁵¹ Dr. Szőnyi Tibor 1949-ben az MDP káderosztályának a vezetője volt.

⁵² Field, Noel Haviland: amerikai újságíró, humanista, majd a kommunista ügynök. A Rajk–Brankov-ügy egyik fontos terhelőtánúja. Prágában 1949. május 11-én a csehszlovák állambiztonság elrabolta, majd átadták a BM ÁVH-nak. 1954. november 1-jén szabadult, vádat nem emeltek ellene.

⁵³ Dulles, Allen: Az amerikai Office Strategic Service (OSS) nyugat-európai rezidentúrájának vezetője 1942 és 1945 között, A CIA igazgatója 1953 és 1961 között.

⁵⁴ Lásd a 14. jegyzetet.

3. Belkin⁵⁵ szovjet altábornagy május 25. és május 29. között a csehszlovák kongresszuson közölte velem, hogy ők megvizsgálták a nyomozás alatt lévő Szőnyi ügyet és az a véleményük, hogy Rajk egy Svájcban székelő trockista szervezetnek az ügynöke, amely kapcsolatban van az imperialistákkal és nekik dolgozik. Kért, hogy közöljem ezt Rákosival.

4. Brankov moszkvai vallomása, amely Rajkot, mint Tito, Rankovic⁵⁶ ügynökét állítja be.

Ezekből tevődött össze Rajk ellen a vád.

Én semmit Rajk ellen külön vádként nem vetettem fel. Politikailag nekem voltak Rajkkal vitáim. Ezek politikai nézeteltérések voltak.

Brankov vallomását kell megnézni abból a szempontból is, hogy nem-e ő vetette [!] fel először a katonák szerepét.

Mindebből valószínűnek látszik, hogy Dullesék terve az volt, hogy összeugraszák a párt vezetőit. Szőnyt választották, mert a jugoszlávok segítségével jött haza.

Ha abból indulunk ki, hogy Berija⁵⁷ angolszász imperialisták régi ügynöke volt, fel lehet tételezni azt, hogy amikor az ő emberei itt Magyarországon megtudták, hogy milyen ügynöki jelentés érkezett Svájcból és azt is, hogy mi milyen intézkedéseket foganatosítunk, már kezdték keverni a kártyát és Rajk ellen kiélezni. Itt fonódott össze Allen Dulles Berijával.

Október 18.

Miért akarnak engem katonai bíróság elé állítani?

Ámbár én akkor vezérezredes voltam, amikor a törvénytelenések történtek, de én mindenekelőtt miniszter voltam, és ami még fontosabb, amit tettem azt, mint a párt főtitkár-helyettese és Politikai Bizottsági tag tettem.⁵⁸

S mióta ítéleznek PB-tagok felett a katonák?

A katonai bíróságra azért van szükség, hogy a lehető legszigorúbb ítéletet hozzák ellenem. Hallatlan dolognak tartom az ügyészség által emelt vádat.

⁵⁵ Belkin, Mihail Iljics: szovjet belbiztonsági (MGB) altábornagy, 1947 és 1950 között a Központi Hadseregsoport Elhárítási Osztályának főnöke. A Rajk–Brankov-ügy „főkonstruktöre”.

⁵⁶ Ranković, Aleksandar: Jugoszláv kommunista politikus. Belügyminiszter 1946 és 1962 között.

⁵⁷ Berija, Lavrentij Pavlovics: Szovjet kommunista politikus, a SZU belügyi népbiztos, majd állam-biztonsági miniszter 1938 és 1953 között.

⁵⁸ Tökéletes látletele a rendszer működésének Farkas gondolkodása. Pártbeli tisztségeit sokkal meghatározóbbnak tartotta, mint katonai rangját vagy miniszteri tárcáját. És ezért is tartotta elképzelhetetlennek, hogy felette, aki a párt egyik legfontosabb vezetője volt főtitkár-helyettesként, a Katonai Törvényszék ítéلkezzen.

„Hamis vádaskodás.” Azt akarják bebizonyítani, hogy én tudatosan hamis vádakat emeltem Rajk, Kádár és a többiek ellen, hogy lényegében e hamis vádak alapján ítélték halálra és a börtönre az elvtársakat.

Hallatlan, égbekiáltó hamis vádemelés ez!

Ez úgy látszik egy új koncepció per lesz.

[A] Rajk-ügy kialakulásáról előzőleg már írtam.⁵⁹

1. Révész ügynöki jelentése Szőnyiről, hogy Allen Dulles ügynöke.

2. Szőnyi terhelő vallomása Rajkról.

3. Brankov terhelő vallomása Rajkról.

4. Belkin közlése, hogy Rajk egy trockista kémszervezet magyar rezidense.

Ezek alapján épült fel Rajk ellen a vád.

Ezek mind tények, le nem tagadható tények.

Hát akkor miért mondják azt, hogy én hamis vádakat emeltem?

Én megértem, ha egy kapitalista osztály-bíróság hamis vádat emel egy kommunista ellen. Ezt tették velem Csehszlovákiában.⁶⁰ De azt nem értem és nem is fogom soha megérteni, hogy kommunista ügyesség és bíróság miért emel hamis vádat kommunistával szemben.

Azért, mert még mindig működnek olyan erők, amelyek az elkövetett súlyos törvényteleniségekről nem akarják megmondani, feltárni a teljes igazságot!!

A cellámba nagyon kevés világosság jut be. Minden ablak olyan, hogy visszatartja a világosság behatolását. Érdekes, hogy a betörők és rablók több fényt, több világosságot kapnak, mint a hibáikért szenvedő kommunisták.

Az itt szenvedő kommunisták a sztálini önkény, a sztálini diktatúra káros következményének áldozatai.

Ez a sztálini önkény, melynek magyarországi megtestesítője Rákosi volt, rengeteg jó kommunistát tévesztett meg, vitt helytelen útra. Ha ítélik meg fölöttük, erről ne feledkezzenek meg.

Én se követtem volna el azokat a súlyos hibákat, amelyeket a többi vezetőkkel együtt elkövettem, ha nincs a sztálini önkény, ha Sztálin nem avatkozik oly brutálisan a magyar belügyekbe.

⁵⁹ Lásd az 50. jegyzetet.

⁶⁰ Farkast még mint ifjú kommunistát és a Csehszlovák Kommunista Párt (CSKP) tagját a Kassai Kerületi Bíróság 1925. február 5-én négy év börtönnel sújtotta tiltott kommunista felvonulásért, garázdaságért és hatósággal szembeni erőszak miatt. Ezt 1926. február 12-i törvényességi óvás után a Brnói Legfelsőbb Bíróság hat és fél évre súlyosbította. Az ítélet szövege: Štátny archív v Košiciach (Kassai Állami Levéltár), Krajský súd Košice I. Inv. č. 989, č. spisu 1922 (Kassai Kerületi Bíróság anyaga, I. 989-es fond. 1922-es fájl) és Inv. č. 989, č. spisu 2130, šk. 168 (Kassai Kerületi Bíróság anyaga, I. 989-es fond. 2130-es fájl). A fordítását Avar Hajnalkának mondok köszönetet.

Sztálin beavatkozása az utolsó időkben felmérhetetlen károkat okozott.
Nélküle nincs Rajk-ügy!!

A hibákat a pártvezetés kollektívan követte el. Intrika áldozata vagyok.
Nyomozás=Kezdet!!

Kádárral együtt kihallgattam Rajkot. Jött szovjet tanácsadó (Belkin).

Péter Gábor: rossz volt a viszonya Rajkkal.⁶¹

Révai ingadozott, Rákosi győzte meg őt arról, hogy Rajk ellenség.

Katonai vonal: meg kell nézni Brankov vallomását, nem-e [!] ott vetődik fel.

Trojka: meg kell nézni nincs-e katonai vonatkozása. (A Rajk-ügynek.)

Ennek alapján az Államvédelmi Hatóság kezdte kérdezni az őrizetéseket.

Paksi találkozó: Ez Brankov. Ott került szó Pálffyról.

Sólyom, Beleznay, Somogyi: Rákosi követelése volt, hogy ezeket meg kell nézni, ezek kémek.⁶²

[...] ⁶³ a magyar régi tisztek rosszabbak voltak a cári tiszteknél. Ezek egy félfasiszta, fasiszta rendszer tisztjei voltak, Horthyval összenőve.

Én Sólyomot kezdetben védtem. Nekem a katonákkal kezdettől fogva jó viszony volt.

Pálffy Debrecenben ismertem meg. Pestről küldték le. A párt megbízásából már Debrecenből foglalkoztam katonai kérdésekkel.

Pálffy pártvélemény alapján sikerült a KATPOL ⁶⁴ élére állítani.

Budapestre jövet én voltam a párt katonai bizottságának vezetője.

Rajk ügyben vita közben a trojkában ⁶⁵ személyes beszélgetések folyamán felvetődött, hogy nincs-e a Rajk-ügynek katonai vonatkozása. Az Államvédelmi Hatóság ennek alapján a kihallgatásoknál ezt felvetette. Vagy Rajk vagy Brankovnál vagy másnál vetődött fel Pálffy neve. Ezt meg kell állapítani Pálffyra, Németh Dezsőre.⁶⁶

⁶¹ Ez tényszerűen igaz, Péter Gábor folyamatosan különböző panaszlevelekkel „bombázta” a párt felső vezetését, elsősorban Farkast, panaszának tárgya mindig Rajk László és munkatársainak, elsősorban dr. Szebenyi Endrének, illetve dr. Villányi Andrásnak a tevékenysége volt. MÜLLER 2017.

⁶² Lásd a 31. jegyzetet.

⁶³ Olvashatatlan szó.

⁶⁴ KATPOL: Katona Politikai Osztály.

⁶⁵ Hivatalos nevén az MDP Államvédelmi Bizottsága, tagjai Farkas mellett Rákosi és Gerő Ernő voltak. Ez a titkos bizottság, a párt nem hivatalos csúcsszerve gyakorlatilag élet és halál ura volt az ötvenes évek elején Magyarországon.

⁶⁶ Moszkvai katonai attasé volt 1949-ben, a Pálffy-per harmadrendű vádlottja, első- és másodfokon is halálra ítélték, 1949. október 24-én kivégezték. Ünnepelesen újratemetették 1956. október 13-án a Farkasréti temetőben.

Brankov: 1949. május 1. A tribün alatt beszélt meg Rajk és Pálffy az összeesküvés feladatait.⁶⁷

Ha Péter Gáborban van még egy szemernyi emberség, ha tud még becsületesen és őszintén beszélni, akkor ő meg tudja mondani, hogy Rákosi hányszor kérdezte meg tőle: „Mondja Péter, a Farkas miért támogatja Súlyomot, ezt az angol kémét?” Erről Péter Gábor nem egyszer szólt nekem.

Rákosi véleménye volt, hogy azok a tiszték, akik az Egyesült Izzóban voltak, azok kémek, az angolok által be voltak szervezve. Én Súlyomot védtem,⁶⁸ az ÁVH hordta róla az anyagot, amit Rákosi mindig megkapott.

Végül Rákosi nyomásának engedve bevitték Súlyomot.

Rákosi, Gerő, Farkas.

Aztán egyik berántotta a másikat.

Ezeknek a tiszteknek a magatartása kezdetben [...] ⁶⁹ volt. Később jobban [a] körműkre nézve láttam, hogy szovjetellenes, erkölcstelenül züllöttek, feloszlatták a párt-szervezetet, a politikai tisztii intézmény bevezetését helytelenítették. Üldözték a munkáskádereket.⁷⁰

Bibliográfia

BARÁTH 2001.	BARÁTH Magdolna: Gerő Ernő és a „tisztia lap” politikája. <i>Múltunk</i> , 2001. 3–58.
<i>Farkas és Kádár</i>	<i>Farkas és Kádár Rajknál</i> . Közreadja: HAJDU Tibor. <i>Társadalmi Szemle</i> , 1992/4. 4–70
FARKAS 1990.	FARKAS Vladimír: <i>Nincs mentség. Az ÁVH alezredese voltam</i> . Interart, Budapest, 1990.

⁶⁷ Legalábbis az 1949-es Alapy-féle vádirat szerint, amelynek értelmi szerzője a Rákosi–Belkin-tandem volt, és amelyre Rákosi olyan büszke volt, hogy azon „egy vesszőt se lehetett változtatni”. Minderről bőven lásd: ZINNER 2013.; ZINNER 2014.

⁶⁸ Utólagos magyarázkodásnak tűnhet Súlyom „védelme”. Noha a dokumentumok bebizonyították, hogy a tábornokok pere Rákosi kémmaniájának alapkoncepciójából indult ki, nem esett nehezére meggyőznie a hozzá vakságig hű Farkast az „igazáról”. A már említett 1950. május 23-i országos honvédelmi pártaktíván Farkas előadói beszédében nagyon is lelkesen titulálta Súlyomot és tábornoktársait mindenfajta árulónak, gazembernek, és előrevetítette felakasztásukat is. A részletekről lásd az ülés jegyzőkönyvét: HL 1950/T. 55/z d. Politikai Főcsoportfőnökség iratai. Az 1950. május 23-i országos pártaktívia jegyzőkönyve.

⁶⁹ Olvashatatlan szó.

⁷⁰ Itt ér véget az október 18-i bejegyzés.

- GLAUB 2018. GLAUB Krisztián István: „Rákosit menteni, mindent Farkasra kenni”. *A Farkas-ügy. Sorsok és missziók a politikai változások tükrében.* Szerk. LATOR László Iván. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest, 2018.
- Iratok *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez I. Kúriai teljes ülések. Vizsgálati anyagok és „vallomások”. „Párt”- ítéletek. Elvi határozatok. Az '56-os megtorlás iratai.* Szerk. HORVÁTH Ibolya – SOLT Pál – SZABÓ Győző – ZANATHY János – ZINNER Tibor. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1992.
- Jelentés Jelentés 1956-ból Farkas Mihály bűneiről. Közreadja SIPOS Levente. *Társadalmi Szemle*, 1990/6. 73–90.
- KORNIS 1988. KORNIS Pál: *Tanúként jelentkezem.* Zrínyi, Budapest, 1988.
- MARTON 2016. MARTON, KATI: *A kém – A Rajk-per titkos koronatanúja.* Budapest, Crovina 2016.
- MÜLLER 2017. MÜLLER Rolf: *Az erőszak neve: Péter Gábor. Az ÁVH vezetőjének élete.* Jaffa, Budapest, 2017.
- OROSZI 2001. OROSZI Antal: *A Súlyom-per.* In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945–1958.* Szerk. OKVÁTH Imre. Történeti Hivatal, Budapest, 2001.
- Önvallatás *Önvallatás. Wayand Tibor fogságban írt visszaemlékezései 1945–1946.* Szerk. VARGA Krisztián. ÁBTL – Kronosz, Budapest–Pécs, 2019.
- ÖTVÖS 2012. ÖTVÖS István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala.* Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2012.
- SÓLYOM 2007. SÓLYOM Ildikó: *Összetört... szétszakadt... elillant... A Súlyom tábornok-per utóélete.* HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2007.
- UNGVÁRY – MERUK 2018. UNGVÁRY Krisztián – MERUK József: *Rákosi Mátyás eltitkolt szolgálata. Egy sztálinista diktátor börtönben, jólétben és száműzetésben.* Jaffa, Budapest, 2018.
- ZINNER 2013. ZINNER Tibor: *A nagy politikai affér I. – A Rajk-Brankov-ügy.* Saxum, Budapest, 2013.
- ZINNER 2014. ZINNER Tibor: *A nagy politikai affér II. – A Rajk-Brankov-ügy.* Saxum, Budapest, 2014.

Rövidítések

- ÁBTL 3.1.9. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, V(izsgálati-dosszié), 150019/1. Farkas Mihály és társai
- HL Hadtörténelmi Levéltár

MNL OL M-KS 276. fond	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 276. fond. Az MDP Központi Vezetőségének iratai
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
429. fond	Farkas Mihály töredékes iratanyaga
429. fond /39.	Farkas Mihály börtönnaplója

KRISZTIÁN GLAUB

CONTRITE CRIMINAL?

*Mihály Farkas' first days in detention for interrogation
on the basis of his prison diary entries
(Abstract)*

In the first days of October 1956, the Stalinist regime in Hungary faced a major crisis. In the wake of László Rajk and his comrades' reburial on October 6th, a growing number of people wanted to know who the main culprits were of the previous years' malfeasance. Although the old-new party leadership with Ernő Gerő at the helm made every effort to consolidate the situation, they had neither time nor intention to implement real reforms. Consequently, they turned once more to their tried-and-true method: arresting scapegoated former ÁVH (State Protection Authority) officers, to go along with Gábor Péter and his team, who had been taken into custody in 1953. If there were guilty executioners, however, then logic dictates that there were also guilty higher-ups who had given the go-ahead to break the law.

Mátyás Rákosi, the ultimate culprit, could no longer be brought to justice, for the feared former dictator, thanks to an arrangement made with Moscow, had already left for the Soviet Union – officially for medical treatment – on July 23rd. As it turned out, he would never again return to Hungary. Ernő Gerő, second in command earlier, was now the top hand, so his being brought to justice was out of the question. Therefore, only Mihály Farkas – onetime Deputy First Secretary, former Minister of Defense and the third member of the “troika” – remained. He was a good available choice because the Central Leadership (*Központi Vezetőség*) had already labeled him as one of the chief perpetrators of the crime and expelled him from the Party at its meeting on July 18th–21st. Moreover, his eldest son had once worked for the ÁVH, which allowed for a kind of “gangster family” script to be penned.

With the groundwork laid, both Farkases were in custody by mid-October and their long ordeal of interrogations commenced. Although Mihály Farkas was indeed responsible for countless crimes, the interrogators were mainly interested in hearing about László Rajk and his comrades and the so-called *Sólyom Case* (or the trial of generals) in the days leading up the 1956 Hungarian Revolution. Over the duration of his imprisonment, Farkas kept a diary in which he tried to explain and analyze what

had transpired, perhaps primarily for his own understanding. Following the introduction of the study, excerpts from his diary have been published.

One lesson of the diary excerpts is that despite Farkas' willingness to accept some degree of responsibility, he consistently wrote of missteps rather than crimes, which was a massive distortion of reality and the mother of all conspiracy theories. Farkas, however, was being realistic when he emphasized the collective responsibility of the leadership of the Party for the crimes committed and – in contrast to the Muscovite politician – made the critical role of the Soviets, including even Stalin, clear. The assertion of his imprisonment's invalidity is a recurring theme throughout the text, which must be understood with reservations, for one of the chief culprits surely must have been aware that criminality and arbitrariness were synonyms for the regime, and "truth" was shaped by a cadre solely to serve its own immediate interests.

Despite numerous contradictions, the diary is an important and attention-deserving document of the era, even more so because the text in its entirety has heretofore never been published.

KRISZTIÁN GLAUB

REUMÜTIGER MISSETÄTER?

*Die ersten Tage von Mihály Farkas in Untersuchungshaft
nach Aufzeichnungen in seinem Gefängnistagebuch
(Resümee)*

Bis in die ersten Oktobertage des Jahres 1956 ist das stalinistische System in Ungarn in eine schwere Krise geraten. Nach der Wiederbestattung von László Rajk und seinen Mitstreitern am 6. Oktober stellten immer mehr Menschen die Frage, wer in der Tat die Hauptverantwortlichen für die Gesetzwidrigkeiten der vergangenen Jahre waren. Die alt-neue Parteiführung mit Ernő Gerő an der Spitze versuchte alles daran zu setzen, die Situation zu konsolidieren, aber dafür hatte sie in Wahrheit weder Zeit noch die Absicht, wahrhafte Reformen einzuführen. Daher setzte man erneut auf die alten, bewährten Methoden, es wurden nämlich weitere, als Sündenböcke hingestellte einstige Offiziere der Behörde des Staatsschutzes ÁVH verhaftet – neben dem 1953 verhafteten Gábor Péter und seiner Gruppe. Wenn es aber schuldige Vollstrecker gab, musste es nach dieser Logik auch schuldige Befehlshaber geben, die die Genehmigung für die Gesetzverletzungen erteilten.

Den wichtigsten Verantwortlichen Mátyás Rákosi konnte man nicht mehr zur Rechenschaft ziehen, weil der einst gefürchtete Diktator nach dem „Kuhhandel“ mit Moskau schon früher, am 23. Juli Ungarn verlassen hatte, offiziell zur Heilbehandlung in die Sowjetunion gereist war, und zwar – wie sich später herausstellte – endgültig. Ernő Gerő, der früher als zweiter Mann galt, stieg zum ersten Mann auf, deshalb konnte die Möglichkeit, ihn zur Verantwortung zu ziehen, nicht einmal in Betracht kommen. Es blieb also die dritte Person der „Troika“, Mihály Farkas, der ehemalige stellvertretende Generalsekretär der Partei der Ungarischen Werktätigen MDP und Ex-Landesverteidigungsminister übrig. Seine Person lag schon deshalb als Auswahl auf der Hand, weil die Sitzung der Zentralleitung zwischen dem 18. und 21. Juli ihn schon als einen der Hauptverantwortlichen für die begangenen Gesetzverletzungen gebrandmarkt und auch aus der Partei ausgeschlossen hatte. Hinzu kam, dass auch sein ältester Sohn einst bei der ÁVH arbeitete, was die Realisierung des Drehbuches einer Art „krimineller Familienbande“ ermöglichte.

Nach dieser Vorgeschichte wurden bis Mitte Oktober beide Farkas‘ verhaftet, und es begann die lange Reihe ihrer Verhöre. Obwohl Mihály Farkas tatsächlich für zahl-

lose Gesetzwidrigkeiten verantwortlich war, nahmen die Untersuchungsbeamten in den Tagen vor der Revolution in erster Linie in Verbindung mit László Rajk und seinen Mitstreitern sowie dem sogenannten Fall Sólyom (oder dem Prozess gegen Generäle) Protokolle auf. Farkas führte während seiner Haft ein Gefängnistagebuch, in dem er vor allem für sich selbst die Geschehnisse zu erklären und zu analysieren versuchte. Nach der Einleitung werden Auszüge aus seinem Tagebuch veröffentlicht.

Eine Lehre dieser Tagebuchauszüge ist, dass er zwar gewillt war, eine gewisse Verantwortung auf sich zu nehmen, er sprach allerdings konsequent von Fehlern und nicht von Verbrechen, was einer massiven Entstellung der Wirklichkeit gleichkam. All dies verband er nach seinen eigenen Vorstellungen nicht selten auf eine die Verschwörungstheorien beschämende Art und Weise. In einer Hinsicht kam er jedoch der Wirklichkeit schon dadurch viel näher, dass er in all den Gesetzwidrigkeiten die kollektive Verantwortung der Parteiführung betonte und im Vergleich zu einem Moskowiter Politiker auf überraschende Weise die entscheidende Rolle der Sowjets, ja sogar Stalins deutlich machte. Bei alldem ist die Beteuerung der Unrechtmäßigkeit seiner Inhaftierung ein immer wiederkehrendes Element in seinen Texten, was man ebenfalls mit Vorbehalt verstehen muss, denn einer der Hauptverantwortlichen musste doch wissen, dass Unrechtmäßigkeit und Willkür als Synonyme des Regimes zählten, wo sich die „Wahrheit“ in der Hand einer engen Gruppe befand, die sie entsprechend ihren Interessen gestaltete.

Bei all diesen Widersprüchen handelt es sich um ein wichtiges Zeitdokument, das Aufmerksamkeit verdient, umso mehr, weil die Texte in voller Länge noch nirgendwo publiziert wurden.

BERTALAN PÉTER

KÉSEI „BETYÁROK” KÁLVÁRIÁJA SOMOGYORSZÁGBAN AZ 1960-AS ÉVEKBEN

Bevezető gondolatok

1966 novemberében az állambiztonság által felgöngyölítésre került egy, a hatalom által államellenesnek ítélt szervezkedés. 1960-tól 1966 novemberéig tartott a Budapestről kiinduló összeesküvés, később a szálak Somogy megyébe, Lengyeltóti¹ vezettek. A szervezkedés résztvevői részben budapesti, részben somogyi illetőségűek voltak. Zömükben 20-as évek elején, közepén jártak, alacsony iskolázottságú, a társadalom peremén, fizikai munkából élő családokból származtak. Többüket munkahelyi és iskolai kapcsolatok fűzték össze, politikai krédójukban 1956 emléke és megítélése közös nevezőként jelentkezett. Tabajdi Gábor szerint: „A különböző társadalmi csoportból elfogott fiatalokat szovjetellenesség, 1956 emlékének ápolása, nacionalizmus, KGST ellenesség, Nyugat-imádat, esetenként fasizmus vádja alapján diszkreditálták, illetve vádolták meg.”² A fennmaradt rendőrségi kihallgatások jegyzőkönyveiből, az ügyészszégi vádiratokból, valamint a bírósági ítéletekből pontosan rekonstruálható a szervezet létrejöttének legapróbb részlete is, a résztvevők interperszonális kapcsolati hálózatának mintázata, valamint a történések dinamikájának változása.

Az alábbi adatsorok szemléletesen mutatják, hogy 1957-ben közvetlenül az 1956-os események után, valamint a forradalom és szabadságharc tizedik évfordulóján 1966-ban hirtelen megnőtt a politikai ügyekben lefolytatott eljárások száma. Az állambiztonság Somogyországban is követte ezt az elvet, a tanulmányunkban összeesküvésnek titulált eseménysor szervezeti kereteinek felszámolására 1966-ban és 1967-ben került sor. Az állambiztonsági büntetőeljárás alá vont személyek számát 1957 és 1972 között az alábbi táblázatban foglaltuk össze.³

¹ Város Somogy vármegyében, a Fonyódi járásban.

² TABAJDI 2019. 79.

³ UNGVÁRY 2013. 21.

Év	Összes politikai ügyben folytatott eljárás	Volt tőkések	Volt „horthysta” katonatisztek	Egyházi személyek	Fegyveres testület tagja	Értelmiségi	Háborús bűntett
1957	4861	102	167	68	n. a.	n. a.	8
1958	1561	55	92	20	n. a.	n. a.	12
1959	1306	14	–	2	n. a.	n. a.	154
1960	1079	7	3	18	n. a.	n. a.	3
1961	1339	2	–	90	n. a.	n. a.	–
1962	649	–	–	5	n. a.	n. a.	10
1963	457	–	–	4	n. a.	n. a.	11
1964	659	–	–	8	n. a.	n. a.	5
1965	876	–	–	6	n. a.	n. a.	4
1966	1428	–	–	21	n. a.	n. a.	25
1967	1160	–	–	9	n. a.	n. a.	2
1968	979	–	–	2	n. a.	n. a.	–
1969	964	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1970	947	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1971	863	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
1972	850	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.	n. a.
Összesen	16 357	180	262	253	125	1970	234

Az alábbi adatsor is igazolja a történelmi kataklizmák és évfordulóik büntetőeljárásokra gyakorolt hatását. A megkonstruált koncepciós eljárások során vád alá helyezett személyek számának hirtelen megemelkedése az 1959-es évben a nyomozati cselekmények befejeződésével és az ügyészi eljárások elindulásával, 1966-ban pedig az 1956-os forradalom és szabadságharc tízéves évfordulóján a pártállam erőszak-szerveinek prevenciós és elrettentő hatást kifejtő cselekményeivel hozható összefüggésbe. Az 1957 és 1968 között háborús bűnösség vádjával elítélt személyekről a következő kimutatás készült:⁴

⁴ Forrás: UNGVÁRY 2013. 31.

<i>Év</i>	<i>A felelősségre vonhatók száma</i>
1957	1
1958	4
1959	129
1960	3
1961	2
1962	10
1963	11
1964	5
1965	4
1966	25
1967	1
<i>Összesen</i>	<i>195</i>

Az alábbi adatsor és foglalkozás szerinti klasszifikáció is igazolja, hogy a pártállam a Kádár-korszakban sem tudott szabadulni a Rákosi-korszakban kialakult reflexeitől. A Horthy-korszak még élő, de koruk, egészségi állapotuk, vagyoni helyzetük miatt fennálló társadalmi rendre már minimális veszélyt jelentő képviselőinek állandó megfigyelésétől és zaklatásáról továbbra sem tudott lemondani. Eszerint az 1957 és 1968 között háborús bűnösségért elítélt személyekről szolgálati hely, illetve rendfokozat szerint a következő összefoglalás áll rendelkezésre:⁵

<i>Kategória</i>	<i>A személyek száma</i>
Csendőrtiszt	16
Csendőrlegénység	72
Horthysta rendőrtiszt	3
Horthysta rendőrségi beosztott	6
Horthysta detektív	31
Horthysta honvédtiszt	7
Horthysta honvéd tiszthelyettes	2
Horthysta honvéd legénységi állomány	5
VKF-2 alezredes	1
Nyilas	33
Egyéb	19
<i>Összesen</i>	<i>195</i>

⁵ Forrás: UNGVÁRY 2013. 31.

Az 1957 és 1968 között lefolytatott háborús bűnös perek ügyeinek osztályozása továbbra is azt mutatja, hogy az állambiztonság kiemelt figyelemmel kezelte az általa jobboldalinak minősített személyek életét és pályafutását, a megbélyegzettek „nem tudtak szabadulni” a hatalom által még évtizedekkel később is veszélyesnek ítélt „bűnös” múltjuktól. Az 1957 és 1968 között lefolytatott háborús bűnös perek ügyeit az alábbi táblázat foglalja össze:⁶

<i>Ügyek</i>	<i>Darabszám</i>
Nemzeti Számonkérő Szék	10
Csillaghegyi kommunistaellenes nyomozás	4
Alagi kommunistaellenes nyomozás	4
Soroksári kommunistaellenes nyomozás	2
Felvidéki kommunistaellenes nyomozás	20
Erdélyi kommunistaellenes nyomozás	10
Andrássy laktanya kommunistaellenes nyomozás	11
Svábhegyi kommunistaellenes nyomozás	13
Délvidéki kegyetlenkedések	25
Kárpát-ukrajnai terrorcselekmények	11
Ságvári Endre meggyilkolása	2
VKF-2	1
XIV. kerületi nyilas-ügy	19
Szőnyi Márton kommunista elfogása	4
Ács községben embertelen kivégzések	8
Egyéb kommunista ellenes nyomozások, katonaszökevények és munkaszolgálatosok kivégzése	51
<i>Összesen</i>	<i>195</i>

Az 1945 előtti osztálykategóriák alkalmazása a Kádár-korszakban a nyilvántartásokban szereplő „antidemokratikus elemek” esetében a Rákosi korszakkal való kontinuitást bizonyítja. A két időszak társadalomképének homogenitását és változatlanságát reprezentálja. A következő táblázatból világosan látható, hogy a nyilvántartásokban számon tartott személyek az osztályharcos logika alapján kerültek az államhatalmi szervek látóterébe. A nyilvántartásban szereplő „antidemokratikus elemekről” 1970-ben a nyilvántartásba kerülés alapja szerint a következő összefoglalás készíthető:⁷

⁶ Forrás: UNGVÁRY 2013. 33.

⁷ Forrás: uo.

<i>Kategória</i>	<i>Szám</i>
Arisztokrata	537
Hivatásos tiszt	6126
Erőszakszervezet volt tagja	
– csendőrtiszt és tiszthelyettes	14 234
– rendőrtiszt	1451
– VKF-2 alkalmazott	1971
Titkos szervezet tagja	
– kopjás	389
– rongyosgárdista	287
– Magyar Közösség tagja	582
Felszabadulás előtti „fasiszta” pártok és szervezetek tagja	
– volt pártok	8106
– Volksbund, SS	14 807
1945 utáni pártok tagja	
– SZDP	118
– NPP	89
– FKgP	154
– Ellenforradalmár (1956)	17 027
<i>Összesen</i>	<i>65 878</i>

Külön kategóriába sorolták és fokozott figyelemmel kísérték az F dossziés politikai és köztörvényes ügyek miatt nyilvántartott egyéneket. Esetükben gyakran a két kategória a vádiratokban nem különült el, sokuk jellemzése során az 1945 előtti tetteik negatív elbírálás alá estek, gyakran 56-os múltjuk is súlyosbító körülményként jelentkezett az ítéleteknél. A veszélyes elemek nyilvántartása 1960 és 1968 között ekképp alakult:⁸

<i>Év</i>	<i>Politikai</i>	<i>Köztörvényes</i>
1960	5091	6459
1961	6115	6883
1962	5824	7639
1963	6120	6492
1964	6105	7816
1965	5944	8629
1966	6232	9390
1967	6258	9815
1968	6113	9730

⁸ Forrás: UNGVÁRY 2013. 34.

Somogy megye lakossága történelme során mindig hajlamos volt a fennálló társadalmi renddel szembeni fellépésre. Az itt élő népesség alacsony jövedelme, nehéz megélhetési viszonyai, a kiszolgáltatottság az ország fejlettebb, iparosodott centrumaitól való távolság a peremhelyzet gyakran eredményezett rebelliót. A nagy erdőségek, a Dráva⁹ és Mura¹⁰ folyók árterei jótékonyan elrejtették az ellenállókat, sokáig lehetővé tették az üldözök elől való elrejtőzést, a hatalom képviselőinek kijátszását. Így történt ez 1849 és 1956 után is. Itt alakult ki a somogyi betyárok kultusza és romantikája.¹¹ Patkó Bandi,¹² Juhász András¹³ kései utódairól szól mostani küzleményünk. Romantikus, kissé idealisztikus elképzeléseik az ellenállásról mindenképpen tiszteletet érdemelnek az utókor részéről. Terveik már szervezkedésük kezdetén kudarcra voltak ítélve, a fennálló politikai és társadalmi viszonyok között utópisztikusnak hatottak még a nyomozati és ügyészi szervek számára is. Írásunk egy hosszabb kutatás első eredményeit adja közre, a Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára forrásai alapján készült.¹⁴

Adatvédelmi premisszák

A tanulmányban szereplő személyek többsége a helyi társadalomban beazonosítható, ezért az 1995. évi LXVI. törvény (a közokiratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről) 24. §-ának 1–6. cikkelyét alkalmaztuk. Ezért jelöltük a vád alá vontakat csak vezetéknévük és keresztnévük kezdőbetűjével. A személyes adatot tartalmazó levéltári források kutathatóságáról és publikálásáról szóló törvény vonatkozó része szerint az érintett halálát követő harminc év után, illetve amennyiben a halál ideje nem ismert kilencven év után válik kutathatóvá a levéltári anyag.¹⁵ A névmutatóban a monogramjukkal jelölt személyek értelemszerűen nem szerepelnek. A nyomozati és ügyészégi források száraz, hivatalos, időnként magyartalan nyelvezetét a korhűség kedvéért többnyire meghagytuk, a legzavaróbb eseteknél azonban igyekeztünk a nyelvi és helyesírási anomáliákat orvosolni. A kutatás során a politikai rendőrség és az ügyészség által készített, a megtörtént eseményeket erő-

⁹ A Duna mellékfolyója 40 095 km²-es vízgyűjtő területtel és 749 km-es hosszal.

¹⁰ Közép-európai folyó, a Dráva leghosszabb mellékfolyója.

¹¹ GÖNCZI 1944.

¹² Legendabeli betyár, akinek alakjához dalok és mondák kapcsolódtak a XIX. század végén és a XX. század elején. Hagyománya főképp a Dél-Dunántúlon él.

¹³ Somogyi betyár, életéről kevés adat maradt fenn, azokat is többnyire a balladák őrizték meg.

¹⁴ Köszönöm Farkas Péter főlevéltárosnak, hogy erre a forráscsoportra felhívta a figyelmemet.

¹⁵ SERES 2022. 399–400.

sen torzító interpretálásukhoz képest következetes forráskritikát igyekeztünk alkalmazni. Az erősen kriminalizáló jellegű több ezer oldalt kitevő dokumentumokból csak aprólékos munkával lehetett a történések valószínűsíthető verzióit nyomon követni és az apró puzzle darabokból az összképet megalkotni. A Somogy megyei Főügyészség Kaposvár B.10.004/1967/1. számon B 226/1967 jelzettel 1967. március 10-én benyújtott vádiratban folytatta le az eljárást ellenük.¹⁶

A vádirat

Vádolom

és pedig

K. B. I. r.¹⁷ és H. J. Z. II. r. terhelteket: a Btk. 116. §. /I/ bekezdésbe ütköző és a /3/ bekezdés c/ pontja szerint minősülő fegyveres összeesküvés kezdeményezése és vezetése,

T. L. III. r., N. L. IV. r., H. F. V. r., Sz. I. VI. r., H. L. VII. r., K. J. VIII. r., G. B. IX. r. és T. F. X. r. terhelteket: a Btk. 117. §. /I/ bekezdésébe ütköző és a /2/ bekezdés c/ pontja szerint minősülő fegyveres összeesküvésben való részvétel,

M.Á. XI. r., Á.F. XII. r., Sz. J. XIII. r., terhelteket: a Btk. 117. §. /I/ bekezdésébe ütköző összeesküvésben való részvétel,

Ny. P. XIV. r., F. P. XV. r., V. L. XVI. r., a Sz. L. XVII. r. terhelteket: a Btk. 118. §. I. tételébe ütköző összeesküvésre irányuló előkészület,

P. I. XIII. r., S. J. XIX. r. F. T. XX. r. terhelteket: a Btk. 132. §. /I/ bekezdés b/ pontjába ütköző összeesküvés feljelentésének elmulasztása,

P. L. XXI. r., Sz. J. XXII. r. terhelteket: a Btk. 195. §. /2/ bekezdésébe ütköző löfő fegyverrel való visszaélés miatt.¹⁸

A megvádolt személyek szociokulturális háttere a források szerint

„K. B. kisiparoscsaládból származik. Apja géplakatos mester volt, aki jelenleg a lengyeltóti kórházban dolgozik. Édesanyja a háztartást vezeti. Egy kiskorú testvére van. Az általános iskola elvégzése után Budapestre ment, ahol segédmunkásként a budapesti Híradó Technikai Vállalathoz került, majd a műszerész szakiskola elvégzése

¹⁶ Lásd: Iktatott iratok.

¹⁷ A forrásokban a rövidítés feloldása itt és a továbbiakban: rendű.

¹⁸ Iktatott iratok, 1–4.

után betanított műszerészként dolgozott az antenna műhelyben. Rendszeresen hallgatta a »Szabad Európa Rádió« és más nyugati rádiók magyar nyelvű adását. Az ott hallottak fokozták benne a népi demokratikus társadalmi rendszerrel ellenséges szemléletét. Tudatosan távol tartotta magát a KISZ-től,¹⁹ sőt másokat is igyekezett visszatartani.

Munkahelyén elégedettek voltak vele. Két alkalommal elnyerte a »Szakma kiváló dolgozója« címet. 1963. évben brigádvezető lett, több alkalommal részesült jutalomban. 1966. évben szakszervezeti bizalmivá választották. A jó szakmai munkája mellett politikai magatartása ellenséges volt.

H. J. Z. kispolgári családból származik. Apja kőművesmester. Az ipar mellett műveli a tulajdonát képező 6 kh földet, melynek egy része szőlő. Anyja a háztartást vezeti. Egy felnőtt korú testvére van. Az általános iskola elvégzése után, 1960. évtől Budapesten Építőipari Technikumi tanuló volt. 1965. év nyarán technikus oklevelet szerzett, majd végleg hazautazott Lengyeltótiiban lakó szüleikhez, ahol édesapja mellett dolgozott. Vallásos nevelésben részesült. Arra nevelték, hogy tartsa magát távol az ifjúsági szervezettől. Ez kedvezőtlenül hatott világnézetének kialakulására és a baráti környezete megválasztására. Fiatal korában került barátságba K. B.-vel. Találkozásaik alkalmával rendszeresen hallgatták a nyugati rádiók magyar nyelvű adásait.

T. L. agrár-proletár családból származik. Édesapja községi pásztor volt, aki meghalt. Édesanyja a háztartást vezeti. Négyen vannak testvérek. János nevű bátyja az ellenforradalomban részt vett, a felelősségre vonás alól 1965 végén Nyugatra szökött, és jelenleg Angliában él. Az általános iskola elvégzése után építőipari tanuló lett, 1964 óta mint kőművessegéd dolgozik – előbb a fonyódi Építőipari KTSZ²⁰-nél, jelenleg a balatonboglári Állami Gazdaságnál. Munkája ellen kifogás nem volt.

H. F. középparaszti családból származik. Szüleinek 15 kh földjük volt, ami jelenleg a tsz-ben van. Édesanyja tsz-tag, apja MÁV pályamunkás. Testvérei nincsenek. Az általános iskola elvégzése után a helyi tsz-ben bognáripari tanuló lett, később ezt a szakmát ott kellett hagynia csont tbcé-je miatt. Jelenleg a Mezőgazdasági Technikum esti tagozatának II. éves hallgatója.

N. L. agrár-proletár családból származik, Édesapja jelenleg tsz tag, édesanyja háztartásbeli. Öten vannak testvérek. Az általános iskola 6 osztályának elvégzése után 1957-től különböző állami gazdaságokban, így a békéscsabai tsz-ben, a békéscsabai Barneválnál,²¹ a Belspednél,²² majd a békéscsabai téglagyárnál dolgozott, mint se-

¹⁹ KISZ: Kommunista Ifjúsági Szövetség.

²⁰ KTSZ: Kisipari Termelőszövetkezet.

²¹ BARNEVÁL: Baromfiértékesítő Nemzeti Vállalat.

²² BELSPED: a belföldi szállítmányozási feladatok elvégzésére az 1949-ben létrejött vállalat.

gédmunkás. 1966. évben költözött szüleivel együtt Lengyeltótiba, ahol a helyi tsz-ben dolgozott mint sertésgondozó.

Sz. I. kispolgári családból származik. Édesapja idegen munkaerőt alkalmilag foglalkoztató kútásó mester. Édesanyja a háztartást vezeti. Hatan vannak testvérek. Az általános iskola 6 osztályát, majd később 1965-ben esti hallgatóként a 7–8. osztályát végezte el. Különböző munkahelyeken dolgozott, mint segédmunkás. Jelenleg alkalmi munkás, legtöbbször édesapja mellett dolgozik, mint kútásó segédmunkás. Ellenséges politikai nézeteit a nyomozás során is nyíltan hangoztatta.

H. L. édesapja korán elhalt, édesanyja nevelte, aki a vendéglátóiparban dolgozik mint pénztáros. Öt éves volt, amikor édesanyja ismét házasságot kötött H. K.-val. Az általános iskola befejezése után fél évet járt gimnáziumba. 1953 óta a Híradó Technikai Vállaltnál segédmunkásként dolgozott. K. B. közrehatott ellenséges nézeteinek kialakulásában. Rendszeresen hallgatta a »Szabad Európa Rádió« magyar nyelvű adásait.

G. B. édesapja idegen munkaerőt foglalkoztató vendéglős volt, emellett 12 kh földön gazdálkodott. Édesanyja háztartásbeli, kilencen voltak testvérek. Egy testvére 1956-ban Nyugatra költözött, jelenleg az USA-ban él. Az általános iskola elvégzése után vándor tanuló, majd később asztalosipari tanuló lett. 1962. évben Budapestre költözött, ahol különböző helyeken betanított munkásként dolgozott. 1964-ben helyezkedett el a Híradástechnikai Vállalatnál, ahol K. B. brigádjában dolgozott mint segédmunkás. Családi körülményei és K. B.-vel való kapcsolata folytán vált ellenségévé a népi demokratikus társadalmi rendszernek.

K. J. édesapja a horthysta rendőrségnél teljesített szolgálatot mint alhadnagy, 1944-ben nyugdíjazták. Édesanyja háztartásbeli volt. A polgári iskola elvégzése után képerreterező szakmát tanult. Tíz évig dolgozott képerreterező-segédként. Közben 1939 és 1940-ben tényleges katonai szolgálatot teljesített, szakaszvezetői rendfokozattal szerelt le. 1942-ben a Kovács és Faludi Filmgyár könyvelője, később ügyvezető igazgatója lett 1945-ig. Utána különböző vállalatoknál dolgozott könyvelői beosztásban. 1955-től dolgozik jelenlegi munkahelyén mint gépkocsivezető. Két kiskorú gyermeke van. Felesége általános iskolai tanítónő. Fiatal korában a »Turul Szövetségnek«²³ volt a tagja. Az itt kialakult nézetei és a múltban társadalmi helyzete ellenségévé tette a népi társadalmi rendszernek.

T. I. édesapja kovács kisiparos volt. 1958. évben iparendélyét visszaadta és belépett a lengyeltóti tsz-be, ahol mint kovács dolgozik. Édesanyja háztartásbeli. Egy testvére van. Az általános iskola befejezése után édesapja mellett dolgozott a kovácsműhelyben, később a lengyeltóti Géppálműhelyben géplakatos szakmát tanult, 1960-ban

²³ A Horthy-kori Magyarország legjelentősebb egyetemi ifjúsági szervezete 1919 és 1945 között.

lett géplakatos-segéd. Tényleges katonai szolgálatot teljesített, 1963-ban szerelt le tizedesi rendfokozattal. Utána ismét visszament a lengyeltóti gépállomásra dolgozni. Munkáját jól végezte. 1965-ben a »Mezőgazdaság Kiváló Dolgozója« kitüntetést kapta. Rendszeresen hallgatta a »Szabad Európa Rádió« magyar nyelvű adásait. Annak hatása és H. J. Z.-vel való barátsága alakította ki benne a népi demokratikus társadalommal szembeni ellenséges politikai nézeteket.

M. Á. Négy éven keresztül nagyapja nevelte, aki kulák volt. Az általános iskola elvégzése után nagyapja gazdaságában dolgozott. 1959-ben nagyapja belépett a tsz-be, ő pedig alkalmi munkát vállalt. 1962. évtől édesanyja földjén folytatott egyéni gazdálkodást, emellett bérfuvarozást vállalt. Ellenséges nézeteinek kialakulásában befolyásolta H. J. Z.-vel való kapcsolata.

Á. P. apja ügyvéd volt, akinek korai halála miatt nagyszülei nevelték. Édesanyja 1954. évben halt meg. Nagyapjának 14 kh földje van a lengyeltóti tsz használatában. Az általános iskola elvégzése után a tsz-ben dolgozott, 1964. évben a várpalotai bányába ment csillésnek. 1965. évtől a lengyeltóti »Táncsics« tsz-ben traktorvezető.

Sz. J. édesapja kútásó kisiparos, édesanyja a háztartást vezeti. Hatan vannak testvérek. Az általános iskola befejezése után 1956-ban kőműves ipari tanuló lett, majd mint kőműves segéd különböző munkahelyeken dolgozott. 1963 óta dolgozik mátrózként az Országos Vízügyi Főigazgatóság folyam szabályozó és Kavicskotró Vállalatánál. Rendszeresen hallgatja a »Szabad Európa Rádió« magyar nyelvű adásait. Ellenséges politikai nézeteit nyíltan hangoztatja.

Ny. P. szegényparaszti családból származik, hatan vannak testvérek. 1949-ben a rendőrség szolgálatába lépett. A Kaposvári Cukorgyárban dolgozott segéd munkásként. 1954-től édesanyja földjén folytatott egyéni gazdálkodást és bérfuvarozást vállalt. 1965. évtől a Somogy megyei Építőipari Vállalatnál dolgozik mint gépkezelő.

F. B. szegényparaszti családból származik, apja tsz-tag, anyja háztartásbeli. Ketten vannak testvérek. Az általános iskola befejezése után 1958-tól különböző munkahelyeken dolgozott mint segéd munkás. 1963-tól 1965-ig a budapesti Híradótechnikai Vállalatnál segéd munkásként dolgozott K. B. brigádjában. Itt került szoros baráti kapcsolatba K. B.-vel, s ez befolyásolta magatartását és politikai nézeteinek kialakulását. 1965-ben K. B.-vel kapcsolata megszakadt, ezt követően magatartása megváltozott. Belépett a KISZ-be és lakhelyén részt vett a társadalmi munkában. Jelenleg tényleges katona.

V. L. apja 6 kh földön gazdálkodott, jelenleg a lengyeltóti tsz-nek a tagja. Édesanyja is tsz-tag volt, 1962. évben meghalt. Testvére nincs. Az általános iskola befejezése után szüleinek segített. 1965. októbere óta dolgozik a Somogy megyei Állami Építőipari Vállalatnál mint épületlakatos szakmunkás. Munkáját jól végzi, pénzjutalomban részesült. 1965. évtől KISZ tag.

Sz. L. édesapja szabó kisiparos, édesanyja háztartásbeli. Testvére nincs. Érettségizett, utána a MÁV-nál dolgozott, mint műszaki tisztviselő. Tényleges katona volt. 1946-ban tért haza angol fogságból. Utána kitanulta a műszerész szakmát. 1950. ében a csurgói járási tanácsnál dolgozott, tanácsstag lett. 1953. évben tanítói oklevelet szerzett és 1964 évig különböző általános iskolákban tanított – legutóbb a lengyeltóti általános iskolában. Házasságaiból egy-egy gyermek született, akik jelenleg kiskorúak.

P. I. édesapja kádársegéd volt. Szülei elváltak, két testvére van. Az általános iskola befejezése után szerszámkészítő ipari tanuló lett. 1960-ban szerződését felbontotta és különböző vállalatoknál dolgozott mint segédmunkás. 1964-ben vették fel az Országos Mentőszolgálathoz, jelenleg Budapesten tanfolyam hallgató. H. J. Z.-vel való barátsága kedvezőtlenül befolyásolta magatartását. A kapcsolat megszakadása után magatartásában javulás mutatkozott.

S. J. apja kárpitós kisiparos volt, édesanyja háztartásbeli. Két testvére van. Érettségizett, utána műszerész szakmát tanult. 1965. évtől dolgozik a budapesti Híradótechnikai Vállalatnál, mint műszerész. Munkája és magatartása ellen kifogás nem merült fel. K. B. brigádjában dolgozott, s később baráti viszony alakult ki közöttük.

F. T. apja postai főellenőr volt, jelenleg nyugdíjas. Édesanyja szintén nyugdíjas. Egy testvére van. Az általános iskola elvégzése után ipari tanuló lett, 1959-ben tett szakvizsgát. 1960. évtől dolgozik műszerészként a Híradótechnikai Vállalatnál.

P. L. édesapja tsz-tag, korábban juttatott földön gazdálkodott. Édesanyja hivatalsegéd. Három testvére van. Általános iskola befejezése után másfél évig Pécsen volt technikumi hallgató, 1962 óta gépkezelő a kaposvári Közúti Üzemi Vállalatnál. Munkája ellen kifogás nem volt.

Sz. J. apja kútásó mester. Édesanyja háztartásbeli, hatan vannak testvérek. Az általános iskola befejezése után édesapja mellett dolgozott, esetenként alkalmi munkát vállalt. 1962 óta dolgozik a MÁV-nál mint kocsirendező. Munkája ellen eddig kifogás nem volt.”²⁴

A vádirat szerint K. B. I. rendű és H. J. Z. II. rendű vádlottak 1960. évben kerültek szorosabb baráti kapcsolatba egymással. H. J. Z. volt iskolatársaiból már korábban kialakult egy szűkebb baráti csoport. Ebből a csoportból a nyomozati források szóhasználatára szerint 1959–1960-ban úgynevezett bandát alakított, melynek jellegét komollyá tette az a cél, hogy fegyvert szerezzen magának és társainak. Előbb egy rossz forgópisztolyt kerített, melyet K. B.-nek adott át megjavítás céljából. Ezt K. B. apja megtalálta és összetörte. Később vett egy rossz pisztolyt, amit szintén K. B.-nek adott megjavítás végett, de K. B. szülei ezt is megtalálták és eldobták. Továbbra is lankadatlanul kísérleteztek a fegyverszerzéssel, ami később sikerrel is járt. 1960 őszén

²⁴ Iktatott iratok, 4–9.

Budapestre kerültek mindketten. K. B. munkát vállalt, H. J. Z. pedig középiskolai tanulmányait kezdte meg. Budapesten, ezután még közelebbi kapcsolat alakult ki közöttük. Találkozásaik alkalmával megállapodtak, hogy Lengyeltótiiban szűkebb csoportot szerveznek fiúkból, megegyeztek abban is, hogy létrehoznak egy szervezetet, amelynek vezetője K. B., helyettese H. J. Z. lesz. Elhatározták az is, hogy a szervezet egyelőre három csoportból fog állni, s így a már rendelkezésre álló szervezet tagjai parancsnokok, illetve helyettesek lesznek.²⁵

A csoportdinamika kibontakozása

1961 karácsonyán Lengyeltótiiban P. I. nagyszüleinek lakatlan házába összehívták a csoport tagjait: P. I.-t, M. M-et, T. J.-t, K. Cs.-t, s Zs. A-t. Az összejövetelen megjelent K. B., H. J. Z. is. Az egybegyűltek lelkesítésére H. J. Z. irredenta verseket szavalt, majd közölte, hogy létrehozzák a „Keresztes Partizánok Szövetsége” a „Fegyveres Ifjúsági Szervezet” és a „Forradalmi Ifjúsági Szövetség” nevű csoportokat. Kiosztotta a már előzőleg elkészített kinevezési lapokat, amelyben a jelenlevőket egy-egy csoport parancsnokává, illetve helyettesévé nevezte ki. A három csoport együttes parancsnoka K. B. lett, helyettese és egyben a „Keresztes Partizánok Szövetsége” nevű csoport parancsnoka H. J. Z. A három csoportból létrehozott – még fiatalokú fiúkból álló- szervezet még nem rendelkezett érett politikai célkitűzésekkel. Elképzelésük a nyomozati források és az ügyészrségi vádirat szerint romantikus színezetű volt, de a szervezkedés már magasabb konspiratív szintre lépett, amelyet H. J. Z. vallomásában így fogalmazott meg:

„K. B. azt mondta nekünk, hogy e szervezetek létrehozása és fegyverek szerzése esetén lehetséges lesz, hogy Somogy megyében mi legyünk az urak és visszaadjuk a parasztoknak a földet... Létrehozzuk Somogyországot, ami egy önálló állam lesz a mi vezetésünk alatt.”²⁶

1961. december 31-én – T. J. és M. M. kivételével – ismét összejöttek a fiatalokkal a Baráti-hegyen. Ezzel az összejövettel tekintették véglegesen megalakultnak a „szervezetet”, és később már az új körülmények között is ezt a napot jelölték az özszeesküvés megalakulása időpontjának.

1962-ben K. B. és H. J. Z. ritkán tértek haza Lengyeltótiiba, ezért a létrehozott „szervezet semmilyen gyakorlati tevékenységet nem fejtett ki, csupán a két vezető – K. B. és H. J. Z. – folytatott megbeszéléseket Budapesten. Ezek során elhatározták,

²⁵ Iktatott iratok, 4–9.

²⁶ K. B. vallomása, I. kötet, 281.

hogy a szervezet tagjai majd egyenruhákkal rendelkeznek, amelyek fekete ingből és sapkából fognak állni. Az ingre váll-lapokat terveztek, ahol kereszttel jelölték a rendfokozatokat.

1962 őszén K. B. és H. J. Z. megbeszélték Budapesten, hogy ismét létre kell hozni egy csoportosulást Lengyeltótiiban, de ezúttal már egy egységes, nagyobb létszámú, ütőképes szervezet formájában. Elhatározták, hogy a szervezet konspiratív biztonsága érdekében csak az lehet annak résztvevője, aki a 16. életévét már betöltötte, a KISZ-nek nem tagja, egyetért a szervezeti célkitűzésekkel és vállalja a harcot – s a „tagfelvételi feltételeket.” K. B. a következők szerint dolgozta ki a belépési kritériumokat. „A Magyar Ellenállók Forradalmi szervezetének az lehetett a tagja, aki:

I. 16. életévét betöltötte

II. Kommunista irányzatú pártnak nem tagja

III. Egyetért a szervezet célkitűzéseivel és hűségesen kitart tervei mellett

IV. Bátran vállalja az illegális harcot és nem retten vissza a veszélytől

V. Soha nem tér le arról az útról, mely népének ügyét szolgálja.”²⁷

Megállapodtak abban is, hogy a szervezetbe vont személyekkel „Tagfelvételi kérelem” című iratot töltenek ki és iratnak alá, hogy a tagokat a szervezetre feleltetik. Az eskü szövegét K. B. írásban készítette el:

„Magyar Ellenállók Forradalmi Szervezetének Esküje így hangzott:

Én ... saját felelősségem tudatában a magyar ellenállási mozgalom önkéntese, a titkos szervezet tagjai előtt az alábbiakra esküszöm:

I. Hazám területén belső megmozdulás esetén részt veszek a kommunisták elleni harcban.

II. Kommunista tömegszervezet tagja nem leszek.

III. Forradalmi szervezetem titkairól engedély nélkül nem beszélek.

IV. Feljebbvalóim parancsainak haladéktalanul eleget teszek.

V. Szervezetemből önkényesen nem lépek ki.

VI. Harcos társaimat soha nem fogom elárulni.

VII. A titkos szervezet valamennyi harcaiba részt fogok venni.

VIII. Fegyverekről és felszerelésekről senkinek nem beszélek.

IX. Választáskor kommunista jelöltekre nem szavazok.

X. Ha eljön az idő fegyveresen harcolok hazám felszabadításáért, a szabad és független Magyarország megteremtéséért. Ha eskümet megszegem, szervezetemet elárulom sújtson a magyar nép fiainak legszigorúbb ítélete.

K. B. sk.”²⁸

²⁷ Dokumentumok, 15.

²⁸ K. B. vallomása, I. kötet, 145.

Megállapodásaik része volt továbbá, hogy szervezetüket „Magyar Nemzeti Ellenállási Mozgalom Somogy megyei Illegális Szervezete” néven hozzák létre. K. B. elkészíti a belépési nyilatkozatot, melynek legépelése H. J. Z.-re hárult. Megfogalmazza K. B. az összeesküvés célkitűzéseit, programját, feladatterveit, melyeket további közös megbeszéléseken alakítanak ki. Elhatározták azt is, hogy H. J. Z. Lengyeltóti-ban végez szervező munkát, K. B. pedig Budapesten építi ki az összeesküvés egy csoportját.

A nyomozás során kiderült, hogy K. B. 1963-ban készítette a „Bevezetés” című dokumentumot, melynek szószerinti szövege a következő volt:

„Bevezetés

Az orosz megszállók és a hazaárulók kommunista csatlósai uralma ellen 1961. december 21-én megalakult a »Magyar Ellenállók Forradalmi Szervezete«. Tagjai azokból a személyekből tevődnek össze, akik egész életüket hazánk felszabadításáért szentelik. Előre elkészített tervekkel és fegyverek beszerzésével készülnek fel, hogy adott pillanatban fegyveres felkelés kirobbantásával Magyarország bátor fiaival egyesülve örök időre felszabadítsák hazánkat az idegen elnyomók uralma alól. Felelősségük tudatában vállalták a harcot, melyet egy életre esküvel szentesítettek meg.”²⁹

Ez az írás fejezi ki a legjobban a szervezet akkori célkitűzéseit és programját.

H. J. Z. 1963-ban év végén gépelt le több példányban a *Bevezetés* című írást és ezzel egyidejűleg a szervezet *Induló* című versét, melyet szintén K. B. alkotott. Az *Induló* szövegének egy része:

„Rabláncra vert hazám nemzeti zászlaját
Lengeti a lágy esti szél.
Harcra készen állnak a partizáncsapatok
az orosz megszállók ellen.
Elég volt a kommunizmusból,
Elég volt a vörös terrorból,
Mi a forradalom katonái vagyunk.
Függetlenségért harcolunk stb.”³⁰

²⁹ K. B. vallomása, I. kötet, 145.

³⁰ Dokumentumok, 8.

A politikai célok

A nyomozati források és vádirat összefoglalva a következőkben jelölték meg szervezet vezetőinek politikai céljait: „Az összeesküvés vezetői, K. B. és H. J. Z. azt remélték, hogy Magyarországon rövidesen be fog következni egy 1956 októberéhez hasonló esemény, hogy a „nép elégedetlensége” egy belső ellenállást fog kiváltani és az országban lévő különböző szervezetek ezt az ellenállást fegyveres akciókkal a hatalom megszerzésére irányuló felkeléssé fogják változtatni. Céljuk alapgondolata az volt, hogy egy ilyen belső feszült ellenállás kialakulásakor Somogyban hajtanak végbe fegyveres akciókat és egyesülve az ellenforradalmi erőkkel részt vesznek a megszerzett hatalomban. Számításba vettek egy esetleges nyugatról érkező támadást, amit hasonló módon kívántak kihasználni céljuk elérése érdekében. Az időközben beszerzett tagokkal a belépéskor, alkalmi beszélgetések és összejövetelek során ezt a célkitűzést és az ehhez kapcsolódó politikai, gazdasági és fegyveres akcióprogramot ismertették. A célkitűzésekkel a szervezet minden tagja egyetértett. Ez az eszmei egyetértés volt az a kötelék, mely az összeesküvést egységgé tette.”³¹

A kihallgatások során T. L. a fentiekkel kapcsolatban a következőket vallotta:

„Az összeesküvő csoport célja, hogy egy adott belső zavargás, vagy háború idején a csoport tagjai abban részt vennének és támogatnák a fegyveres harcot a népi demokratikus rendszer megdöntése érdekében a hatalom átvételére.”³²

Az összeesküvés politikai programját K. B. 1966-ban a *M.E.F.SZ. célkitűzései és irányelvei* című dokumentumban rögzítette, amelynek teljes szövege a következő:

- „1) A szervezet célkitűzése, egy fegyveres harc kirobbantása, amely az orosz megszállók és a velük szövetséges belső fegyveres hazaárulói ellen irányul.
- 2) Célunk: a testvérháború elkerülése és amennyiben lehetséges, együttműködni a kommunistákkal.
- 3) Azok a személyek, akik kommunisták, akik hajlandók hazánk felszabadításáért harcolni, csatlakozhatnak hozzánk.
- 4) Akik fegyveresen részt vesznek a megszállók oldalán, a nép ellenségeinek tekintjük és ellenük mindenkor harcolunk a forradalom fegyvereivel a vállon.
- 5) Orosz megszállók távozása.
- 6) Kommunistákkal való együttműködés.
- 7) Jelenlegi kormány és államapparátus átszervezése.
- 8) Többpártrendszer bevezetése.
- 9) Nemzeti hadsereg felállítása, katonaidő csökkentése.

³¹ Iktatott iratok, 13–14.

³² T. L. vallomása, II. kötet, 190.

- 10) Igazi demokrácia bevezetése.
- 11) Választások kiírása.
- 12) Anyagi javak igazságos elosztása.
- 13) Osztályellentét megszüntetése.
- 14) Gyárak és üzemek korszerűsítése.
- 15) Munkaidő csökkentése.
- 16) Szabadkereskedelem bevezetése.
- 17) Katonai tömbből való távolmaradás.
- 18) Semleges Magyarország megteremtése.
- 19) Hontalan magyarok egy hazában való egyesítése.
- 20) Mezőgazdaság állami nagyüzemi irányítása.
- 21) Szólásszabadság szabad gyakorlása.
- 22) Szabad kivándorlás szabad gyakorlása.
- 23) A nép által elfogadott társadalmi rendszer létrehozása.
- 24) Bérek emelése, közszükségleti cikkek árának csökkentése.
- 25) Erőszak és testi bántalmazások eltörlése.
- 26) Halálbüntetés eltörlése.
- 27) Fegyveres árulók népbíróság elé állítása.”³³

A fenti pontokban összefoglalt politikai program más írásokban és az összeesküvés tagjaival való megbeszélések során egyéb követelésekkel bővült. A források szerint ezek voltak a leggyakoribbak: „Szólásszabadság, nyugati kölcsönök igénybevétele, »Nagy-Magyarország« visszaszerzése és forradalmi szólamok.”³⁴

A K. B. által kidolgozott politikai programnak része volt az is, hogy létre kívánt hozni egy politikai pártot Nemzeti Forradalmi Párt néven. Ez képviselte volna az összeesküvő csoportot a tervezett koalíciós kormányban.³⁵

H. J. Z. az általuk kialakítandó gazdasági berendezkedést „kapitálszocializmus”-nak nevezte. K. B.-vel együtt szükségesnek tartották a nagyipar állami tulajdonban tartását, az állami gazdaságok fennmaradását, felosztatandónak mondták ki a termelőszövetkezeteket, hirdették, hogy a földet visszaadják a parasztságnak. Programjuk lehetővé kívánta tenni a kisiparosok számára tíz főig az alkalmazottak foglalkoztatását. Társadalmi programjuk kevésbé volt kidolgozott. Eszméikből kiütközött a radikalitás. A munkásárség felosztatása, a kommunisták felelősségre vonása is szerepelt terveik között. K. B. erről kihallgatása során ekként vallott:

³³ K. B. vallomása, I. kötet, 161.

³⁴ Dokumentumok, 12.

³⁵ K. B. vallomása, I. kötet, 186.

„A szervezet jövőbeni terve az volt, hogy a fegyveres felkelés esetén a munkásőrséget felszámolnánk, a Belügyminisztériumot és a hadsereget átszerveztük volna. Én a magam részéről azt az álláspontot képviseltem, hogy a Kommunista Párt tagjai a BM és a HM azon tagjai, akik hajlandóak lettek volna bekapcsolódni a fegyveres felkelésbe ezek továbbra is részt vehettek volna az ország irányításában. Amennyiben azonban a fegyveres felkelés elleni harcban vettek volna részt úgy – a magam részéről azt az álláspontot képviseltem, hogy – a fenti szervek tagjait és a párttagokat bírói úton kell majd felelősségre vonni. H. J. Z. viszont azt az álláspontot képviselte, hogy a kommunistákat fizikailag meg kell semmisíteni.”³⁶

1965-ben és 1966-ban K. B. részletesen kidolgozta a fegyveres összeesküvés programját. Írásban elkészítette a fegyveres akciók terveit.

A csoport radikalizálódása

A *Katonai tervek Somogyban* című 1966 tavaszán készített írásában K. B. a Lengyeltótiiban, Fonyódon, Balatonbogláron és Marcaliban³⁷ végrehajtandó akciókat tervezte meg. Ebben a balatonboglári rendőrőrs, a fonyódi rendőrkapitányság, a marcali honvéd laktanya, a munkásőrség, a pártház és a tanács elfoglalását tűzte ki feladatul.³⁸

Egy másik dokumentumban, amit *Fegyverbe a népert és a nemzetért* címmel 1966 nyarán készített el, részletesen foglalkozott a Lengyeltóti községben végrehajtandó fegyveres akcióval, feladatként jelölte meg a telefonhálózat megszakítását, a pénzügyőrség, a rendőrség megtámadását, lefegyverzését és felosztatását, röpcédulák terjesztését, feliratok készítését, a munkásőrség lefegyverzését, a postahivatal, az iskola, a kórház és óvoda elfoglalását, hivatali írógépek, hangszórók és állami járművek elfoglalását, nemzetőrség felállítását, sztrájk, nagygyűlés és tüntetések szervezését.³⁹ Terveik között szerepelt még a „Hazaárulók, ellenszegülők letartóztatása, „katonai tábor” felállítása, védelmi állások kiépítése is. Az utóbbi célok már tükrözik K. B., H. J. Z. és K. J. gondolatainak irracionalitását.

1965 márciusában történt találkozójuk során K. J. kezdeményezésére prioritássá vált a Rádió székházának elfoglalása és felhívások beolvasása is. A terv I. pontja kiemelte:

³⁶ K. B. vallomása, I. kötet, 160.

³⁷ Települések Somogy vármegyében.

³⁸ Dokumentumok, 39.

³⁹ Dokumentumok, 13.

„Rádió elfoglalása esetén az alábbi függetlenségi felhívást intéznénk a nemzethez:
I. /Békés úton/

Magyarország népe! Munkások, parasztok, értelmiségiek, diákok, katonák rendőrök munkásörök, párttagok és párton kívüliek! Felhívással fordulunk hozzátok a szabad, független és semleges Magyarországért harcoló fegyveres partizán csapatok. Ébredjen fel bennetek a nemzeti érzés és egyesítsétek erőiteket. Ne nézzétek azt, hogy egymásnak elvi ellenségei vagytok. Testvérként álljatok a nemzet zászlaja alá!”⁴⁰

Az 1965 márciusi megbeszélés eredményeként K. B. megírta a *Magyar nép nevében! jegyzék a kommunista kormányhoz* című felhívást is. Ebben felszólította a kormányt, hogy „24 órán belül hivatalosan adja be lemondását”, mert ellenkező esetben a nép és a „forradalmi felszabadító csapatok” kényszerítik lemondásra.⁴¹

Az összeesküvés vezetőire és tagjaira egyaránt jellemző, hogy egymás között igyekeztek felnagyítani a szervezetben végrehajtott munkájuk eredményeit. A vezetők abból a célból, hogy a beszervezett tagok előtt terveik realitását alátámasszák, a tagok pedig azért, hogy a vezetők bizalmát elnyerjék. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1966-ban K. B. már türelmetlen volt és előző terveivel szemben mindinkább arra gondolt, hogy Lengyeltótiiban, Budapesten és tudomása szerint Somogyváron,⁴² valamint Pázmádon⁴³ létrejött összeesküvő csoportok az ő vezetésével saját erőből is kezdeményezhetik a fegyveres forradalom kirobbantását.

H. L. erről ekképpen vallott: „1966 nyaráig vártunk, hogy történik valamilyen felkelés, megmozdulás valahol az országban, és csatlakozunk mi is hozzá. 1966 nyarán – mivel nem történt semmi – K. B. olyan tervet dolgozott ki, mely szerint a mi szervezetünk kezdeményez egy fegyveres felkelést... Somogyban kellett volna fegyvert szerezni, a rendőrséget lefegyverezni és a katonaságot pedig mellénk állítani.”⁴⁴

K. B. ezt a tervet – H. L. tudomásától eltérően – már 1966 év elején elkészítette *Fegyveres harc kirobbantása Magyarországon* címmel. A terv bevezetőben kimondja: „Ha 1966. március 15-én, vagy május elsején a magyar ifjúság vagy munkásosztály nem robbant ki fegyveres felkelést, úgy a M.E.F. Sz. még ebben az évben megindítja fegyveres harcát a Dunántúlon.”⁴⁵ Ezt követően részletesen leírja a balatonboglári⁴⁶ rendőrőrs, a fonyódi járási rendőrkapitányság elfoglalását, és onnan

⁴⁰ K. B. vallomása, I. kötet, 187.

⁴¹ Dokumentumok, 12.

⁴² Város Somogy vármegyében, a Fonyódi járásban.

⁴³ Község Fejér vármegyében, a Gárdonyi járásban.

⁴⁴ H. L. vallomása, III. kötet, 188.

⁴⁵ Dokumentumok, 10.

⁴⁶ Település Somogy vármegyében.

fegyverek szerzését, a felvonulást a marcali honvéd- helyőrséghez, a katonaság felhívását a hozzájuk csatlakozásra, Kaposvár megszállását, a taszári repülőtér elfoglalását. A tervekkel kapcsolatban H. J. Z. a következőket vallotta: „Ezeket a terveket én és K. B. részletesen megbeszéltük találkozásaink során, s én beszéltem ezekről a szervezet tagjaival is. Megállapodásunk úgy szólt, hogy K. B. ezeket pontosan rögzíti, papírra veti, s ha készen lesz minden terv, akkor ő maga fogja ezeket ismertetni a szervezet tagjaival. Ez 1966. november 6-án történt volna meg Lengyeltótiiban, ahová K. B. magával is hozta a már kész terveket, azonban az e tárgyban összehívott értekezletünk közbejött események miatt elmaradt.”⁴⁷

A szervezet további radikalizálódása

1965 márciusában H. J. Z. létrehozta a már korábban tervezett K. B. és K. J. féle találkozót. K. B.-vel együtt mentek el K. J. rákospalotai⁴⁸ lakására. Ez alkalommal azonban csupán az ismerkedés történt meg, a szervezetről nem beszéltek. Egy héttel később ismét felkeresték K. J.-t a lakásán. Ekkor K. B. részletesen tájékoztatta K. J.-t az összeesküvésről, annak szervezeti kiépítéséről, programjáról és céljairól. Lényegében a *Bevezetés* című írásban foglaltakat ismertette. Egyébként tanácsokat kért – mint tapasztalt katonától – a további feladatok meghatározásához. K. J. is kifejtette álláspontját, elmondta, hogy egyetért a K. B. által kidolgozott tervekkel. Közölte, hogy Rákospalotán is működik egy összeesküvő csoport, amely a közelmúltban röp-cédulákat is szórt. Elmondta, hogy minden nagyobb városban van több ismerőse, akikkel fel lehet venni a kapcsolatot, hogy egy adott pillanatban az ország nagyobb városaiban foglalják el a középületeket. Amikor K. B. tanácsot kért tőle a fegyverek szerzése tekintetében, azt mondta, hogy tud egy fegyverraktárról, ahonnan fegyvereket lehet szerezni. Megemlítette azt is, hogy a felkelés esetén a hozzájuk csatlakozó katonai személyek révén szerezhetnek megfelelő számú fegyvert és gépjárműveket is, hozzátéve, hogy 1956-ban is így volt. K. J. felvetette, hogy a fegyveres felkelés ki-robantásakor az első feladat kell hogy legyen: a Rádió és a József-városi telefonközpont elfoglalása és a Rádióban felhívások beolvasása. H. J. Z. kihallgatásakor a következőket vallotta: „...K. J. ekkor felvetette, hogy a fegyveres felkelés ki-robantásakor elsődleges feladat a Rádió és a józsefvárosi telefonközpont elfoglalása. Elmondta, hogy a hadseregben lévő összeköttetései révén biztosítani tud elegendő

⁴⁷ H. J. Z. vallomása, I. kötet, 358.

⁴⁸ Rákospalota egyike az 1950-ben Budapesthez csatolt megyei városoknak, ma Budapest városrésze a XV. kerületben.

fegyvert számunkra. Vállalta, hogy hogyan lehet elfoglalás után megtartani a Rádió épületét a hadsereggel szemben, s szó volt arról, hogy K. B. a már elkészített felhívásokat beolvassa a Rádióban. Én és K. B. felkértük őt, hogy adott esetben vezesse a fegyveres akciót, amit K. J. elvállalt. Velem abban állapodott meg, hogy én töltsen fel száz főre a somogyi szervezetünket, s az ő hívására majd vonuljak fel Budapestre. Az akciót ő vezeti.⁴⁹

Az akció

K. B. 1966. november 4-én utazott haza, Lengyeltóti. A korábban történt megbeszélések alapján magával vitte egyenruháját, a pisztolyt és a már kész akcióterveket, programot tartalmazó *Fegyveres felkelés kirobbantása Magyarországon, az M.E.F.Sz. célkitűzései és irányelvei* és a *Katona tervek Somogyban* című írásokat, valamint a dokumentumokban szereplő egyéb anyagokat.

A késő esti órákban ismét a lengyeltóti vendéglőben jöttek össze, ahol most már jelen volt M. Á. és Á. P. is. Ekkor N. L. kihívta H. J. Z.-t a vendéglő elé és kérte, hogy utasítsa a jelen lévő T. L.-t, M. Á.-t és Á. P.-t, hogy teljesítsék a parancsait. H. J. Z. utasította M. Á.-t, Á. P.-t és T. L.-t, hogy N. L. felhívásait teljesítsék, mert ő a közvetlen parancsnokuk. Ezután N. L. elindult csoportjával. M. Á.-t és Á. P.-t figyelőként állította ki, ő pedig T. L.-el együtt a lengyeltóti tanácsházáról, a ruházati bolt épületéről, a kultúrház és a posta épületéről leszedte a nemzeti zászlókat. A lobogókat előbb a vendéglő udvarán, majd a késő éjszakai órákban egy híd alatt rejtették el.

Sz. J. és Sz. I. este Zs. A.-ék lakásán találkoztak. A késő esti órákban indultak el innen a falu vendéglője felé. Amikor a szovjet emlékműhöz értek, Sz. J. – előzetes megbeszélés nélkül – átugrott az emlékmű előtti kerítésen és elkezdte leszórni a koszorúkat. Ezt látva Zs. A. is utána ment, és ő is segített a koszorúk szétszórásában, majd az emlékmű környékén a rózsafákat letördelték, letaposták a virágokat, s a károkat kitördelték.

H. J. Z. a vendéglőből hazatérően találkozott Sz. J.-vel, Zs. A.-val és Sz. I.-vel, akik beszámoltak neki a szovjet emlékműnél végrehajtott eseményről. Együtt haladva tovább, összetalálkoztak N. L. csoportjával is. N. L. szintén beszámolt az általuk végrehajtott akcióról. H. J. Z. megdicsérte őket.⁵⁰

Másnap, 1966. november 6-án H. F.-ék lakására ment H. J. Z. és N. L. Nem sokkal később megjelent K. B. is. H. J. Z. meglátva K. B.-t, jelentést tett: „Főparancsnok úr,

⁴⁹ H. J. Z. vallomása, I. kötet, 368–368.

⁵⁰ K. B. vallomása, II. kötet, 255.

jelentem, az oroszok emlékműve feldúlva, a magyar zászlók leszedve, az első akciót végrehajtottuk.”⁵¹ Ezután K. B. megelégedését és elismerését fejezte ki, megdicsérte a tagokat a végrehajtott akciókért.

Epilógus

A sikeres akciót megünneplő titkos összejövetelt már nem tarthatták meg, mert a rendőrség sikerrel felfedte a fegyveres összeesküvést. A nyomozati és vádiratok szerint a terheltek vadászatok során próbaképpen több löszert kilőttek a fegyverekkel. A vadászatok után a pisztolyokat a háztáji földjük végében rejtették el, a hatóságok emberélet kioltására alkalmas állapotban foglalták le azokat.

A terheltek bűnösségét a nyomozati anyagokkal és a vádiratokkal próbálta meg bizonyítani a korabeli hatalom. A beismerő vallomásukon túl, a bűnjelként lefoglalt pisztolyok, iratok és egyéb anyagok, a helyszínelési jegyzőkönyvek és fényképek, a fegyverszakértői és írásszakértői vélemények, s a tárgyalásra megidézett indítványozott tanúk vallomása állt a vád rendelkezésére. A nyomozó hatóságok és az ügyészség által gondosan összerakott bizonyítékok és történések természetesen a fiatalok cselekményeit felnagyították, az elkövetett cselekményeket a korabeli politikai környezet és az államhatalom gyakorlóinak elvárásai szerint valós súlyuknál sokkal szigorúbban ítélték meg.

Bibliográfia

- GÖNCZI 1944. GÖNCZI Ferenc: *A somogyi betyárvilág*. Szerzői magánkiadás, Kaposvár, 1944.
- SERES 2022. SERES Attila: Négy óra a budapesti szovjet nagykövetség és a hegyeshalmi határátkelő között. Egy Kádár-kori betyár története (1980–1981). In: *VERITAS évkönyv 2021*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2022. 397–428.
- TABAJDI 2019. TABAJDI Gábor: *Bomlasztás Kádár János és a III/III*. Jaffa, Budapest, 2019.
- UNGVÁRY 2013. UNGVÁRY Krisztián: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In: *Búvópatakok*, Szerk. UNGVÁRY Krisztián. 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa, Budapest, 2013. 13–81.

⁵¹ K. B. vallomása, II. kötet, 255.

Rövidítések

Dokumentumok	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára XV.2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyekhez csatolt dokumentumok, 15.
H. J. Z. vallomása, I. kötet	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek, H. J. Z. vallomása, I. kötet
H. L. vallomása, III. kötet	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek, H. L. vallomása, III. kötet
Iktatott iratok	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek iratai. Iktatott iratok, 1967. B.393. K. B. és társai ügye, B/226/1967 1967. március 10.
K. B. vallomása, I. kötet	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek, K. B. vallomása, 1966. november 21. I. kötet
K. B. vallomása, II. kötet	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek, K. B. vallomása, II. kötet
T. L. vallomása, II. kötet	Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltára, XV. 2.b. Somogy Megyei Bíróság, Büntető és Büntetőfellebbezési ügyek, T. L. vallomása, II. kötet

PÉTER BERTALAN

THE CALAMITY OF LAGGARD “BANDITS” IN SOMOGY COUNTY
IN THE 1960S

(Abstract)

Anti-communist intrigue transpired in Somogy County between 1960 and 1967. Enthused by the principles of the 1956 Hungarian Revolution, young people conspiratorially formed secret societies in Budapest and Lengyeltóti. Somogy County investigative bodies and the central political police apparatus in Budapest kept a close eye on their endeavors and swooped down on them in autumn 1966 before their organizational activities could reach fruition. Their romantic worldview was based on the objectives of the 1956 Hungarian Revolution. Their specific plans included armed aggression; disabling the telecommunication network; attacking, disarming and dissolving both the Customs and Finance Guard and the police; dissolving the Workers' Militia; occupying both the post office and school in Lengyeltóti; establishing the National Guard; and organizing strikes, mass gatherings and protests. The minutest details of the formation of the secret societies, the framework of the participants' interpersonal network and how the dynamics of the events unfolded and changed can be accurately reconstructed through surviving police interrogation reports, prosecutorial indictments and judicial sentencing documents. The study is the initial output of a lengthier and more complex research process.

PÉTER BERTALAN

DER LEIDENSWEG SPÄTER „BETYÁREN“ IM SOMOGYER LAND
IN DEN 1960ER-JAHREN

(Resümee)

Zwischen 1960 und 1967 hat sich im Somogyer Land eine staatsfeindliche Aktion abgespielt. Jugendliche, die sich für die Ideen der Revolution und des Freiheitskampfes 1956 begeisterten, riefen auf konspirative Art und Weise in Budapest und Lengyeltóti (Komitat Somogy) Geheimorganisationen ins Leben. Die Ermittlungsorgane des Komitats und die Geheimpolizei mit Sitz in Budapest verfolgten ihre Tätigkeit aufmerksam und führten, vor der vollen Entfaltung der Organisation im Herbst 1966 einen Schlag gegen sie. Ihr romantisches Weltbild beruhte auf den Zielstellungen von 1956. Zu ihren konkreten Plänen gehörten bewaffnete Aktionen, die Unterbrechung des Telefonnetzes, der Angriff auf das Finanzamt und die Polizei, deren Entwaffnung und Auflösung, die Verbreitung von Flugblättern, die Auflösung der Kampfgruppen, die Besetzung des Postamtes und der Schule in Lengyeltóti, die Aufstellung einer Nationalgarde sowie die Organisation von Streiks, Großkundgebungen und Demonstrationen. Aufgrund von erhalten gebliebenen Protokollen über Verhöre bei der Polizei, von Anklageschriften von Staatsanwaltschaften sowie von Gerichtsurteilen können die kleinsten Details des Entstehens der Organisationen, das Muster des interpersonellen Verbindungsnetzes der Teilnehmer sowie die Veränderung der Dynamik der Ereignisse genau rekonstruiert werden. Die Studie ist das erste Ergebnis einer längeren, komplexen Forschung.

A RENDSZERVÁLTOZTATÁS GAZDASÁGI HELYZETÉNEK HATÁSA A MAGYAR HADERŐRE 1990–1992*

A tanulmány célja annak a vizsgálata, hogy az Antall-kormány időszakára kialakult gazdasági helyzet, illetve a kormány intézkedései hogyan hatottak a hadsereg pénzügyi helyzetére, anyagi fejlesztési lehetőségeire, illetve átszervezésére. Lényeges kiemelni, hogy ezt az időszakot nem csak az ország gazdasági környezetének a nehézségei határozták meg. A KGST (Kölcsönös Gazdasági Segély Társasága) és VSZ-tag (Varsói Szerződés) államok mindegyikében gazdasági krízis volt, így nem csak egy belső válságról beszélhetünk. Az egyes országok gondjai sok tekintetben hasonlóak voltak, de különbözött az adóságállományuk, vagy éppen gazdaságuk és infrastruktúrájuk helyzete. A gazdasági gondok külpolitikai és biztonságpolitikai problémákat is szültek. Magyarország korábban kialakult, 1945 után időlegesen szőnyeg alá söpört konfliktusai a szomszédos államokkal újra felszínre törtek. A több államban zajló szétszakadási törekvések mindezt csak tovább bonyolították. A Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia bomlása különösen az első két esetben komoly, előre nem látható történéseket hordozott magában. A magyar kisebbség helyzete is különös odafigyelést igényelt. Mivel a szomszédos államokkal, Ausztriát kivéve, összehasonlítva a magyar haderő jóval gyengébb volt, ezért csekélyebb elrettentő potenciállal is rendelkezett, ami tovább szűkítette az ország mozgásterét. A VSZ felbomlása örömteli esemény volt, ugyanakkor több kis állam ezt követően „légüres” térbe került. Eme országok azonnali NATO-felvételéről szó sem lehetett, mert a szövetség nem akarta provokálni a bomlásban lévő Szovjetuniót, illetőleg jogutódját, Oroszországot. Az Antall-kormány törekvése a kezdetektől fogva a nyugati szövetségi rendszerekhez történő csatlakozás lett.¹

* A tanulmányt Marinovich Endre is lektorálta, amit ezúton is köszönök.

¹ A tanulmány gyakorlatilag korábbi könyvem (KISS 2018.) folytatása, ebben az ott nem részletezett gazdasági folyamatokat mutatom be. A gazdasági előzményekről bővebben lásd: GERMUSKA 2022. 360–389.

Magyarország gazdasági helyzete

A magyar gazdaság rendszerváltoztatás kori helyzetét determinálta a korábbi évtizedek politikája. Lényeges elem volt a második világháború, amelynek során a harcok következtében az ipar legnagyobb része elpusztult, a németek, majd a szovjetek is több közlekedési eszközt, illetve gyári berendezéseket is magukkal vittek. A jelentős mértékű jóvátétel fizetése, a Marshall-tervből szovjet nyomásra történő kimaradás is determinálta az ország helyzetét.² A negyvenes évek végétől meghatározóvá vált a szovjet típusú tervgazdálkodás (tervutasításos rendszer) erőszakos bevezetése. Az '50-es évek erőltetett haderő- és hadiipari fejlesztése, a kis hatékonysággal vagy éppen ráfizetéssel működő iparágak erőltetése, a szolgáltató szektor csonka volta, majd az 1956-os események is nyomot hagytak a magyar gazdaságon, illetve gazdaságpolitikán. Nem mellőzhetjük a személyi kérdések problematikus voltát sem. A káderhatásköri listán sok esetben kizárólag politikai szempontok alapján kiválasztott elvtársak tömkelegének a sokszor kevésbé hatékony vagy éppen kártékony, hozzá nem értő munkája ugyancsak rányomta a bélyegét a magyar gazdaságra.³ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a második világháború végén sokan választották az emigrációt, vagy éppen politikai okokból lehetetlenítettek el itthon maradt, a saját területükön kiváló szakembereket.⁴

Azt, hogy a rendszer gazdaságával kellene valamit kezdeni, a 60-as évek közepén már érzékelték, és készítettek tervezeteket. Azonban az 1968-cal induló, új gazdasági mechanizmusnak nevezett korlátozott reformok későbbi visszavonása, majd az ezt követően felvett és nagyrészt értelmetlen célokra fordított hitelösszegek, a rossz külkereskedelmi politika, a gazdaság struktúrája és a KGST-országok hasonló helyzete következtében a tönk szélére jutott Magyarország. Ugyanakkor a termelés szerkezete sem volt megfelelő, hiszen többnyire alacsony hozzáadott értékű termékeket rossz termelékenységű rátával és sokszor rossz minőségben állítottak elő. Mindezek megfeleltak a KGST-piacokon, de nyugatra nem lehetett őket eladni. Sok esetben magas volt a „kapitalista import” aránya is.⁵ Mindehhez rossz infrastruktúra is társult, hiszen a forrásokat sok esetben éppen ettől a területtől vonták el. A külkereskedelem állami monopóliumba került, túlszabályozottá vált,⁶ ugyanakkor a korrupció miatt is jelentős problémák adódtak.⁷

² BORHI 2005. 147–208.

³ Budapest Főváros Levéltára, XXXV. 1. b. 3. 71. ő. e.

⁴ RÁCZ 2017. 7–31.

⁵ KÁDÁR 2018. 14–21.

⁶ MARINOVICH 2018. 131–138.

⁷ BORVENDÉG 2017. 40–46.

A '70-es évek második felétől kezdődött el a külföldi hitelek felvétele, amely önmagában nem lett volna baj, ha a pénzt megtérülő beruházásokra fordítják. Ehelyett az életszínvonal szinten tartására és gazdaságtalan beruházásokra mentek el ezek az összegek. A helyzetet az évtized olajár-robbanása, a '80-as évek eleji kamatháború, amelynek során az amerikaiak duplájára emelték a hitelkamatokat, majd a csillagháborús stratégia tovább rontotta. Mindez újabb hitelek felvételét eredményezte; a magyar adósságállomány kiemelkedően magassá vált a 80-as évtized végére, egy főre mintegy 2000 dollár jutott. Összességében 1970-ben 1 milliárd dollár, 1985-ben 10, 1989-ben 21 milliárd volt. A helyzetet az IMF-hez (International Monetary Fund; Nemzetközi Valutaalap) és a Világbankhoz történő csatlakozás is bonyolította, így kialakult a Nyugattól való függés is. Míg az '56-os forradalmat követően a Szovjetunió, vagy éppen Kína is nyújtott kölcsönt Magyarországnak, a '80-as évek elejére ez a lehetőség megszűnt. A nyugati hitelezés kialakítása kétoldalú volt, hiszen a káptott mentőöv és az eladósodás mellett az ország erről az oldalról is függővé vált.⁸

Az Antall-kormány megörökölte a korábbi gazdasági helyzetet, amit az is jól szemléltet, hogy a kommunizmus évtizedei alatt gyakorlatilag nem sikerült Ausztria gazdaságához és életszínvonalához semmivel sem közelebb kerülni. Az évtized végére az állami bevételek zsugorodásával tovább nehezültek az adósságtörlesztés feltételei. A magánszektor '80-as évekbeli kialakulása valamelyest javított a helyzeten, ugyanakkor segítette az állampárttól független társadalmi réteg kialakulását. Már a Németh-kormány több új adót vezetett be, amely a népességtől jelentős jövedelmet vont el. A privatizáció által is több bevételhez jutott a költségvetés, ugyanakkor több veszteséges vállalatból is sikerült megszabadulni, de ez a másik oldalon a munkanélküliség növekedésével járt. A gazdasági átmenet a korábbi kommunista nomenklatura átmentését is magával hozta. A rendszerváltozás kezdeti éveiben jelentős szerkezeti problémák és kihívások jelentkeztek, amelyek nagymértékben hozzájárultak a gazdasági recesszióhoz.⁹ A bankszektor és a pénzügyi rendszer is csatlakozást okozott a várokozásokhoz képest, és sok nehézséggel küzdött az átmeneti időszakban. A korábbi kereskedelmi partnerek több esetben megszűntek létezni, a rosszabb minőségű és rosszabb termelékenységi rátával előállított magyar árukat sokszor nem lehetett a kapitalista piacokon értékesíteni. Mindennek következtében a költségvetési megszorításokat kellett alkalmazni, amely a haderő tevékenységére és fejlesztésére is rányomta a bélyegét. Antall József célja a szociális piacgazdaság kiépítése volt. Ugyanakkor külföldi tőkét kellett bevonni a magyar gazdaságba, a nem

⁸ SÁRKÖZI 2012. 101–129.; KÁDÁR 2018. 14–21.

⁹ KAPOSI 2010. 314–322.

nyereséges iparágak leépítése mellett újakat létesíteni.¹⁰ Mindennek következtében a rendszerváltoztatást követően a gazdaság teljesítménye mélypontra jutott. 1989-es bázison a reál GDP változásai: 1990: -3,5; 1991: -12,1, 1992: -3,0, 1993: -0,8; 1994: +3,1%.¹¹ A mozgásteret behatárolta, hogy a kelettől energia és a hadiipari és más termékek, a nyugattól az adósságállomány miatt függött az ország. A '90-es évek elején problémát jelentettek az iraki háború általi kiadások, az olajár újabb megugrása, továbbá, hogy Németország a rendelkezésére álló tőkét az újraegyesítést követően az egykori NDK (Deutsche Demokratische Republik; Német Demokratikus Köztársaság) területén fektette be. Az IMF-hitelek és a törekvések ellenére nem volt olyan mérvű a gazdasági sokkterápia, mint más keleti országokban, így a visszaesés is kisebb volt, sőt 1993 utolsó negyedétől elkezdődött az addig zsugorodó gazdaság növekedése.¹²

A Magyar Honvédség (MH) pénzügyi helyzete, főbb költségvetési törekvései

A Magyar Néphadsereg átszervezése és létszámcsoökkentése során 1990-ben született intézkedések keretében a tiszti és tiszthelyettesi állomány számára biztosított kivételes pénzügyi ellátásokról az alábbiak szerint rendelkeztek. Az illetménytábla is megváltozott, ezért arról határoztak, hogy összességében véve fizetéscsökkenés nem lehet, az elveszett pótlékokat kompenzálni kellett. Többen például repülőhajózó beosztásból földibe kerültek át, nekik maximum az elveszett illetményük 30%-át lehetett pótolni. A lakóhelyváltás során felmerülő többletköltségeket megtérítették, a nem katonaként alkalmazásban álló házastárs kiesett bérét is részben és meghatározott ideig kompenzálták. A leszerelők átképzését szintén az állam finanszírozta.¹³ Mindennek ellenére 1991-ben a hivatásos és a továbbszolgáló állomány létszáma 3000 fővel csökkent, mivel a tisztek 12,3, a tiszthelyettesi családok 36,3, a polgári alkalmazottiak 44,6%-ának a jövedelme nem érte el a létminimumot. 1991-ben a kezdő tiszti illetmény 16 200 Ft volt, 1990-ben a tiszti átlagbér 28 955 Ft, a következő évben 36 015. A technikai eszközök fenntartása és javítása 6,6 milliárd Ft-ba ke-

¹⁰ SÁRKÓZI 2012. 101–129.

¹¹ BOD 2019.

¹² KÁDÁR 2018. 14–21.

¹³ Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár (HM KI) 242/02 SZP 1/1. Kárpáti Ferenc: Az MNK (Magyar Népköztársaság) honvédelmi miniszterének 06/1990. sz. utasítása, 1990. január 4.

rült.¹⁴ Az 1991-es költségvetést a GERECESE I., illetve GERECESE II. feladattal¹⁵ összefüggésben kellett elkészíteni, csak a meglévő beruházásokat lehetett folytatni, illetve kizárólag akkor lehetett elkezdni újakat, ha azok az új diszlokáció kialakításához kapcsolódtak.¹⁶

Az infláció miatt más téren sem volt könnyű ebben az időszakban a pénzügyi tervezés, például az MH Központi Honvédkórház 1990-es építési költségei 132, 3 millió Ft-tal haladták meg a tervet. Különösen 1991-ben adódtak jelentősebb problémák, de ezek a működőképességet azért nem veszélyeztették, mert jelentős tartalékokat építettek be a költségvetésbe. A hadiipari beszerzések – elsősorban az alkatrészek terén – jelentettek problémákat, ugyanis a korábbi partnerországok hadiiparában is komoly gondok adódtak. 1991-től a rubel elszámolású importot a dolláralapú váltotta fel.¹⁷ 1991-re a következő megtakarításokat rendelték el: a nyugállományúak arányát csökkenteni kellett, az állományon kívüli béralapot is mintegy harmadával csökkentették. Az új kiképzési rendszerű csapatokat 1991. április 30-ig teljesen fel kellett számolni. Ugyanakkor az új hadrend miatt több egységet feloszlattak, a T-55-ös harckocsik modernizálását felfüggesztették, akárcsak a PSZH-k (Páncélozott Szállító Harcjárművek) felújítását, helyettük a BTR-80-as típusú szovjet gyártmányúakat kellett használni.

1991 során az 1992-es MH-költségvetést az állammal összhangban kellett összeállítani, a következő főbb tételekre kellett bontani: MHP (Magyar Honvédség Parancsnokság) és a katonai közigazgatás, szárazföldi csapatok, légvédelem, Katonai Biztonsági Hivatal, KFH (Katonai Felderítő Hivatal), központi intézmények. A GAMMA-feladat¹⁸ megfelelő irányelveit figyelembe kellett venni a diszlokáció változása, és a haderő leépítése során, valamint a lakásfelújítások terén is. A béremlésnél 20, míg a felújításoknál 17%-os növekedést kellett tervezni. Ebben az időszakban magas volt az infláció, így az átlag 20%-os bérnövekedés inkább csak tűzoltásnak tekinthető. Mivel a '90-es évek elején csökkentették a haditechnikai eszközöket is, így azok egy részét békefelhasználásra lehetett beállítani 1992-ben.¹⁹ 1993-ban a felhalmozási kiadások tervezésénél az MH fejlesztési koncepcióit figyelembe kellett

¹⁴ HM KI 425/7. KD2/4. Beszámoló az MH 1991. évi anyagi-pénzügyi tervéről, 1992. április 9.; HM KI 363/03 KD 3/10. Borsits László: Az MH vezérkari főnökének 01/1991. sz. intézkedése, Budapest, 1991. január 2.

¹⁵ A haderő átalakítását jelentette, erről bővebben: Kiss 2018. 187–228.

¹⁶ HM KI 352/01-KD1/1; 352/02-KD1/2. Lőrincz Kálmán: MH parancsnokának 32/1990. sz. intézkedése, 1990. június 26.

¹⁷ HM KI 425/7. KD2/4. Beszámoló az MH 1991. évi anyagi-pénzügyi tervéről, 1992. április 9.

¹⁸ A haderő átalakításának a terve volt 1991 decemberétől, erről bővebben lásd: Kiss 2018. 204–228.

¹⁹ HM KI 363/2 KD 3/9. Lőrincz Kálmán: Az MH parancsnokának 25/1991. sz. intézkedése, 1991. május 29.

venni. A honvédség korszerűsítése során a nemzetgazdaság teljesítőképességére tekintettel kellett lenni, az élet- és munkakörülmények fenntartása is lényeges szempont volt. Azokat az eszközöket lehetett csak felújítani, amelyek összhangban voltak a korszerűsítési követelményekkel.²⁰ Az átszervezés során felszabaduló üres helyiségek, laktanyák fenntartási költségeit is be kellett tervezni.²¹ Egyébként még 1990-ben az MH parancsnoka szabályozta az MHP szervezeti gazdálkodási hatáskörének ideiglenes szabályozásáról szóló feltételeit.²²

Pénzügyi lehetőségek hatása az MH átszervezésére, modernizálására, anyagi eszközök, fegyverzet

Az Antall-kormány megalakulását követő évben ezen a téren a következő volt a helyzet. „1991-ben a honvédség a következő fontosabb feladatokat hajtotta végre. A honvédség szervezeti, anyagi-technikai fejlesztése kapcsán folytatódott a nemzeti haderő kialakítása. Az MHP szervei a HM illetékes szerveivel együttműködve kidolgozták a honvédség szervezeti, vezetési és működési rendjének átalakítására irányuló elgondolásokat. A kialakított koncepciót a kormány a Honvédelmi Alapelvekkel együtt 1991. augusztusban elfogadta.²³ A kormánydöntés alapján megkezdődött a feladatok megvalósítása. A jóváhagyott terveknek megfelelően 1991-ben végrehajtásra került a haderőnemi és kerület parancsnokságok kialakítása, megtörtént a védelmi követelményeknek megfelelő légvédelem megszervezése, a csapatrepülők integrálása a szárazföldi csapatok állományába, a katonai kerületek állományának kialakítása, a csapatok struktúrájának véglegesítése. Megtörténtek a különböző átalárendelések. Csökkentésre kerültek [!] a hadrendi elemek száma... végrehajtásra került mintegy 20 jelentősebb diszlokáció. Az elmúlt évben felszámolásra került többek között a szárazföldi rakétadandár és egy tüzérdandár, megvalósult a verpeléti és az egri harckocsi dandárok Kalocsára, a műszaki dandárok Csongrádról és Orosházáról Szentesre, a mezőtúri gépesített lövészdandár Debrecenbe történő átdiszlokálása. Elkezdődött az új működési rendnek és békefeladatnak megfelelő létszámelosztás kialakítása, a létszám- és feladat-átcsoportosítások gyakorlati megvalósítása.”²⁴

²⁰ HM KI 0503. Lőrincz Kálmán: Az MH parancsnokának 15/1992. sz. intézkedése, 1992. április 21.

²¹ Uo.

²² HM KI 352/01-KD1/1; 352/02-KD1/2. Lőrincz Kálmán: A Magyar Honvédség parancsnokának MHP 020/1990. sz. intézkedése, 1990. május 30.

²³ Erről lásd bővebben: Kiss 2018. 76–125.

²⁴ HM KI 425/7. KD2/4. Várhelyi István ezd.: Beszámoló az MH 1991. évi anyagi-pénzügyi tervéről, 1992. április 9.

Az átcsoportosítás 15 ezer főt és 4 ezer technikai eszközt érintett. 1992-re is további áthelyezési feladatokkal és költségekkel számoltak. Ugyanakkor a haditechnikai eszközök többsége elavult volt, nehéz és költséges volt a működésképesen tartásuk. A vállalati tartalékok mennyiségével és minőségével is voltak problémák, a gyakorlatok száma sem volt elegendő. Külföldön 23 attasé hivatal működött. A költségeket a jugoszláv helyzet és a szovjet csapatkivonás is növelte, utóbbiaktól 328 ingatlant vettek át, jelentős számú lőszert semmisítettek meg. Tűzszerészek is átvizsgálták az átvett ingatlanokat, illetve sugárvédelmi szempontból is megtörtént az ellenőrzésük, és nem találtak sugárzó anyagot. A Ferihegyi reptér őrzésének a megerősítése is plusz kiadást jelentett, mindezek mellett, Kuvaitban, Irakban és Iránban, továbbá Angolában történő nemzetközi részvétel mintegy 50 millió Ft-ba került. Más események is növelték a kiadásokat a '90-es évtized elején. II. János Pál pápa látogatása 32 millió Ft-ba került, amelyben 4100 fő vett részt, 13 helikoptert, 340 gépjárművet, 1400 híradó és akusztikai eszközt, 2000 sátrat használtak fel. Ugyanakkor a Munkásőrség és az MHSZ (Magyar Honvédelmi Szövetség) felszámolása is jelentős energiákat kötött le, előbbi anyagai 500 millió Ft értékűek voltak, ezeket részben értékesítették.²⁵

1991-re irreálisan alacsonyan tervezték a költségvetésben a működési kiadásokat, és év közben kiderült, hogy ezek jelentős mértékben megugrottak különösen az időközben emelkedő költségek és a forint dollárral szembeni gyengülése miatt. Csökkentették a kiadásokat, szigorú takarékoskodási intézkedéseket vezettek be, a fenntartási és zárolt készleteket felhasználták mintegy 3,5 milliárd Ft értékben. Egyes műszaki javításokat elhalasztottak, a T-55-ös harckocsik modernizálását is. Ugyanakkor a gazdálkodást átvilágították, a bevételeket tudták növelni, és a készletek említett felhasználásának fokozásával sikerült pénzt előteremteni. Problémát jelentett a lejárt eszközök pótlása is: a gyógyszereké és a kenőanyagoké. Az MH kezelésében lévő lakások karbantartására jelentős összegeket fordítottak, 2610-et hoztak rendbe, a nagyobb gondot a nem használt, különböző típusú objektumok állagmegóvása jelentette.²⁶

Összességében 37 276 000 000 Ft-ból 36 189 000 000 Ft kiadási előirányzat teljesült 1991-ben, de évközben egy alkalommal emeltek a kereten. Gondot jelentett szovjet viszonylatban, hogy a megrendelt alkatrészek nem mindig érkeztek meg időben. Az úgynevezett állóeszközök felújítására 3,3 milliárd Ft-ot költöttek. A költségeket a diszlokáció évközi átalakítása jelentős mértékben megemelte, akárcsak a lokátorokkal kapcsolatos kiadások, ugyanis a jugoszláv helyzet miatt jelentős

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

mennyiségű ilyen eszközt alkalmaztak a déli határon. Húsz helyőrségben folytattak jelentős felújításokat. Mindezzel szemben 756 millió Ft értékben tudtak beszerezni új haditechnikai eszközöket, csak a szükséges mértékben történtek meg a cserék. A védelmi potenciál elégtelen voltát mutatja, hogy egyetlen hadműveleti repteret sem tudtak megfelelő színvonalú karbantartó eszközökkel ellátni és hatékony légvédelmi rakétarendszerekkel sem rendelkezünk. Az eredetileg tervezett beszerzések nagy részét nem tudták megvalósítani. Az MH-nak működtek úgynevezett költségvetési üzemei, amelyeket 1992-ben gazdasági társaságokká alakítottak át, ezek egy része dollárbevételt is termelt. 1991 végével teljeskörű vagyonleltárt készítettek, és áttértek a kettős könyvvitelre.²⁷

A biztonsági szempontból kényes helyzet megoldását az alábbiak szerint értékelték: „Összességében a Magyar Honvédség 1991-ben folyamatosan képes volt megfelelni az Alkotmányban és a törvényekben vele szemben támasztott követelményeknek. A rendelkezésre bocsátott anyagi és létszámlehetőségeket gazdaságosan és takarékosan felhasználva megőrizte működőképességét, alkalmazhatóságát, és vezettségét mindezek által képességét és készenlétét alaprendeltetése ellátására. Az 1992-es évben a kormány elvárásai szerint a beszámolási évben megkezdett munkát kell továbbfolytatni, meg kell szilárdítani a vezetés rendszerét, stabilizálni kell a katonai szervezeteket, a lehetőségekkel összhangban fokozni kell a honvédség hadrafoghatóságát, kiképzettségét, növelni szükséges a gyakorlatok, a vadászrepülők repülési óráinak számát. Felül kell vizsgálni az új alkalmazási elveknek megfelelően a meglévő tartalékkészletek mennyiségét és összetételét. A lehetőségek függvényében meg kell gyorsítani a gazdaságtalanul üzemeltethető technikai eszközök rendszerből való kivonását. Ki kell dolgozni a Magyar Honvédség hosszú távú technikai, fejlesztési programok költségvetéseinek kidolgozását.” A működési kiadások szinten tartását lényegesnek tekintették, erre helyezték a fő hangsúlyt.²⁸

Anyagi fejlesztési tervek és a költségvetés²⁹

A Magyar Honvédségnél a haditechnikai fejlesztési tervekkel már 1992 elején foglalkoztak annak ellenére, hogy az ország katasztrofális gazdasági helyzete nem sok jót ígért ebben a tekintetben. Tervezni azonban hosszabb távon mégis kellett, hiszen az átgondolatlanság miatt a fölösleges beszerzések további költségekbe verhették

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ HM KI 3/38/8. Deák János altábornagy: Előzetes elgondolás, 1992. június 19.

volna a haderőt. Így született meg – feltehetően Kéri Kálmán ötlete alapján³⁰ – az ezzel kapcsolatos elgondolások kidolgozása. A tervre a FELHŐ fedő-megnevezést használták, az információkat titkosan kezelték, és végül ebből állították össze a teljes haderőt érintő terveket.³¹

A fejlesztési előirányzatokhoz meg kellett határozni, hogy egyáltalán milyen jellegű haderőre lehet szükség. Míg 1987-ig a szovjet blokkban a támadó jellegű hadműveleti tervek domináltak, és az ehhez szükséges fegyverzet, addig ettől az évtől változott a helyzet. 1990 elején egy, a Lobov hadsereg tábornok által küldött leirat azt tartalmazta, hogy a NATO-t továbbra is ellenségnek kell tekinteni, de 1995-ig a védekező, majd ezt követően a támadó képesség fejlesztését kell célként kitűzni, és ehhez kapcsolódóan lesz szükséges a fegyverzet beszerzése is. Ekkor még a VSZ-ben gondolkodtak a szovjetek, de a magyar hadvezetés elutasította ez irányú követeléseiket. Ez egyébként is szembement a gorbacsovi politikával. Minthogy Magyarországon a VSZ-től történő megszabadulás lehetősége realitássá vált, majd 1991-ben meg is szűnt a szervezet,³² ezt követően lényegessé vált egy új biztonságpolitika kidolgozása. Az 1990-es évek elején a helyzet korántsem volt kedvező. A Szovjetunió belső gondjai, majd széthullása, Jugoszlávia bomlása, a romániai események új problémákat hoztak a felszínre. Mindehhez a fegyverzeti eszközök elégtelensége társult. Az új biztonsági helyzethez új fegyverzeti igények társultak: „A honvédség átfogó korszerűsítésének fő célkitűzése, hogy olyan korszerűen vezetett, felszerelt és szervezett haderővé váljon, amely felkészültsége, kiképzettsége, harckészültsége, mozgósítási készsége révén mindenkor biztosítja azokat a harci képességeket, hadrafoghatóságot, amelyeket az állami vezetés az ország biztonságához, azon belül katonai védelméhez elégségesnek tart. A célkitűzésben megfogalmazott haderő kialakítása hosszú távon úgy valósítható meg, hogy ez a folyamat magába foglalja a honvédség technikai eszközparkjának megújítását, vezetési rendszere korszerűsítésének folytatását, valamint az előző kettőhöz a Honvédelmi Alapelvek követelményekhez igazodva szervezetének további átalakítását... a haderőnek alapvetően a honi területen lefolytatandó tevékenységre kell képesnek lenni. Ezt a tevékenységet főként az aktív, rugalmas és mobil védelmi jellegű hadműveletek és harcok fogják jellemezni, illetve az agressziótól való visszatartás, amelyek megvívásához, elvének érvényesüléséhez a hangsúly a mennyiségről áttevődik a modern haderő minőségi jellegére, fontosságára.”³³ A meglévő haderő és fegyverzete nem csak korszerűtlen-

³⁰ KISS 2018. 95–125.

³¹ HM KI 0503. Deák János altb.: Az MH Vezérkar főnökének 008/1992. sz. intézkedése, 1992. április 13.

³² KISS 2018. 95–125.

³³ HM KI 3/38/8. Deák János altábornagy: Előzetes elgondolás, 1992. június 19.

sége, hanem összetétele miatt is önmagában sem támadásra sem pedig védekezésre nem volt elegendő, mivel a szovjet megszállás időszakában a szovjet csapatokkal való kooperációra tervezték. A VSZ-fegyverzet ugyanakkor függővé tette az országot az utánpótlás terén a volt szövetségesek egy részétől, különösen a Szovjetuniótól.³⁴

Problémát jelentett az anyagok beszerzése a meglévő eszközállománnyal kapcsolatban, ugyanis többféle típussal és eredetűvel rendelkezett az MH minden fegyvernemben. Ráadásul működtetésük energiaigényes volt, különösen az elavult gépjárműállomány üzemanyag-fogyasztása. Egyes eszközök üzemeltetése a tetemes javítási költségeik miatt gazdaságtalan volt. Tárolásukkal ugyancsak problémák adódtak, hiszen az ingatlanállomány jelentős része erre nem volt alkalmas. „Összességében a hadieszközök jelentős részének állapota a ’90-es évek elejére kritikussá vált, technikailag elhasználódtak, üzemidejük vége felé járnak. A jelenleg meglévő haditechnikai eszközök (rendszerek) korszerűségüket tekintve rendszerbe állításukkor a ’60-80-as évek »keleti« színvonalát képviselték. Napjainkra jelentős hányaduk erkölcsileg elavult, korszerűtlenné vált. Egy részük azonban még képes a környező országok hasonló haditechnikai eszközeivel összevetve az alaprendeltetésükből fakadó követelményeket kielégíteni.” A fegyverek kis része volt csak modernizálható, nagyobb részüket az ezredfordulóig hadrendben lehetett vagy inkább kellett tartani.³⁵

Ugyanakkor néhány területen rövid időn belül jelentkező gondokkal számoltak, amelyek szükségessé tették a technikai eszközök leváltását újabbakra. A légvédelem, a felderítés és a híradás területén volt a legsúlyosabb a helyzet. Fejlesztést a gépkocsiállomány terén is terveztek, de a légvédelmet és a repülőerőt kiemelten fontosnak tartották, akárcsak a gyorsreagálású erőket. A repülőcsapatoknak a légi szállítás biztosítása, a támadó szárazföldi és légierő elhárítása lett a feladata, ezért a vezetési és felderítési rendszerek korszerűsítésére volt szükség. A szárazföldi erők egy részének adott esetben feladata lett volna a határőrséget segítve a határszakasz védelme, a katasztrófaelhárításban való részvétel is. A területvédelmi szervek lényegességét külön kiemelték. A fontos objektumok védelme és őrzése, a védelmi hadműveleteket folytató csapatok biztosítása, a polgári lakosság oltalmazása lett volna a feladatuk. Mindezt milícia-rendszerű erőkkel tervezték megoldani. Erre már a második világháború után is készültek tervek, majd a munkásőrséget képezték ki egy esetleges háború esetére területvédelmi feladatokra a Magyar Néphadsereg hátszázágvédelmi erőivel együtt. A gyakorlatilag párthadseregként funkcionáló, a Magyar Szocialista

³⁴ KISS 2018. 95–125.

³⁵ HM KI 3/38/8. Deák János altábornagy: Előzetes elgondolás, 1992. június 19.

Munkáspárt pártszervei által kiválogatott testület feloszlatására 1989-ben teljes mértékben indokoltan került sor. Pártsemleges területvédelmi erő szervezése 1990 után nem történt meg, bár erről jogszabály rendelkezett.³⁶ Ennek jelentőségét napjainkban is látjuk Ukrajna védelme során. A haderő harcértékét gyakorlatilag a szomszédos államokéval összevetve javasolták növelni.³⁷

1992. május 8-án készített a Magyar Honvédség Haditechnikai Csoportfőnöksége egy tervezetet, amely azt tartalmazta, hogy milyen típusú fegyverek meddig használhatóak, illetve van-e értelme a korszerűsítésüknek és ezt mikor szükséges elvégezni. Az összesítés nem volt teljes, területi okokból csak a fontosabb anyagokat részletezték a következő kategóriák szerint: 1. a felső katonai vezetői tevékenységet szolgáló anyagok, 2. légvédelmi és repülő csapatok harctevékenységet szolgálók, 3. szárazföldi csapatok, 4. az MH egészségének általános tevékenységét biztosító eszközök. Az eszközök közül sokat maximum 2005-ig terveztek hadrendben tartani, néhány esetben 2010-zel számoltak. Sok esetben az alkatrészhány is problémát jelentett. Például a híradósoknál lévő IBM számítógépek már ekkor teljes mértékben használhatatlanok voltak, akárcsak a rádiótechnikai eszközök nagy része. A rádiófelderítést csak szükségszerűen voltak képesek ellátni a meglévő eszközeikkel, mert ezek elavultak voltak, és a javításuk lehetetlen volt. Ugyanakkor a nyugati országok 1995-től új technikai eszközök rendszeresítését tervezték, ezért Magyarországon már 1993-tól szükségesnek tartották a korszerűsítést. A rejtjelező és titkosító eszközök ekkor sem feleltek meg a követelményeknek. A rádió- és vezetékes híradást 2000-ig vélték használhatónak. A légvédelmi rakétakomplexumokat az '50-es és '60-as években gyártották, közülük az IGLA komplexum volt egyedül korszerű, ezeket maximális ideig tervezték rendszerben tartani, hiszen a környező országokban is hasonló eszközök voltak.³⁸

A repülőgépekből Pápán 50, különböző típusú MiG, Taszáron 14 db SZU-22, 35 db MIG, Kecskeméten 35 db MiG volt, közülük több gyakorló gép. A MiG-23MF és a MiG-21 BISZ vadászrepülőgépeket 1994-ig, illetve 1996-ig lehetett használni. Ezt követően jelentősebb átalakításra volt szükség. Végül sikerült MiG-29-eseket beszerezni. A különböző szállító- és futárgépek működtetését szintén csak az 1990-es évtizedben tervezték. De példának okáért a két An-26T-t 2020-ig használták.³⁹ A harci helikopterek nagy részét folyamatosan 2005-ig tervezték kivonni, több típus

³⁶ KISS 2022. 127–137.; KISS 2017. 463–553.

³⁷ HM KI 3/38/8. Deák János altábornagy: Előzetes elgondolás, 1992. június 19.

³⁸ HM KI 3/38/8. Kimutatás, 1992. május 8.

³⁹ Nyugdíjazzá AN-26-os szállítógepeit a magyar honvédség. <https://infostart.hu/belfold/2020/06/11/nyugdijazza-an-26-os-szallitogepeit-a-magyar-honvedseg> (2024. április 9.)

azonban jóval ez után is szolgálatban maradt.⁴⁰ A repterek állapota megfelelő volt, a rádiólokátorokat 2000-ig működtethetőnek vélték, a különféle zavarórendszerek használhatóak, bizonyos típusok még korszerűek is voltak, de csak NATO-gépek ellen voltak „bevetethők”. A saját repülőfelismerő rendszerrel is gondok adódtak. Mindez azért volt lényeges, mert ekkor már nyugatról számoltak a legkevésbé a fenyegetéssel. A repterek karbantartó eszközei annyira elavultak voltak, hogy a repülés biztonságát is veszélyeztették. A különböző egyéb típusokat 1994 és 2000 között ki kellett vonni. A csapatrepülő Szolnokon, Tökölön és Szentkirályszabadján állomásoztak, 1992 és 2009 között vélték őket használhatónak. A 113 db különböző típusú harci helikoptert több ütemben 2005-ig javasolták kivonni.⁴¹ Összességében véve megállapították, hogy a légvédelem csak abban az esetben lesz használható, ha megfelelő eszközöket kapnak hozzá. A felderítő és vezetőrendszerek voltak a leggyengébb pontok. Ugyanakkor a repülés terén az anyagi készletek hiánya mintegy 60%-os volt.⁴²

A szárazföldi csapatok technikai eszközeinek használhatóságát a következőképpen értékelték. Összesen 1059 db közepes harckocsival – T-55A és AM –, illetve T-72 rendelkeztek, utóbbiból 325 darab volt központi tárolóhelyen. A T-55AM és T-72-t elektronikailag kellett korszerűsíteni, így 2005-ig javasolták a hadrendben tartásukat. A T-55A-t, amely az eszközök 66%-át tette ki, 1995-től korszerűsíteni kellett. A gépesített lövész csapatoknak 379 db BMP-1 lánc talpas, 148 db BTR-80, 1052 db D944 kerek harcjármű állt a rendelkezésére. Az első korszerűnek számított, 2010-ig akarták rendszerben tartani, ezen csupán a páncéltörő rakéta és a rádiórendszer újabbakra váltását javasolták. A D944-et 1998-ig tervezték kivonni. A PKM és PKMSZ gépkarabélyokat 2000-ig, az RPG-7 kézi páncélelhárító gránátvetőket 1995-ig, AMD-65-t 2000-ig.⁴³

A tábori tüzérség 840 db-os eszközparkjának 38%-a volt korszerűtlen, több eszköz 2000 után is terveztek megtartani, mások korszerűsítését is javasolták, hogy 2005-ig „üzemképesek” lehessenek. A hadtest- s dandártüzérség akkori eszközeit 1995 és 2005 között akarták megtartani részbeni korszerűsítéssel.⁴⁴ A hadseregtüzérség terén a BM-21 sorozatvetőt és a 9F37M löszertároló gépkocsit 2000-ig vélték hadrendben tarthatónak. A hozzá tartozó hordozó jármű és a tűzvezető rendszerek

⁴⁰ HM KI 3/38/8. Kimutatás, 1992. május 8.

⁴¹ HM KI 3/38/8. Deák János altbgy.: Az MH anyagi-technikai helyzetének összegzett megítélése, 1992. május 19.

⁴² HM KI 3/38/8. Csurgay Miklós vezérőrnagy: Feljegyzés, Veszprém, május 18.

⁴³ Uo.

⁴⁴ HM KI 3/38/8. Deák János altbgy.: Az MH anyagi-technikai helyzetének összegzett megítélése, 1992. május 19.

már ekkor korszerűtlenek számítottak. A különböző típusú rádiók cseréjét 1995-ig tartották szükségesnek. A rejtjelező rendszereket 2000-ig akarták megtartani.⁴⁵ A hadtesttüzérségnél a 152 mm-es tarackot a hozzátartozó lövegvonatatóval 1995-ig, illetve 2003-ig, a dandártüzérségnél lévő eszközöket 2000 és 2005 között tervezték korszerűsíteni. A számítógépes és a híradó eszközök felújítása is napirenden volt. A legelavultabb a zászlóaljüzérség 120 mm-es 43 M aknavetője volt. Az irányított páncéltörő rakétaeszközöknek kétharmada volt korszerű, a többi korszerűtlen. A hadsereg páncéltörő tüzérség eszköze a KONKURSZ típusú IPTR és a 100 mm-es MT-12 páncéltörő ágyú volt, megfelelő utánpótlás esetén akár 2005-ig, illetve 2015-ig is használhatónak vélték őket. A hadtest páncéltörő tüzérezred MALJUTKA típusú IPTR és 100 mm-es MT-12 páncéltörő rakétarendszer és ágyú egyaránt korszerűtlennek bizonyult. Leginkább az ehhez beszerezendő rakéták határozták meg az üzemidejüket, ugyanis ezeket már nem gyártották. Ehelyett KONKURSZ típust akartak rendszeresíteni. A dandár vegyes páncéltörő ütegek MALJUTKA stb. rendszereit, illetve eszközeit is ugyanezzel a típussal tervezték lecserélni. A következőképpen értékelték a tüzérség helyzetét: „Jelenleg a páncéltörő tüzérség a tüzészközeit tekintve hadsereg és zászlóalj szinten megfelel a követelményeknek, hadtest és dandár szinten azonban elmarad attól... A csapatok rendelkeznek a szükséges mennyiségű és minőségű alapvető fegyverzettel, technikai eszközökkel és anyagi készletekkel.”⁴⁶

A gépjárműtechnikai eszközök a beszerzési éveket és típusokat tekintve igen egyes összetételűek voltak. A harcjárművek közül a 60-as években Magyarországon gyártott FUG-ok és a PSZH-k 1998-ig történő kivonásával kellett számolni. A közúti és terepjáró gépkocsik átlagéletkora 15 év feletti volt, ezért a későbbiekben egyre többet kellett kivonni a rendszerből. Az útépítő eszközök, harckocsiaknak, bűvárfel-szerelések szintén előregedtek. A vegyvédelmi eszközök nem, a sugárfelderítők 2000-ig még használhatóak voltak. Más területen is gondok adódtak: „A csapatok leg-szükségesebb térképígyényét a térképészszolgálat ki tudja elégíteni, de a térképek aktualizálása, illetve különleges igények kielégítése a csak 2-3 év alatt lehetséges... A hadtáptechnikai eszközök közül folyamatos felújítást igényelnek az üzemanyag tartályok és a csatlakozó technikai rendszerek, 1993-tól meg kell kezdeni a CSEPEL és URAL típusú üzemanyagtöltő gépkocsik cseréjét.”⁴⁷

Más téren az MH szerveinek a békeszállítása, anyagmozgatása 1995-ig volt meg-oldható az akkori eszközökkel. Az egészségügyi technikai eszközök közül jelentős

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

volt a hiány a sebesültszállító gépkocsikból. Korszerűbb típusokkal 1995-től meg kell volna kezdeni a hiányok pótlását. A személyi és egészségügyi anyagok 1995-re lejárta. Emellett a HM-kezelésű ingatlanállomány 32 millió légköbméternyi volt, átlagban 33-34 évesek, az indokolt 30 évenkénti felújítási gyakoriság 50-re változott az akkori gazdasági helyzetben.⁴⁸ A készletek terén is jelentős problémák adódtak. Elvileg 30-60 napos időintervallumra kellett ilyenekkel rendelkezni, mivel a hadiipari termelés felfuttatását háborús időszakban ennyi idő alatt kellett volna megoldani a különböző termékekből. A készletek ennek ellenére hiányosak voltak, és a beszerzésüket is problémásnak tartották. 1992-ben három forrásból biztosították mindezeket: katonai készletekből, állami tartalékokból, és zárolt ipari kapacitásokból. Ugyanakkor a készletek – különösen a lőszer – minősége közel sem volt optimális. 1992-ben a kézigránát-készlet lecserélése is folyamatban volt. 1993 és 1995 között a műszaki anyagok cseréjét tervezték.⁴⁹

1992-ben a következőképpen látták a VSZ széthullása utáni helyzetet: „A környező országok hasonló haditechnikai eszközeivel összevetve jelenleg még az igényeket szükségszerűen képesek kielégíteni, bár harci tulajdonságaikat sok esetben periférikus elemeik, berendezéseik állapota jelentős mértékben negatívan befolyásolja. Figyelembe véve a haditechnikai eszközeink jelenlegi mennyiségét és minőségét, továbbá a prognosztizált rendszerben tarthatósági időket és az ehhez kapcsolódó mennyiségi csökkenést, valamint azt, hogy a környező országokban a 90-es években várhatóan meg fognak jelenni az új, korszerű nyugati típusú eszközök is, a Magyar Köztársaság területének – beleértve a légteret is – biztonságos védelme érdekében javaslom a korszerűsítések (beszerzések) alábbi ütemben történő tervezését: 1993–1995 között: – harcászati repülő (a hozzá kapcsolódó elektronikai REL,⁵⁰ rádiótechnikai eszközök) külön tervben előkészített korszerűsítése és MIG-2 IMF váltó típusának beszerzése, – a KFH⁵¹ hadászati (TÁVKEI)⁵² és hadművelleti szaktechnikai eszközeinek generációs váltása. 1995–2000-ig: – elektronikai és információtechnikai, a REL és rádiótechnikai eszközök túlnyomó többségének a rendszerből történő kivonásával egyidőben új, korszerű eszközök beszerzése, valamint a harcászati vadászrepülőgépek váltása. – 120 mm-es 43M aknavető váltó típusának (122 mm-es M 30-as tarack) beszerzése. 1995-től: T-55A harckocsi átalakítása.” Jelentős problémá-

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ HM KI 3/38/8. Domine János ezd.: Előterjesztés, 1992. június 8.

⁵⁰ Rádiórelé.

⁵¹ Katonai Felderítő Hivatal.

⁵² Magyar Honvédség Távközlési, Kutató és Ellenőrző Intézete.

nak tartották minden területen, hogy nem csak, hogy leálltak az eszközök gyártásával, hanem az azokat gyártó országok is széthullóban voltak.⁵³

A fenti, közel sem teljes felsorolás igen jól szemlélteti a Magyar Honvédség haditechnikai állapotát egy olyan időszakban, amikor az ország semmilyen szövetségi rendszernek nem volt a tagja, ráadásul több olyan állammal volt határos, amellyel történelme korábbi időszakában feszült volt a viszonya. Ugyanakkor a Szovjetunió széthullása is jelentős bizonytalanságot teremtett a térségben gazdaságilag és politikailag.

A bécsi tárgyalások és az MH eszközei

A haderő leépítését nem csak a gazdasági helyzet befolyásolta, hanem a fegyverzet csökkentésére irányuló bécsi tárgyalások is. Az Európai Biztonsági és Bizalom-erősítő intézkedésekről szóló 1990. évi *Bécsi dokumentum* 1991. január 1-jével hatályba lépett, további kiegészítésekkel 1992. május 1-jétől volt hatályos. A CFE-t (Conventional Armed Forces in Europe), vagyis az Európai Hagyományos Fegyveres Erőkről szóló szerződést a magyar parlament 1991-ben ratifikálta, a többi állam 1992 során. Az ezzel kapcsolatban kiadott parancs hatálya a Magyar Honvédség teljes személyi állományára kiterjedt, a rendelkezései a következők voltak: „Az 1990. évi Bécsi Dokumentum 1991. január 1-től 1992. április 30-ig; az 1992. évi Bécsi Dokumentum 1992. május 1-től, a Szerződés egyes rendelkezései az Ideiglenes Alkalmazásról szóló Jegyzőkönyvnek megfelelően 1990. november 19-től hatályosak.” A honvédség érintett szervei kijelölt vezetőinek lett a munkája, hogy az egyezmények betartását figyeljék. A kijelölt tisztek listáját 1992. április 30-ig kellett felterjeszteni a Hadműveleti Főcsoportfőnökségre. Ennek a szervnek lett a feladata a koordinálás. A fegyverzeti korlátozások által érintett haditechnika bármiféle mobilizálását, értékesítését stb. szigorúan korlátozták. „A Szerződés által korlátozásra kerülő fegyverzet és felszerelés, valamint harci technika bármilyen célból történő értékesítését, átalakítását, megsemmisítését további intézkedésemig megtiltom, egyben elrendelem, hogy új fegyver típus beszerzése esetén, a technika országhatáron történő belépését követően a szükséges jelentéseket az érintett katonai szervezet terjessze fel (küldje meg) a HVK (Honvéd Vezérkar) Hadműveleti Főcsoportfőnökség részére. A korlátozás alá eső eszközök tervezett, illetve rendkívüli selejtítése [!] az anyagnemfelelős szerv engedélyével végrehajtható, azonban tilos ezeket csökkentési eljárás

⁵³ Uo.; HM KI 3/38/8. Deák János altbgy.: Az MH anyagi-technikai helyzetének összegzett megítélése, 1992.

alá vonni. Ezen eszközöket mindaddig tárolni kell, amíg a csökkentésre nem intézkedem. Az eszközök mozgatása csak az anyagnem felelős engedélye (mozgásbizonylata) alapján történhet.” Évente kellett az anyagok selejtezéséről beszámolni, melynek során a nemzetközi előírásokat is figyelembe kellett venni. Amennyiben valamilyen érintett haditechnikai eszköz megsemmisült, arról is jelentést kellett tenni, akárcsak a haditechnika mozgatásáról.⁵⁴

Az érintett szervezeteknek fel kellett arra készülniük, hogy a nemzetközi ellenőrök bármikor kontrollálhatják őket, a 24 órás hadműveleti szolgálatnak erről lehetőség szerint előre tájékoztatni kellett őket. Az alakulatoknak az ellenőrök utazását is meg kellett szervezniük. Ugyanakkor a különböző ellenőrzéseket végző államok technikai eszközeinek a zavarása tilos volt abban az esetben, ha ezt magyarországi kontrollálásra használták.⁵⁵

Az *Európai Bizalom és Biztonságerősítő Intézkedések Bécsi Dokumentumai* és az *Európai Hagyományos Fegyveres Erőkről* szóló szerződés és a vonatkozó parancsok stb. alapján a Vezérkar főnöke végül a következő eszközök kivonásáról intézkedett. 510 db harckocsi, 65 db harcjármű, 207 db tüzérségi eszköz. Az előző kettőt gyakorlatozás során is meg lehetett semmisíteni. A tüzérségi eszközök megsemmisítéséért a tápiószecsői MH Tápió Fegyverzettechnikai Ellátó Központ lett a felelős, míg a harckocsikat Hadháztégláson, Szabadszálláson és Gödöllőn, a légi járműveket Kecskeméten vonták ki a hadrendből. A csökkentést három szakaszban kellett megvalósítani 1992. július 17. és 1995. november 16. között. Minden egyes eszköznek több elemét is meg kellett rongálni. Például a harckocsik esetében a páncéltestet, a tornyot és a beépített fő fegyverzetet. „Tüzérségi eszközök esetében a lövegcsövet, a zárszerkezetet, a talpszárat, bölcst, beleértve a csőcsapokat és a csőcsap-talpat, vagy az indítócsöveket (indítósinéket) és azok amennyiben vannak ilyenek, talpazatát, vagy az aknavetőcsövet és a talplemezt. Önjáró tüzérségi eszköz esetében a járműtestet és amennyiben van ilyen, a tornyot ugyancsak be kell mutatni.” – Precíz és alapos rendelkezéseket adtak ki, nyilván a kölcsönös bizalom elnyerése érdekében. Minderre a horvátországi fegyverszállítás is rányomhatta a bélyegét.⁵⁶

Magyarország gazdasági összeomlása a teljes országra rányomta a bélyegét, és hosszú távon meghatározta annak kül- és belpolitikáját. Mindezzel volt összefüggésben a Magyar Honvédség helyzete is. A későbbiekben ez egy olyan területnek bizonyult, amelyen igyekeztek spórolni. Ezért csökkent a hivatásos katonai pálya

⁵⁴ HM KI 378/01, 02, 03-KD3/2, 3, 4. Lőrincz Kálmán: Az MH parancsnokának 05/1992. sz. parancsa, nincs dátum.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ HM KI 378/4. KD3/5. Deák János: A Honvéd Vezérkar Főnökének 95/1992. sz. intézkedése, nincs dátum.

presztízse, a katonai objektumokat és a haditechnikai eszközöket sem fejlesztették. A sokáig rendszerben tartott szovjet gyártmányú eszközök az energiafüggőség mellett tovább növelték Magyarország kiszolgáltatottságát. Mivel a környező államokban is hasonló eszközöket használtak, és a bécsi tárgyalásokat követő leszerelések során csökkentek a mennyiségi különbségek, egy ideig elodázhatók voltak a jelentősebb kiadások.

Bibliográfia

- BOD 2019. BOD Péter Ákos: *Magyar gazdaságpolitika 1989 és 2019 között*. In: https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/4206/1/gep_2019016-38.pdf (2024. április 15.)
- BORHI 2005. BORHI László: *Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között 1945–1956*. Corvina, Budapest, 2005.
- BORVENDÉG 2017. BORVENDÉG Zsuzsanna: *Az „impexek” kora. Külkereskedelmi fedéssel folytatott pénzkivonás a „népgazdaságból” a Kádár-rendszer idején az állambiztonsági iratok tükrében*. NEB, Budapest, 2017.
- GERMUSKA 2022. GERMUSKA Pál: A hazai katonai és védelmi kiadások alakulása 1945 és 1989 között. In: *A hadifinanszírozás gazdasági alapjai az ókortól napjainkig*. Szerk. PÓSÁN László – VESZPRÉMY László – ISASZEGI János. Budapest, Zrínyi, 360–389.
- KAPOSI 2010. KAPOSI Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete 1700–2000*. Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2010.
- KÁDÁR 2018. KÁDÁR Béla: Gazdaság és politika kölcsönhatása a rövid XX. században. In: *Kelet-Közép-Európa politikai és gazdasági fordulatai a rövid XX. században*. Szerk. DOMOKOS Endre. BGE – VERITAS, Budapest, 2018.
- KISS 2017. KISS Dávid: *A Munkásőrség története és előzményei*. Magyar Napló – VERITAS, Budapest, 2017.
- KISS 2018. KISS Dávid: *A magyar haderő átalakítása 1987 és 1992 között*. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2018.
- KISS 2022. KISS Dávid: Az 1947-es magyar békeszerződés az új haderő szervezésének és a határok kialakításának tükrében. In: *Második Trianon? Tanulmányok a párizsi magyar békeszerződés aláírásának 75. évfordulójára*. Szerk. FÜLÖP Mihály. Ludovika, Budapest, 2022. 127–137.
- MARINOVICH 2018. MARINOVICH Endre: Nemzetközi gazdasági kapcsolatok a tervutasításos rendszerben. In: *Kelet-Közép-Európa politikai és gazdasági fordulatai a rövid XX. században*. Szerk. DOMOKOS Endre. BGE – VERITAS, Budapest, 2018. 131–138.

- RÁCZ 2017. RÁCZ JÁNOS: *Magyarországról jöttünk, mesterségünk címere: életrevalóak*. Magyar Napló – VERITAS, Budapest, 2017.
- SÁRKÖZI 2012. SÁRKÖZI MÁTYÁS: *Magyarország kormányzása. 1978–2012. A szoft diktatúra kormányzásától az újkapitalista konfliktusos demokrácia kormányzásán át a fülkeforradalom vezérdemokráciájának kormányzásáig*. Park, Budapest, 2012.

DÁVID KISS

THE IMPACT OF THE ECONOMIC CIRCUMSTANCES
OF THE CHANGE OF REGIME ON THE HUNGARIAN MILITARY
IN 1990–1992
(*Abstract*)

Hungary was caught in vices thanks to the collapse of communism. The domestic economic crisis was exacerbated by the economic crises faced by a significant number of Hungary's former trading partners. Political, foreign policy and security policy crises also emerged concurrently. Since the magnitude of the Soviet Union's decline could not yet be known with certainty in 1990, the fate of the Central European region was likewise murky. However, the dissolutions of Comecon and the Warsaw Pact along with the Soviet Union's subsequent collapse demonstrated the undeniable state of decline. The decade of the 1990s was a shared condition over the course of which a new world order emerged and led to two decades of American hegemony. Hungary was simultaneously vulnerable to the east and to the west. The process of dissolution was underway in three of the countries that bordered her, the result of which could not be predicted. Moreover, Hungary was a member of no alliances for a long time. The revival of earlier historical conflicts and the plight of the Hungarian minority also engendered worry. In such a situation, downsizing the Hungarian military was not possible. Moreover, technological enhancement of the military would have been essential, but the necessary financial resources were lacking. Political and military leaders at the time were mindful of the fact that the military was coping with essentially outmoded equipment in several areas. In addition to restructuring the military and minimizing disruptions as new challenges arose, every effort was made in the prevailing situation to prolong the serviceability of as much equipment as possible. Under these circumstances, procurement of MiG-29 fighter aircraft was a significant achievement.

DÁVID KISS

AUSWIRKUNG DER WIRTSCHAFTSLAGE DER WENDE AUF DIE UNGARISCHEN STREITKRÄFTE 1990–1992

(Resümee)

Wegen des Zusammenbruchs des Kommunismus ist Ungarn von mehreren Seiten in die Zange geraten. Die innere Wirtschaftskrise wurde durch die Wirtschaftskrise eines bedeutenden Teils der früheren Geschäftspartner weiter vertieft. Daneben entstand in dieser Periode auch eine politische, außenpolitische und sicherheitspolitische Krise. 1990 war noch nicht offensichtlich, wie tief der Niedergang der Sowjetunion sein würde, so war es auch nicht klar, wie sich das Schicksal des europäischen Raumes östlich der Elbe entwickeln würde. Die Auflösung des RGW und des Warschauer Vertrages, später der Zerfall der Sowjetunion, zeigten die eindeutigen Stationen des Verfalls. Die '90er-Jahre bildeten einen Zwischenzustand, in dessen Verlauf eine neue Weltordnung entstand, die für etwa zwei Jahrzehnte zu einer amerikanischen Hegemonie führte.

Ungarn war zu dieser Zeit gleichzeitig in östlicher und westlicher Richtung ausgeliefert; in drei seiner Nachbarländer begann der Auflösungsprozess, dessen Endergebnis bei weitem nicht berechenbar war. Zugleich war das Land lange Zeit in keinem einzigen Bündnis Mitglied. Das Wiedererwachen früherer historischer Konflikte und die Situation der ungarischen Minderheiten gaben ebenfalls Grund zur Sorge. In dieser Lage gab es keine Möglichkeit für den Abbau der ungarischen Streitkräfte, ja, vielmehr wäre ihre technische Entwicklung wesentlich, aber dafür standen die notwendigen Finanzmittel nicht zur Verfügung. Die damalige politische und militärische Führung war sich darüber im Klaren, dass die Ausrüstung der Armee in mehreren Segmenten praktisch nicht mehr zeitgemäß war. Aufgrund der Situation war man bemüht, immer mehr Gerätschaft immer länger im System zu behalten sowie die Struktur und Dislokation des Heeres entsprechend den neuen Herausforderungen umzugestalten. Als beachtliches Ergebnis erwies sich in dieser Situation die Beschaffung der Flugzeuge des Typs MiG-29.

ANTALL JÓZSEF ORVOSTÖRTÉNETI KUTATÁSAI

Bevezetés

2014-ben egy gyűjteményes kötetben a Tudománytörténeti Intézet kiadásában Kapronczay Károly közre adta Antall József (1932–1993) orvostörténeti tárgyú írásainak válogatás-kötetét,¹ amelyben elsősorban tudományos népszerűsítő írásait és beszédeit gyűjtötte össze. A kötethez írt bevezetőjében a sokoldalú politikus felkészültségéről is írt. A szakmai tudás, a széleskörű európai műveltség mellett az etikus magatartást nevezte meg az egykori miniszterelnököt támogató lelki és szellemi tényezők eredőjeként. Ezek az erők formálták őt tudományos kutatóvá, és ezek az erők mozgatták politikusi pályáján is. Antall József tudományos, orvostörténeti munkásságát áttekintve teljes mértékben akceptálhatjuk Kapronczay Károly véleményét, aki személyesen is igen jól ismerte Antall Józsefet, évtizedeken át dolgozott vele együtt, kutatótársa volt.²

Antall József politikai szerepvállalását egy három évtizedes tudományos pályafutás előzte meg az 1960-as évek elejétől-közepétől a magyarországi orvostörténet kutatásában és ezeknek a kutatásoknak az intézményi megteremtésében. Ezt követően politikai karrierjét is tudományos megalapozottsággal és az orvostörténeti tudományszervezés terén elsajátított készségekkel és szemlélettel építette, alakította: az érték felismerésének és a rendszerben látás képességével, a nemzetközi – hangsúlyosan európai – kapcsolatok fontosságának tudatával, a magyar tudománytörténet egyetemes keretek között történő művelésének, értelmezésének dimenzióját tágítva.

Az említett kötet bevezetőjét tekinthetjük egy Antall Józsefről szóló tudományos életrajznak is, hiszen minden olyan fontos biográfiai momentumról megemlékezik, amely tudományos pályafutásához az előzményeket illetően fontos lehet. Ez az írásmű és a 2020-ban megjelentetett életrajzi összefoglaló³ áttekinti a családi gyökereket, az iskoláztatást, az Antall Józsefet ért hatásokat, a pályakezdet, egyetemi tanulmányait, képzettségét, korai tanári pályáját, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár élén intézményvezetőként és tudományszervezőként végzett

¹ KAPRONCZAY 2014.

² Az életút legutóbbi összefoglalása: KAPRONCZAY 2020a.

³ Uo.

munkáját, végül *A kutató történész és a szakíró* című fejezet az 1960-tól (újra)indult tudományos munkásságának részeként tematikus egységekben azokról a fontosabb témakörökről is megemlékezik, amelyeket Antall József kutatott. Eszerint első választott korszaka és témája a XIX. századi magyar történelem volt, ezen belül is a magyar polgári-nemzeti átalakulás, a nemzeti liberalizmus időszaka, a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc,⁴ valamint a kiegyezés időszaka.⁵ A politikatörténet mellett munkásságában később fokozatosan megjelentek a művelődéstörténeti, oktatástörténeti kérdések, melyekkel ugyancsak intenzíven foglalkozott. Olyannyira, hogy köztudottan ez utóbbiak váltak munkássága meghatározó területévé. Legfontosabb orvostörténeti témája, amit élete során folyamatosan kutatott, Semmelweis Ignác (1818–1865) pályafutása és halálának körülményei, szintén ez utóbbi kérdéskör részének tekinthető.⁶

Az a kutatómunka, amelyet Antall József a magyar orvostörténet diszciplínáján belül végzett,⁷ s melynek bemutatását tanulmányunk témájául választottunk, bővebb áttekintést érdemel, melyhez kiváló alapot nyújt az életrajzi összefoglaló mellett tudományos publikációinak annotált bibliográfiája.⁸ Elsőként ennek a bibliográfiának a tanulságait vonjuk le, egyszerű mennyiségi elemzést végezve. Képet kaphatunk Antall József kutatásainak dinamikájáról, arról, hogy eredményeit milyen fórumokon publikálta, mondhatni, egyfajta tudánymetriaí szempontú értelmezést tehetünk tevékenységéről. Ezt követően pedig röviden, de értékelő módon áttekintjük tanulmányai, az általa szerkesztett kötetek, valamint kisebb terjedelmű tudományos és tudományos népszerűsítő írásai alapján azokat az orvostörténeti témaköröket, kérdéseket, amelyekkel foglalkozott, azaz historiográfiai áttekintést adunk Antall József ezirányú munkásságáról.

⁴ A témakört, ezen belül Antall József 1848–49-es szabadságharcra vonatkozó kutatásait áttekintette előadásában: HERMANN Róbert: Antall József és a 19. századi magyar történelem. Konferencia-előadás. In: A politikus – történész és a történész – politikus. Emlékkonferencia Antall József miniszterelnök halálának 30. évfordulója alkalmából. A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, az Országgyűlés Hivatala és a Batthyány Lajos Alapítvány konferenciája, Budapest, 2023. december 12.

⁵ Ezen kívül kiemelten foglalkoztatta a második világháború idején a polgári ellenzék tevékenysége, a németellenes hazai ellenállás, a magyarországi lengyel menekültügy. KAPRONCZAY 2014. (S. p).

⁶ A Semmelweis-kutatás történetét az Antall József kutatásait megelőző időszakra vonatkozóan összefoglalta: KAPRONCZAY 2017.

⁷ Tanulmányunkban nem foglalkozunk Antall József intézményvezetőként, tudományszervezőként végzett munkásságával, melynek áttekintését Kapronczay Károly megírta: KAPRONCZAY 2020a.

⁸ *Antall-bibliográfia*, 2014.

Az Antall-bibliográfia tanulságai: szakaszolás, pályáiv, választott műfajok

A vizsgálatunk alapját adó, Antall József tudományos publikációiról 2014-ben összeállított bibliográfia⁹ rendhagyó módon magyarázó életrajzi jegyzetekkel készült. Tartalmazza mind tudományos, mind tudományos ismeretterjesztő munkásságát.¹⁰ Tematikus egységben felsorolja az általa írt könyvek, könyvrészletek, könyvszerkesztések, a nyomtatásban közreadott – kongresszuson, konferenciákon, emlékünnepeken elhangzott – előadásainak, cikkeinek (tanulmányainak), az általa írt recenzióknak, továbbá a nyomtatásban nem közölt előadásainak, valamint a kéziratban maradt írásainak könyvészeti leírását.¹¹ Nagy segítségünkre volt az összeállítás Antall József munkáinak kiadástörténeti vonatkozásait illetően is.

Antall József nyomtatásban megjelent életműve két nagy egységre osztható, az életében megjelent munkákra és/vagy a halála után megjelentekre. Munkánkban az előbbi szakaszt vizsgáljuk. Nem vettük föl a fontosabb, korábban kéziratban maradt cikkeit, tanulmányait tartalmazó *Modell és valóság* című válogatásköteteket, amelyek 1994-ben, majd új kiadásban 2007-ben is közlésre kerültek.¹² Tudvalévő, hogy életműve ez utóbbiakkal teljes, azonban az elemzéskor a kéziratban maradt munkákkal is mindvégig számoltunk, amelyek eme poszthumusz kötetek anyagát adták, ezért közvetetten nem maradt ki az áttekintésből ez a publikációs anyag sem. Ily módon tehát, ha az életút lezárulta után kerültek közlésre kéziratok közleményei, ezeket a kéziratok munkák közé sorolva vontuk vizsgálat alá, poszthumusz megjelenésük ellenére. Az áttekintés további szempontjaként az elemzés során azokkal a kéziratok munkákkal, amelyek később, néhány éves késéssel, de még a szerző életében nyomtatásban megjelentek, nem számoltunk, értelemszerűen ezeket a munkáit nyomtatásban megjelenteknek tekintettük. A magyar és idegen nyelven megjelent munkákat külön-külön is számoltuk. A nyomtatásban megjelent, kongresszuson, konferencián, emlékünnepeken elhangzott előadásokat természetesen az írott közlemények közé soroltuk (a nyomtatásban nem megjelenteket a szóban elhangzott előadások közé).

Antall József tudományos munkássága – publikációit tekintve – több mint négy évtizedet tesz ki. Első munkája *Az Amerikai Egyesült Államok a világpolitikában* című írás volt 1948-ban, amelynek első nyomtatott változata folyóiratcikk formájá-

⁹ *Antall-bibliográfia*, 2014.

¹⁰ Az 1990 utáni politikai írásainak címeit és a róla szóló irodalmat a bibliográfia nem tartalmazza.

¹¹ A bibliográfia tartalmazza az Antall József által lektorált könyveket is, de ezeket nem vontuk be a vizsgálatba, csak az ő tollából megjelenteket.

¹² ANTALL 1994b., 2007.

ban 1993-ban jelent meg,¹³ utolsó munkái pedig halála évében, illetve 1996-ig túlfutóan kerültek közlésre. Utolsó önálló tanulmánya 1993-ban egyik legfontosabb kutatási témájának tárgyában, Semmelweis Ignácra, egy lengyel nyelvű orvostörténeti folyóiratban látott napvilágot.¹⁴ A következő összeállítás Antall József tudományos munkáinak összeállítását tartalmazza éves kimutatásban: nyomtatásban megjelent munkáit, előadásait, valamint kéziratban maradt munkáit.

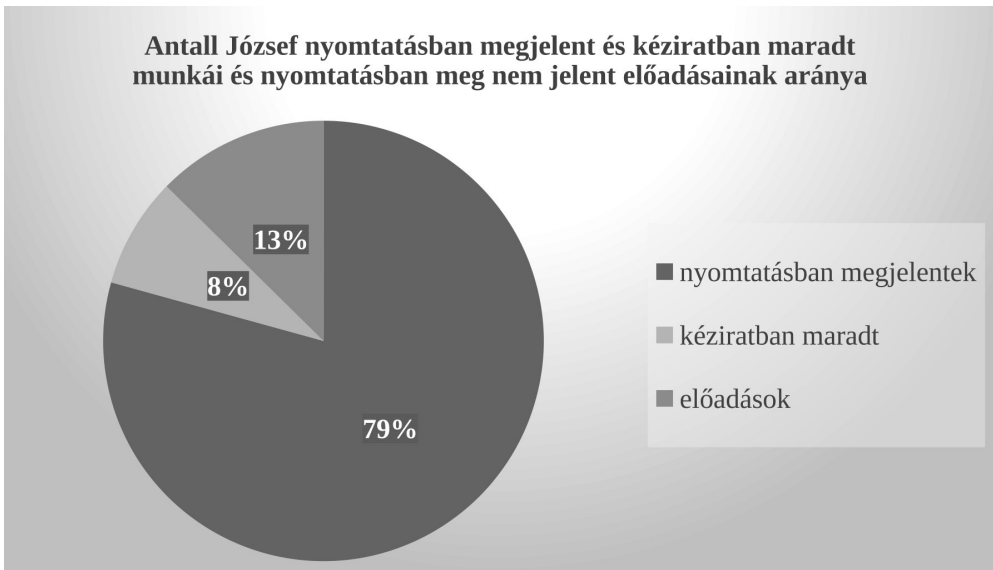
<i>Év</i>	<i>Nyomtatásban megjelent munkák</i>	<i>Kéziratban maradt munkák</i>	<i>Előadások</i>
1948		1	
1951–1952		1	
1953		2	
1954–1955		2	
1956			
1957	1		
1958	1	1	
1959			
1960		1	
1961			
1962	1 (+84 recenzió név nélkül)	1	
1963	1		
1964	2	1	
1965	8		
1966	12		
1967	10		
1968	24	1	
1969	12		1
1970	9		1
1971	21		2
1972	9		1
1973	21		1
1974	7	1	5
1975	6		2
1976	7	1	1
1977	7		4
1978	14	1	5
1979	12	2	6

¹³ ANTALL 1993a.

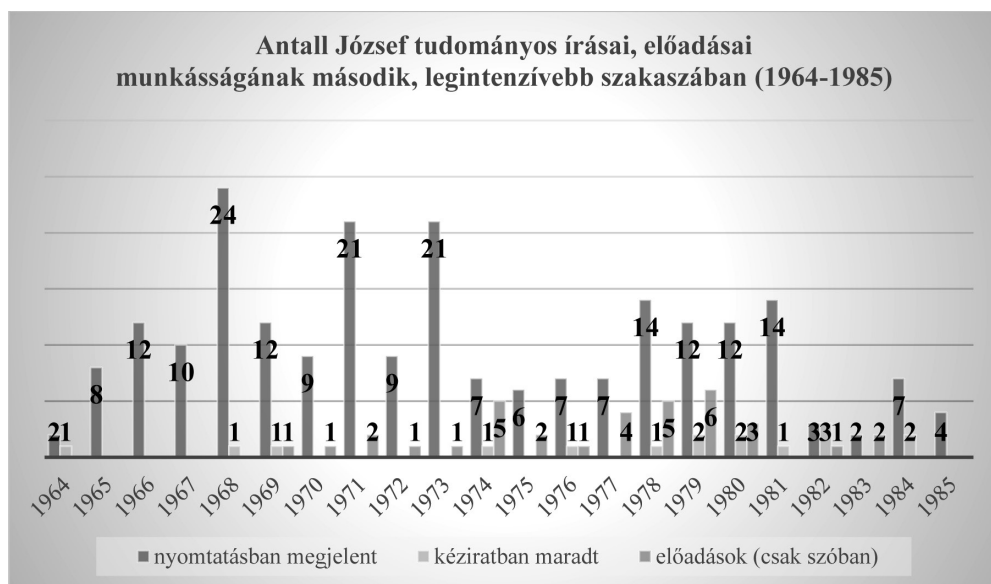
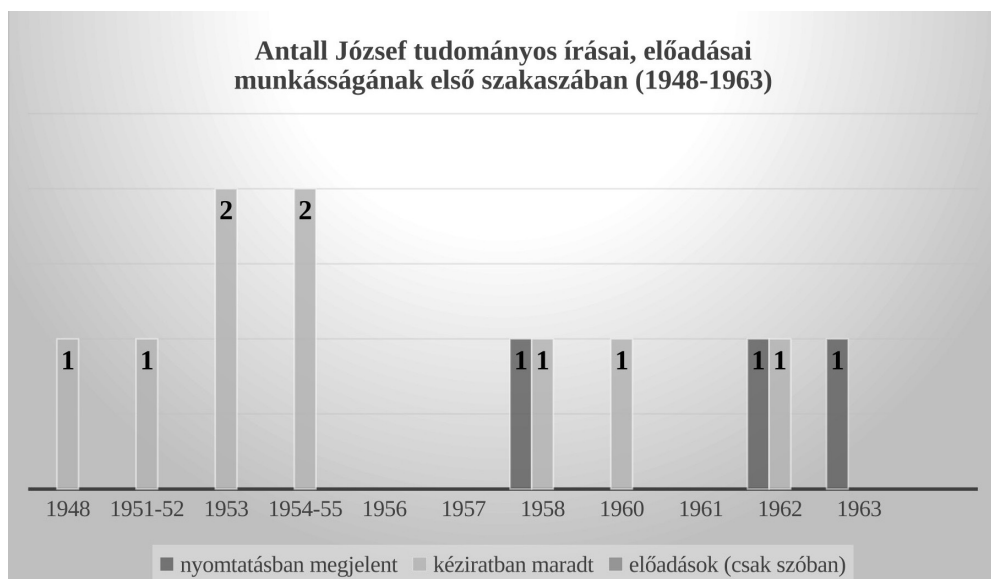
¹⁴ ANTALL 1993c.

Év	Nyomtatásban megjelent munkák	Kéziratban maradt munkák	Előadások
1980	12	2	3
1981	14	1	
1982	3	3	1
1983	2		2
1984	7	2	
1985	4	1	
1986	2		
1987	2		1
1988	12		3
1989	3		
1990	1		
1991	6		
1992	1		
1993	7		
1994	5		
1996	2		
Összesen:	245	25	39

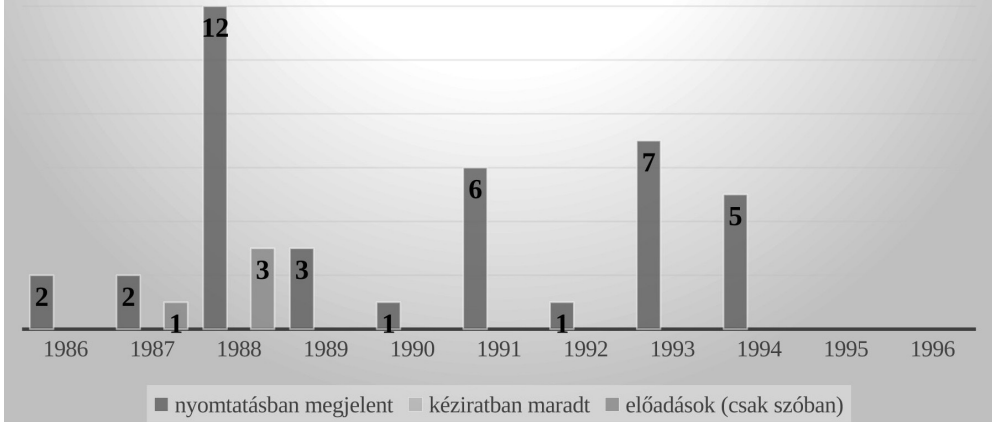
A kördiagram a fenti táblázat eredményeit összefoglalóan és arányaiban szemlélteti:

A fenti kimutatás adatait Antall József munkásságának négy szakaszában a következő oszlopdiagramok szemléltetik:

**Antall József tudományos írásai, előadásai
munkásságának harmadik szakaszában (1986-1993/96)**

A fenti táblázat és az annak nyomán készített diagramok egyrészt lehetőséget adnak a tudományos pálya szemléltető szakaszolására, másrészt ennek dinamikájára is rávilágítanak az adatok. A tanulságok a következők. Antall József pályafutása mindjárt egy töréssel indult. Nemcsak azért, mert 1956-ban a forradalom miatt két éven át nem alkotott tudományos munkát,¹⁵ hanem azért is, mert a pályakezdő történész addig megírt hat publikációja, közöttük két, levéltárosi-történeti pályafutása indulásához kapcsolódó, levéltári segédlethez készített bevezető tanulmánya, a *Görgey Artur 1848/49. évi működésének iratai* és a *Budapest főváros közigazgatás-történetének összefoglaló ismertetése* nem jelenhetett meg. Ugyanez lett a sorsa az *Eötvös József népoktatási politikája az 1867-es kiegyezés után. Eötvös második minisztersége* című, a Pedagógiai Tudományos Intézetnek szánt, 1954–1955-ben írt tanulmányának is, valamint az ugyanide írt *Imre Sándor és a közoktatásügy* című 1955-ös összeállításnak, végül az ugyanebben az évben készült, *Az 1934. évi középiskolai reform* című dokumentumkötetnek, annak bevezetőjével együtt.¹⁶

Első, nyomtatásban is napvilágot látott munkáját 1957-ben írta, a *Pedagógiai Szemlé*ben jelent meg, és Eötvös József 1868-ban Ferenc Józsefhez, az új népiskolai törvényjavaslat bizalmas indoklására írt egyik levelét – tehát egy forrásközleményt

¹⁵ Antall József 1956-os szerepvállalásáról és az őt emiatt ért retorziókról lásd: KAPRONCZAY 2014. (S. p.) *A tanári pályán* című fejezet.

¹⁶ Utóbbi kimutatásunkban a kéziratok közé azért nem vettük föl, mert a mű 1986-ban végül megjelent nyomtatásban: ANTALL 1986a.

és annak történeti kontextusát – tartalmazza.¹⁷ Ez a publikáció megnyitotta az 1960-as évek közepéig indulónak vagy újra-indulónak tekinthető pályaszakaszát, amikor már nem csak a fióknak írt. Évente megjelent nyomtatásban is egy-egy munkája, 1957 és 1964 között összesen hat, azonban írásainak 40%-a (négy tanulmány vagy cikk) ekkor még mindig kéziratban maradt. A másik feltűnő jellemzője ennek az időszaknak a rendkívül intenzív, ám csak névtelenül folytatott publikálás 1962-ben, abban az időszakban, amikor a politikai retorzió¹⁸ a leglátványosabban sújtotta, és a nagy mennyiségű, összesen 84 mezőgazdasági szakmunkáról szóló recenziót/ismeretet csak névtelenül közölhette a *Mezőgazdasági Világirodalom* 1962–1966 közötti számaiban (a fenti kördiagram ezeket még nem szemlélteti).¹⁹

Antall József helyzete 1963 után, 1964-től változott meg gyökeresen, amikor az akkor szervezés alatt álló Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tudományos főmunkatársa lett muzeológusként, ami számára egy új terület volt. Fő feladata eleinte nem is a történeti kutatás, hanem elsősorban a muzeológiai gyűjtőmunka elindítása volt a szervezeti háttér kidolgozásával együtt.²⁰ Ennek ellenére vagy emellett megkezdte az orvostörténelemhez kapcsolódó tudománytörténeti kutatásait is.²¹ A táblázat és a diagramok tanulsága szerint tudományos publikációs tevékenysége igazból 1965-ben indult be látványosan, és azt is láthatjuk, hogy 1969-től már szóban is megnyilatkozhatott. Ettől kezdve nem, vagy alig maradt munkája kéziratban. Úgy véljük, működésének ez a rendkívüli intenzitású időszaka nagyjából 1965-től 1986-ig tar-

¹⁷ ANTALL 1957.

¹⁸ Tanári állásából eltávolították, és előbb a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Vadász utcai fiókjába került, feldolgozó és tájékoztató könyvtárosnak, ami számára megélhetést biztosított és viszonylagos nyugalmat, majd az 1963. évi amnesztia törvény után ismét tanárként is működhetett. Az esti tagozatos felnőttoktatásban, a budapesti I. kerületi Jurányi utcai gimnáziumban taníthatott majdnem egy évtizedig, és párhuzamosan 1963-tól már a szervezés alatt állt Semmelweis Orvostörténeti Múzeum tudományos munkatársa is volt. KAPRONCZAY 2020a. 107.

¹⁹ „Baráti kapcsolatok révén az 1960-as évek elejétől a Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ Mezőgazdasági Világirodalom c. havonta megjelent külföldi agrárfolyóiratokból összeállított referáló folyóirata felesége nevén – külső munkatársként – foglalkoztatta, elsősorban német nyelvű szaklapok állattenyésztési (ló- és szarvasmarhatartás), szőlőtermesztési, kertgazdálkodási témájú írásait összegezte 15-20 sorban, valamint vidéki napilapok „olvasói levelek” rovatában jelentek meg kisebb írásai. A hagyatékában fennmaradt Mezőgazdasági Világirodalom 1962–1966 közötti számaiban pontosan megjelölte referátumait, amelyek száma pontosan 84 tételt tesz ki.” KAPRONCZAY 2020a. 112.

²⁰ Feladatai muzeológiaiak voltak: a múzeum gyűjteményi rendjének kidolgozása, gyűjtőköri rendszerének kialakítása, az intézmény szervezeti és működési szabályzatának kidolgozása, kiállítástervek összeállítása, műtárgyak gyűjtése. KAPRONCZAY 2014. Intézetvezető és tudományszervező című fejezet. (S. p.)

²¹ Első, egyelőre még csak tudományos népszerűsítő írása a témában: ANTALL 1964.

tott, körülbelül addig, amíg az intézmény főigazgatója nem lett.²² Ezt a két évtizedes pályaszakaszt egy nagyon élénk, elsősorban orvostörténeti témákat érintő tudományos kutatómunka és az ezek eredményeit közlő publikációk megjelenésének sora jellemzi: elsősorban tanulmányok, valamint recenziók, szerkesztett kötetek, tudományos népszerűsítő cikkek formájában, s évente immáron több előadást is tartott. A 268 tételnyi megjelent publikációja közül 228 ebben az időszakban látott napvilágot, ami látványosan rávilágít arra, hogy ezek az évtizedek jelentették tudományos munkásságának is a legtermékenyebb szakaszát: írásainak 85%-a ekkor került ki a sajtó alól. Az úgymond orvostörténeti tárgyú munkái mind kiadásra kerültek. Ugyanakkor néha-néha kéziratban is maradtak munkái, elsősorban olyanok, amelyek általános történeti témákhoz kapcsolódtak, de vélhetően ekkor már nem azért, mert korábbi eltiltása miatt ekkor sem jelenhettek volna meg, hanem azért, mert ezeket minden bizonnyal nem sikerült befejeznie egyéb elfoglaltságai miatt. Ebben a szakaszban, főleg miután az intézmény megbízott főigazgatója lett, egyre gyakrabban tartott előadásokat is.

Tudományos, benne orvostörténeti pályafutásának harmadik szakaszát a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyv- és Levéltár igazgatása jelentette, és az ezzel együtt járó hivatali teendők megnövekedése jellemezte, valamint az intenzív tudományszervezés: 1968 és 1990 között szerkesztője, majd főszerkesztője volt az *Orvostörténeti Közleményeknek*, és 1986-ban a Nemzetközi Orvostörténelmi Társaság alelnökének választották meg. Mindez nem jelentette a kutatómunka teljes lezárását, de publikációinak száma azt mutatja, hogy egyre kevesebb ideje maradt az évek előrehaladtával a levéltári feltárómunkára és a friss eredmények publikálására, vagy munkái, cikkei, tanulmányai befejezésére, amit a kéziratban maradt darabok újbóli megjelenése is jelez. Ebben a periódusban, amikor évente csak két-két írása jelent meg, valamint összesen négy előadást tartott, a kiugró év 1988 volt, de jellemzően ekkor sem valamelyik tanulmánya látott napvilágot, hanem munkatársaival együtt szerkesztett köteteket jelentetett meg, elsősorban az általa vezetett intézmény kiadásában. Vagyis, mondhatjuk, intenzív tudományos kutatómunkája nagyjából 1986-ban befejeződött, és annak volt egy lecsengése 1988-ig, amikor még publikált, illetve ezt követően, azaz a politikusi pályának idején is jelentek meg írásai, de ezek inkább már a kortárs politikatörténethez álltak közel. Az élénk publikációs tevékenységet tehát mindinkább kiszorította az intézményvezetés, a tudományszervezés. Ugyanakkor egészen élete utolsó évéig jelentek meg tanulmányai, már a politikai életbe történő belépése, sőt miniszterelnöksége alatt is. Valójában ezt az időszakot tekinthetjük tudományos pályafutása lecsengésének és lezárulásának. Ha csak néha is, de

²² Antall József ezirányú tevékenységére lásd: VARGA 2012.

publikált, részt vett kötetek összeállításában, előadásokat tartott, vagy lektori feladatokat vállalt, s mint ahogyan jeleztük, még 1993-ban is összeállított egy tanulmányt: Semmelweis Ignác pályafutása gyakorlatilag élete végéig izgatta.

Antall József, mint említettük, a fenti csoportosításban összesen 268 publikációt jelentetett meg,²³ ugyanakkor arányaiban látszólag sok munkája (25) maradt kéziratban vagy befejezetlen a már említett okokból. Ez ugyanakkor csak 8%-os arányt jelent a teljes életműben, ami, legalábbis a számszerűsítés tekintetében, mindenképp sikeresnek nevezhető tudományos életpályára utal. Összesen 65 tudományos előadást tartott, amelyek 39 alkalommal hangzottak el csak szóban, és 29 alkalommal jelentek meg írásban.

Antall József 1948 és 1993 közötti publikációit – műveinek bibliográfiájára építve, az írásműveket a Kapronczay Károly által megadottakhoz képest pontosabban besorolva – a következő módon és megoszlásban, árnyaltabb módon is csoportosítottuk, ami némiképp eltér a fenti, 2014. évi kategorizálásától. Miután a bibliográfia például egy tételnek vesz egy-egy olyan szerkesztett kötetet is, amelyikben Antal József tanulmányt (vagy akár tanulmányokat és/vagy bevezetőt is) publikált, ezért az alábbi csoportosításban, illetve elemzésben a fenti 268 darabos tételszám jócskán változott. Szintén módosultak az adatok azáltal, hogy itt egyenként vettük föl a név nélkül megírt, említett 84 recenziót is (ezzel összesen 99-re jött ki a recenziók, könyvismertetések száma), továbbá az azonos tartalommal, de idegen nyelveken megjelent munkáit is (írásait és a szerkesztett köteteket egyaránt), ily módon a tételszám összesen 384-re emelkedett. Ebben az esetben is számoltunk a haláláig kéziratban maradt munkákkal is.

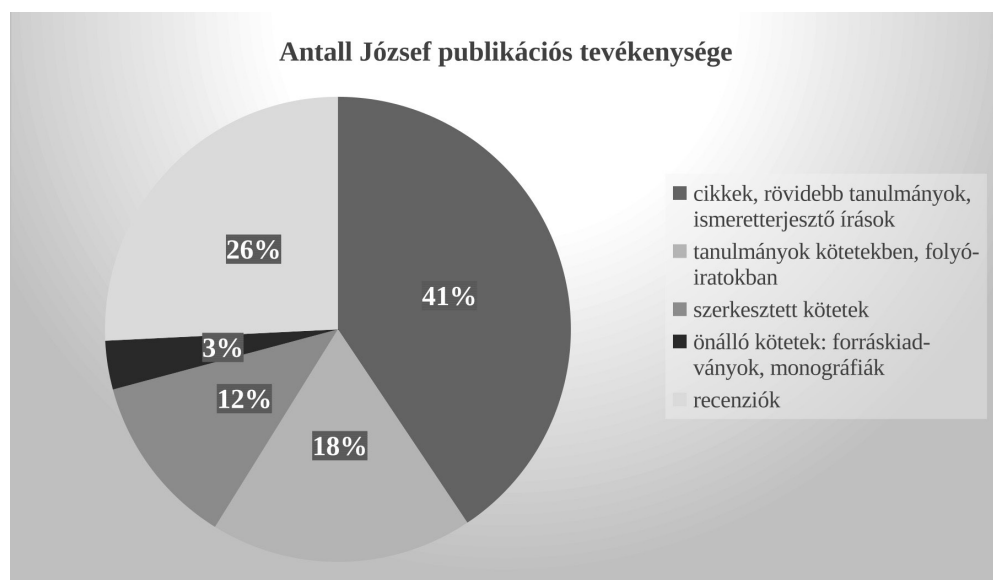
Az első csoportba – ezeket a bibliográfia a „cikkek” közé sorolta – az ismeretterjesztő írásokat és a rövidebb szakcikkeket soroltuk. Mérlegelés után azért közös kategóriába, mert színvonaluk alapján nem tehetünk különbséget közöttük, a szakma és a nagyközönség számára egyaránt tudományos igénnyel íródtak.²⁴ Ezek az írások elsősorban az *Élet és Tudomány* című tudományos népszerűsítő, valamint a *Természettudományi Közlöny*, a *Gyógyyszerészet*, az *Orvosi Hetilap* és az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* című tudományos folyóiratok hasábjain jelentek meg. Terjedelmüknél fogva ebbe a csoportba vettük föl nyomtatásban megjelent rövidebb előadásait is, valamint ide soroltuk a napilapokban (elsősorban a *Magyar Nemzetben*) megjelent szakcikkeit. Összesen 156 tételt jelent ez a kategória. Antal

²³ Ez a halála után közvetlenül megjelentekre is értendő, amelyek folyamatát még ő indította el.

²⁴ Napjainkban a tudománymetriai fórumok nem a színvonal alapján kategorizálják ezeket az írásokat, hanem az alapján, hogy kapcsolódnak-e jegyzetek az adott írásműhöz. Ezért azok a kutatók, akik felvállalják a tudományos eredmények nagyközönség körében történő színvonalas terjesztésének munkáját is, látványosan hátrányba kerülnek. Elemzésünkör ezt igyekeztünk elkerülni.

József magyar, német, angol, francia, orosz, lengyel és szlovák nyelven publikált. Önállóan vagy munkatársaival közösen összesen 46 kötetet szerkesztett magyar, angol, német és orosz nyelven. Az általa, illetve vele társszerzős műként elkészített önálló kötetek – forráskiadványok, monográfiák (itt is szerepelnek a kéziratban maradtak és a nyomtatásban megjelentek egyaránt) – száma 13. Végezetül, az Antall József által, könyvfejezetként és az önálló, folyóiratokban – javarészt a *Történelmi Szemlében*, a *Századokban* és az *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményeiben* – írt tanulmányok száma 70.

Antall József nyomtatásban megjelent tudományos munkásságát, azaz publikációs tevékenységét a következő diagram szemlélteti:

A diagram szemléletesen – és a fentieknél is árnyaltabban – mutatja meg, hogy Antall József munkásságának több mint a felét a rövidebb lélegzetű szakcikkek, tudományos népszerűsítő írások, valamint a nyomtatásban megjelent, rövidebb előadások tették ki. Ennek elsődleges oka nem a mennyiségi mutatók hajszolása, a gyors publikációs kényszer, a témákba való bele-belekapkodás volt, hanem mindenkor a témaválasztás és a források adta lehetőségek: a friss tudománytörténeti adatok, adalékok közlése elsősorban ezt a formát és terjedelmet kívánta meg. Intenzíven, nagy számban, 46 esetben publikált nagyobb terjedelmű tanulmányokat is – összes publikációinak 18%-át teszik ki ezek –, és tudományos pályafutásának mintegy négy évtizedére évente átlagosan egy-két szerkesztett kötet is jutott. Az önálló kötetek,

melyek száma 13, arányában munkásságának 3%-át teszik ki. Ily módon nem mondható, hogy hivatali, muzeológusi teendői miatt „felaprózta” kutatásait és elsősorban csak rövidebb lélegzetű tudományos közlésekre szorítkozott volna. Publikációi javarészt (mai nevén) a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Adattár kiadásában jelentek meg, beleértve (az 1960–1990-es években még) az intézmény kiadásában, illetve szerkesztésében és gondozásában megjelentetett, fent már említett folyóiratokat és szaklapokat is. Végezetül elmondható, hogy nem tekinthetjük kedvelt műfajának a recenziót annak ellenére, hogy az arányaiban összes publikációinak több mint a negyedét teszi ki. Ebben minden bizonnyal közrejátszott, hogy az ’56-os forradalom megtorlásának retorziói őt oly módon is sújtották, hogy akkoriban nem jelenhetett meg a neve feltüntetésével egyetlen, ebbe a műfajba sorolt írása sem – élete során csak 14 további recenziót készített 1965 után.

Antall József munkássága sokrétű volt, a nagyközönség és a szakma számára egyaránt folyamatosan alkotott, és többféle műfajban is publikált történészként, művelődéstörténészként, muzeológusként és levéltárosként. Tudományos munkássága – publikációs intenzitását tekintve – még napjaink mechanikus tudománymetriai kritériumai szerint is kiemelkedőnek értékelhető.

Antall József orvostörténeti témaválasztásai

A diszciplína

Az orvostörténet általános értelemben az úgynevezett orvostudomány, azaz az orvoslás tudománya változásainak történetét kutatja. Ahogyan azonban napjaink kutatásai felé haladunk, egyre inkább kapcsolódik az orvostudományon kívül a történettudományhoz, és mára azonos súlyúvá vált a két terület. Közelebbről, egy nagyon sokrétű multidiszciplináris tárgy, amely magába foglalja a gyógyítás, a betegségek, az eszközök, az emberi kapcsolatok különleges formáit, beleágyazva a mindennapi élet kultúrájába, szociális-gazdasági helyzetébe. Felöleli a betegségek történetét és a leküzdésükre irányuló törekvések tudománytörténetét, az orvoslás teljes kultúrtörténetét, az egyetemes orvosi gondolkodás és a gyógyítói gyakorlat, valamint az orvostudomány és szakágainak fejlődéstörténetét az ókortól napjainkig. A diszciplína kiemelt csomópontjai a paradigmaváltások az orvoslásban, amelyek meghatározzák az orvostudomány fejlődésének főbb irányait. A kutatások, felfedezések és azok módszertana külön fejezetet képez a szakmatörténetben, melyeknek következményei a gyógyító eljárások változásai, új segédeszközök kialakítása, új feltétel- és ellátásrendszer megteremtése, az orvos és beteg közti kapcsolat átrendeződése. Az orvostörténet magában foglalja a történeti korszakok vonatkozó jelenségeinek szoros

kapcsolódását a többi tudományterülethez is, átfogó képet adva a történeti korszakok művelődéstörténeti, kultúrtörténeti jelenségeiről.²⁵

Az úgynevezett modern klasszikus német orvostörténeti iskola – amely az 1960-as, 1970-es években alakult ki és az 1980–1990-es években, azaz abban az időszakban élte fénykorát és hatott a magyarországi intézményrendszer és a kutatások kialakulására, amikor Antall József ezen a tudományterületen tevékenykedett – hangsúlyozza, hogy az orvostörténet a történettudománynak egy speciális tudománya, ahol a történeti módszer nem az orvostudomány szolgálatában áll, hanem az orvostudomány rendszere válik a történeti elemzés tárgyává. Az 1980-as évek óta fontos impulzusok érkeztek a történeti kutatás különböző területeiről: a társadalomkutatásból, a mentalitástörténetből, az általános kultúrtörténetből és a politikatörténetből egyaránt. Mindez megköveteli azt is, hogy az orvostörténet együttműködjön más – újabb és újabb – történeti diszciplínákkal és azok módszereivel is, amelyek között napjainkban a kvalitatív hermeneutika éppúgy megtalálható, mint a társadalomtörténetből származó kvantitatív módszerek. Mivel az orvostörténet olyan keresztmetszeti diszciplína, amely nem egyszerően hozzáadódik a többi tudományterülethez, hanem előbb-utóbb az egész múlt orvostudományának vagy az orvostudomány egész múltjának tárgyává válik, nem alakít ki önálló kritériumokat az orvostudomány tudományosságára vonatkozóan. A történész feladata inkább az, hogy az emberi cselekvést diakronikusan elhelyezze a mindenkori időbeli koordináták között, és ebből a kontextusból kiindulva érthetővé tegye, azaz „historizálja”.²⁶

Napjainkban a diszciplína művelői – német területen, ami napjainkban is a leginkább hat a magyar kutatásokra – a társadalmi háttérre, folyamatokra, kölcsönhatásokra helyezik a kutatásban a hangsúlyt, nem pedig az orvostudomány fejlődésére:

²⁵ A diszciplína részletesebb definiálásában, körülírásában kiindulási alapként a Semmelweis Egyetem Népegészségtani Intézetének az orvostörténeti képzés (medicinatörténet) során alkalmazott meghatározását használtuk föl. Lásd: A medicina története. In: <https://semmelweis.hu/medicina-tortenet/bemutakozas/> (2024. február 23.) A magyar *Kaleidoscope* internetes folyóirat – a Semmelweis Egyetem Népegészségtani Intézet Orvostörténeti önálló munkacsoport és a LÉTRA Közhazsnú Alapítvány kiadványaként, amely a magyar orvostörténeti kutatásokat 2010-től kezdődően Forrai Katalin professzor, főszerkesztő vezetésével megújította, s melynek célja a magyar orvostörténeti kutatások eredményeinek közreadása – meghatározása ennél gyakorlatiasabb, azonban nem teljes: „Kutatásaink központjában az ember áll: az egészség-betegség, a gyógyítás szemlélete, az orvosi antropológia, a betegségek, járványok, a caritas, könyörületesség, az egészséges életre törekvés és mindaz, ami az orvostörténet tárgya.” In: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/> (2024. február 23.)

²⁶ A Heidelbergi Egyetem (Medizinische Fakultät Mannheim der Universität Heidelberg) orvostörténeti felületének meghatározása, összefoglalója: Geschichte der Medizin. In: <https://www.umm.uni-heidelberg.de/geschichte-theorie-und-ethik-der-medizin/geschichte-der-medizin/> (2024. február 23.)

az orvosi gyakorlat, az ellátás és az (intézményesített) betegellátás, valamint a tudományos orvostudomány fejlődése mellett az orvosi hivatás(ok) folytonosságaira és változásaira, önértelmezésére, társadalmi és tudományos legitimációjára fókuszálnak. Emellett az utóbbi időszakban az orvostudomány diszciplináris differenciálódása, lehetőségeinek és korlátjainak etikai reflexiója, az egyéni felelősség, az orvosi értelmzői tekintély és az állami gondoskodás viszonya, az orvoslás ökonómiája és politizálódása teszi a történeti perspektívát teljessé.²⁷

Ebben az összefüggésben a történész Antall József, bár nem volt orvosi képzettsége, politikatörténészként, művelődéstörténészként, az oktatási intézmények kutatójaként egyaránt be tudott kapcsolódni a magyar orvostörténeti kutatásokba, illetve az említett modern klasszikus német orvostörténeti iskolához kapcsolta munkatársaival a magyar orvostörténeti kutatásokat mindjárt a kezdetektől, az 1960-as évek közepétől. Felismerte, hogy az orvos- és gyógyszerésztörténet a művelődéstörténet kereteibe illeszkedik,²⁸ továbbá azt is, hogy a történettudomány és az orvos-, illetve gyógyszerésztudomány egyenrangú a diszciplína művelésében: a tudományág műveléséhez egyaránt és egyenrangúként van szükség orvosokra, gyógyszerészekre és történészekre. Emellett átlátta az orvostörténet említett (az 1960-as évektől a német megközelítés szerinti) interdiszciplináris lehetőségeinek jelentőségét és lehetőségeit, és hogy a rokon- és segédtudományok tovább tágítják a kutatási kereteket.²⁹

Az első orvostörténeti témaválasztások és publikációk

Antall József első, immáron orvostörténeti tárgyúnak tekinthető, nyomtatásban is megjelent orvostörténeti közleménye a homeopátiás orvoslásról 1964-ben látott napvilágot a *Természettudományi Közönyben*, amely egy áttekintő szakcikk volt az analogikus (hasonszerű) elven alapuló orvoslási mód történetéről a XVIII. századi kezdetektől, egészen a XX. század utolsó harmadáig, mind az egyetemes, mind pedig a magyar vonatkozások tekintetében.³⁰ Ebben olyan elfeledett XVIII–XIX. századi neves orvosok nevét és munkásságát mentette ki a feledés homályából, mint Bakody Józsefét (1791–1845), aki korábban Győrött, majd Pesten folytatott orvosi

²⁷ Lásd a Münchener Egyetem (Ludwig Maximilians-Universität, München, Medizinische Fakultät, Institut für Ethik, Geschichte und Theorie der Medizin) kutatástörténeti definícióját: *Medizingeschichte*. In: https://www.egt.med.uni-muenchen.de/forschung/forsch_projekte/geschichte/index.html (2024. február 23.)

²⁸ KAPRONCZAY 2014. (S. p.) *Intézetvezető és tudománysszervező* című fejezet.

²⁹ A harmadik pillér az intézményi háttér megteremtése volt, egy komplex, múzeumot, könyvtárat, levéltárat, adattárat egybefogó intézmény keretében. Uo.

³⁰ ANTALL 1964.

gyakorlatot, és ezzel „igen sok hívet szerzett magának a nemesség, különösen pedig az arisztokrácia körében,” s aki végül egy önmagán ópiummal és kininnel végzett kísérlet áldozata lett. Mellette még Forgó Györgyöt (1787–1835) és Almási Balogh Pált (1794–1867) említi meg írásában mint a reformkor leghíresebb homeopata orvosait.³¹ Antall József rámutatott, hogy az 1831. évi kolera idején Samuel Ch. F. Hahnemann-nak (1755–1843), a homeopatikus orvoslás német atyjának módszerét, a kinin használatát ajánlották a járvány leküzdésére és a megelőzés biztosítására.³² A témához Antall József minden bizonnyal Eötvös-kutatásai és a XIX. századi magyar oktatásügy vizsgálata során jutott el,³³ és megállapította, hogy báró Eötvös József (1813–1871) az 1867-es kiegyezés után – miután a homeopata orvoslás elsősorban a fővárosban szerzett egyre több hívet magának, olyannyira, hogy egyesületi szerveződésük is megtörtént – jobb meggyőződése ellenére maga kezdeményezte az Orvostudományi Karon a homeopata tanszék felállítását a gondolat szabadság és a tudományos szabadság eszméjének szellemében, miután parlamenti ügy lett a tanszékalapítás szándékából.³⁴ A homeopatikus orvoslás története a továbbiakban, évtizedeken keresztül foglalkoztatta Antall Józsefet, magyar és idegen nyelven több tanulmánya is megjelent a témában.³⁵

Az első orvosok, akiknek életművével Antall József foglalkozott – első publikációi róluk az *Élet és Tudományban*, a *Természettudományi Közönyben*, a *Gyógyszerészetben* jelentek meg 1965-ben³⁶ –, Markusovszky Lajos (1815–1893), Bugát Pál (1793–1865) és Semmelweis Ignác (1818–1866) voltak. Markusovszky Lajossal, aki honvédorvos, majd a modern magyar egészségügyi oktatás egyik megszervezője

³¹ ANTALL 1964. 520.

³² „Hahnemann Lipcsében, Bécsben, Erlangenben folytatta tanulmányait. Egy ideig Erdélyben tartózkodott mint Bruckenthal báró háziiorvosa... Visszatérve Németországba, folytatta az orvosi gyakorlatot... és kémiai kísérleteket végzett. Kísérletezés közben önmagán vizsgálta meg a kina-kéreg hatását. Azt tapasztalta, hogy nagy adagban lázat idéz elő, míg kis adagban meggyógyítja a lázban szenvedő beteget. Ebből arra következtetett, hogy a gyógyszerek, amelyek egészséges embernél nagy adagban valamilyen betegséghez hasonló tüneteket váltanak ki, kis adagban meggyógyítják az ahhoz hasonló betegséggel sújtott embert.” ANTALL 1964. 518., 520.

³³ Vö.: ANTALL József: *Eötvös József népoktatási politikája az 1867-es kiegyezés után. Eötvös második minisztersége.* (Kézirat, 78 levél.) Pedagógiai Tudományos Intézet, Budapest, 1954–55.; ANTALL 1957.; ANTALL József: *Eötvös József és a Politikai Hetilap.* (Kézirat, 150 levél.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 1962.; ANTALL 1963.

³⁴ ANTALL 1964. 520–521. A tanszék 1872-ben alakult meg.

³⁵ ANTALL 1969d.; ANTALL 1971a.; ANTALL 1971b.; ANTALL József: A homeopátia Magyarországon. I. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1980. december 30. 9.; ANTALL József: A homeopátia Magyarországon. II. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1981. január 6. 9.

³⁶ ANTALL 1965a.; ANTALL 1965b.; ANTALL 1965d.; ANTALL 1965e.

volt,³⁷ a továbbiakban is forrásfeltáró szinten foglalkozott,³⁸ nyilvánvalóan az ő személye is 1848–49-es és Eötvös-kutatásai során került előtérbe.³⁹ A modern magyar orvosi szaknyelv megteremtője, Bugát Pál is azok közé az orvosok közé tartozott, akik az 1848–49-es szabadságharcban tevékenyen részt vettek, 1848-ban a Honvédelmi Bizottmány kormánya alatt őt nevezték ki Magyarország főorvosává. Követte a magyar kormányt Debrecenbe. A szabadságharcban vállalt szerepe miatt annak bukása után bujdosni kényszerült, megfosztották minden rangjától, tisztségétől, a katedrájától és a nyugdíjától is. A közéletbe 1861-ben térhetett vissza.⁴⁰

Kutatások Semmelweis Ignácról

A Semmelweis-kutatások Antall József egész pályafutását végigkísérték. Ez volt az a kutatási terület és személy, amely és aki a magyar orvosok között a legtovább és

³⁷ A magyar kormány megbízásából a szabadságharc alatt szerepet vállalt a magyar katonai egészségügyi szolgálat létrehozásában, a honvédorvosok képzésére létrehozott hadorvosi tanfolyamon katonai sebészetet oktatott és műtőgyakorlatokat tartott. Ideiglenesen megbízták a fővárosi sebészeti klinika irányításával. 1848 novemberétől a feldunai hadsereg törzsorvosa, a második komáromi (vagy ácsi) csata (1849. július 2.) után ő volt az, aki Görgei Artúr fejsebesülését kezelte, megmentve életét, majd elkísérte a tábornokot Aradra, Nagyszőlősrre, Nagyváradra, ahol orosz fogságba kerültek, majd Görgei száműzetésének helyére, Klagenfurtba is. 1850-ben, a magyar fővárosba való visszatérésekor politikai megbízhatatlanság címén megfosztották egyetemi állásától. 1951-től Balassa János sebészfőorvos magánasszisztenseként tagja lett a Balassa körül csoportosuló haladó orvosi körnek, amely a hazai orvostudomány és közegészségügy felemelésére dolgozott ki terveket. 1867 és 1892 között a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alkalmazásában állt, kezdetben az orvostudomány, később az összes egyetemi ügyek előadójaként, 1867-től miniszteri titkári, 1872-től címzetes, 1878-tól valóságos osztálytanácsosi, 1883-tól címzetes, majd 1887-től valóságos miniszteri tanácsosi rangban tevékenykedett. Alapvető érdemeket szerzett a magyarországi orvostudomány új alapokra helyezésében. Ő javasolta a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem felállítását, majd jelentős érdemeket szerzett a pesti és kolozsvári egyetemi oktatás európai színvonalra emelésében. Az Országos Közegészségügyi Tanács tagjaként, majd elnökeként alapvető szerepe volt a magyarországi közegészségügyi rendszer dualizmus kori kialakításában. A pesti egyetem közegészségügyi tanszéke 1874-ben – a világon másodikként – az ő javaslatára alakult meg. Részt vett az 1876-ban elfogadott közegészségügyi törvény kidolgozásában is. 1857-ben ő alapította az *Orvosi Hetilapot*, 1863-ban pedig a Magyar Orvosi Könyvtár Társulatot. Életére, tevékenységére átfogóan lásd: HÖGYES 1896.; KORÁNYI 1902. Műveinek kiadása: MARIKOVSKY 1905.; FÜLÖP 1986.

³⁸ ANTALL 1969a.; ANTALL – KAPRONCZAY 1973a.; ANTALL József: Markusovszky Lajos. (Nagy magyar orvosok). *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 8.; ANTALL 1988b.

³⁹ Markusovszky Lajos többek között az Eötvös család háziorvosa is volt. E kapcsolatnak, illetve az e kapcsolat nyomán kialakuló barátságnak is volt köszönhető, hogy a kiegyezés Eötvös-minisztériumában titkári állást kapott.

⁴⁰ Életére, tevékenységére összefoglalóan lásd: ANTALL 1965b.; ANTALL – KAPRONCZAY 1973b.; KAPRONCZAY 2000a.; BÖSE – KAPRONCZAY 2013.

a legintenzívebben foglalkoztatta Antall Józsefet: Semmelweis Ignác tudományos pályafutásának feltárása és beépítése a modern kori tudománytörténetbe. Semmelweis életútjának kutatásán keresztül Antall József gyakorlatilag beírta a maga nevét is az egyetemes tudománytörténetbe. Előbb Semmelweis életútját tekintette át nagyvonalakban,⁴¹ majd amikor megjelent Gortvay György és Zoltán Imre, valamint Benedek István monográfiája a tudósról 1966-ban,⁴² illetve 1967-ben, és Antall József ismertetést írt ezekről,⁴³ intenzíven kezdték el foglalkoztatni a hiátusok és a tisztázatlan kérdések az életműben, melyekről idehaza és külföldön számos tanulmányt megjelentetett és előadásokat tartott.⁴⁴ Megkezdődött Semmelweis levéltári hagyatékának átfogó összegyűjtése is Antall József vezetésével,⁴⁵ és 1968-ban Semmelweis születésének 150. évfordulóján sikeres szimpóziumot szervezett az úgymond legnagyobb magyar orvos emlékére.⁴⁶

Első átfogó tanulmánya Semmelweis munkásságáról 1972-re készült el.⁴⁷ Az 1970-es évek végén levéltári források alapján feltárta és tisztázta a magyar orvos halálának körülményeit,⁴⁸ ami akkoriban már közel két évszázada volt tisztázatlan, és egyaránt foglalkoztatta a magyar és a külföldi orvostörténeti kutatást. Áttekintette mindennek háttéréül és az összefüggések megértéséhez a XIX. századi bécsi kórtörténeti kutatásokat, és ebben a korabeli orvosi mentalitás addig ismeretlen vonat-

⁴¹ ANTALL 1967a.

⁴² GORTVAY – ZOLTÁN 1966; BENEDEK 1967.

⁴³ ANTALL 1967b.; ANTALL 1967c.

⁴⁴ ANTALL 1968d.; ANTALL 1970.; ANTALL 1973a/b/c.; ANTALL 1976a.; ANTALL 1976b.; ANTALL 1978a.; ANTALL 1978b.; ANTALL 1980.; ANTALL 1981.; ANTALL 1982.; ANTALL 1984a.; ANTALL 1987.; ANTALL 1988a.; ANTALL 1991.; ANTALL 1993a.; ANTALL 1993b.; ANTALL 1993c.; ANTALL 1994a. Előadásai a témában: *Semmelweis' Leben und Wirken. Ignac Semmelweis und die Herausbildung der ungarischen medizinischen Schule*. Elhangzott: Rheinland-Wesfalischen Auslandsgesellschaft, Dortmund, 1974. november 4.; *Das Medizinhistorische Semmelweis Museum in Budapest. Lichtbildervortrag mit zwei Fillmen. és Semmelweis' Leben und Wirken. Ignac Semmelweis und die Herausbildung der ungarischen medizinischen Schule*. Elhangzottak: Institut für Geschichte der Medizin der Universität Düsseldorf. Düsseldorf, 1974. november 13.; *Semmelweis Ignác életútja és életműve*. Elhangzott: Semmelweis születésének évfordulója alkalmából, Székesfehérvár, 1978. június 30.; *Semmelweis Ignác és a magyar orvostörténet-írás*. Elhangzott: Debrecen, 1980. július 1.; *Semmelweis Ignác alakja és a szépirodalom*. Elhangzott a Száraz György: *Gyilkosok* című darabjával kapcsolatban megnyitott kiállítás alkalmából. Eger, 1980. július 9.; *Zur Geschichte der Semmelweis-Forschung und Historiographie*. Elhangzott Nyugat-Berlinben, az 1983. január 9–13. között megrendezett orvostörténeti kongresszuson.

⁴⁵ ANTALL 1968a.; ANTALL 1968b.

⁴⁶ *Antall-bibliográfia*, 2014. (S. p.) 11. jegyzet.

⁴⁷ ANTALL 1972a/b/c/d., majd ANTALL 1977a.; ANTALL 1977b.; ANTALL 1977c.

⁴⁸ ANTALL 1967d.; ANTALL – R. HARKÓ – VIDA 1986.; ANTALL 1978b.; ANTALL 1978c. Mindez összekapcsolódott a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum kiállításával, melynek fontos része volt a névadóról készített tárlategyüttes is. Vö.: ANTALL 1968c.

kozásaira világított rá.⁴⁹ Szintén ehhez a témakörhöz kapcsolódott legutolsó jelentős orvostörténeti publikációja, amely német nyelven jelent meg immáron miniszterelnökségének idején, 1993-ban, egy kölni orvostörténeti témájú tanulmánykötetben *Semmelweis és a Pesti orvosi iskola* (*Semmelweis und die Pester medizinische Schule*) címen.⁵⁰ A téma tehát évtizedeken át foglalkoztatta, a német kézirat első változatát még az 1980-as évek végén készítette el. Mindennek következtében jórészt Antall Józsefnek köszönhető, hogy a nemzetközi kutatás kénytelen volt elfogadni Semmelweis Ignác felismerésének elsőbbségét bécsi kollégáival szemben, és ennek tudható be, hogy 2013-ban az UNESCO a Világ Emlékezete Program keretében múltunk megőrzésre méltó szellemi alkotásainak jegyzékébe felvette Semmelweis Ignácot, különös tekintettel a gyermekági láz kórtanáról, fogalmáról és megelőzéséről 1847 és 1861 között készített publikációira, melyeket Antall József tárt föl rendszerező módon.⁵¹

Kutatások a magyar orvostörténet témakörében

Kosáry Domokos, aki áttekintette Antall József ezirányú tudományos munkásságát, az orvostörténeti témakörök közül a Semmelweis-kutatáson kívül⁵² a következőket emelte ki Antall József munkásságának sarokköveiként: a hazai egészségügyi nevelés fejlődése a XVIII–XIX. században, a hazai orvostörténet alakulása ugyanebben az időszakban, némi áttekintésül az orvosi kar első pest-budai éveire, a centralisták és az úgynevezett pesti orvosi iskola (Balassa János, Markusovszky, Korányi Sándor, Lumniczer Sándor, Semmelweis stb.⁵³) eszméi kapcsolatai, az abszolutizmus és a liberalizmus egészségügyi politikájának története, az 1848/1849-i magyar szabadságharc katonai szervezetének kérdései, továbbá Korányi Sándor (1866–1944), Lumniczer Sándor (1821–1892), Jendrassik Ernő (1858–1921) és más XIX. századi orvosok gyógyítói, intézményalkotó és oktatási szerepe és írásai.⁵⁴ Posztumusz megjelentetett tanulmánykötetének írásai alapján⁵⁵ a sort elsősorban magyar–holland és magyar–török orvostörténeti kapcsolatokkal, a kiemelkedő XIX. századi orvosok

⁴⁹ KAPRONCZAY 2014. (S. p.) *A kutató történéssz és a szakíró* című fejezet.

⁵⁰ ANTALL 1993a.

⁵¹ KAPRONCZAY 2014. (S. p.) *A kutató történéssz és a szakíró* című fejezet.

⁵² Erre vonatkozó kutatásait összefoglalta: KAPRONCZAY 2020b.

⁵³ A még nem említett orvosok életrajzi adatai: Balassa János (1814–1868); Korányi Sándor (1866–1944); Lumniczer Sándor (1821–1892).

⁵⁴ Kosáry Domokost idézi legutóbb: KAPRONCZAY 2020b. 11.

⁵⁵ ANTALL 2014a.

életrajzával, valamint a liberalizmus egészségügyi politikájának témakörével tehetjük teljessé.

Ezek közül a korai, majd folyamatos kutatási területébe egyaránt beletartozott a magyar orvostudomány XVIII–XIX. századi története.⁵⁶ A témakörön belül Antall József az 1970-es években elsőként – még Kosáry Domokos előtt – mutatott rá a magyar orvosi kar felállításában és általában Mária Terézia (1717–1780) főhercegnő, királynő egészségügyi reformjait illetően a holland vendég, Gerard van Swieten (1700–1772) udvari orvos szerepére, akit az uralkodónő nemcsak fia, II. József (1741–1790) nevelésével bízott meg, hanem a birodalom, s benne Magyarország oktatásügyének és egészségügyének átszervezésével, pontosabban utóbbi vonatkozásban annak teljes körű intézményi hátterének kiépítésével, és ezen belül a nagyszombati egyetem orvosi karának megszervezésével is.⁵⁷ A holland orvos volt az, aki mint Antall József rámutatott, kinevezte az első öt magyar orvostanárt is – és ez már átvezet a kiemelkedő XVIII–XIX. századi magyar orvosokról szóló munkásságához –, Plenck Jakabot, Prandt Ádámot, Trnka Vencelt, Soretics Mihályt és Winterl Jakabot,⁵⁸ hogy reformjai szellemét Magyarországon meghonosítsák. Az ő helyzetük – ahogy Antall József fogalmazott – „...nem volt könnyű, de orvosi tudásuk legjavát igyekeztek hallgatóiknak átadni és az oktatás feltételeit biztosítani.”⁵⁹ Antall József volt az, aki arra is rámutatott – miután a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárának C67-es szekcióját áttekintette –, hogy az említett, még a bécsi iskolához tartozó orvosokat második generációként immáron magyar orvosok váltották, például Bene Ferenc, Stáhly György és Stáhly Ignác, valamint Rácz Sámuel⁶⁰ és mások,

⁵⁶ Lásd előadásait: *Eötvös és a centralisták egészségügyi politikája – a magyar orvostudomány reformja*. Elhangzott a Magyar Orvostörténelmi Társaság 1969. november 11-én, a Budapesti Orvostudományi Egyetem tanácstermében rendezett jubileum ülésen.; *Kształcenie lekarzy na Węgrzech w XVIII. i. XIX. wieku. – A magyar orvostudomány a XVIII–XIX. században*. Elhangzott a Kopernikusz Orvostudományi Egyetem és a Krakkói Orvostudományi Társaság IX. Kongresszusán, melyet a krakkói Orvostudományi Kar átszervezése, egyben az első lengyel klinika alapítása 200. évfordulója tiszteletére rendeztek. Krakkó, 1980. október 10. Lásd továbbá: ANTALL József: Az orvostudomány irányja Magyarországon. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1980. november 11. 9.; ANTALL – KAPRONCZAY 1988.

⁵⁷ ANTALL 1977d. Vö.: KOSÁRY 1983. 104., 130., 141., 271., 284–287., 371–372., 508., 602–611. Gerhard van Swieten vonatkozó munkásságára a magyar szakirodalomban legutóbb lásd: KRÁSZ 2023.

⁵⁸ Életrajzi adatok: Plenck József Jakab (1735–1807); Prandt Ádám Ignác (1739–1817); Schoretich Mihály (1741–1786); Trnka Vencel (1739–1791); Winterl Jakab József (1739–1809). Bővebben lásd róluk: ANTALL 2014b. (S. p.)

⁵⁹ KAPRONCZAY 2014. (S. p.)

⁶⁰ Életrajzi adatok: Bene Ferenc (1775–1858); Stáhly György (1755–1802); Stáhly Ignác (1787–1849); Rácz Sámuel (1774–1807). Bővebben lásd róluk: uo.

akiknek nevelőmunkája nyomán már a XIX. században számos kiváló, a pesti egyetemen végzett orvos működött.

Antall József a magyar orvostudomány XVIII. századi előzményei mellett a kérdés XIX. századi átfogó történetével is foglalkozott, és ehhez a témához is Eötvös-kutatásai vezették el. Előbb 1969-ben tartott egy előadást *Eötvös és a centralisták egészségügyi politikája – a magyar orvostudomány reformja* címmel a Magyar Orvostörténelmi Társaság 1969. november 11-én, a Budapesti Orvostudományi Egyetem tanácstermében rendezett jubileum ülésén, majd megjelentetett egy összefoglaló cikket a témában 1980-ban,⁶¹ de a téma teljes összefoglalásáról szóló tanulmánya csak halála után, egy válogatáskötetben jelenhetett meg.⁶²

Magyar–holland és magyar–török orvostörténelmi kapcsolatok

Antall József a magyar–holland orvostörténelmi kapcsolatok kutatásával 1986-tól kezdődően elsőként és mindjárt a kezdetektől programszerűen foglalkozott, ekkor publikálta tanulmányát a kutatási irányokról, lehetőségekről egy nagyobb, átfogó, a holland (németalföldi) művelődés magyar vonatkozásainak feltérképezéséhez kapcsolódó program keretében.⁶³

A témát elsősorban a XVII. századi magyarországi protestáns peregrináció történetébe illeszkedően tekintette át, és ezzel kutatásainak időkereteit is kitágította. Foglalkozott a Hollandiában René Descartes (1596–1650) hatása alá került Apáczai Csere János (1625–1659) németalföldi tanulmányútjával, ennek hatásával és jelentőségével, vagy épp a karcagi teológus és orvos Martinus Carceus (Carceus Márton, 1643 k. – 1670 k.) tevékenységével,⁶⁴ aki a leydeni anatómus, Franciscus Sylvius (1614–1672) munkatársaként hosszabb ideig tevékenykedett Hollandiában. Az övéknél ismertebb Dimjén (Dimián) Pálnak (1665–1720), az orvosnak és unitárius papnak, a kolozsvári unitárius gimnázium tanárának a neve, aki ugyancsak Leydenben végzett.⁶⁵ De ennek előtte Utrechtben és Franekerben tanult a híres Enyedi Samuel (1627–1671) is,⁶⁶ vagy Erdély másik orvosa, Fejérvári István (†?1688), csakúgy, mint a debreceni kollégium későbbi orvos-rektora, Kovács György (1645–†?), akinek Hol-

⁶¹ ANTALL József: Az orvostudomány iránya Magyarországon. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1980. november 11. 9.

⁶² ANTALL 2012.

⁶³ ANTALL 1986b., 2014b.

⁶⁴ Életére, tevékenységére lásd: H. TÓTH 1991.

⁶⁵ Életére, működésére lásd: GAAL 2010.

⁶⁶ Enyedi Sámuel életműve teljes egészében feldolgozatlan. Tudomásunk szerint a lexikon-szócikkek kivételével, valamint az általa írt és nyomtatásban fennmaradt írói munkásságán kívül egyetlen rövid életrajzi áttekintés áll rendelkezésünkre: FONT 2000.

landiában jelentek meg orvosi könyvei – és a sort folytathatnánk.⁶⁷ Antall József feltárta a leydeni egyetem tanárának, orvosának, Herman Boerhaave-nak (1668–1738) a teljes magyarországi hatását (van Swieten is nála tanult), s e kontextusban több XVIII. századi magyar orvosdoktor tevékenységét, a híres eperjesi orvos, Raymann János Ádámtól kezdve Perliczy János Dániel Nógrád megyei főorvoson, vagy Hatvani Istvánon át, egészen a kolozsvári Pataki Sámuelig.⁶⁸

A témák közül, amelyeket Antall József kutatásaival föltárt, megemlíthetjük a török és magyar orvostörténeti kapcsolatokat is. Előbb előadást tartott erről az 1988. március 12–14. között, Ankarában, a Militarmedizinische Akademie Gulhane megállapításának 90. évfordulóján rendezett, a törökországi modernizáció folyamatával, és ebben az európai medicina hatásával foglalkozó konferencián, majd ez az előadása 2014-ben megjelent a kéziratban maradt munkáit közreadó kötetben.⁶⁹

E területen is a saját kutatási korszakánál korábbi időkeretek közé is merészkedett azon túl, hogy szakaszolta a XIX. századi török–magyar orvosi kapcsolatokat. Igyekezett összegyűjteni azokat a magyar orvosokat, akik az Oszmán Birodalom területén a hódoltság időszakában tevékenykedtek, majd amikor II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) erdélyi fejedelem és körének emigrációja kapcsán a fejedelem környezetében lévő török és magyar orvosokat kutatta, felhívta a figyelmet ezekre a fontos kapcsolódási pontokra, némi szarkazmussal rámutatva, hogy a török–magyar kulturális és orvostörténeti kapcsolatok nemcsak az oszmán hódításnak a magyarországi fűrdőkultúrára tett hatásából állnak.⁷⁰

Feltárta a szerepét azoknak a honvédorvosoknak, akiknek a törökországi orvoslásban is fontos szerepük volt az 1848–49-es szabadságharc után. Közöttük írt Gaál Gusztáv (1818/1819–1862) seborvosról, aki 1848 októberében a légión százados orvosaként József Bem (1794–1850) altábornagy stábjához tartozott. 1849 tavaszán törzsorvos volt, a honvéd tábori kórházak felügyelője. Gaál Veli bég néven, ezredesi

⁶⁷ Fejérváriról a szakirodalom csak az említés szintjén szól. Lásd: WESZPRÉMI 1970. 333.; PATAKI 2004. Tatai Kováts Györgyről (Georgius Kovacs Tatai) csak művein keresztül van tudomásunk, lásd: *Hercules Vere Cognitus, Certus Exul, id est Epilepsiae Vera Dignotio ac Ejusdem Certa Curatio, Libris duobus comprehensa*. Lugduni Batavorum, 1670. (Interneten elérhető: https://archive.org/details/bub_gb_xYUpmkExtH8C/page/n3/mode/2up?view=theater; 2024. február 24.); *Disputatio Medica Inauguralis, De Podagra...* Lugduni Batavorum, 1670.; *Disputatio Medica de renum et vesicae calculo*. Lugduni Batavorum, 1670. Felsorolásuk: RMKT III. 1. rész, 791., 792., 795. és 2. rész, 4.

⁶⁸ ANTALL 1986b., 2014b. (A felsorolt orvosokról a legjobb összefoglaló Antall Józsefnek ez a tanulmánya.) A felsorolt személyek, orvosok életrajzi adatai: Raymann János Ádám (1690–1770); Perliczy János Dániel (1705–1778); Hatvani István (1718–1786); Pataki Sámuel (1692–1766).

⁶⁹ ANTALL 2014c. (S. p.)

⁷⁰ Uo.

ranggal „vezérorvosi” beosztást nyert az oszmán haderőben, miután Törökországba emigrált. Előbb az alexandriai katonai kórház igazgatója lett, majd hamarosan, 1850 májusában az isztambuli Orvosi Akadémia – ahol európai orvostudományt oktattak – belgyógyásztanárának nevezték ki. Részt vett a krími háborúban (1853–1856) is, majd onnan visszatérve folytatta tanári tevékenységét, hagyományos bécsi tudományos kapcsolatait mindvégig megtartva és ápolva. Isztambul egyik legkeresettebb orvosaként a korszerű belgyógyászati szemlélet megteremtője volt a török orvosképzésben.⁷¹

A következő orvos Hammerschmidt Károly (1800–1874), aki a bécsi felkelést követően Magyarországra érkezve szintén és mindvégig József Bem mellett harcolt honvéd törzsorvosként, s több erdélyi honvédkórházat is vezetett. A temesvári csata után is követte Bemet, közvetlen kíséretében lépte át a török határt. Már 1849 októberében tanári megbízatást kapott az isztambuli Orvosi Akadémián, de az osztrák követ tiltakozására – rövid időre – a damaszkuszi kórházba osztották be sebésznek. Előbb Gaál Gusztávhoz hasonló karriert futott be Abdullah efendiként a török hadseregben, majd őt követte a belgyógyászati tanszék tanári státusában. Orvosi munkája mellett természettudományos téren is tevékenykedett, az egyetem ásványtan- és zoológiaprofesszorává is kinevezték 1873-ban. Török nyelven számos tankönyvet írt, és fontos adatokkal gyarapította a Boszporusz vidékének geológiai és zoológiai ismereteit. 1868-ban Isztambulban megalapította a Török Természettudományi Múzeumot, megalapozva annak jelentős ásványgyűjteményét is.⁷² Antall József értékelése szerint a törökországi magyar emigráció egyik legnagyobb tudományos tekintélyének számított.⁷³

Robay (szül. Romich) János (†1855) honvéd törzsorvost is említhetjük Antall József kutatásai jóvoltából, aki Ahmed pasaként Bagdadban hunyt el 1855-ben a török hadsereg kötelekében, és a török hadseregben a legmagasabb rangot érte el Egyiptom, majd Irak vezérorvosaként.⁷⁴

Schneider Antal (1816–1897) 1840 után Temes vármegye tiszti főorvosa lett, 1848 nyarán előbb a nemzetőrség hadnagy-, majd szeptembertől a honvédség százados orvosa volt. 1848 decemberében Bem erdélyi csapataihoz vezényelték, 1849 februárjában főtörzsorvos lett, a piski csata (1849. február 9.) után ő kezelte Bem kézsérülését, s ezért ő lett az az orvos, akiben a tábornok mindvégig a leginkább megbízott. Követte őt az emigrációba, és halálos ágyánál is ott volt. A krími háborúban az egyik

⁷¹ ANTALL 2014c. (S. p.) és legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 290–291.

⁷² ANTALL 2014c. (S. p.); és legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 291.

⁷³ ANTALL 2014c. (S. p.)

⁷⁴ Uo. és legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 292.

arab hadsereg vezérorvosi tisztségét töltötte be, majd Hussein (Hüszejn) bejként szolgált a török hadseregben.⁷⁵

Az eredetileg francia katonaorvos, Mustárdy János (Jean De La Masch, †?) a napóleoni háborúk idején került Magyarországra, s miután magyar feleséget választott, itt maradt és 1836-tól Szilágy-Somlyó megye másodfőorvosi állását kapta meg. A szabadságharc idején már közel 70 éves volt, 1848-ban belépett a honvédség kötelékébe törzsorvosként. Helyőrségi kórházakban szolgált, a szabadságharc leverése után pedig ő is Törökországba menekült, az isztambuli francia negyed orvosaként működött Jussuf efendiként.⁷⁶

A kiemelt magyar orvosok között, akik az 1848–49-es szabadságharc után Törökországban, emigrációban folytatták orvosi tevékenységüket, megemlíthetjük Kálazdy (szül. Kaufmann) Móricot (1819–1875) is, aki bécsi praxisát váltotta fel 1848 júniusában, amikor orvosi állást kért a szerveződő magyar haderőben. A kanizsai, majd a löcsei és a komáromi tábori kórházakat vezette. 1849 januárjában a VII. hadtest „rendező főorvosának” nevezték ki, feladata több tábori kórház (Győr, Tata, Bátor-keszi, Perbet, Léva, Nyitra, Martonvásár stb.) megszervezése és irányítása volt. 1849 októberében ő is Bem kíséretében hagyta el a vidini tábor. Szulejmán néven felvette az iszlámot, de Bem tábornokot polgári orvosként követte. Ő is részt vett az oszmán haderő kötelékében a krími háborúban, de annak befejezése után kilépett és polgári orvosi praxist folytatott Isztambulban. Kálazdy gyakran megfordult az emigráció magyar központjaiban, és Kossuth Lajos környezetében is feltűnt: emlékiratai tanúsága szerint ő tanította török nyelvre Kossuthot a törökországi emigráció időszakában.⁷⁷

A török–magyar kapcsolatok témakörében a XIX. századi tudományos, kulturális kapcsolatokat kutatva, Antall József kutatásai irányították rá a figyelmet arra, hogy a börtönre ítélt és törökországi emigrációba kényszerült, török feleséggel bíró Oroszhegyi Józsnak (1822–1870) a magyar orvosi szaksajtóban közölt beszámolója milyen értékes források, ⁷⁸ mint ahogyan szintén hasznos források Tarczay Kálmán (1844–1913) és Regéczy Nagy Imre (1854–1891) orvosok levelei is. Utóbbiak az 1878. évi boszniai okkupáció idején jártak a balkáni török tartományokban és

⁷⁵ ANTALL 2014c. (S. p.); és további pályafutására részletesebben lásd legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 292.

⁷⁶ ANTALL 2014c. (S. p.); és további pályafutására részletesebben lásd legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 293–294.

⁷⁷ ANTALL 2014c. (S. p.); és további pályafutására részletesebben lásd legutóbb: KAPRONCZAY 2000b. 293.

⁷⁸ ANTALL 2014c. (S. p.) Pályafutására lásd továbbá: KAPRONCZAY 1997.

adtak hiteles beszámolót tapasztalataikról, a lakosság egészségügyi viszonyairól.⁷⁹ Az 1870-es évektől kezdve aztán – a külföldi szolgálatot engedélyező levéltári iratok tanúsága szerint – körülbelül mintegy 70 magyar orvos távozott hosszabb-rövidebb időre az Oszmán Birodalomba, legtöbbjük 2-3 éves szerződéssel – tárta föl Antall József a téma teljességét.⁸⁰

Értékelésként Antall Józsefnek a török–magyar orvosi kapcsolatokról szóló kutatásairól megállapíthatjuk, hogy bár jegyzetekkel ellátott tanulmányt nem készített előadásából, de vizsgálatai kiemelkedő jelentőségűek, mert rávilágítanak arra, hogy az Oszmán Birodalom XIX. századi modernizálásában, illetve az európai mintájú, modern intézményrendszer megteremtésében az 1848–49-es szabadságharc után török földre emigrált, többségében egykori honvédorvosoknak meghatározó szerepük volt.

Kiemelkedő XIX. századi orvosok életrajzai a liberalizmus egészségügyi politikájának tükrében

Antall József a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár munkatársaként évtizedeken keresztül, kitartóan és szisztematikusan igyekezett feltárni a XIX. századi magyar orvosi művelődés jelentős alakjainak életútját, tudományos tevékenységét. Mindezt az 1848–49-es szabadságharc honvédorvosaihoz, a szabadságharc orvosi intézményrendszerének feltérképezéséhez, majd az 1860-as évektől és elsősorban az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés után kiépülő magyarországi liberális egészségpolitika kérdéseire kapcsolódóan, illetve ezen témakörökbe illesztve végezte.⁸¹ Átfogó áttekintése, amely a témában több évtizeden át formálódott, készült, bővült, végül 1988-ban jelent meg a Budapesti Királyi Orvosegyesület alapításának 150. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián tartott egyik előadása alapján.⁸² Tanulmányunkban a XIX. századi intézményteremtő orvo-

⁷⁹ ANTALL 2014c. (S. p.) Tarczay Kálmánra lásd legutóbb: VASY 2013–2014. Leveleit közzölték: KAPRONCZAY – T. VIDA 1975. és PAPPNÉ TARCZAY 1975. Regéczi Nagy Imréről azóta is csak lexikon szócikkek vannak SZINNYEI 1906. (XI.) 666–667. hasáb. alapján.

⁸⁰ ANTALL 2014c. (S. p.)

⁸¹ Első áttekintése: ANTALL József: A nemzeti liberalizmus egészségügyi politikája és a magyar orvosi iskola kialakulása. I. A liberalizmus és a centralisták. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1980. november 25. 9.; ANTALL József: A nemzeti liberalizmus egészségügyi politikája és a magyar orvosi iskola kialakulása. II. A pesti orvosi iskola. (A medicina múltjából). *Magyar Nemzet*, 1980. december 2. 9.

⁸² ANTALL 1998c.

sok némelyikéről fentebb már szoltunk. Rajtuk kívül az alábbi személyeket kell kiemelnünk.⁸³

Markusovszky Lajos,⁸⁴ Bugát Pál és Semmelweis Ignác voltak az első orvosok, akikkel Antall József először 1965-ben, illetve 1965-től foglalkozott. A következő személy a sorban, akinek Antall József az orvosi életművére (is) ráirányította a figyelmet, az irodalmár, esztéta, kritikus, filozófus és egyben orvos, természettudós Toldy (szül. Schedl) Ferenc (1805–1875) volt.⁸⁵ 1969-ben Antall József a Bajza József–Toldy Ferenc-levelezéskötetet recenzálta,⁸⁶ és nyilvánvalóan ekkor keltette föl a figyelmét a kor leghíresebb irodalomkritikusának orvosi pályája. Kutatásai 1979-re érték be, amikor Kapronczay Károllyal életrajzi összefoglalókat készített róla.⁸⁷ A Toldy-életrajzok⁸⁸ tanúskodnak a leginkább arról, hogy Antall József egy-egy orvos életútját annak teljes kapcsolatrendszerében tudta feltárni, továbbá átfogó módon politika-, oktatás-, művelődés- és tudománytörténeti kontextusban elhelyezni. A Toldy Ferencről szóló írásainak vizsgálati szempontjai rávilágítanak Antall József tudományos értékrendjére, valamint az általa jól ismert és mindvégig szem előtt tartott, az európai műveltséget akceptáló és mindvégig figyelemmel kísérő történeti látásmódjára is. Erre példaként említhető, amikor az 1829-től orvosi praxist (is) folytató Toldy Ferenc szorgalmáról, munkabírájáról, magas színvonalú képzettségéről, európai szintű (bécsi, berlini, göttingeni, bonni, párizsi, genfi, milánói, paviai, fiumei) tudományos kapcsolatrendszeréről ír.

Antall József Korányi Frigyes tevékenységével születésének centenáriuma, egyben hagyatékának az Orvostörténeti Múzeumba kerülése kapcsán kezdett foglalkozni.⁸⁹ Munkásságát a Balassa János által vezetett, úgynevezett pesti orvosi iskola megteremtésének vonatkozásában tekintette át.⁹⁰

A kapuvári orvosdinasztiából származó Lumniczer Sándor – aki a magyar sebészet és szemészet kiemelkedő alakja, a magyar plasztikai sebészet megteremtője,

⁸³ A teljesség igénye szétfeszítené tanulmányunk kereteit, csak a fontosabb személyekről emlékezünk meg.

⁸⁴ Markusovszky-kutatásaira a felsoroltakon kívül lásd még: ANTALL 1969a.; ANTALL 1793a.; ANTALL – KAPRONCZAY 1973a.; ANTALL József: Markusovszky Lajos. (Nagy magyar orvosok). *Magyar Nemzet*, 1979. augusztus 8.; ANTALL 1988b.

⁸⁵ ANTALL 1966.

⁸⁶ ANTALL 1969b.

⁸⁷ ANTALL – KAPRONCZAY 1979a.; ANTALL – KAPRONCZAY 1979b.

⁸⁸ További változatok: ANTALL – KAPRONCZAY 1981.; ANTALL – KAPRONCZAY 1984.

⁸⁹ ANTALL 1967d.; ANTALL 1968e.; ANTALL 1969c. https://www.kapuvár.hu/varos/hires/?catalog3_id=35&Mzoom=catalog32612 (2024. február 27.)

⁹⁰ ANTALL – KAPRONCZAY 1978. Bővebben lásd erre újabban: KAPRONCZAY – JÁKI 2002. 52–57. Korányi tevékenységére újabban lásd: KORÁNYI 2013. Újabb forrásközlés életútjához kapcsolódóan: SIMON 2015. (Szakirodalmi összefoglalóval.)

valamint az első magyar honvéd sebészorvosi könyv (1849) megalkotója volt – ugyan-csak azok közé a magyar orvosok köz tartozik, akik részt vettek – ő jelesül pályakezdőként – az 1848–49-es szabadságharcban, majd a kiegyezés után a magyar orvosi ellátórendszer megteremtésében úttörő szerepet vállaltak. Nagyobb életrajzi összefoglaló nem készült róla,⁹¹ az eddig megjelentek tekintetében a legteljesebb áttekintés Antall József, aki életútját 1967 óta kutatta,⁹² s a teljes áttekintést az *Orvosi Hetilap*ban publikálta 1971-ben Váradi Lillával.⁹³ Az életút feltárásának tanulságaként az orvos „sokoldalú érdeklődését, nagy műveltségét, kiegyensúlyozott emberi magatartását” fogalmazta meg.⁹⁴ Amikor Antall József Lumniczernek a kiegyezés utáni tevékenységét tekintette át – Eötvös miniszterségének idején tudományszervezőként, intézményalapítóként is működött, valamint részt vett a közegészségügyi törvényjavaslat kidolgozásában is⁹⁵ –, valójában a tudományos pályafutás dualizmus kori politikai, tudománypolitikai, művelődéstörténeti, tudománytörténeti, intézménytörténeti komplexitásának lehetőségét vizsgálta.

Végezetül az erdélyi, kolozsvári származású Jendrassik Ernőét kell kiemelni az Antall József által feltárt életutak közül, akinek tevékenysége már a korszak második felére, illetve a századfordulóra és a XX. század első két évtizedére esett. Jendrassik sokrétű munkásságának kiemelkedő területe a neurológia, az ideggyógyászat volt, közelebbről az örökölhető idegbetegségek, a reflexek. Emellett a magyar orvosi szaknyelv megteremtésében – mint magyar vonatkozású egyetemes művelődéstörténeti jelenség – szerzett érdemeit kell kiemelni. Antall József az ő nemzetközi tudományos kapcsolatrendszeréhez tárt föl forrásszinten adalékokat: a nemzetközi szinten ismert tudósnak a Jean Martin Charcot-val és Pierre Marie-val folytatott levelezését tárta föl és publikálta magyar és francia nyelven egy munkacsoport keretében.⁹⁶

*

⁹¹ CSILLAG 1965. 136–139.; KAPRONCZAY 1992. (A korábbi, Antall József kutatásait megelőző és az őt követő egyéb szerzői publikációkkal.) Legújabbán lásd: KISS 2023.

⁹² ANTALL 1967e. További publikációk: ANTALL 1968f., ANTALL 1968g.; ANTALL 1969e.

⁹³ ANTALL – VÁRADI 1971.

⁹⁴ ANTALL – VÁRADI 1971. 694.

⁹⁵ ANTALL – VÁRADI 1971. 696.

⁹⁶ ANTALL – KAPRONCZAY – VIDA 1978a.; ANTALL – KAPRONCZAY – VIDA 1978b. Jean Martin Charcot (1825–1893) francia neurológus és a kóréletlan párizsi professzora. Pierre Marie (1853–1940) neurológus Charcot francia rezidense volt. Jendrassik tevékenységére átfogóan a korábbi, 1950–1960-as években készült írások áttekintésével lásd: REGÖLY-MÉREI 1971. Újabbán: PISZTORA 1995. 2401–2405. (Bő, teljeskörű szakirodalmi összefoglalóval.)

Tanulmányunkban Antall József orvostörténeti kutatásainak főbb vonulatait tekintettük át. Ehhez először meghatároztuk helyét a XX. század második felének magyar történeti, művelődéstörténeti, tudománytörténeti kutatásai között. Ezt követően áttekintettük munkásságának számszerűsíthető vonatkozásait életművének közreadott bibliográfiájára építve, ami módot adott munkásságának szakaszolására, pályáivének megrajzolására és a pályaszakaszok dinamikájának értékelésére. Ennek nagy tanulsága, hogy összességében hatalmas és eredményes munkát végzett, munkáinak mintegy 92%-a már életében napvilágot látott nyomtatásban. Publikációs tevékenysége abban az időszakban bontakozott ki érdemben, amikor intézményvezetői és tudományszervezési feladatok még nem terhelték dominánsan. S bár pályakezdése az 1956-os forradalomban vitt szerepe miatti retorziók okán nehezen, illetve késve indult – mondhatni újra kellett indítani azt –, ám abban a tudományos–műzeumi–történeti közegben, amit a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a hozzá kapcsolódó intézmények (patikamúzeumok, kiállítóhelyek) jelentettek, eredményesen, az átlag fölötti hatékonysággal ki tudta bontakoztatni kutatói képességeit. Több száz publikációja, tanulmányainak, forrásközléseinek, kisebb terjedelmű közleményeinek, előadásainak, szerkesztett köteteinek sora azt igazolja, hogy nemcsak tudományszervezői, intézményszervezői ambícióit tudta kamatoztatni, hanem az alap kutatásban, a forrásfeltárásban rejlő lehetőségeket is megragadta, mégpedig történeti kvalitásai mellett, levéltárosi tudásának, felkészültségének köszönhetően. Önállóan és kutatótársaival egyaránt jól tudott dolgozni, amit a nagyszámú társszerzős tanulmány bizonyít.

Antall József életműve a mai tudományometriai megközelítések szerint is átlag felettinek minősül a humán tudományok koordinátái között. Emellett azonban különös figyelmet fordított arra is, hogy a nagyközönség számára is érthető, ám színvonalas módon adja közre munkájának eredményeit – ez a tevékenysége a magyar tudományos népszerűsítés nagy korszakával esett egybe, az 1960–1980-as évek időszakával, amikor mondhatni, „önálló iparág” épült a tudományos ismeretterjesztésre, és több tíz-, sőt százezres példányszámban jelentek meg, és olvasták azokat a lapokat is, melyekben Antall József publikált.

Antall Józsefet elsősorban a XIX. századi magyar történelem érdekelte, ezen belül a magyar polgári–nemzeti átalakulás kérdései, a nemzeti liberalizmus időszaka, a reformkor és az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, és nem utolsósorban a kiegyezés időszaka. Orvostörténeti stúdiumai is, melyek legnagyobbbrészt a polgárosuló Magyarország orvosi intézményrendszerének megteremtésre irányultak, ezekhez a témakörökhöz kapcsolták kutatásainak irányát. Ugyanakkor a megelőző időszakokra, a kora újkori vonatkozásokra (magyarországi holland és török kapcsolatok) szintén kitekintést tett, és elévülhetetlen érdeme volt abban, hogy ráirányította

a figyelmet a protestáns németalföldi tudományosság alapvető hatására a magyarországi tudományos életre. Ugyanez vonatkozik a magyarországi honvédorvosok hatására, szerepére az Oszmán Birodalom XIX. századi, európai mintát célzó modernizációs törekvéseiben.

Bibliográfia

- ANTALL 1957. ANTALL József: Eötvös József ismeretlen írása. *Pedagógiai Szemle*, 1957/1. 37–41.
- ANTALL 1963. ANTALL József: Eötvös József és a Politikai Hetilap engedélyezése. *Magyar Könyvszemle*, 1963/1–2. 100–107.
- ANTALL 1964. ANTALL József: A homeopátia tegnap és ma. *Természettudományi Közlöny*, 1964/11. 518–521.
- ANTALL 1965a. ANTALL József: Markusovszky Lajos 1815–1893. *Élet és Tudomány*, 1965/29. 1372–1374.
- ANTALL 1965b. ANTALL József: Bugát Pál 1793–1865. *Élet és Tudomány*, 1965/44. 2067–2071.
- ANTALL 1965c. ANTALL József: Markusovszky Lajos 1815–1893. *Természettudományi Közlöny*, 1965/5. 238–239.
- ANTALL 1965d. ANTALL József: Semmelweis Ignác (1818–1866). *Természettudományi Közlöny*, 1965/7. 289–293.
- ANTALL 1965e. ANTALL József: Semmelweis. 1818–1865. *Gyógyszerészet*, 1965/1. 1–5.
- ANTALL 1966. ANTALL József: Toldy Ferenc két arca. A diétetika és az irodalomtörténet tanára. *Természettudományi Közlöny*, 1966/5. 227–230.
- ANTALL 1967a. ANTALL József: Semmelweis Ignác. 1818–1865. In: *Az Élet és Tudomány tudományos kalendárium* 1968. Hírlapkiadó, Budapest, 1967. 209–214.
- ANTALL 1967b. ANTALL József: Benedek István: Semmelweis és kora. Budapest, 1967. Gondolat. 473 p. *Természettudományi Közlöny*, 1967/10. 478.
- ANTALL 1967c. A[NTALL] J[ózsef]: Dr. Gortvay György – Dr. Zoltán Imre: Semmelweis élete és munkássága. (Akadémiai Kiadó, 1966, 292 oldal. Ára 65 Ft.) *Élet és Tudomány*, 1967/18. 583.
- ANTALL 1967d. ANTALL József: Korányi Sándor hagyatéka az Országos Orvostörténeti Könyvtárban és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban. In: *Korányi Sándor emlékére születésének 100. évfordulóján. (Az 1966. jún. 18-án tartott ünnepi ülés anyaga.)* Szerk. MAGYAR Imre – REGÖLY-MÉREI Gyula. (A Korányi Sándor Társaság Tudományos ülései VII.) Akadémiai, Budapest, 1967. 129–134.

- ANTALL 1967e. ANTALL József: Lumniczer Sándor, 1821–1892. *Természettudományi Közlöny*, 1967/1. 14–15.
- ANTALL 1968a. ANTALL, József: Welche Rolle spielten das Familienheim und die Schule in der Entwicklung von Semmelweis' Persönlichkeit? *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 95–126.
- ANTALL 1968b. ANTALL, József: The Contemporary Portraits of Ignác Semmelweis. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 159–164.
- ANTALL 1968c. ANTALL, József: The exhibition of the Semmelweis Medical Historical Museum opened. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 281–287.
- ANTALL 1968d. ANTALL József: Semmelweis és a pesti orvosi iskola kialakulása. *Élet és Tudomány*, 1968/26. 1203–1207.
- ANTALL 1968e. ANTALL József: Gedenkbuch über Sándor Korányi. Die wissenschaftlichen Sitzungen der Sándor Korányi-Gesellschaft. Band VII (1966). Akademie Verlag. Budapest, 1967. 134 Seiten (ung.). *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 277–278.
- ANTALL 1968f. ANTALL József: Lumniczer Sándor és a pesti orvosi iskola. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 57–73.
- ANTALL 1968g. ANTALL, József: Sándor Lumniczer and the Medical School of Pest. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 75–84.
- ANTALL 1969a. ANTALL József: Egy ismeretlen levél – Poor Imre szakítása Markusovszky Lajossal. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1969. 141–148.
- ANTALL 1969b. ANTALL József: Bajza József és Toldy Ferenc levelezése. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Oltványi Ambrus. Budapest, 1969. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1969. 293–294.
- ANTALL 1969c. ANTALL József: Jókai Mór ismeretlen levele Korányi Frigyeshez és Laborfalvi Róza halála. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1969. 149–153.
- ANTALL 1969d. ANTALL, József: Homeopathy and Medical Education in Hungary. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1969. 99–114.
- ANTALL 1969e. ANTALL József: Lumniczer Sándor. In: *A magyar orvosi iskola mesterei*. Szerk. RÉTI Endre. Medicina, Budapest, 1969. 59–70.
- ANTALL 1970. ANTALL József: Egy tévedés nyomában – a „Semmelweis-mosdó”. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1970. 225–231.

- ANTALL 1971a. ANTALL József: Homeopathy and Medical Education in Hungary. In: *Emlékkönyv a Semmelweis Orvostudományi Egyetem fennállásának 200 éves jubileumi ünnepségeiről*. Összeállította LOMBOS Lajos – RAJHATY Gyuláné – MÉSZÁROS András. Orvostudományi Egyetem, Budapest, 1971. 99–114.
- ANTALL 1971b. ANTALL József: Kovács Pál orvosi tevékenysége és a homeopátia. *Magyar Gyógyszerészeti Társaság Győr-Moson-Sopron Megyei Szervezetének Híradója*, 1971/4. 19–21.
- ANTALL 1972a/b/c/d. ANTALL József: Semmelweis Ignác életútja, 1818–1865. In: *Képek a gyógyítás múltjából*. Szerk. ANTALL József. (Orvostörténeti Közlemények ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Suppl. 5.) Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – Medicina, Budapest, 1972. 67–76. (Angolul: Pictures from the Past of the Healing Arts. Ed. József ANTALL. Uo.; németül: Aus der Geschichte der Heilkunde. Red. József ANTALL. Uo.; oroszul: Картины лечения в прошлом. Ред. Ежэф АНТАЛЛ. Uo.)
- ANTALL 1973a/b/c. Semmelweis kórtörténetének nyomában. Bécs és Budapest levelezése. ■ Tracing Semmelweis' case history. Correspondence between Vienna and Budapest. ■ Auf der Spur der Krankengeschichte von Semmelweis. Korrespondenz zwischen Wien und Budapest. Összeállította ANTALL József. *Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1973. 129–188.
- ANTALL 1976a. ANTALL, József: Wien und Budapest in Leben und Werk von I. Ph. Semmelweis. Ungarisches Pressebüro, Wien, 1976. (Különnyomat. Eredeti közlés: *Ungarn-Hefte*, 1976/6. 35–55.)
- ANTALL 1976b. Antall József: Semmelweis kórtörténete nyomában – A legújabb bécsi kutatások eredményei és lehetőségei. *Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1976. 135.
- ANTALL 1977a. ANTALL József: Semmelweis kórtörténete nyomán. *Orvosi Hetilap*, 1977/15. 857–858.
- ANTALL 1977b. ANTALL József: Semmelweist nem ölték meg. *Élet és Irodalom*, 1977/20. 2.
- ANTALL 1977c. ANTALL József: Egy évszázados per. Semmelweisről tegnap és ma. *Új Tükör*, 1977/31. 5.
- ANTALL 1977d. ANTALL József: Az egységes magyar iskolarendszer megszületése – a Ratio Educationis. In: *Az Élet és Tudomány kalendáriumája 1977*. Hírlapkiadó Vállalat, Budapest, 1977. 84–90.
- ANTALL 1978a. ANTALL, József: Semmelweis und die ungarische medizinische Schule unter dem Aspekt diagnostischer Leistungen. In: *Medizinische Diagnostik in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Heinz Goerke zum 60. Geburtstag*. Hrsg. Christa HABRICH. (Neue Münchner Beiträge zur Geschichte der Medizin und Naturwissenschaften. Medizinhistorische Reihe, Band 7/8.) Werner Fritsch, München, 1978. 293–308.

- ANTALL 1978b. ANTALL József: Semmelweis betegsége és halála. Bevezetés a nyilvánosságra hozott bécsi kórtörténet alapján kialakult vitához. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1978. 9–13.
- ANTALL 1978c. ANTALL, József: Semmelweis' Krankheit und Tod. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1978. 15–21.
- ANTALL 1978d. ANTALL József: Semmelweis Ignác hiányzó gimnáziumi tanéve. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1978. 211–213.
- ANTALL 1980. ANTALL, József: Die Semmelweis-Forschung und die ungarische medizinische Geschichtsschreibung. In: *Jahrbuch der Universität Düsseldorf 1978–80*. Universtität Düsseldorf, [Düsseldorf, 1980.] 305–316.
- ANTALL 1981. ANTALL, József: Wien und Budapest im Lebenswerk Semmelweis. In: *Festschrift für Erna Lesky zum 70. Geburtstag*. Hrsg. von Kurt GANZINGER – Manfred SKOPEC – Helmut WYKLIČKY. Hollinek, Wien, 1981. 13–23.
- ANTALL 1982. ANTALL, József: Wien und Budapest im Lebenswerk Semmelweis. *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 1982/7. 161–167.
- ANTALL 1984. ANTALL József: Semmelweis szülőháza – a Múzeum otthona. Semmelweis Ignác életútja, 1818–1865. In: *Képek a gyógyítás múltjából*. Szerk. ANTALL József – BUZINKAY Géza. (*Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Suppl. 13–14.) Medicina, Budapest, 1984. (2., javított kiadás). 11–25.
- ANTALL 1986a. *Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája*. Összeállította, szerk. és a bevezető tanulmányt írta ANTALL József. (A tantervelmélet forrásai 7.) Országos Pedagógiai Intézet, Budapest, 1986.
- ANTALL 1986b., 2014b. ANTALL József: Magyar–holland orvostörténeti kapcsolatok. Gondolatok, teendők, kutatási irányok. In: *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*. Szerk. BERNÁTH István. Terra, Budapest, 1986. 135–148. Megjelent: *Antall József orvostörténeti írásai*. Összeállította KAPRONCZAY Károly, sajtó alá rendezte GAZDA István. A digitális kiadás elkészítésében közreműködött a Hungarus Bt. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014. (S. p.)
- ANTALL 1987. ANTALL, József: Die neuralgische Punkte der Semmelweis-Forschung. In: *Atti del XXXII Congresso Nazionale della Società Italiana di Storia della Medicina*. (Padova – Trieste, 19–21 settembre 1985). La Garangola, Padova, 1987. 117–125.
- ANTALL 1988a. ANTALL József: Semmelweis Ignác (1818–1865). In: *Historia medica hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából*. Összeállította és szerk. ANTALL József – BIRTALAN Győző – SCHULTHEISZ Emil. Medicina, Budapest, 1988. 39–42.

- ANTALL 1988b. ANTALL József: Markusovszky Lajos (1815–1893). In: *Historia medica hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából*. Összeállította és szerk. ANTALL József – BIRTALAN Győző – SCHULTHEISZ Emil. Medicina, Budapest, 1988. 36–38.
- ANTALL 1998c. ANTALL József: A nemzeti liberalizmus egészségügyi politikája és a pesti orvosi iskola. In: *Historia medica hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából*. Szerk. ANTALL József – BIRTALAN Győző – SCHULTHEISZ Emil. Medicina, Budapest, 1988. 24–28.
- ANTALL 1991. ANTALL, József: Ignác Semmelweis (1818–1865). In: *Klassiker der Medizin II. Von Philippe Pinel bis Viktor von Weizsacker*. Hrsg. Dietrich von ENGELHARDT – Fritz HARTMANN. Beck, München, 1991. 190–202.
- ANTALL 1993a. ANTALL, József: Semmelweis und die Pester medizinische Schule. In: WEINSHEIMER, Gerd: *Das Modell einer Zahnarztpraxis mit Labor (1896) im Semmelweismuseum Budapest*. Vorwort von P. SCHULZ und M. PUTSCHER. (Kölner medizinhistorische Beiträge.) Forschungstelle Robert-Koch-Strasse, Köln, 1993. 1–22.
- ANTALL 1993b. ANTALL, József: Semmelweis's birthplace – the home. ■ The Life of Ignác Fülöp Semmelweis. In: *Pictures from the Past of the Healing Arts. A Guidebook to the Semmelweis Museum, Library and Archives*. (2. revised, and abridged edition.) (*Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Suppl. 18.) Semmelweis Kiadó, Budapest, 1993. 11–26.
- ANTALL 1993c. ANTALL, József: Wielcy lekarze węgierscy Ignacy Semmelweis. Archiwum historii i filozofii medycyny. *Polskii Towarzystwo Historii Medycyny i Farmacji*, 1993/1. 3–8.
- ANTALL 1994a. ANTALL József: Semmelweis szülőháza – a Múzeum otthona. ■ Semmelweis Ignác életútja, 1818–1865. In: *Képek a gyógyítás múltjából. Kiállítási vezető*. (*Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, Suppl. 19.) (3., javított kiadás.) Akaprint, Budapest, 1994. 11–24.
- ANTALL 1994b., 2007. ANTALL József: *Modell és valóság*. 1–2. kötet. Athenaeum, Budapest, 1994.¹; Antall József Alapítvány, Budapest, 2007.²
- ANTALL 2012. ANTALL József: A magyar orvosképzés a XVIII–XIX. században. In: *Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományszervező Antall József írásai*. Születése 80. évfordulója tiszteletére. Összeállította és az életrajzi bevezetőt írta KAPRONCZAY Károly. Az előszót írta VARGA Benedek. Szerk. és sajtó alá rendezte GAZDA István. A bibliográfiai függelék összeállításában közreműködött KAPRONCZAY Katalin. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 95.) Magyar Orvostörténelmi Társaság – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – MATI, Budapest, 2012. (S. p.) https://real.mtak.hu/21009/1/08_antall_teljes.pdf (2024. február 24.)

- ANTALL 2014a. *Antall József orvostörténeti írásai.* Összeállította KAPRONCZAY Károly, sajtó alá rendezte GAZDA István. A digitális kiadás elkészítésében közreműködött a Hungarus Bt. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014.
- ANTALL 2014b. ANTALL József: A magyar orvosképzés a XVIII–XIX. században. In: *Antall József orvostörténeti írásai.* Összeállította KAPRONCZAY Károly, sajtó alá rendezte GAZDA István. A digitális kiadás elkészítésében közreműködött a Hungarus Bt. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014. (S. p.)
- ANTALL 2014c. ANTALL József: A török–magyar történelmi-orvosi kapcsolatok múltjából. In: *Antall József orvostörténeti írásai.* Összeállította KAPRONCZAY Károly, sajtó alá rendezte GAZDA István. A digitális kiadás elkészítésében közreműködött a Hungarus Bt. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014. (S. p.)
- ANTALL – KAPRONCZAY 1973a. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Markusovszky Lajos. *Orvosi Hetilap*, 1973/30. 1815–1817.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1973b. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Bugát Pál. *Orvosi Hetilap*, 1973/28. 1689–1691.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1978. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Korányi Frigyes és a pesti orvosi iskola. *Orvosi Hetilap*, 1978/32. 1969–1971.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1979a. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Toldy Ferenc az orvos. In: *A Toldy Ferenc Gimnázium évkönyve 1978–79.* Szerk. PATAKI Gyula. Toldy Ferenc Gimnázium, Budapest, 1979. 69–81.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1979b. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Toldy Ferenc az orvos. *Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1979. 105–122.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1981. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Toldy Ferenc, az orvos. *Orvosi Hetilap*, 1981/34. 2105–2108.
- ANTALL – KAPRONCZAY 1984. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: Toldy Ferenc az orvos. In: *A ceglédi Turini Százaz Küldöttség Múzeumbaráti Kör évkönyve 1984.* Magyar Antal, Cegléd, 1984. 47–67
- ANTALL – KAPRONCZAY 1988. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly: A nagyszombati orvosi kar felállítása és a magyar orvosképzés iránya. In: *Historia medica hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából.* Összeállította és szerk. ANTALL József – BIRTALAN Győző – SCHULTHEISZ Emil. Medicina, Budapest, 1988. 21–23.
- ANTALL – KAPRONCZAY – VIDA 1978a. ANTALL József – KAPRONCZAY Károly – VIDA Tivadar: Jean Martin Charcot, Pierre Marie és Jendrassik Ernő levelezése (1887–1896). *Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1978. 103–104.
- ANTALL – KAPRONCZAY – VIDA 1978b. ANTALL, József – KAPRONCZAY, Károly: – VIDA, Tivadar: Charcot, Pierre Marie et Ernő Jendrassik (1887–1896). *Orvostörténeti Közlemények* ■ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1978. 105–135.

- ANTALL – R. HARKÓ – VIDA 1968. ANTALL József – R. HARKÓ Viola – VIDA Tivadar: Semmelweis Ignác összegyűjtött kéziratai. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1968. 185–267.
- Antall-bibliográfia, 2014. Antall József (1932–1993) történész, művelődéstörténész, muzeológus, pedagógiatörténész, orvostörténész, tudományszervező, miniszterelnök tudományos és ismeretterjesztő írásainak bibliográfiája. Összeállította GAZDA István – KAPRONCZAY Katalin – BODORNÉ SIPOS Ágnes. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei 5.) Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014. (Megjelent a *Kaleidoscope* internetes folyóiratban is változatlan tartalommal: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=120>; 2024. február 24.)
- BENEDEK 1967. BENEDEK István: *Semmelweis és kora*. Gondolat, Budapest, 1967.
- BŐSZE – KAPRONCZAY 2013. BŐSZE PÉTER – KAPRONCZAY Katalin: Bugát Pál munkássága. *Magyar Orvosi Nyelv*, 2013/2. 104–123.
- CSILLAG 1965. CSILLAG István: Két ismeretlen magyar nyelvű sebészeti nyomtatvány. II. Lumniczer Sándor írta az első magyar honvéd sebészorvosi könyvet (1849). *Magyar Tudomány*, 1965/2. 134–139.
- FONT 2000. FONT Zsuzsa: Adalékok Enyedi Sámuel életéhez. In: *Mihály napi köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára*. Szerk. SALY Noémi. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged, 2000. 105–112.
- FÜLÖP 1986. *Markusovszky Lajos*. Összeállította [FÜLÖP Katalin]. (Vasi életrajzi bibliográfiák.) Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár, [Szombathely,] 1985. [!1986.]
- GAAL 2010. GAAL György: Kolozsvári Dimién Pál (1665–1720). *Keresztény Magvető*, 2010/2. 172–188.
- H. TÓTH 1991. H. TÓTH Imre: Karcagújszállási-Carceus Márton élete és művei. *Magyar Könyvszemle*, 1991/4. 325–341.
- HÖGYES 1896. HÖGYES Endre: *Emlékezés Markusovszky Lajos... felett*. Akadémiai, Budapest, 1896.
- KAPRONCZAY 1997. KAPRONCZAY Károly: Oroszhegyi Józsa. *Lege Artis Medicinae*, 1997/7(3). 188–189.
- KAPRONCZAY 1992. KAPRONCZAY Károly: Lumniczer Sándor emlékezete. *Orvosi Hetilap*, 1992/38. 2447–2448.
- KAPRONCZAY 2000a. KAPRONCZAY Katalin: Bugát Pál (1793–1865). In: *Híres magyar orvosok*. Szerk. KAPRONCZAY Károly – SZARVASHÁZI Judit. Galenus, Budapest, 2000. 23–27.
- KAPRONCZAY 2000b. KAPRONCZAY Károly: Honvédorvosok török emigrációban. *Magyar Tudomány*, 2000/3. 289–295.

- KAPRONCZAY 2014. KAPRONCZAY Károly: Bevezetés. Antall József és az orvostörténelem. In: *Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományszervező Antall József írásából. Születése 80. évfordulója tiszteletére*. Összeállította és az életrajzi bevezetőt írta KAPRONCZAY Károly. Az előszót írta VARGA Benedek. Szerk. és sajtó alá rendezte GAZDA István. A bibliográfiai függelék összeállításában közreműködött KAPRONCZAY Katalin. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 95.) Magyar Orvostörténelmi Társaság – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – MATI, Budapest, 2012. (S. p.) https://real.mtak.hu/21009/1/08_antall_teljes.pdf (2024. február 24.)
- KAPRONCZAY 2017. KAPRONCZAY KÁROLY: A Semmelweis-kutatás története. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 2017. 5–15.
- KAPRONCZAY 2020a. KAPRONCZAY Károly: Gondolatok a politikus Antall József múltbéli szakmai tevékenységének megértéséhez. *Valóság*, 2020/2. 101–116.
- KAPRONCZAY 2020b. KAPRONCZAY Károly: Antall József és a Semmelweis-kutatás új útjai. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 2020/1–4. 7–12.
- KAPRONCZAY – GAZDA 2014. *Antall József orvostörténeti írásai*. Összeállította KAPRONCZAY Károly, sajtó alá rendezte GAZDA István. A digitális kiadás elkészítésében közreműködött a Hungarus Bt. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014.
- KAPRONCZAY – JÁKI 2002. KAPRONCZAY Károly: Balassa János és a pesti orvosi iskola. Szerk. JÁKI László. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2002.
- KAPRONCZAY – VIDA 1975. KAPRONCZAY Károly – VIDA Tivadar: Tarczay Kálmán törökországból 1871-ben írt levelei. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1975/4. 25–279.
- KISS 2023. KISS László: Egy orvosdinasztia kevésbé ismert tagja: dr. Lumniczer Sándor (1896–1958). *Orvosi Hetilap*, 2023/5. 195–197.
- KORÁNYI 1902. KORÁNYI Frigyes: *Emlékbeszéd Markusovszky Lajos fölött: a Budapesti Kir. Orvosegyesület 1902. évi október hó 14-iki LXV. nagygyűlésén tartott emlékbeszéd*. Pesti Lloyd-társulat, Budapest, 1902.
- KORÁNYI 2013. KORÁNYI László: Korányi Frigyes professzor 1827–1913. *Magyar Tudomány*, 2013/5. 593–596.
- KOSÁRY 1983. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1983.¹
- KRÁSZ 2023. KRÁSZ Lilla: Mária Terézia (köz)egészségügyi reformjainak olvasatai. *Századok*, 2023/3. 537–560.
- MARIKOVSKY 1905. *Markusovszky Lajos válogatott munkái*. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte MARIKOVSKY György. Franklin, Budapest, 1905.

- PAPPNÉ TARCZAY 1975. PAPPNÉ TARCZAY Gizella: Egy magyar orvos törökországi levelei. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 1975/4. 249–254.
- PATAKI 2004. PATAKI Jenő: A Teleki család udvari és házi orvosai. In: PATAKI Jenő: *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*. Neumann Kht., Budapest, 2004. (S. p.) https://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_telekicsalad.pdf (2024. február 24.)
- PISZTORA 1995. PISZTORA Ferenc: Jendrassik Ernő, a belgyógyász-neurológus pszichiátriai érdeklődése és munkássága. *Orvosi Hetilap*, 1995/44. 2401–2405.
- REGÖLY-MÉREI 1971. REGÖLY-MÉREI Gyula: Jendrassik Ernő helye a belorvostan hazai történetében. *Orvosi Hetilap*, 1971/48. 3017–3019.
- RMKT III. SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi magyar könyvtár. III-dik kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig. Megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Első rész 1–2547. sz. (1480–1670)* M. Tud. Akadémia, Budapest, 1896.
- SIMON 2015. SIMON Katalin: Európa – orvosi szemmel. A „száműzött” Korányi Frigyes utazásai és 1955. évi naplója. *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)*, 2015. 2. kötet. 223–294.
- SZINNYEI 1906. (XI.) SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XI. kötet, Popeszky-Rába*. Hornyánszky Viktor, Budapest, 1906.
- VARGA 2012. VARGA Benedek: Antall József és a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. *Orvostörténeti Közlemények* ▪ *Communicationes de Historia Artis Medicinae*, 2012/1–4. 2–22.
- VASY 2013–2014. VASY Endre Levente: Egy nem min dennapi polgári életút a XIX. században – Dr. Tarczay Kálmán élete. *Matrikula*, 2013/3. 6–24.; Egy nem mindennapi polgári életút a XIX. században. Dr. Tarczay Kálmán élete (második rész). *Uo.*, 2013/4. 1–14.; Egy nem mindennapi polgári életút a XIX. században. Dr. Tarczay Kálmán élete. [Harmadik rész.] *Uo.*, 2014/1. 21–39.
- WESZPRÉMI 1970. WESZPRÉMI István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Harmadik száz. I. és II. tized*. Ford. VIDA Tivadar. Medicina, Budapest, 1970.

KATALIN MÁRIA KINCSES

JÓZSEF ANTALL'S MEDICAL HISTORY RESEARCH

(Abstract)

Before taking on his political role as prime minister of Hungary, József Antall (1932–1993) enjoyed an academic career that spanned three decades. From the early to mid-1960s, Antall conducted research in Hungarian medical history at the institutional level. With a foundation based in science, he subsequently built and shaped his political career with skills and perspectives gleaned through medical-historical scientific management, i.e., through his ability to recognize ideals and see their place within the system, and with an appreciation of the importance of international – principally European – relations, through which he could expand the scope of the cultivation and interpretation of Hungarian scientific history within a universal framework.

Our study focuses on the most important facets of József Antall's medical history research and places it among Hungarian historical, cultural, and scientific research in the second half of the 20th century. Based on his published output, we attempt to quantify the various aspects of his oeuvre (divided into periods), track his development, and evaluate the dynamics of each period. The conclusion that we should draw is that József Antall, for all intents and purposes, carried out his tasks with admiration and success, for approximately ninety-two percent of his work appeared in print over the course of his lifetime. His publishing endeavors unfolded mainly during the period when he was still unburdened by the tasks associated with running an institution and organizing scientific research and programs. His career had a difficult, i.e., delayed, start because of the backlash that he faced over his role in the 1956 Hungarian Revolution. For all intents and purposes, he had to begin anew. In the environment (science / museums / historians) of the Semmelweis Museum, Library and Archive of the History of Medicine – including its associated facilities (pharmacy museums and exhibition halls), he was able to hone his abilities as a researcher to above-average efficacy. Several hundred publications and several studies, source publications, shorter communiques, lectures, and edited volumes show that he was indeed capable of utilizing not only his ambitions as a science and institutional organizer, but also the opportunities lying in basic research and the exploration of sources, as well as his qualities as a historian and skills as an archivist. He could

work alone or with his research colleagues, which is demonstrated by the numerous studies that he coauthored.

József Antall's oeuvre is considered above average in the constellation of the human sciences. Moreover, he strove to make his sophisticated results understandable and accessible to the public. This publication period coincided with the grand era of Hungarian scientific popularization (from 1960 to 1980), when a so-called "independent industry" based on the dissemination of scientific knowledge through newspapers and magazines with a circulation of tens of thousands, nay, hundreds of thousands, emerged, and József Antall published within its framework.

József Antall was chiefly interested in 19th century Hungarian history, including the Hungarian bourgeois-national transformation, national liberalism, the Reform Era and the 1848–49 Hungarian Revolution / War of Independence and the Austro-Hungarian Compromise of 1867. Marking the direction of his research, József Antall's medical history studies largely focused on the birth of the medical institutional system in Hungary over the course of the Bourgeois Era. He also looked at earlier eras and at modern references to his era (Dutch and Turkish relations in Hungary). His lasting achievement was to focus attention on the impact that scholarship in the Protestant Low Countries had had on science in Hungary, which referred to the impact and role of Hungarian military doctors in the modernization efforts of the Ottoman Empire in the 19th century, following on the heels of the European model.

KATALIN MÁRIA KINCSES

JÓZSEF ANTALLS MEDIZINHISTORISCHE FORSCHUNGEN
(Resümee)

Vor seiner politischen Rolle als ungarischer Ministerpräsident konnte József Antall (1932–1993) seit Anfang bis Mitte der 1960er-Jahre auf eine drei Jahrzehnte lange wissenschaftliche Laufbahn bei der Erforschung der ungarischen Medizingeschichte und bei der Schaffung von Institutionen für diese Forschungen zurückblicken. Anschließend gestaltete er auch seine Laufbahn mit wissenschaftlicher Gründlichkeit und mit den auf dem Gebiet der medizinhistorischen Wissenschaftsorganisation angeeigneten Fertigkeiten und Betrachtungsweisen: mit der Fähigkeit, die Werte zu erkennen und im System zu sehen, im Bewusstsein der Bedeutung der internationalen – betont europäischen – Beziehungen, wobei er den Rahmen der Pflege und Interpretation der ungarischen Wissenschaftsgeschichte innerhalb der universellen Grenzen erweiterte.

In der vorliegenden Studie behandeln wir die wichtigsten Züge der medizinhistorischen Forschungen von József Antall und bestimmen dazu deren Stellung unter den ungarischen historischen, kultur- und wissenschaftsgeschichtlichen Forschungen der zweiten Hälfte des 20. Jahrhundert. Danach haben wir auf der Grundlage des veröffentlichten Lebenswerkes die Bezüge seines Schaffens untersucht, die sich an Zahlen festmachen lassen. Dies gab uns die Möglichkeit, sein Schaffen in Perioden aufzuteilen, seinen Entwicklungsweg aufzuzeichnen und die Dynamik der einzelnen Perioden zu bewerten. Die große Lehre daraus besteht darin, dass er insgesamt eine gewaltige und erfolgreiche Arbeit leistete und etwa 92% seiner Arbeiten schon zu seinen Lebzeiten in gedruckter Form erschienen. Seine Publikationstätigkeit entfaltete sich hauptsächlich in der Periode, als ihn die Aufgaben als Institutionsleiter und Wissenschaftsorganisator noch nicht überwiegend belasteten. Seine Laufbahn begann durch die Retorsionen wegen seiner Rolle in der Revolution 1956 schwierig beziehungsweise verspätet, man kann sagen, dass er sie neu starten musste. In dem Umfeld von Wissenschaft, Museen und Historikern, das ihm das Museum, die Bibliothek und Archiv für Medizingeschichte Semmelweis sowie die verbundenen Einrichtungen (Apotheken-Museen und Ausstellungsräume) bedeuteten, konnte er seine Fähigkeiten als Forscher erfolgreich und mit überdurchschnittlicher Effektivität entfalten. Mehrere hundert Publikationen und eine Reihe seiner Studien, Quellen-

publikationen, Mitteilungen geringeren Umfangs, Vorträge und redigierten Bände beweisen, dass er nicht nur seine Ambitionen als Organisator für Wissenschaft und Institutionen nutzen konnte, sondern auch die in der Grundlagenforschung und in der Erschließung von Quellen verborgenen Möglichkeiten – neben seinen Qualitäten als Historiker und dank seinem Wissen und Rüstzeug als Archivar-ergriff. Er konnte sowohl selbständig arbeiten als auch mit seinen Forscherkollegen gut zusammenwirken, was auch zahlreiche Studien mit Ko-Autoren belegen.

József Antalls Lebenswerk wird in den Koordinaten der Humanwissenschaften als überdurchschnittlich bewertet. Daneben legte er besonderes Augenmerk darauf, die Ergebnisse seiner Arbeit auch auf eine der großen Öffentlichkeit verständliche, jedoch niveauvolle Weise publik zu machen. Diese Tätigkeit von ihm fiel mit der großen Epoche, der Zeit zwischen 1960 und 1980, der ungarischen wissenschaftlichen Popularisierung zusammen, als sozusagen ein „selbständiger Industriezweig“ auf die Verbreitung wissenschaftlicher Kenntnisse aufbaute und Zeitungen, Zeitschriften in einer Auflage von mehreren zehntausend, ja sogar von hunderttausend Exemplaren erschienen, in denen József Antall publizierte.

József Antall interessierte sich in erster Linie für die ungarische Geschichte des 19. Jahrhunderts, darunter für die Fragen der ungarischen bürgerlich-nationalen Umgestaltung, die Periode des nationalen Liberalismus, das Reformzeitalter und für die Revolution und den Freiheitskampf 1848–49, und nicht zuletzt für den Zeitraum des Ausgleichs. Seine medizinhistorischen Studien richteten sich größtenteils auf die Schaffung eines Systems medizinischer Institutionen im Ungarn der Verbürgerlichung, diese Themenbereiche bedeuteten die Richtung seiner Forschungen. Gleichzeitig fiel sein Blick auf vorangegangene Zeitabschnitte, auf neuzeitliche Bezüge seiner Epoche (ungarisch-holländische sowie türkische Beziehungen). Unvergängliche Verdienste erlangte er dabei, dass er die Aufmerksamkeit auf die grundlegende Wirkung der protestantischen niederländischen Wissenschaftlichkeit auf das wissenschaftliche Leben in Ungarn richtete. Dasselbe bezieht sich auf Wirkung und Rolle der ungarischen Honved-Ärzte bei den Modernisierungsbestrebungen des Osmanischen Reiches im 19. Jahrhundert, die dem europäischen Muster folgten.

RÁCZ JÁNOS

ANTALL JÓZSEF MINISZTERELNÖK MÉDIAKÉPE A HALÁLÁT KÖVETŐEN (I.)

Néhány gondolat

2018-ban megjelent a VERITAS-kötetek sorozatban egy monográfiám, amely az első médiaháborúnak nevezett időszakban elemezte az Antall-kormány médiapolitikáját.¹ Ebben a kötetben foglalkoztam azzal a korabeli ellenzéki sajtóáradattal, amely számtalan megalapozatlan kritikával célozta a kormányfő személyét. Nevezték Savanyú Jóskának, érzéketlennek a rendszerváltozás gazdasági vonzataitól szenvedő magyar nép gondjaira. Címkézték horthystának, egyenesen Gömbös Gyulával állították párhuzamba, de az is előfordult, hogy politizálását a dualizmus időszakára vetítették vissza.² Bújtatottan, néhol direkten antiszemita politikusnak nevezték, sőt még az előző korszak kedvezményezett értelmiségi kitartottjaival is össze akarták mosni a nevét.

Az ellenzéki sajtóban kevésbé foglalkoztak az Antall-kormány eredményeivel, sokkal inkább az állandó támadásra rendezkedtek be. Gyakorlatilag nem is titkolták, hogy meg akarják buktatni. Mindeközben a szinte kezdetektől nagybeteg kormányfő mindent megtett azért, hogy Magyarországot új nemzetközi pályára és új gazdasági útra terelje. Számára a legfontosabb a szolgálat volt. Nem véletlenül jelentette ki az azóta híressé vált pizsamás interjújában, a taxisblokkád idején, hogy szolgál és addig szolgál, ameddig tud, és addig, amíg ez a szolgálat a magyar népnek hasznára van.³ Ebben a gondolatában egyrészt a miniszter eredetét a latin filiszter szóként értelmezve és azt magyarra fordítva szolgálatként utalt tevékenységére, illetve kifejtette demokratikus meggyőződését, valamint a betegségéből adódó esetleges negatív fordulatot is lebegtetten.

Az utóbbi vált valósággá 1993. december 12-én, és ezzel egyszersmind kormányfői tevékenységének megítélése immár nemcsak a napi politika és közvélemény, hanem a történelem és a média állandó témájává vált. Utóbbinak természetesen azzal

¹ RÁCZ 2018.

² Uo.

³ FELEDY Péter: „Pizsamás interjú”. MTV. 1990. október 28.

is szembe kellett vagy szembe kellett volna néznie, hogy életében mennyi igaztalan támadást követtek el ellene. Ráadásul az évek múlásával a rendszerváltoztatás története is újra és újra górcső alá került, amellyel szorosan, sőt elválaszthatatlanul egybeolvadt Antall személye és annak megítélése. Ez önmagában eredményezi, hogy a rendszerváltoztatás vesztesei, vagy azok, akik nem elégedettek az akkor történetekkel, az egykori résztvevők, akik azóta sok tekintetben máshogy értékelik az eseményeket, a közelmúltat, újra- és újraértelmezik Antall József személyét és tevékenységét. Teszik ezt nem mentesen a napi politikai behatásoktól és vélt vagy valós ideológiai megfelelési kényszerektől vezetve.

A figyelmemet a néhai kormányfővel kapcsolatos későbbi sajtómegnyilatkozásokra végül egy dokumentum keltette fel, amelyet munkahelyemen a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár egykori sajtómunkatársa, az időközben sajnos már elhunyt Oszlászki Tamás Tibor készített még 2015-ben. Az anyag a *Szabadság tér '89* című tévéműsor tartalomelemzését tartalmazta, különös tekintettel a műsorban elhangzott Antall Józsefet érintő megszólalásokra.⁴ A kéziratot Marinovich Endre a VERITAS nyugalmazott főigazgató-helyettese adta át nekem azzal a kéréssel, hogy foglalkozzam a témával.

Tanulmányom célja, hogy bemutassa az Antall József halálától eltelt időszakban keletkezett vélekedéseket az elhunyt kormányfőről. Ebben az írásban, most ezekből a vélekedésekből elsősorban a kritikusabb reflexiókra fogok koncentrálni, mert azokon keresztül lehet legjobban megérteni a történeteket. A rendelkezésünkre álló források azonban oly bőségesek, hogy ezúttal szükségesnek láttam csak 2002-ig áttekinteni a források közül a *The New York Times* (TNYT), a *Népszabadság* és a *Magyar Fórum* cikkeit. Bár a TNYT esetében egészen napjainkig követtem a néhai kormányfővel foglalkozó írásokat. Ám érdemes áttekinteni az Oszlászki Tamás Tibor által készített dokumentum alapján a 2015-ben sugározni kezdett *Szabadság tér '89* című műsorban elhangzott egyes állításokat is azért, hogy párhozamba állíthassuk azokat más vélekedésekkel. Ezt a tanulmányt egy hosszabb írás, vagy újabb, a témával foglalkozó munkák első darabjának szánom, mert belemélyedve a különböző tartalmakba és a néhai kormányfőről a köztudatban még mindig előforduló teljesen nézetekre, úgy érzékelttem, hogy még sokat kell ezzel a témával foglalkozni.

⁴ OSZLÁSZKI 2015.

25 évvel a rendszerváltozás után a televízióban

2015-ben a *Duna Televízióban* minden héten főműsoridőben *Szabadság tér '89* címmel megjelent egy műsor, Rákay Philip szerkesztésében, amely emlékezett az 1989-ben és utána következő időszakra. Természetesen Antall József és a kormánya is állandó témát szolgáltatott a műsorhoz. Ráadásul a műsor szerkezetében is támaszkodott az oral history által kínált lehetőségekre. Több, a rendszerváltoztatás idején aktívan politizáló személyiség fordult meg a televízióstúdióban azért, hogy emlékezzen és értékelje 25 év távlatából a történeteket.

A műsor 2015. december 16-i adásában Granasztói György, aki az Antall és Boross kormányok idején belgiumi és luxemburgi követ volt, illetve Láncki Tamás politológus szerepeltek. Mondanivalójuk több ponton is találkozott. Véleményük szerint Antall az elmúlt század – itt elsősorban a XIX. századra gondolhattak – ideális demokrácia mintáját képviselte. Glaszkesztyűvel kormányzott, miközben az ellenfelei bokszesztyűvel válaszoltak. Nem alkalmazott elég erőt, fontosabbnak tartotta az általa képviselt demokrácia-felfogáshoz való hűséget.⁵

Rákay Philip szerkesztő, műsorvezető igyekezett megmagyarázni a televízió nézőinek, hogy a kormányfő miért nevezte saját kormányát „kamikázékormánynak.” Úgy vélte, hogy ezt azért mondta, mert mind Göncz Árpád köztársasági elnök, mind az Alkotmánybíróság ellene voltak.⁶

A *Szabadság tér '89* sorozatban többször is szerepelt Bíró Zoltán, aki az MDF első elnöke volt. Érthető szubjektív okokból ő volt az egyik legkritikusabb Antall Józseffel szemben. Nem értett egyet az MDF elnökeként utódja, a későbbi kormányfő kamikaze-kormány elnevezésével. „Nem indulhat úgy el a kormány, hogy kamikaze, hogy meghal és majd lesz valami” – mondta.⁷

Bírónál is többet láthattuk a sorozatban Tőkéczi László történészt, aki kvázi a felvezetőbeszélgetésben vett részt, még a vendégek előtt mondta el a véleményét.

Bogár László is több alkalommal feltűnt a *Szabadság tér '89*-ben, hogy értékelje a történeteket. Miközben maga is az Antall-kormányban dolgozott a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériumának politikai államtitkáráként, sok esetben mégis úgy nyilatkozott, mintha felülről, kívülállóként, egyfajta kortanúként értékelné az egykori eseményeket. Jellemzően egykori munkahelyét meg sem említették. Visszaemlékezése szerint Antall a halála előtt négy hónappal azt állította neki, hogy leg-

⁵ *Szabadság tér '89*. 2015. december 16.

⁶ *Szabadság tér '89*. 2015. augusztus 26.

⁷ Uo.

alább kísérletet kellett volna tenniük a privatizáció Magyarországnak kedvezőbb megoldásaira.⁸

A műsor 66. részében Fritz Tamás politológus tett érdekes kijelentést, szerinte Antall Józsefnek is akadtak bizonyos kötődései a pártállam bizonyos személyeihez, bár azt is bevallotta, hogy ezt nem tudják egyelőre bizonyítani.⁹ Fritz kitért arra is, hogy az MDF mérsékelt szárnyát vezette Antall József, szemben a radikálisabb erővel, amelynek képviselői Csurka István köré tömörültek. Antall nem akart egy radikális elitcserét, lényegében ez nem is történt meg. Egy lassú demokratizálódási folyamatban gondolkodott, miközben Csurka ezzel ellentétesen tevékenykedett volna. Ennek részletesebb elemzése nem történt meg a műsorban. Az MDF–SZDSZ-paktum – értelmezése szerint – arcuclsapásként érte a nyilvánosságot, és ez a paktum nem is volt szerencsés. Hatalommegosztás történt az SZDSZ és az MDF között. Ezt az SZDSZ nagyon erős háttérbázisa okozta, pénzügyi és külföldi erők, amely rákényszerítette az MDF-et a megegyezés megkötésére.

Bíró Zoltán még kritikusabban fogalmazott, ő semmiképpen sem írta volna alá a paktumot. Az MDF elnöksége nem fogadta volna el. Más megoldást kellett volna találni. Demokratikus folyamattal ellentétes volt az elfogadása. Szerinte a média volt a fő kérdés; a paktum megkötötte a kormányzat kezét a közmédiában. A köztársasági elnök személyének kijelölése, szerepe is gondot okozott. Azt lehetett volna tenni, hogy leváltják Antall Józsefet, de akkor belharc lett volna az MDF-ben, és ezzel a szabaddemokraták kezébe került volna a kormányzás. Bíró állításai szerint úgy kormányzott volna, hogy eseti alkukat kötött volna az ellenzékkel egyes kétharmados törvények meghozataláról, ha pedig nem sikerült volna, akkor a magyar társadalomhoz fordult volna támogatásáért.¹⁰

Bogár László ebben az adásban is kitért arra, hogy Antall József a halála előtt bevallotta neki, hogy összeomlott az élete, mert azt gondolta, hogy a Nyugat és így a nyugatot képviselő szabaddemokraták visszasegítik Magyarországot arra a pályára, ahonnan a kommunizmus lelökte. Csakhogy ennek éppen az ellenkezője történt, gyakorlatilag ezért halt meg. Arra is kitért, hogy 1982-től, az IMF-be történő belépéstől kezdve szellemiségében Magyarországot a szabaddemokraták kormányozták. Állítja, mivel – ahogy ő fogalmazott – négy évet „lehúzott” a kormányban, ezt az országot az Antall kormány idején is a szabaddemokraták, Szabó Ivánok és Kupa Mihályok irányították.¹¹ Bogár szerint a globális erőknek nyilvánvaló volt már 1989 októberétől, amikor Antallt az MDF elnökének választották, hogy ő lesz a következő

⁸ *Szabadság tér* '89. 2015. augusztus 12.

⁹ *Szabadság tér* '89. 2015. április 12.

¹⁰ *Szabadság tér* '89. 2015. április 29.

¹¹ Uo.

magyar miniszterelnök. Ezt követően Antall járt Párizsban, Brüsszelben, Londonban, ahol Bogár szerint – tollba mondták neki a teendőket, és ez gyakorlatilag az SZDSZ programja volt, nagykoalíciót akartak az MDF és az SZDSZ között.

Mint látható, a tévésorozat egyes adásaiban – és ez derül ki Oszlánszki Tamás Tibor kollegánk által összeállított dokumentumokból is – nem éppen objektív képet sikerült festeni a néhai kormányfőről. Éppen ezért érdemes utánanéznünk, mi is történt Antall halálát követően a sajtóban a néhai kormányfő emlékével. Minek köszönhető, hogy 2015-ben a Duna Televízióban ezek a valóságtól elrugaszkodó mondatok elhangozhattak?

Antall a *The New York Times*-ban

A NYT mindig kritikus volt Antall Józsefhez. A liberális napilap elsősorban az akkori magyar ellenzék vádjaival támadta őt. A válaszokat azonban ezúttal arra kéréssem, hogy a kormányfő halála után vajon változott-e ez a gyakorlat.

A lapban 1993. december 13-án csupán a 28. oldalon, a halálesetekkel foglalkozó visszaemlékezésekre szánt rovatban foglalkoztak az elhunyt magyar miniszterelnökkel. Jane Perlez publikációjában kiemelte, hogy a rendszerváltozásokat követően Kelet-Európában Antall volt a leghosszabb ideig regnáló miniszterelnök, miközben feltehetőleg a legkonzervatívabb is ő volt.¹²

A cikk rövid értékelése szerint Antall miniszterelnöksége új korszakot teremtett meg a nyugati befektetők érkezésével, és azzal a stabilitással, amelyet Európa egy bizonytalan régiójában teremtett. Eközben Perlez úgy vélte, hogy az MDF, a legerősebb kormánypárt el fogja veszíteni az 1994-es választásokat, amelyet feltehetőleg a Magyar Szocialista Párt (MSZP) fog megnyerni. A szerző azt is állította, hogy az MSZP tagjai között olyanok is akadtak, akiket éppen Antall tanított történelemre a középiskolában, bár arra is utalt, hogy államtitkárai között hét is akadt, aki szintén elmondhatta magáról, hogy a tanítványa volt.

A magyar kormányfő haláláról szóló cikkből ezúttal sem maradhatott el az indirekt antiszemita vádaskodás. Megemlézték Csurka István 1992 augusztusában közölt elaborátumát, amely nyugati zsidó összeesküvést vizionált az új, demokratikus Magyarországgal szemben. Perlez szerint Antall kiállt Csurka nézetei ellen, de néhányan arra spekuláltak, hogy valójában osztotta a vélekedéseit. A NYT különleges tudósítója szerint ezt a feltételezést erősítette, hogy az elhunyt magyar politikus

¹² PERLEZ, Jane: Jozsef Antall, Who Led Hungary After Communism, is Dead at 61. *The New York Times*, 1993. december 13. 28.

Horthy Miklós kormányzót magyar hazafinak nevezte, és engedélyezte földi maradványainak hazahozatalát és újra-temetését Magyarországon.¹³

Perlez azt is leírta, hogy Antall volt az, aki bevezette a Római Katolikus vallásoktatást az alapfokú közoktatásban, miközben a lakosság egyharmada nem volt katolikus. A NYT zszurnalisztája teljesen félreértette ezt a lépést. Tar Pál, aki ekkor Washingtonban vezette a magyar nagykövetséget, már másnap olvasói levélben tájékoztatta ennek az ellenkezőjéről a liberális napilapot. Hiszen éppen Antall volt az, aki ragaszkodott ahhoz, hogy törvényben rögzítsék, a szülők dönthetik el gyermekeik részvételét a vallási oktatásban.¹⁴ Természetesen nemcsak katolikus, hanem a protestáns és zsidó felekezetekhez tartozó családok gyermekei is részesülhettek az egyházaiknak megfelelő oktatásban.

Ugyanebben a számban, ugyanezen az oldalon közölték Lipták Béla 1956-os magyar emigráns – aki ráadásul aktív résztvevője volt a magyarországi rendszerváltozásoknak is – levelét, ami szintén komoly kritikával élt Perlez cikkével szemben. A NYT újságírója szerint Antall azt a Horthyt méltatta, aki egyébként kollaborált Hitlerrel. Lipták arra mutatott rá, hogy Horthy a későbbi kormányzó, valójában egy magasrangú angolbarát katonatiszt volt az Osztrák–Magyar Monarchia idején. Tényleg nem volt nagyon kedves ember, de igenis hatalmas magyar hazafiként viselkedett, sőt 25 éves uralma alatt egyetlen fillérrel sem növelte saját vagyonát.¹⁵

Összegezve, nem igazán volt sikeres a lapban a visszaemlékezés Antall Józsefre, olyannyira nem, hogy a gyászjelentésnek tiszteletlen Perlez-publikáció után mindössze három nappal később már egy kiigazítást is közölhettek.

Erre azért is szükség volt, mert egyrészt szó sem volt arról, hogy a miniszterelnök halála után automatikusan az ellenzék kap kormányalakítási jogot, ennek eldöntése továbbra is az MDF és koalíciós partnerei kezében volt. Másodsorban kénytelenek voltak elismerni, hogy Antall nem vezette be a kötelező római katolikus hit- és vallásoktatást a magyar általános iskolákban. Önkéntes alapon bárki a felekezetének megfelelő vallásoktatásban részesülhetett.¹⁶

Antall József miniszterelnök halálát követően alig egy évvel újabb cikkben említették az egykori magyar kormányfőt, ezúttal az 1994-es választásokat megnyerő MSZP-politikus Horn Gyula miniszterelnök kisebbségi politikája került górcső alá. A publikációit szerzőként jegyző Stephen Kinzer idézte volna Antall József emlékeztetés kijelentésének azon részét, amely szerint „lélekben és érzésben 15 millió magyar miniszterelnöke kívánok lenni”. A TNTY zszurnalisztája azonban nem pontosan

¹³ Uo.

¹⁴ Tar Pál: Hungarians mourn their Prime Minister. *The New York Times*, 1993. december 20. 18.

¹⁵ Lipták Béla: Rehabilitating Horthy. *The New York Times*, 1993. december 20. 18.

¹⁶ [Név nélkül:] Corrections. *The New York Times*, 1993. december 16. 2.

fordította angolra a szavakat, hanem akképpen, hogy nem egyszerűen tíz millió bel-földi magyar miniszterelnökének, de szívben tizenötmillió magyar vezetőjének tartotta saját magát.¹⁷ Nyilván nem véletlenül fordította félre az eredeti gondolatot a szerző, mert így egyszerűbb is volt azt bizonyítani, hogy Antall kijelentése komoly feszültséget teremtett Magyarország, Szlovákia és Románia között. Megjegyem, Kinzer azzal sem volt tisztában, hogy a néhai Antall József miniszterelnök általa rosszul citált mondatának időszakában még Csehszlovákiának hívták Magyarország északi szomszédját. Továbbá, Antall még nem volt designált kormányfő, amikor Romániában, Marosvásárhelyen az úzvölgyi román bányászok tömegével verték az erdélyi magyarokat. Az 1990 márciusi magyarellenés román pogrom előbb volt, minthogy bármit is mondjon Antall a kisebbségi sorban élő magyarokkal kapcsolatban. Akkor éppen 45 év után újra a szabad választások második fordulójára készültek a magyarországi pártok.

A publicista csak azt akarta alátámasztani, hogy Antall Józsefhez képest, az amúgy az 1956-os forradalom és szabadságharc után alakult karhatalomnak egykori tagja, Horn Gyula miniszterelnök sokkal jobban kezelte Magyarország politikáját azokkal a szomszédos országokkal, ahol kisebbségi sorban magyarok is éltek. Román–magyar és magyar–szlovák közeledésről és az utóbbival megkötött alapszerződésről írt pozitívan Kinzer. Ildomos lett volna, ha később a szerződés utóéletével is foglalkozott volna a zsrnaliszta, mert talán kiderülhetett volna számára is, hogy nem történt radikális változás a szlovákiai magyarság életében, egyébiránt a kisebbségek kollektív jogait a két ország parlamenti képviselői által ratifikált dokumentum nem is tartalmazta.

Több mint egy évvel később a nacionalizmusra mért csapásként értékelték egy szerkesztőségi cikkben azt, hogy Magyarország és Románia között is alapszerződést írtak alá.¹⁸ Itt sem maradhatott el Antall már fentebb idézet mondatának újabb értelmezése, ezúttal már az a rész is kikerült, amely tévesen azt állította, hogy szívében 15 millió magyar miniszterelnöke. Egyszerűen csak annyi szerepelt, hogy a néhai magyar kormányfő kijelentette, hogy 15 millió magyar miniszterelnökének tekinti magát. Azt természetesen hozzátették, hogy Horn Gyula erre reflektálva leszögezte, hogy ő csak tíz millió magyar kormányfője.

Ugyanebben az évben Kevin Klose, a Szabad Európa Rádió (SZER) akkori elnöke egy olvasói levélben reagált az TNYT egy cikkére, amelyben előkerült egy régi ügy. Ezúttal azt állították a liberális amerikai lap egyik publicisztikájában, hogy az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc időszakában több ízben is félrevezető

¹⁷ KINZER, Stephen: We can work it out. *The New York Times*, 1995. március 26. 16.

¹⁸ [Név nélkül]: A Blow to European Nationalism. *The New York Times*, 1996. október 14. 16.

hírekben állították, érkezik a nyugati fegyveres segítség Magyarországra. Klose mellett, hogy mind az amerikai, mind a nyugat-német korabeli vizsgálatok eredményeit citálta, ezzel is árnyalva a cikk tartalmát, megemlítette, hogy Antall József 1990-ben a teljes magyar nép nevében megköszönte a SZER „közel 40 esztendőnyi” munkáját. A kormányfő szavai szerint a SZER „megajándékozta nekünk az igazságot saját országunkról és általában a világról, és tette ezt akkoriban, amikor az igazság kimondása az állam elleni bűncselekménynek számított.”¹⁹

Ezt követően a TNYT-ban egészen 2004-ig le sem írták Antall József nevét. Tanulmányom szempontjából lényegesebb az a cikk, amit Csurka István halála miatt közöltek a lapban. Douglas Martin írásában azt állította, hogy Antall Csurkát 1993-ban távolította el a legnagyobb kormánypártból, addigra lett elege az ellentmondásos nyilatkozataiból, de ez csak azért volt elodázhatatlan, mert Magyarországnak égető szüksége volt a nyugati befektetőkre, őket is meg kellett nyugtatni ezzel a lépéssel.²⁰ Csak hogy eszébe sem jutott a publicistának, hogy belássa, a kormányzati stabilitás miatt Antall nem szakíthatott azonnal Csurkával, illetve talán leírhatta volna, hogy a néhai magyar miniszterelnök mindig elhatárolódott annak antiszemita kijelentéseitől.

Margalit Fox négy évvel ezután írta le Antall nevét; a TNYT-ben ismét egy haláleset kapcsán említették meg a néhai kormányfőt. Ezúttal Göncz Árpád halála szolgáltatta az alapot a visszatekintésre. Az amerikai laptól megszokott módon magasztalták az elhunyt államfő egykori cselekedeteit, emlegették, hogy az 1990-es taxisblokádnál idején kifejezetten ő volt az, aki megakadályozta, hogy az Antall-kormány erőszakkal tegyen rendet. Ráadásul megállította Antallnak azt a törekvését, hogy átvegye a kormány a magyar médiát. Nem váltotta le a miniszterelnök javaslatára a televízió és a rádió elnökeit. Ennek köszönhetően a magyar baloldal a szabadsajtó védelmezőjeként dicsőítette, miközben a magyar jobboldal a nyugat elvtelen kiszolgálójának vélte.²¹

Fox egy szót sem írt arról, hogy a taxisblokádnál idején Antall kórházban volt, megműtötték, ráadásul szó sem volt arról, hogy erőszakot alkalmazzanak a taxisokkal szemben. Azt a tervet sem valósították meg, hogy honvédségi eszközökkel tisztítsák meg a főbb budapesti hidakat a fuvarozók járműveitől.

¹⁹ KLOSE, Kevin: Radio Programs Gave Hungary 'Gift of Truth'. *The New York Times*, 1996. november 9. 22.

²⁰ MARTIN, Douglas: Istvan Csurka, Hungarian Playwright and Gadfly, Dies at 77. *The New York Times*, 2012. február 11. A28.

²¹ FOX, Margalit: Arpad Goncz, Writer and Hungary's First Post-Communist President, Dies at 93. *The New York Times*, 2015. október 6. D8.

Fél évvel később a *Le Monde* korábbi főszerkesztője, a szerkesztőség igazgatója Sylvie Kauffmann véleménycikkét közölte a NYT honlapja. Gyakorlatilag Kauffmann azt fejtegette, hogy miképpen váltak a V4 csoport országai (Lengyelország, Csehország, Szlovákia és Magyarország) az Európai integráció feltétlen híveiből a brüsszeli politika kritikusaivá. Különösen a migrációs válság váltotta ki mindezt. A szerző szerint a V4 országai hisztérikusan reagáltak arra az Európai Bizottság által kezdeményezett megoldásra, hogy elosszák az EU tagjai között az illegális bevándorlókat, vagy ahogy Kauffmann hivatkozott rájuk a cikkében, a kijelölt menekülteket meghatározott kvóta szerint osszák szét a tagországok közt.²²

A szerkesztő véleménye szerint Václav Havel és Antall József józan hangja már időközben elveszett. A cikk szerzője nem vette figyelembe, hogy egyáltalán nem tudhatjuk, hogy Antall József miképpen reagált volna a ma eseményeire, maximum feltételezéssel élhetünk, de biztosan nem állíthatunk semmit. Ezt követően újabb cikk nem jelent meg a néhai miniszterelnökről.

Érdekes egy „nagyobb képet” is néznünk annak érdekében, hogy lássuk, pontosan hol is helyezi el Antall Józsefet a NYT a korszak kelet-közép-európai politikai sorában. A lap internetes adatbázisának segítségével mai napig vizsgálva,²³ Lech Walesát 2608 alkalommal,²⁴ Václav Klaust 484,²⁵ miközben Antall Józsefet csupán 87²⁶ ízben említették valamely cikkben, hírrovatban, publikációban, vagy olvasói levélben.

Mindezek után érdemes azt is megnéznünk, hogy a NYT lapjain mennyit szerepeltek a korabeli magyar politikusok mostanáig. Göncz Árpádot 58,²⁷ Horn Gyulát 91,²⁸ ellenben a jelenleg is aktív politikusok közül Orbán Viktort 1368 alkalommal említették meg a lapban.²⁹

Antall József tehát nem tartozik a NYT hasábjain a legtöbbet emlegetett magyar politikusok közé. Ennek ellenére, mint az látható, halálát követően is több olyan negatív kritikát kapott, amelyek gondolatai tudatos félreértelmezésének tekinthetők.

²² KAUFFMANN, Sylvie: Europe's Illiberal Democracies. *The New York Times*, 2016. március 9. <https://www.nytimes.com/2016/03/10/opinion/europes-illiberal-democracies.html?searchResultPosition=85> (2024. március 6.)

²³ 2024. március 6-án.

²⁴ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?dropmab=false&query=%22Lech%20Walesa%22&sort=oldest> (2024. március 6.)

²⁵ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?query=%22Vaclav+Klaus%22+> (2024. március 6.)

²⁶ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?query=%22Antall%22> (2024. március 6.)

²⁷ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?query=%22Arpad+Gonc%22> (2024. március 6.)

²⁸ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?query=%22Gyula+Horn%22> (2024. március 6.)

²⁹ NYT Archívum <https://www.nytimes.com/search?dropmab=false&query=%22Viktor%20Orban%22&sort=oldest> (2024. március 6.)

A Népszabadság és Antall József emléke

A korszak *Népszabadságát*, a szocialisták lapját nem vádolhatjuk pozitív elfogultsággal Antall József kapcsán, éppen ezért fontos, hogy a lap cikkei szerepeljenek ebben az összeállításban.

1993. december 13-án az elhunyt kormányfőre emlékeztek. A *miniszterelnök* címmel megjelent név nélküli, szerkesztőségi cikkből kiderül, hogy a lap szerkesztői minden addigi alaptalan kritika ellenére, abban a pillanatban, amikor már a kormányfő nem hallhatta, elismerték érdemeit. Ennek az írásnak néhány gondolata megérdemli, hogy ehelyütt szó szerint is idézek belőle. „Antall József kiszámítható politikus volt, róla bizonyosan lehetett tudni: következetesen tartja magát a törvényekhez... Konfliktusba került saját pártjának szélsőségeivel, valamint parlamenti ellenzékével. Jobboldali bírálóival, mert kompromisszumokat kötött, ellenzékével pedig olykor azért is, mert szilárdan vallotta: teljes mértékben, minden törvényes eszközzel kell élnie mindazzal a joggal, amivel őt az alkotmány felhatalmazta. Antall olyan politikusi ideákat valósított meg, amelyek még a tömegkommunikáció előtti korban keletkeztek. Ezért nem volt könnyű számára eszményeit eljuttatni a tömegekhez. Kiderült mégis: bántja őt, hogy munkáját a közvélemény nem ismeri el eléggé... S amit az utókor majd netán felró a miniszterelnöknek, azért igen sokban munkatársainak tehető szemrehányás... Valószínűleg bántotta őt, hogy kijelentését, miszerint lélekben tizenötmillió magyar miniszterelnöke kíván lenni, sokan félreértették vagy félre akarták érteni... némelyekkel ellentétben nem táplált irredenta vágyálmokat.”³⁰

Ráadásul a napilapban reagáltak Petri Györgynek a *Beszélőben* megjelent, az akkor már haldokló Antallnak írt rendkívül ízléstelen versére is. „A politikust nem illeti meg a részvét – Nagy Imre is csak teljesítette a kötelességét – írta Petri. – (Bocsássa meg nekem ezt az allúziót, bár kétségtelenül Ön is szétrombolt bennem egy illúziót, jóllehet részesíthetném Önt azért köszönetben, hogy egy Illusion perdue-vel gazdagabb lettem.) Olvasom, hogy Ön csak sterilizált újságokat olvashat, remélem a betűk, szavak azért nem irattatnak át. Habár Ön egy sereg szolgálával és hülyével vérette körül magát, meg kell mondanom, jócskán alábecsülve ezzel önmagát.”³¹

Perecz László egyetértett azzal, hogy a politikust nem illeti meg a részvét, mert csak a meghozott döntései következményei alapján lehetséges őt megítélni. A zsrnaliszta szerint Antall nem hozott jó döntéseket, mert az 1990-es választások előttiek-

³⁰ [Név nélkül]: A miniszterelnök. *Népszabadság*, 1993. december 13. 3.

³¹ PETRI György: Kívánok jobbulást. *Beszélő*, 5. 45. sz. <http://beszelo.c3.hu/epublish/2/v5n49> (2024. március 3.)

hez képest is rosszabbnak ítélte Magyarország gazdasági, politikai és szellemi állapotait.³²

Előkerültek, bár jóval udvariasabb formában, azok a kritikák, amelyek elsősorban Antall állítólag „idejétmúlt” személyiségéből eredeztették a politikai problémákat. Percz a néhai kormányfőt múlt századbeli és a két világháború közötti úriembernek, a keresztény úri középosztály tagjának bélyegezte: „Ez az ország nem folytathatja onnan, ahol fél évszázada abbahagyta. A százszor átkozott kommunizmus befejezte a társadalom modernizálását, az ezerszer gyalázott kádárizmus újra indította lakóinak polgárosodását. Aki ezzel nem vet számot, talán nem reakciós. Mindenképpen anakronisztikus azonban” – summázta az újságíró.³³

A kormányfő halála sajnos nem sokat enyhített a Magyar Televízió főként a médiacsatáival foglalkozó műsorpolitikáján. Ez egyébként már György Péternek is sok volt, pedig éppen ő volt az, aki sokszor kritizálta a kormányközelinek tartott média-személyiségeket. Többször is bírálta a *Híradó* és *A Hét* műsorok éléről akkor már eltávolított Pálffy G. Istvánt is. Elemzése szerint szégyen volt, amit az MTV Antall halála estéjén a *Hét* című műsorban művelt. Egy rövid tíz perces megemlékezést követően az adásban folytatták a médiavita ügyének tárgyalását. „Mi történt? Semmi egyéb, mint az, hogy az MTV egész vezetése – mert ugyan senkinek el nem hiszem, hogy ami történt, az nem a kollektív felelősség tipikus esete – képtelen volt átlépni a napi politikai viselkedés határain, s fel sem fogta, hogy amit tesz, az szakmailag tragikomikus, emberileg pedig elképesztő – írta György Péter.”³⁴ A nemzet televíziójának egységet kellett volna mutatni a gyászban, ehelyett a napi politikai csatározásokkal foglalkoztak a főműsoridőben.

Bayer József politológus, egyetemi tanár sem értette Antall József karakterét, ő is letűnt idők korszerűtlen alakjának vélte, és az úri középosztály bélyegét sütötte rá. „Antall vitán felül demokrata volt – írta –, mégis sokat megőrzött ennek az osztálynak vezetésre való elhivatottságtudatából és arisztokratikus bizalmatlanságából a tömegekkel, a feltörekvő senkikkel szemben. Ezt érezték megbenne azok, akik kétségbe vonták demokratikus alapállását, és gyanakvásukban – igaztalanul – egy tekintélyelvű uralom előkészítésével vádolták.”³⁵

Összegezve, az elhunyt kormányfőről közvetlenül a halála után úgy írtak, mint egy tiszteletreméltó, de amúgy sokat tévedő politikusról, aki mind külsőségeiben, mind megnyilvánulásaiban egy méltán megbukott korszak „kísértete” volt. Utóbbi miatt nem is tudta magát megértetni a társadalommal. Ugyanakkor elismerték kariz-

³² PERECZ László: Modell és valóság ellentéte. *Népszabadság*, 1993. december 13. 7.

³³ Uo.

³⁴ M.G.P.: Szégyen. *Népszabadság*, 1993. december 13. 7.

³⁵ BAYER József: A politikus öröksége. *Népszabadság*, 1993. december 18. 17.

máját és a kormányt összetartani képes erejét. Néhol emlegették, hogy Magyarországot ismét hozzá akarta kötni a Nyugathoz. Ezzel pedig maximálisan egyetértettek.

A *Népszabadság* egyes cikkeiből az látható, hogy az ott megszólalók maguk is érezték, hogy Antallt a történelem, az utókor sokkal pozitívabban fogja megítélni, mint kortársai, politikai oldalaktól függetlenül is. Ennek a megértése már 1994-ben olvasható a lap egy véleménycikkében, amelyet Kopátsy Sándor közgazdász írt. A már fentebb sokszor citált cikk – mondhatni megszokott módon támadta Antall személyiségét és stílusát, negatív kontextussal magyar nemesnek titulálta, aki bár szerette, de egyben le is nézte népét, majd a kritikák után meglepő fordulattal az alábbi sorokat böngészhetjük: „Történelmi megítélése sokkal pozitívabb lesz annál, mint ahogy a közvélemény előtt ma, illetve politikája a következő választásokon majd mutatkozni fog. A fentiek ellenére Antall József fontos és pozitív történelmi szerepet játszott. Volt stílusa. Ő ki tudta játszani a kis törtetőket. Bármennyire is sértőnek tartotta volna az összehasonlítást, Kádárral azonos képessége volt arra, hogy magát nélkülözhetetlenné tegye, hogy ne tűnjön meg maga mellett senkit, aki hozzá mérhetővé válhatna.”³⁶

Ennek ellenére a 15 millió magyarral kapcsolatos kormányfői nyilatkozat továbbra is ott szerepelt a legfőbb támadási pontok között. Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész, aki az MDF alapító tagja volt, egy a *Népszabadságnak* adott interjújában elmesélte, hogy amikor meghallotta, hogy Antall lélekben érzésben tizenötmillió magyar miniszterelnökének nevezte magát, nem értett egyet vele. Nem elsősorban azért, mert tartott a környező államok véleményétől. Szerinte „...azért nem volt [ez] szerencsés, mert a politikai dimenziót, a miniszterelnöki funkciót összekapcsolta a magyar nemzet fogalmával, amely elsősorban anyanyelvi-kulturális közösség.”³⁷

1995-ben Horn Gyula miniszterelnök népszerűségi indexe már alulmúlta Antall József 1991-ben mért adatait. Ez a helyzet kezelhetetlen volt a szocialista politikusoknak. Hajdú János, az MSZP országgyűlési képviselője, hivatása szerint újságíró tollat ragadott és cikket írt a *Népszabadságban* az ügyről.³⁸ Azt állította, hogy nem fontos ebben a kérdésben a százalék, ugyanis Antallnak annak idején egy ország fordított hátat, miközben Horn és a szocialisták „magukkal viaskodnak” a közvélemény nagyobbik része elvesztve a helyzet jobbrafordulásának reményét magába roskadt, és csak kisebbik része állt át a kisgazdák oldalára. – Nyilván nem lehetett beismerni, hogy 1995-ben már jól látszott, hogy könnyebb volt Antallt kritizálni, mint kormányozni.

³⁶ KOPÁTSY Sándor: Egy magyar nemes halálára. *Népszabadság*, 1994. február 11. 14.

³⁷ POGONYI Lajos: Mintha a Kádár-korszak vége folytatódna – állítja Kiss Gy. Csaba, a Közép-Európa Intézet igazgatója. *Népszabadság*, 1994. szeptember 21. 10.

³⁸ HAJDÚ János: Mit és miért érdemes vállalni? *Népszabadság*, 1995. július 17. 11.

Ebben az időszakban nem maradhatott el Antall József szintén sokat idézett másika mondatának emlegetése sem. A „tetszettek volna forradalmat csinálni” rejtélyét ezúttal Eörsi István, egykori ’56-os szerepéért elítélt író, költő igyekezett értelmezni. Szerinte ezzel a gondolattal Antall „mondott valami értelmeset is.”³⁹ Ezt azzal hozta összefüggésbe, ami 1989. június 16-án Nagy Imre és pertársai ünnepélyes temetésén történt. Eörsi elismerte, hogy kénytelenek voltak eltűnni, hogy olyanok is résztvevői lehessenek a temetésnek, akik erkölcsi szempontból bűnösök voltak. Úgy érezte, hogy nem lehetett mást tenni, mert a Kádár-korszakban kompromittálódott a magyar ellenzék jelentős része.

Ugyanebben az évben Torgyán József, a Független Kisgazdapárt (FKgP) elnöke összekapcsolta Antall József, Németh Miklós és Horn Gyula miniszterelnökök gazdaságpolitikáját. Kijelentette, hogy egyáltalán nem kellett volna semmit sem visszafizetni a magyar államadóságból Antallnak, mivel azt nem a magyar nép, hanem a kommunisták vették fel, nekik kellett volna visszafizetniük.⁴⁰ – Úgy is mondhatjuk, hogy Németh Miklós és elődjei felvették, Antall megpróbálta visszafizetni, Horn pedig további adósságot is hozzá tett.

Szigethy András újságíró nem tartotta elegánsnak, hogy a kormánykoalíció nem küldött megemlékező táviratot vagy levelet Antall József halálának második évfordulójára az MDF-nek. És nem voltak jelen közülük az ebből az alkalomból a Szent István-bazilikában rendezett szentmisén sem.⁴¹ Hiányolta az emberi gesztusokat és a legalapvetőbb kormányzati megnyilvánulásokat.

1996-ban új elnökséget választott az MDF, a párt elnöke Lezsák Sándor lett, aki 1989. október 21-én, amikor az MDF vezetésének elsöprő többsége az MDF elnökének választotta Antall Józsefet, tartózkodott a szavazástól. A szocialisták úgy érezték 1996-ban, hogy az MDF új irányt vett, és Csurka István pártjával a Magyar Igazság és Élet Pártjával (MIÉP) szövetségben képzelte el a jövőt. Ebből a szemszögből kezdték újra vizsgálni Antall Józsefet is. Aczél Endre, aki nem volt vádolható semmilyen pozitív elfogultsággal a néhai miniszterelnökökkel szemben, a következőképpen foglalta össze a helyzetet: „Antall a szabadelvűség, kereszténydemokrácia, nemzeti hagyomány értékrendjét tartotta szem előtt, idegen volt tőle a szélsőségeség. A nyugat-európai politikai szóhasználatnál jobbközép politika gyűjtőhelyének tekintette a pártot. Úgy látszik, mintha ez fejeződött volna be: a pártban többséget kapott egy olyan csoport, amelyik szűkebb alapon építkező pártot tart versenyképesebbnek, ütőkévesebbnek.”⁴²

³⁹ EÖRSI István: Tartózkodó kérelem. *Népszabadság*, 1995. augusztus 28. 11.

⁴⁰ BEDNÁRIK Imre: Torgyán: Németh, Antall, Horn felelős. *Népszabadság*, 1995. november 13. 4.

⁴¹ SZIGETHY András: A forma tartalma. *Népszabadság*, 1995. december 13. 3.

⁴² ACZÉL Endre: Szakítás, Szakadás. *Népszabadság*, 1996. március 4. 3.

Úgy látszik, hogy 1996-ra az egykori miniszterelnököt illető alaptalan antiszemita vádaskodások, újságírói túlzások és torzítások ideje lejárt. Ráadásul ekkoriban az FKgP átvette a közvéleménykutatások adatai alapján a vezetést a szocialistáktól és emelkedett a MIÉP népszerűsége is.

A *Népszabadság* korabeli lapjait forgatva feltűnik, hogy Antall József kritikusi közül a legkitartóbbakat valójában nem a baloldali vagy liberális megszólalók, publicisták, politikusok között kell ebben az időszakban keresnünk. A radikálisnak számító független kisgazdák és Csurka István pártjában, a MIÉP-ben összpontosultak azok az erők, akik legkevésbé voltak objektívak a tragikus sorsú magyar kormányfő megítélésében.

G. Nagyné dr. Maczó Ágnes, aki országgyűlési képviselő és a kisgazdapárt alelnöke is volt 1996-ban, egy interjúban a következőket mondta: „Nemcsak ez a kormány, hanem annak elődje, Antall József kormánya is nemzetellenes politikát folytatott. Jogos a népi mondás, hogy az antalli örökség nem más, mint Horn Gyula. Persze Kuncze Gáborral együtt.”⁴³

Egy évvel később Sükösd Mihály röviden próbálta értelmezni Antall József pályáját. Írásában több, már ismert kritikai klisé is előkerült. A néhai miniszterelnök szerint nem tekinthető „negyven évi bolsevik terror áldozatának”.⁴⁴ „Atyai barátja és orvostörténeti cikkeinek társszerzője, dr. Schulteis Emil egészségügyi miniszter, aki viszont Aczél Györgynek is barátja, így érthető – indokolja Sükösd –, hogy Antall József 1982-ben a Munka Érdemrend arany fokozatában részesül.”⁴⁵

A szerző nagyformátumú, de sikertelen miniszterelnököknek bélyegezte Antallt, aki olyan történelmi személyiségeket, politikusokat követett, akik a tegnapi, tegnapelőtti időszaknak voltak a nagyjai. Azt is a fejére olvasta a néhai kormányfőnek, hogy túl sokáig mentegette Csurkát, később szakított vele, emiatt sokan elhagyták az MDF-et. Antallt olyan hiú embernek látta, aki sokszor feleslegesen bántotta a vele nem egy platformon lévő újságírókat és írókat. Ugyanekkor végkövetkeztetése szerint: „...igazi demokrata volt, aki minden diktatórikus kísérletet elutasított, elvben és gyakorlatilag egyaránt. Olyan nemzetet és polgári középosztályt képzelt el, amelyik a valóságban nem létezett, s az ő módszereivel nem volt elérhető.”⁴⁶

1998-ban ismét országgyűlési képviselő választásokat tartottak Magyarországon. Eljött az idő, hogy még érdekesebb módon lássák a *Népszabadság* publicistái Antall József időszakát, különösen azért, mert a Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz)

⁴³ BEDNÁRIK Imre: „Sebeket gyógyítani jöttem”. Beszélgetés G. Nagyné Maczó Ágnessel, az Országgyűlés kisgazdapárti alelnökével. *Népszabadság*, 1996. március 28. 9.

⁴⁴ SÜKÖSD Mihály: Antall József rövid évei. *Népszabadság*, 1997. április 5. 21.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

megnyerte a választást és az MSZP ismét ellenzékbe kényszerült. Nemcsoda, ha Aczél Endre értékelése szerint immár nemcsak az Antall-, hanem Horn-kormányt is kamikaze-kormánynak kell nevezni. Sőt, Aczél szerint Horn Gyula kabinetjére sokkal inkább ráillet ez a titulusz: „Miért a történelmi balszerencse, hogy egy kormány, amelyben ő is benne ül (Németh Miklósé), szinte észrevétlenné teszi az Antall-féle rendszerváltozást; miért, hogy egy kormány, amelynek ő a feje, ugyanúgy »ágyaz meg« az utódjának? Mert valóban Orbán Viktor az első, aki nincs erre a kamikaze-szerepre ítélve. Aki háta mögött azzal a fundamentummal, amely kisebbséget Antall, nagyjából Horn érdeme, teremthet maga körül egy olyan hangulatot, mint amelyet Klausnak sikerült Csehországban. Hogy az emberek örüljenek a rendszerváltozásnak, ne a kínjait, hanem a jótéteményeit érezzék főképp.”⁴⁷

1998-ban megjelent Debreczeni József Antall Józsefről szóló monográfiája. Debreczeni jól ismerte a miniszterelnököt. Könyve kísérlet volt arra, hogy alternatívát kínáljon az Antallt csak kritizálni akaró hangokkal szemben. Éppen ezért azonnal kiváltotta az ellenérzéseket azokból, akik nem kívántak semmiképpen sem változtatni az addigra már megcsontosodott negatív álláspontjukon. Nem is próbálták elfogadni, hogy létezhetnek olyan szempontok is, amelyek a közvéleményt egy pozitívabb Antall-kép kialakítására készítenék. Nem véletlen, hogy Percz László filozófiatörténész azonnal nekiesett a kötet által rajzolt képnek a *Népszabadság*ban. „A cserzett arcú kiscsászár meg a miniszterelnök – summázta Percz –, mint többgenerációs vadász, aki admirálisként navigálja a nemzet apró gözöseit, közben pedig a vízen járva uralja saját pártja borzalmas tagságának masszáját. Debreczeni József Antall-életrajza politikai giccs a javából.”⁴⁸ Percz gyakorlatilag nem tudta egyetlen sorát sem komolyan venni az írásnak. Szinte személyesen is sértette a munka megjelenése, nem véletlen, hogy hamarosan Gróh Gáspár irodalomtörténész már reagált is az érzelmektől túlfűtött recenzióra. Az irodalomtörténész arra mutatott rá a *Népszabadság* által közölt válaszában, hogy Percz képtelen elfogadni, hogy nem az MSZMP indította el a rendszerváltoztatást, hanem ebben a történetben másoknak is, így Antall Józsefnek is komoly szerep jutott. „Hogy Antallt és kormányát miért kellett folyamatosan horthysta restaurációval, keresztény kurzussal vádolni, azt akkor is lehetett tudni, ahogyan ma is lehet – írta Gróh. – Erre a csendes önátmentéshez a politikai hatalom gazdasági hatalommá konvertálásának elfedése érdekében volt szükség.”⁴⁹

⁴⁷ ACZÉL Endre: Elmúlt idők, új idők. *Népszabadság*, 1998. június 3. 3.

⁴⁸ PERECZ László: Antall József közéről. Debreczeni József: A miniszterelnök. *Népszabadság*, 1998. június 13. 10.

⁴⁹ GRÓH András: Fegyelmezett gyűlölködés. *Népszabadság*, 1998. június 24. 12.

Miközben Antall éppen azért küzdött, hogy ne olyan politikai rendszer jöjjön létre, amely egy szűk elitnek adjon szinte korlátlan hatalmat. Ugyanis éppen ez történt, mind a Kádár, mind a Horthy-korszakban. Gróh olvasatában ezekkel a korszakokkal és társadalmi folyamatokkal szemben kínált valós társadalmi alternatívát Antall József, és éppen ezt nem tudta elfogadni Pécetz. Hozzátehetjük, mások sem tudták elfogadni ennek a lehetőségét.

1998 őszén Lengyel László közgazdász-politológus többrészes elemzésben tekintette át az 1990 utáni magyar miniszterelnökök munkásságát. A sorozat *Népszabadságban* publikált első részében Antall Józseffel és Boross Péterrel foglalkozott.⁵⁰ Lengyel elemzése integrálni igyekezett az Antallal kapcsolatos kritikákat és pozitívabb vélekedéseket. Véleménye szerint a néhai miniszterelnök „alkalmas volt a rendszerváltozás miniszterelnökének.”⁵¹ Nem volt „kisember-tudata”. Nem akarta észre venni a lent állókat, a szegényeket, a kicsinyeket. Ugyanakkor hiteles személyiségnek tartotta Antallt, aki valóban az értékek embere volt, de eközben „az őt körülvevők többsége viszont jobbbrosszabb szerepjátszó. Deklasszált budai rágók, kettős értékrendű, sanda udvaroncok, farizeusok vagy szélhámosok. Múltjuk átírt, átfogalmazott. Beszédmódjuk és viselkedésük betanult. Jól kihasználták Antall József emberismeretének hiányát, nehéz kapcsolatteremtő képességét, félénkségét az idegen környezettől és emberektől.”⁵²

Bauer Tamás közgazdász, országgyűlési képviselő, az SZDSZ politikusa 1999-ben már azt állította, hogy Antall József politikáját sok tekintetben lehetett és kellett is bírálni, sőt „több ponton kudarcot is vallott, de fő politikai üzenetei – a parlamenti demokrácia kiépítése, a szociális piacgazdaság megteremtése, a nemzeti függetlenség helyreállítása – őszinte üzenetek voltak. Amit arról mondott, hogy mire vállalkozott (kamikaze-kormány) amikor a pártállam kormányát leváltva hivatalba lépett, igaz állítás volt.”⁵³

Úgy tűnik, hogy Antallt ideológiai szempontokból is kötelezően bírálni kénytelen publicisták, politikusok a megváltozott helyzethez, aktuális kormányokhoz képest változtatták, váltogatták aktuális álláspontjukat. 1998 és 2002 között Antall már a múlthoz tartozott, számukra az újabb fenyegetést Orbán Viktor személye kezdte egyre inkább megtestesíteni.

Különösen azért is volt ez így, mert sokan Antall egyébként írásos formában nem létező politikai végrendeletének örökösét Orbán Viktor miniszterelnökben vélték megtalálni. Ennek köszönhetően mindazok, akik nem szerették Antallt, de sokkal

⁵⁰ LENGYEL László: Magyar miniszterelnökök. *Népszabadság*, 1998. október 10. 26.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

⁵³ BAUER Tamás: Hiszi is, vagy csak mondja? *Népszabadság*, 1999. február 19. 10.

jobban gyűlölték Orbán Viktort, értelemszerűen azt akarták bizonyítani, hogy az amúgy általuk folyamatosan kritizált Antall József sokkal demokratább volt Orbán Viktornál.

1999 novemberében Demszky Gábor budapesti főpolgármester kezdeményezte, hogy a magyar fővárosban nevezzenek el egy közteret vagy utcát Antall Józsefről.⁵⁴ Hozzá kell tenni, hogy Párizsban ekkor már emléktábla, Zágrábban pedig utcanév is emlékezett a magyar kormányfőre. Csakhogy Budapesten csak olyan személyről lehetett közteret, vagy utcát, utat elnevezni, aki legalább 25 éve elhunyt. Demszky ezért szeretett volna egyszeri módosítást eszközölni Antall József személyére tekintettel. Politikailag is pikáns volt az ügy, mivel Demszky a szabaddemokraták sorait erősítette.

A *Népszabadság* értelemszerűen több cikkben is foglalkozott ezzel az ügygel. Demszky főpolgármester az Antall családot is szeretne volna bevonni a folyamatba, bár ők csak a sajtóból értesültek erről a tervről. Az MDF részéről Balsai István azt javasolta, hogy a Moszkva teret nevezzék át Antall József térre.⁵⁵

A fővárosi közgyűlés pártjai közül a MIÉP képviselői szerint ez a felvetés pusztán a főpolgármester kampányfogása volt, semmi több. Hiszen Demszky Antall életében nem sok jót mondott a kormányfőről. A MIÉP oldaláról az egészet pusztán politikai taktikának tartották. Úgy vélték, Demszky így akart éket verni az MDF és a FIDESZ közé, ugyanis ezzel azt kívánta aláhúzni, hogy Antallal képes volt egyezségeket kötni, miközben Orbán Viktorral nem.⁵⁶ Ennek ellenére támogatták volna, hogy legyen Budapesten Antall Józsefről elnevezve köztér vagy utca, ám cserébe azt akarták, hogy Mindszenty József és Németh László ugyanebben a tisztességben részesüljön.

Csakhogy a néhai kormányfő családja – joggal – úgy vélte, hogy ha Antall élne, nem helyeselné, hogy valakiről a hatályban lévő törvény adta lehetőségek figyelmen kívül hagyásával közteret nevezzenek el. Demszky kénytelen volt figyelembe venni a család kérését. Ám mégis ez az egész eset és annak Antallhoz méltó kezelése emlékeztetessé tette a történetet.⁵⁷

2000-ben újabb egykori Antall-kritikus mondta el kissé megváltozott véleményét a néhai kormányfőről. Vásárhelyi Mária egy interjújában elismerte, hogy nagyon kritikusan szemlélte az Antall-kormány tevékenységét. Természetesen ő is azért változtatott álláspontján, mert sokkal, de sokkal kellemetlenebbnek tartotta Orbán Viktort.

⁵⁴ S. G.: Röviden. *Népszabadság*, 1999. november 19. 5.

⁵⁵ MTI: Moszkva tér helyett Antall József tér. *Népszabadság*, 1999. december 13. 5.

⁵⁶ NÉMETH Era: Moszkva helyett Antall József tér? Az elnevezésről a fővárosi közgyűlés dönt. *Népszabadság*, 1999. december 14. 27.

⁵⁷ [Név nélkül]: Antall-levél a miniszterhez. *Népszabadság*, 1999. december 15. 4.

„Ezzel együtt azt mondom: volt különbség Antall József és a jelenlegi kormány magatartása között – állította. – Az ugyanis a véleményem, hogy Antall József elkötelezett híve volt az alapvető demokratikus értékeknek, és sohasem gondolt arra, hogy a demokratikus jogállamiság keretei átléphetőek.”⁵⁸

A millennium esztendőjében éppen tizedik születésnapját ünnepelte az MDF–SZDSZ-paktum, amely, egyes Antall kritikusok szerint a néhai miniszterelnök legnagyobb „bűne” volt. A szabaddemokraták részéről a médiacsata egyik főszereplője, Haraszti Miklós értékelte az 1990. április 29-én megkötött szerződést. Haraszti szerint a titkosság, a paktumot előkészítő titkos tárgyalások szükségesek voltak, egyrészt a szabaddemokraták közül többen semmivel sem elégedtek volna meg, kevesnek találták volna, amit a leendő kormány miniszterelnöke kínált, másrészt az „MDF vezetőségében voltak azok az erők, amelyektől a kormányzás konszenzusos, liberális minőségét féltetni lehetett. De ugyanígy féltetni lehetett tőlük a kormányzás szilárdságát is.”⁵⁹ Haraszti azonban azt is állította, hogy a konstruktív bizalmatlansági intézmény éppen a saját kormányának pártaival szemben védte Antallt, bár ő ezzel ellentétben azt állította, hogy erre az ellenzék miatt volt szükség. Tehát az SZDSZ–MDF-paktum éppen a többpólusú, többféle ideológiát is magába olvasztó, ha úgy tetszik megosztott MDF erőivel szemben segítette Antallt? „Hogy Antall nem avatta be az MDF radikálisait a megbeszélések részleteibe, ígéretnek tűnt arra, hogy a konszenzuspolitika egyúttal a személyes politikája lesz – folytatta Haraszti. – Hogy előbb-utóbb meg is szabadul a liberális politika ellenfeleitől, s akár a »paktum« állandó megismétlésével, állandósuló külső támogatással, akár nyílt pártpolitikai átcsoportosítással középre húzza a kormányrudat.”⁶⁰

Csak hogy az MDF radikálisai azt akarták, hogy rájuk és ne a paktumra támaszkodjon Antall. Sőt követelték, hogy a paktumban garantált semleges médiát a kormányfő „csinálja vissza”. Haraszti olvasatában Antall ezt választotta végül, ezért elkezdődött a médiaháború, amelyben a néhai miniszterelnök a saját maga által létrehozott konszenzusos köztársaság ellen szállt szembe, azért, hogy egyben tartsa a pártját. Az MDF szétesett, a köztársaság azonban megmaradt – zárta Haraszti az érdekes okfejtést.

Olybá tűnik, hogy ebben az olvasatban Antall foglya volt az MDF-nek, amellyel szemben a paktumra, kvázi az SZDSZ-re támaszkodhatott volna. Éppen ez volt az, amit egyébként Csurka István a MIÉP elnökeként is állított, igaz, ő ezt egy összeküvés elméletbe ágyazta, amely szerint Antall tudatosan átadta a kormányzást

⁵⁸ HOVANYECZ László: A kormánynak nincsenek nemzeti célja – mondja Vásárhelyi Mária szociológus, aki ma már több megértést tekint Antall Józsefre. *Népszabadság*, 2000. május 19. 10.

⁵⁹ HARASZTI Miklós: Miért volt titkos? *Népszabadság*, 2000. április 29. 26.

⁶⁰ Uo.

a háttérben a szabaddemokratáknak, akik a Nyugat kottája szerint játszottak. A sorok mélyén sokkal inkább az látható, hogy Haraszi képtelen volt megbocsátani azt, hogy a szabaddemokraták 1990-es választási veresége után Antall nem lépett nagykoalícióra velük.

A *Népszabadság* ugyanezen a számában Debreczeni József is elmondta véleményét a paktumról. Ő természetesen teljesen más képét rajzolta meg az egykori eseménynek. Elsősorban az alku szükségességéről, annak demokratikus hátteréről, az országgyűlési választásokról és a kormányzás stabilitásának biztosításáról írt. Megkérdőjelezte a titkosságát is, hiszen az aláírása után nyilvánosságra is hozták, továbbá a parlamenti képviselők nyolcvan százaléka megszavazta azt.⁶¹

2001-ben a *Népszabadságban* egy Medián felmérés adatait böngészhetjük a '90 után megválasztott kormányfők népszerűségi adataival kapcsolatban. A bemutatott adatok mindegyik miniszterelnök hivatali idejének első három esztendőjére vonatkoztak. Ezek alapján Antall József már a megválasztása után népszerűtlenebb volt, mint 1994-ben Horn és 1998-ban Orbán Viktor kormányfők. Csakhogy Antall népszerűsége mindig megelőzte az MDF népszerűségét. „Egy évvel az 1994-es választások előtt csak a választópolgárok 27 százaléka találta rokonszenvesnek az akkor már súlyosan beteg miniszterelnököt, ez akár jó eredménynek is tűnhet az akkori kormánypártok gyér támogatottsága és a kamikaze-kormányról alkotott vélekedések tükrében.”⁶² – Külön érdekesség, hogy ezt az elemzést Karácsony Gergely írta, aki jelenleg Budapest főpolgármestere.

Gyurcsány Ferenc későbbi miniszterelnök a Fidesz 1998 utáni kormányzásával „hasonlította” össze Antall József miniszterelnöki időszakát. A nyilván elsősorban politikai célokat szolgáló publicisztikájában kiemelte, „hogy Antall József tisztességéhez nem férhetett kétség.”⁶³

Orbán Viktor miniszterelnököt ebben az 1998 és 2002 közötti időszakban sokat támadta az ellenzék, miközben az MDF a koalíciós kormány tagja volt. Ráadásul Orbánt Antall utódjának tartotta a konzervatív választóközönség. Ebből a szempontból kell értelmezni Gyurcsány írását is. Pusztán azért értékelték objektívabban Antall Józsefet, hogy vele szemben is elmarasztalják Orbán Vikort.

A 2002 áprilisában a közelgő parlamenti választások miatt az Antall Józsefet illető a konzervatív kritikák felerősödtek. Görgy Gábor író személyes kapcsolatokat ápolt Antall József miniszterelnökkel. Erre alapozott cikkét két nappal a 2002-es országgyűlési képviselő választások előtt közölte a *Népszabadság*. Görgy, aki 2002-től

⁶¹ DEBRECZENI József: Az alku dicsérete. *Népszabadság*, 2000. április 29. 27.

⁶² KARÁCSONY Gergely: Széttartó párhuzamosak. A Medián közvélemény-kutatása szerint Orbán Viktor népszerűbb kormányfőelődjeinél. *Népszabadság*, 2001. május 31. 8.

⁶³ GYURCSÁNY Ferenc: Az Orbán csomag. *Népszabadság*, 2001. október 13. 25.

kormányzati, majd főtanácsadói szerepet is vállalt az MSZP–SZDSZ-kormányban, Antallhoz kötődő kedves emlékeinek felidézése után a következőket jegyezte le: „Mesélhetnék még anekdotákat, de ennyit is csupán azért mondtam el, hogy kiderüljön: ismertem annyira Antallt, hogy hitele legyen most következő mondandómnak. Melynek lényege, hogy ő volna a legmélyebben megdöbbenve mindazon, ami az ő konzervatív táborában manapság zajlik.”⁶⁴ Ám szokatlan módon ismét felemlgette azt a vádat is, hogy Antall modernizált formában rekonstruálni kívánta a Horthy-korszakot, de eközben elismerte, hogy az elhunyt miniszterelnök békés úton segített létrehozni a parlamentáris jogállam alapjait, „támadhatatlanul tisztességes és meggyőződéses demokrata volt”. Antallt szerinte két kör pusztította el, egyrészt a rák, másrészt Csurka István egyre radikálisabb, személyeskedő, vele szemben ellenséges politikai stílusa. Utóbbi stílust vélte felfedezni Orbán Viktor kormányában is. Végül felszólította a nemzeti oldal képviselőit az ezzel szembeni kiállásra. „És mert nem mondja, ahogy Antall mondaná: »Elég volt! Tisztességes hangnemet kérünk! A nyilas és nyilasoid retorika nem a mi világunk! Tessék az Európához csatlakozó politikai szalonból kifáradni, és ott randalírozni tovább!«”⁶⁵

A 2002-es választások után végül kormányváltás történt, Antall József személyének emlegetése pedig fokozatosan egyre hátrébb szorult a *Népszabadságban*. 2010-ben mindössze 63 alkalommal írták le a nevét; ez majdnem fele annyi ízben történt, mint ahányszor személyével 2002-ben találkozhattunk (113!).

Magyar Fórum: Antall a démon?

Csurka István, aki 1992-től már Antall ellenféllének számított, 1993. december 16-án a *Magyar Fórumban* a szokásos rovatában, ami a *Helyszíni közvetítés, egy hét összefüggései* címet viselte, búcsúzott az elhunyt magyar miniszterelnöktől. Írásában mégsem Antall Józsefet gyászolta elsősorban, hanem az MDF-et és a kormányt. „MOST, A GYÁSZ NAPJAIBAN méltán csap magasra a megriadt táborból és az ellenfelekből is – ha voltak ilyenek – az Antall József-kultusz lángja, ámde ebben a gyászlángban szépen elhamvad az, aminek nevében kormányzott és aminek új formát adnia nem sikerült: az MDF. Minél magasabbra értékelődik fel személyes teljesítménye, annál inkább kamu lesz a párt, amelynek elnöke volt, és a kormány, amelyet vezetett.”⁶⁶

⁶⁴ GÖRGEY Gábor: Antall forog a sírjában. *Népszabadság*, 2002. április. 12. 7.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1993. december 16. 2.

Csurka számvetése szerint Antall időszakában összeroskadott a teljes nemzeti oldal. A kisgazdapárt lefeleződött, az MDF-et egy üres összedőlt tanyához hasonlította, bár azt is megjegyezte, hogy a Keresztény Demokrata Néppárt „szépen lábra kapott”. Ám Antall nagy terve arra, hogy egy német típusú nagy kereszténydemokrata pártot hozzon létre, kudarcot vallott. Antall legnagyobb tévedése Csurka szerint az volt, hogy „kilökte”, „elidegenítette” az MDF-ből azokat, akik létrehozták azt. Csurka itt magáról beszélt, Bíró Zoltánról és a többiekéről, akik az úgynevezett népi szárnyát alkották a pártnak. Úgy érezte 1993 decemberében Antall halálát követően, hogy az MDF nem folytathatja tovább azon az úton, ahová a néhai kormányfő vezette. A megoldást direktén ugyan nem mondta ki, de magában látta. Azt állította, hogy a kiút ebből a helyzetből csak a nemzeti radikalizmuson át vezethet. Csurka minél hamarabb el akarta felejteni Antallt, mert az volt a véleménye, hogy többet ártott, mint használt az MDF-nek. Azt gondolta, sőt le is írta, hogy a gyász, a tömegek megrendülése nem is az elhunyt kormányfőnek, nem a kormánynak, vagy Antall politikájának szólt, hanem sokkal inkább az egykori remények feltámadása volt.⁶⁷

Csurka azt is állította, hogy Antall csupán nemzeti színekben valószínűsítette meg a liberális politikát. Mondhatjuk, nemcsak a néhai kormányfő életében, hanem utána is harcolt az emlékével és mindazzal, amit Antall József megtestesített.

A MIÉP elnöke úgy vélte, hogy Antall egy Nyugatról kapott feladatot hajtott végre, amelynek a célja az volt, hogy idegenek kezébe játssza át a nemzeti vagyont. Összegezve, egy külföldről kiválasztott ember volt, azzal a feladattal, hogy tönkre tegye Magyarországot. „Megállapíthatjuk, Antall politikája egy balliberális és volt állampárti körből származó és külhatalmi alátámasztású igény megvalósítása volt – írta. – Elvezetni, szétzilálni, megtörni a szovjetrendszer szétomlásakor szükségképpen keletkező nemzeti energiákat, és egy nemzetinek, jobbközépnek látszó kormányzatot fenntartani addig, amíg a vagyon, a tőke átjátszása meg nem történik. A feladatra Antall József azért is kiválóan alkalmas volt, mert tudták róla, hogy nagybeteg. Már 1982-ben felfedezték a baját. Csak az MDF elnöksége nem tudott semmit.”⁶⁸ – A MIÉP elnökének utolsó gondolata is pusztá hazugság volt, a többi pedig a konteó-elméletek sorába tartozhat.

Csurkának arról is megvolt a véleménye, hogy kinek a terveit hajtotta végre Antall. „A nemzeti oldal megosztását Antall József Sorosék kívánságára hajtotta végre. Nekik van rá szükségük, így a második forduló még nagyobb részvétlenségéből aztán szépen kiemelkednek Walesa egykori integrálói, és a *Népszabadság* munka-

⁶⁷ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1993. december 23. 2.

⁶⁸ CSURKA István: Csodát szeretnénk. *Magyar Fórum*, 1994. február 17. 3.

társai megírják a *Der Spiegelben*, hogy Magyarország kimosatott, be lehet tenni a szárítóba.”⁶⁹

A MIÉP elnökének sajtósági víziói Antall köré egy nemzetközi hálózatot képzettek el. Agytekervényeiben a néhai miniszterelnök az MDF árulója volt, aki az MDF–SZDSZ-paktummal az MSZP–SZDSZ nómenklatúra kezére játszotta a hatalmat.⁷⁰ Az 1994-es választásokat az MSZP nyerte, és ennek a felelősségét a már elhunyt Antallra testálta rá Csurka. A *Magyar Fórum* számaiban olvashattunk olyan cikket is, amely arra utalt, hogy Antall József másokkal együtt megakadályozta a reprivatizációt. „Ezzel pedig – olvashatjuk – a régi kommunista elit vagyonhoz jutását és meggazdagodását, továbbá a kozmo-liberális elit média- és finánc hatalmának kialakulását segítették elő.”⁷¹

Tamáska Péter történész szerint 1989-ben Antall József tudta, hogy az embereknek csak töredéke hajlandó az elveiért lógni, viszont mindig nagy buzgalommal csatlakoznak a győzők seregéhez. Az Orvostörténeti Társaságban kialakított „obstrukciós” stílusa az, hogy órákon keresztül tudott értelmesen és közérthetően beszélni, amivel ellenlábasait annyira kifárasztotta, hogy azoknak legfeljebb csak rövid, semmitmondó hozzászólásra tellett – a magyar demokraták körében is győzelmet hozott a számára. Olyan ügyesen vegyítette az erkölcsi érvelést a politikai ravaszsággal, hogy pártja nem is kételkedett abban: egyedül ő tudja sárkányfüves tudorként felvenni a harcot a sziszegve támadó liberálisokkal.”⁷²

Antallt nem tartotta sem kívülről irányított embernek, sem hazája árulójának. Bár úgy vélte, hogy választott politikai példaképe, Eötvös szerint járt el, és a népet csak „elvből szerette.” És mindent megtett, hogy a magyarok ne veszélyeztessék az alkotmányos átalakulást.⁷³

1995-ben Csurka István tollából is megjelent az első pozitívabb Antall értékelés, amely azzal foglalkozott, hogy milyen volt a magyar politikai kultúra. A MIÉP elnöke szerint a kommunizmus évei után joggal várták az intelligens emberek megjelenését a politikában is. „Antall József műveltségével, megjelenésével, politikai rátermettségével eleinte meg is felelt ennek a várakozásnak. Kiválasztott miniszterei között voltak hozzá hasonló értékeket hordozók és alkalmi vételek vegyesen. A másik oldalon úgyszintén... Aztán Antall megbetegedett, kiütköztek személyes elköte-

⁶⁹ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1994. március 31. 2.

⁷⁰ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1994. május 5. 2.

⁷¹ PRÁCZKI István: Új paktumok pribékjei. *Magyar Fórum*, 1994. október 20. 22.

⁷² TAMÁSKA Péter: Egy történész feljegyzései '89-ről, a rendszerfordulat évéről. A Népszavazás a népszavazás. *Magyar Fórum*, 1994. november 10. 20.

⁷³ TAMÁSKA Péter: Egy történész feljegyzései '89-ről, a rendszerfordulat évéről. Útvesztő demokrácia. *Magyar Fórum*, 1994. november 17. 20.

lezettségei és a vállalt feladat ellentmondásai. A sajtó folyamatos rombolásai következtében elbizonytalanodás kezdődött, jött a hordóügy meg a többi kusza, piszkos, bugris ügy, és egyszerre szétfoszlott a minőségi politikai közlésmód, az európai megjelenésű politika illúziója.”⁷⁴

Ám ennek ellenére sem lankadt a lapban az Antallra ragasztott negatív jelzők közlése. Csurka továbbra is Antall MDF-be fogadását és pajzsra emelését tartotta a legnagyobb tévedésnek. Azt azonban soha nem tette hozzá, hogy ennek az állítólagos „hibának” ő maga is részese volt, ő maga is támogatta ezt a megoldást 1989 októberében. Szerinte Antall iktatta ki az MDF-ből a törekvést a magyar kultúra és a magyar intézmények visszafoglalására. Antall – Csurka sajátos olvasatában – azért döntött ekként, hogy kormányra kerüljön, mert felismerte, hogy a világot vezető amerikai liberális erők akarataival szemben kellene képviselnie a magyar érdekeket. Erre pedig nem volt hajlandó.⁷⁵

A lapban némi kisebb áthangolás ellenére töretlenül folyt Antall József demonizálása. Illés Sándor költő, író, műfordító egy válaszcikkében egész gyűjteményét szolgáltatta Antall bírálatának. Szerinte szűk volt Antall „történelemtanári horizontja”, hogy felismerje saját hatalmának jelentőségét és a sajtó fontosságát, „ezért nem szerezte meg kormányának a *Magyar Nemzetet*, és ezért alkalmazta a keresztényi megbocsátás politikáját a volt ávósokkal, tömeggyilkosokkal, országvesztő kommunistákkal szemben, megtagadva 1956 szellemét, hogy aztán a hatalomban hagyott elvtársak és ivadékaik megkeserítsék élete hátralévő szakaszát. Egy történelemtanár, ha politikai pályára indul, elsősorban Machiavellit olvassa és csak másodsorban a Bibliát. Ez a tévedés okozta, hogy Csurka Istvánban ismerte fel a rontó szellemet, mert ő valódi rendszerváltást követelt.”⁷⁶

A MIÉP már 1997-ben elkezdte bemutatni azokat a politikusait, akik elindultak a párt színeiben az 1998-as országgyűlési választásokon. Néhány jelölt bemutatkozásánál megjelent Antall József értékelése is. Az 1998-ban képviselői mandátumot szerzett Dr. Gidai Erzsébet szerint az Antall-kormány történelmi hibát vétett, amikor az egész Kádár-korszakot nem bélyegezte illegálisnak, és erre hivatkozva nem kérte a magyar államadóság elengedését.⁷⁷ Ehhez szorosan hozzátartozik az amúgy a lap-

⁷⁴ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1995. március 15. 2.

⁷⁵ CSURKA István: Helyszíni közvetítés. Egy hét összefüggései. *Magyar Fórum*, 1995. május 4. 2.

⁷⁶ ILLÉS Sándor: Néhány szó a történelemtanárokról. Válasz Krómer Istvánnak. *Magyar Fórum*, 1995. november 16. 13. – Apróbb, de lényegi megjegyzés, hogy az igazságtételi, lusztrációs törvényt, Antall József kormánya és a koalíciós pártok elfogadták, az lenne az igazi kérdés, hogy az Alkotmánybíróság miért utasította el.

⁷⁷ PÖSA Zoltán: Akire számíthatunk. Gidai Erzsébet, közgazdász. *Magyar Fórum*, 1997. február 6. 9.

ban sokat emlegetett összeesküvéselmélet is, miszerint Antall valójában az SZDSZ külföldről sugalmazott gazdaságpolitikájának végrehajtója volt.⁷⁸

1998-ban továbbra sem születtek objektív értékelések a lapban Antall Józsefről, időközben a MIÉP bekerült a parlamentbe, és talán ezért is egyre kevesebb hely maradt a folyóiratban Antall kritizálására. Ebben az esztendőben mindössze 17 cikkben írtak a néhai kormányfőről. 1999-ben még kevesebbet olvashatjuk Antall József nevét a lapban, ráadásul kritikák helyett inkább érdektelenebb összefüggésekben foglalkoztak személyével.

Egy esztendővel később Csurka István már arra a következtetésre jutott, hogy a Fidesz és koalíciós partnerei az Antall-kormányhoz hasonlóan egyfajta nemzeti, keresztény, konzervatív oldalra helyezkedve próbálnak ellenállni a liberalizmus erőinek.⁷⁹ Szentmihályi Szabó Péter író, költő pedig arra készült, hogy a politikai lexikon számára megírja Antall József szócikkét. Előkerültek ismét a szokásos vádak. Szentmihályi úgy vélte, az 1993-ban elhunyt kormányfő egy olyan bábszínházat avatott fel, „ami itt manapság magyar jogállamiság, parlamenti demokrácia címen megy... A jogállamiság és az alkotmányosság eddig annyit jelentett, hogy ügyes jogászok közreműködésével ellopták Magyarországot. Hogy ebben mennyi része és bűne volt az eddigi kormányoknak, nem merem végig gondolni.”⁸⁰

A 2001-es és 2002-es *Magyar Fórum* számokat böngészve újabb Antall kritikákat nem találhatunk, csak a már fentebb olvasható vádak különböző összekapcsolásairól olvashatunk. Szöcs Zoltán író odáig merészkedett, hogy húsvét kapcsán összeboronálta Antallt Pilátussal. Antall – Szöcs olvasatában – magát teljesen ártatlannak tartotta, de azért megkötötte a paktumot a szabaddemokratákkal, és bár akarta, de nem tudta összehozni a keresztény Magyarországot – állította az író.⁸¹

Mint látható, a *Magyar Fórum*ban Antall Józsefet folyamatosan negatív kritikákkal illették, és különféle összeesküvéselméletek főszereplőjének állították be. Ennyi igaztalan állítás után érdemes összefoglalni a leggyakrabban megfogalmazott vádakokat.

⁷⁸ HAJDÚ Demeter Dénes: Az örökség pillérei II. rész. *Magyar Fórum*, 1997. december 25. 10.

⁷⁹ CSURKA István: Magyar szemmel. *Magyar Fórum*, 2000. április 6. 2.

⁸⁰ SZENTMIHÁLYI Szabó Péter: Politikai arcképcsarnok. Harag és előítélet nélkül. *Magyar Fórum*, 2000. december 21. 10.

⁸¹ SZÖCS Zoltán: Húsvét a keresztény világ legnagyobb ünnepe. *Magyar Fórum*, 2002. március 28. 1.

Balról és jobbról is

Antall József visszafogott, nagyotmondásoktól mentes kívülről érzelemmentes személyisége szokatlan jelenség volt Magyarországon. Itt, a Duna mellett élők ugyanis sok-sok évtizeden keresztül nem voltak hozzászokva az intelligens, manír-mentes politizáláshoz. Ezért nem tudtak mit kezdeni Antall Józseffel. Valójában nem a múlt lépett színre vele és általa, hanem egy olyan minőség, amihez nem volt hozzászokva a közvélemény.

Nem mozgott otthonosan a médiában, de nem is akart televíziós sztár lenni. Tisztában volt a rendszerváltoztatás idején az ország súlyos gazdasági helyzetével, és a rá és kormányára váró nehéz feladatokkal. A baloldali és liberális sajtó halála után valamelyest enyhébb formában, de továbbra is kritizálta tevékenységét. A múlt emberének, XIX. századi vagy a két világháború közötti politikusnak tartották, aki modernizált formában akarta feltámasztani az úri középosztályt. Csakhogy 1998-ban vereséget szenvedett az MSZP–SZDSZ-koalíció, és Antall emléke mellett egy élő veszélyforrás tűnt fel a baloldali és liberális publicisták, politikusok számára, akit ráadásul a konzervatív oldalon Antall József örökösének is tartottak. Mindez lassacskán megváltoztatta az elhunyt kormányfővel kapcsolatos hangvételt. Az akkori baloldali és liberális ellenzék bebizonyítani igyekezett, hogy a néhai miniszterelnök sokkal jobban védte az alkotmányosságot és a parlamenti demokráciát, mint az új miniszterelnök, Orbán Viktor. Kiderítették végre, hogy burkoltan sem volt antiszemita. Ugyan hangsúlyozták, hogy sokáig tartott, de az MDF-ben leszámolt a szélsőségesen radikalista irányzattal, megszabadult Csurka Istvántól és társaitól. Igaz, azt a „csontot” nem tudták elengedni, mely szerint nem érezte át a szegények bajait, nem mutatott érzelmeket az átmenet során lecsúszott társadalmi rétegek irányába. Maradt az a toposz is, hogy nem volt modern politikus. Ráadásul többször is felemlgették, hogy elhibázott szomszédsági politikát folytatott, 15 millió magyar miniszterelnökének nevezte magát. Ez utóbbi, Antalltól származó idézetet amúgy teljesen rossz fordítással többször közölte a nyugati sajtó is, kimaradt a lélekben és érzésben kifejezés a mondatból, amely árnyalja és értelmezhetővé teszi a kormányfő gondolatát. Ráadásul a Horn-kormány időszakában megkötött alapszerződések nem oldották meg a kisebbségi sorban lévő magyarok problémáit, nem értek el jobb eredményt, mint az Antall József idejében történt. Ráadásul azzal is kénytelenek voltak szembenézni, hogy egyes időszakokban Horn népszerűsége alulmúlta Antall Józsefét.

A jobboldali radikális erők részéről Antall főbüne az MDF–SZDSZ „titkos” paktum megkötése volt. A sok szempontból saját magát sértettnek, mártírnak érző író, politikus, az Antallal tengelyt akasztó Csurka István valóságos keresztes háborút indított ebben a kérdésben. Odáig is eljutott, hogy Antall azért kötötte meg a paktumot,

mert küldött ember volt, a CIA, MOSZAD és ki tudja milyen titkosszolgálatok behatolásának köszönhetően, a néhai kormányfő elárulta az MDF eredeti, harmadik utas elképzeléseit és az MDF alapító atyáinak háta mögött átadta a hatalmat a szabaddemokratáknak. A közmédiáról lemondott, és Göncz Árpádot tette meg köztársasági elnöknek. Okfejtéséből csak az ürgebőrből öltözött békaemberek hiányoztak.

Ebből következett aztán minden rossz, akár a reprivatizáció elutasítása, akár a magyar vagyon átjátszása a nyugati pénzemberek kezébe. Eközben Csurka – Kónya Imre visszaemlékezése szerint – maga is tisztában volt azzal, hogy Antall József tárgyalásokat folytatott a szabaddemokratákkal a paktum megkötéséről.⁸²

A MIÉP publicistái, politikusai odáig is elmerészkedtek, hogy ennél nagyobb képzelenségeket is kitaláljanak. Azt állították, hogy az MDF–SZDSZ-paktum közvetlen folytatásának tekinthető az MSZP–SZDSZ-kormány 1994-es megalakulása. Kvázi az addig háttérből kormányzó SZDSZ csupán kilépett a fényre. Mintha a rendszerváltoztatás nem is történt volna meg. Nyilván az volt a legnagyobb bajuk – és ezért kellett mindent kitalálni –, mert a miniszterelnököt 1990-ben Antall Józsefnek hívták, nem Bíró Zoltánnak vagy Csurka Istvánnak.

És természetesen Antallt okolták a média átengedéseért is, miközben Gombár Csaba rádióelnököt és Nahlik Gábor MTV-alelnököt is Csurka István választotta ki. Nem beszélve arról, hogy az újságírók többsége, az előző rendszer kedvezményezettjei karrierjüket féltve automatikusan nekitámadtak az MDF-nek és a kormánykoalíciónak is. Már a paktum megkötése előtt az MSZMP kezében lévő megyei sajtót oly módon privatizálták, hogy szerkesztőségi állományuk intakt, sértetlen maradt.

Sem a jobboldali radikálisok, sem a baloldali publicisták nem próbálták megérteni, hogy milyen csekély mozgástere volt Antall József kormányának. Az egész ügy kicsiben emlékeztethet a Görgei-kérdésre. Görgei Artúrból 1849 után árulót próbáltak faragni, mert az árulás mítosza megnyugtatta a magyar társadalom egyes vezető csoportjait és az emigrációt. Hasonló okokból Antallból a baloldalon maradi horthysta politikust, a radikális jobboldalon liberális árulót kreáltak. Két oldalról teljesen más, sokszor egymásnak ellentmondó, vélt sérelmekért kritizálták. Középen állt, és ott a legkönnyebb eltalálni valakit.

Antall erősen antikommunista volt; a paktum nemcsak azért született meg, hogy kormányozható legyen az ország. A tragikus sorsú miniszterelnök arra számított, hogy 1994-ben a fájdalmas átmenet miatt „kamikaze-kormány” elveszti a hatalmat, és a választásokat követően új kormány alakulhat. Azt remélte, hogy a szabaddemokraták átveszik majd a stafétát, és a nyugati demokráciákra jellemző váltógazdaság alakulhat ki pártjaik között, miközben a kommunisták utódpartja, az MSZP

⁸² KÓNYA 2016. 211.

állandó ellenzékben marad. A paktum ugyanis éppen a szocialisták feje fölött jött létre. Csakhogy a szabaddemokraták más utat választottak, és éppen ez vezetett el a későbbi médiacsatához is, ugyanis képtelenek voltak megbirkózni azzal, hogy elmaradt a nagykoalíció, és elvesztették az 1990-es választásokat.

Mind a két politikai oldalon időnként megjelenik az az állítás is, hogy Antall valamilyen módon mégis a Kádár-korszak kompromittálódott értelmiségéhez tartozott. Egyesek nehezen tudják megemészteni a tényt, hogy az 1990-ben miniszterelnöknek választott kormányfő sohasem volt az MSZMP tagja, nem tartozott a nómenklatúrához, nem állt be a sorba, sőt folyamatosan megfigyelték.⁸³ A Kádár-korszak értelmiségének a többsége nem ilyen volt, sokan a megélhetésük, vagy munkájuk miatt beálltak a sorba, és ennek a bélyegét szívesen látták volna egy amúgy a korosztályukba tartozó új miniszterelnökön is. Saját egykori politikai döntéseik súlyát is könnyebb lett volna elviselniük, ha maguk közül való lett volna az új kormányfő. Ám nem ez történt, a kommunista rendszer okozta frusztrációikat, kisebbségi komplexusait ezért nem tudták máshogy levezetni, mint egy kis Antall-gyűlölettel. Politikusok, publicisták, újságírók, kultúremberek, írók, költők, műfordítók, vezető értelmiségiek egész sorra esett bele abba a csapdába, hogy képtelenek voltak elviselni: egy erkölcsileg vitathatatlanul tiszta miniszterelnök vitte át őket az új világba. Nem voltak képesek a tükörbe nézni, inkább vádaskodtak, összeesküvés elméleteket kreáltak, le akarták rántani magukhoz a sárba, majd 1993 decemberében megrendülten álltak a néhai kormányfő koporsójánál.

A paktum ügye és az abból levonható hibás, nem a tények ismeretén nyugvó sajtó és médiaelemzések elsősorban személyes és politikai sértettségek sorára vezethetők vissza. Az MDF-en belül a népi szárny egyes politikusai nem tudták elviselni, hogy nem ők, hanem Antall József alakíthatott kormányt. Ennek a visszhangjai 2015-ben is nyomot hagytak.

Összeesküvés-elméletek szövik át manapság is a valós történeti tényeket. A *Szabadság tér '89* tévésorozat megszólalói közül többen is szelídebb formában, de Csurka agyszüleményeit, sértettségén alapuló igaztalan vádjait osztották meg a nézőkkel. Úgy tűnik, hogy az amúgy nagyszerű drámaíró Antall József ellen folytatott személyes „háborúja” komoly hatást gyakorolt a konzervatív oldalra is. Éppen ezért az egykori miniszterelnök médiaképének elemzése még nem érhet véget. Ez a tanulmány csak az első vázlata – reményeim szerint – egy nagyobb tisztázó munkának, amelynek egyúttal nemcsak be kell mutatnia a téves Antall Józseffel kapcsolatos vélekedéseket, de előre is kell néznie, hogy megtaláljuk az utat egy valós Antall József-kép kialakítására. Görgeit sikerült felmenteni az igaztalan vádaktól; Antall Józsefnek is járna ez.

⁸³ TÓTH 2016.

Bibliográfia

- OSZLÁNSZKI 2015. OSZLÁNSZKI Tamás Tibor: *Szabadság Tér '89, a rendszerváltoztatás ak-tái. Tartalomelemzési vázlat.* (Kézirat.) Budapest, 2015. szeptember.
- RÁCZ 2018. RÁCZ János: Több oldalról szorongatva középen. A médiacsata néhány csörtéje. VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2018.
- KÓNYA 2016. KÓNYA Imre: *...és az ünnep mindig elmarad? Történetek a rendszervál-tástól napjainkig.* Alexandra, Budapest, 2016.
- TÓTH 2016. TÓTH Eszter Zsófia: *Antall József és az állambiztonság,* VERITAS – Magyar Napló, Budapest, 2016.

JÁNOS RÁCZ

JÓZSEF ANTALL'S MEDIA PORTRAYAL IN THE WAKE OF HIS
DEATH – PART I

(Abstract)

Hungarian prime Minister József Antall was ceaselessly and unfairly pilloried by the opposition media between 1990 and 1993. He was constantly under fire from both the liberal-left wing and the radical right. He was criticized for being a political fuddy-duddy and accused of being insensitive to the plight of disadvantaged Hungarians. He also faced explicit and implicit charges of anti-Semitism. Likewise, his belief in being the political leader of fifteen million Hungarians in spirit and emotion was often intentionally misinterpreted and misunderstood.

István Csurka, who had left the senior coalition party Hungarian Democratic Forum (MDF) to form and head the Hungarian Justice and Life Party, led a veritable smear campaign against József Antall in the media. Csurka considered Antall's pact between MDF and the Alliance of Free Democrats (SZDSZ) as his gravest sin. From Csurka's point of view, every problem faced by the government derived from the arrangement with SZDSZ. Moreover, he even dared to paint Antall as a "controlled" man.

Our study examines how these false allegations arose and took form in the wake of the death of Prime Minister Antall on December 12th, 1993. With respect to the assessment of the late head of government, our work relies upon articles from *The New York Times*, *Népszabadság* and *Magyar Fórum*, as well as statements given in the TV documentary series *Szabadság tér '89*. These sources form the basis with which to compare the unfair criticism of Antall that was widespread in the 1990s to that of today and help us understand how the purported or real expectations of day-to-day politics influenced the portrayal of Antall in the media.

If all goes according to plan, the current study will be the first chapter of a series that consists of several studies. The objective of the research is to indicate false claims that have spread chiefly through the media and to determine their true origins and sources.

JÁNOS RÁCZ

DAS MEDIENBILD VON MINISTERPRÄSIDENT JÓZSEF ANTALL
NACH SEINEM TOD (I.)
(Resumee)

Ministerpräsident József Antall war zwischen 1990 und 1993 ständigen und unwahren Angriffen der Medien der Opposition ausgesetzt. Seitens der Linken sowie der liberalen und der radikalen Rechten wurde er unter Dauerfeuer gehalten. Man kritisierte seinen für überholt gehaltenen politischen Stil, und behauptete sogar, dass er gefühllos gegenüber den Leiden der ärmeren Ungarn gewesen sei. Verhüllt oder weniger verhüllt wurde er auch des Antisemitismus beschuldigt, viele erwähnten oft, interpretierten falsch und missverstanden seinen Gedanken, wonach er sich seelisch und gefühlsmäßig für den ungarischen Regierungschef von fünfzehn Millionen Ungarn hielt.

Der Vorsitzende von MIÉP (Ungarische Wahrheits- und Lebenspartei), István Csurka, der die größte Regierungspartei, das Ungarische Demokratische Forum MDF, verlassen hatte, führte eine regelrechte Pressekampagne gegen József Antall. Er hielt den Abschluss des Paktes zwischen dem Bund Freier Demokraten SZDSZ und dem MDF für Antalls größte Sünde. Aus Letzterem leitete er jedes Regierungsproblem ab und mehr noch: Er wagte sich so weit vor, dass er Antall als einen von anderswoher „gelenkten Menschen“ hinstellte.

In unserem Beitrag wird untersucht, wie sich all diese unwahren Anschuldigungen nach dem Tod des Ministerpräsidenten am 12. Dezember 1993 zeigten oder gestalteten. Über die Artikel in *The New York Times* sowie in den ungarischen Zeitungen *Népszabadság* und *Magyar Fórum* hinaus kann man in dieser Arbeit auch Äußerungen vorfinden, die in der TV-Serie *Szabadság tér '89* (Szabadság-Platz) zu hören waren und den verstorbenen Regierungschef bewerteten. All das lieferte uns die Grundlage dafür, die in den 90er-Jahren verbreiteten und Antall unwahr kritisierenden Gedanken auch mit denen von heute vergleichen und auf diese Weise erfahren zu können, wie die vermeintlichen oder wirklichen Erwartungen der Tagespolitik das Medienbild von dem Ministerpräsidenten beeinflussten.

Nach unseren Plänen ist diese Studie der erste Teil einer größeren Arbeit oder einer aus mehreren Studien bestehenden Reihe. Die Forschung stellt sich das Ziel, auf die falschen Behauptungen hinzuweisen, die sich vorwiegend in den Medien verbreiteten, und nach deren wahren Gründen und Quellen zu suchen.

„NEKEM A TAGSÁGOT ÉS A KITŰZÖTT KÖZÖS CÉLOKAT
KELLETT SZEM ELŐTT TARTANI”

*Részlet a Benkő Ágotával, a Nagycsaládosok Országos Egyesülete
egykori elnökével készített életútinterjúból*

Benkő Ágotával 2017 őszén találkoztam először. Ekkor volt 30 éves a Nagycsaládosok Országos Egyesülete (NOE), amelynek Ágota ötgyerekes édesanyaként alapító tagja, 1992 és 2000 között pedig elnöke volt. Azért keresett meg, mert szeretne volna összegyűjteni az alapítók emlékeit a NOE-ről, a megalakulásáról és az első évekről. Beszélgetésünk során hamar körvonalazódott egy kutatási terv, amelyet 2018 elejére el is készítettem.

Egy szervezet története többféle forrás felhasználásával is megközelíthető. Össze-
gyűjthetők az egyesület életével kapcsolatos dokumentumok, állásfoglalások vagy
a korabeli médiában megjelent hírek, visszhangok. Ám, ha csak ezeket a dokumen-
tumokat nézzük, ritkán látjuk mögöttük az embert. Egy több mint 35 éve töretlenül
dolgozó civil szervezet méltán lehet büszke az alapítóira, akik letették annak alapjait,
hogy – Ágota szavaival élve – „nagyon sokféle gondolkodású, világnézetű, termé-
szetű ember békességben tudjon tevékenykedni közös, jó célok megvalósítása érde-
kében”. A kutatási terv szerint 25–30 olyan emberrel készült volna oral history inter-
jú, akik részt vettek az 1987. október 24-i alakuló ülésen, illetve dolgoztak az azt
megelőző előkészítő folyamatban és a későbbiek során is, vagy ha másfelé kanyaro-
dott az életútjuk, támogatóként jelen voltak az egyesület életében. A kutatás arra ke-
reste volna a választ, hogy a rendszerváltás hajnalán egy alulról jövő kezdeményezés
hogyan kapott nyílt utat, majd talált támogatókra és néhány év alatt az egész országot
behálózta, miközben az önkéntes alapon a közjó javára működő egyesületi létnek
nem volt itthon élő kultúrája. Továbbá a kapcsolathálózáti módszer segítségével fel-
térképeztük volna az egyesületen belüli kapcsolati struktúrát, a civil szervezet kiala-
kulását és annak stabilitását biztosító belső dinamikát is.

A kutatás sajnos anyagi támogatás hiányában nem valósult meg, viszont módomban
volt Benkő Ágotával életútinterjút készíteni 2017–2018 fordulóján, majd ezt 2024
februárjában – erre a publikációra készülve – kiegészítettük.¹ Ennek a beszélgetés-

¹ Életútinterjú BENKŐ Ágotával. Készítette Körösi Zsuzsanna 2017–2018-ban és 2024-ben. Oral History Archivum, 1176.

sorozatnak rövidített, szerkesztett, Ágota civil, önkéntes életére fókuszáló változatát közlöm itt egy rövid bevezetőt követően.

Benkő Ágota 1948-ban született Budapesten. Apja a Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémián végzett, tűzértisztként szolgált, majd a második világháború végén Németországban amerikai fogságba esett. 1945 után alkalmi munkákból, később földmérőként kereste kenyerét, végül mérnök lett, és a Vízügyi Tervezővállalat megbecsült munkatársaként ment nyugdíjba. Anyja a második világháború elején kezdte el a közgazdaság-tudományi egyetemet, majd sok év szünetre kényszerült, és csak 1956 után tudta befejezni tanulmányait. A Központi Statisztikai Hivatalban teljesedett ki a pályája mint történeti demográfus. Négy lányuk született, az első testvér 1946 elején Németországból hazafelé meghalt a vonaton. Ágota keveset tud a felmenőivel a háborúban, illetve a következő években történekről, hiszen „én ahhoz a generációhoz tartozom, akiknek hallgató apja volt, és akik a múlttól nem nagyon beszéltek, hiszen életveszélyes lett volna egy gyereknek elmondani dolgokat, mert óhatatlanul kifecseghette volna”. A család életét az 1950-es években a veszteségek, az anyagi szűkösség jellemezte. A nagyszülők egri házába, ahol ők is laktak, előbb idegeneket telepítettek be, majd elvették az ő lakrészüket, és ezzel a családot otthontalanná tették. Budapestre költöztek, a szülők számára újabb küzdelmes évek következtek. A gyerekeket odaadó gondoskodással gyakorló katolikusként nevelték. Ágota szeretett tanulni, és szüleitől azt is megtanulta, hogy a hátrányokkal szemben, amelyek származásából és vallásosságából következtek, csak kiemelkedő tanulmányi eredménnyel lehet esélye a jövőben. A József Attila Gimnáziumban érettségizett, majd 1973-ban végezte el az agrártudományi egyetemet Gödöllőn. Egy termelősövetkezetben helyezkedett el állattenyésztőként, és párhuzamosan elkezdte a doktori disszertációját, amelyet 1975-ben védett meg.

Férjével, Bakonyi Gáborral – aki hasonló családban nevelkedett – az egyetemen ismerkedtek meg. Míg Ágota számára az agrártudományi egyetem „egy nagyon szép, hasznos vargabetű volt, mert aztán egészen mást csináltam”, addig Gábornak „a kutatás és a tanítás lett az élete” az állattani tanszéken, és 2005-ben védte meg nagydoktori értekezését *A nitrogén biokémiai ciklusai a funkcionális talajzoológia szempontjából* címmel. Négy lányuk, Zsófia, Zsuzsanna, Márta, Judit és egy fiuk, Gergely született.

„1981-ben, amikor a harmadik gyerek két éves volt, elfáradtam, és úgy éreztem, hogy egy kosárba tenni is kell, nemcsak kivenni belőle. Addig minden a gyerekek, a család körül zajlott... 1975 óta gyese² voltam. Egyáltalán nem voltam én elége-

² A gyermekgondozási segély (napjainkban gyermekgondozást segítő ellátás) anyagi jogon, havi rendszerességgel járó támogatás. 1967-es bevezetését elsősorban az európai összehasonlításban is nagyon alacsony születésszám és a munkaerő-túlkínálat indokolta.

detlen, nem volt gyეს-betegségem egy percig sem, de valami nagyon hiányzott. Ebben a helyzetben egy barátom elhívott a lelki elsősegély-szolgálathoz.” Ágota a képzés után a Lelki Elsősegély Telefonszolgálat³ önkéntes munkatársa lett. Ezzel párhuzamosan mezőgazdasági szakértőként dolgozott a Novotrade Rt-nél részmunkaidőben negyedik gyermekük születéséig. 1990-ben megszerezte második diplomáját a Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola mentálhigiénés szociális szervező szakán.

Benkő Ágota, a NOE egykori elnöke 1992 és 2000 között

Kőrösi Zsuzsanna: Azt mondtad korábban, hogy a Nagycsaládosok Országos Egyesületében vállalt szerepedet tartod a legfontosabb munkádnak. Elérkeztünk hát a NOE születéséhez. Mire emlékszel az egyesület kezdeti időszakából?

³ Buza Domonkos (1944) és Buza Domonkosné Hochstein Anna (1939–2017) 1973-ban indították el a budapesti Lelki Elsősegély Telefonszolgálatot, ahol azóta is fogadják a rászoruló hívásait.

Benkő Ágota: '86 őszén, amikor az ötödik gyerekünket vártam, megszólalt a telefon. Egy barátnőm, Rudan Zsuzsa hívott a XI. kerületből, hogy olyan családokat keresnek, ahol négy vagy annál több gyerek van. Fogjunk össze, csináljunk valamit! Egyáltalán nem volt ez kiforrott... Rögtön elkezdtem telefonálni, a barátnőmben való bizalom bőven elég volt ahhoz, hogy terjesszem a dolgot.

Időben vissza kell menni egy kicsit. A '80-as évek elejétől a VIII. kerületi Tömő utcai egyházi közösségbe jártunk. Úgy kerültünk ide, hogy az ötéves Zsófi lányunknak hittanos közösséget kerestünk. Abban az időben egy híres hittanár volt a Tömő utcában, Waigand József.⁴ Ő tartotta a csütörtöki hittanórákat. A plébános pedig Futó Károly⁵ volt. Két nagyszerű ember, hiteles lelkipásztor. Nagyon értettek a gyerekekhez, a fiatal családokat jól összefogták. Egy kicsi kápolna, egy nagyon egyszerű istenháza van ott, amit 1950-ben alakítottak ki egy szerelóműhelyből. Jó élet volt ott, rengeteg nagycsaládos. Én őket kérdezgettem, hogy mit szólnának egy nagycsaládos egyesülethez. Már nem emlékszem, mi volt a hívó szó, csak arra, hogy fogjunk össze. Nehéz ennyi év távlatából felidézni, de az biztos, hogy pezsgés volt akkor a levegőben.

Ugyanakkor mások is telefonáltak. Mint a suttogó propaganda, úgy terjedt a híre, hogy a sokgyerekesek szerveznek valamit. Nagyon sokszor és sokféle felállásban találkoztunk. Az első időkben lakásokban jöttünk össze. Egyszer az egyikünkönél találkoztunk, aztán egy másik lakásban, aztán nálunk. Ezek a találkozások még csak gomolygások voltak – én így hívom. Lassan kialakult egy szervezőmag.

K. Zs.: Kérlek, hogy idézd föl, kik voltak az alapító atyák, és jellemezd őket röviden!

B. Á.: Van egy kép előttem, az előszobai asztalunknál ülünk. Ott ül Máriás Bandi bácsi, akinek hét gyereke volt, és nagyon-nagyon szeretett volna a családok javára tenni. Nagyon sok önkéntes munkát vállalt az első időben. Sajnos, elég hamar meghalt. Aztán emlékszem Gaizler Gyula⁶ bácsira, aki nyugdíjas orvos volt akkor már, és az első közgyűlésnek az elnöke volt, és akit az életvédelem érdekelt, és azt akarta, hogy többet foglalkozzunk az abortuszkérdéssel. Ez aztán nem így lett, és ők rövid idő múlva, '88 novemberében megalakították a Magzatvédő Társaságot, és ott ez releváns téma volt. Lindmayer Jóska⁷ a tizenkét gyerekével nyerte el az első elnöksé-

⁴ Waigand József (1912–1993) katolikus pap, teológiai tanár. 1970-től a józsefvárosi Béke királynéja kápolna és a máriaremetei Szentlélek kápolna kisegítő lelkészeként szolgált.

⁵ Futó Károly (1925–2017) katolikus pap. 1974 és 1996 között a józsefvárosi Béke királynéja lelkész-ségen tevékenykedett.

⁶ Gaizler Gyula (1922–1996) orvos, teológus, a bioetika elismert művelője.

⁷ Lindmayer József (1942–2016) vegyipari gépész. 1987 és 1990 között a NOE elnöke.

get. Gépészmérnök volt, egy nagyon gyakorlatias ember. Három éven át volt a NOE elnöke. Aztán Surján Laci,⁸ aki orvos volt, patológus, és akivel a szervezőbizottság keretében együtt szerveztük az első családkongresszust 1990-ben, és a megnyitón már miniszterként jelent meg. Keresztes Sanyit⁹ az alakulás táján ismertem meg. Építészmérnök, Győrben élt. Azt hiszem, hogy ők ismerték egymást a Surján Lacival. Érdekes módon Győrben már korábban szerveződött nagycsaládos egyesület, és ők már '87 nyarán meg is alakultak Família Nagycsaládosok Egyesülete néven, majd csatlakoztak a NOE-hoz. Keresztes Sanyi is miniszter lett 1990-ben. Morvayné Bajai Zsuzsanna¹⁰ velem egyidős, és a legkisebb gyerekeink is egyidősek. Zsuzsa fáradhatatlanul dolgozott és dolgozik ma is a NOE-ért, hihetetlen energiával és tudással a szociális és az érdekvédelmi ügyek területén, illetve 1987 nyarán az adócsoportban. Emlékszem, hogy az első közgyűlésen a sajtóval való kapcsolat is rá volt bízva. Darvas Gábor informatikus mérnök. Neki is van hat-hét gyereke legalább. Az ő felelősége a Máriás Bandi bácsi lánya, úgyhogy családi kapcsolat révén került a NOE-ba. Gábor is sokat dolgozott a szervezésben, az előkészítésben. Némethy Zoli¹¹ mérnök, hat gyereke van, és az első főtitkára lett a NOE-nak. Talán '96-ig. Aztán ő is benne volt az adócsoportban, a személyijövedelemadó-csatákban. Zolinak komoly rendszerező képessége van, ő teremtette meg például az irattárazást. Bittsánszky Géza, aki kis híján elnök lett, Lindmayer mellett ő volt a másik választható. Ha jól tudom, Géza is mérnök volt. És a XI. kerületi vonulatba tartozott. A civil vonalnak, a XI. kerületi társaságnak a motorja Szőke Tibor, nyugdíjas tanár volt. Az én emlékezetemben ő egy nagyon agilis, jóakarátú, a rendszert illetően kicsit naiv ember volt. A kezdetekkor az emberek zöme ebből a baráti, ismerősi társaságból jött. Ők nem egyházhoz kötődtek. Ez volt a három ágnak az egyike. A NOE születésében a második láb a Hazafias Népfront volt. Embert nem adott, de adott legalitást, és biztosította a működés elemi feltételeit. A NOE egyházi bölcsője pedig a zugligeti plébánia volt. A zugligetiek voltak aktívabbak, mi Tömő utcai közösségként nem voltunk aktívak, bár többen jöttek onnan is. A zugligeti Szent Család plébániára járt sok barátunk, ott volt

⁸ Surján László (1941) orvos, politikus. 1987 és 1990 között a NOE elnökhelyettese. 1990 és 1995 között a Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) elnöke. 1990 és 1994 között népjóléti miniszter, 1990 és 2004 között országgyűlési képviselő, majd 2014-ig európai parlamenti képviselő.

⁹ Keresztes K. Sándor (1944) építészmérnök. 1987-ben a Família Nagycsaládosok Egyesülete elnöke, 1988–89-ben a NOE alelnöke. 1988-tól a Magyar Demokrata Fórum (MDF) tagja, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselője. 1990 és 1993 között környezetvédelmi miniszter.

¹⁰ Morvayné Bajai Zsuzsanna (1948) orosznyelv-tanár, a NOE szakértője, alelnöke.

¹¹ Némethy Zoltán (1944) gépészmérnök. 1987 és 1995 között a NOE főtitkára.

a '80-as években Kozma Imre¹² nagyon aktív közössége, rengeteg nagycsaláddal. És '89-ben Zugligetre ment a Máltai Szeretetszolgálat.

Fontos elmondani, hogy a kezdetekkor a NOE alapvetően Budapesten szerveződött budapestiekből. De volt néhány vidéki tag és önkéntes is. Ilyen volt Cserta Gábor Székesfehérvárról. Győry Attila Pest megyei mentőorvos volt, négygyerekes családapa, és nagyon sokat szervezte a NOE-t, vitte a hírt, toborozta az embereket. Nagyon odaadó embere volt a NOE-nak, elnökségi tag is volt sokáig. Forián Szabó Péter szintén mérnök, aki az adócsoporthoz volt a tagja. Fekete Gyula is itt van az alapítók között. Ő nem volt benne a szervező csoportban, de az alakulás körül nem lehetett őt megkerülni. Az a helyzet, hogy itt nagyon sokan vannak, akik föltűntek, aztán nem voltak aktív részesei a dolognak, de az alakuló közgyűlésen ott voltak, és különböző mértékben vettek részt az egyesület életében. Úgyhogy még sokakat lehetne sorolni, inkább azokat próbáltam mondani, akik elemi erővel jelen voltak.

Nagyon érdekes volt látni, hogy egy közös eszméért hogyan jönnek össze emberek. Hogyan születik meg az egymás iránti bizalom, az együttműködés. Nem kádereztünk senkit, legalábbis nem emlékszem ilyenre. Aki nem volt eléggé elkötelezett, az el is ment. Ráadásul itt nem volt ideológiai korlát.

Mindenki azon gondolkodott, hogy mit és hogyan kéne csinálni. Azért szakaszosan az emlékeim, mert ez 1986 őszén volt, és decemberben született az ötödik gyerekünk, Judit, és akkor én tavasszal csak per tangentem vettem részt a dolgokban. Csak valamikor május, június körül lettem újra aktív. De azt tudom, hogy amikor már tehettem, több estét töltöttem azzal, hogy a szervezőbizottságban ültem. Lassan alakult a dolog. Ahhoz, hogy a '87. júniusi közgyűlés meglegyen, tavasszal meg kellett írunk az alapszabály-tervezetet. Ezt többek között a Corvin-közi lakásunk előszobájában írtuk. Emlékszem rá, hogy mire lefektettem a gyerekeket, odaérték a többiek, és írtuk éjszakába nyúlóan. Volt már akkor egy nagy civil szervezet, a Mozgáskorlátozottak Egyesületeinek Országos Szövetsége, a MEOSZ, amely 1981-ben alakult, és annak az elnöke, Hegedűs Lajos jogász segítette az alapszabályírásban. Később aztán sok mindenben együttműködtünk velük. Meghívtam Bodonovich Jenő ügyvédet¹³ is a Tömő utcai közösségből. Ő szintén sokat segítette az alapszabály kidolgozásában, majd alapító tagunk is lett, miként Keresztes K. Sándor is.

¹² Kozma Imre (1940), katolikus pap, irgalmasrendi szerzetes. 1966 és 1968, majd 1977 és 1997 között a zugligeti Szent Család plébánián teljesített szolgálatot, és ifjúsági és családpasztorációt vezetett. 1989-ben az ő vezetésével alakult meg a Magyar Máltai Szeretetszolgálat.

¹³ Bodonovich Jenő (1950) jogtanácsos, ügyvéd. A rendszerváltozás idején az egyházi szervezetek és a civil szféra jogi kereteinek létrehozását segítette. 2011 és 2015 között média- és hírközlési biztos volt.

Aztán valahogy jött a hír ezeken a kis hálókön keresztül, hogy legközelebb a Hazafias Népfront székházában fogunk találkozni. Én csodálkoztam ezen, politikai szervezetnek tartottam a HNF-et, igaz, nem ismertem. Mindenesetre elballagtunk a Belgrád rakpartra.¹⁴

K. Zs.: Hogy alakult ki a kapcsolat a Hazafias Népfronttal?

B. Á.: Abban az időben civil szervezetet nem lehetett létrehozni társadalmi felügyelet nélkül.¹⁵ Az egyesület törvényességi felügyeletére kérte fel a Hazafias Népfront Országos Tanácsát négy alapítónk, Szőke Tibor, Darvas Gábor, Bittsánszky Géza és Lakner Zoltán 1987 márciusában. A Hazafias Népfrontnak ekkor már volt egy családpolitikai részlege, a Családvédelmi Tanács. A vezetője Gayer Gyuláné¹⁶ volt, és ott dolgozott még Vízkelety Mariann,¹⁷ Vass Csaba,¹⁸ Kukorelli István¹⁹ és Fekete Gyula²⁰ is. És nem utolsó sorban Pozsgay Imre,²¹ a HNF főtitkára is támogatta az

¹⁴ A Hazafias Népfront (HNF) a kommunista hatalom által létrehozott társadalmi szervezet volt 1954 és 1990 között, amelynek deklarált célja a magyar társadalom összefogása volt. Egyéni tagsága nem volt, tömegmozgalomként működött. Az akkori politikai rendszer minden elemét, a pártot, a tömegszervezeteket, valamint a társadalmi és kulturális szervezeteket egyesítette.

¹⁵ Az 1970. évi 35. törvényerejű rendelet (tvr.) előírta, hogy az egyesületek megalakításának szándékát be kell jelenteni az illetékes államigazgatási szervnek. Az 1980-as évek elejének éledező mozgalmi hatására az 1981. évi 29. tvr. értelmében az illetékes hatóság már a szervezést is megtilthatta, ha az egyesület célját a fennálló renddel ellentétesnek ítélte. A rendszer ennek ellenére csak nagyon ritkán akadályozta meg a legkülönbözőbb szervezetek alakulását. Az 1983. évi 27. tvr. 1. § szerint az országos egyesület felügyeletét az illetékes miniszteren túl már társadalmi szervezet (HNF, KISZ) is elláthatta. RIXER 2014.

¹⁶ Gayer Gyuláné (1926) pedagógus, közgazdász. Hosszú szakmai életútján a gyermek- és ifjúságvédelem, a pályaválasztási tanácsadás, a családpolitika és a szociálpolitika területén dolgozott.

¹⁷ Vízkelety Mariann (1956–2024) jogász, 1986 és 1988 között a HNF Országos Tanácsánál a Néppolitikai Tanács és a Családvédelmi Tanács titkára. 2015 és 2020 között az Igazságügyi Minisztérium igazságügyi kapcsolatokért felelős államtitkára. A Magyar Polgári Együttműködés Egyesület elnöke.

¹⁸ Vass Csaba (1948) szociológus. 1976-tól a Kulturális, illetve a Művelődési Minisztérium munkatársa. 1982-től a HNF osztályvezetője, 1989-ben a reformkörü mozgalom egyik fő szervezője. 1990-ben a Magyar Szocialista Párt (MSZP) elnökségének tagja.

¹⁹ Kukorelli István (1952) jogtudós. 1989–1990-ben a HNF Országos Tanácsának elnöke. 1988-ban a Független Jogász Fórum alapító tagja. 1999 és 2008 között az Alkotmánybíróság tagja.

²⁰ Fekete Gyula (1922–2010) író, szociográfus. 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége prózai szakosztályának titkára, a szervezet forradalomban játszott szerepe miatt 1956 decemberében letartóztatták, 1957-ben szabadult. 1987-ben az MDF alapítója, 1988–90-ben az elnökség tagja. 1990–91-ben a Magyar Néppárt elnöke.

²¹ Pozsgay Imre (1933–2016) politikus. 1976 és 1982 között kulturális, illetve művelődési miniszter. 1982 és 1988 között a HNF Országos Tanácsa titkára. 1988 és 1990 között államminiszter. 1983 és 1994 között országgyűlési képviselő. 1990-ben a MSZP alelnöke. 2005-ben a Nemzeti Konzultációs Testület tagja lett.

ügyünket. Már a '60-as, '70-es években nagy baj volt a népesedés terén. Abban az időben zajlott a Fekete Gyula által indított széles körű vita a *Nők Lapjában Kicsi vagy kocsi* címmel.²²

K. Zs.: 1987 nyara sűrű volt a még meg sem alakult egyesület életében. Volt egy próbálkozás a NOE megalakítására.

B. Á.: Ez 1987 júniusában volt. Ez az első közgyűlés – érzésem szerint – azon bukott el, hogy a Hazafias Népfront akkor még nem merte bevállalni az egyesületet. Kész volt az alapszabályunk, részünkről minden rendben volt. A Népfrontnál valami nem volt kerek. Arra hivatkoztak, hogy az alapszabályba kéne még valamit betenni. Csak arra emlékszem, hogy ott a teremben ülve sem értettem, mit kifogásolnak. Inkább a helyzet volt olyan, hogy azt érezték, hogy most még nem lehet.²³ Aztán októberben gond nélkül pecsétet adtak nekünk.

K. Zs.: De még előtte nagy sikert ért el a jogilag továbbra sem létező egyesület.

B. Á.: 1987-ben jött az adótörvény, ami persze már korábban is a levegőben lógott. Az adótörvény-tervezet nem akarta figyelembe venni az eltartotti terheket. A NOE-nak az volt az álláspontja, hogy minden eltartott – tehát nemcsak a gyerekek, hanem a beteg szülő, bárki, aki a családban nem pénzkereső – eltartása az állam kötelessége is, és őket figyelembe kell venni az adózásnál. Ez így nem ment át, pedig nagyon sokat lobbiztunk. De az átment, hogy a három- és többgyerekesek kaptak egy kisméretű adóalap-csökkentést.

Akik az adótörvény-tervezettel dolgoztak a NOE-ban, mind magasan kvalifikált emberek voltak. Némethy Zoli, Haraszi Ákos, Forián Szabó Péter mérnökök. Morvayné Bajai Zsuzsanna orosznyelv-tanár, és van gazdasági végzettsége is.

Akkoriban már mondogatták, hogy a demográfia szempontjából a harmadik gyerek a plusz. Erősen idézőjelben: a nagycsaládosok azok helyett nevelnek gyerekeket,

²² Az 1960-as évek végétől a gyerekvállalás és a fogyasztás közötti dilemmát megjelenítő Kicsi vagy kocsi-vita rendre előkerült a *Népszabadság*, a *Nők Lapja* és a *Magyar Ifjúság* hasábjain. A *Nők Lapja* olvasóinak véleményeiből közölt szemelvényválogatást Fekete Gyula a *Magyarország felfedezése* sorozatban. FEKETE 1972.

²³ Surján László erre az ülésre így emlékezett: „A gyűlésen aztán megjelent Vass Csaba, Pozsgay Imre egyik fontos összekötője, aki közölte, hogy most nem alakulhat meg az egyesület. Arra hivatkozott, hogy Pozsgay szeretne jelen lenni, és mivel ma nem tud, ezért el kell halasztani az alakulást. Bár sokan jelezték, hogy nincs olyan jogi kategória, miszerint csak Pozsgay jelenlétében lehetne megalakulni, a többség nem akart már az elején konfrontálódni a hatalommal.” Egy kereszténydemokrata, 2021. 77.

akiknek nincs, vagy csak egy gyerekük van. Az MSZMP (Magyar Szocialista munkáspárt) részéről az adótörvény előkészítői azt mondták, hogy a nagycsaládosok olyan kis szeletét alkotják a társadalomnak, hogy velük nem érdemes foglalkozni. Akkoriban 150-180 ezer olyan háztartás volt, ahol három vagy több gyereket neveltek. Az összes gyerek minimum 20%-a nagycsaládban nőtt fel. Ebből is látszik, hogy mi a több gyerek nevelésével aránytalanul nagyobb részt vállaltunk a nemzet jövőjét meghatározó terhekből. Azt elfogadtuk, hogy az igazságos közteherviselés miatt szükség van az adóreformra, de azt kértük, hogy ennek mértéke ne legyen aránytalanul nagy a nagycsaládosok számára. Sikerült elfogadtatni az adóalap-csökkentést a nagycsaládosok számára. Úgy, hogy még nem volt szervezet mögöttünk! Óriási siker volt! Igaz, az eredeti javaslatunk minden eltartottra vonatkozott. Az adóalap-kedvezmény évi tizenkétezer forint lett.²⁴

K. Zs.: A következő nagy lépés a NOE megalakulás volt 1987. október 24-én.

B. Á.: Szombati nap volt. Tízkor kezdtünk. Helyszín a Belgrád rakpart 24., a Hazafias Népfőnt székháza, földszint, egy hosszú nagy terem, hosszú asztal vizeskanccsokkal. És nagyon sok ember a teremben. Emlékeim szerint Gaizler Gyula bácsi elnökkölt mint korelnök. Ő orvos és teológus volt. Nagyon szabályosan ment az alakuló közgyűlés. A napirend elfogadása után elsőként az alapszabály megvitatása következett. A célkitűzéseket hosszan vitattuk. Szellemében nem sokat változott, de élesen emlékszem, hogy patikamérlegen méricskeltük, hogy hol milyen szó legyen. Megszavaztuk. Utána jött a tisztségviselő-választás. Két elnökjelölt volt Bittsánszky Géza és Lindmayer Jóska. A főtitkárjelölt volt Bodonovich Jenő, jogász és Némethy Zoli, mérnök. Lindmayert választottuk meg elnöknek, tizenkét gyerekével teljes támogatást kapott, és Némethyt főtitkárnak. Surján Laci, Keresztes Sanyi lettek az elnökhelyettesek. Aztán '90-ben miniszter lett mind a kettőből. Emlékszem, hogy akkor engem is kapacitáltak elnökségi tagságot vállalni, de Judit nagyon kicsi volt még, és azt mondtam, hogy nem. De a választmányi tagságot elfogadtam.

K. Zs.: Kik vettek részt ezen az alakuló ülésen? Itt van az asztalon egy hosszú lista.

²⁴ Az 1987. évi VI. törvény rendelkezett a magánszemélyek jövedelemadójáról. A három és több gyermeket nevelők számára tette lehetővé az évi 12 000 forintos adóalap-csökkentést, és adómentessé tette a családi pótlékot. A törvény 1988. január 1-jén lépett életbe.

B. Á.: Ez az eredeti jelenléti ív másolata. Köszeg Ferentől Czakó Gáboron át Surján Lászlóig nagyon sokan voltak ott. Pontosan százharminchatan! Fekete Gyula természetesen ott volt. Solt Ottilia.²⁵ Gadó Pál a MEOSZ-tól. Varga Domokos író.

K. Zs.: A felsorolásodból úgy tűnik, hogy kevés nő volt jelen.

B. Á.: Voltak nők! Például Morvay Zsuzsa, aki az első elnökségben is benne volt. Árkosi Júlia néni, aki tizenvalahány állami gondozott gyereket fogadott örökbe, nevelte őket, és kenyeret adott a kezükbe. Lukin Lászlóné, Eszter²⁶ néni híres zenetanár, később elnökségi tag. Nyolc gyereket nevelt fel. Csodálatos nő volt. Szabó Árpádné Csilla az első jelölőbizottságnak volt a tagja és az első jelölést az alakuló közgyűlésen ő csinálta. Ő a VI. kerületi csoportot vezette sokáig, amely nagyon jól működő csoport volt. Tímár Béláné a XI. kerületből. Annyiban igazad van, hogy az indulásnál valóban kevesebb nő volt, de ez az arány később megfordult. A helyi vezetők között sokkal több nő van. Sokan a hosszú gyes idején szálltak be, vagy friss nyugdíjasként. Talán a nőknek jobban megy közösséget szervezni.

K. Zs.: '87 nyarán, őszén vagyunk. Akkor már halódott a szocialistának mondott rendszer, de ez még a pártállami korszak volt. Volt bennetek félelem? Egyesületet alapítani nem volt mindennapi tett.

B. Á.: Nem volt mindennapi cselekedet, de én nem éreztem félelmet. Sokan voltunk. Attól már nem félt az ember, hogy jön a fekete autó és elviszi. De azért volt egy kis tiltott gyümölcs íze. Akkor már nem törődünk vele, ha lehallgatták a telefonunkat. Szegény anyámnak meg az ő korosztályának a zsigerében volt, hogy „ez nem telefontéma”. Bennem az volt, hogy a NOE jó, nincs ebben semmi rossz, senkit nem bántunk. Igaz, volt olyan, ahol a szülők szóltak a fiataloknak, hogy ez nem biztos, hogy jó lesz.

A szerveződés, az alakulás időszakában két leválás történt. Az egyik a már említett Magzatvédő Társaság volt. A másik még az alakulás előtt volt, amikor azt döntöttük el nagy vitával, hogy háromgyerekes vagy négygyerekesek lehetnek-e tagok.

²⁵ Solt Ottilia (1944–1997) szociológus, szociálpolitikus. Az 1970-es években a társadalom legszegényebb rétegeinek életkörülményeit vizsgálta, ennek nyomán hozta létre a Szegényeket Támogató Alapot (SZETA) 1979-ben. Az 1980-as években az illegális ellenzéki lap, a *Beszélő* szerkesztője. A Szabad Demokraták Szövetségének (SZDSZ) alapító tagja, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő.

²⁶ Lukin Lászlóné Horváth Eszter (1927–1996) zenepedagógus. Férjével több mint harminc éven át tanított a Fazekas Mihály Gimnáziumban. Ének-zenei tankönyvein generációk nőttek fel, és még ma is tanulnak ezekből. Molnár Ferenc író unokája.

És akkor azok, akik nagyon ragaszkodtak a négy gyerekhez, egy kisebb csoport alkottak, és meg is csinálták a maguk egyesületét. A józsefvárosi önkormányzat felügyelete alá mentek, és aztán nem is éltek sokáig.

K. Zs.: Volt-e már ekkor, az elején tagfelvétel?

B. Á.: A Hazafias Népfront felajánlotta nekünk az V. kerületi helyiségét a József nádor tér 12. szám alatt. Volt egy asztal, egy telefon, amin lehetett jelentkezni. Ettől kezdve idős nagypapák fogadóórát tartottak. Kis kartonokra írták föl a neveket. Így kezdődött. Megjelent néhány újságcikk, és jöttek az emberek. Szájról szájra adták az egyesület hírért a családok egymásnak. Az alakulás napján 115 család volt az egyesület tagja. Pillanatok alatt kétezren lettünk. Az alapszabály azt mondja, hogy az új tagokat az elnökség veszi föl. Ez mind a mai napig így van. Egyértelműen meg vannak határozva a felvételi kritériumok. Három vagy több gyerek a családban jelenti a teljes jogú tagságot, amennyiben megvan az egyetértés az egyesület céljaival. Van pártoló tag is, aki nem feltétlenül nagycsaládos.

K. Zs.: A tag a családot jelenti, ugye?

B. Á.: Igen. Ha én belépek, akkor az egész családom tagnak számít. 1989 végére több mint ötezer tagcsaládunk volt. Ez huszonöt-harmincezer embert jelentett. Kisebb egységekre kellett osztani az egyesületet. Helyi csoportok alakultak, ezekből lettek a helyi egyesületek, bírósági bejegyzéssel, önállóan működtek és többségük működik most is. És mint ahogy minden közösségnek van felfutása, zenitje, és aztán, ha nem találják meg a jó utat, akkor elmúlik. Ez előfordul NOE-s szervezetekkel is, nincs ezzel semmi hiba, ilyen az élet. Tehát nem mindenhol találod meg a harminc évvel ezelőtti NOE-szervezeteket, de alapvetően a szerkezet máig nem változott. Ez egy országos hálózat, most már régiókba szervezve, egy-egy régiós titkárral.

K. Zs.: Nagyon gyorsan gyarapodtatok. Ezt a sikert mivel magyarázod?

B. Á.: Sok mindennel lehet magyarázni. Lehet azzal, hogy akkoriban alig volt (ha volt egyáltalán) jól működő közösség, amire mindig nagy szükség van. Lehet azzal, amit sokan mondtak, és igaz is, hogy a gyerekeknek jó egy olyan közeg, ahol látják, hogy a szüleik nem csodabogarak, hanem ez egy létező életforma. Jelszavunk is az, hogy nagycsaládban élni jó! Aztán azért is lehetett ilyen sikeres az indulás, mert volt egy kis illegális bája. Volt benne valamiféle szabadságérzet is. És már lehetett指引ani a határokat.

K. Zs.: Az illegális báj ellenzéki érzést jelent?

B. Á.: Gondolkoztam ezen a szón, csak azért nem mondtam, mert ellenzéken a párt-ellenzékeket értjük, rögtön az ugrik be mindenkinek, hogy ez a hatalmi ellenzék. De mi nem akartunk hatalmat. A változó körülmények között gondolkodtunk, nem a pártállamban. Éreztük, hogy itt valami változik. Magától értetődő volt számunkra, hogy összefogunk egy életforma mentén, ami tulajdonképpen kisebbségi lét a társadalomban. Akkor is az volt, és most is az.

Az összefogásunk egyik nagy mozgatórugója az előítélet volt, ami úgy szólt, hogy a nagycsaládos vagy lumpen, vagy felelőtlen, vagy nem ismeri a családtervezést, vagy egyszerűen hülye. Jól emlékszem, hogy többször előfordult velem, amikor bementem egy boltba az öt gyerekkel, hogy megkérdezte a pénztárosnő, hogy „minek magának ennyi?”.

K. Zs.: Mindig is voltak nagy családok. Sőt! Szerinted mi volt az, ami előhívta ezt az előítéletet?

B. Á.: Igen voltak, csak korábban nem voltak segélyek, nem voltak anyasági ellátások, lakáspolitikában kedvezmények. Ezek miatt sokan azt hitték, és hiszik most is, hogy a nagycsaládosok az államon lógnak, és mások elől viszik el a pénzt. Az tényleg igaz, hogy amikor az a rendelet jött, hogy három- és többgyerekeseknek a tanácsilakás-igényét egy éven belül el kell rendezni,²⁷ nagyon-nagyon sok harmadik gyerek született lakásért. A másik mozgatórugó a társadalmi igazságtalanság volt. Nagyon igazságtalannak éreztük, hogy jóval alacsonyabb életszínvonalon lehet élni ugyanabból a pénzből, pusztán azért, mert több gyereked van.

K. Zs.: Amikor megalakultatok, volt elöttetek példa, hogyan kell ezt csinálni?

B. Á.: Magyar példa nem volt. '88 körül az egyik tagtársunk találkozott a belga nagycsaládos egyesülettel. A nagycsaládosok támogatása annyira logikus, hogy nyilván más társadalmak is kitalálják, kitalálták már korábban. Persze van némi különbség. A belga egyesület 1921-ben alakult, az első világháború után, és akkor tízgyerekes

²⁷ Lásd Budapest Főváros Tanácsának 3/1978. sz. rendeletét a tanácsi rendelkezésű lakások elosztásáról, a lakásigények társadalmi elbírálásáról. A 11. § szerint „A Budapesten lakó és lakásra szoruló többgyermekes családok lakásigényeinek kielégítési sorrendje megállapításánál biztosítani kell, hogy: a) a négy és a többgyermekes családok a kérelem benyújtását (módosítását) követő évben, b) a háromgyermekes családok a kérelem benyújtását (módosítását) követő két éven belül... kielégítő lakáshoz jussanak.” *Fővárosi Közlöny*, 1978. július 15. 77.

családokkal kezdték. Amikor mi '88-ban találkoztunk velük, még nagycsaládosok és fiatal családok egyesülete voltak. Aztán elmaradt a nagy, aztán elmaradt a fiatal, mára már csak családegyesület a belga szervezet. Ezt a sorsot mi nem akartuk követni.

K. Zs.: De miért, mi ezzel a baj?

B. Á.: A nagycsalád mégiscsak más. Azzal együtt, hogy a NOE nemcsak saját magának kér, mindig a családra gondol, a fiatal családokat próbálja segíteni, meg a törvényhozással megértetni, hogy a nagycsalád az első gyerekekkel kezdődik. De a NOE a maga specifikumait meg akarta tartani. Volt olyan javaslatunk, amikor azt mondtuk, hogy ne nekünk adják a többet, hanem adjanak a kétgyerekeseknek is.

K. Zs.: A rendszerváltás előtt alakult a NOE. Gondolom, nem sok tudásotok, tapasztalatotok lehetett arról, hogy hogyan kell kompromisszumot találni, miközben érdeket is érvényesítesz.

B. Á.: Mi ezt iskolában vagy tanfolyamon nem tanultuk. Ösztönösen csináltuk. Én azt éltem meg a NOE-ban, hogy ez egy jó szándékú, jóakarátú, értelmes összefogás. Csupa olyan ismérvvvel tudom az egyesületet jellemezni, ami a demokráciának az alapja. Egymást tisztelő, akár vitatkozó, de a közös döntést elfogadó emberek közössége. Természetesen voltak vitáink, de azokat mindig igyekeztünk rendezni. Emlékeim szerint ajtót csapva nem ment el senki.

Emlékszem, hogy '89 körül volt vita arról, hogy a NOE legyen-e párt. Ez egy hosszú választmányi vita volt. A nem mellett döntöttünk. És ettől kezdve többet nem is merült föl ez a kérdés. Viszont az országgyűlési választások előtt arra kértük tagjainkat, legyenek aktívak, és kérdezzék meg a jelölteket, hogyan képzelik ők és a pártjuk a családok jövőjét ebben az új világban. És a válaszok alapján szavazának.

Aztán volt egy másik nagy vita, szintén a '90-es évek elején, amikor a finanszírozásunk a béka feneke alá került. Felmerült, hogy a NOE alakuljon szakszervezetté, hiszen az államnak kötelessége támogatnia a szakszervezetet fejkvóta alapján. És a NOE elég nagy szervezet, milyen jól meg lehetne majd élni a fejkvótákból. De nem akartunk szakszervezetté válni függetlenített, hivatásos vezetőkkel. A NOE vezetői máig önkéntesek. Ugyanúgy piacra járnak, mint mások, nincs szolgálati autójuk. A szakszervezeti példa rossz példa volt. Igaz, más példánk meg nem volt.

K. Zs.: A rendszerváltás milyen hatással volt az egyesületre?

B. Á.: Miután a NOE '87 őszén alakult meg, '89-ben már két éve működött. Tehát az egyesületet szerintem nem rázta meg úgy, ahogy a társadalmat megrázta '89. június 16. Amikor megalakult az Antall-kormány, és lett két NOE-s miniszter – Surján és Keresztes –, akkor a NOE azt hitte, hogy eljött a Kánaán. Most már nincs gond, jönnek a jó intézkedések, jönnek az előítélet-mentes szabályok. Beletelt vagy másfél évbe, mire rájöttünk, hogy nem egészen úgy történnek a dolgok, ahogy vártuk. Már nem egy párttal, hanem öt párttal kell tárgyalni. A frakciókat kellett megkeresni ahhoz, hogy valamit átvigyél. Ekkor kezdődött a komoly érdekvédelmi munka. Nyilatkozatok, levelek, megkeresések.

K. Zs.: Te voltál az első családi nap szervezője. Mi volt ez?

B. Á.: A kezdetekkor tisztáztuk, hogy mi nem anyák napját, nem gyereknapot ünneplünk, hanem családi napot minden iskolaév végén. Az első családi nap szervezését rám bízta. Életemben nem csináltam még ehhez hasonlót sem. Hogy fogtam hozzá? Először is lefoglaltam a területet a Kamaraerdei Ifjúsági Parkban '89. június 17-ére. Majd leültem, és három napig ültem a fotelban és csavargattam a hajamat, hogy most mit fogok én csinálni. Aztán lassan, lassan kialakult. Szerencsére jó idő volt, adva volt a medence, a pelenkázó, kakaó, kenyérsütés a búbos kemencében és sok jó játék és beszélgetés. Aztán volt egyesületi élet, lehetett találkozni a vezetőkkel. Több mint kétezer négyszázan voltunk.

Két kedves emlékem van erről a napról. Az egyik, hogy a strandon mindig bődült vad zene ordít a hangszórókból, ami nagyon nem lett volna jó. Ezért megkértem az egyik zenetanárnő barátnőmet, hogy állítson össze egész napra való vidám komolyzenét. És ez a zenei összeállítás ment egész nap. Lukin Eszter néni, a híres énektanárnő elmenőben nagyon megdicsért ezért.

Elvileg csak NOE-s tagsági számmal lehetett belépni a parkba. Igen ám, de volt az ifjúsági parknak egy törzsközönsége, szombatontként oda jártak strandolni. És a kapu zárva, ott a Cerberus, és ezek az emberek hangosan méltatlankodtak. Ott állt a válságstáb, az elnökségi tagok meg én, mint a rendezvény szervezője, és vitatkoztunk, hogy beengedjük-e őket vagy sem. Végül az lett a többségi döntés, hogy beengedjük őket. Bejöttek, és mikor elmentek, akkor hatalmas mosollyal mondták, hogy ilyen máskor is, mert ez nagyon jó volt. És ez az emlék is azt mutatja, hogy a NOE befogadó és nem pedig kirekesztő egyesület.

K. Zs.: Volt 1990-ben egy nagyszabású és sikeres rendezvényetek, egy olyan találkozó, ahol nem kutatók, nem politikusok, hanem az érintett családok gyűltek össze, hogy együtt gondolkodjanak. Ennek a családkongresszusnak te voltál a motorja, mindenese.

B. Á.: Én voltam a szervezőbizottsági titkára, Surján László az elnöke, de a szervezés közben Laci miniszter lett, így az én kezembe csúszott át minden. 1990. június 14. és 17. között volt az első családkongresszusunk. Fantasztikus volt. Annak az előtörténete a következő. 1988-ban néhányan a NOE-ből Bécsben voltunk egy nemzetközi nagycsaládos találkozón. Ötezer ember volt a bécsi kongresszusi központban. A világ minden tájáról előadók, olyan témákkal, amikről itthon hallani sem lehetett. Amikor hazajöttünk, elhatároztuk, hogy mi is szervezünk egy ilyet. Elkezdtünk ezen morfondírozni. Összeállt az öttagú szervezőbizottság, Réthelyi Miklós,²⁸ Surján László, én és – ha jól emlékszem – Rácz Mátyás, az ötödik tag neve nem jut eszembe. Elhatároztuk, hogy nem a külföldi licencet követjük, hanem önállóan fogjuk megrendezni. Magunk között beszéljünk a bajainkról, az örömeinkről. Látni akaruk, hogy mi a helyzet ezen a téren Magyarországon.

És megcsináltuk! Jött az egyik dolog a másik után. Nem volt semmink, se titkárságunk, se irodánk, mégis megcsináltuk. Pontosabban az anyagi fedezetet pályázat útján szereztük meg, a MISZOT²⁹ és a Soros Alapítvány adott nagyobb összeget, és az alacsony részvételi díjakkal számolhattunk.

A MÉMOSZ³⁰ Dózsa György úti székházában volt a kongresszus. Az épület borzalmasan ronda és nagy volt, a pártkongresszusok hajdani helye, még a régi állapotában. A nagyteremben mentek az előadások egész nap, ebédszünettel persze. Este pedig tematikus esték voltak. Egy másik szárnyban voltak a gyerekek. Zenéltek, játszottak, kamasz lányok, anyukák, óvó nénik vigyáztak a kicsikre. Minden vidéki és határon túli résztvevőt családnál tudtunk elszállásolni. Minden tökéletes volt és vidám. 1000 felnőtt és 400 gyerek volt együtt 4 napon át! És csak úgy jöttek a jobbnál jobb dolgok. Például az egyik nap a székház vezetője adott 10 000 forintot, hogy abból vigyék el a gyerekeket fagyizni.

K. Zs.: Milyen témák kerültek megbeszélésre, kik voltak az előadók?

B. Á.: Szerencsére itt van a kötet, amely az előadásokat tartalmazza, így nem kell a memóriámra támaszkodnom. A család óriási témakörét jártuk körbe. Surján László kezdte egy bevezetővel. Jobbágyi Gábor a magzat és a gyermek jogi helyzetéről

²⁸ Réthelyi Miklós (1939) orvos, anatómus. 1991 és 1995 között a Semmelweis Orvostudományi Egyetem rektora. 2010 és 2012 között a Nemzeti Erőforrás Minisztérium minisztere.

²⁹ 1988. november 26-án alakult meg Stumpf István elnöklétével a Magyarországi Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa. Három fő erő alkotta: a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és más baloldali szervezetek, a Fiatal Demokraták Szövetsége (FIDESZ) és az egyházi mozgalmak, különösen a katolikus szervezetek.

³⁰ Magyarországi Építőmunkások Országos Szövetsége.

beszélt. Volt előadás, ahol az ember és a környezet kapcsolatáról beszéltek, arról, hogy mit tehet a család a környezetvédelemért. Gyökössy Endre református lelkész, lelkipogozó a házasság kritikus pontjait vette sorba. Sugárné Kádár Júlia pszichológus a dolgozó nő és a gyermekét gondozó anya szerepének összehangolásáról tartott előadást. Szó esett a gyermekvédelemről, az állami gondozott vagy a sérült gyerekek helyzetéről, segítségükről. Rátay Csaba pszichológus egy paraszti nagycsalád példáján keresztül mutatta be a többgenerációs család gyógyító erejét. Andorka Rudolf³¹ a népesedési helyzetünkről beszélt, Losonczi Ágnes³² szociológus a gyerekvárással és szüléssel kapcsolatos kutatási eredményeit osztotta meg velünk. És természetesen sok esett a gyermeknevelés társadalmi támogatásáról, illetve annak hiányos voltáról is.

Ez a kongresszus egyszerűen felejthetetlen. Minden önkéntesen működött. Nem azért működött, mert megfizették, meg számon kérték, meg ott álltak a határidővel a sarkában. Azért működött, mert mindenki fontosnak tartotta, szépet, jót akart, és beleadta magát. Ezt nem lehet megfizetni. És természetesen volt folytatása. 1992. május elején volt a következő családkongresszus, amellyel egyúttal az egyesület 5. születésnapját is megünnepeltük. Ekkor is 1000 felnőtt volt jelen, de már kétszer annyi gyermek, mint két évvel korábban. Ugyanis híre ment, hogy itt a gyerekek is jól érzik magukat.

K. Zs.: Kérlek, idézd fel, hogyan lettél a NOE elnöke!

B. Á.: '92-ben a jelölőbizottság eljött hozzám, és megkérdezték, hogy mit gondolok, hogy milyen elnökre volna szüksége a NOE-nak. És akkor én mondtam olyat, hogy ismerje a NOE-t, a működését, tudjon idegen nyelvet meg pár másik alapidolgot. Pár hét múlva visszajöttek, hogy olyan szépen fölmondtam, hogy mit kéne csinálni, hogy nem vállalnám-e el? Gondolkodási időt kértem. Férjemmel, Gáborral megbeszéltük, hogy oké, ez fontos dolog, meg GYES mellett bele is fér az időmbe. Láttam, hogy az előző elnök³³ állásban volt, hetente egyszer-kétszer bement a NOE-ba, aláírta, amit kellett, meg átbeszélte, amit kellett. Elvállaltam a jelölést. November 7-én volt a közgyűlés, ahol a nagy többség engem választott. Majd következett az első elnökségi ülés, ami rettentő furcsa volt nekem, mert akkor már én voltam a főnök. De aztán

³¹ Andorka Rudolf (1931–1997) szociológus, egyetemi tanár. 1991-től haláláig a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem rektora.

³² Losonczi Ágnes (1928–2024) iskolateremtő szociológus, a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézet vezető kutatója.

³³ Brückner Huba (1946), villamosmérnök. 1990 és 1992 között a NOE elnöke.

megtaláltam a helyem. Jó volt, szép volt, sokszor nagyon nehéz volt. Hamar kiderült, hogy időben és energiában nem jól mértem fel a feladatot.

K. Zs.: Elnököt mennyi időre választanak?

B. Á.: Négy évre. Én két ciklust töltöttem ki. Az a szabály, hogy az elnökség tagjának egyfolytában két ciklusnál hosszabban nem lehet lenni. Nagyon nem akartunk örökre vasalt embereket a NOE-ba. Ennek van előnye is, van hátránya is, de talán így jobb.

K. Zs.: A te elnökséged idején hogy épült fel a NOE? És te hogy dolgoztál a szervezet élén?

B. Á.: A NOE közgyűlése évente összeült. Az egyesület irányító testülete, a választmány negyedévente ülésezett. Alájuk tartozott a kilenctagú elnökség jó pár munkacsoporttal, mint az elmélet-etikai, a jogi, a szociálpolitikai, a sajtó, a szervezési, a társadalombiztosítási, az oktatási, a szervezési, a lakásügyi, a nyaraltatási és az ifjúsági vagy a nemzetközi kapcsolatokért felelős munkabizottság.

Az elnökségen belül volt néhány tanácsadóm: Márki Laci,³⁴ Morvay Zsuzsa, Cser Éva építészmérnök, Avvakumovits Gyurka, a NOE jogi szakértője, Kormosné Debreceni Zsuzsa szociálpolitikai szakértő, Mezey Berci, aki sok éven át a NOE ellenőrző bizottságának elnöke volt. A stratégiai döntéseket az elnökség megbeszélte, vagy ha kellett, akkor a választmányt is bevonta. Nem szerettem egyedül dönteni. Ha tárgyalási helyzetben voltam, és ott valamit kellett volna mondani, de nem akartam, akkor azt mondtam, hogy nálunk az a szokás, hogy az elnökség dönt, vagy azt mondtam, hogy megbeszélem a munkatársaimmal. Ez mindig bejött. Ha bizonytalannak éreztem magam, akkor is azt mondtam, hogy beszélünk még róla, de nekem az elnökséget tájékoztatnom kell. Ez igaz is volt. Mindig tájékoztattam őket. Nagy veszély a civil szervezetek életében, hogy a vezető a saját ideológiai vagy pártszimpátiája felé viszi az egyesületet. Nekem a tagságot és a kitűzött közös célokat kellett szem előtt tartani, és nem pedig az egyéni szimpátiám szerint kellett irányítanom. Természetesen ez nem állt ellentétben azokkal az értékekkel, amik meghatároznak engem. Ezek finom dolgok, ezeket nehéz megfogni...

³⁴ Márki László (1947) matematikus, a Rényi Alfréd Matematikai Kutatóintézet kutatóprofesszor emeritusa. 2000 és 2004 között a NOE elnöke, 2014 és 2018 között az Európai Nagycsaládos Szövetség elnöke.

K. Zs.: Morvay Zsuzsa volt a helyettesed.

B. Á.: Zsuzsa elnökhelyettes volt. Nagyon szorosan dolgoztunk együtt. Szédületes, hogy miket tudott csinálni. Rendszeresen csinálja a minisztérium azt, hogy egy ügynevezett társadalmi egyeztetésre előző este 5-kor kiküldi az anyagot, hogy másnap reggel 10-re vagy délre véleményezzük. Nagyon sokat tett a NOE érdekképviselésért. Átküldtük az anyagot a Zsuzsának, és ő reggelre megcsinálta. Nem is egyszer. Elég sok nagycsaládos van most is a Parlamentben. Morvay Zsuzsa nagymester volt abban, hogy figyelte a szavazásokat, és amikor lejárt a négy év, akkor megnézte, hogy a minket érdeklő ügyekben egy-egy képviselő hogyan szavazott.

K. Zs.: A kezdeti idők egy kicsi szobájából a Március 15-e térre költöztetek.

B. Á.: Amikor a József Nádor téri irodát tatarozták, a HNF és velük mi is az MSZMP V. kerületi pártszervezetének az irodájába kerültünk, a Március 15-e térre. A párt akkor már halódott, és 1989-ben megszűnt a pártiroda is. Mi maradtunk a szobánkban. A HNF még egy kicsit ott volt, és amikor '90 júniusában ők is megszűntek, mi maradtunk ott. És azóta is ott vagyunk, de már az egész irodában. Később, már az én időmben kellett a tulajdonjogi helyzetet tisztázni. Nagyon bonyolult volt, de a lényeg az, hogy az V. kerületé lett az iroda és a NOE máig is bérlő.

K. Zs.: A '90-es években a civilek, helyesebben a ti helyzetetek milyen volt?

B. Á.: Én szabadságot éltem meg. Nekem az volt a feladatom, hogy a NOE hármas feladatát és az alapelveinket betartsam és ezzel az iránytűvel vezessem az egyesületet. És ez működött. A NOE-nak nem voltak zűrös ügyei. Nem is volt folyton a sajtóban. De nem is kell folyton a sajtóban lenni. Bár ma úgy élnek meg az emberek, hogy akiről nem szól a rádió vagy a tévé, az nem is él. Ez nem igaz.

K. Zs.: Beszéljünk az egyesület céljairól!

B. Á.: A NOE három pillére vagy legfontosabb céljai az értékelmutatás, a közösségépítés és az érdekvédelem. Ezek egyszerre erősítik és feltételezik egymást. Mutassuk meg a családi élet értékeit, a közgondolkodást pedig tegyük családbaráttá és a jövő generációkért felelőssé. De csak erős közösség tud értéket mutatni és érdeket védeni. Ám közösség nincs érdeke érték nélkül. Ezt a hármat egymás után szoktuk mondani, de szinte egyszerre, egy sóhajjal kellene mondani, hiszen nem lehet szétválasztani őket.

Az értékelmutatás nehéz dolog. Sokat ismételtük, hogy minden NOE-tagnak kötelessége hitelesen élni a nagycsaládos életformát, és így tudjuk környezetünket az élet és az anyaság tiszteletére nevelni. Ez az egyik oldal. A másik, hogy a rendezvényeink milyen szellemiségűek, rongyrazósak vagy nem rongyrazósak. Ezzel is lehet üzenni. A harmadik pedig, hogy miről szólnak a rendezvényeink, milyen tartalommal lépünk a nyilvánosság elé.

K. Zs.: A közösségépítés a következő.

B. Á.: Kezdetektől nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy a tagok fogjanak össze. Az első időben személyes beszélgetésekkel segítettük ezt. Egy-egy vezetőre két-három megye jutott, azokat látogatta, és ott próbálta a közösségi tudatot erősíteni. Később, amikor sikerült pénzt szerezni, akkor vezetőképzések voltak, ahol a közösségformálás kiemelt hangsúlyt kapott. Egymást ismerő és segítő közösséggé szervezni a tagokat a NOE egyik alaptétele.

K. Zs.: Talán az érdekvédelem a leglátványosabb része az egyesület munkájának.

B. Á.: Az érdekvédelem mindig úgy szól, hogy valamiért harcolunk. A családok érdekéért harcoltunk. Nem mindegy, milyen lélekkel állsz a dolgokhoz. Alapvető, hogy szigorúan szakmai és jogi alapon lehet vitázni, különben nem ér semmit. Hiszen te így látod, én úgy látom, és kész. És mindig ott kell érvelni, ahova a kérdés tartozik.

Eleinte lehetett még az egyéni képviselőkkel kezdeni valamit, mert akkor még számított az egyéni képviselői beadvány. Sokszor kész beadványt adtunk a képviselők kezébe, csak alá kellett írnia, nem kellett dolgoznia vele semmit. Ma már értelmetlen lenne ezt csinálni. Aztán egy-egy változtatás érdekében parlamenti frakciókkal tárgyaltunk. Amikor választások előtt voltunk, akkor megtaláltak a pártok, egyébként nem. Akkor az ember szépen mosolygott. Azt hozzá kell tennem, hogy a NOE sosem kért szerzői jogdíjat, tehát mindig az volt a fontos, hogy jó döntés szülessen, nem az, hogy oda legyen írva, hogy ezt a NOE kezdeményezte. De volt arra is precedens, hogy a Parlamentben megdicsérték a NOE-t, egy lakásügyi kérdés kapcsán megköszönték a NOE-nak az ötletet.

Ezekben a szakmai ügyekben én aláíró voltam és nem kimunkáló. Ezt a lakásügyi témát, ha jól emlékszem, az építész szakértőink, Dombai Marcsi meg Cser Éva viték. Mindig megkerestem a megfelelő szakembert, és megkértem, hogy tegyen javaslatot, és akkor azt többen átnéztük, mindenki más szemmel, majd formába öntöttük, és elment az illetékesekhez.

Nemrégiben a kezembe akadt egy régi levél, amit Antall József³⁵ miniszterelnöknek írtam. Megmutattam a férjemnek, aki azt kérdezte, „hogymertél ilyen levelet írni?” Ez ’92 novemberében volt, kevéssel az után, hogy elnök lettem. Az előzmény az volt, hogy októberben az egyesület adóbizottságát fogadta Kupa Mihály pénzügyminiszter³⁶ a következő évi adótörvény módosítása kapcsán. Akkor úgy tűnt, sikerült őt és csapatát meggyőznünk arról, hogy azt az összeget, amit a szülő a gyermekére fordít, ne vegyék számításba, mint jövedelmet, vagyis ezzel az összeggel továbbra is csökkenteni kell az adóalapot. Aztán a kormány az adóalap-csökkentő gyermekkedvezményt adóból levonható adókedvezménnyé alakította át. Többéves érdekképviseleti munkánk veszett el. Amikor ennek az adótörvénynek a vitája volt a Parlamentben, ifjabb Fekete Gyula³⁷ képviselő a gyereket nevelők számára 2000 forint adóalap-csökkentést kért gyermekenként. Ezt a kérést Kupa Mihály értetlenkedve elutasította. Én még aznap írtam egy levelet a miniszterelnöknek, amelyben azt kérdeztem, hogy ha a kormánya továbbra is fontosnak tartja a családot, hogy történhetett meg, hogy Kupa Mihály ennek pont az ellenkezőjéről tett bizonyosságot. Pár nap múlva elfogadták az adótörvényt, megszüntették a gyermekes családok eddigi adóalap-kedvezményét. A levelemre két héttel később érkezett válasz, amikor már semmit sem lehetett tenni.

Arra kényesen vigyáztunk, hogy párttól és felekezettől függetlenül működjünk. Ügyekben lehet tárgyalni, elköteleződésben nem. Például nem jártunk pártrendezvényekre. Erre én kényesen ügyeltem. Szakmai fórumokra viszont elmentünk, akár egy pártnak a szakmai fórumára is. Egyházi vonalon is van együttműködés. Volt például, hogy nyaralásra megkaptunk egy egyházi ingatlant. Ezért nem kértek semmiféle elköteleződést, csak együttműködés volt.

A politika meg a kormányzat, bármilyen kormányzat, a civilt amatőrnek tartja. Egy ilyen szituációban csak vitathatatlan tényekkel szabad dolgozni, és mindig pozitívan, akkor is, ha valami nem jó, és azt mondani, hogy így kéne jobban vagy ezt kéne helyette, és kiabálni meg tüntetni akkor, amikor minden eszköz kifogyott.

A legélesebb ilyen emlékem a Bokros-csomag³⁸ elleni tüntetés volt ’95-ben. Március 12-én jelentették be a gazdasági megszorító csomagot, amely a családok, a gyer-

³⁵ Antall József (1932–1993) orvostörténész, muzeológus, tanár, 1989-től az MDF elnöke, 1990 és 1993 között miniszterelnök.

³⁶ Kupa Mihály (1941) közgazdász, politikus, 1990 és 1993 között pénzügyminiszter.

³⁷ Fekete Gyula (1947) közgazdász, statisztikus, az MDF alapító tagja, 1990 és 1994 között országgyűlési képviselő. Apja Fekete Gyula író.

³⁸ A máig vitákat kavarázó gazdaságpolitikai intézkedés elsődleges célja az volt, hogy helyrebillentse az ország folyó fizetési mérlegét, így enyhüljön az ország eladósodottsága. Nevét az akkori pénzügyminiszterről, Bokros Lajosról (1954) kapta.

mekek rovására akarta enyhíteni a költségvetési hiányt. Az intézkedéseket a kormány a gazdasági katasztrófahelyzettel indokolta, és mellőzte a törvényben előírt érdekegyeztetést. Bejelentették, hogy megszüntetik a gyermekgondozási díjat, leszűkítik azok körét, akik gyest, szülési segélyt, családi pótlékot kaphatnak, felemelik a nyugdíjkorhatárt, a felsőoktatásban bevezetik a tandíjat.

Mi rögtön elkezdünk tárgyalni jó pár fórumon. Felszólítottuk a tagjainkat, hogy mindenki keresse fel az országgyűlési képviselőjét, és kérje, hogy a parlamenti szavazáson ne támogassa ezt a csomagot. Megkerestük a pártokat, tárgyaltunk velük, néhol még ígéretet is kaptunk, de csak hitegettek bennünket.

És akkor egy éjszakába nyúló elnökségi ülésen döntöttük el, hogy tüntetni fogunk. Hatalmas munkával megszerveztük a tüntetést. Május 14-ére, vasárnapra tűztük ki az időpontot. Gyülekező a József Nádor téren, pódium a Parlamentnél et cetera. Olyan hideg volt, hogy nagykabátban voltunk. Fantasztikus volt! Nem bíztuk a rendőrségre a számolást, hanem a mi számlálóink álltak az utcasarkokon, és így magunk is meg tudtuk becsülni, hogy hányan voltunk. 10 000 ember volt ott!

Aláírásgyűjtést is szerveztünk. Kértük, hogy ne a családokat és a gyerekeket sújtásuk a megszorításokkal, hanem azokat, akik kibújnak a közteherviselés alól. A személyi jövedelemadózásnál pedig vegyék figyelembe, hogy az adott jövedelemből hányan élnek. Össze is jött 43 000 aláírás. Akkor már országos egyesület voltunk, így az aláírásokat küldték mindenfelől. Pakkokba rendeztük, a tüntetést követően, május 16-án Morvay Zsuzsával és Némethy Zolival fölültünk a 2-es villamosra, és bevittük a Parlamentbe Gál Zoltánnak, az Országgyűlés elnökének. Mosolygott kedvesen, aztán eltette – gondolom –, vagy a kazánba, vagy a fiók mélyére. De mégsem volt eredménytelen az aláírásgyűjtés. Némi sikert azért elkönnyvelhettünk. A családi pótlék folyósítását is a jövedelem mértékéhez akarták kötni, és a tiltakozásainkkal elértük, hogy a három- és többgyermekesek számára továbbra is alanyi jogon jár ez a juttatás. Óriási jelentősége volt annak, hogy a nagycsaládosok együtt tudták hallatni a hangjukat. A tüntetés után megnőtt a tekintélyünk. Sajnos az intézkedések menettét, irányát nem sikerült megváltoztatni.

K. Zs.: Volt-e olyan, hogy egy család jogi védelmet kapott az egyesülettől?

B. Á.: A családok jogvédelme érdekvédelem. Volt egy jogsegélyszolgálatunk, amit négy jogász felváltva tartott, minden héten egy délután. Először csak a NOE-tagok fordulhattak hozzájuk, de most már, hogy kiemelten közhasznú egyesület lett, bárkinek segítenek. Jogképviseletet nem, de jogsegélyt bárki kaphat a NOE-tól. Az egy érdekes jelenség volt, hogy ha az egyesület érdeklődött egy önkormányzatnál, hogy például mi történt egy adott családdal, miért került ilyen helyzetbe, akkor úgy

választottak, mintha egy hivatal kereste volna meg őket. Ezek többnyire segélyezési, gyermekvédelmi és lakásügyek voltak. Akkor még kilakoltatás nem nagyon volt.

K. Zs.: Még nem beszéltél arról, hogy a jogi segítségen túl anyagi segítséget is nyújt a NOE, ha nem is közvetlenül.

B. Á.: A NOE nem akart segélyező szervezetté válni, ezért 1991-ben létrehozta a Családjainkért Alapítványt, amelynek a kuratóriumához lehet kérvényt, kérést küldeni. Tehát nem a NOE elnöksége dönt ilyen kérdésekben. Volt, hogy pályázatot írt ki például hangszeres tanulás segítésére, nyelvvizsgadíj kifizetésére. Természetesen mindig vannak egyedi szociális ügyek, ilyenkor gyorssegélyt adunk. Az alapítvány máig megvan, bővült a profilja a tehetséggondozó programmal, és természetesen megmaradt a segélyező része is. De az egyesületnek nem szerencsés pénzosztó helyé válni. Az alapítvány egy független szervezet. A NOE annyiban a felügyelője, hogy az alapítvány szellemiségét határozza meg.

K. Zs.: A NOE is foglalkozott a magzatvédelem kérdésével, magával a törvénnyel.

B. Á.: A magzatvédelmi törvényt az Alkotmánybíróság elé vittük. A törvény tartalma nem felelt meg a címének. A törvény háromnegyede az abortuszsabályozással foglalkozik és nem a magzati élet védelmével. A NOE az abortuszsabályozásba soha nem akart beleszólni, de magzatvédelmi törvényt akart. Több körben is próbálkoztunk, apróbb módosításokat tettek a minisztériumban, de nagyon elkenve csinálták, majd elaltatták az egészet. Az Alaptörvény pedig az összes régi beadványunkat annullálta. Maradt minden a régiben.

K. Zs.: olvastam, hogy többször is javasoltátok, hogy a gyerekek után járjon a szülőknek szavazati jog. Elmagyaráznád ezt nekem?

B. Á.: A választásokon a tizennyolc év feletti lakosság szavaz, a népességnek durván egynegyede nem szavaz. Általános választójog van ugyan, de nem teljesen, mert a kiskorúak ki vannak zárva. Meggyőződésem, hogy egészen másképp nézne ki a politika, a jövőre vonatkozó tervek meg intézkedések, ha a kiskorúak érdekei jobban megjelenének. Tehát a javaslatunk szerint a szülők képviselhessék a gyerekeiket a választásokon. Kiskorú gyerek után a szülőket illeti a szavazat. Képviselik őket, szavaznak helyette. Hogy aztán ezt hogy osztják meg, hogy számolják, az egy másik kérdés. Ez nagyon sokakat meglepett, holott ezt nemcsak mi találtuk ki, kitalálta

Habsburg Ottó is, és terjesztette is sokfelé. És ugyanezt képviseli a mai napig Demény Pál, a demográfus. Érdeemes volna végiggondolni...

K. Zs.: Térjünk át az egyesület finanszírozásának kérdésére! Már utaltál rá, hogy voltak mélypontok ezen a téren.

B. Á.: A finanszírozás nehéz ügy. A NOE-ban nagyon sokféle társadalmi státuszú, gondolkodású, különböző pártállású ember van. Andorka Rudolf szociológus mondta, hogy a NOE hungaricum, mert nincs több olyan szervezet, ahol az akadémikustól a tisztasági menedzserig mindenki együtt tud lenni. Akkora tagdíjat nem lehet kiróni, amely eltartaná az egyesületet. Az önkéntes munka persze nagyon fontos, de nem elég. Szerencsénkre a '90-es évek elején megindultak a pályázatok. Volt például a Szerencsejáték Rt.-nek egy nagyon jól működő alapja, amely arra adta a pénzt, amire tényleg kellett. Tehát nem nekik voltak elképzeléseik, hogy milyen célokat akarnak támogatni, hanem meghallották azt, amire a kérelmezőnek szüksége volt, és azt támogatták. És ellenőrizték is a pénz elköltését. Ez nagyon jó, annak is, aki pályázik. Sajnos néhány év elteltével ezt az alapot megszüntették.

A pályázati rendszernek az a baja, hogy minden pályázatónak van valami fixa ideája, ami bizonyos területeken lehet jó, de a civil világ tarkaságát tekintve nem az. Most a civilnek meg kell erőszakolnia a saját profilját, hogy valahogy beleférjen abba az elképzelésbe, mert onnan tud pénzt szerezni. Egy csomó energia megy el, egy csomó keserv, egy csomó életkedv. Ráadásul működési költséget nem kap. Ez nonszensz! Miért gondolják, hogy az önkéntesség nem kerül pénzbe? Az önkéntesnek van vonat- és buszjegye, fizetni kell a telefon- és a közüzemi számlát stb. Nyilván kevesebb a költsége, mintha egy nagy apparátust tartana fent, de akkor is van. Ezt nem hajlandók megérteni, attól félnek, hogy megélhetési civilek leszünk.

K. Zs.: Hol pályázatok még?

B. Á.: Főleg itthon. Az én időmben a Demnetnél, egy nagy pénzkezelőnél pályáztunk. Velük jól lehetett együtt dolgozni. Segítőkések voltak, és mi is tisztességesen megcsináltuk, amit vállaltunk. Mindig nagyon vigyáztam arra, hogy a pénz értelmesen legyen elkölthetve. Az a helyzet, hogy nemcsak az egyesület nőtt, hanem a bürokratikus elvárások is nőnek évről évre. A pályázatok eleinte még elmentek, de a mostani pályázatokhoz egy hivatal kell csak arra, hogy fölfogd, aztán egy másik hivatal, hogy megírd. Most már azért pályázol, hogy fönnmaradj, nem azért, hogy az alapküldetésed beteljesítsd.

K. Zs.: És honnan kap pénzt az alapítvány?

B. Á.: Pályázatból, egy százalékból, szerényebb támogatásokból, adományból. Alapvetően nagyon szerény az alapítvány. És változott is a külső környezet, tudniillik nagyobb adományokat projektre lehet kapni, szociális támogatásra nem. Volt például olyan adományozó, aki kifejezetten a szülőfaluja környéki gyerekek támogatására adta a pénzt, és ott kellett a tehetséges gyerekeket fölkeresni.

Fontos beszélni egy, az én időmben viszonylag gyakori jelenségről. Sokszor előfordult, hogy fölhevített valaki azzal, hogy „mit kapok, ha belépek?”. Mondom, semmit, munkát, közösséget, és ami ebből az összefogásból összejön. Mondjuk kedvezményes színházjegy. A '90-es években, különösen az alakulás körül volt például olyan lehetőség, hogy ha nagy tételben vásároltunk papírpelenkát, akkor olcsóbban adták. Volt raktárunk, amit mi működtettünk, bevásároltunk, és akkor onnan vették a tagok a pelenkát. Ez működött két-három évig. Tehát így jelent anyagi könnyebbséget, kedvezményt, amit közösen megteremtünk. De úgy nem, hogy belépek, és akkor kapok egy SZOT-üdülést.³⁹

K. Zs.: 1998. január 1-jével kiemelten közhasznú minősítést kapott a NOE.

B. Á.: Mindig közhasznúak voltunk, ami a tevékenységünket illeti. Volt egy nagyon borús időszak pénzügyi szempontból valamikor a '90-es évek közepén, amikor nagyon bizonytalan volt a helyzetünk. Bementem a népjóléti miniszter kabinetfőnökhöz. Épp költségvetési időszak volt. „Mondja meg nekem, hogy most mit csináljak?” Két tanácsa volt, az egyikre emlékszem. „Menjenek egy kormánypárti NOE-taghoz, aki adjon be költségvetési módosító beadványt, hogy a NOE-t a Népjóléti Minisztérium költségvetésének külön során támogassák. Éppen átcúsúzott a beadvány a szavazáson, minimális többséggel. Ettől kezdve az alapjárat biztosítva volt minden évben. De ma már ez nincs. Most minden évben bizonytalan a támogatás.

K. Zs.: Visszatekintve, most hogy látod, milyen volt a NOE az alatt a nyolc év alatt, míg te voltál az elnök?

B. Á.: Én '92 és 2000 között voltam elnök, úgyhogy három miniszterelnök, három kormány – az Antall-, a Horn- és az első Orbán-kormány – idején dolgoztam az egyesületben. Megítélésem szerint a NOE-nak egy elég intenzív és fejlődő korszaka

³⁹ A Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT) az 1948-as kommunista hatalomátvétel után alakult központosított irányító testület volt. A szakszervezeti tagok számára kedvezményes üdülést biztosított.

volt ez a nyolc év, amikor nemcsak országon belül nőttünk, hanem a külföldi kapcsolataink is. Beléptünk a családdal foglalkozó nemzetközi civil szervezetbe, az NGO Committee on the Familybe. Ott sokáig elnökségi tag is voltam, és ezen keresztül lettek nyugati kapcsolataink. 1994-ben Nemzetközi Családév volt. A NOE nemzetközi konferenciát rendezett *Családbarát társadalom* címmel az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet budapesti konferenciájához kapcsolódóan. De nemcsak Nyugat felé, hanem a környező országok felé is nyitottunk. Akkor már világosan látszott, hogy a NOE Kelet-Európában a legnagyobb és legstabilabb családszervezet. A kelet-európai régió történeti okokból is elég gyenge civiltársadalmilag. Megszerveztük tehát a Kárpát-medencei családszervezetek szemináriumát. Világos volt, hogy mindenekelőtt tudást meg kapcsolatokat kell átadni. És évente egyszer-kétszer – a pályázati pénztől függően – bentlakásos szemináriumot tartottunk, és ebből nőtt ki a Kárpát-medencei Családszervezetek Szövetsége. 2001-ben jegyezték be. Ennek voltam elnöke pár évig.

Befelé pedig nőtt az egyesület, a '90-es évek végén húszezer tagcsaládunk volt. Időnként többen voltunk, mint a legnagyobb párt Magyarországon. És a családokat érintő intézkedésekhez mindig volt szavunk. Volt olyan, amikor egyetértő szavunk volt, de nagyon sokszor azt mondtuk, hogy na, így nem. Rendszeresen voltak javaslataink. Az volt a legjobb, ha a rendeletalkotás fázisában tudtunk felszólalni. Amikor már parlamenti vitán van valami, nehéz bármit is csinálni.

Nagyon fontos, hogy egyensúlyban kell hogy maradjon az egyesület karizmája meg az intézményesülése. Ha túlintézményesedik, akkor egyre bürokratikusabb lesz, megcsontosodik és előbb-utóbb meghal. Ha pedig csak a karizmája van meg, akkor billegős lesz, valami bázis kell bele. Én mindig úgy gondoltam, hogy az intézményesüléssel követni kell az eseményeket, és nem előre meghúzni vonalakat és belegyömöszölni az eseményeket.

Sok kiadványunk van. A tagok tájékoztatására szolgáló, a család minden tagja számára íródó *NOE Levelek* 1988 decembere óta jelennek meg, évente átlag tíz alkalommal. Az évfordulós születésnapjainkat – a 15-diket, a 20-dikat, a 30-dikat – egy-egy könyvvel is megünnepeltük. Aki ezeket végigolvassa, láthatja, mi mindennel foglalkozott, illetve foglalkozik az egyesület.

K. Zs.: Igen, nagyon sokrétű az a kép, ami a NOE Levelekből kitűnik. Te miként élted át ezt a nyolc évet? Azt mondtad, hogy amikor elvállaltad ezt a posztot, nem jól mérted föl, hogy ez mennyi időt vesz majd igénybe.

B. Á.: Gyorsan bekapott a rendszer. Szombaton volt a közgyűlés, és már hétfő reggel jött egy munkatárs a titkárságról, hogy itt írjam alá, meg ezt kéne csinálni. Rögtön

rájöttem, hogy ez így nem fog menni. Szerencsére közel laktam az irodához, könnyen beértem a NOE-ba. Először a délelőtti mentek el a NOE-ügyekkel, aztán egyre több és több idő.

K. Zs.: Sokat voltál távol. A civil munkádat nem sínylette meg a család?

B. Á.: A gyerekek féltékenyek lettek a telefonra. De a nagy kereteket megtartottuk. Például azt nagyon fontosnak tartottam, hogy a gyerekek otthon ebédeljenek. Minden nap volt meleg ebéd. Akkor még a kicsik kicsik voltak, és az ovifélébe, nem egészen hivatalos oviba, én vittem, hoztam őket. Meg a délutáni programokra is. Nehéz volt. '96-ig voltam gyesen, majd egy évig a SZÜV-nél, a Számítástechnikai és Ügyvitelszervező Vállalatnál Zuglóban dolgoztam oktatásszervezőként. Az az év egy rémálom volt. Nem azért, mert bántottak volna a munkahelyemen, hiszen a főnököm azzal támogatta a NOE-t, hogy engem hagyott noézni – ő is nagycsaládos volt –, de ez így már sok volt. Munkahely, NOE, otthon, a hármat együtt egy rövid évig bírtam csak. Abbahagytam a munkát. A NOE jól ment, jó munkatársaim voltak, élveztem nagyon.

K. Zs.: Olyan mosolyogva, derűsen beszélsz a NOE-ról, hogy bennem van egy kicsit a kisördög: biztos, hogy nem volt semmi rossz élmény?

B. Á.: A NOE mindig is és ma is egy normális emberszabású szervezet. Ahogy egy családban is van vita, itt is voltak viták, de ezeket eldöntöttük, lezárultuk és kész. Még akár személyi problémák is adódhattak, de ezek valahogy normálisan értek véget. Egy normális család sem a balhéiról emlékszik meg, hanem túl vagyunk rajta, szeretjük egymást. Nekem szép éveim vannak, és nem mondom múltban, mert a NOE-t letenni nem lehet... A kezét elengedtem, azt hiszem, de az ügyét nem. Figyelem, hogy mi van vele, kapcsolatban vagyok velük. Ha kell, akkor segíték.

K. Zs.: Az utódlás kérdése?

B. Á.: Két elnökhelyettes van mindig a NOE-ban. A NOE-ban Márki Laci volt az egyik elnökhelyettes, és ő lett utánam az elnök. Nagyon jó szívvel adtam át az egyesületet neki. Jó érzés ám, hogy nyugodt lelkiismerettel teszed le a lantot.

K. Zs.: Hallgatva téged, az a benyomásom, hogy az egyesület azért működött ilyen jól, mert hihetetlenül elkötelezettek voltak.

B. Á.: Ez igaz. A NOE mindenkinek a szíve csücske volt. Nekem azért volt a szívem csücske, mert mindig is volt bennem egy társadalmi érdeklődés, csak nem volt tere. És ez egy tiszta, jó ügy volt. Ebben nem éreztem semmi hamisságot. Ráadásul úgy éreztem, hogy az én képességeim, értékeim itt virágozhatnak. És az, hogy önkéntesen ment, nagyon jól tett az ügynek. Nem hajtottunk karrierre, nem hajtottunk pénzre, nem hajtottunk kapcsolati tőkére. Máig fontos, hogy a vezetők ne szakadjanak el a tagságtól, és mindenki önkéntesen dolgozik. Egészen más a viszony, ha fizetett vagy ha önkéntes munkáról beszélünk.

K. Zs.: A fizetett munkát számon lehet kérni, az önkéntest viszont nem.

B. Á.: Ezt nem, ez a nehézsége egyébként, különösen a vezetőknek óriási nehézség. Nagyon fontos, hogy vannak dolgok, amiket elkötelezettségből valamilyen érték mellett megcsinálunk, tehát ezt nem lehet megfizetni. Igaz, egy önkéntes akkor áll föl, amikor akar. És ha nem tart határidőt, akkor nem tudok vele mit csinálni, csak a jó érzésére tudok hatni.

K. Zs.: 2000-ig szólt a mandátumod a NOE-ban. Amikor leköszöntél, életre hívtál egy alapítványt, és kísérted azt sok éven át.

B. Á.: A NOE elnökséget 2000 tavaszán tettem le, és kezdtem hozzá az Otthon Segítünk Alapítvány megszervezéséhez. 2001 nyarán jegyezték be. Ezt a szisztémát ekkor már régóta ismertem. Még a '90-es évek elején Magyarországon járt Margaret Harrison, a Home-Start alapítója.⁴⁰ Bemutatta a programot a Népjóléti Minisztériumban. Emlékszem, ültünk a nagyteremben, védőnők meg egyéb szociális téren dolgozó emberek, és Margaret lelkesen magyarázta, hogy miért jó az önkéntesség, és hogy a családokat akkor kell segíteni, amikor még nincs baj. Tehát ez egy prevenció program annak érdekében, hogy a családok ne essenek szét. Margaret lelkes volt, és én álmodozva hallgattam, és már ott tudtam, hogy ez az, amit csinálni kell. A hallgatóság részéről feltett kérdések pedig sorra arról szóltak, hogy miért nem lehet megcsinálni, hogy ez így nem működik, úgy nem működik... Én viszont belelkesedtem, és odamentem Margarethez, és meghívtam egy teára. Leültünk, és megbeszéltük a dolgot. Tudtam, hogy ahhoz, hogy egy angol módszert áthozzunk Magyarországra, nagyon okosan kell adaptálni, nem a szokásos magyar módon, hogy aztán végül

⁴⁰ Margaret Harrison (1938–2015) 1973-ban indította el a Home Startot Leicesterben. A szervezet behálózta az Egyesült Királyságot, majd amikor számos ország csatlakozni kívánt hozzá, 1998-ban újtára indította a Home-Start Internationalt.

sehogy sem működjön. A szisztéma úgy épül föl, hogy a szervezők önkénteseket toboroznak, kiképzik őket, majd a segítségért jelentkező családokhoz kapcsolják őket. Angliában már akkora a szervezet, hogy ezek a szervezők fizetett emberek, de nálunk erről szó nem volt, csak reméltük, hogy majd egyszer... De máig sincs így.

Végigvettem, hogy mit kell tudni Magyarországon egy szervezőnek ahhoz, hogy föl tudja készíteni az önkénteseket, együtt tudjon működni a szociális rendszerrel. Csináltunk egy 120 órás képzési anyagot Kopp Mária⁴¹ munkatársaival. Akkor Harrach Péter⁴² volt a szociális és családügyi miniszter. Bementem hozzá, hogy itt van ez a kezdeményezés, tudná-e támogatni. Megígérte a támogatást, csak azt kérte, hogy gyorsan legyen eredmény. Minden politikusnak ez a legfontosabb. És lett eredmény. 2001 januárjában meghirdettük az első kurzust szervezőknek a NOE-n belül, és nyárra tizennégyen vagy tizenötven végezték el a tanfolyamot. Az alapítvány azóta is működik. Működhetne jobban, hogyha a hatalom fölfogná végre, hogy nagyon kis befektetéssel, egy telefonnal, egy számítógéppel, egy félállású munkatárssal be lehetne hálózni a nagyobb településeket. (Az önkéntesség a falvakban ilyen formán nem működik. Ott az emberek annyira jól ismerik egymást, hogy egymáshoz nem mennek. Baráti vagy családi alapon igen, de önkéntes segítő módon nem.) A program arról szól, hogy a kifejezetten kisgyerekes anyákat otthonukban támogassuk, abban, amire az anyának szüksége van. A lényeg, hogy az anyával együtt csinálni valamit. Elkísérni az orvoshoz, a harmadik emeletről segíteni lehozni a gyereket a babakocsival, vagy teázni és beszélgetni vele. Ha annyira maga van, akkor fölterképezni a szociális hálóját, hogy kikre számíthat, és egy kicsit összerázni a kapcsolatokat. És nem örökre vasalva. A segítő és az anya egy három–hat hónapos szerződést köt, és a cél, hogy lehetőleg ez alatt az idő alatt építse át úgy az életét, hogy megoldódjon a probléma. De vannak átmeneti helyzetek is, mint például egy szülés; pár hónap, amíg talpra áll az anya. Nagyon sokféle helyzet van. Ez egy jól működő rendszer, és talán azért nem üti meg a támogatási küszöböt, mert nem a krízisben nyújt segítséget. Pedig megelőzni sokkal olcsóbb.

K. Zs.: Azt értem, hogy a segítőök önkéntesnek jelentkeznek az alapítványnál, de akiknek segítenek, az anyák, a családok hogy szereznek tudomást erről a lehetőségről?

⁴¹ Kopp Mária (1942–2012) orvos, pszichológus. 1993-tól a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének igazgatója, illetve tudományos igazgatóhelyettese. 2009 nyarán összehívta a Népesedési Kerekasztalt, majd elindította a Három Királyfi, Három Királynő Mozgalmat.

⁴² Harrach Péter (1947) teológus, parlamenti képviselő, 1990 és 1998 között a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia titkárságán a világi ügyek referense. 1998 és 2002 között szociális és családügyi miniszter.

B. Á.: Hirdetések vannak, és a helyieknek is megvannak a csatornáik. Fontos, hogy a családnak kell segítséget kérni. Ha a család föl hívja az alapítványt, akkor kimegy a szervező, megismeri őket, megnézi, hogy mi a probléma, körülbelül mennyi időre kell szerződni. Aztán megnézi, hogy van-e ehhez a családhoz passzoló önkéntes. Külön művészet olyan segítőt találni, akivel elfogadják egymást, mert e nélkül biztos nem működik a dolog. A szervező tanulja a kommunikációt, a konfliktuskezelést, a motiválást, a szociális rendszert, a PR-t, még azt is, hogy hogy adjon interjút, ha muszáj. Minden évben indul tanfolyam az önkéntes szervezők és a családlátogatók számára. Fontos feltétel, hogy a koordinátornak és a segítőnek is saját szülői tapasztalata legyen. Az az élmény kell, hogy egy anya átvirrasztott egy éjszakát egy lázas gyerek mellett.

K. Zs.: Azt lehet tudni, hogy évente hány családon segítetek ily módon?

B. Á.: Ez nem olyan, mint egy gyári termék. Ez a hátránya is egyébként, mert mindig nagy számokat várnak. Mondjuk, egy önkéntes egy évben, hogyha fél évet számolunk átlagban, akkor két családot tud segíteni. Hogy a teljes alapítvány hány családhoz jut el, nem tudom megmondani. Mivel önkéntes, sokszor egy szervező nem győzi már, és ha szerencséje van, akkor van utóda, és akkor a szolgálat megmarad azon a területen, ha nem, akkor megszűnik. Sajnos több helyen megszűnt már a szolgálat. Ez egy nagy pazarlás. Hiába magyaráztam a minisztériumnak, nem értik meg, hogy ezen segíteni kéne, mert pénzek mentek el a képzésére. Nem tudjuk elérni, hogy a szervezőknek legalább egy fél állásnyi fizetésük legyen, nagyon sokaknak jól jönne, hosszan gyesen lévőeknek, friss nyugdíjasoknak például.

K. Zs.: És te az alapítvány igazgatójaként dolgoztál.

B. Á.: Igen, 2007-ig, amikor nyugdíjba mentem. Most Dávid Bea⁴³ a kuratóriumi elnök.

K. Zs.: Mi történt 2007 óta? Ha jól sejtem, nem maradtál tennivaló nélkül.

B. Á.: Egy évig nyugdíjas voltam. Utána meghívtak a Jezsuiták Párbeszéd Házának a vezetésére, és két évig vezettem a Horánszky utcában a Párbeszéd Házát. Az is érdekes feladat volt. Ott egy már meglévő eszme- és célrendszerbe kellett beleállni.

⁴³ Dávid Beáta (1968) szociológus, 2011 óta egyetemi tanár, a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézet igazgatója.

A ház borzasztóan le volt lakva, akkor kezdték rendbe hozni, és életet kellett bele lehelni. Ez egy rövid munka volt részemről, egy ház életét kialakítani két év alatt nem lehet. Utána 2013-ig a Mária utcai jezsuita templom közösségének segítettem. Két éve pedig egy hajléktalanokat segítő szolgálatnál, a Csak Egyet Szolgálatnál önkénteskedem. Ez egy katolikus misszió, elsősorban hajléktalanok számára fenntartott nappali melegedővel a VI. kerületben. Ott nagyon látni, hogy micsoda emberi nyomorúságok vannak, és nemcsak az anyagi szegénység, hanem az ismeretbeli, tudásbeli, érzelmi szegénység. Nagyon kemény sorsokkal találkozom.

K. Zs.: Ez nagyon más, mint a NOE. Mind a profilját, mind a te feladatodat illetően.

B. Á.: Igen, teljesen más. Itt én nem vagyok szervezője, vezetője az alapítványnak. Én mint egy egyszerű önkéntes megyek oda, és egy héten egy délelőttöt ott töltök. Van, amikor az ebédet mérem ki, van, amikor a szociális ismereteim segítenek, van, amikor egyszerűen ott kell lenni. Mindig azt csinálom, ami aznap adódik. Én azt elfogadom, hogy szegények mindig lesznek köztünk. De hogy ennyi!? Ennyinek nem kellene lenni, ebben biztos vagyok. És ebben nemcsak a kormányzatok hibásak, tehát ezt a problémát a kormány egyedül nem tudja megoldani. Persze a nagy struktúrákért a politika felel, bőven lehetne rajta finomítani, de azt hiszem, hogy a szegénység terén mindenkinek van, lenne tennivalója.

K. Zs.: Ezzel maximálisan egyet értek. Bár azt kérted, hogy a magánéleteredől ne beszéljünk, zárásképpen mégis szeretnék pár szót hallani arról, hogy milyen nagymama vagy?

B. Á.: Elég aktív nagymama vagyok. A legutolsó nagy gyerekzsivaj az éppen december 24-én volt itt. Napközben itt volt mind a kilenc unokám, hogy a szülők anyagszárnyakat növeszthessenek. Sokszor segítünk hozni-vinni őket, vagy éppen bedobják az egyik gyereket, vagy én megyek át valamelyik gyerekemhez, hogy este vigyázzak a kicsikre, sőt, van olyan is, hogy hétvégén elutaznak a szülők, és akkor mi vagyunk az unokákkal. Aztán a születésnapok, az ünnepek, ezekből bőven van. Nagyon élvezem az unokákkal töltött időt. Olyan sokfélék, nyitottak és nagyon szeretnivalók.

K. Zs.: Köszönöm, hogy mindezt megosztottad velem. Zárásképpen engedd meg, hogy szívből gratuláljak a kitüntetéseidhez. 1999. augusztus 20-án Göncz Árpád köztársasági elnök adta át neked, a NOE elnökének a Magyar Köztársasági Érdemrend kiskeresztjét, majd a Népesedési Kerekasztal koordinátoraként megkaptad a Magyar

Érdemrend középkeresztjét, 2017-ben pedig a Szent István Emlékéremmel díjazták a családok szolgálatában, a civil szervezetek összefogásának elősegítésében és a katolikus egyházban végzett több évtizedes áldozatos munkádat.

Bibliográfia

- Egészséges*, 1991. *Egészséges család, egészséges nemzet. Családkongresszus 1990.* Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 1991.
- Egy keresztény-demokrata, 2021. Egy kereszténydemokrata a rendszerváltásban. SURJÁN László a nyolcvanas évek egyházi életéről, a nagycsaládosokról és a pártpolitika kibontakozásáról. Interjúkészítő: SZÉCSI Árpád. *Rendszerváltó Szemle*, 2021/1. 75–81.
- FEKETE 1972. FEKETE Gyula: *Éljünk magunknak?* Szépirodalmi, Budapest, 1972.
- 20 éve, 2007. *20 éve a családok szolgálatában.* Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 2007.
- Nagycsaládban*, 2017. *Nagycsaládban élni jól 30 éves a Nagycsaládosok Országos Egyesülete.* Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 2017.
- RIXER 2014. RIXER Ádám: A civilség általános és jogi jelentése Magyarországon, különös tekintettel az államszocializmus időszakára. In: *Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25 évben: Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk. PATYI András – LAPSÁNSZKY András. Akadémiai, Budapest, 2014. 457–466.
- SURJÁN 1990. SURJÁN László: A Nagycsaládosok Országos Egyesülete. *A Szív*, 1990. 41–45.
- Születésnapra*, 2002. *Születésnapra. 15 éves a NOE.* Szerk. BENKŐ Ágota. Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Budapest, 2002.
- VIDRA 1993. VIDRA Szabó Ferenc: *Kulturális egyesületek és a helyi társadalom a nyolcvanas években.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 1993.

ZSUZSANNA KÖRÖSI

“I HAD TO FOCUS ON THE MEMBERSHIP ROLLS
AND OUR MUTUAL GOALS...”

*Snippet from the Biographical Interview with Ágota Benkő, Onetime
Chairwoman of the National Association of Large Families
(Abstract)*

The *Nagycsaládosok Országos Egyesülete* (National Association of Large Families) was formed on October 24th, 1987, at the dawn of the change of regime in Hungary. Hardly any non-profit organizations for the public good operated in Hungary at the time, but this bottom-up initiative received the green light and attracted vast support, so much so that its network had grown to encompass the entire country over the course of only a few years.

As an active participant in its founding, Ágota Benkő was present when the association took its first steps. She later worked on behalf of the interests of large families as the chairwoman of the association between 1992 and 2000, popularizing the values of having a large family and community building. In 2017 and 2018, I prepared a long biographical interview with her, the abridged and edited version of which follows a short introduction. This shorter interview focused on Ágota's civic work and life as a volunteer.

From the initial idea to the discussions and planning stage, Ágota Benkő recalled how the National Association of Large Families had been formed. She talked about the participants of the process and how a community of people with diverse perspectives, worldviews and natures had been working towards a common goal for nearly four decades. Once her tenure at the helm of the association came to an end, she continued working as a volunteer in the service of families and the downtrodden and to further collaboration among non-profit organizations. She also participated in the founding of the *Otthon Segítünk Alapítvány* (Home-Start Hungary), led the *Párbeszéd Ház* (House of Dialogue) and assisted several communities of the Catholic Church.

„ICH MUSSTE DIE MITGLIEDERSCHAFT UND DIE GESETZTEN
GEMEINSAMEN ZIELE VOR AUGEN HALTEN”

*Auszug aus dem Lebensinterview mit der ehemaligen Vorsitzenden des
Landesvereins der Großfamilien Ágota Benkő*

(Resümee)

Der Landesverein der Großfamilien (ung. Abk. NOE) ist zu Beginn der Wende, am 24. Oktober 1987, ins Leben gerufen worden. Damals gab es in Ungarn kaum Non-Profit-Organisationen für das Gemeinwohl; diese von unten startender Initiative erhielt dennoch grünes Licht und fand später viele Unterstützer. Innerhalb weniger Jahre hatte der Verein ein landesweites Netzwerk.

Ágota Benkő war bei den ersten Schritten des Vereins dabei und hatte einen aktiven Anteil an seiner Entstehung. Zwischen 1992 und 2000 arbeitete sie als Vorsitzende zum Schutze der Interessen der Großfamilien, für die Popularisierung ihrer Werte und für den Aufbau der Gemeinschaft. In den Jahren 2017–2018 führte ich mit ihr ein längeres Lebensinterview, dessen gekürzte und redigierte Version, die sich auf Ágotas ziviles und freiwillig tätiges Leben konzentriert, diesmal nach einer kurzen Einleitung veröffentlicht wird.

Ágota Benkő reflektiert, wie der NOE – angefangen von der Entstehung seiner Idee über eine Reihe von Gesprächen hinweg – entstanden ist; sie beschreibt, wer diejenigen waren, die an diesem Prozess beteiligt waren und woher sie kamen und wie diese Gemeinschaft, in welcher Menschen mit unterschiedlicher Mentalität, Weltanschauung und Natur schon seit nunmehr vier Jahrzehnten an der Verwirklichung gemeinsamer Ziele arbeiten, zusammengeschmiedet wurde. Nachdem ihr Mandat an der Spitze des Vereins abgelaufen war, blieb sie weiterhin aktiv als Freiwillige im Dienst der Familien, der Hilfsbedürftigen und engagierte sich für den Zusammenschluss der Zivilorganisationen. Sie nahm an der Schaffung der Stiftung *Wir helfen zu Hause* teil, führte das *Haus des Dialogs* und war auch in mehreren Gemeinden der katholischen Kirche behilflich.

A MAGYARORSZÁGI SZEMÉLYI KÁRPÓTLÁSI CÉLÚ ELLÁTÁSOK SOKSZÍNŰSÉGE

Bevezetés

A magyarországi családok többsége biztosan őrizz emléket arról, hogy valamelyik tagja érintve volt a rendszerváltoztatást követően indult kárpótlási célú eljárásokban. Ha csoportosítani szeretnénk ezeket, a legáltalánosabb megközelítés szerint különbséget tehetünk vagyoni és személyi kárpótlási célú eljárások között, a legfőbb eltérés abban áll a kettő között, hogy mi az elszenvedett sérelem tárgya, vagyis vagyonhoz kapcsolódik a sérelemokozás vagy az ember életéhez, testi épségéhez, személyes szabadságához. A vagyoni károkozás miatti juttatások ismertetése most nem célom, mivel túlfeszítené a tanulmány kereteit, ezúttal a személyhez kapcsolódó kárpótlási jogintézményeket szeretném bemutatni, megvilágítva az egyes ellátások közötti különbségeket és a hasonlóságokat.

Kárpótlás, hadigondozás, nemzeti gondozási díj, rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés; csak néhányat említek a több hasonló ellátási formából, amelyekből lehetett akár ugyanazon eset miatt is részesülni a személyi sérelmek miatt. Sokan csak annyit hallottak, tudnak a családjuk kárpótlási történetéből, hogy: „nagyapám kapott valamilyen kárpótlást a fogságért”, hogy ez milyen ellátás volt, mekkora összegben, illetve kitől, mikor lehetett igényelni, már kevésbé ismert számukra. A jogalkotó szándéka feltételezhetően az volt a különböző elnevezésű juttatások megalkotásakor, hogy – igazodva az ország éppen aktuális teherbíró képességéhez – minél több sérelmet szenvedett csoportot akart beemlíteni az ellátásokra jogosultak közé, illetve egyes esetekben lehetővé tegye, hogy bizonyos súlyosabbnak ítélt sérelmek, vagy azokhoz kapcsolódó további körülmények fennállása esetén egyidejűleg többféle ellátást is lehessen kapni.

Kárpótlási célú ellátások közötti hasonlóságok

1. A kárpótlási tárgyú jogalkotásnak szigorú alkotmányossági feltételeknek kellett megfelelnie. Az Alkotmánybíróság által megjelölt szempontokat valamennyi kárpót-

lási célú jogalkotás során figyelembe kellett venni, Az Alkotmánybíróság a személyi kárpótlás témakörében először összefoglalóan az 1/1995. (II. 8.) számú határozatával foglalt állást, ebben a döntésében fektette le a személyi sérelmek miatti kárpótlási jogintézmények alkotmányos alapelveit. A legfontosabb megállapítások a hivatkozott határozatból:

- a személyi sérelem okozás körében történő kárpótlási jogalkotás a méltányosságon alapszik, vagyis az állam bizonyos alkotmányos keretek között maga dönti el, hogy milyen sérelmek miatt és kinek a részére nyújt lehetőséget kárpótlásra, arra nincsen senkinek alanyi joga;
- az ország teherbíró képessége határt szab a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor;
- mivel a személyi sérelmek miatti kárpótlás körében adható juttatások köre és mértéke az állam méltányosságán alapszik, a jogosulti körök közötti különbségtétel önmagában nem alkotmányellenes. Csak az követelhető meg, hogy a megkülönböztetésnek ésszerű oka legyen, azaz ne minősüljön önkényesnek.

2. Az ellátási formák hasonlóak abban, hogy valamely, a rendszerváltoztatást megelőzően politikai okból elszenvedett kárt/sérelmet próbálták orvosolni, azt pótolni. Hogy milyen sérelem miatt, milyen ellátás, jogszabályban van nevesítve, taxatívén felsorolva. Jogos kérdésként merül fel, hogy mely ellátások zárják ki egymást, és melyek járhatnak akár egyszerre is. Főszabályként megállapítható, hogy ugyanazon sérelem miatt egyidejűleg több ellátás is igényelhető, kivételt képeznek a jogszabályokban nevesített esetek:

- egyidejűleg nem lehet valaki hadigondozott és nemzeti gondozott is ugyanazon sérelem miatt,¹
- nem lehet ugyanazon személy élet elvesztése miatt kárpótlást és nemzeti gondozási díjat kapni.²

3. A kárpótlási eljárások bizonyos körét leszámítva valamennyi ellátási forma odaítéléséhez kérelmet kellett benyújtani, tehát nem hivatalból indult az eljárás, nem alanyi jogon járt.

4. Az ellátási formák többségét már nem lehet igényelni, mert a jogalkotó jogvesztő határidőt állapított meg a kérelmek benyújtására.³

¹ 1994. XLV. törvény, 8. §. (2), és 1992. évi LII. törvény, 3. §. (2).

² 1992. évi LII. törvény 2. §. (2), és 1992. évi XXXII. törvény, 12. §.

³ A későbbiek során részletezett ellátási formák közül 2023-ban már csak politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítést, a 267/2000 kormányrendelet alapján járó juttatást és hadigondozást lehet igényelni.

A kárpótlási célú ellátások közötti általános különbségek⁴

1. A juttatás célja/oka az egyes típusoknál.

- A legátfogóbb kategóriánál a kárpótlásnál „pusztán” a sérelem maga jogosított, vagyis a cél az, hogy aki elszenvedte a sérelmet, vagy halála esetén meghatározott hozzátartozója kaphasson ilyen juttatást.
- Nyugdíj-kiegészítés esetén a cél, hogy a meglévő nyugdíjszerű vagy szociális ellátást egészítsék ki és az anyagi juttatáson kívül a sérelem idejét, mint a munka világából kiesett időt a nyugdíj szempontjából szolgálati időnként ismerjék el. Tehát itt csak akkor járt a juttatás, ha az igénylőnek már volt Magyarországon valamilyen nyugdíjszerű, vagy szociális alapellátása.
- Nemzeti gondozási díj és a hadigondozás esetén az elszenvedett sérelemmel ok/okozati összefüggésben elszenvedett egészségkárosodás miatt jár a juttatás.

2. A juttatásra jogosító sérelmek közti különbségek.

- Bár az esetek többségében a sérelmek megegyeznek, vagyis elszenvedésük esetén van lehetőség többfajta ellátás igénylésére is, de vannak olyan esetek, amelyeket nem minden jogszabály tekint juttatásra jogosítónak. Erre jó példa az úgynevezett nyugati hadifogság (nem szovjet vagy jugoszláv katonai parancsnokság alárendeltségébe tartozó hadifogolytáborban töltött fogság) és az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálat, amelyek esetén csak politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés megítélésére van lehetőség.⁵ Ennek oka, hogy a jogalkotó, élve a mérlegelés lehetőségével, igazodva az ország teherbíró képességéhez, nem tartott minden, a XX. század folyamán elszenvedett sérelmet kárpótlásra jogosítónak.⁶
- A szovjet kényszermunka eltérő meghatározása a szovjet hadifogságba esett katonák esetén: míg a kárpótlási jogszabályoknál a szovjet hadifogságba esett katonát 1945. augusztus 1-jétől kell kényszermunkára hurcoltnak tekinteni,⁷ addig

⁴ Az itt felsorolt általános különbségek a szerző által legfontosabban vélték, de természetesen elképzelhetők más csoportképzési szempontok is. Az eltérések bővebb kifejtésére a későbbi során az egyes ellátásoknál kerül sor.

⁵ Pusztán a sérelem miatt nem, de az elszenvedett sérelemhez kapcsolódó egészségkárosodás esetén van lehetőség további ellátások megítélésére.

⁶ A nyugati hadifogság kapcsán az Alkotmánybíróság az 1/1995. (II. 8.) határozatával, míg az úgynevezett Rákosi munkaszolgálat vonatkozásban a 886/E/2003. számú határozatával is elfogadta a jogalkotó érveit.

⁷ „...az 1945. augusztus 1-jei határidő (amelytől a szovjet hadifogságba esett katonát kényszermunkára hurcoltnak kell tekinteni) – alapja az, hogy a szovjetek nem csatlakoztak a hadifogoly-egyezményhez... Ezért az Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy a hadifogoly-egyezményekhez való csatlakozás, illetőleg ennek hiánya önmagában elegendő alap a különböző csoportképzésekre,

a két másik ellátás esetén (politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatás) az 1944. október 1-jét követő fogság időtartamok is számítanak.⁸

- Eltérő a szabadságkorlátozásban töltött idő, amely miatt az ellátás megítélhető. A politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés megítélése már akár egy napi sérelem miatt is lehetséges, kárpótlásra akkor van lehetőség, ha a személyes szabadságot 30 napot meghaladóan korlátozták, a 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet alapján az ellátás olyan sérelmek esetén jár, amelyek minimum egy évig tartottak.⁹

3. Eltérő a juttatásra jogosult személyek köre.

- Az élet elvesztése miatt megítélhető ellátások esetén a sérelmet elszenvedő személy fogalmilag kizárt, hogy igénylő legyen, helyette meghatározott hozzátartozói kör volt jogosult az ellátást igényelni. Az egyes ellátási formák tekintetében azonban eltérő volt, hogy mely rokon lehet a juttatásra jogosult.
- Szabadságkorlátozás esetén a főszabály szerint első körben mindig a sérelmet elszenvedő személy volt jogosult az ellátásra, az ő halála esetén szintén jogszabályban volt rögzítve, hogy mely hozzátartozó kaphat juttatást. A legfontosabb különbség, hogy az egyes jogszabályok kit tekintenek úgynevezett túlélő házastársnak. A politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítéseknél túlélő házastársnak minősül, akinek a házassága a sérelmet szenvedettel annak halálakor is fennállt.¹⁰ A kárpótlási jogszabályok túlélő házastársnak tekintik azt, aki a szabadságelvonás idején és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt, de azt is, aki a sérelmet elszenvedővel a szabadságelvonás megszűnését követően az első házasságot kötötte és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt.¹¹ Eltérően szabályozza a fogalmat a többi ellátást szabályozó jogszabály is.¹²

a kategóriák szerinti különböző elbánást pedig nem lehet alkotmányosan kifogásolni.” 996/B/2006 AB határozat.

⁸ Az Alkotmánybíróság ismételten megállapítja, hogy a jogalkotót széles körű mérlegelési jog illeti meg a tekintetben, hogy biztosít-e egyáltalán valamilyen ex gratia juttatást, és ha igen, azt az érintettek mely csoportjának, milyen mértékben és milyen formában biztosítja. ... Mivel jelen esetben a Kormány nem jogszabályi felhatalmazás alapján, hanem saját hatáskörében, és nem kárpótlást, hanem egyfajta szociális jellegű juttatást nyújt, sem a korábbi kárpótlási törvények, sem saját korábbi döntései nem kötik oly módon, hogy az új juttatást egy az egyben annak a személyi körnek a részére kellene biztosítani, amely korábban – más jogszabály, így pl. a 3.Kpt. alapján – már részesült hasonló juttatásban. 11/2003. (IV. 9.) AB határozat.

⁹ 1992. évi XXXII. törvény 3. §., 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet, 2. §., 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet, 1.§.

¹⁰ 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet, 4. §.

¹¹ 1992. évi XXXII. törvény, 5. §.

¹² Az egyes fogalmi elemeket a későbbiek során ismertettem.

4. Az eljárást lefolytató, az ellátást megítélő hatóságok is eltérőek.

5. A juttatás formái is különbözőek, általában pénzbeli ellátásokról van szó, amelyek lehetnek egyszeri juttatások, ilyenek voltak az élet elvesztés miatti kárpótlások, de többségében a jogosult élete végéig havonta járó járadék került megállapításra. De ennél a résznél mindenképp említést kell tenni a kárpótlási jegyről, amely csak a kárpótlási eljárások eredményeképpen járhatott. A kárpótlási jegy bemutatóra szóló, átruházható, az állammal szemben fennálló követelést névértékében megtestesítő értékpapír, amelynek felhasználási módjait jogszabály szabályozta.¹³ A leggyakoribb felhasználási módok az állami tulajdon privatizációja során értékesítésre kerülő vagyontárgyak, részvények, üzletrészek megvásárlása, a termőföld tulajdon megszerzése, az önkormányzati tulajdonú lakások megvétele, az életjáradékra váltás volt. Az óriási társadalmi érdeklődés miatt külön kiadványok is készültek a felhasználást elősegítendő.¹⁴

6. Az eljárások során keletkezett iratanyagok, amelyek bizonyosan értékes forrásként szolgálnak a XX. századi magyar történelem megértéséhez, az eljárások befejezését követően más illetékes levéltárakhoz kerültek vagy fognak kerülni. Azok az iratok, amelyek a kárpótlási hatóságnál keletkeztek, a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárnál, mint szaklevéltárnál kerültek elhelyezésre,¹⁵ míg a többi eljárás iratai, igazodva a levéltári törvényben megfogalmazottakhoz, az illetékes közlevéltárhoz kerültek, kerülnek, amennyiben a szükséges őrzési idők már lejártak.

Részletesen az ellátási formákról

A kárpótlás, a politikai rehabilitációs nyugdíj-kiegészítés, valamint a nemzeti gondozási díj és a tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatás, továbbá a hadigondozás bővebb ismertetését tartottam indokoltnak, mivel ezek a leggyakoribb ellátási formák a személyi sérelem okozás témakörében. Mindegyik esetben kifejtem a továbbiakban, hogy mit tekintenek az egyes jogszabályok juttatásra jogosító sérelemnek, kik a juttatásra jogosultak, mely hatóságok jogosultak eljárni, milyen ellátási formák léteznek, illetve milyen kapcsolódó jogszabályok vannak.

¹³ 1991. évi XXV. törvény, 7. §.

¹⁴ PAPADOPULOSZ 1993.

¹⁵ 9/2019. (II. 5.) kormányrendelet, 3. §. (2) és (3).

Kárpótlás

Az egyes ellátási formák ismertetést mindenképpen a kárpótlási ellátásokkal kell kezdeni, mert ez volt a legismertebb, a legtöbb személynek járó juttatás. Története a rendszerváltoztatáshoz vezethető vissza, ugyanis a törvénysértő elítélések áldozatainak jogi és erkölcsi értelemben vett rehabilitálást az úgynevezett semmisségi törvények (1989. évi XXXVI. törvény, 1990. évi XXVI. törvény, 1992. évi XI. törvény) megalkotásával ekkor biztosította a jogalkotó, és egyúttal ígéret is történt e sérelmek miatt a kárpótlás törvényi rendezésére is.¹⁶ A társadalmi, politikai viták eredményeképpen¹⁷ végül az 1992. évi XXXII. törvény nyitotta meg a kárpótlási jogosultságot a sérelmet szenvedetti csoportoknak, nemcsak a koncepciós perek áldozatainak körére vonatkoztatva, hanem kárpótlás illette meg a törvényben meghatározott esetekben azokat a személyeket, illetőleg hozzátartozóikat, akiket 1939. március 11. és 1989. október 23. között életüktől vagy szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak.¹⁸

Kárpótlás szabadságkorlátozás miatt

Juttatásra jogosító sérelmek:

- szabadságvesztés büntetés, amelyet az 1941. évi XV. törvény 9., 10., 14. és 15. §-ában, az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában, illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt szabtak ki;
- előzetes letartóztatás és minden olyan szabadságelvonás, amelyet az 1941. évi XV. törvény 9., 10., 14., és 15. §-ában, az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában, illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt folytatott büntető-eljárás keretében fogatosítottak;
- kényszergyógykezelés, amelyet az 1948. évi XLVIII. törvény 1–13. §-a alapján az 1989. évi XXXVI. törvény 5. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 2. §-ában, illetőleg az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában felsorolt bűncselekmény miatt rendeltek el;
- internálás;
- közbiztonsági őrizet;

¹⁶ PETRI 1998. 117.

¹⁷ A társadalmi érdeklődés óriási volt, az elfogadott törvény szövege a *Magyar Közlöny*n kívül országos napilapokban is közzétették. A harmadik kárpótlási törvény. *Népszabadság*. 1992. június 2. 18.

¹⁸ 1992. évi XXXII. törvény, 1. §.

- kitelepítés;
- a második világháború alatt (1941. június 27.–1945. május 9.) faji, vallási vagy politikai okból teljesített munkaszolgálat;
- faji, vallási vagy politikai okból gettóba (csillagos házba, védett házba) kényszerítés;
- faji, vallási vagy politikai okból külföldre történt deportálás;
- szovjet kényszermunka (szovjet szervek által történt kényszermunkára hurcolás, a szovjet bíróság politikai indítékú ítélete vagy más szovjet hatóság intézkedése alapján végrehajtott szabadságelvadás, szovjet hadifogság 1945. augusztus 1-jétől);
- nemzetiségi, vallási vagy politikai okból Magyarországnak a Párizsi Békeszerződésben rögzített határain kívül elszenvedett szabadságvesztés büntetés vagy zárt, táborszerű fogva tartás.

Juttatásra jogosult:	a sérelmet elszenvedő személy, halála esetén túlélő házastársa
Eljáró hatóság:	kárpótlási hatóság
Az ellátás formája:	kárpótlás, amelynek formája kárpótlási jegy vagy életjáradék, ¹⁹ valamint egyszeri forintban járó kifizetés lehet. A túlélő házastársat a sérelmet elszenvedőnek járó kárpótlás 50%-a illette meg
Jogszabály:	1992. évi XXXII. törvény, 1997. évi XXIX. törvény, 2006. évi XLVII. törvény

Kárpótlás élet elvesztés miatt

Juttatásra jogosító sérelmek:

- ha a magyar bíróság törvénysértő vagy semmissé nyilvánított ítélete alapján hajtották végre a halálos ítéletet,
- a sérelmet elszenvedő a büntetőeljárás vagy a büntetőügyben hozott ítélet végrehajtása során olyan módon vesztette életét, hogy a halál bekövetkezésének kétséget kizáró oka az eljáró magyar hatóság szándékos közreműködése volt,
- a sérelmet szenvedett kétségkívül a magyar hatóság vagy hatósági személy politikai indíttatású önkénye miatt vesztette életét,

¹⁹ Az életjáradék összegének megállapítása függött az elszenvedett sérelem időtartamától, valamint a jogosult várható élettartamától, illetve a jogszabályban meghatározott úgynevezett alapösszegetől. 1992. évi XXXII. törvény, 7. §.

- a sérelmet szenvedett a deportálás vagy a szovjet kényszerszermunka ideje alatt halt meg.

Juttatásra jogosult:	A kárpótlásra az élő özvegy, a sérelmet elszenvedő élő gyermeke és az élő szülő, ezek hiányában – a kárpótlás összegének felére – az élő testvér volt jogosult. Házassági tilalom alá eső egyházi személy esetén, ha nincs előzőekben felsorolt jogosult, sajátos szabályok érvényesültek. ²⁰
Eljáró hatóság:	kárpótlási hatóság
Az ellátás formája:	kárpótlás, amelynek formája egyszeri, egy összegben járó kifizetés.
Jogszabály:	1992. évi XXXII. törvény, 1997. évi XXIX. törvény, 2006. évi XLVII. törvény, 31/2003. (III. 27.) kormányrendelet

Nyugdíjszerű ellátás kiegészítése szabadságkorlátozások miatt

Ez az ellátási forma egyidős a rendszerváltoztatással, mivel már 1989-ben és 1990-ben is születtek minisztertanácsi rendeletek a témában,²¹ de a kérdéskör teljes újraszabályozása, a jogcímek kiterjesztése, az eljárások tömeges elindítása²² már egyértelműen az Antall József által vezetett kormány idejére tehető. Ahogy a korábbiak során is kiemelésre került, itt az volt a jogalkotó célja, hogy a szabadságkorlátozásban töltött időt a nyugdíj számítása szempontjából szolgálati időnek fogadják el, továbbá, hogy valamennyi nyugdíjelemelés is társuljon e sérelmek esetén.²³

Juttatásra jogosító sérelmek:

1.)

– ha az elítélés

- az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény vagy
- az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis, valamint

²⁰ Ebben az esetben a főszabály szerint – a kárpótlás összegének felével – az az egyházmegye, illetőleg szerzetesrend volt jogosult, ahol a sérelmet elszenvedő utójára szolgálatot teljesített, illetőleg rendtag volt. 1992. XXXII. törvény, 2. § (5).

²¹ 72/1989. (VII. 4.) MT rendelet; 104/1989. (X. 4.) MT rendelet, 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet, 65/1990. (III. 28.) MT rendelet.

²² A kárpótlási hatóságoknál óriási munka zajlott ekkor is, az emelések alapjául szolgáló hatósági bizonyítványból naponta ezer állítottak ki. K.B.: Kidolgozták a kárpótlási törvény politikai koncepcióját. *Magyar Nemzet*. 1990. november 22. 3.

²³ PETRI 1998. 28–29.

- az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény alapján semmis.
- 1945. január 1-je és 1953. december 31-e közötti internálás,
- 1945. január 1-je és 1953. december 31-e közötti kitelepítés,
- a szovjet katonai bíróság által politikai okból történt elítélés alapján kiszabott szabadságvesztés,
- 1944. október 1-je után a második világháborúval összefüggésben munkavégzés céljából a szovjet szervek Magyarországról más országba elhurcoltak, illetve szovjet katonai parancsnokság alárendeltségébe tartozó alakulat, vagy jugoszláv katonai alakulat hadifogságába esett,
- internálás, illetőleg kitelepítés céljából őrizetbe vétel,
- az 1956. évi 31. törvényerejű rendelet alapján elrendelt közbiztonsági őrizet,
- az 1989. évi XXXVI. törvény 1. §-ában, az 1990. évi XXVI. törvény 1. §-ában, valamint az 1992. évi XI. törvény 1. §-ában megjelölt okból
 - előzetes letartóztatásba helyezés;
 - ideiglenes kényszergyógykezelés, ahol bíróság előtti eljárásra nem került sor;
 - kényszergyógykezelés;
 - továbbá minden olyan szabadságkorlátozás, amely a fenti semmiségi jogszabályokhoz kapcsolódóan történt és az adott ügyben felmentő ítélet született, vagy az eljárást megszüntették, továbbá nem végrehajtandó szabadságvesztést szabtak ki, továbbá, ahol törvényességi óvás vagy perújítás miatt zárult le az ügy.

2.) A faji, nemzetiségi hovatartozás vagy a nácizmussal szembenállása miatti, 1938 és 1945 közötti deportálás, munkaszolgálat, gettóba kényszerítés, internálás, kitelepítés, személyes szabadság egyéb módon történő korlátozása.²⁴

3.) Nyugati hadifogság (nem szovjet vagy jugoszláv katonai parancsnokság alárendeltségébe tartozó hadifogolytáborban töltött fogság)

4.) Az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálat

²⁴ A vonatkozó jogszabály szerint a személyes szabadságát egyéb módon annak a személynek korlátozták, akivel szemben bírói vagy hatósági eljárás lefolytatására nem került sor. 74/1991 1. § (2).

Juttatásra jogosult:	Sérelmet elszenvedő, vagy halála esetén az a hozzátartója, aki utána hozzátartozói nyugellátásban vagy hozzátartozói baleseti nyugellátásban részesül. ²⁵
Eljáró hatóság:	Belügyminisztérium, majd 1990. szeptember 1-jétől ²⁶ a kárpótlási hatóság
Az ellátás formája:	az elszenvedett sérelem időtartamához igazodó havi rendszeres pénzbeli ellátás
Jogszabály:	93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet, 74/1991. (VI. 10.) kormányrendelet, 51/1992. (III. 18.) kormányrendelet, 174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet

Nemzeti gondozási díj

Már az 1992. évi XXXII. törvény parlamenti vitájában is elhangzott, és később a jogszabály szövegébe is bekerült,²⁷ hogy a kárpótlási törvény jellegénél fogva nem tudja felölelni a szabadságelvonással kapcsolatosan keletkezett összes sérelem orvoslását, így az egészséggromlást sem, ezért erről a kérdéstről külön jogszabályban kell rendelkezni.²⁸ A folyamat eredménye lett, a nemzeti gondozási díjról szóló 1992. évi LII. törvény, amelyet szintén nagy társadalmi érdeklődés kísért.²⁹

Nemzeti gondozási díj szabadságkorlátozások esetén

Juttatásra jogosító sérelmek: meghatározott mértékű egészségkárosodás,³⁰ amelyet

- az 1944. március 19-e és 1989. október 23-a közötti időszakban a magyar vagy idegen állam hatósága, vagy hatósági személye, illetőleg más személy politikai indíttatású önkényének következtében;
- az 1944–1945-ben a nemzeti ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenységével összefüggésben;
- az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeivel összefüggésben;

²⁵ Leggyakrabban az özvegy igényelte ezt az ellátást, de élettárs, volt házastárs, más hozzátartozó, pl.: árvaellátásban részesülő gyermek is lehetett jogosult.

²⁶ 15/1990. (VII. 27.) kormányrendelet.

²⁷ 1992. évi XXXII. törvény, 20. §.

²⁸ PETRI 1998. 121.

²⁹ Ú.G.: A nemzeti gondozási díj. *Somogyi Hírlap*. 1992. július 16. 14.

³⁰ A 2008. január 1-jétől hatályos szöveg szerint, már 40 % is elegendő a juttatás megállapításához. 1992. évi LII. törvény, 1. §.

- az 1992. évi XXXII. törvényben felsorolt kárpótlásra jogosító sérelmével összefüggésben szenvedettek el.

Juttatásra jogosult:	a sérelmet szenvedett
Eljáró hatóság:	kárpótlási hatóság
Az ellátás formája:	nemzeti gondozási díj, amely törvényben meghatározott havi rendszerességű, rögzített összegű pénzbeli ellátás
Jogszabály:	1992. évi LII. törvény

Nemzeti gondozási díj élet elvesztés esetén

Juttatásra jogosító sérelmek: ha a sérelmet szenvedett Magyarországon élő személyként

- 1944. március 19-e és 1989. október 23-a közötti időszakban a magyar vagy idegen állam hatósága, vagy hatósági személye, illetőleg más személy politikai indíttatású önkényének következtében;
- az 1944–1945-ben a nemzeti ellenállási mozgalomban kifejtett tevékenységével összefüggésben;
- az 1956-os forradalom és szabadságharc eseményeivel összefüggésben;
- második világháború alatt faji, vallási vagy politikai okból külföldre történt deportálás során;
- a szovjet szervek által történt kényszermunkára hurcolás, továbbá a szovjet bíróság vagy más szovjet hatóság politikai indítékú ítélete, illetve intézkedése alapján végrehajtott szabadságelvonás során, illetőleg szovjet bíróság politikai indítékú halálbüntetést kiszabó ítélete alapján vesztette életét.

Juttatásra jogosult:	Magyarországon élő özvegy, árvaellátásra jogosult vér szerinti és örökbe fogadott gyermek, valamint vér szerinti és örökbe fogadó szülője
Eljáró hatóság:	kárpótlási hatóság
Ellátás formája:	nemzeti gondozási díj, amely törvényben meghatározott havi rendszerességű, rögzített összegű pénzbeli ellátás
Jogszabály:	1992. évi LII. törvény

A 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet alapján járó juttatás

A Kormány 2000 decemberében, figyelemmel az 1956-os forradalom és szabadságharc közelgő 45. évfordulójára, az egyes, személyes szabadságot tartósan korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek részére járó külön juttatásról rendelkezett.

Juttatásra jogosító sérelmek: az egy évet³¹ elérő, illetőleg azt meghaladó szabadságvesztés vagy szabadságkorlátozás,

- ha valakinek az elítélése az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról rendelkező 1989. évi XXXVI. törvény, vagy az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések orvoslásáról rendelkező 1990. évi XXVI. törvény alapján semmis,
- ha valaki Magyarországon 1945. január 1. és 1953. december 31. között rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogva tartott volt,³²
- ha valakit 1944. október 1-jét követően a Szovjetunióba kényszerszolgálatra elhurcoltak.³³

Juttatásra jogosult:	a sérelmet szenvedett (ha magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant), vagy túlélő házastársa ³⁴
Eljáró hatóság:	nyugdíjfolyósító szerv
Az ellátás formája:	az elszenvedett sérelem időtartamához igazodó havi rendszeres pénzbeli ellátás
Jogszabály:	267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet

³¹ A 267/2000. kormányrendelet a hatálybalépésétől (2000. december 26.) egészen 2013. május 1-jéig hatályos állapota szerint az elszenvedett sérelem időtartamának a három évet el kellett érnie, minden igénylő esetén. 2013. május 1-jétől kezdve van lehetőség a juttatás megállapítására az egy évet meghaladó szabadságkorlátozások esetén, de ebben az esetben is csak a sérelmet szenvedett igénylő javára. Amennyiben a túlélő házastárs az igénylő, az ő esetében továbbra is csak a három évet meghaladó szabadságkorlátozás esetén van lehetőség az ellátás odaitélésére. Lásd: 116/2013. (IV. 19.) kormányrendelet. – Az időtartam számításakor hozzá kell számítani azt az időt is, amely alatt a sérelmet szenvedett az ellátásra jogosító sérelméhez kapcsolódóan őrizetbe vették, vagy az 1956. évi 31. törvényerejű rendelet alapján közbiztonsági őrizetben tartották.

³² A 267/2000. kormányrendelet hatálybalépésétől egészen 2001. december 27-éig hatályos állapota szerint ez a pont kizárólag a Recsken fogvatartottakra vonatkozott, a bővítés, amelynek során már minden rendőrhatalósági őrizet mellett munkatáborban fogvatartottra vonatkozik a szabályozás, 2001. december 28-tól hatályos. Lásd: 314/2001. (XII. 28.) kormányrendelet.

³³ 2003. április 9-től hatályos, átfogó meghatározás, amelybe minden szovjet kényszerszolgálatra hurcolt személyt bele kell érteni: szovjet hadifogságba esett katonát, civil elhurcoltat, valamint a szovjet katonai vagy más hatóság által törvénysértő módon elítélt személyt. Lásd: 11/2003. (IV. 9.) AB határozat.

³⁴ Túlélő házastársnak minősül az a magyarországi lakóhellyel rendelkező magyar állampolgár, aki a reá irányadó öregségi nyugdíjkorhatárt betöltötte vagy rokkant és a sérelmet szenvedett meghalt

Hadigondozás

A hadigondozási ellátás a korábban részletezettekkel ellentétben a rendszerváltoztatáskor már meglévő jogintézmény volt, története régebbre vezethető vissza, önálló tanulmányt érdemelne ennek a részletesebb kifejtése. Fontos kiemelni, hogy a hadigondozás nemcsak a XX. századi, régebbi háborús eseményekhez kapcsolódik, hanem a mostani világunkban történő hadi eredetű eseményekre is kiterjed.

A rendszerváltoztatást követően született a jelenleg is hatályos hadigondozásról szóló 1994. XLV. törvény. A jogalkotónak nagy hiányt kellett orvosolni, hiszen a legutolsó törvényi szintű szabályozás e tárgyban 1933-ban történt.³⁵ Az 1994-es jogszabály többszöri módosítására is sor került, de a legátfogóbbra 2015-ben került sor, ezért tanulmányomban önálló fejezetet szánok a 2015 előtti és utáni szabályozásnak.³⁶ A szabályok nem változtak annyiban, hogy valamely hadi eredetű esemény következtében történt egészségkárosodás, vagy élet elvesztése miatt lehet/ lehetett jogosultságot szerezni. A hadi eredetű eseményt taxatív felsorolja a jogszabály: katonai szolgálat, kötelező katonai előképzés, légítámadás és hadművelet visszamaradt robbanóanyag felrobbanása.³⁷

Hadigondozás 1994 és 2015 között

Juttatásra jogosító sérelem: hadi eredetű esemény következtében történt egészségkárosodás, vagy annak következtében bekövetkezett élet elvesztés. Juttatásra jogosult:

- hadirokkant (egészségkárosodást elszenvedő személy),
- hadigyámolt (a hadirokkant gyermeke), hadiárva a szolgálat következtében meghalt személynek, illetőleg a meghalt hadirokkantnak a gyermeke;
 - a gyermek tizenhatodik életévének betöltéséig vagy
 - ha oktatási intézmény nappali tagozatán tanul, a tanulmányok tartamára, de legfeljebb a huszonötödik életév betöltéséig,
 - ha a gyermek előzőekben meghatározott időtartam alatt tartósan megrokkan,

személlyel a szabadságelvonásának tartama alatt és annak halálakor is házasságban élt, vagy a sérelmet szenvedett személlyel a szabadságelvonás megszűnését követően házasságot kötött és a sérelmet szenvedett halálakor vele házasságban élt, amennyiben a házasság megkötésére a rendelet hatálybalépését megelőzően került sor. Lásd: 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet, 4. § (2).

³⁵ 1933. évi VII. törvénycikk.

³⁶ A 2015-ben történt törvénymódosításnak azért kell külön részt szentelni, mivel ezek a változtatások teremtették meg a lehetőséget annak, hogy a második világháború során elhunyt, vagy azzal kapcsolatban fogságba került személyek hozzátartozói olyan esetekben is juttatást kaphassanak, amely ügyeket a korábbi kárpótlási tárgyú szabályok nem érintettek.

³⁷ 1994. XLV. tv. 1. §.

ennek az állapotnak a tartamára, a gyermek életkorára tekintet nélkül, feltéve, hogy munkaképességének csökkenése a 67%-ot, illetve egészségkárosodása az 50%-ot elérte;

- hadiözvegy
 - a szolgálat következtében meghalt személy – katonai szolgálat esetén a Magyarország területéről katonai szolgálatra bevonult és a katonai szolgálat következtében meghalt személy – özvegye,
 - a hadirokkantként hadigondozásba vett vagy
 - okirattal bizonyított hadieredetű fogyatkozást szenvedett személy özvegye is, ha a házasságot a hadieredetű sérülés bekövetkezése előtt kötötték, vagy a házastárs halálakor már legalább 5 éve együtt éltek, vagy házasságukból gyermek született;
- hadigondozott családtag a szolgálat következtében meghalt személynek, illetőleg a hadirokkantnak az általa életében ténylegesen eltartott, 60. évét betöltött, vagy legalább 67%-ban csökkent munkaképességű, illetve legalább 50%-os egészségkárosodású szülője, nagyszülője, testvére és féltestvére.

Eljáró hatóság:	a hadigondozási ügyekben első fokon eljáró hadigondozási hatóság a hadigondozott lakóhelye szerint illetékes települési önkormányzat jegyzője volt 2013. január 1-jéig, azóta pedig fővárosi és vármegyei kormányhivatal járási (fővárosi kerületi) hivatala rendelkezik ezzel a hatáskörrel ³⁸
Az ellátás formája:	egyösszegű egyszeri térítés, illetve havi rendszeres pénzbeli és más térítésmentes (például gyógyászati) ellátás
Jogszába:	1994. XLV. törvény

Hadigondozás 2015-től

Juttatásra jogosító sérelem továbbra is a hadi eredetű esemény következtében történt egészségkárosodás, vagy annak következtében bekövetkezett élet elvesztés. A juttatásra jogosultság tekintetében új jogosulti köröket emelt be a jogszabályba a jogalkotó:³⁹

- volt hadiárva (aki életkora vagy egészségi állapota miatt hadiárvának nem minősíthető),

³⁸ 113/1994. (VIII. 31.) kormányrendelet, 14. §.

³⁹ Azzal együtt, hogy a korábbi jogosulti körök (hadirokkant, hadiárva, hadigyámolt, hadiözvegy, hadigondozott családtag) továbbra is szerepelnek a jogszabályban.

- akit a hadi eredetű esemény következtében meghalt szülője halála miatt hadiárvaaként hadigondozásba vettek vagy
- aki a hadigondozásba vétel bármely okból történt elmaradása esetén okirattal bizonyítja, hogy szülője a szolgálat következtében halt meg;
- volt hadigymolt (aki életkora vagy egészségi állapota miatt hadigymoltnak nem minősíthető),
- akit szülője hadirokkantsága miatt hadigymoltként hadigondozásba vettek vagy
- aki a hadigondozásba vétel bármely okból történt elmaradása esetén okirattal bizonyítja, hogy valamelyik szülője a gyermek 16. életévének vagy nappali tanulmányok esetén 25. életévének betöltése előtt hadirokkanttá vált;
- volt hadigondozott családtag,
- akit a szolgálat következtében meghalt unokája, gyermeke, testvére, vagy féltestvére halála miatt hadigondozott családtagként hadigondozásba vettek vagy
- aki a hadigondozásba vétel bármely okból történt elmaradása esetén okirattal bizonyítja, hogy unokája, gyermeke, testvére, vagy féltestvére a szolgálat következtében halt meg.

Mindhárom kör akkor válhatott jogosulttá az ellátásra, ha az igénye 1949. január 1-je előtt bekövetkezett vesztésén alapult, ha

- a) a pénzellátást a korábban hatályban lévő hadigondozási jogszabály alapján életkor elérése vagy házasodása miatt megszüntették,
- b) a pénzellátását politikai okból megszüntették vagy szüneteltették,
- c) a pénzellátás iránti kérelmét politikai okból elutasították, vagy
- d) a pénzellátás iránti kérelmét politikai okból elő sem terjesztette.

Eljáró hatóság:	fővárosi és vármegyei kormányhivatal járási (fővárosi kerületi) hivatala
Az ellátás formája:	havi rendszeres pénzbeli és más térítésmentes (például: gyógyászati) ellátás
Jogszabály:	1994. XLV. törvény, 2015. évi CIV. törvény

Összegzés

A többfajta ellátási forma megalkotásával a jogalkotót bizonyosan az a cél vezérelte, hogy minél szélesebb körben lehetőséget biztosítson az erkölcsi és anyagi jóvátételre. Voltak olyan vélemények, hogy bármekkora összegek is kerülnek megítélésre, nem lehet az elszenvedett sérelmeket eltörölni, az elvett életeket visszaadni. Ezt az érvelést is tiszteletben tartva, én másik irányból közelítettem meg a kérdést. Arra törekedtem, hogy inkább azt igazoljam, hogy nagyon sok lehetőség volt arra, hogy az elszenvedett sérelem miatt, ha megkésve is, de sokaknak jobbra, könnyebbé tegyék az életét.

Bibliográfia

- PAPADOPULOSZ 1993. PAPADOPULOSZ Péter: *Amit a kárpótlási jegyről tudni kell*. Állami Vagyongynökség, Budapest, 1993.
- PETRI 1998. *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. PETRI Edit. Napvilág, Budapest, 1998.

Jogforrások

1933. évi VII. törvénycikk A hadirokkantak és más hadigondozottak ellátásáról szóló 1933. évi VII. törvénycikk
1941. évi XV. törvény A házassági jogról szóló 1894. XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről szóló 1941. évi XV. törvény
1948. évi XLVIII. törvény A büntetőtörvények egyes fogyatékoságainak megszüntetéséről és pótlásáról szóló 1948. évi XLVIII. törvény
1989. évi XXXVI. törvény Az 1956–os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló 1989. évi XXXVI. törvény
1990. évi XXVI. törvény Az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1990. évi XXVI. törvény
1991. évi XXV. törvény A tulajdonviszony rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény

1992. évi XI. törvény	Az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény
1992. évi XXXII. törvény	Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény
1992. évi LII. törvény	A nemzeti gondozásról szóló 1992. évi LII. törvény
1994. évi XLV. törvény	A hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény
1997. évi XXIX. törvény	Az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény módosításáról szóló 1997. évi XXIX. törvény
2006. évi XLVII. törvény	Az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló törvényben meghatározott határidők ismételt megnyitásáról és a kárpótlás lezárásáról szóló 2006. évi XLVII. törvény
2015. évi CIV. törvény	A hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény módosításáról szóló 2015. évi CIV. törvény
72/1989. (VII. 4.) MT rendelet	A rendőrhatalósági őrizetben fogva tartott személyek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről szóló 72/1989. (VII. 4.) MT rendelet
104/1989. (X. 4.) MT rendelet	Az egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről szóló 104/1989. (X. 4.) MT rendelet
108/1989. (XI. 1.) MT rendelet	Az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezett munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről szóló 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet
65/1990. (III. 28.) MT rendelet	Az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT rendelet
15/1990. (VII. 27.) kormányrendelet	Az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT rendelet módosításáról szóló 15/1990. (VII. 27.) kormányrendelet
93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet	Az 1945 és 1963 között törvénysértő módon elítéltek, az 1956-os forradalommal és szabadságharcával összefüggésben elítéltek, valamint a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetéséről, továbbá az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 93/1990. (XI. 21.) kormányrendelet

74/1991. (VI. 10.) kormányrendelet.	Az 1938–1945 közötti időszakban faji vagy nemzetiségi hovatartozás, illetőleg a náciizmus elleni magatartásuk miatt deportált, munkaszolgálatot teljesített vagy egyéb személyes szabadság korlátozása alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 74/1991. (VI. 10.) kormányrendelet
51/1992. (III. 18.) kormányrendelet	A volt nyugati hadifoglyok hitelutalványaiával kapcsolatos pénzkövetelésekről és nyugdíjuk kiegészítéséről szóló 51/1992. (III. 18.) kormányrendelet
174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet	Az 1951 és 1956 közötti időszakban politikai okból hátrányos megkülönböztetéssel járó katonai munkaszolgálatot teljesített személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 174/1992. (XII. 29.) kormányrendelet
113/1994. (VIII. 31.) kormányrendelet	A hadigondozásról szóló 1994. évi XLV. törvény végrehajtásáról szóló 113/1994. (VIII. 31.) kormányrendelet
267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet	Az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet
314/2001. (XII. 28.) kormányrendelet	Az egyes, tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet módosításáról szóló 314/2001. (XII. 28.) kormányrendelet
31/2003. (III. 27.) kormányrendelet.	Az élet elvesztéséért járó egyösszegű kárpótlás végrehajtásáról szóló 31/2003. (III. 27.) kormányrendelet
116/2013. (IV. 19.) kormányrendelet	Az egyes tartós időtartamú szabadságelvonást elszenvedettek részére járó juttatásról szóló 267/2000. (XII. 26.) kormányrendelet módosításáról szóló 116/2013. (IV. 19.) kormányrendelet
9/2019. (II. 5.) kormányrendelet	A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárról szóló 9/2019. (II. 5.) kormányrendelet; 1/1995. (II. 8.) AB határozat; 11/2003. (IV. 9.) AB határozat; 886/E/2003. AB határozat; 996/B/2006 AB határozat

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

THE DIVERSITY OF REMEDIES FOR PERSONAL RESTITUTION
IN HUNGARY

(Abstract)

There were few families in Hungary not impacted by restitutionary legislation passed after the change of regime. As regards property or person, the legislation allowed for the possibility of ethical and monetary redress for injustices suffered for political reasons under the earlier dictatorial regime. The study presents legal institutions for restitution to which a victim could turn as regards transgressions to the individual, i.e., human life, physical soundness, or personal freedom. Similarly clarified are contrasts and similarities among the various forms of remedies.

As no further claims can be made in certain cases, some forms of remedies that qualify as history in 2023 have been presented. However, there are also allowances under the forms described to which victims may still be entitled. Information to that end is also presented in the study, including a summary of individual forms of remedies, transgression-restitution pairings and who may qualify as an entitled person. The reader is also familiarized with authorities that can legally act, forms of existing remedies and pertinent legislation.

MIHÁLY NOSZKÓ–HORVÁTH

DIE VIELFALT DER VERSORGUNG IN UNGARN
ZUR PERSÖNLICHEN ENTSCHÄDIGUNG

(Resümee)

Es gibt wenige Familien in Ungarn, die durch die Gesetze zur Entschädigung, die nach der Wende erlassen wurden, nicht tangiert wären. Diese Gesetze garantierten die Möglichkeit, dass diejenigen, denen im früheren diktatorischen System aus politischen Gründen in Bezug auf ihr Eigentum oder in Verbindung mit ihrer Person Unrecht widerfahren war, moralische und finanzielle Wiedergutmachung erhalten können. In der Studie werden Rechtsinstitute zur Entschädigung bekanntgemacht, die einem wegen Unrechts in Verbindung mit der Person, d.h. dem menschlichen Leben, der Unverletzlichkeit des Körpers und der persönlichen Freiheit zustehen. Dabei werden die Unterschiede und Ähnlichkeiten zwischen den einzelnen Formen der Versorgung erläutert.

Es werden mehrere Versorgungsformen vorgestellt, die 2023 schon zur Geschichte gehörten, denn in diesen Fällen können weitere Ansprüche nicht mehr geltend gemacht werden. Es gibt jedoch auch Zuwendungen unter den beschriebenen Formen, auf die die Berechtigten auch gegenwärtig noch Anspruch haben. In der Studie sind auch diese Informationen enthalten, beziehungsweise man kann bei den einzelnen Versorgungsformen zusammenfassend nachlesen, welches Unrecht zu welcher Zuwendung berechtigt und wer zum Kreis der Berechtigten gehört. Ferner erfährt der Leser, welche Behörden handlungsbefugt sind, welche Versorgungsformen es gibt und welche die einschlägigen Rechtsnormen sind.

SZEMÉLYNEVEK MUTATÓJA

- Abdullah efendi → Hammerschmidt
 Károly
 Ablonczy Balázs 251–253, 260
 Ábrahám Barna 238–239
 Aczél Endre 457, 459
 Aczél György 458
 Ács Tibor 48, 50
 Adorján Andor 105–106, 109, 112–113,
 115–116, 119–121
 Ady Endre 198, 200
 Aehrenthal, Alois 16
 Aesopus → Esopus
 Ahmed pasa → Robay (szül. Romich)
 János
 Alcalá-Zamora, Niceto 278
 Almási Balogh Pál 419
 Alpár Ignác 150
 Andorka Rudolf 490, 497
 Andrassy Gyula, id., gr. 16–18
 Andrassy Gyula, ifj., gr. 91–92, 102,
 251
 Anka László 75, 90, 97, 142, 168, 186–
 188, 190, 217, 241
 Antall József 385, 387, 405–474, 494,
 515
 Apáczai Csere János 424
 Apor Gábor 285
 Apor Vilmos 321
 Apponyi Albert, gr. 83, 249
 Apró Antal 348
 Arany János 171
 Aranyossy Pál 199
 Ariszteidész 66
 Árkosi Júlia 484
 Ascanio, Colonna 290
 Asztalos László 124, 126–130, 141
 Aubin, Hermann 232, 240
 Aubouin, Adèle, Görgei Artúrné 101,
 108, 111, 116, 122–123
 Aubouin, Emma 101
 Auersperg, Adolf von 10, 14–17, 19–20
 Auersperg, Karl von 10, 13, 19
 Augustinus, Aurelius 65
 Avar Hajnalka 352
 Avvakumovits György 491

B. Farkas Ferenc 213
 Baensch-Drugulin, Johannes 193
 Bajcsy-Zsilinszky, Zsilinszky Endre
 272, 315, 320–321, 331, 334
 Bajza József 429, 433
 Bakody József 418
 Bakoni István 68
 Bakonyi Gábor 476
 Bakos Katalin 206, 215
 Baky László 320–321, 325
 Balassa János 420, 422, 429, 439
 Baldwin, Stanley 273
 Balla Pál 308, 318–319
 Ballabás Dániel 146, 163
 Ballagi Mór 186
 Balla-Rimpl Margarete 219
 Balogh István 195, 215
 Balogh Pál 419

- Balsai István 461
Balzac, Honoré de 200
Bán Péter 124, 126, 128–130, 140
Bánffy Dezső, br. 89
Bánffy Miklós, gr. 253–254, 259–260, 268
Baráth Magdolna 339, 354
Barcza György 273
Bárdossy László 309, 312, 315
Baróti Dezső 194, 199–201, 203–204, 215, 221
Bartha Richárd 269
Bartók Béla 233, 240
Bartók László 304
Basics Beatrix 198, 215
Bátori Géza 314
Batthyány Lajos, gr. 30–31, 33, 35–38, 40, 42–43, 45–55, 101, 170
Bauer Tamás 460
Bayer József 455
Beck Vilma 101
Beck, Fritz Hartmann 436
Beck, Georg 17, 24
Bednarik Imre 457–458
Behrens, Peter 197
Bekzadian, Alekszandr 290–293
Belcredi, Egbert, gr. 14, 20, 26
Beleznay István 345–347, 353
Belitska Sándor 254
Belkin, Mihail Iljics 342–343, 345, 351–354
Bem, Józef 425–427
Bene Ferenc 423
Benedek Áron 62–63, 75
Benedek István 421, 438
Beneš, Edvard 258
Benkő Ágota 475–478, 505–507
Berchtold, Klaus 25
Berchtold, Leopold von 23, 26
Berecz Károly 43, 50
Berija, Lavrentij Pavlovics 344, 351
Bernadotte, Jean 120
Bernolák Nándor 254
Bertényi Iván, ifj. 89, 97–98
Bethlen Gábor 58, 70
Bethlen István, gr. 248–263, 268, 270–276, 288, 298, 328, 331
Beust, Ferdinand 13–14, 25, 28–29
Bibó István 32, 50
Bíró Sándor 63, 68–69, 75
Bíró Zoltán 447–448, 465, 470
Bíró-Balogh Tamás 198, 215
Birtalan Győző 435–437
Bittsánszky Géza 479, 481, 483
Bleyer Jakab 236–237, 239–242
Blücher, Gerhard 120
Bocskai István 229
Bod Péter Ákos 388, 401
Bodonovich Jenő 480, 483
Bodorné Sipos Ágnes 438
Boehm, Max Hildebert 232, 240
Boelitz, Otto 232, 240
Boerhaave, Herman 425
Bogár László 447–449
Bohmann, Alfred 232, 240
Bojko, Vaszilij 346
Bokros Lajos 494
Bolmányi Ferenc 215
Bona Gábor 146, 163
Borhi László 386, 401
Boross Péter 447, 460
Borsits László 389
Bölöny József 253, 260
Bösze Péter 420, 438
Brandsch Rudolf 236, 239–242
Brankov, Lazar 343–345, 350–355
Bretzenheim, Amalia 11

- Brodovszkij, Szttyefan 270
 Brosz, Paul 235–236, 239–240
 Bruckner Győző 240
 Bruckner, Karl 237
 Brückner Huba 490
 Buda Attila 199, 215–216
 Bugát Pál 419–420, 429, 432, 437–438
 Buza Domonkos 477
 Buza Domonkosné Hochstein Anna 477
 Buzinkay Géza 435
- Calice, Heinrich von, br. 18
 Carton, Sydney → Rozsnyay (Rozsnyai) Kálmán
 Casanova, Giacomo 200
 Charcot, Jean Martin 430
 Chertek, Emil 22–23
 Cieger András 82, 97
 Čirić, Irinej 321
 Clerk, George, sir 249
 Coronini-Cronberg, Franz 12, 18
 Crane, Walter 197, 219
 Czakó Gábor 484
 Czigler Győző 152
 Czipott Géza 97
- Csáky Albin, gr. 181
 Csáky Irma 13, 15
 Csáky János 15
 Csáky, Moritz 229, 240
 Csáth Géza 200
 Cseh Sándor 84
 Cser Éva 491, 493
 Cserna Juliska 203, 207–208
 Cserta Gábor 480
 Csillag István 430, 438
 Csizmadia Andor 124, 126–130, 132, 140–141
- Csokonai Vitéz Mihály 206–207, 216
 Csorba Csaba 52
 Csuka János 306
 Csurgay Miklós 396
 Csurka István 448–449, 452, 457–458, 462, 464–471, 473–474
- D.** Szemző Piroska 194, 203, 205, 216
 D’Annunzio, Gabriele 200
 Danilovics Pál 285–286
 Dapsy Gizella Rozsnyay Kálmánné (Nil) 197–198, 219–220
 Darányi Ignác 91, 168, 174, 187–188
 Darányi Kálmán 188
 Daruváry Géza 274
 Darvas Gábor 479, 481
 Dávid Beáta 503
 Deák Ferenc 30–31, 35, 50–51, 76, 82, 98, 102, 323–324
 Deák Imre 306
 Deák János 392–396, 399–400
 Deák László 314, 316
 Deák Leó 302–308, 312–322, 324–325, 328–330, 332
 Debreczeni József 459, 463
 Demény Pál 497
 Demszky Gábor 461
 Déry Attila 37, 42–43, 45, 50
 Déryné Széppataki Róza 101
 Descartes, René 424
 Desits Gyula 90
 Devescovi Balázs 43, 50
 Dezső Alajos 218
 Dimjén (Dimién) Pál 424
 Divéky József 203–204, 206–207, 209–210, 212, 216–217, 220
 Dobrik István 215
 Dobszay Tamás 32, 35–37, 50

- Dolfuss, Engelbert 280
Dolmányos István 267, 295
Dombai Mária 493
Domine János 398
Döring József 39, 51
Drabek, Anna M. 240
Dulles, Allen 342, 344, 350–352
Dunajweski, Julian 18
Dunderski, Bogdan 327
Duschek Ferenc 38
- Eckhardt Tibor 272, 275
Eckhart Ferenc 124, 126, 128–130, 141
Eisenburger, Eduard 236, 240
Eisler Mihály József 209–210
Elek László 221
Emich Gusztáv 274
Endrődi Judit 129, 141
Engelhardt, Dietrich von 436
Enyedi Sámuel 424, 438
Eörsi István 457
Eötvös család 420
Eötvös József, br. 30–31, 42–43, 45, 49, 51, 72, 170, 411, 419, 432
Erdész Ádám 192, 211, 215–216
Erdődy Ferenc 12
Erdődy Gábor 25
Erdődy Tamás 12
Esopus ▪ Aesopus 210–211, 215
Esterházy család 146
Esterházy Miksa, gr. 156, 158
Esterházy Pál, hg. 31, 33–34, 38, 40, 158
- F. Kiss Erzsébet** 33–36, 38, 40–41, 43–45, 48, 51
Fábri Anna 52
Fackh Károly 86
Falkenhayn, Julius von 12, 22–23
- Faludi Ervin 340
Farkas Gábor 140
Farkas Judit Antónia 186–187, 216–217, 260, 381
Farkas Mihály 339–345, 347–348, 350, 355–356
Farkas Péter 366
Farkas Vladimir 340–341, 354
Fata Márta 236, 240
Fáy András 60, 66, 208, 217
Fazekas István 50
Fazekas Mihály 66, 205
Fedinec Csilla 134, 141
Fejérvári István 424–425
Fekete Gyula, ifj. 494
Fekete Gyula, id. 480–482, 484, 494, 505
Fekete Nagy Antal 233, 240
Feketehalmy-Czeydner Ferenc 314–316
Feledy Péter 445
Ferdinánd Miksa 12
Ferdinánd, V. 30–31, 53, 104
Ferenc József, I. 10–17, 19–21, 24–25, 85, 91, 102, 104, 153, 173, 176–177, 179, 411
Ferenc Károly 12
Ferenczy Edmond 342
Fernbach Péter 310–311, 315–316, 321–322, 331–332
Feszl Frigyes 45
Field, Noel Haviland 342, 344, 350
Fierlinger, Julius von 18
Findeys (csak vezetéknevvel) 156
Fischer, Samuel (Fischer Sámuel) 201
Fittler Berta 156
Fittler Dezső, id. 146, 165, 167, 154
Fittler Dezső, ifj. 147–148, 165, 167
Fittler Gyula 146

- Fittler Kamill 145–146, 149–150, 152,
 154–155, 161, 164, 166
 Fittler László 147
 Fittler Michaela 147, 154
 Fittler (M.) Róza 147–148
 Fittler Vilma 147
 Flaubert, Gustave 200
 Fogarassy László 238, 240
 Fónagy Zoltán 39, 50
 Font Zsuzsa 424, 438
 Forberger Béla 234, 240
 Forgó György 419
 Forián Szabó Péter 480, 482
 Forrai Katalin 417
 Fox, Margalit 452
 Földi Eszter 193, 217
 France, Anatole 200, 212–213, 217
 Franyó Zoltán 198–199
 Friedjung, Heinrich 15, 25
 Friedreich István 104
 Frisnyák Zsuzsa 42, 49–50
 Fritz Tamás 448
 Fritz, Wolfgang 16, 23
 Funke, Fritz 217
 Futó Károly 478
 Fülöp Katalin 420, 438
 Fülöp Mihály 295, 401
 Füzesné Hudák Julianna 192, 216–217

G. Nagyné dr. Maczó Ágnes 458
 Gaál Endre 194, 196–198, 208, 217
 Gaál Gaszton 252
 Gaál Gusztáv ▪ Veli bég 425–426
 Gaal György 438
 Gadó Pál 484
 Gaizler Gyula 478, 783
 Gál Máté 141
 Gál Zoltán 495

 Gali Máté 186, 238, 240, 260, 264, 295
 Ganzinger, Kurt 435
 Gara Arnold 212
 Garibaldi, Giuseppe 120
 Gautsch von Frankenthurn, Paul 10
 Gavlik István 35, 51
 Gayer Gyuláné 481
 Gazda István 435–439
 Gécs Béla 212, 217
 Geibel Károly 51
 Geleji Katona István 60–61, 64, 66, 68
 Gergely András 75, 97, 217
 Gerő Ernő 339–340, 350, 353–354
 Gidai Erzsébet 467
 Glaub Krisztián István 339–340, 349,
 355
 Goldberger Sámuel 196
 Goldmann Györgyné 342
 Gombár Csaba 470
 Gortvay György 421, 432
 Gothard Sándor 95
 Gömbös Gyula 249, 252, 272, 278–280,
 290, 298, 331, 445
 Göncz Árpád 447, 452–453, 470, 504
 Gönczi Ferenc 366, 381
 Görgei (Görgey) Artúr 100–105, 120–123,
 171–172, 185, 189, 191, 420, 470–471
 Görgey Albert 103–105, 108–114, 117,
 120–123
 Görgey Berta 102–103, 122
 Görgey Ferencné Kosztolányi Mária 102
 Görgey Gábor 463–464
 Görgey István 102–106, 108–115, 117–
 121
 Görgey Istvánné Dedinszky Aurélia
 102, 105
 Görgey Kornél 105, 111
 Görgey-család 103

- Granasztói György 447
Grassy József 315–316
Gratz Gusztáv 251
Gretzmacher, Julius 233, 237, 241
Griska, Carl 14
Gróh Gáspár 459–460
Gulyás László 238, 241, 258, 260–261, 268, 296
Gvadányi József 206, 217
- G**
Gyebnár Kristóf 141
Gyökössy Endre 490
Győrei Zsolt 205, 218
Györffy György 141
György Péter 455
Győry Attila 480
Gyulai Pál 103–104, 110, 122–123, 171, 185
Gyurátz Ferenc 95
Gyurcsány Ferenc 463
Gyurmán Adolf 32
- H**
H. Tóth Imre 424, 438
Habrich, Christa 434
Habsburgok 235
Hahnemann, Samuel Ch. 419
Haiman György 192–193, 201–202, 205–206, 218–219
Hajdú Demeter Dénes 468
Hajdu János 33, 43
Hajdu János 456
Hajdu Tibor 354
Halmos Károly 85, 97
Hamm, Franz 331
Hammerschmidt Károly ▪ Abdullah efendi 426
Hannibál 120
Hantsch, Hugo 10–11, 14, 23, 26
Haraszi Ákos 482
Haraszi Miklós 462–463
Harrach Péter 502
Harrison, Margaret 501
Harsányi Zsolt 205, 218
Hartmann, Fritz 436
Hatos Pál 56, 75
Hatvani István 425
Hauszmann Alajos 150
Havas Károly 308
Havel, Václav 453
Házi Árpád 348
Hefty, Julius Andor 236–237
Hegedűs András 340
Hegedűs Lajos 380
Hegedűs Lóránt 250–251, 254
Hegyeshalmy Lajos 254
Hegyesi Márton 120–121
Helfand, Lev 286
Helfy Ignác 85–86
Hellebrant Árpád 440
Heltai Gáspár 209–212, 218
Herbst, Eduard 13–14, 16, 22
Herczeg Ferenc 171, 308–309
Heribert, Thierry 279–280
Hermann Róbert 31, 43–44, 48, 51, 55, 77, 79, 102, 120–121, 406
Hild József 39, 41–42
Hincz Gyula 203, 212–213, 217
Hitler, Adolf 265, 281, 450
Hochberger, Ernst 235, 241
Hoche, Lazare 120
Hodossy Gyula 92
Hodža, Milan 238, 240–241
Hohenwart, Karl Sigmund von 17
Holló Szilvia Andrea 39, 51
Hollósi Gábor 142, 250–251, 257, 260
Horn Gyula 450–451, 453, 456–459, 463, 469, 498

- Horst, Julius von 18, 22–23
 Horthy Miklós, id. 249–251, 264, 266, 268–271, 276–279, 282–294, 300–301, 309–310, 320, 322, 330, 353, 450
 Horthy Miklós, ifj. 289, 292–293
 Horváth Attila 136, 141
 Horváth Mihály 44, 51, 104, 121
 Horváth Sámuel 60–61
 Horváth Tibor 220
 Horváth-Hönisberg Ottó 345
 Hoske (Van der Hoschke) Kálmán → Rozsnyay (Rozsnyai) Kálmán
 Hosztinszky János 85–86
 Hovanyecz László 462
 Högyes Endre 420, 438
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 344
 Huber, Johannes 230
 Hugenberg, Alfred 280–281
 Hunyadi János 105
 Hussein (Hüszejn) bej → Schneider Antal
 Huszár Adolf, muravölgyi 176
 Huszár Károly 249
 Hye, Hans Peter 11–13, 15, 21, 26

 Ilić, Branko 323
 Illés Sándor 467
 Ilonszki Gabriella 83, 97
 Illy Gusztáv 347
 István nádor 30, 38, 47
 István, I. (Szent) 130, 312–313

Jakab Andrea 141
 Jáki László 429, 439
 Janek István 238, 241
 Janikovszky Béla, dr. 346
 Jankay Tibor 215
 Jankó Péter, dr. 343

 János Pál, II. 391
 Jaross Andor 325
 Jaschik Álmos 214, 218
 Jászi Oszkár 238
 Jávor Iván, dr. 345, 347
 Jendrassik Ernő 422, 430, 437, 440
 Jeszenszky Sándor 51
 Jobbágyi Gábor 489
 Jókai Mór 86, 433
 Józán Ildikó 218
 József, II. 32, 49, 58, 423
 Juhász Gyula 200, 268, 296
 Juhász Imre 141
 Jungerth(-Arnóthy) Mihály 266–267, 269–270, 273–274, 278–280, 283–288, 291, 294–296, 298, 300–301
 Jussuf efendi → Mustárdy János
 Justus Pál, dr. 344

K. Lengyel Zsolt 141
 Kádár Béla 386–388, 401
 Kádár János 342–344, 381
 Kafka Margit 200
 Kaindl, Raimund Friedrich 232, 235, 241
 Kajli József 340
 Kálazdy (szül. Kaufmann) Móric ▪ Szulejmán bej 427
 Kállai Erzsébet 148, 163
 Kállai Gyula 342
 Kállay Miklós 321–322, 325, 330–331
 Kalmár Elemér 308
 Kálvin János 60, 68
 Kánya Emília 101
 Kánya Kálmán 269–271, 274, 285–289
 Kaposi Zoltán 401
 Kapronczay Károly 405–406, 414, 429, 435–439

- Kapronczay Katalin 436, 438–439
Karácsony Gergely 463
Kardos Samu 101, 103–105, 107–109, 111, 113–119, 121–123
Karinthy Frigyes 198–200, 205, 210, 218, 222
Kármán József 205, 218
Károly Lajos 12
Károly, IV. 250, 252
Károlyi György, gr. 30, 50
Károlyi Mihály 238, 412
Kárpáti Ferenc 388
Katona Tamás 120
Kauffmann, Sylvie 453
Kéler Tibor 237–238
Keleti Arthur 198, 200, 203, 211–213, 217–218, 222
Kellner István 216
Kemény Dénes 46
Kendi Mária 52
Kenyeres Ágnes 163
Keresztes K. Sándor 479–480
Keresztes-Fischer Ferenc 309, 312, 314, 316–317, 320, 323, 325–327, 329, 331–332
Kéri Kálmán 393
Kessler, Karl 236, 241
Khevenhüller, gr. 156
Khuen-Héderváry Károly, gr. 176
Kielmansegg, Erich 15, 17, 26
Kincses Katalin Mária 201, 217–218, 241, 405, 441, 443
Kinzer, Stephen 450–451
Kirchner Gyula 284
Kis János 68
Kisfaludy Sándor 207
Kiss Bálint 65–67, 70, 75
Kiss Dávid 385, 389–390, 393–395, 401
Kiss Gy. Csaba 456
Kiss József 220
Kiss László 430, 439
Klapka György 105
Klaus, Václáv 453, 459
Klauzál Gábor 30–31, 34, 39, 44–47, 49–50
Kleckner, Rudolf 233, 241
Klein Ödön 194
Klose, Kevin 451–452
Kmety György 111, 121
Kner Erzsébet 203, 211
Kner Imre 206, 209, 211, 213–214, 224–227
Kner Izidor 224, 226
Kocsor János 195, 219
Kodály Zoltán 192
Koerber, Ernst von 10
Kohn Fülöp 94
Kolontári Attila 267–268, 270–271, 274, 279, 285, 287, 289, 291, 296
Kolowrat-Liebsteinsky, Franz Anton von 11
Kolozsvári, Kolozsváry Sándor 207
Kolozsvári, Kolozsváry Zsigmond 220
Kónya Imre 470, 472
Kopátsy Sándor 456
Kopp Mária 502
Korányi Frigyes 420, 439
Korányi László 429, 439
Korányi Sándor 422, 432
Korb von Weidenheim, Karl 22–23
Korda Géza 211
Kormosné Debreceni Zsuzsa 491
Kornis Gyula 277
Kornis Pál 345, 355
Korom Mihály 134, 141
Korondi Béla 344–345

- Korponay János 35, 48
 Kosáry Domokos 172, 187, 422–423, 439
 Kossuth Lajos 30–31, 34, 37–40, 42, 44–47, 49, 51, 53–54, 61, 75, 101, 171, 330, 427
 Kószó István 252
 Kosztolányi Dezső 198, 200–201, 204–205, 210, 218–219
 Kosztolányi Gyula 205
 Kovács István 348
 Kovács Kálmán 141
 Kovács Kálmán Árpád 55, 75–76, 97, 217
 Kovács Lajos 40
 Kováts György → Tatai Kováts György
 Kozári Monika 86, 98, 168, 187
 Kozma Imre 480
 Kozma Lajos 198, 222
 Kozma Miklós 133, 249, 252, 258
 Köhalmi Béla 220
 Körösi Zsuzsanna 475, 477
 Kőszeg Ferenc 484
 Krámer Gyula 304–306, 310, 315–316, 319
 Kránitz Péter Pál 260
 Krász Lilla 423, 439
 Kresztyinszkij, Nyikolaj 286, 291, 293
 Kriegs-Au, Adolf, br. 23
 Krúdy Gyula 203, 205, 207, 210, 219
 Kukorelli István 481
 Kún Bertalan 180, 184
 Kuncze Gábor 458
 Kupa Mihály 448, 494
 Kúthy Lajos 34
 Kürthy György 218
- L.** Balogh Béni 132, 134, 141
 Ladányi Sándor 61, 76, 187
- Lajos Fülöp, I. 30
 Lakatos Géza 266–267
 Lakatos Imre, dr. 343
 Lakner Zoltán 481
 Lampe, Alekszej 270–271
 Láncki Tamás 447
 Lapsánszky András 505
 Laslop, Josef 233, 241
 Lasser von Zollheim, Josef 14–15
 Lator László Iván 355
 Lázár János, gr. 65
 Lázás Andor 147
 Lechner Ödön 150
 Lenbach, Franz von 219
 Lendvai István 272
 Lengyel László 460
 Lepage Lajos 194
 Lévy Botondné 218
 Lezsák Sándor 457
 Liechtenstein, Edurad, hg. 12
 Ligeti Dávid 97, 132, 141, 217
 Likawetz-család 101
 Lindmayer József 478–479, 483
 Lipták Béla 450
 Litvinov, Litwinow, Makszim 265, 270, 280, 286
 Loisch János 238, 242
 Lombos Lajos 434
 Lonovics József 35
 Lónyay Gábor 42
 Lónyay Menyhért 43
 Losonczy Ágnes 490
 Lovas Borbála 218
 Lovászy Márton 256–257
 Lőrincz Kálmán 390, 400, 489
 Lőrincz Sándor 347
 Lukács Béla 312, 327, 330
 Lukács Móric 45

- Lukin Lászlóné Horváth Eszter 484, 488
Lumniczer Sándor 422, 429–430, 433, 438–439
- MacDonald, Ramsay** 273
Machiavelli, Niccolo 467
Mackensen, Hans Georg von 288
Madarász József 83
Madary Gábor 88
Magyar Imre 432
Magyar István 217
Major Henrik 198, 203, 205, 218–219
Makkai Béla 97, 217
Makkai László 318
Makkai Sándor 318
Malatyinszky József 194–195, 198–199, 201, 210, 212–213, 219
Mályusz Elemér 70
Mann, Thomas 200
Mária Terézia 11, 423
Máriás András 478–479
Marie, Pierre 430, 437
Marikovszky György 439
Marinovich Endre 385–386, 401, 446
Marjanucz László 129, 141
Márki László 491
Marković, Svetozar 322
Markovics Iván 97
Markovics László 42
Markusovszky Lajos 419–420, 422, 429, 432–433, 436–439
Marschall László 344
Martin, Douglas 452
Masaryk, Tomaš Garrigue 278
Masch, Jean De La → Mustárdy János
Mason, Stuart 216
Mata János 192
Máthé Gábor 124, 126–130, 132, 141
- Maupassant, Guy de** 200
Mayer János 254
Mayer, Armin 237
Melczér Andor, br. 48
Merényi Gusztáv, dr. 346–347
Meruk József 355
Mészáros András 434
Mészáros Lázár 30–31, 34, 47–49
Meszlényi Antal 44, 51
Meszlényi Terézia 101
Metternich, Richard 12, 33
Mezey Barna 141
Mezey Bertalan 491
Micheller Magdolna 195, 219
Mihailović, Draža 328–329
Miklas, Wilhelm 283
Miklós Andor 106, 108–109, 111–114
Miklya Jenő 198, 219
Mikojan, Anasztasz Ivanovics 340, 349
Mindszenty József 461
Miskolczy Ambrus 241
Molnár András 35, 50–51
Molnár Erik, dr. 348
Molnár Ferenc 484
Molotov, Vjacseszlav 265
Moltke, Helmuth 120
Morris, William 193
Morvayné Bajai Zsuzsanna 479, 482
Murádin Jenő 198, 219
Mussolini, Benito 278–280, 288–290
Mustárdy János ▪ Masch, Jean De La ▪ Jussuf efendi 427
Müller Rolf 343, 353, 355
Müller, Georg 215
- N. Varga Éva** 219
Nádai Pál 193, 201, 219
Nádasdy Lipót 30

- Nagy Béla 120
 Nagy Endre 141
 Nagy Ferenc 68
 Nagy Iván 303–311, 314, 318, 321, 330–333
 Nagy Lajos 198, 200
 Nagy Miklós 103, 110, 118
 Nagy Pál 345
 Nagy Valér 327
 Nagy Zsuzsa 259–260
 Nagyatádi Szabó István 250–251, 254, 272–273
 Nahlik Gábor 470
 Napóleon (Bonaparte), I. 65
 Napóleon, III. 160
 Nedeczky István 37
 Nelson, Horatio 120
 Németh Andor 198
 Németh Dezső 345, 353
 Németh Era 461
 Németh László 461
 Németh Miklós 457, 459
 Némethy Zoltán 479, 482–483, 485
 Nendtvich Károly 161
 Nil → Dapsy Gizella
 Nógrádi Sándor 348, 350
 Non György, dr. 349
 Novák László 196, 202
 Novák Sándor 170, 173, 187

 Nyáry Pál 30, 44
 Nyezsinszkij, Leonyid 265–266, 297

 Ognjenovics, Milán 344
 Okváth Imre 355
 Orbán Anna 206, 220
 Orbán Viktor 453, 459–461, 463–464, 469

 Ordasi Ágnes 132, 141
 Orosz László 131, 142, 187, 228, 230–232, 241, 259–260, 381
 Oroszhegyi Józsa 427, 438
 Oroszi Antal 346–347, 355
 Ortutay Gyula 213, 221
 Oszlánszki Tamás Tibor 446, 449, 472
 Ottinger, Franz 48

 Őri Fülöp Gábor 59
 Ötvös István 344–345, 355
 Őze Sándor 260

 Pajzs Elemér 199
 Pál apostol 68
 Pál Judit 146, 163
 Palásthy Ödön 316
 Pálffy György 344–346, 353–354
 Pálffy János 38
 Pálffy G. István 455
 Pap Gábor 177
 Pap István 220
 Pap József 146, 163
 Pápay István 177
 Papp János 194, 199, 220
 Papp Sándor 284
 Pappné Tarczay Gizella 439
 Pataki Gyula 437
 Pataki Jenő 440
 Pataki Sámuel 425
 Patyi András 505
 Patyomkin, Vlagyimir 287
 Pavelić, Ante 304
 Penck, Albrecht 232, 242
 Pendl Albertina 146
 Pendl Rozália 146
 Perecz László 454–455, 459–460
 Peremiczky Szilvia 198, 220

- Perényi Zsigmond, br. 30, 133
Perlez, Jane 449–450
Perliczy János Dániel 425
Péter Gábor 341–345, 353–355
Pétervári Máté 129, 142
Petőcz Károly 199, 201–202, 220, 222
Petőfi Sándor 35, 101, 171, 207–208, 220
Petri Edit 513, 515, 517, 523
Petri György 454
Petrović, Milivoj 317
Petrović, Miloš 323
Pfeffer Ignác 41
Pilatus, Pontius Quintus 468
Pinczésné Horváth Nóra 194, 199–200, 204, 220
Pisztora Ferenc 430, 440
Piukovics József 331–332
Plaschka, Richard G. 240
Platthy Pál 327
Plenck József Jakab 423
Plener, Ernst von 16, 18–19, 22
Plener, Ignaz 14
Podmaniczky Frigyes, br. 83
Pogány György 193, 201, 220
Pogonyi Lajos 456
Pomogyi László 36, 51
Popović, Daka 323
Popović, Milan L. 315, 319, 323–324, 327, 329
Popović, Živko 328
Pórfy György 346–347, 350
Porgesz Júlia 342
Pósa Zoltán 467
Possinger, Ludwig von 18
Potocki, Alfred Józef 15
Povázsay László 195
Povázsay Sándor 195
Povázsay testvérek 195
Pozsgay Imre 481–482
Práczki István 466
Prandt Ádám Ignác 423
Pražák, Alois von 22–23
Pretis-Cagnodo, Sisinio von 16, 19, 23
Prielle Kornélia 219
Probszt, Günther 233, 242
Pukánszky Béla 229, 242, 318
Pulszky Ferenc 30, 34, 38–39, 51
Pulszky Ferencné Waltherr Terézia 101
Putscher, M. 436
Püski Levente 252, 257, 260
Pyrker László János 49
R. Harkó Viola 421, 438
Rácz János 386, 402, 445, 472
Rácz Mátyás 489
Rácz Sámuel 423
Rácskay Jenő 98
Ráday Gedeon, gr. 30, 254
Radetzky, Joseph Wenzel 27, 47
Radić, Šime 318
Rajhaty Gyuláné 434
Rajk László 339, 341–347, 350–355, 357, 359–360
Rákay Philip 447
Rákóczi Ferenc, II. 425
Rákóczy János 38
Rákosi Mátyás 341–346, 348, 350–355, 357, 359
Ranković, Aleksandar 351
Ranschburg Viktor 199
Rátay Csaba 490
Ráth Mór 201
Ravasz István 298, 331, 334
Ravasz László 56, 74, 171, 174, 187
Raymann János Ádám 425
Rédei Ildikó 194, 221

- Redtenbacher, Josef 101
 Regéczy Nagy Imre 427
 Regöly-Mérei Gyula 432
 Reiter László 193, 203, 208, 210, 216, 221
 Reményi József 200
 Reményi-Schneller Lajos 276, 297, 332
 Reni, Guido 198
 Reök Andor 310, 315, 331
 Réthelyi Miklós 489
 Réti Endre 433
 Rettegí György 65
 Révai József 343, 350, 353
 Révay Kálmán 346–347
 Révész Andor 199
 Rhorer Viktor 86
 Ribbentrop, Joachim von 265
 Riedel Miklós 120
 Rixer Ádám 481, 505
 Robay (szül. Romich) János ▪ Ahmed pasa 426
 Rodin, Auguste 219
 Róka Enikő 215
 Romsics Ignác 248, 260, 270, 273, 288, 298
 Roth, Harald 231, 242
 Rózsa Ferenc 342
 Rózsa György 34, 51
 Rozsnyay (Rozsnyai) Kálmán ▪ Carton, Sydney ▪ Hoske (Van der Hoschke) Kálmán 197–198, 201, 215–216, 221–222
 Rozsnyay Kálmánné → Dapsy Gizella
 Rubinek Gyula 250
 Rudan Zsuzsa 478
 Rudnyánszky István 212, 221
 Rumpelmeyer, Viktor 158
 Ruszoly József 82, 98
 Salamon József 59–61, 63–65, 67–68
 Salisbury, Robert, lord 256
 Sallay Gergely 133, 142
 Saly Noémi 438
 Samassa József 172
 Sándor Béla 284
 Sárkány Sándorné Halász Teréz 86–87, 92–93, 98
 Sárközi Mátyás 387–388, 402
 Schaffer Imre 89
 Scherer, Anton 235, 241
 Schieder, Theodor 240
 Schlett István 43–44, 50–51
 Schneider Antal ▪ Hussein (Hüszajn) bej 426–427
 Schnitzler, Arthur 200
 Schoretich Mihály 423
 Schödl, Günther 236, 242
 Schönherz Zoltán 342
 Schuhmacher, F. 222
 Schulek Frigyes 150
 Schultheisz Emil 435–437
 Schulz, P. 436
 Schwab, Erasmus 235, 242
 Schwarzwölder Ádám 81–82, 84, 97–100, 186–187, 217, 260, 381
 Schwarzenberg, Johann, hg. 12
 Schwarzenberg, Lori 15
 Schwind, Hedwig 236, 242
 Sebess Dénes 257, 260
 Seewann, Gerhard 229, 233, 235, 242
 Seilern Crescentia Széchenyi Istvánné 101
 Seilern-Aspang Crescence, gr. 42
 Sekulić, Milan 323
 Seltenreich, Kornel 237
 Semmelweis Ignác 406, 408, 416, 419–422, 429, 432–436, 438–440

- Senz, Ingomar 229, 235, 242
Senz, Josef Volkmar 235, 242
Seres Attila 264, 267, 291–293, 296, 298, 300–301, 366, 381
Sigray Dénes, gr. 259
Simon Katalin 429, 440
Simon Melinda 195, 221
Simonyi Henrik 105
Simonyi-Semadam Sándor 249
Sinai Miklós 57, 59
Sinkovics István 51
Sipos József 261, 267
Sipos Levente 298, 355
Sipos Péter 269, 295, 298
Skopec, Manfred 435
Solt Ottilia 484
Sólyom Ildikó 346, 355
Sólyom László 345–346
Somlyó Zoltán 198, 200, 202, 210, 221
Somogyi Imre 346, 353
Soós Károly, dr. 345
Soros György 465
Speidl Zoltán 253, 261
Spiegel-Schmidt, Anton 235, 241
Spira György 34–35, 49, 51–52
Splény Béla 44, 52
Stáhly György 423
Stáhly Ignác 423
Stalin → Sztálin, Joszif Visszarionovics
Stefán Antal Krisztián 141
Steindl Imre 150
Stipta István 132, 142
Stöckel Lénárt 234
Strelitzky Dénes 302–303, 310, 335, 337
Stremayr, Karl von 16, 18–19, 22–23
Streseman, Gustav 288
Strobl von Ravensberg, Ferdinand 116
Stuller Ferenc 38
Stumpf István 137, 142, 489
Sturm Albert 86–87, 98, 187
Sueß, Eduard 18
Sugárné Kádár Júlia 490
Surján László 479, 482–484, 488–489, 505
Sükösd Mihály 458
Sváby család 121
Švorc, Peter 239, 242
Swieten, Gerard van 423, 425
Sylvius, Franciscus 424

Szabadfy Sándor 82
Szabó Árpádné 484
Szabó Dániel 94, 98
Szabó Ferenc 194, 221
Szabó István 350
Szabó Iván 448
Szabó Károly 440
Szaicz, Szaitz Leó 56–58, 76
Szakály Ferenc 142
Szalai András 343
Szalay Sándor 82
Szamel Katalin 132, 142
Szana Tamás 201
Szántó György 340
Szántó Tibor 192, 194, 201, 215, 221
Szapáry Gyula, gr. 86, 88, 131
Száraz György 421
Szarka László 238, 240, 242
Szarvasházi Judit 438
Szász Domokos 169
Szász Károly, id. 169
Szász Károly, ifj. 42, 56, 168–172, 174–187
Szász Károly, legifjabb 170, 172
Szatmári Imre 219
Szauder Mária 205, 221

- Szebenyi Endre, dr. 353
 Széchenyi István, gr. 30–31, 37, 40–42, 47, 49, 101
 Szécsi Árpád 505
 Székely Miklós 153, 163
 Székely Tamás 91–92, 98
 Szekfü Gyula 70, 78, 80, 229, 242
 Széll József 81
 Széll Kálmán 81–87, 89, 91–98
 Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona 82, 98
 Szemere Bertalan 30–34, 45–46, 49
 Szendi György 340
 Szendrey Júlia 101
 Szenes Sándor 348
 Szentkirályi Móríc 30, 42
 Szentmihályi Szabó Péter 468
 Szentpály László 71
 Szeremlei Sámuel 55–56, 59, 69, 72, 76–77, 79–80
 Szigethy András 457
 Szij János 174, 181
 Szij Rezső 194, 201, 209, 221
 Szikszai Béni 58, 76
 Szilágyi János 70
 Szinai Miklós 252, 260–261, 277, 284, 298
 Szini Gyula 200
 Szinnyei József 428, 440
 Szoboszlai Pap István 60, 62, 70–71, 73, 76
 Szombathelyi Ferenc 316–317
 Szöcs Zoltán 468
 Szőgyény-Marich László, gr. 91
 Szőke Tibor 479, 481
 Szőnyi Márton 364
 Szőnyi Tibor, dr. 342–344, 350–352
 Sztálin (Stalin), Joszif Visszarionovics 287, 357–358, 360
 Sztancs Gábor 236, 242
 Sztójay Döme 266–267, 331
 Szulejmán bej → Kálazdy Móríc
 Szűcs László 260, 267–277, 284, 296, 298
 Taaffe, Eduard von 9, 12–29
 Taaffe, Ludwig Patrick von 11
 Taaffe, Nikolaus 11
 Tabajdi Gábor 361, 381
 Talabér Lászlóné 95–96, 98
 Tamáska Péter 466
 Tar Pál 450
 Tarczay Kálmán 427–428, 440
 Tasner Antal 40–41
 Tatai Kováts György ▪ Kováts György ▪ Kovacs Tatai, Georgius 424–425
 Teleki Ádám 31
 Teleki Anna, grófnő 170
 Teleki Béla, gr. 303
 Teleki Julianna, grófnő 170
 Teleki László, gr. 30
 Teleki Pál, gr. 250–254, 256, 270–271
 Tevan Adolf 192, 194–196, 198, 216, 220
 Tevan Andor 192, 196, 198–216, 220–222
 Tiemann, Walter 197, 201, 205
 Tímár Béláné 484
 Tímár István 94–96, 98
 Tisza Domokos 171
 Tisza István, gr. 90, 171, 248, 255, 257
 Tisza Kálmán 168–173, 175–187
 Tisza Lajos, gr. 174, 179, 183–184, 187
 Tito, Joszip Broz 343, 351
 Toldy (szül. Schedel) Ferenc 429, 432–433, 437
 Tomaszczuk, Konstantin 18

Tomsányi Vilmos Pál 133, 251, 254
Torgyán József 457
Tóth Béla 172, 187
Tóth Eszter Zsófia 142, 471–472
Tóth Lőrinc 36–37
Tóth Sámuel 180
Tóthné Bordé Katalin 222
Tőkéczkai László 447
Török Pál 61–62, 64–65, 72, 76
Trefort Ágoston 43, 45, 52, 170–171
Trnka Vencel 423
Tschuppik, Karl 17, 27
Turbucz Dávid 264, 279–280, 290, 298
Tüskés Anna 105, 121

U. Nagy István 219
Udvary Ferenc 86
Ujszászy István 326, 329
Ujváry Gábor 50, 75, 142, 186, 240–241, 260, 298
Ulain Ferenc 272
Ullmann Móric 42, 49
Ungváry Krisztián 345, 355, 361–362, 364–365, 381
Urbán Aladár 31–32, 35, 38, 40, 42, 44–47, 52

V. Ecsedy Judit 192, 195, 222
Vámos János 320–321
Váradi Lilla 430
Várady Imre 302–304, 310, 334–335, 337
Várady Tibor 333
Varga Benedek 413, 436, 439–440
Varga Domokos 484
Varga Gábor 95–96
Varga Krisztián 355
Varga Sándor 195, 222

Várhelyi István 390
Vásárhelyi Mária 461–462
Vasné Tóth Kornélia 198, 222
Vass Csaba 481–482
Vass József 254
Vasy Endre Levente 428, 440
Vay Miklós, br. 31, 73, 168, 179–180
Veesenmayer, Edmund 331
Veli bég → Gaál Gusztáv
Verebélyi Imre 505
Vértes Marcell 198
Viczián István 272
Vida Ferenc, dr. 342
Vida Tivadar 421, 428, 430, 437–440
Vidos Kálmán 83
Vidra Szabó Ferenc 505
Vigh Péter Levente 82–84, 93–94, 98
Villányi András, dr. 353
Villax István 105, 108, 111
Vizi László Tamás 249, 261
Vízkelety Mariann 481
Voit Krisztina 194–196, 198–199, 222
Vojnics Gyula 331
Volz, Wilhelm 232, 242
Voronko Vera 197, 222
Völgyesi Zoltán 238, 242–243
Vörös Katalin 96, 98
Vörösmarty Mihály 208, 222
Vrangel, Pjotr 270
Vrba, Branislav 304

Wacquant, Anatole 116, 121
Waigand József 478
Walesa, Lech 453, 465
Walker, Emery 193
Wallenstein, Albert 120
Wandruszka, Adam 27, 240
Wayand Tibor, dr. 355

Wéber Simon Péter 217
Weber, Arthur 237
Wedekind, Frank 200
Weinsheimer, Gerd 436
Wekerle Sándor 88–89, 178
Wellesley, Arthur, Wellington hg. 120
Werbőczy István 58
Wesselényi Miklós, br. 103–104, 121
Weszprémi István 425, 440
Wieser József, br. 95
Wilde, Oscar 198, 216, 219, 222
Wilson, Thomas Woodrow 237
Windischgrätz, Alfred 12
Winkelmann, Otto 332
Winkler, Wilhelm 232, 243
Winter, Eduard 234, 243
Winterl Jakab József 423
Wittek, Heinrich von 10
Wlassics Gyula, br. 96, 154, 168, 174, 186, 188, 190
Wodianer Rudolf 268–269
Wohland, Ludwig 233, 242–243
Wolff Károly 272
Wrbna, Rudolf 12
Wyklicky, Helmut 435

Ybl Miklós 150

Zakar Péter 76
Zelenka Pál 178
Zichy Antónia, grófnő Batthyány Lajosné 101
Zichy Ferenc, ifj., gr. 41
Zichy Hermann, gr. 86
Zichy János, gr. 249, 272
Ziemiałkowski, Florian 18, 22–23
Zinner Tibor 342, 344, 354–355
Zinovjev, Grigorij 274
Zogu, (Ahmed), I. 283
Zoltán Imre 421, 432
Zoltán János 46
Zoványi Jenő 61, 76, 186–187,

Zsilinszky Endre → Bajcsy-Zsilinszky Endre
Zsoldos Attila 124, 142

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Alag 342, 364
 Albánia 283
 Alekszandria 292
 Alsómecenzéf 233
 Alsóvereckei járás 133
 Amerika, Amerikai Egyesült Államok,
 Egyesült Államok 159, 194, 205, 265,
 277, 283, 289, 303, 332, 342, 407
 Anglia 273–274, 276, 368, 502
 Angola 391
 Ankara 266–267, 285, 289, 425
 Arad 102, 152, 197, 420
 Arad vármegye 133–134
 Athén 66
 Augsburg 156
 Ausztria 9–11, 13, 16, 24, 31, 38, 96,
 232, 235, 265, 283, 303, 332, 385, 387
 Bács-Bodrog vármegye 135–136, 302,
 309, 318, 322, 327, 330–331, 335, 337
 Bácsföldvár 325
 Bácska 302–303, 305–306, 308–318,
 320–325, 327–332, 335, 343
 Bácsordas 266
 Bácsstóváros 326
 Bagdad 426
 Baja 135, 186, 302, 310, 316–317, 330–
 331
 Bajorország 157
 Balatonboglár 368, 377–378
 Balkán 289, 427
 Bánság 303, 312, 315
 Bars vármegye 233
 Bars-Hont vármegye 133
 Bártfa 234–235
 Bassani 215
 Bátorkeszi 427
 Bécs ■ Wien 11, 16, 30–31, 33–35, 38, 44,
 47, 50, 94, 133–134, 150–152, 156–158,
 162, 173, 175–176, 178, 196, 201, 206,
 212, 214, 234–235, 399–401, 419, 421–
 422, 423, 426–427, 429, 489
 Begecs 325
 Bejrút 292
 Békés (vár)megye 61, 136, 192, 194–195
 Békéscsaba 192, 194–199, 201, 206, 210,
 213–214, 216–222, 224, 226–227, 368
 Belgium 138, 176, 206, 447
 Belgrád 244, 246, 268, 302–304, 335,
 337
 Beregi Közigazgatási Kirendeltség 133
 Berlin 16, 25, 201, 240, 243, 267, 269–270,
 272–274, 276, 285, 288, 332, 421, 429
 Besztercebánya 233
 Beszterce-Naszód vármegye 132
 Bodrogheresztúr 59
 Borsod vármegye 45, 59, 134, 136
 Borsod-Abaúj-Zemplén megye 136
 Boszporusz 426
 Brăila 291
 Brit Birodalom 138
 Brno 352
 Brüsszel 154, 449, 453
 Buda 31–32, 49, 53–54, 139

- Budai Vár (ma Budapest része) 32, 37, 44–45
- Budapest 25, 27, 41, 50–52, 75–76, 97–98, 103–106, 108–109, 112–115, 117–122, 128–129, 139–143, 150, 152, 161, 163–164, 166, 175, 177–182, 184–188, 190, 198, 209, 215–222, 228, 239–242, 260–261, 267, 269–271, 273, 275, 279–280, 283, 290–293, 295–298, 310, 314, 332–335, 337, 339, 354–355, 379, 381, 383–384, 389, 401–402, 406, 411, 419, 432–440, 463, 472, 505, 523
- Bukovina 232
- Bulgária 265, 283
- Burgenland 231
- Cambridge 192
- Cegléd 272, 330, 437
- Ciszlajtánia 10, 92
- Csaba → Békéscsaba
- Csallóköz 233
- Csanád vármegye 133–134
- Csehország 19–20, 101, 238, 453, 459
- Csehszlovákia 228, 231–232, 234, 239, 258, 265, 278, 352, 385, 451
- Csepel 290, 292
- Csongrád 390
- Csongrád (vár)megye 56, 86, 136
- Csúrog 313–314, 329
- Debrecen 49, 57, 71, 73, 103, 107–108, 111, 113, 122–123, 135, 169–170, 188, 191, 138–139, 353, 390, 420–421, 424, 491
- Délkelet-Európa 231
- Délvidék 231, 235, 302–303, 305–308, 310–313, 317–319, 322, 324–326, 329–331, 333, 335, 364
- Deutschproben 233
- Dombó 134
- Dorozsló 327
- Dortmund 421
- Duna 31, 41–42, 157, 290–292, 316, 326–327, 331, 366, 469
- Dunaföldvár 331
- Dunagálos 326
- Dunagárdony 313, 328
- Dunántúl 89, 94–95, 136–137, 378
- Düsseldorf 421, 435
- Eaubonne 105
- Eger 163, 421
- Egyesült Államok → Amerikai Egyesült Államok
- Egyiptom 291–293, 426
- Eperjes 147–148, 233, 425
- Érd 135, 331
- Erdély 34, 38, 42, 56, 62, 64, 68–69, 102, 131, 211, 228, 230–231, 248, 255, 257, 419, 424–426, 430, 451
- Erdővidék 62
- Erlangen 419
- Érmellék 59
- Érsekújvár 233
- Esztergom vármegye 124, 134
- Európa 30, 58, 69, 81, 201, 209, 238, 259, 265–266, 277, 280, 283, 285, 287, 289, 293–294, 320, 324, 404–405, 420, 425–426, 428–429, 432, 443–444, 449, 453, 464, 467, 476, 479
- Fehér-Tisza 134
- Fekete-tenger 291–292
- Fekete-Tisza 134
- Finnország 266
- Fonyód 361, 368, 377–378

- Földközi-tenger 292
Franciaország 101, 138, 145, 154, 157, 265, 277, 281
Franeke 424
Freywaldau 103–104
Fülöpszállás 170
- G**
Galați 292
Garam (folyó) 233
Geszt 169–170, 173, 175, 181
Gödöllő 39, 355, 400, 476
Gölnic (folyó) 233
Gölnicbányai járás 236
Görgő 121
Görögország 138
Graz 25–27, 93
- Gy**
Gyoma 192, 194, 213–217, 220, 222, 224, 226
Gyomaendrőd 216–217
Győr 93, 134, 136, 427, 479
Győr-Sopron megye 136
- Ha**
Haifa 292
Hajdúböszörmény 257
Háromszék 62–63, 68, 75, 131
Hauerland 233–234, 241–243
Heidelberg 417
Helsinki 266
Hernád folyó 233
Hietzing (ma Bécs része) 34
Hódság 318, 327
Hollandia 205, 424
Horvátország 176–177, 312, 328, 400
Huszt 134
Huszt járás 134
Igló 121, 232–233, 236, 240
Ilosvai járás 133
- Irak 388, 391, 426
Irán 391–392
Isztambul 292, 426–427
- J**
Japán 138, 265
Jászság 170
Jéna 215
Jugoszlávia 232, 283, 303, 305, 307–310, 315, 343, 385, 393
- K**
Kalocsa 390
Kalotaszeg 219
Karinthia 102
Karlsruhe 156
Kárpát-medence 228–229, 231, 234, 290, 499
Kárpátalja 130, 133–134, 141, 318
Kárpátok 232–233
Kassa 233, 352
Kecskemét 148, 163, 330, 395, 400
Kehida 35–36, 124, 142
Kehl 156
Kelet-Európa 231, 449, 499
Kelet-Közép-Európa 228, 231
Késmárk 139, 233–234, 236–237, 239, 245
Késmárki járás 236
Kézdiszék 62
Kína 138, 387
Kiskunhalas 330
Klagenfurt 102, 420
Kolozsvár 63–64, 74, 76, 145, 164, 166, 194, 211, 219, 420, 424–425, 430
Komárom 233
Komárom vármegye 56, 134, 146
Komját 60
Kotor 326
Köln 25, 27, 422, 436

- Körmend 92–93
 Kőszeg 81, 86–87, 95, 99–100
 Közép-Ázsia 293
 Közép-Európa 289, 366
 Krakkó 228, 423
 Krisztinaváros, Budapest 39, 43
 Kuba 138
 Kula 305, 326–327, 335, 337
- L**
 Laibach 50
 Lajta (folyó) 40, 235
 Leicester 501
 Lengyelország 58, 132, 138, 228, 276, 281, 453
 Lengyeltóti 367, 369–371, 377, 380, 383–384
 Lettország 266
 Léva 233, 427
 Leyden ▪ Lugduni Batavorum 424–425
 Lipcse 116, 193, 201, 215, 419
 Lipótváros (ma Budapest része) 39, 43, 49–50, 53
 Litvánia 266
 London 25, 27, 33, 111, 121, 193, 280, 449
 Losonc 233
 Lőcse 103, 132, 233–234, 236, 427
 Lugduni Batavorum → Leyden
- M**
 Magas-Tátra 233
 Magurai járás 236
 Magyar Királyság 248, 268, 286, 304
 Magyar Népköztársaság 135, 139, 249, 349, 388
 Magyarország 8, 10, 13, 21, 33, 36–38, 40, 47–48, 51, 55, 58, 69, 92, 94, 102, 104, 115, 130, 132–134, 136–137, 168, 172–173, 198, 201–202, 209, 212, 214, 228–236, 238, 249–251, 253, 255–259, 264–266, 271, 273, 277, 283–285, 287–289, 291–292, 302, 307, 312, 319, 330, 332, 342–343, 348, 351–353, 369, 373–376, 378, 380, 385–387, 393, 395, 397, 400–401, 405–406, 417, 419–420, 423–428, 431–432, 445, 448–453, 455–456, 458, 465–466, 468–469, 489, 499, 501–502, 508, 510, 514, 516, 518–519, 521
 Makó 133
 Máramaros vármegye 70–71, 134
 Máramarosi Közigazgatási Kirendeltség 133–134
 Máramarossziget 70–71
 Marcali 377, 379
 Maros-Torda vármegye 132
 Marosvásárhely 451
 Martonvásár 427
 Mátészalka 135
 Medgyes 230–231, 241
 Mezőtúr 187, 390
 Milánó 153–154, 157, 429
 Mohács 128, 331
 Moszkva 134, 266–267, 270, 278, 284, 286–287, 289, 292, 339, 342–343, 345, 351, 353, 461
 Mozsor 313
 Munkács 133
 Munkács-vidéki járás 133
 München 26, 50, 156–158, 215, 240–242, 418, 434, 436
- N**
 Nagybecskerek 302
 Nagybereznai járás 134
 Nagyborosnya 63
 Nagy-Britannia 265
 Nagykunság 170
 Nagymihály 233
 Nagyszalonta 12, 172

- Nagyszombat 233, 423, 437
 Nagyszőlős 134, 420
 Nagyszőlősi járás 134
 Nagyváradi 102, 197, 420
 NDK (Német Demokratikus Köztársaság) 388
 Németország 101, 228, 232, 235, 265, 278, 280–281, 285, 294, 388, 419, 476
 Németpróba 233
 Nógrád (vár) megye 134, 425

 Nyikolajev 292
 Nyitra 427
 Nyitra (folyó) 233
 Nyitra vármegye 233
 Nyugat 285, 361, 368–369, 448, 452, 463, 499
 Nyugat-Berlin 421
 Nyugat-Dunántúl 94, 136
 Nyugat-Európa 36, 197, 200–201, 213–214, 350, 457
 Nyugat-Magyarország 231, 258

 Óbecse 311, 314, 316, 325, 328
 Óbuda 292
 Odessza 292
 Ókér 326
 Olaszország 96, 138, 154, 265, 278, 283, 289
 [Ó]lublói járás 236
 Olmütz 50
 Ópalánka 328
 Orbaiszék 62
 Orosháza 390
 Oroszország 266, 270, 278, 281, 283–285, 296
 Ostende 173, 176
 Oszmán Birodalom 425, 428, 432

 Osztrák–Magyar Monarchia 9–10, 19, 231, 290, 450
 Oxford 25, 192

 Ökörmezői járás 134

 Paks 353
 Palánka 318, 327–328
 Palermó 30
 Panama 138
 Pápa 93, 168, 183, 318, 395
 Párizs 30, 112, 145, 150, 153–155, 157–162, 205, 429–430, 449, 461, 514
 Parrag 328
 Pécs 97–98, 161, 187, 296, 306, 308, 334, 355, 371, 401
 Perbet 427
 Perecsenyi járás 134
 Pest 30, 32, 34, 44, 49, 51–54, 76, 121
 Pest vármegye 39, 56, 127, 170
 Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 135–136
 Petróc 326
 Pontarlier 101
 Poprád 233, 236
 Poprád (folyó) 233
 Portugália 138
 Pozsega 176
 Pozsony 30–32, 34–36, 41–46, 50, 53, 74, 81, 85, 99–100, 104, 134, 158, 218, 232–234
 Prága 13, 101, 342, 350

 Rába 94
 Rahói járás 134
 Rákospalota 379
 Rapalló 281
 Rátót 81, 94–96, 99–100
 Réty 62–63, 68

- Reval → Tallinn
 Róma 279–280, 286–289, 295
 Románia 138, 164, 230, 232, 239, 241, 244, 265, 276, 283, 293, 451
 Rózsashegy 232–233
 Rönök 95
- Sajkásgyörgye 313
 Sajkás-vidék 313
 Sajkásszentiván 313
 Sárvár 93
 Schwarzwald 157
 Selmezbánya 233
 Sepsiszentgyörgy 63, 68
 Simbach 156
 Solt 56
 Somogy (vár)megye, Somogyország 136, 261, 361, 366–367, 370, 372, 374, 377–378, 383–384
 Sopron 13, 258
 Sopron vármegye 136
 Soroksár 331, 364
 Spanyolország 258, 265, 278, 289
 SSSR → Szovjetunió
 Strasbourg 156–157
 Stuttgart 25, 27, 156–157, 240, 242–243
 Svábhely (ma Budapest része) 43, 364
 Svábóc 121
 Svájc 96, 145, 206, 209, 250, 342, 350–351
- Szabadka** 302, 206, 308–310, 312–313, 315, 318, 327–328, 330–331
 Szabadszállás 400
 Szatmár vármegye 64, 134, 136
 Szatmárnémeti 64
 Szeged 98, 142, 179, 194, 241, 261, 296, 308–310, 314, 325–330, 332, 334, 438
- Szeghalom 219
 Szegvár 86
 Székesfehérvár 93, 140, 421, 480
 Szentes 65–66
 Szentgotthárd 81, 93–100
 Szentkirályszabadja 396
 Szenttamás 314, 316, 327
 Szepes vármegye 132, 181, 234, 236
 Szepesség 102, 110, 233–236, 238
 Szepesszombati járás 236
 Szerb-Horvát-Szlovén Királyság 138, 276
 Szerbia 312, 330
 Szerémség 173
 Sziám 138
 Szilágy-Somlyó megye 427
 Szilbács 328
 Szlavónia 173, 176–177
 Szlovákia 228, 231–234, 239, 258, 265, 278, 352, 385, 451, 453
 Szobránci járás 134
 Szófia 266
 Szolnok 330, 396
 Szolnok-Doboka vármegye 132
 Szolyvai járás 133
 Szombathely 83, 93–95, 97, 105, 251, 316–317, 438
 Szovjetunió, Szovjet-Oroszország (SSSR) 264–268, 272–274, 277–278, 284–286, 288–294, 385, 387, 393–394, 399, 519
- Tallinn** ▪ Reval 266, 269, 295
 Tarcavölgyi járás 134
 Taszár 379
 Tata 146, 150, 156, 427
 Técső 134
 Técsői járás 134
 Temerin 314

Temes vármegye 426
Tinnye 39
Tiszántúl 56, 59, 65, 72, 172
Tiszapéterfalva 133
Titel 321, 330
Toporc 102–105, 108, 110–111, 117
Torda-Aranyos vármegye 132
Torontál vármegye 133–134
Torzsa 326
Tótfalu 121
Tótkomlós 61
Tököl 396
Törökország 289, 425–427, 439
Trencsén 233
Trianon 7, 132–134, 136, 228, 231, 244, 249, 335
Trieszt 291
Turóc (folyó) 233
Turóc vármegye 233

Ugocsa vármegye 133–134
Új-Futak 325
Újvidék 302–306, 309–318, 320–324, 326–335, 337
Ulm 156–157
Ung vármegye 134
Ungi Közigazgatási Kirendeltség 133–134
Ungvár 134
Utrecht 424

Valpó 330
Vas vármegye 82, 86, 93–94
Verbász 326
Verona 47
Verőce (Nógrádverőce) 219
Verpelét 390
Veszprém 60, 93, 135, 148, 396
Veszprém vármegye 60, 136,
Viktring 102
Visegrád 103, 268
Vogesek 157

Wekerlefalva 328
Wien → Bécs
Wladivostok 295

Zágráb 290, 303–304, 461
Zala vármegye 108, 135–136
Zemplén vármegye 134, 136
Zenta 313, 320, 325, 330
Zólyom 233
Zombor 302–305, 309–310, 312–314, 316–318, 320, 322, 325–332, 335, 337
Zürich 150–151

Zsablya 313–315, 321, 329
Zsolna 232–233